

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

BOZKIR TÜRK KÜLTÜRÜNDE METALİN YERİ VE ÖNEMİ
(TARİH ÖNCESİ DEVİRLERDEN TÜRKLERİN İSLAM
DİNİ MEDENİYETİNE GİRİŞİNE KADAR)

Doktora Tezi

Engin GÜNGÖR

Danışman
Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Nevşehir
Aralık 2020

TEŞEKKÜR

Öncelikle doktora sürecim boyunca bozkır Türk kültürüne ait engin bilgi ve tecrübelerini şahsımdan hiç esirgemeyerek büyük bir sabır ve özveri ile tez konumun belirlenmesinden tamamlanmasına kadar geçen her aşamada kıymetli desteklerini gördüğüm sayın danışmanım Doç. Dr. Kürşat Koçak'a sonsuz şükranlarımı sunmak isterim.

Yine çalışmam boyunca tezimin başarılı bir şekilde tamamlanması için oldukça kıymetli bilgi, tecrübe ve eleştirilerini hoşgörü ve nezaketle aktaran saygıdeğer tez izleme komitesi üyeleri Prof. Dr. İlyas Gökhan ve Prof. Dr. Nevzat Topal'a teşekkürlerimi borç bilirim.

Son olarak bu uzun ve yorucu çalışmanın her anını benimle yaşayarak sabrı ve desteği ile her daim yanımda olan sevgili eşim Zeynep Güngör ile ailemizin neşe ve huzur kaynağı olan oğlum Melikşah ve kızım İlbilge'ye bana verdikleri çalışma azminden dolayı teşekkür ederim.

**BOZKIR TÜRK KÜLTÜRÜNDE METALİN YERİ VE ÖNEMİ
(TARİH ÖNCESİ DEVİRLERDEN TÜRKLERİN İSLAM
DİNİ MEDENİYETİNE GİRİŞİNE KADAR)**

Engin GÜNGÖR

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih, Doktora, Aralık 2020

Danışman: Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

ÖZET

Bozkır Türkleri yaşadıkları coğrafi şartların da etkisiyle tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren uzun süre boyunca konargöçer bir yaşam tarzı benimsemişlerdir. Kullandıkları nesnelere de yansımış olan bu yaşam tarzı onların yerleşiklerden farklı eserler bırakmasına sebep olmuştur. Nitekim bozkır Türklerinin hakimiyet sürdüğü Avrasya coğrafyasında yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen buluntular ve tarihi belgeler göstermektedir ki Türkler yaşadıkları otağlar, ev eşyaları, savaş aletleri ve süs eşyaları gibi hayatlarının her alanında kullandıkları nesnelere bu yaşam tarzına uygun şekilde pratik ve taşınabilir olanlardan tercih etmişlerdir.

Bozkır Türkleri dini inançları gereği hayattayken kullandıkları bu pratik nesnelere çoğunu kurgan denilen büyük oda mezarlarına gömmeyi adet haline getirmişlerdir. Bu mezarlardan çıkarılan buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla Türkler birçok araştırmacı tarafından ilk temsilcileri olarak kabul edilen ve M.Ö. 1700'lere dayandırılan Andronovo kültüründe dahi metal işleme sanatını başarıyla icra etmeyi başarmışlardır.

Bu çalışmayı yapmaktaki amacımız en eski dönemlerinden itibaren birçok çeşidini başarıyla işledikleri metalin, bozkır Türk kültüründeki yeri ve önemi anlamaya çalışmaktır. Konu ile ilgili bugüne kadar yapılan çalışmalar ya kurganlardan elde edilen buluntular hakkında tanıtım ve açıklamalar yapılan sanat tarihi çalışmaları veya ayır ayrı metallerin kullanılan yöntem ve amaçlarını içeren makalelerle sınırlı kalmıştır. Tezimizde üzerinde durduğumuz beş metalin bir eser içerisinde ve tamamının kültürdeki karşılıkları tespit edilerek oluşturulmuş bir araştırma olmaması bu konuyu çalışmamızın en önemli sebeplerindendir.

Girişinde bozkır Türk coğrafyasının fiziki tanıtımı ve tarihsel gelişimini aktardığımız çalışmamızın birinci bölümünde bahsi geçen beş metalin Dünya ve Türk tarihindeki yeri, özelliği ve işleme-süsleme teknikleri detaylıca aktarılmıştır. Çalışmanın asıl amacının ortaya koyulduğu ikinci bölümde ise; metallerin sosyo-kültürel, ekonomik, siyasi, askeri ve inanç sistemindeki yeri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk, Bozkır, Kültür, Metal, Altın, Gümüş, Bakır, Tunç, Demir

**THE PLACE AND IMPORTANCE OF METAL IN STEPPE TURKISH
CULTURE
(FROM THE PRE-HISTORY PERIOD TO ACCEPTING THE ISLAMIC
RELIGION AND CIVILIZATION OF THE TURKS)**

Engin GÜNGÖR

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences

History, Phd, December 2020

Supervisor: Assoc. Prof. Kürşat KOÇAK

ABSTRACT

Steppe Turks have adopted a nomadic lifestyle for a long time since they appeared on the stage of history with the effect of the geographical conditions they lived in. This lifestyle, which is also reflected in the objects they use, caused them to produce different works from the settled. Consequently; The findings obtained from archaeological excavations in the Eurasian geography dominated by the steppe Turks and historical documents show that The Turks preferred the objects such as the slopes, household items, war tools and ornaments over the practical and portable ones because these are the objects they use in every aspect of their life.

Due to their religious beliefs, the steppe Turks used to bury most of these practical objects which they used in their before died in large chamber tombs called kurgans. As understood from the findings unearthed from these graves; Turks have successfully performed the art of metalworking even in the Andronovo culture dating back to the B.C.1700s.

Our aim in this study is to understand the place and importance of the metal, of which many varieties have been successfully processed since the earliest periods in Steppe Turkish culture. The studies conducted on the subject so far are art history studies in which promotion and explanations are made about the findings obtained from kurgans or It was limited to articles containing the usage methods and purposes of individual metals. The most important reason for our study on this subject is that it is not another study that has been done by including the five metals and explaining their cultural equivalents.

In the introduction of our study, we conveyed the physical description and historical development of the steppe Turkish geography and in the first part, the place, characteristics and processing-decoration techniques of five metals in World and Turkish history are explained in detail. In the second part where the main purpose of the study is revealed has been determined.the place of metals in socio-cultural, economic, political, military and belief system.

Key Words: Turk, Steppe, Culture, Metal, Gold, Silver, Copper, Bronze, Iron

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	ii
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY SAYFASI	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ	xiv
GİRİŞ	1
1. Çalışmanın Kapsamı, Amacı, Yöntemi ve Kaynakların Değerlendirilmesi	1
2. Bozkır Türk Coğrafyasının Fiziki Tanımı	15
3. Bozkır Türk Kültürünün Tarihi Gelişimi	19
4. Bozkır Türk Maddi Sanatında Metal ve Metal Sanatının (Metalürji) Gelişimi .	38

BİRİNCİ BÖLÜM

KULLANILAN METALLER VE İŞLEME/SÜSLEME TEKNİKLERİ

1.1. Metaller	48
1.1.1. Altın	50
1.1.2. Gümüş.....	56
1.1.3. Bakır.....	59
1.1.4. Tunç (Bronz).....	68
1.1.5. Demir (Temir).....	75
1.1.5.1. Kutsal Demirciler	91
1.2. İşleme ve Süsleme Teknikleri	102
1.2.1. İşleme Teknikleri	104
1.2.1.1. Dövme	104
1.2.1.2. Tornada Çekme (Sıvama)	106

1.2.1.3. Döküm.....	107
1.2.1.4. Çökertme ve Yükseltme.....	113
1.2.1.5. Birleştirme Teknikleri (Perçin, Lehim, Kaynak).....	114
1.2.2. Süsleme Teknikleri.....	116
1.2.2.1. Çalma ve Kazıma.....	116
1.2.2.2. Kabartma.....	117
1.2.2.3. Delik İşi.....	119
1.2.2.4. Kakma.....	119
1.2.2.5. Telkari ve Güverse (Granüle).....	121
1.2.2.6. Kaplama.....	122
1.2.2.7. Aplike etme.....	128
1.2.2.8. Savatlama.....	129
1.2.2.9. Çikin veya Çekin Tekniği (Sırmalı).....	130

İKİNCİ BÖLÜM

BOZKIR TÜRK KÜLTÜRÜNDE METALİN KULLANIMI

2.1. Sosyo-Kültürel Alanda Metal.....	131
2.1.1. Ev Eşyası Olarak Metal.....	131
2.1.1.1. Kazanlar.....	132
2.1.1.2. Kap kacaklar (Ayaklar).....	139
2.1.1.3. Kaşıklar.....	144
2.1.1.4. İğne, Çuvaldız ve Bizler.....	146
2.1.1.5. Çekiçler.....	147
2.1.1.6. Aynalar.....	148
2.1.1.7. Köçürme Oçok (Taşınır Ocak, Üçayak) ve Ocak Kültü.....	153
2.1.1.8. Maşrapa, Testi ve Vazolar.....	154
2.1.1.9. Çivi, Kazık (Talguk).....	157
2.1.1.10. Bileği Demiri (Bilegü).....	158

2.1.1.11. Çakmak (Çakmak Çeliği).....	160
2.1.1.12. Bıçak (Biçek)	162
2.1.1.12.1. Kullanım Alanına Göre Bıçak Türleri.....	165
2.1.1.12.1.1. Büyük Ebatlı Bıçaklar.....	166
2.1.1.12.1.1.1. Bıçkı (Bıçgu).....	166
2.1.1.12.1.2. Küçük Ebatlı Bıçaklar (Çakılar)	167
2.1.1.12.1.2.1. Koş (Çift) Bıçaklar.....	168
2.1.1.12.1.2.2. Egdü veya İydi Bıçaklar.....	169
2.1.1.12.1.2.3. Kezlik Çakıları	170
2.1.1.12.2. Yapılış Tekniği Açısından Bıçak Çeşitleri	170
2.1.1.12.2.1. Tek Parçalı Döküm Bıçaklar.....	171
2.1.1.12.2.2. İki Parçadan Oluşan Saplı Bıçaklar	172
2.1.1.13. Diğer Bazı Ev Eşyaları ve Metal.....	175
2.1.2. Bozkır Kıyafetlerinde Metal	177
2.1.2.1. Elbise Süsü Olarak Metal Levhalar.....	180
2.1.2.2. Börk ve Taçlarda Metal.....	186
2.1.2.3. Türk Kemer (Kur) ve Metal	190
2.1.2.3.1. Kemer Süsleri (Uçları)	194
2.1.2.3.2. Kemer Tokaları.....	195
2.1.2.4. Düğmeler.....	198
2.1.2.5. Broşlar (Fibulalar) ve Süs İğneleri.....	199
2.1.3. Süs Eşyası ve Takılarda Metal.....	200
2.1.3.1. Çan ve Çingiraklar	202
2.1.3.2. Heykeller	206
2.1.3.4. Ziyet Eşyaları	208
2.1.3.4.1. Küpeler	210
2.1.3.4.2. Bilezikler	213

2.1.3.4.3. Yüzükler	215
2.1.3.4.5. Gerdanlık, Göğüslük ve Kolyeler.....	217
2.1.4. Metal Paralar.....	220
2.1.5. Hayvan Üslubu ve Metal	230
2.1.5.1. Yılan-Yılan Başı Figürü.....	250
2.1.5.2. Kuş Figürleri	251
2.1.5.2.1. Yırtıcı Avcı Kuşlar	252
2.1.5.2.2. Su Kuşları	253
2.1.5.3. Dağ Keçisi.....	254
2.1.5.4. Geyik.....	256
2.1.6. Avcılık ve Metal	257
2.1.7. Türk Oyunları ve Metal	259
2.1.8. Metalin Kullanıldığı Bazı Savlar (Atasözleri)	260
2.2. Askeri Alanda Metal	263
2.2.1. Silah Yapımında Metal	265
2.2.1.1. Savunma Silahı Olarak Metal	271
2.2.1.1.1. Zırhlar	272
2.2.1.1.2. Kalkanlar (Tura veya Tura Kalkanlar)	276
2.2.1.1.3. Tulgalar	280
2.2.1.2. Saldırı Silahı Olarak Metal.....	282
2.2.1.2.1. Ok Uçları (Temürken, Temren, Başak).....	283
2.2.1.2.2. Sadaklar	294
2.2.1.2.3. Mızrak Uçları	295
2.2.1.2.4. Kılıç	298
2.2.1.2.5. Hançer (Bügde veya Bükte)	308
2.2.1.2.6. Savaş Baltaları	311
2.2.1.2.7. Keltler	315

2.2.1.2.8. Savaş Boruları (Burguları)	315
2.3. At ve Metal	318
2.3.1. Eyerler.....	330
2.3.2. Gemler	331
2.3.3. Nallar	334
2.3.4. Üzengiler.....	334
2.3.5. At Zırhları ve Alınlıkları.....	336
2.3.6. At Arabaları	340
2.4. Alp Kurganlarında Metal.....	343
2.5. İnanç ve Ritüellerde Metal	345
2.5.1. Şamanizm ve Metal	346
2.5.1.1. Şaman Kıyafeti ve Metal.....	349
2.5.1.2. Şaman Davulu ve Metal	355
2.5.1.3. Şaman'ın Kullandığı Diğer Araçlar ve Metal	359
2.5.1.4. Şaman Ayini (Alkış) ve Metal	360
2.5.2. Tabiat Kültleri ve Metal.....	363
2.5.3. Dini Törenler ve Metal	364
2.5.4. Cenaze Törenleri (Yoğ veya Yuğ) ve Metal.....	366
2.5.5. Ant İçme Töreni ve Metal.....	374
2.5.6. Tözler ve Metal.....	383
2.5.7. Metal Maskeler	385
2.5.8. Kötü Ruhlar, Büyücülük ve Metal	386
2.6. Türk Mitolojisinde Metal Unsurlar	390
2.6.1. Ölümsüzlük Efsanesi ve Altın	393
2.6.2. Kıyamet İnanışında Metal.....	396
2.6.3. Ölümsüzlük Timsali Kilen Kiyık.....	397
2.6.4. Efsanevi Yırtıcı Kuşlar	399

2.6.4.1. Griffonlar.....	400
2.6.4.2. Kartallar.....	403
2.6.5. Aslan	405
2.6.6. Kaplan (Tonga) veya Pars (Bars).....	407
2.6.7. Mitolojik Ejder (Evren) Motifi ve Metal	408
2.6.8. Mitolojik Bir Varlık Olarak Kurt ve Metal.....	411
2.6.9. Efsane ve Destanlarda Metal	413
2.6.9.1. Kutsal Altın-Demir Dağ.....	415
2.6.9.2. Göksel Altın Objeler	420
2.6.9.3. Kutsal Silahlar	421
2.6.9.4. Metal Ev	424
2.6.9.5. Altın Otağ ve Taht.....	424
2.6.9.6. Kutsal Ağaç.....	426
2.7. Türk Kozmolojisinde Metal	428
2.8. Hakimiyet ve Gücün Sembolü Olarak Metal	431
2.8.1. Hükümdarlık Alameti Otağ ve Metal	432
2.8.2. Hükümdar Hediyeleşmelerinde Metal	434
2.8.3. Hükümdarlığın Alameti Kadehler ve Metal	436
2.8.4. Hükümdarlığın Alameti Taht (Örgin ya da Örgün) ve Metal.....	445
2.8.5. Hakimiyet Alameti Tuğlar (Bayraklar).....	448
2.9. Tarım ve Metal	453
2.9.1. Orak	456
2.9.2. Saban Demiri (Tış veya Bukursı)	459
2.9.3. Tırmık ve Tırpan (Bel Orok)	460
SONUÇ.....	461
KAYNAKÇA	463
ÖZ GEÇMİŞ.....	494

ŞEKİLLER LİSTESİ

- Şekil: 1.1. Maikop, altın boğa figürü (E H Minns, s.144)
- Şekil: 1.2. Gümüş kap, VII.-VIII. yy Kırgız Türkleri (Emel Esin, Resim 5)
- Şekil: 1.3. Altın leopar, Kuban Kelermes (Tamara Talbot Rice, s. 213)
- Şekil: 1.4. Altın geyik, Macaristan Budapeşte (Tamara Talbot Rice, s. 221)
- Şekil: 1.5. Altın süs eşyası (Tamara Talbot Rice, 222)
- Şekil: 1.6. Altın elbise süsleri, Kırım Kerç (Tamara Talbot Rice, s. 217)
- Şekil: 2.1. Çertomlik Tunç Kazanı M.Ö. IV. yy (Tamara Talbot Rice, s. 94)
- Şekil: 2.2. İskit Tunç Kazanı, Moğolistan (E. H. Minns, 79)
- Şekil: 2.3. Sallantılı büyük kaşık, Ordos (Johan Gunnar Andersson, 157)
- Şekil: 2.4. İskit çekiç örnekleri (B N Grakov, s. 188-210)
- Şekil: 2.5. İskit tunç aynası (Bunker, Watt, Sun, 183)
- Şekil: 2.6. Altın saplı tunç İskit aynası (E H Minns, s. 201)
- Şekil: 2.7. Voronez Kurgandan gümüş vazo (Tamara Talbot Rice, s. 67)
- Şekil: 2.8. Tek parçalı küçük tunç bıçaklar, Ordos (Johan Gunnar Andersson, 155)
- Şekil: 2.9. Demir Kopuz çizimi (Bahaeddin Ögel, Cilt IX, s.391)
- Şekil: 2.10. Elbise süsü bakır levhalar (Johan Gunnar Andersson, 173)
- Şekil: 2.11. Pazırık II kurganı, elbise süsü bakır levha (Tamara Talbot Rice, s. 195)
- Şekil: 2.12. Altın Elbiseli Adamın tacından bir parça (Kemal Akişev, Resim 56)
- Şekil: 2.13. Altın Elbiseli Adamın börtü (Kemal Akişev, Resim 63)
- Şekil: 2.14. Sibiry'a'dan altın levha (İlhami Durmuş, Resim 30)
- Şekil: 2.15. Ordos buluntuları, tunç kemer tokaları (Johan Gunnar Andersson, 161)
- Şekil: 2.16. Gümüş tokalı kemer parçası (Tamara Talbot Rice, s. 219)
- Şekil: 2.17. Altın üzerine taş kakmalı İskit broşu (E H Minns, s.215)
- Şekil: 2.18. İskit Tunç çingırağı (Tamara Talbot Rice, s. 89)
- Şekil: 2.19. Tunç döküm ve dövme çingırak (Tamara Talbot Rice, s. 212)
- Şekil: 2.20. Üç çingırak örneği (Johan Gunnar Andersson, s.161-163)
- Şekil: 2.21. Halka küpe örnekleri (Kemal Akişev, Ancient Gold of Kazakhstan)
- Şekil: 2.22. Munshunkur küpeleri (Kemal Akişev, Ancient Gold of Kazakhstan)
- Şekil: 2.23. Kiev, Grek-İskit altın küpesi (Tamara Talbot Rice, s. 95)
- Şekil: 2.24. İskit altın bilezikleri ve bilezik başları (E H Minns, s. 199, 272)

- Şekil: 2.25. Ordos buluntuları, tunç kolye uçları (Johan Gunnar Andersson, s.159)
- Şekil: 2.26. Kaşık şekilli tunç kolye uçları (Johan Gunnar Andersson, s.159)
- Şekil: 2.27. Kırım Kerç höyüğünden Altın kolye (Tamara Talbot Rice, s. 217)
- Şekil: 2.28. Hsia devleti parası (Tilla Deniz Baykuzu, 25)
- Şekil: 2.29. Göktürk dönemi paraları (Gaybullah Babayar, s.53)
- Şekil: 2.30. Hermitage müzesi, altın panter (Tamara Talbot Rice, s. 218)
- Şekil: 2.31. Dökme altından kemer tokası (Tamara Talbot Rice, s. 209)
- Şekil: 2.32. Sarmal hayvan figürleri (Johan Gunnar Andersson, s. 159-163)
- Şekil: 2.33. Altın kemer tokası (Kemal Akişev, Ancient Gold of Kazakhstan)
- Şekil: 2.34. İskit Zırhları (Ali Toraman, s.165)
- Şekil: 2.35. Kuban, altın geyik (Tamara Talbot Rice, s. 220)
- Şekil: 2.36. İskit tunç tulgaları, Kelermes (Kuban) (B N Grakov, s. 236)
- Şekil: 2.37. Hun Tulgaları (Ali Toraman, s.187)
- Şekil: 2.38. Göktürk ok uçları (Ali Toraman, 195)
- Şekil: 2.39. İskit tunç ok uçları (E H Minns, 190)
- Şekil: 2.40. İskit altın ok kılıfı, Kul Oba (E H Minns, s. 209)
- Şekil: 2.41. Hun Dönemi demir mızrak uçları (Ali Toraman, 181)
- Şekil: 2.42. Çertomlik, demir Akinakes (kılıç) (Taner Tarhan, s.163)
- Şekil: 2.43. Altın kılıç kınındaki mitolojik varlık (Tamara Talbot Rice, s. 155)
- Şekil: 2.44. Çertomlik, altı kılıç kabzası (Tamara Talbot Rice, s. 95)
- Şekil: 2.45. Hun hançerleri (Ali Toraman, s.180)
- Şekil: 2.46. Ordos buluntuları, tunç balta başı (Johan Gunnar Andersson, 165)
- Şekil: 2.47. Angara buluntuları, tunç balta ve kazma başları (E H Minns, s. 247)
- Şekil: 2.48. Tunç savaş boruları (Johan Gunnar Andersson, s. 157-155)
- Şekil: 2.49. Tanrıça Tabiti figürleri (Taner Tarhan, s.162-163)
- Şekil: 2.50. İskit gümüş dizgin süsü E H Minns, s. 168)
- Şekil: 2.51. İskit at koşum tunç süsleri (Bunker, Watt, Sun, 41-44)
- Şekil: 2.52. İskit tunç gemi Sibiry'a'dan (E H Minns, s. 247)
- Şekil: 2.53. Gümüş ve altın gem parçaları (Nandor Fettich, Resim: XIV)
- Şekil: 2.54. Sibiry'a'dan üzengi örneği (Radloff, Cilt II, 135)
- Şekil: 2.55. İskit gümüş at yanak süsü (E H Minns, s. 167)
- Şekil: 2.56. İskit at alınlıkları (E H Minns, s. 166)
- Şekil: 2.57. Altın plakalarla kaplı kafatası (E H Minns, s. 192)

Şekil: 2.58. Kan kardeşi olan iki İskit figürü (İlhami Durmuş, Resim 28)

Şekil: 2.59. İskit kemer plakası (Bunker, Watt, Sun, 183)

Şekil: 2.60. Nagy - Szent – Miklos, altın kadeh (Emel Esin, s. 437)

Şekil: 2.61. Segedin-Nagyszeksos, altın kadehler (Fettich, s. 277)

Şekil: 2.62. İskitlere ait altın Phiale, Kul Oba (E H Minns, s. 204)

GİRİŞ

1. Çalışmanın Kapsamı, Amacı, Yöntemi ve Kaynakların Değerlendirilmesi

Esasen tarih biliminin amaçlarından biri de geçmişte yaşamış toplumları ve onların dünyalarını anlayabilme arzusudur. Belki de yaşadığı an itibarıyla geçmişe kıyasla çağdaş; fakat gelecek açısından eski kabul edeceğimiz insan, yaşadığı kendi zaman diliminden açmış olduğu pencereyle eski kabul ettiği dünyada ne olup bittiği, toplumların nasıl yaşadığı hakkında fikir edinmek istemiş ve böylece Tarih bilimi gelişmiştir. Üstelik bu durum sadece bugün için modern diyebileceğimiz insanın merak konusu olmamış en eski çağlardan itibaren Herodot'la başlayan tarih yazıcılığı zamanın her diliminden geçerek kesintisiz bir şekilde günümüze kadar ulaşmıştır.

Tarih bu merak duygusuyla her geçen an ilerlerken kendi zaman diliminde çağdaş, günümüz çağında eski kabul edeceğimiz insan da boş durmamış bir yandan yazdıklarıyla kendinden sonra gelecek olan zamana not düşerken diğer yandan bıraktığı eserlerle ışık tutmuştur. Elbette yazının icadı ve Dünya toplumları tarafından kullanılmaya başlaması tarih bilimini yapmış olduğu bu zaman yolculuğunda fevkalade hızlandırmış, derinleştirmiş ve daha anlaşılır kılmıştır. Özellikle tarihin iki ana kısmından biri olan ve genel olarak savaşları, barışları, antlaşmaları, kısacası devletler ve toplumlar arası ilişkileri konu edinen siyasi tarih, yazının dolayısıyla belgenin kullanılmaya başlamasıyla beraber büyük bir ivme kazanmıştır. Öte yandan tarih biliminin diğer ana kısmı olan kültür tarihi dolayısıyla da üzerinde çalıştığımız tez konusu açısından son derece önemli kaynaklar olan buluntular, yani dönemin insanların yaşamının her alanında kullandığı maddeler, yazının kullanılmaya başlamasından önce tek başına, kullanılmasıyla beraber ise onunla birlikte geleceğin insanına yol göstermiş ve kendi dönemleri hakkında fikir vermiştir.

Bilindiği üzere bozkır Türkleri coğrafyaları ve bundan dolayı geliştirdikleri yaşam tarzlarından kaynaklı olarak, yazıyı çağdaşı olan diğer medeniyetlere göre geç kullanmıştır. Fakat bu durum araştırmacılara asla onların çağdaşı olan medeniyetlerden

geri kalmış bir toplum yapısına sahip olduğu izlenimin uyandırmamalıdır. Nitekim yukarıda kültür tarihinin aydınlatılması açısından son derece önemli olduğunu ifade etmeye çalıştığımız buluntular bize göstermektedir ki, Türkler en eski çağlardan itibaren oldukça kıymetli bir kültür birikimine ve ileri bir medeni seviyeye sahiptiler. Çalışmamız içerisinde ayrıntılı bir şekilde aktarılacağı üzere inançlarındaki ahret algısı onlara gelecekteki insanlara kendi haklarında önemli ipuçları verecek oda mezar şeklindeki kurganları inşa ettirmiştir. İnancı gereği günlük hayatında ihtiyacı olduğu her şeye ahret hayatında da ihtiyacı olacağını düşünen Bozkır Türk'ü atları da dâhil olmak üzere yaşamını kolaylaştıran birçok malzemeyi kurganlarına koymuştur. Bu durum kurganlardaki buluntuların çeşitliliğini artırarak araştırmacıların çok fazla veri elde etmesini sağlamıştır. Esasen tez konumuzun amacı da tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır.

Bozkır Türkleri kurganlarının içine silahlarından kap kacaklarına, süs eşyalarından savaş aletlerine, ev eşyalarından at koşum takımlarına kadar birçok alan ve türdeki eşyayı nüfuzlarıyla orantılı olarak gömmüşlerdir. Bu eşyalar arasında hammaddesi metal olanlar toprak altında diğerlerine (ağaç, kumaş, kemik vs.) göre daha uzun süreli ve daha az bozulma göstererek kalabilmiştir. İşte bu nedendir ki kültür tarihinin aydınlatılması açısından metal eşyalar araştırmacılara çok fazla veri sunmuştur. Üstelik ele geçirilen buluntular göstermektedir ki bozkırın kuyumcuları olarak anılan Türkler, bu hak ettikleri unvanı metali sadece savaş aletleri yapımında kullanarak almamışlardır. Elbette demirin kesici ve delici savaş aletleri yapımında ustalıkla kullanımı Türklere savaş meydanlarında rakiplerine karşı önemli bir üstünlük sağlamıştır. Fakat sadece bu alandaki başarılarının onlara bu unvanı kazandırma ihtimali oldukça zayıftır. Aslında bu durum doğal sürecin akışına da aykırı görünmektedir. Netice itibarıyla diğerlerine göre işlenmesi çok daha zor olan demir, daha sağlam ve etkili olduğu için savaş aleti yapımında kullanılıyorsa işlenmesi ve cevher olarak bulunması ondan çok daha kolay fakat daha az dayanıklı olan bakır ve tuncun gündelik eşya yapımında kullanılması da gayet doğaldır. Yine çalışmamızın ilerleyen kısımlarında da görüleceği üzere savaş meydanlarında kullandıkları kılıç gibi kesici aletleri bile oldukça estetik ve süslü yapan Türklerin, altın ile gümüş gibi parlak ve cezbedici metalleri süs eşyası yapımında ustalıkla kullanması da aynı ölçüde doğal karşılanmalıdır.

Burada belirtilmesi gereken önemli noktalardan biri de metalin birçok türünü hayatının farklı alanlarındaki ihtiyaçlarını karşılamak için kullanan Türklerin ürettikleri sanat eserlerinde oldukça özgün bir tarz benimsemiş olmalarıdır. İşte Sanat Tarihi üzerine yaptığı çalışmalarla isminden söz ettiren Heinrich Glück'ün söylediği; *“Türkler biz Avrupalıların alışmış olduğu realizm (gerçekçilik) ve natüralizm (tabiatçılık) yerine, eserlerini yarattıkları memleketlerin sanat unsurlarını kapsayan ve kısmen de kendi karakterlerini taşıyan ince bir ruhla ortaya koymuşlardır.”*¹ sözü Türklerin bu özgünlüğünü vurgulamak adına oldukça isabetlidir.

Sonuç olarak şunu belirtmek gerekmektedir ki İslam öncesi Türk kültürüne ait ele geçirilen ve içerisinde metal unsurlar bulunan arkeolojik buluntuların değerlendirilmesi ve tanıtılması ile ilgili hem Dünyada hem de Türkiye’de özellikle sanat tarihçileri tarafından birçok çalışma yapılmıştır. Fakat bizim çalışmamızda altın, gümüş, bakır, tunç ve demir olarak beş ana başlık altında belirlediğimiz metallerin ve bunlardan yapılan eserlerin kültür tarihi içerisindeki yeri ve önemi üzerine bir çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle bu çalışmada Hun öncesi dönemden İslamiyet’in kabul ediliş sürecine kadar bahsi geçen metallerin bozkır Türk kültüründeki yeri ve önemini vurgulanmaya çalışılacaktır.

Çalışmamızın kapsamına giren coğrafi sınırlar oldukça geniş bir alanı içine almaktadır. Bilindiği üzere bozkır Türk kültürüne ait coğrafya denildiği zaman sadece bu günkü bağımsız Türk devletlerinin yaşadığı bölgeleri, Doğu Türkistan havzasını ve kısmen de Moğolistan’ın güneyini içine alan Orta Asya’da yaşayan Türkleri bu kültür dairesinde kabul etmemiz Türk Kültür Tarihi açısından doğru bir tutum olmayacaktır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Avrupa Hunları ile beraber Karadeniz’in kuzeyinden başlayarak Macar ovalarına kadar taşınan Türk Bozkır kültürü Avrupa’nın ortalarından Rusya’nın güneyine ve Kuzey Sibiryaya ormanlarına kadar ulaşmıştır. Kısacası en kaba tabirle bozkır Türk kültürünün yaşadığı coğrafya denilince Doğu Avrupa’dan Pasifik kıyılarına kadar geniş bir coğrafya akla gelmelidir.

---

¹ Heinrich Glück, Türk Sanatı, Cemal Köprülü (çev.), **Eski Türk Sanatı ve Avrupa’ya Etkisi**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1973, 161.

Bu geniş coğrafi sınırlarda Neolitik dönemden İslamiyet'in kabul ediliş sürecine kadar geçen geniş zaman aralığında buluntularla ortaya çıkarılmış ve kayıtlara geçmiş eserlerin metal olanları, onların kullanım amaçları ve içerdiği manalar bu tez çalışmasının içeriği açısından fevkalade kıymetlidir. Elbette bu çalışmada genel olarak araştırmacılar tarafından M.Ö. 3. binyıla tarihlendirilen ve Orta Asya'nın Taş Çağından metale geçiş aşamasında ilk adımını atmış olan Afanesyova kültürü ile başlayıp, genel hatlarıyla Okunev, Andronovo, Karasuk ve Tagar kültürleriyle devam eden, daha sonra ise M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren devletleşme sürecine girerek tarihin ilk imparatorluklarından Asya Hun devletini kurup, Göktürkler, Uygurlar, Kırgızlar, Kimekler, Türkişler, Oğuzlar ve Karluklarla Orta Asya'da; Avrupa Hunları, Avarlar, Sabarlar, Hazarlar, Bulgar Türkleri, Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklarla Avrupa'nın özellikle doğusunda teşkilatlanmış bir kültüre ait ortaya çıkarılan ve kaydedilen bütün eserlerin değerlendirileceğini iddia etmek imkânsızdır.

Çalışmanın kapsamında bahse konu olacak metaller seçilirken hem kaynaklarda yer alan hem de buluntulardan çıkarılan İslam öncesi bozkır Türk kültürüne ait altın, gümüş, bakır ve demir metalleri ile bakır ve kalayın bileşimi ile oluşan tunç alaşımı tercih edilmiştir. Nitekim bu bahsi geçen metaller sadece bozkır kültüründe değil Dünyanın başka kadim kültürlerinde de işlene gelmiş en eski metallerdir. Elbette bugünün ilim dünyasında periyodik cetvelde yer alan başkaca birçok metal çeşitleri ve onların kullanım alanları da vardır. Fakat bu metallerin hangilerinin ne kadar geçmişi vardır? Veya ilk kimler tarafından hangi alanlarda kullanılmaya başlanmıştır? Soruları ne bu çalışmanın kapsamına dahildir ne de yoğunlaşmak istediğimiz alanın merak konusudur.

Bahsedilen bu sebeplerden dolayı çalışmamızın kapsamı belirlenirken tarif edilen geniş coğrafya ve zaman diliminde dördü metal, biri ise metal alaşımı olan tuncun bozkır Türk kültüründeki yeri ve önemine işaret eden kaynakların ulaşabildiklerimizden istifade ederek metalin bu kültürdeki önemine dair bir çerçeve çizmeye çalıştık.

Bu amaçla üç bölüme ayırdığımız çalışmamızın birinci bölümünde; ilk olarak bozkır Türk coğrafyası şeklinde isimlendirilen bölgenin fiziki ve tarihi coğrafyası tarif

edilmeye çalışıldı. Daha sonra bu coğrafyada teşekkül eden bozkır Türk kültürünün tarihi gelişimine vurgu yaptığımız bölümün sonunda ise bozkır Türk maddi sanatında metalin yeri ve metal sanatının gelişim aşamaları aktarıldı.

Çalışmanın ikinci bölümünde; bozkır Türk metal sanatında kullanılan metallerin özellikleri, tarih sahnesine çıkışları ve kültürde kullanılış şekillerinden bahsettik. Ayrıca belirlediğimiz metallerin sanat eserine dönüştürülürken kullanılan işleme ve süsleme teknikleri de ikinci bölümde üzerinde durulan konular arasında yer almıştır.

Çalışmamızın asıl gayesini içeren üçüncü bölümde ise; bozkır Türk kültürünün meydana çıkışında oldukça mühim bir yer edinen metalin bu kültürün alt bölümleri olan sosyo-ekonomik hayatta, dini hayat ve ritüellerde, askeri alanda, mitolojide, kozmolojide ve daha birçok alanda sahip olduğu önem aktarılmaya çalışıldı. Netice olarak bozkır Türk kültüründe metalin ortaya çıkışı kadar bu kültürün oluşumundaki etkileri ve önemi de çalışma konumuz açısından mühim bir mesele olarak ele alındı.

Çalışmamızı oluştururken klasik olarak tarih araştırmalarında kullanılan beş temel basamak dikkatle takip edilmiş ve bu şekilde sonuca varılmaya çalışılmıştır. Konumuzun zaman ve mekân olarak genişliği tarih araştırmalarında kullanılan yöntemin ilk basamağı olan kaynak tarama kısmına oldukça fazla mesai ayırmamıza sebep olsa da kaynaklara ulaşıldıktan sonra onların bize sunduğu bilgilerin genişliği tezin yazım aşaması ve terkihi konusunda işimizi kolaylaştırmıştır.

Temel olarak buluntuların tanıtıldığı sanat tarihi eserleri ve İslam öncesi Türk kültür tarihine ışık tutan eserler olarak sınıflandırdığımız kaynaklardan elde edilen bilgilerin bir kaynak altında sentezlenip sonuç elde edilmeye çalışılması bu tezi oluştururken kullanılan yöntemin temel felsefesini içermektedir. Bugüne kadar buluntulardan faydalanarak bozkır Türklerinin metal sanat eserlerini tanıtan çalışmalardan bizim çalışmamızı farklı kılan temel nokta burada ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda bahsedildiği üzere genel olarak İslamiyet öncesi Türk Kültürüne ait buluntuların tanıtıldığı kaynaklar ve yine İslam Öncesi Türk Kültürü hakkında yapılan araştırmaların yer aldığı kaynakçamızda yalnızca bu iki kaynak tür ile

hareket edildiğini söylemek hatalı olacaktır. Nitekim çalışmamız oluşturulurken özellikle askeri mücadeleler ve ticari ilişkileri içeren Siyasi Tarih kaynaklarında metalin izleri ve etkileri aranmıştır. Yine Türklerin İslam Kültür dairesine girdikten sonra yazılmış olan özellikle Kutadgu Bilig ve Divan-ı Lügat-it Türk gibi XI. yüzyıl Türk Tarihinin iki güzide kaynağından metaller ve metallere yapılan eserlerin öz Türkçedeki karşılıkları aranmıştır.

Buraya kadar kapsam, amaç ve yönteminden kısaca bahsetmeye çalıştığımız tezimizin oluşturulmasında aşağıda kısaca tanıtımını yapacağımız kaynaklar temel eserler olarak kullanılmıştır;

Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**; XI. yüzyılda ünlü Türk Devlet adamı ve filozofu Yusuf Has Hacip tarafından yazılarak Karahanlı Hükümdarı Tabgaç Buğra Han'a sunulan ve mutluluk veren bilgi anlamı taşıyan eser devlet adamlarına verdiği öğütten ötürü Türk tarihinin ilk siyasetnamesi olarak kabul edilir. Eser Reşid Rahmeti Arat tarafından günümüz Türkçesine çevrilmiştir. Tezimizde metal ve metal nesnelerin eski Türkçedeki karşılığını görmek için sıklıkla başvurduğumuz eserde, aynı zamanda devlet adamlarına nasihatlerde kullanılan atasözleri içerisinde geçen metallerle de onların kültür tarihindeki yerlerine ışık tutulmuştur.

Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügat-it Türk**; Karahanlılar döneminde yetişen ve ilk Türk dil bilginleri arasında kabul edilen Kaşgarlı Mahmud tarafından XI. yüzyılda yazılan eser aynı zamanda Türkçenin ilk sözlüğü olarak kabul edilir. Temel olarak Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin zenginliği ile bu anlamda Arapça ve diğer dillerden eksik olmadığını ispat için yazılmış bir eserdir. Kaşgarlı'nın birçok Türk boyunu gezerek derlediği ve sözcükleri örnekleyen atasözleri ile şiirlerin kullanıldığı eserden tezimizi oluştururken sıklıkla istifade etmiş bulunmaktayız.

Comes Geza Kuun, **Codex Cumanicus**; Kuzey Kıpçak Türkçesinin en önemli eseridir. 13. yüzyıl sonlarıyla 14. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz'in kuzeyinde yazılmış olan eser hem kültür hem de dil tarihimiz bakımından çok kıymetlidir. Latince olan Codex Cumanicus adı "Kuman Kitabı" anlamına gelmektedir. Eserin eldeki tek nüsha yazması, İtalya'da Venedik Saint Marcus kütüphanesi'nde

muhafaza edilmektedir. 1880 yılında Kuun tarafından neşredilen bu kitap tez çalışmamızda metal malzemelerin Eski Türkçedeki karşılığını görebilmek için kullanılmıştır.

Sir Gerard Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**; Clausontarafından 1972 yılında yayınlanan ve On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçenin Etimolojik Sözlüğü anlamını taşıyan bu eser de çalışmamızda adı geçen eserlerin eski Türkçedeki karşılığını aradığımız kaynaklardandır.

Abu Hayyan, **Kitab al-İdrak li-lisan al-Atrak**; Memlukların Mısır'daki uzun süreli hakimiyeti esnasında Türklerin yönetimdeki nüfuzundan dolayı yönetime yakın olmak isteyen Araplara, Türkçe öğretme arzusu ile yazılan eser Ahmet Caferoğlu tarafından 1931 yılında yayına hazırlanmış ve tezimizde metallerin Eski Türkçedeki yerini görmek için kullanılmıştır.

K K Yudahin, **Kırgız Sözlüğü**; Eser Yudahin tarafından Kırgızca-Rusça Sözlük adıyla 1940'ta yayımlanmış olan sözlüğün Abdullah Taymas tarafından Türkçeye çevirisinin ilk cildini içermektedir. Sözlüğün madde başı kelimeleri Kırgız Türkçesiyledir. Sırasıyla Kırgızca kelimenin Türkiye Türkçesine çevirisi, değişik anlamları ve bunların Türkiye Türkçesine aktarımı, kelime ile kurulmuş olan Kırgızca cümleler, deyimler ve bunların Türkiye Türkçesine çevirisi verilmiştir. Çalışmamızda sıklıkla başvurduğumuz sözlüklerdendir.

Bahsi geçen bu sözlük veya sözlük niyetine kullandığımız eserler haricinde aşağıda sıraladığımız çalışmalarda tezimiz içerisinde bahsi geçen metal nesnelerin Türk coğrafyalarındaki karşılıklarını görebilmek için kullanılmıştır. Bu eserlerin başlıcaları şunlardır;

N N Poppe, **Mukaddimetü'l-Edeb Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü**, çev. Mustafa S. Kaçalın.

E Gürsoy-Naskali, V Butanayev, A İsina, E Şahin, L Şahin, A Koç, **Hakasça Türkçe Sözlük**.

E Gürsoy-Naskali, M Duranlı, **Altayca-Türkçe Sözlük.**

Ç Pekacar, **Kumuk Türkçesi Sözlüğü.**

S Ünlü, **Çağatay Türkçesi Sözlüğü.**

Herodotos, **Herodotos Tarihi**; Çalışmamızın birinci el kaynaklarından olan eser Müntekim Ökmen tarafından tercüme edilmiştir. M.Ö. V. yüzyılda Antik Yunan'da yaşadığı tahmin edilen Herodot dönemin meşhur Pers-Yunan savaşları içerisinde büyümüştür. Gezmeyi ve yeni kültürleri tanımayı çok seven Herodot eserinde sadece şahit oldukları olayları değil duyduğu ve kendinden öncekilerin yazdıklarını da aktarır. Mitolojiye olan büyük ilgisi eserinde sadece tarihi olayların değil hayranlık uyandıran olağanüstü olaylarında aktarılmasına sebep olmuştur. Gezdiği coğrafyalardan biri de Karadeniz'in kuzeyinde hakimiyet kuran İskit coğrafyasıdır. Dokuz tane kitaptan oluşan eserinin dördüncü kitabında İskitlere geniş yer vermiştir. Çalışmamızda İskitler ve onların efsaneleri ile ilgili anlatımlar için başvurduğumuz eserler arasındadır.

Bahaeddin Ögel, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)**; 1984 yılında yayınlanan bu çalışma Orta Asya Kültür Tarihi hakkında yapılacak araştırmalarda muhakkak başvurulması gereken bir eserdir. Bu çalışmada Bahaeddin Ögel M.Ö. 1700'lere tarihlenerek Altay ve Tanrı dağları bölgesinde yaşayan Andronovo insanının Türk ırkının ilk örneği olduğunu kaynak ve buluntulara dayanarak net bir şekilde ispat etmiştir. Bölgedeki bozkır Türklerine ait sanatın, özellikle de maden sanatının gelişimi hakkında detaylıca bilgilerin yer aldığı bu eser tez çalışmamız oluşturulurken en sık başvurduğumuz kaynaklardandır.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**; Dokuz ciltten oluşan oldukça detaylı bu çalışma Türk kültürüne yönelik akla gelebilecek çoğu soruyu cevaplayabilecek nitelikte kapsama sahiptir. Bu yönü ile çalışmamızda sıklıkla başvurduğumuz eserler arasındadır.

Ali Ahmetbeyoğlu, **Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları;** Avrupa Hunlarının kudretli hükümdarı Atilla'ya elçilik ziyaretine giden meşhur Grek seyyahı Priskos'un anılarının yer aldığı eserde, özellikle Atilla'nın otağı ve beylerinin kıyafetleri hakkında yapılan tarifler Avrupa Hunlarında metal ve metal aksamaların yerini göstermek açısından oldukça kıymetlidir.

zkan zgi, **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi;** 1989 yılında zkan zgi tarafından kaleme alınan eser Uygur bölgesini 979-984 tarihleri arasında ziyaret eden Çin elçisi Wang-Yen-Te'nin tuttuğu notları içermektedir. Uygur kültür tarihi ve sanatı hakkında başvurduğumuz eserler arasındadır.

Kemal Akişev, **Ancient Gold of Kazakhstan;** Kazak arkeolog Kemal Akişev'in 1983 yılında yayınladığı eserde Kazak coğrafyasında bizzat meşhur arkeolog tarafından çıkarılan bozkır Türk kültürüne ait altın nesnelere tanıtımı yapılmaktadır. Özellikle Altaylarda Esik ayı kıyısında bulunan, Kazakistan'a bağlı Alma-Ata şehrinin 50 km uzağındaki Issık Kasabası buluntularından ele geçirilen Genç Tigin'in tamamen altın ile kaplı kıyafeti tez çalışmamız açısından oldukça kıymetlidir. 1969-70 yıllarında Akişev'in yrttğu kazılarda bulunan ve tarihe Altın Elbiseli Adam olarak kaydedilen bu buluntu Pazırık'tan çok daha öncesine, M.. IV. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Eserinde bu buluntunun bütün detaylarını kapsamlı bir şekilde aktaran Akişev'in çalışması bizim de tezimizde sıklıkla vurguladığımız bozkırın kuyumcuları olarak tarihe geçen skitlerin altın işçiliğini kavrayabilmemiz açısından dikkat çekicidir.

Türk Kültürü El Kitabı (cilt II, kısım I a); 1972 yılında yayınlanan eser slamiyet'ten nceki Türk sanat tarihi araştırmalarını içermektedir. Yerli ve yabancı birçok ilim insanının katkısı ile yazılan eserin bu cildinde toplam 13 makale vardır. Biz alışmamızda daha çok Zeki Velidi Togan, Karl Jettmar, William Samolin, Istvan Erdelyi, Jean Paul Roux ve Emel Esin'in makalelerinden faydalandık.

R J Forbes, **Metallurgy in Antiquity;** 1950 yılında yayınlanan eser Metalürji olarak isimlendirilen metal çıkarma ve işleme sanatının Antik ağlardan itibaren Dünyadaki gelişimi hakkında detaylıca bilgi sunmaktadır. Konumuz dahilinde olan beş metalin

en eski çağlardan itibaren hangi teknik ve yöntemlerle işlendiği ve bu tekniklerin zamanla nasıl geliştiği hakkında kapsamlı bir araştırma eserdir. Bu anlamda tez konumuz içerisinde geçen metaller ve onların işleme-süsleme teknikleri hakkında faydalandığımız eserler arasında ilk sıralarda yer almaktadır.

R. F. Tylecote, **A History of Metallurgy**; Tylecote tarafından kaleme alınan eser Dünya tarihinde metallerin ortaya çıkışı, onların en eski dönemlerden itibaren işleniş yöntemleri ve özellikleri üzerine detaylı bilgiler içermektedir. Eski Çağlarda metal ve metal işleme sanatını konu edinen eser özellikle metallerin özellikleri ve tarih sahnesindeki yerleri hakkında verdiği bilgilerle tez çalışmamıza katkı sunmuştur.

Karl Jettmar, **Art of the Steppes**; 1967'de yazılan eser Güney Rusya ve Sibirya'nın eski mezarlık alanlarındaki muhteşem altın hazinelerin tanıtımını içermektedir. M.Ö.VI. yüzyıla kadar tarihlendirilen bu eserlerin Bozkırlı İskitler ve Sarmatlara ait olduğu bilinmektedir. Ele geçirilen eserler buradaki bozkırlı halkların yaşam tarzlarına ve her şeyden önce Hayvan Üslubundaki zengin sanatlarına dair bilgimizi büyük ölçüde genişletmektedir. Binlerce yıldır Altay Dağları'nın buzları altında gömülü olan mezarlardan mezar soyguncularının talanlarına rağmen çıkarılan altın ve bronz takılar, değerli ipekler, silahlar ve at koşum takımları bu sanatın Doğu Avrupa ve Asya'daki gelişim seviyesini göstermesi açısından oldukça kıymetlidir. Bu yönü ile eser çalışmamızda daha çok İskit ve Sarmat eserlerinin tahlilleri aşamasında kullanılmıştır.

Herbert Maryon, **Metalwork and Enamelling**; 1959 yılında yayınlanan eser İnsanlığın Taş Çağından metale geçişini detaylı bir anlatımla sunmuştur. Antik Çağlarda metal işçiliğinin gelişmesi için gerekli olan hammadde, fırın ve çekiçlerin ortaya çıkış ve kullanılışı ile metal işleme tekniklerinin gelişim aşamaları hakkında sunduğu bilgiler çalışmamıza önemli ölçüde katkı sunmuştur.

S J Rudenko, **Frozen Tombs of Siberia (The Pazyryk Burials of Iron-Age Horsemen)**; Bozkır Türklerinin maddi sanatı açısından meydana çıkan en önemli gelişmelerden biri olarak 1929 yılında Rus Arkeolog S I Rudenko tarafından ortaya çıkarılan Pazırık buluntularının detaylıca anlatıldığı eser özellikle bozkır Türk

kültüründeki cenaze törenleri ve mitolojik unsurlar hakkında da kapsamlı bir anlatım yapmaktadır. Çalışmamız açısından son derece önemli buluntular arasında yer alan Pazırık kurganları ve onlardan çıkarılan buluntuların ilk elden tanıtıldığı bu eser sıklıkla başvurduğumuz kaynaklardandır.

Nejat Diyarbekirli, **Hun Sanatı**; Nejat Diyarbekirli tarafından 1972 yılında Dünya ve Türk Sanat Tarihi araştırmacılığında Hun Sanatı başlığı ile yayınlanan ilk kitap olma özelliği taşıyan bu eser ile Diyarbekirli kendisinden sonra konu hakkında çalışma yapmak isteyen Sanat ve Kültür tarihçilerine yol açmıştır. Çalışmamızda bizimde sıklıkla başvurduğumuz bu eser genelde Hun Sanatı özelde ise özellikle kurgan buluntularının metal olanları hakkında sunduğu bilgilerle tezimize büyük ölçüde katkı sunmuştur.

Yaşar Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatı**; Ön Türklerden itibaren Orta Asya'da varlık göstermeye başlayan Bozkır Türk Sanatı hakkında detaylıca bilgi veren eser ayı zamanda Türk coğrafyasının sınırlarını da genel hatları ile tarif etmiştir. Tezimizde hem Türk coğrafyasının tarifi yapılırken hem de Bozkır Türk Sanatına ait eserler incelenirken başvuru eserler arasında yer almaktadır.

Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**; 1989 yılında Oktay Aslanapa tarafından ele alınan eser özellikle tez konumuzda da kapsamlı bir şekilde yer verdiğimiz ve Bozkır Türklerine ait olduğu ilim dünyası tarafından kabul görmüş olan “Hayvan Üslubu” hakkında okuyucularını detaylıca bilgilendirmektedir.

Yaşar Çoruhlu, **Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi**; 1995 yılında kaleme alınan çalışma konunun önemli eserlerindedir.

D Carter, **The Symbol of The Beast-The Animal Style Art of Eurasia**; 1957 yılında yayınlanan eser bu konuda Avrupa'da yayınlanmış öncü çalışmalardandır.

Osman F. Sertkaya, Rysbek Alimov, **Eski Türklerde Para**; Osman F. Sertkaya ve Rysbek Alimov tarafından derlenen eser; Eski Türklerde Para, İki Runik Yenisey Yazıtı, Türgeş Sikkeleri, Sikkelerdeki İkincil Runik Yazıtlar ve Eski Yenisey

Türklerinde Para Dolanımı Meselesi, Üzerinde Türkçe Yazıtlar Bulunan Yenisey Sikkeleri (Eski Hakas Devletinde Para Dolaşımı Sorununa Dair), Moğolistan'da Bulunan Runik Yazıtlı Sikkeler, Göktürklerin Runik Harfli Sikkeleri, Uygurların Uygur Harfli Sikkeleri ve Orta Asya Eski Türk Dillerinde Para Birimlerinin İsimleri gibi konunun uzmanı birçok bilim insanı tarafından yazılmış olan makaleler içermektedir. Çalışmamızın metal paralar kısmında yoğun bir şekilde başvurduğumuz eserlerdendir.

Fulya Eruz, **Konuşan Maden**; 1993 yılında yayınlanan eser özellikle metallerin Türk ve Dünya tarihinde kullanılmaya başladığı dönemler ile özellikleri hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Eserden tezimiz içerisinde bu yönüyle faydalandık.

Yves Bonnefoy, **Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü: Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda**; Editörlüğü Y Bonnefoy Türkçe editörlüğü ise Levent Yılmaz tarafından yapılan eser 2018 yılında yayınlanmıştır. Eski Çağ toplumlarındaki Mitolojik unsurların alfabetik sıra ile sunulduğu iki ciltten oluşan eserde Bozkır Türklerinin Mitolojik demir, demirci ve ateşle ilişkisi tez konumuzu ilgilendiren yegâne bölümlerdir. Aynı yazarın **Asian Mythologies** Chicago Üniversitesi aracılığı ile 1993 yılında yayınlanmıştır. Bu eser de tezimizde vurgulanan bozkır Türk kültüründeki Mitolojik unsurları anlamamız açısından önem arz etmektedir. Yine Yaşar Çoruhlu tarafından 2000 yılında yayınlanan **Türk Mitolojisinin Ana Hatları** adlı esere de Mitoloji konusunda başvurduğumuz eserler arasındadır.

Mircea Eliade, **Demirciler ve Simyacılar**; Eserin çevirisi Mehmet Emin Özcan tarafından yapılmıştır. Dinler Tarihi konusunda yaptığı çalışmalarla dikkatleri üzerine çeken Eliade bu eserinde simyanın müspet ve dikkate değer bir olgu, simyacılığın ise büyüsel bir yanı olduğunda bahsetmiştir. Özellikle tez konumuzla ilgili olan demircinin de kutsal olarak kabul edilen demiri işleyerek tıpkı simyacı gibi büyülü ve tanrısal bir vazife üstlenmiş olduğunu aktarmıştır. Bu nedenle eser çalışmamız içerisinde yer alan mitolojik demir ve kutsal demirciler bahislerinde başvurduğumuz önemli kaynaklar arasındadır.

Emel Esin, **Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler;** Ünlü Sanat Tarihi Emel Esin'in daha önce kitap olarak bir araya getirilmemiş makalelerinden oluşan bu eserde Türk sanatının bazı ikonografik motiflerinin çözümlendiği yazılar yer alıyor. Eserde Türk kozmolojisinde büyük önem taşıyan kozmik dağ, güneş, ay, gezegenler, ejderha gibi temel simgeler yer almaktadır. Türk sanatında karşımıza çıkan avcı kuş ve at motiflerin de yalnızca ikonografik özellikleri açısından değil simgesel anlamlarıyla yer aldığı eser, tezimizde örneklendirdiğimiz metal nesnelere üzerindeki motifleri yorumlamamız açısından bize yardımcı olmuştur.

E. H. Minns, **Scythians and Greeks;** Eser İskitler ve onların Greklerle olan kültürel ilişkilerini kaynak ve buluntular üzerinden değerlendiren önemli bir çalışmadır. Özellikle İskitlerin eşyaları üzerine resmettikleri figürlerin Grekler gibi farklı kültürlerle olan etkileri ve onlardan etkilendikleri yönleri tez çalışmamızın bu eserden faydalandığı başlıca noktalar.

Joan Aruz, Ann Farkas, Andrei Alekseev, Elena Korolkova, **The Golden Deer of Eurasia (Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes);** Editörlüğünü Joan Aruz ve diğerlerinin yaptığı eser İskitler ve onların akabinde İskit coğrafyasında hakimiyeti ele geçirmiş olan Sarmatların buluntularından ele geçirilen sanat eserleri hakkında birçok makaleyi içermektedir. Bozkır Türk kültürünün altın işçiliği ve eserleri üzerine işlenen Hayvan Üslubu hakkında eserden bir hayli faydalandık. Fakat bu çalışma esas olarak bozkır Türklerinin ev eşyasından savaş aletlerine kadar birçok alandaki eşyası üzerine özellikle kabartma tekniği ile işlediği veya müstakil olarak süs eşyası şeklinde yaptığı geyik motiflerinin tanıtımı ile katkı sunmuştur.

Alexey Pavlovich Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures;** Eski Sibirya Nüfusu ve Kültürleri adlı bu yayın Sovyet Rusya'nın arkeolojisi ile ilgili 1940-1950, 1950-1960 ve 1960-1970 yılları arasında yapılan üç kazı çalışmasının ikinci dönemine ait buluntuların tanıtımını içermektedir. Sovyet arkeolojisinin önemli temsilcilerinden olan Okladnikov tarafından 1965'te yayınlanan bu eser Sibirya'nın Neolitik Çağdan itibaren kültürel gelişimine ışık tutmaktadır. Ona göre

bölgede araç ve silah yapımında metalin (bakır ve tunç) kullanılmaya başlaması bölgenin kültür tarihi açısından oldukça büyük bir adımdır. Sibirya'nın özellikle güney kesimlerinin eski çağlardan itibaren bozkır Türk kültürünün etkisinde kaldığı göz önüne alındığında yayınlanan bu eserin çalışmamız açısından ne kadar önemli olduğu da anlaşılacaktır.

Tamara Talbot Rice, **The Scythians**; 1957 yılında yayınlanan eser İskit kurganlarının en önemlisi ve en etkileyicileri olarak Güney Rusya'da yer alan Çertomlik, Solocho, Karagodeuasch ve Voronez kurganlarından elde edilen buluntular hakkında detaylı bilgiler içermektedir. Bu kurganlardan Bakır Çağından itibaren çıkarılan her türlü metal eşya ise tez çalışmamızın İskitlerle ilgili kısımlarına ışık tutmuştur.

Mehmet Zeki Kuşoğlu, **Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü**; Madenler ve madencilikle ilgili terimlerin alfabetik olarak sıralandığı bir eserdir. Çalışmamızda metallerin tanımı, özellikleri, işleme-süsleme teknikleri ve bu aşamada kullanılan malzemelerin özellikleri ile ilgili teknik bilgilerin gerekli olduğu durumlarda başvurduğumuz önemli kaynaklardandır.

Önder Küçükerman, vd., **Anadolu Sanayi ve Tasarım Tarihinin Ayak İzlerinde Maden Döküm Sanatı**; Beş bölümden oluşan eserin son üç bölümünde Osmanlı ve Anadolu'da maden döküm sanatlarıyla ilgili makaleler bulunsa da ilk iki bölümdeki maden döküm tekniğinin ortaya çıkışı ve uygulanan en eski yöntemler hakkında sunmuş olduğu bilgiler çalışmamızı yakından ilgilendirmektedir. Çalışmamızda bu eserden özellikle tunç ve demirin döküm teknikleri ve bu tekniklerin en eski çağlardan itibaren gelişimi hakkında faydalı bilgiler elde ettik.

Ülker Erginsoy, **İslam Maden Sanatının Gelişmesi**; 1978'de yayınlanan eser başlıca sekiz madenin tanıtımı ve işleme teknikleri hakkında detaylı bilgiler sunmakta; ayrıca bunların İslam Medeniyetlerindeki yerlerini konu edinmektedir. Eser bizim de çalışmamızda yer verdiğimiz beş metalin tanıtımı ve işleme teknikleri hakkında sunmuş olduğu bilgilerle tez konumuza katkı sunmuştur.

2. Bozkır Türk Coğrafyasının Fiziki Tarifi

Bilindiği üzere Türklerin tarih sahnesine çıktığı coğrafya Asya'nın iç kısımları diyebileceğimiz ve bugün dünya medeniyetleri tarafından Orta Asya olarak isimlendirilen bölgedir. Çin Seddi'nden doğuda Hazar Denizi'ne ve batıda Urallara kadar uzanıp² Türklerin anavatanı olarak kabul edilen bu coğrafyayı kabaca tarif edecek olursak, doğusunu Kadirgan dağları ile batısını Ural dağları ve Hazar denizine kadar dayandırmamız gerekmektedir. Kuzey sınırlarını belirlemek için Sibiry'a kadar çıkmak zorunda olduğumuz Türk yurdunu, burada Sayan Dağları ve Baykal Gölü sınırlandırmaktadır. Çin, Tibet ve İran sınırlarına kadar varan güney sınırlarını ise Himalayalar çevirmektedir.³ Bugünkü coğrafi adlarıyla Doğu ve Batı Türkistan, Moğolistan, Yakutistan, Sibiryanın güneyi, Kansu, Ordos ve Altay⁴ coğrafyası olarak anılan bu alan görüldüğü üzere oldukça geniş sınırlara dayanan ve Tanrı Dağları ile Seyhun nehrinin uzantısı boyunca kuzey ve güney olmak üzere iki kuşağa bölebileceğimiz bir mekândır. Bu bölge tarihte bozkır Türk kültürünün doğduğu ve her daim en yoğun şekilde muhafaza edildiği alan olmuştur.⁵

Vanbery'e göre; Hazar Denizi ile Aral Gölü'nün kuzey bozkırlarından İran'ın kuzey kenarına ve hatta Amu – Derya'nın yukarı yatağına kadar olan alanı içine Türk yurdu⁶ iklim açısından oldukça sert karasal bir yapıya sahiptir. Çin kaynaklarının "*öldüren ayazların erken geldiği yer*"⁷ olarak tanımladığı bu bölgenin böyle bir iklim özelliği taşımasındaki temel sebebini dört bir tarafından dağ silsileleri ile kuşatılarak çevresindeki iklimsel etkilerden adeta tecrit edilmesine bağlamak gerekmektedir. Coğrafyanın başlıca bitki örtüsü; Kuzey Kutup denizinden Sibiry'nın kuzeydoğu köşesindeki Kamçatka yarımadasına kadar uzanan

² Louis Hambis, Asia Central, **Encyclopedia of World Art**, Vol. I, McGraw-Hill, 1959, 815.

³ İlhami Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 2008, 1; James Thrower, **The Religious History of Central Asia from the Earliest Times to the Present Day**, U.S.A., 2004, 36.

⁴ Metin Eriş – vd., **Türk Dünyası Kültür Atlası (İslam Öncesi Dönem)**, Cilt I, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1997, 4.

⁵ Thrower, 36.

⁶ Josef Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, Cemal Köprülü (çev.), **Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1973, 56.

⁷ Sinor, İç Asya Kavramı, Ruşen Sezer (çev.), **Erken İç Asya Tarihi**, Denis Sinor (drl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 17.

tundralardan ⁸ ve yukarı Amur havzası ile Baykal Gölünden Moğolistan ve Mançurya'nın kuzey sınırlarına kadar uzanan iğne yapraklı ormanlardan oluşmaktadır. Bozkır steplerinin güney kısımlarında ise Hazar denizinden başlayarak ortalarda Karakum ve Kızılca'yı da içine alıp Moğolistan'daki Gobi ve Ordos'a kadar uzanan devasa bir çöl bölgesi vardır.⁹

Kuzeybatısı Tanrı ve Altay dağlarının çizdiği yay ile, güneyi ise Himalaya silsilesi ile kuşatılan ve tarihi kaynaklarda Türkistan olarak adlandırılan bu coğrafya adeta çevresindeki ovalardan yüksekte asılı bir şekilde durmaktadır. Denizlerden uzak oluşu ve deniz seviyesine olan yüksekliği ile beraber etrafını çevirdiği yüksek dağ silsilelerinin az da olsa gelecek olan ılıman deniz etkisini kırması bölgede yazların oldukça sıcak ve kurak, kışların ise fevkalade soğuk geçmesine sebep olmaktadır. Örneğin; bugün Moğolistan sınırlarında olan Urga'da +38 ile -42 arasında değişen sıcaklık farkları coğrafyanın nasıl bir sert karasal iklime sahip olduğunu göstermektedir. İşte böylesine sert bir coğrafyada bitki örtüsünün de genelde kışın dinlenen yazın ise kuruyan otlaklara sahip bozkırlarla kaplı olması gayet doğal bir hadisedir.¹⁰

Bugün Türk bozkır sanatının geliştiği coğrafya denildiğinde; Baykal çevresi, Altay, Sayan, Tanrı dağları ve Ordos bölgesi akla gelmektedir. Bu bölgelerden başka Karadeniz'in kuzeyinde, Dinyeper'deki Kiev bölgesinde, Kafkasya'da, Orta Urartu ve İran'da hatta Yakın Doğu'da M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilmiş ok uçları bulunan, tunç işlemeciliğindeki mahareti, konargöçer yaşam tarzı, hayvan yetiştiriciliği özellikle de at yetiştiriciliği konusundaki uzmanlıkları ¹¹ tarihi kayıtlarda ve buluntularda tescillenmiş olan bozkırın kuyumcuları İskitlerin yaşadığı coğrafyada Türk bozkır kültürünün ve sanatının etkisi altında kalmıştır. Dolayısıyla doğu Avrupa'dan başlayarak doğuya doğru uzanan ve Pasifik kıyısına kadar oldukça geniş

---

⁸ Kutuplara iyice yakın yerlerin yosun ve likenlerden, kimi otlardan, küçük çalılardan, kimi yerde bodur ağaçlardan oluşan bitki örtüsü. Bkz. Coğrafya Terimler Sözlüğü.

⁹ Robert N. Taaffe, The Geographic Setting, **The Cambridge History of Early Inner Asia**, Denis Sinor (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 20-39.

¹⁰ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, çev. Reşat Üzmen (çev.), İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1999, 11.

¹¹ Boris Piotrovsky, Early Cultures of the Lands of the Scythians. **From the Lands of the Scythians: Ancient Treasures from the Museums of the U.S.S.R. 3000 B.C.-100 B.C. The Metropolitan Museum of Art Bulletin**. Vol. 32. No. 5, 1973-1974, 17-18.

bir araziyi içine alan coğrafyada bozkır kültür kuşağından söz etmek mümkün görünmektedir.¹² Bugün Avrasya bozkırları olarak isimlendirilen ve tarihte Türk kültürünün yoğun etkisi altında kalmış olan bu geniş alan Karadeniz, Kazak ve Moğol bozkırları olarak üç ana bölgeye ayrılmış olup zaman zaman Ural, Altay-Sayan dağ silsileleri ile kesintiye uğrasa da genel olarak Orta Avrupa'nın Danube ovalarından başlayarak Mançurya'ya kadar uzanmaktadır.¹³

Bugün Orta Asya'daki insanlık tarihinin en eski dönemlerini incelemek için yapılan çalışmalar bölgenin güneydoğusunda ve Moğolistan'da yoğunlaşmıştır.¹⁴ Bahsedilen bu coğrafyalarda gelişim gösteren bozkır Türk kültürü ve sanatını değerlendirirken, uçsuz bucaksız bozkırlarında at koşturan Türk milletinin ancak yerleşiklerin günümüze kalabilecek eserler olan şehir ve tapınak kalıntılarını bizlere miras olarak bırakmasını bekleyemeyiz. Elbette uçsuz bucaksız bozkırlarda at koşturan, büyük hayvan sürülerine sahip olan ve bu sebeple yaylak kışlak arasında ömür geçiren Türk'ün kolaylıkla sökülüp takılabilen çadırları ne kadar pratikse, bu çadır içinde kullandığı diğer bütün eşyaları da aynı pratiklikte olmalıydı. Bu nedenden dolayı ki, bozkır Türk sanatı da toprağa bağlı yerleşiklere göre büyük farklılıklar göstermekteydi. Örneğin; bu yerleşik topluluklarda görülen site şeklindeki taştan ya da ahşaptan yapılmış binalar Türk kültüründe mevcut değildi. Onların eşyaları ve evleri her an harekete hazır ve kolayca taşınabilir pratiklikte olmalıydı. Bundan dolayı her eşya küçük ve taşınabilir boyda yapılmaktaydı. Gök Tanrı'nın gölgesi altında çadırını istediği yere kuran Türkler, onun her köşesini büyük bir zevkle süslemeyi ve bunu yaparken de bozkır hayatının vazgeçilmez öğeleri olan dinamik ver hareketli yaşam tarzını da sanatına yansıtmayı unutmamıştı.¹⁵

İslam öncesi bozkır Türk kültürü denildiği zaman yukarıda da bahsedildiği gibi elbette sadece Orta Asya'da yaşayan Türkleri bu kültür dairesinde kabul etmemiz Türk kültür tarihi açısından oldukça yanlış bir tutum olacaktır. Nitekim Orta Asya bir yandan Türklerin tarih boyunca varlık gösterdiği bir bölge iken, diğer yandan ise

¹² Yaşar Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatı**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007,16-17.

¹³ V. M. Masson – Timothy Taylor, Special Section Soviet Archaeology in the Steppe Zone, **Antiquity**, Vol 63, No 241, 1989, 779-780.

¹⁴ V.A. Ranov, D. Dorj and Lü Zun-E, Lower Palaeolithic Cultures, **History of Civilization of Central Asia (The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.)**, Vol. I, A. H. Dani – V. M. Masson (ed.), Paris: Unesco Publishing, 1992, 44.

¹⁵ Nejat Diyarbakirli, **Hun Sanatı**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi,1972, 110.

Türklerle beraber Moğollar gibi pek çok bozkır medeniyeti için geçiş bölgesi de olmuştur.¹⁶ Örneğin; Avrupa Hunlarla beraber Karadeniz'in kuzeyinden başlayarak Macar ovalarına¹⁷ kadar taşınan Türk Bozkır Kültürü bunlardandır. Bu kültür Avrupa Hun devletinin yıkılmasından yaklaşık bir asır sonra Orta Avrupa'ya gelip yerleşen Avarlarla beraber yeni bir kültür şekline dönüşmüştür.¹⁸ Bu yeni kültürün kendine ait birçok özelliği bulunmasına rağmen Hun kültürü ile olan benzerlikleri ilim dünyasının dikkatini çekmiştir. Bu durum Avarlar ile Hunları daha önceden tanışmış olma ihtimalini ortaya çıkarmıştır ki, Atilla'nın ölümünden (453) sonra dağılmaya başlayan Hun boylarının¹⁹ yoğunlukla Güney Rusya'ya kayması ve 568'de Göktürklerin baskısı ile Karpatlara inmek zorunda kalan Avarların bu bölgede VI. yüzyıla kadar yaşayan Hun kültüründen etkilenmesi gayet normal görünmektedir. Öte yandan Altay dağlarında Göktürk çağına ait Katanta buluntuları ile Macaristan'daki Avar buluntuları da birbirlerine benzerlik göstermektedir. Hayvan motiflerindeki ve tunç dökme tekniğindeki bu benzerlik, iki veya üç kenarlı oklar, kılıçlar, gemler, üzengiler ve diğer at koşum takımlarında zirve yapmıştır.²⁰ Kaldı ki Hun Devleti'nin yıkılışı ile Orta Asya'da yeniden Türk birliğini sağlayan Göktürkler de yıkılan Hun devletindeki Türklerden başkaları değildi. Göktürklerin kuruluş hikâyesine bakıldığı vakit bu boyun devletini kurmadan önce bir müddet, Çin kaynaklarda isimleri "Juan Juan"lar²¹ olarak da zikredilen Avarların hâkimiyetinde yaşadığı bilinmektedir. Dolayısıyla Avarlar ile Avrupa'daki Hun devletinin buluntularının benzerliğinin Orta Asya kaynaklı olduğu ve bu kültürel aktarımı Avarlara nakletme konusunda köprü vazifesi gören devletin Göktürkler olduğu da düşünülebilir.

Sonuç olarak şunu ifade etmek gerekmektedir ki, konargöçer Türklerin yaşadığı coğrafyanın dünya tarihindeki yerini anlamamız için gerekli olan anahtar kavram

¹⁶ Gregoire Frumkin, **Archaeology in Soviet Central Asia**, Leiden: E.J. Brill, 1970, 4.

¹⁷ Nemeth, Hunlar ve Macarlar, **Attila ve Hunları**, Gyula Nemeth (ed.), Şerif Baştav (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, 228; C.W.C. Oman, **Ok, Balta ve Mancınık (Ortaçağda Savaş Sanatı)**, İsmail Yavuz Alogan (çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013, 55.

¹⁸ Peter B. Golden, Güney Rusya Bozkırlarının Halkları, Ayda Arel (çev.), **Erken İç Asya Tarihi**, Denis Sinor (drl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 350-351.

¹⁹ Osman Karatay, **Türklerin Kökeni**, Ankara: Kripto Yayınları, 2014.

²⁰ Bahaeddin Ögel, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984, 114-115.

²¹ Louis Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Sadrettin Karatay (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, 33.

bozkırdır. Bu geniş otlak arazide küçükbaş hayvan ve at yetiştiriciliği yapan Türkler ekonomilerini kendi üretimleriyle ayakta tutabilmeyi garanti altına almak için hayvan sürülerini belli sınır ve zaman içerisinde ot bulacakları alanlara sürmüş, bu nedenle de sürekli hareket halinde olmuşlardır. Onları çok iyi tanıyan ve analiz eden Çinlilerin Türkler hakkındaki “*Otu ve suyu takip ederler*” klişesi²² bozkır Türk’ünün yaşam tarzını ifade etmek açısından oldukça kıymetlidir. Burada bir kez daha ifade etmek gerekmektedir ki, böyle bir yaşam tarzı hızla toparlanabilecek pratiklikte araçlara ve onları taşıyacak atlara ihtiyaç duymak hatta mecbur kalmak durumundadır.

3. Bozkır Türk Kültürünün Tarihi Gelişimi

Kültür, genel olarak insan topluluklarının kendilerine özgü yaşam tarzlarını biçimlendirme süreci şeklinde tanımlanmaktadır. Geçmiş kültürlerin belirli dönemlerinden kalan buluntular ise o kültürün aydınlatılması için birer belge niteliğindedir. Kültürün oluşum aşamalarını anlamamız konusunda bize ışık tutan buluntular yani o ait olduğu kültür tarafından kullanılan nesnelere insanın sınırlı beden gücüne ek olarak fiziki güç katmak için doğmuşlardır. Bu bakımdan insanın mücadele gücünü artıran ve gelişmeyi hızlandıran bu nesnelere kültürün oluşumunu geniş ölçüde etkilediği gibi türü ve yapısı itibarıyla ait olduğu kültürün yaşam tarzını da yansıtmaktadırlar.²³ Dünyanın diğer medeniyetlerinde olduğu gibi Türklerde de tarih öncesi devirler arkeolojik buluntulardan hareketle doldurulabilmekte ve kültürün temel unsurları bu şekilde ortaya konulabilmektedir.²⁴

Bozkır kültür ve sanatını meydana çıkaracak olan Orta Asyalı toplulukların kültürel gelişimleri en net biçimde Neolitik devirde ortaya çıkmıştır. Neolitik devrin temel öğeleri sayılan ok, yay ve çömlek yapımının Orta Asya’da bu dönemde ortaya çıkması bölgeyi etki altına alacak olan büyük yerel kültürlerin de bu dönemde ortaya çıktığını ispat etmiştir. Taş aletlerin gittikçe küçülerek bunların yerine ortaya çıkan

²² Sinor, İç Asya Kavramı, 18-19.

²³ Ünsal Yücel, **Türk Okçuluğu**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, 2.

²⁴ Durmuş, Bozkır Kültür Çevresi Türk Tarihi Araştırmaları ve Kronolojisi, **Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, Sayı 5, 2009, 132.

minyatür ok başları ve yaylar bölgede artık Paleolitik devirden Neolitik devre geçildiğini göstermektedir.²⁵ Bakır ve tunç aletlerin Doğu Avrupa'dan Batı Sibirya'nın tundra bölgelerine kadar geniş bir alanda görülmeye başladığı Neolitik devir²⁶ aynı zamanda bozkır Türk kültürünün vazgeçilmez unsurları olan bu aletlerin ortaya çıktığı dönem olarak Türk kültürünün kökenlerini anlamak açısından da oldukça mühim bir zaman dilimidir. Paleolitik ve Mezolitik kültürlerin ardından Neolitik kültürün bozkır coğrafyasında büyük oranda geliştiği alanlar genelde orta ve doğu Moğolistan ile Baykal Gölü çevresi olmuştur. Bu alanlarda özellikle Moğolistan'ın Neolitik kültürünün kaynağını Mezolitik çağda aramak gerekmektedir. Nitekim bugün hala Moğolistan bozkırları Mezolitik kalıntıları açısından oldukça zengindir.²⁷

Sibirya açısından önemli bir sürecin başladığı Neolitik devrin²⁸ geç dönemlerinde Orta Asya'da görülmeye başlayan Anav kültürü daha sonraki dönemlerde, özellikle de M.Ö. 2000'den itibaren net bir şekilde ortaya çıkmaya başlayan bozkır Türk kültürünün²⁹ şekillenmesinde önemli bir role sahiptir. Araştırmacılar açısından ise hem bu kültür birikiminin tarihlendirilmesi hem de onun mekân ve çeşitlilik açısından genişliğinin tespit edilmesinde onlara en çok katkı sunan unsur Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan kurganlar olmuştur.

Türkçe “*kori*” kökünden gelen ve etrafı surlarla çevrili şehir veya kaleler için kullanılmasından da anlaşılacağı üzere korumak manasını içeren kurgan adı esasen alttaki oda şekli mezarları değil üste bu odaları korumak için oluşturulan taş-toprak yığınlarını ifade etmiştir.³⁰ Buna rağmen Türkçede bu isim genel olarak yapının

²⁵ Alexey Pavlovich Okladnikov, Tarihın Şafağında İç Asya, Alaeddin Şenel (çev.), **Erken İç Asya Tarihi**, Denis Sinor (drl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 91-92/94.

²⁶ E. N. Chernykh, **Ancient metallurgy in the USSR (The Early Metal Age)**, Sarah Wright (çev.), Cambridge: Cambridge University Press, 1992, 190.

²⁷ A. P. Derevyanko – D Dorj, Neolithic Tribes in Northern Parts of Central Asia, **History of Civilizations of Central Asia (The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C.)**, vol. I, A. H. Dani – V. M. Mason (ed.), Paris: Unesco Publishing, 1992, 63-64.

²⁸ C. K. Taymagambetov, Eski Çağda Kazakistan Taş Devri, Abdulvahab Kara (çev.), **Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar**, İstanbul: Selenge Yayınları, 2007, 30.

²⁹ Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatı**, 29.

³⁰ Çoruhlu, Türklerde Kurgan Tipi Mezarların Ortaya Çıkışı, **XV. Türk Tarih Kongresi**, Cilt II, Ankara 11-15 Eylül 2006, 559.

tamamı için kullanılmıştır. Nitekim Kırgız ve Kıpçaklarda mezar “*kör*”³¹ kelimesiyle karşılık bulurken Divanü Lugat-it Türk’te “*tuplu*” veya “*tublu*”³² mezar kavramını ifade eden kelimeler olmuşlardır.

Bozkır kavimlerine özgü bir yapı biçimi olan kurganlar bir nevi çadırların ölümler için hazırlanmış bir benzeridir.³³ Türkler tarafından mukaddes kabul edilen oda mezarlar diyebileceğimiz kurganlara³⁴ Kırgız bozkırlarında, Ural’dan Yenisey ırmağına kadar Güney Sibiry’a’nın her yerinde, Altaylarda ve Güney Rusya’da kısacası Türklerin hüküm sürdüğü bütün bozkır coğrafyasında bol miktarda rastlanmaktadır.³⁵ Bu yapılardan elde edilen buluntular ise Türk kültür tarihi için yapılan diğer çalışmalara olduğu gibi bizim çalışmamıza da oldukça fayda sağlayacaktır.

Bilindiği üzere Türkler ahiret inancı gereği ölümlerini kişinin maddi durumu ve nüfuzuna göre eşyalarıyla beraber gömmüşlerdir. Üstelik çalışmamızın hemen her bölümünde de görüleceği üzere bu eşyalar öyle sembolik birkaç parça eserden ibarete değildir. İnancı gereği bozkır Türk’ü dünya hayatında kendine gerekli olan ne varsa ahiret hayatında da onun lazım olacağını düşünmüştür. Bu durum mezarlardaki buluntuların çeşitliliğini artırmış ve araştırmacıların çok fazla veri elde etmesini sağlamıştır.

Gerek arkeoloji gerekse de kültür tarihi açısından son derece kıymetli olan maddi buluntuların Türk kurganlarındaki çeşitliliği yukarıda bahsi geçtiği üzere onların inanışlarındaki ahiret inancıyla alakalıdır. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus da Türk kurganlarından elde edilen oldukça fazla çeşitlilikteki bu eserlerin günümüze kadar hem de birçoğunun neredeyse en ufak bir bozulma bile göstermeden nasıl geldiği meselesidir. Çünkü birçok Eski Çağ medeniyetin buluntuları incelendiği vakit ancak taş, pişmiş toprak, maden ve nadiren de olsa kemikten yapılmış dayanıklı eşyalardan oluşan dar bir çeşitlilikle karşımıza çıkarken Türklerde ise durum çok

³¹ K K Yudahin, **Kırgız Sözlüğü**, Abdullah Taymas (çev), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011, 506; Çetin Pekacar, **Kumuk Türkçesi Sözlüğü**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011, 183.

³² Kaşgarlı Mahmut, **Divan-ü Lugat-it- Türk**, Cilt I, Besim Atalay (çev), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985, 530-531.

³³ Kürşat Koçak, Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz’deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı, **Karadeniz**, Sayı 25, 2015, 68.

³⁴ Türk Tarih Kurumu, **Türk Tarihinin Ana Hatları**, Ankara, 2014, 279.

³⁵ Sadri Maksudu Aarsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, 22.

farklıdır. Onların kurganlarında bütün bu sayılan malzemelerin yanında bir de halıların, keçelerin, kumaşların, ağaç işlemlerin hatta insan ve hayvan ölülerinin bile bozulmadan muhafaza edildiği görülmektedir.³⁶ Pazırık kurganlarından elde edilen buluntular Türk tipi kurganların, içlerine binlerce yıl önce konulan malzeme veya cesetleri ne denli başarılı bir şekilde muhafaza ettiğini göstermektedir. Bu kurganlardan elde edilen ve başka tür mezarlarda olsa dahi dayanıklı yapıları gereği bozulmadan ya da çok az deformasyonla günümüze kadar gelebilme ihtimali kuvvetli olan metal eşyaların dışında ele geçirilen oyma tahta tabutlar, duvarlardaki halı tarzı eserler, keçeden yapılmış birçok malzeme ve en önemlisi daha bugün ölmüş gibi tazeliğini koruyan on adet at gömüsü³⁷ söz konusu başarıyı tasdik eder niteliktedir.

Elbette diğer medeniyetlerdeki malzeme çeşitliliğinin darlığı bizi onların maddi sanatlarının da dar olduğu sonucuna götürmez; fakat Türklerdeki bu geniş çeşitliliğin hem de günümüze kadar neredeyse hiç bozulmadan nasıl gelebildiği konusunda kafa yormamızı gerekli kılar. Bilindiği üzere Türklerde ölünün defin işlemi bahar mevsimlerinde³⁸ dolayısıyla yağışların bol olduğu dönemlerde gerçekleşen bir uygulamaydı. Özellikle sonbaharda gerçekleştirilen bir defin töreninden hemen sonra oda şeklindeki mezarların yeraltına sızan kar veya yağmur suları ile dolması ve akabinde yaşanacak soğuk günlerin bu suları dondurarak hem cesetler hem de onlarla beraber gömülen eşyalar üzerinde bir derin dondurucu etkisi yaratması hele hele Orta Asya gibi sert karasal iklime sahip bir coğrafya da oldukça doğal bir hadisedir. Nitekim bahsi geçen Pazırık kurganındaki mezar odasının içi bulunduğu esnada tamamen buzla doluydu bu nedenle yaklaşık 2500 yıl önce ölülerin yanına yerleştirilmiş peynir tarzı bir besin dahi ortaya çıkarılmıştır.³⁹ Yine Altay dağlarındaki önemli kurganlardan Tuekta ve Başadar kurganları da tıpkı Pazırık kurganı gibi M.Ö. 6 ile M.Ö. 4. yüzyıllara tarihlendirilmekte olup onlarda ulaşılması zor dağlık bölgelere inşa edildikleri için bol miktarda ahşap, tekstil, keçe, deri ve

---

³⁶ Diyarbakirli, **Hun Sanatı**, 111.

³⁷ İnan, Altayda Pazırık Kurganda Çıkarılan Atların Durumunu Türklerin Dini Törenleri Bakımından Açıklama, **Makaleler ve İncelemeler II**, 261; Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, Massachusetts: Peabody Museum Cambridge, 1959, 36.

³⁸ Jean-Paul Roux, **Altay Türklerinde Ölüm**, Aykut Kazancıgil (çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999, 257.

³⁹ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 36.

kürk gibi uzun süre mezar içinde bekleme ihtimali olmayan birçok nesneyi günümüze kadar taşımışlardır.⁴⁰

Toprak altında oluşan bu buz kalıplarının hiçbir suretle güneş görmeden ve binlerce yıl boyunca erimeden kalmasına katkı sağlayan en önemli unsur ise Türk inanç sisteminden gelen başka bir uygulamanın sonucudur. Bilindiği üzere Türklerde özellikle nüfuz sahibi bey veya başka yöneticilerin kurganları, içlerindeki kıymetli eşyaların korunması adına genellikle yerleşim bölgelerine ve ulaşım yollarına uzak yerlere yapılırdı. Yaşanılan çevrenin şartları gereği bazen nehir kıyıları ve ormanlar tercih edilse de bu noktada en çok tercih edilen alanların yüksek dağlar olduğu unutulmamalıdır. Esasen nüfuzlu bir kişi için gömülebilecek yüksek bir dağ var ise düzlük alanlar tercih edilmezdi. Zaten yukarı da kastedilen ormanlar ve akarsular da genellikle dağlık alanlardaki orman ve akarsulardır. Kutsal yer-su kültürünün içerisinde kabul edilen bu su ve orman bölgeleri dağ-su ve dağ-orman olarak adlandırılır. Hiçbir zaman dağ kültüründen ayrılmayan bu doğa oluşumları kendilerine yüklenen kutsiyet neticesinde kurgan bölgeleri olarak tercih edilir.⁴¹ Kanaatimize göre bu uygulamanın temelinde iki sebep vardır.

Bunlardan birincisi eski Türk inancı ile ilgilidir. İlerleyen bölümlerde de bahsi geçeceği üzere Türk inanç sisteminde dağlar onların saygı duymakta kusur göstermedikleri kutsal varlıklardır. Hükümdarlıklarının merkezi kabul ettikleri bu doğa oluşumları aynı zamanda heybeti ve yüksekliği ile göğe, dolayısıyla da gökteki Tanrıya yakınlığı da ifade eder. Bu nedenle Türkler “*Kut*” inancı gereği yönetime bizzat Tanrının lütfu ile sahip olan bey ve yöneticilerinin öldükten sonra da tanrıya yakın olmalarını istemiş olabilecekleri gibi ayrıca onlara ve hayvan sürülerine sağladığı huzur ve sağlıkla iyi ruhlar arasında kabul edilip koruyucu “*Ata*” olarak anılan bu kutsal varlıkların⁴² beylerinin ölümlerini de koruyacağını düşünmüş olabilirler. Yine burada başka önemli bir husus da bu kutsal dağların hükümdarlığın merkezi sayılması hadisesidir. Bu nokta da aklımıza derhal Orhun abidelerindeki “*Gökte de hayattaki gibi olacaksınız*”⁴³ ifadesi gelmektedir. Bu söz bize Türk inanç

⁴⁰ Piotrovsky, *Early Cultures of the Lands of the Scythians*, 22.

⁴¹ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, 248-251.

⁴² Dağların kutsallığı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kutsal Altın Dağ-Orman (Altun Yış) başlığı.

⁴³ Ergin Muharrem, *Orhun Abideleri*, Hisar Kültür Gönüllüleri Yayınları, 2003, 22.

sisteminde ölümden sonraki yaşamın dünya ile aynı olacağı anlayışını hatırlatmaktadır. Dolayısıyla dünyada bey olarak hayat sürmüş bir kişi ahirette de aynı hayatı yaşayacağına göre onun gömüleceği yer de hükümdarlığın merkezi olan kutsal dağlar hatta onların zirveleri olmalıdır.

İkinci önemli sebep ise bunların bir nevi gözden uzak ve ulaşılması zor olan bölgelere yapıma kaygısıyla alakalı olabilir. Çalışmamızın muhtelif bölümlerinde de bahsi geçtiği üzere Türkler de özellikle nüfuz sahibi olan kişiler bu duruma paralel olarak zenginlikleri oranında ve birçoğu maddi değer taşıyan eşyalarıyla beraber gömülmektedir. Her ne kadar bu işlem gizli bir şekilde⁴⁴ yapılsa da bu durum özellikle Türklerin kurgan inancını bilen diğer milletlerin ve mezar soyguncularının dikkatini çekerek mezar soygunu ve yağma konusunda motivasyon kaynağı olmuştur. Türkler açısından ise “*Atalar Kültü*” gereği bu yapılan saldırılar ölülerine rahatsızlık verdiği için çok büyük bir hakaret olarak kabul edilmiştir.⁴⁵ Nitekim Avrupa Hun hükümdarı Atilla 440 yılında Doğu Roma üzerine sefer düzenleme kararı aldığıda Romalılar onu bu seferden vazgeçirmek istemiş; fakat o Margus Piskoposunun Hun sınırlarına girerek Türk mezarlarını yağma etmesinin kabul edilemez olduğunu söylemiştir.⁴⁶ Bunun üzerine sefere çıkan Atilla Trakya topraklarına girmiştir. Daha sonra Bizans’ı 6000 libre altın tazminatına ve yıllık 2100 libre altın vergisine mahkûm ederek geri dönmüştür.⁴⁷ Yine tarihte bozkırın kuyumcuları olarak adlandırılan İskitlerin “*Yalnızca babalarımızın mezarlarını savunmak için savaşa gireriz*” sözü ile Vu-huanların Hiong-nulara başkaldırdıklarında onların Şanyularının mezarlıklarına saldırdığı⁴⁸ örneklerinden de anlaşılacağı üzere Türkler için ata mezarları ne kadar kutsal ise düşmanları ve yağmacılar içinde o kadar cezbedicidir. İşte bu nedenle özellikle nüfuzlu kişilerin kurganları saldırıların ve yağmaların zor olacağı yüksek dağlara yapılmış olabilir.

---

⁴⁴ Plano Carpini, 41.

⁴⁵ Roux, *Atalar Kültü (Türkler ve Moğollar)*, **Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü: Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda**, Cilt 1, Levent Yılmaz (Türkçe Çeviri ed.), İstanbul: Alfa Yayıncılık, Cilt I, 2018, 137.

⁴⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, Büyük Hun Hükümdarı Atilla, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 905.

⁴⁷ Peter Vaczy, Hunlar Avrupada, **Attila ve Hunları**, Gyula Nemeth (ed.), Şerif Baştav (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, 77.

⁴⁸ Roux, **Altay Türklerinde Ölüm**, 253.

Netice olarak ister dini nitelikli isterse de saldırılardan korunmak amaçlı olsun kurganların hem kendilerinin hem de içindeki malzemelerin günümüze kadar ulaşmasını sağlayan bu sistem Orta Asya gibi konargöçer toplumların bolca bulunduğu bir coğrafyadaki en eski kültür yapıları hakkında fikir edinmemize sunduğu katkı tartışılmazdır. Hatta bu etki o kadar yüksektir ki yeni ortaya çıkarılan kültüre ait kurganın en çok olduğu bölge o kültürün de adı olmuştur. İşte çoğunluğu kurganlardan elde edilen buluntular ışığında M.Ö. 4500'lere dayandırılan Türkmenistan'ın Aşkabat yakınlarındaki Anav kültürü Orta Asya'nın bilinen en eski kültürü olma özelliğine sahiptir. Henüz tam olarak hangi millete ait olduğu anlaşılamayan Anav kültüründeki keramik eserlerin işlemleri Türkmenlerin el işi ziynetlerindeki işlemlere oldukça benzemektedir. Fakat bu durum tek başına bu kültür yapısının Türklere ait olduğunu ispat etmemektedir.⁴⁹

1948 yılında Tolstov tarafından bulunan ve Anav kültürünün büyük etkisi olduğu görülen Kelteminar kültürü yaklaşık olarak M.Ö. 4. binlerin sonu ile M.Ö. 3. binlerin başlarına tarihlendirilir. En eski yerleşim yerleri Amu Derya boyunca uzanan bu kültürün insanların balıkçılık ve avcılıkla uğraştığı kalıntılardan anlaşılmaktadır. Ortalama 100-120 insanın yaşayabileceği büyük toplu konutlara sahip olan bu kültürün çok çeşitli taş aletleri ve damgalı çanak çömlekleri vardı.⁵⁰ Aral bölgesinde oldukça yoğun bir etkiye sahip olmuş olan bu kültürün en eski kalıntıları M.Ö. 4. binyıla tekâmül ederken sonraki kalıntıları ise M.Ö. 2. binyıla aittir. Buluntular arasındaki 270 m²'lik alanı kaplayan bir evin tam ortasında bulunan ve etrafına sıralanan diğer sıradan ocaklardan farklı olduğu belli olan "*kutsal ocak*" buluntusu ve onun işaret ettiği "*kutsal ateş*"⁵¹ olgusu ilerleyen bölümlerde de göreceğimiz üzere çalışmamız açısından oldukça kıymetlidir.

Neolitik devrin ruhuna uygun olarak eşyalarında pişmiş toprak, çakmak taşı ve kemik kullanan bu kültürlerin akabinde Orta Asya'da meydana çıkan yeni oluşumun adı Afanesyova kültürü idi. Kültürel birikim olarak elbette kendisinden öncekilerden

⁴⁹ Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Cilt I, İstanbul: Enderun Kitapevi, 1981, 7-8.

⁵⁰ Frumkin, 88.

⁵¹ Okladnikov, *Tarihin Şafağında İç Asya*, 95.

etkilenen bu kültür⁵² eserlerinde kullandığı metal malzemeden dolayı çalışmamız açısından oldukça önemli bir yere sahiptir.⁵³ Güney Sibiryta bozkırlarının ilk metalürjistleri olarak Yenisey Irmağı'nın sol kıyısındaki Afanesyov adında bir tepenin çevresinde bulunan Bataney kasabasının yakınlarında ortaya çıkan ve bulunduğu bölgeden dolayı bu adı alan Afanesyova kültürü, Minusinsk Havzası'nda ve Altay Dağları anıt mezarlarında M.Ö. 3700-M.Ö. 2500, genel olarak ise M.Ö. III. binyılın sonları ile II. binyılın başlarına tarihlenmiş⁵⁴ olup maden işçiliğinde oldukça mahir konargöçerler tarafından inşa edilmiştir.⁵⁵ Okladnikov'a göre Orta Asya tarihinde araç ve silah yapımında metalin, daha doğru ifadeyle bakır ve tuncun kullanılmaya başlaması bölgenin kültür tarihi açısından son derece büyük bir adımdır.⁵⁶ Taştan metale geçişin en eski ve en iyi izleri ise kuşkusuz Minusinsk Havzası'ndaki buluntulardan elde edilmiştir. Bu çağda insanlar metal eritmesini dolayısıyla da dökmesini bilmedikleri için döverek şekil verebilecekleri bakırı kullanmaya başlamışlardır. Bununla beraber bu dönemde insanlar günlük işlerinde kullandıkları baltaları, vurucuları, ok ve mızrak başlarını hala taştan yaptıkları için "bakırtaş" devri olarak da adlandırılmıştır. Gündelik hayatta bakır yalnızca iğnelerde, bizlerde, küçük çakılarda⁵⁷ ve tahta kapı donanımlarında kullanılırken süs eşyası yapımında ise gümüş, altın ve meteor kökenli demir kullanılmıştır.⁵⁸

Afanesyova kültürü M.Ö. 2. binyılın başlarından itibaren Okunev kültürüne yol açtı. Bu kültür Afanesyova gömü alanlarında bulunan Okunev mezarlarında görülmektedir. Afanesyova kültürü ile pek çok ortak özelliği olan bu kültürde de savaş aletleri yine onlar gibi taş kullanılarak; balık oltaları, bıçaklar, bizler ve baş bantları gibi nesnelere ise dövme tekniği ile bakırdan yapıldı.⁵⁹ Fakat bu kültürün oldukça önemli bir özelliği metal işlemede kullandıkları döküm tekniğidir. Kültüre

---

⁵² Michael Frachetti, Bronze Age Exploitation and Political Dynamics of the Eastern Eurasian Steppe Zone, **Ancient Interactions: East and West in Eurasia**, Katie Boyle, Colin Renfrew-Marsha Levine (ed.), McDonald Institute for Archaeological Research, 2002, 163-164.

⁵³ Chernykh, 182.

⁵⁴ Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatı**, 30; İlhami Durmuş, Araştırmalar ve Tarihçe, **Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları**, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, 2002, 13-21.

⁵⁵ Jettmar, *Archaeology of The Early Turks (İlk Türklerin Arkeolojisi)*, 7.

⁵⁶ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 22.

⁵⁷ İbrahim Kafesoğlu, Kültür ve Teşkilat, **Türk Dünyası El Kitabı**, Cilt I, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1992, 217.

⁵⁸ Okladnikov, *Tarihin Şafağında İç Asya*, 117-118.

⁵⁹ Chernykh, 184.

ait mezarlardan birinde çıkarılan dökme bakırdan yapılmış saplı bir balta Güney Sibiry'a'nın bu alandaki ilk örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁰ Bozkır coğrafyasında bu kültürden önceki kültürlerde karşılaşmadığımız döküm tekniğini kullanmaları Okunev kültürünü çalışmamız açısından oldukça önemli kılmaktadır.

Birçok araştırmacı tarafından Türk Kültürünün ilk örneklerinden kabul edilen ve M.Ö. 1700 ile M.Ö. 1200 yılları arasına tarihlendirilen Andronovo kültürü Sibiry'a'dan başlamış ve Minusinsk, Altay, Kazakistan, Ural ve Güney Rusya'daki Chkalov'a kadar etki etmiştir.⁶¹ Ele geçirilen eserlerden anlaşıldığı kadarıyla Afanesyova kültürünün gelişmiş bir hali olan insanları savaşçı bu kültür adını Yenisey'deki Andronovo sitesinden almış olup Tunç (Tunç) çağına işaret etmektedir. Özellikle Ural'dan başlayarak Yenisey nehrine kadar olan bölgeyi içine alan Batı Sibiry'a'da⁶² çok geniş bir alana yayılmış olan bu kültür, Doğu Rusya ile Batı Türkistan'a ve güneyde de Aral çöküntüsüne kadar uzanmıştır. Kısacası Altay ve Tanrı dağlarından başlayarak Yayık Nehrine kadar bozkır coğrafyasının tamamını kaplayan bu geniş kültürün⁶³ mensupları, Hun hatta Göktürk dönemine kadar ulaşmıştır. Bu kültür Yeniseyde Karasuk kültürünün ortaya çıkması ile sona ermiş; fakat Altaylarda bir müddet daha yaşamıştır.⁶⁴

Andronovo döneminde Altaylarda oldukça güçlü ve zengin bir sosyal hayatın yanı sıra sanatsal anlamda da oldukça muhafazakâr bir yapı vardı. Bu durumu Altaylıların sosyal hayatta avcılığın ötesine gidememekten kaynaklandığını iddia edenler olsa da Bahaeddin Ögel bu tespiti hatalı görmüştür. Ona göre bu gelenekleri koruyucu yapının sebebi Orta Asya'da zamanla oluşan ırksal değişimden Altaylıların etkilenmemesidir. Altaylılar bilakis coğrafyadaki birçok bölgeyi kendi kültürlerinin tesiri altında tutmuştur. Bu hali ile Altay'daki sanatkârlar eserlerini kendi karakteristik özellikleri doğrultusunda imal etmişlerdir.⁶⁵

⁶⁰ Okladnikov, Tarihın Şafağında İç Asya, 119-120.

⁶¹ Hambis, 817; Çoruhlu, Türklerde Kurgan Tipi Mezarların Ortaya Çıkışı, 563; Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 23.

⁶² İlyas Topsakal, Türk Tarihi Açısından Sibiry'a'nın Kısa Tarihi (Başlangıçtan XVI. Yüzyıla Kadar), **Turkish Studies**, Vol. 6/1, 2011, 1864.

⁶³ Mario Bussagli, Steppe Cultures, **Encyclopedia of World Art**, Vol. XIII, McGraw-Hill, 1967, 380-392.

⁶⁴ Diyarbekirli, **Hun Sanatı**, 7.

⁶⁵ Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 23, Şevket Koçsoy, Türk Tarihi Kronolojisi, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 73-74.

Andronovo dönemine bakıldığı vakit Afanesyova kültüründen daha zengin bir şekilde kıvrımlı desenlerle süslenmiş birçok eser karşımıza çıkmaktadır. Bunlar arasında düz tabanlı kaplar gibi ev eşyalarıyla beraber keltler, çift taraflı baltalar, hançerler ve mızrak başları gibi savaş aletleri de bulunmuştur. Bu aletlerin yapımında kullanılan metal Altaylardan ve Kuzey Kazakistan'daki Kalbin sıradağlarında bulunan açık maden ocaklarından sağlanırdı.⁶⁶ En çok kullanılan maden toprağın üzerine birikmiş kaynaklardan alınan metal oksit cevheri idi. Bu cevher taş balyozlarda dövüldükten sonra ilkel fırınlarda eritilir, balçıktan veya taştan yapılmış kalıplara dökülürdü. Andronovo döneminde Altay'da yerel metalürji oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Öyle ki bakır ve tunç eserlerinin üzerlerini tamamen veya kısmen altınla kaplayan Altaylılar kendilerine özgü bıçaklar, yüzükler ve bilezikler de üretmişlerdir. Bu durum bize göstermektedir ki bu dönemde Altay coğrafyasında sadece bakır değil altın madenciliği ve kullanım teknikleri de hızla gelişmiştir.⁶⁷

Andronovo kültürünün kaybolmaya başlaması ile Kırgız Türklerinin atalarının yaşadıkları Yenisey'in kollarından biri olan Karasuk Nehri civarında adını buradan alan kültür çevresi oluşmaya başlamıştır. Andronovo kültürünün genetik olarak mirasçısı olan ve onun gelişmiş hali olarak kabul edilen Karasuk kültürü Altaylarda (Minusinsk) ve Yenisey havzasında gelişim göstermiştir. Buradan İrtiş Nehrinin orta havzasına oradan da Sarı Irmak ve Moğolistan'a yayılan kültür⁶⁸ tahmini olarak M.Ö. 1300 – M.Ö. 800 yılları arasına tarihlenmiştir. İlk Türklerin önemli evrelerinden kabul edilen bu kültür aynı zamanda Türk sanat tarihinin de hazırlayıcılarından kabul edilmektedir.⁶⁹ Demir madenini işlenmeye başlamaları ile bakıra arsenik ve kalay karıştırıp kalitesini artırmaları bu kültürü tarihte önemli bir noktaya taşımıştır.⁷⁰ Metal işlemelerindeki başarıları onların kendinden önceki kültürlerden daha ilerici bir yapıya sahip olduğuna işaret etmektedir. Bakır ve tunç eserlerin döküm tekniğinde ulaştıkları sanatsal işçilik, Andronovo döneminden

⁶⁶ Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, 28.

⁶⁷ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 23; Tarihın Şafağında İç Asya, 123.

⁶⁸ Bussagli, 382.

⁶⁹ Franz Hancar, The Eurasian Animal Style and the Altai Complex, **Artibus Asiae**, Vol. 15, 1952, 171-172.

⁷⁰ Salim Koca, Türklerin Göçleri ve Yayılmaları, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 652-653.

belirgin bir şekilde farklı olan tunç keltler, hançerler, kılıçlar, sapı ve ana gövdesi arasındaki bölümde ortaya koydukları karakteristik çıkıntılarla ürettikleri kavisli bıçaklar, oraklar, geniş ve büyük bilezikler, yüzükler ve pençe benzeri kolyeler onların kendilerine has ürünleridir. Özellikle bakıra arsenik veya kalay karıştırıp elde ettikleri tunç alaşımların işlenmesinde geliştirilen tekniklerin ustası olmuşlardır.⁷¹

Cenaze tören ve uygulamalarından tunç çağı ile demir devri arasında geçiş teşkil ettiği düşünülen bu kültürün kurganlarından elde edilen bulgular konumuz açısından önemlidir. Geometrik ve oyulmuş süslemelerle kaplı bıçak ve hançerlerin sapları çoğunlukla koç ve sığın, seyrek olarak ise boğa başları ile süslenmiştir. Karasuk dökümcülerinin çalışmalarındaki bu bozkır hayvan siteli örneklerinin daha sonra Karadeniz bölgesi, Orta Asya İskitleri, güney Sibirya ve Moğolistan halkları arasında da yayıldığı görülecektir. Aynı zamanda Karasuk tipi bakır veya tunç tasların Çin'in kuzeyinde hâkim olan ve M.Ö. 1400'lere dayandırılan Yin (Shang) hanedanlığı mezarlarında bulunan taslarla benzerliği oldukça dikkat çekicidir. Kuzey Çin ile Doğu Asya bozkırlarındaki bu tunç çağı benzerlikleri ilk defa S. A. Teploukhov tarafından arkeolojik malzemeler temelinde tartışılmış, S. V. Kisilev ise bu benzerliği Yin hanedanlığı döneminde doğudan az sayıda göçmenin Minusinsk ve Güney Sibirya'ya nüfuz etmesine bağlamıştır.⁷²

Karasuk dönemi cesetlerinin başının sol tarafındaki içki kavanozları,⁷³ ayaklarının ucundaki içine et konulan kaplar ve en önemlisi etlerin üzerine bırakılan tunç kılıçlar oldukça dikkat çekicidir.⁷⁴ Artık bozkırda atlı kültüre bağlı topluluklara sıklıkla rastlanmaya başlanan bu dönemde mezarların yanlarında üsluplaşmış insan yüzü oymalı kamalar ile ok başları bulunmuştur. Eserlerden anlaşıldığı üzere maden olarak hala bakır veya tunç kullanılmakla beraber bu çağın bozkırlarının atlı konargöçer topluluklar tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır.⁷⁵

⁷¹ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 25; Tarih'in Şafağında İç Asya, 125.

⁷² Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 26-27.

⁷³ Aynı kadehlerin M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilen Batı Kırım'daki İskit kurganlarında da görmekteyiz. Bkz. Valery S. Olkhovsky, Scythian Culture in the Crimea, **Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age**, Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (ed.), Berkeley: Zinat Press, 1995, 66.

⁷⁴ Çoruhlu, **Türklerde Kurgan Tipi Mezarların Ortaya Çıkışı**, 566.

⁷⁵ Diyarbekirli, **Hun Sanatı**, 7.

Ortaya çıkan bu atlı bozkır kültürü zamanında Altay ve Tanrı dağları tarafında Hunlara atfedilen “*Hayvan Üslubu*” ortaya çıkmıştır.⁷⁶ Bahsi geçen atlı Karasuk kültürü ise sonraki dönemlerde gelişerek Minusinsk bölgesinde en fazla etki alanına sahip olduğu Tagar gölü ve çevresinden dolayı Tagar kültürü adını almıştır. Kisilev tarafından üç aşamaya ayrılan ve en eskisi M.Ö. X. yüzyıla tarihlendirilen bu kültür döneminde üretilen çanak, çömlek ve metal eşyalar ile kurgan şekilleri ve yaşam tarzları bu kültürün Karasuk kültürü devamı olduğuna dair önemli işaretlerdir.⁷⁷ Buluntularında ortaya çıkarılan bronz bıçakları, hançerleri, savaş baltaları, aynaları, topuzları, at ekipmanları ve süslemeleri ile son derece gelişmiş bir metalürjiye sahip olduğu anlaşılan bu kültür bu yönüyle çalışmamız açısından oldukça önem arz etmektedir.⁷⁸ Yine aynı kültür Altaylarda ise Mayemir bozkırından esinlenerek Mayemir kültürü adı ile anılmıştır. Asya'nın merkezinde gelişim gösteren bu kültür zamanla doğuda Sayan batıda ise Altay dağları ile çevrelenmiş Minusinsk-Hakas havzasındaki bozkırları tamamen kaplamıştır.⁷⁹

Bir yandan üç tarafı dağlarla kuzeyi ise sık ormanlarla çevrili derin Minusinsk havzasının kendilerine sağladığı imkanla⁸⁰ merkezi geleneklerini muhafaza edip Karasuk devrinde ortaya çıkan hayvan üslubunu fevkalade geliştiren Tagar kültürü, diğer yandan yakın komşuları olan Çin ve İran ile kurduğu kültür ilişkiler ve değiş tokuş sayesinde zengin bir kültür birikimi elde etmiştir. M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren nüfuzlu kişilerin kurganlarında çıkmaya başlayan at cesetleri -özellikle M.Ö. VI yüzyıla gelindiğinde bazı kurganlarda dört yüzden fazla at cesedi çıkarılmıştır-bu devirde hayvan özellikle de at yetiştiriciliğinin önemli bir seviyeye vardığını göstermektedir. Öte yandan mezarlardan çıkarılan diğer eşyaların hep taşınabilecek boyda olması konargöçer toplulukların yapacakları göçler esnasında bir dayanışma birliğinin kurulduğuna işaretler. Nitekim biz bu birliğin Hun Devleti ile daha da sağlamlaştığını görmekteyiz.⁸¹

⁷⁶ Seyfi Başkan, Eski Türklerde Sanat, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt IV, 2002, 111.

⁷⁷ Karl Jettmar, The Altai Before The Turks, **Bulletin: The Museum of Far Eastern Antiquities**, No.23, 1951, 149-150; Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 34.

⁷⁸ Piotrovsky, Early Cultures of the Lands of the Scythians, 24

⁷⁹ Nikolai A. Bokovenko, Tagar Kültürü, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 518.

⁸⁰ Piotrovsky, Early Cultures of the Lands of the Scythians, 25.

⁸¹ Diyarbekirli, **Hun Sanatı**, 8.

Yukarıda genel hatları ile ele almaya çalıştığımız bu kültür hareketi, tarihin ilk İmparatorluklarından olan ve Türklerin Orta Asya’da kurduğu ilk devlet olarak kabul ettiğimiz Hunların müthiş devleti sayesinde oldukça geniş bir alana etki etmiştir. Çin kaynaklarında Hsiung-nu⁸² Avrupa kaynaklarında ise Hun⁸³ olarak kaydedilen bu kültür zamanla Baykal Gölünden Tibet’e, Doğu Türkistan’dan ise Amur’a kadar uzanan muhteşem bir askeri-politik güce ulaşarak⁸⁴ birçok boya boyun eğdirmiştir. Çin kaynaklarına göre Çin imparatoru Şi Huangdi tahta bulunduğu dönemlerde Hunlarında başında Teoman vardı; fakat Hun devleti müthiş imparatorluğuna onun oğlu Mete döneminde ulaştı.⁸⁵ Sonradan güç kaybeden bu yapı M.Ö. 48 yılından itibaren Şanyü’lerin taht mücadelesiyle sarsıldı. Hükümdarın kardeşi Chih-chih’e bağlı kuvvetler bundan sonra İli nehri havzasına, oradan Maveraünnehir bölgesine, oradan da Hazar Denizinin kuzeydoğusundaki geniş bozkırlara yayıldılar. M.S. 93 yılında Moğol ve Çinlilerin baskısından bunalan başka bir Hun boyu bu ilk gelenleri İtil (Volga) nehrine doğru ittiler.⁸⁶ Sayıca kalabalıklaşan Hunların buradaki otlak sıkıntısı nedeniyle Avrupa’ya yönelmeleri V. yüzyılın ortalarında Orta Avrupa’dan Hazar Denizinin doğusuna kadar ulaşan Avrupa Hun İmparatorluğunu ortaya çıkardı. En kudretli hükümdarları Atilla döneminde Balkanların içlerine kadar giren Hunlar⁸⁷ bugün Avrupa ve Balkanlardaki İslam öncesi Türk kültürüne ait sanat eserlerinin ilk mimarları oldular.

Orta Asya’daki siyasi otoritesini III. asrın hemen başlarında Hun devletinin yıkılmasıyla kaybeden Türk kültürü ise sonraları kendini daha dinamik ve daha genç bir Türk boyunun, Göktürklerin ellerinde bulmuştur. Zamanla bu boyun yerine de başka bir Türk boyu geçmiş ve bu tarihi geçişler ile Türk kültürü asırlar boyunca benliğini muhafaza etmiştir. Birbirlerinin ardından devletler kurarak sürekliliğini ve gücünü devam ettirme hadisesi esasen tarihte eşine az rastlanan bir durumdur. Bazı kültür tarihçileri bu sürekliliğin sebebini izah ederken şu teoriyi kullanırlar; esasen

---

⁸² Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, 2. Basım, İstanbul: Remzi Kitaevi, 1989, 1.

⁸³ Cevat Türkeli, **Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları**. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 1990, 8.

⁸⁴ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 50.

⁸⁵ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Cilt I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, 83/87.

⁸⁶ Akdes Nimet Kurat, **IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, 12.

⁸⁷ Eriş – vd., 97-98.

Hunlardan itibaren Orta Asya’da tek bir siyasi teşekkül vardı ve Türk devletlerinin yönetiminde değişen yalnızca hanedan adları idi. Bir dönemler tabii oldukları Avarları yıkarak bölgede hâkimiyeti yeniden ele alan Göktürkler Hunların bir devamı idi.⁸⁸

Göktürklerin zayıflamasından faydalanarak 744’de onların topraklarına yerleşenler, Göktürklerin karındaşı Uygurlar idi.⁸⁹ Çin kaynakları tıpkı Göktürkler gibi Uygurları da Hunların nesli olarak kabul ederler.⁹⁰ Uygurlar akraba kavimlerle birlikte Dokuz Oğuz – On Uygur diye isimlendirilir.⁹¹ İsimleri kelime anlamı olarak “*medeni, sakin, uyur*” gibi manalar içeren⁹² Uygurların kurduğu müthiş hâkimiyet alanına göz koyup zayıflamalarını fırsat bilerek onların ellerinden topraklarını alanlar kuzey Türklerinin temsilcisi ve Uygurların en yakın akrabaları Kırgızlar idi.⁹³

Tarih sahnesine çıktıkları yer Altay dağlarının batısı olan bu nedenle de aynı dağların güneyinde teşkilatlanan Göktürkler ile akrabalığı olduğu düşünülen Karluklar daha sonraları Issık Göl – Tanrı Dağları havalisine ve hatta Talas’a kadar bölgede hâkim oldular.⁹⁴ Bu nedenle Karluklar da tıpkı diğerleri gibi bölgedeki Türk boylarındandı ve kendilerinden öncekilerle kesin bir şekilde akraba idi. Bu hanedan değişiklikleri esnasında yeni hâkim boy ile beraber eski boyun tamamının ya da en azından bir kısmının yaşaması ve yeni hâkim boyun zaten aynı çevrenin kültürüne sahip olması Türk kültür ve sanatının muhafaza edilerek günümüze kadar ulaşmasında en önemli etkidir.⁹⁵

⁸⁸ Yuliy S. Hudyakov, Eski Türklerde Silah, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt III, 2002, 470.

⁸⁹ A. Konstantin D’ohsson, **Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)**, Bahadır Apaydın (çev.), İstanbul: Nesnel Yayınları, 2008, 30.

⁹⁰ Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011, 31.

⁹¹ Joseph De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi**, Hüseyin Cahit Yalçın (çev.), Ötüken Neşriyat: İstanbul, 2018, Cilt I, 48; F. Laszlo, Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler, Hasan Eren (çev.), **Belleten**, Cilt XIV, Sayı 53, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1950, 41; Gülçin Çandarlıoğlu, Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt II, 2002, 193-194.

⁹² Erkin Alptekin, **Uygur Türkleri**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1978, 13.

⁹³ S. G. Klyashtorny – T. İ. Sultanov, **Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı**, Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2004, 127-128.

⁹⁴ Taşağıl, İslam Öncesi Devrede Orta Asya’da Yaşayan Türk Boyları, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt II, 2002, 323/338-339.

⁹⁵ Diyarbekirli, **Hun Sanatı**, I-II.

Bu noktada Pazırık kurganlarından çıkarılan keçe halılar ve eğer örtülerindeki çizgi desenlerinin Kırgız, Altay ve Kazak ürünleriyle olan benzerliği oldukça dikkat çekici boyuttadır. Öte yandan Taştık dönemine ait metal levhalardan oluşan kemer parçalarının X. yüzyıl Yenisey bölgesi Kırgız ürünleri ile olan benzerliği de son derece önemlidir. Yine İslam maden sanatının en eski eserlerinden sayılan 1163 yılına aiti Musul da bulunmuş bir kâsenin üzerindeki tezyinat ve sanat ruhu Macaristan da bulunan ve Avrupa Hunlarına ait olduğu düşünülen Nagy-Zent-Mikloş⁹⁶ kâselerinin –ki bunlar V. asra kadar tarihlendirilir- aynısıdır.⁹⁷ Böylece tarihsel geçmişin bu karmaşıklığı bir zamanlar tarihi olmayan ve ilkel olarak kabul edilen bu kavimlerin zengin kültürel mirasını göstermek açısından son derece kıymetlidir.⁹⁸

Zaman zaman kesintiler yaşasa da Türk karakteristiğinin en belirgin özelliği olan devlet kurma geleneği Türk kültürünün asırlar boyu yok olmadan günümüze ulaşmasında en önemli etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Elbette birçok farklı coğrafyaya girip birçok farklı kültürle tanışan Türkler gittikleri coğrafyalardaki kültürleri etkiledikleri gibi doğal bir sonuç olarak onlardan da etkilenmişlerdir. Genelde kültür için yapılan bu yorumun özelde kültürün en önemli öğelerinden biri olan sanat için de yapılması şaşırılacak bir durum değildir. Bu kültürel etkileşimin en açık örneğini gördüğümüz kavimlerden biri de Avarlardır. İçlerinde Moğollar ve Alanlar gibi Türk olmayan fakat Turani olan unsurları da barındıran bu kavim Göktürklerin baskısı sonucu Volga nehrinin batısına geçerek doğu Avrupa'daki Avrupa Hunlarından kalan Türkleri de bayrakları altına alıp Macar ovasında müthiş bir nüfuz oluşturmuşlardır. İçlerindeki yoğun Türk nüfusu sayesinde Orta Asya Türk sanatının bütün izlerini eserlerinde taşıyan Avarlar bölgedeki hâkim kültür olan, iki defa kuşattığı Bizans'ın sanatından da etkilenmiş ve eserlerinde onların üslubuna da yer vermiştir. Macaristan'daki Dunapentele mezarları bu duruma örnek teşkil etmektedir. Buradan elde edilen Avar eserlerinde (ok kurları, kılıç kınları, gümüş kakmalı üzengiler vs.) ağırlıklı bir şekilde Orta Asya karakterini görsek de yine de Roma veya geç dönemde Bizans'tan gelen yabancı unsurları yok sayamayız.

⁹⁶ Oleg Mudrak, Nagy Szent Miklos Hazinesine Ait Bir Kaptaki Avar Yazısı, Emine Atmaca (çev.), **Gazi Türkiyat**, Bahar 2015/16, 209.

⁹⁷ Glück, 161-162.

⁹⁸ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 42.

Yuvarlak süs plakaların içindeki yıldızlar ile kuş motifleri, çiçeklerle süslenmiş madalyonlar ve eserlerdeki Bizans harfleri Avar sanatı içindeki Bizans etkisine işaret etmektedir.⁹⁹

Buradaki asıl mesele bir dönem Avrupa ilim dünyası tarafından Türk kültür ve medeniyetinin hafife alınarak değerinin inkâr edilmesi yoluyla, Avrupa topraklarında gelişen sanat ürünlerini sadece eski Yunan medeniyetine mal etme arzusu içerisinde bulunmalarıdır. Amaçlarından biri de bu haksız ve yersiz iddiayı çürütmek olan Türk Tarih ve Dil Kurumlarının kurulmasıyla buralarda önemli çalışmalara imza atan Fuat Köprülü'nün sanat tarihine yönelik başlattığı çalışmalarda dikkatini çeken Viyana Üniversitesi Sanat Tarihi Enstitüsü Müdürü Josef Strzygowski'nin çalışmaları bahsi geçen taraflı bakış açısını çürütmek açısından oldukça kıymetlidir. Strzygowski eserlerinde Avrupa Hristiyan sanatının kaynağını araştırırken bu sanatın Helen sanatı ile birlikte Asyalı Doğu kavimlerinin de etkisi altında kaldığını, bu kavimler arasında Türklerin de bulunduğunu, bu nedenle Türklerin ana yurtlarında geliştirdikleri sanatların da dikkatle incelenmesi gerektiğini önemle vurgulamıştır.¹⁰⁰

Türkler tarafından bırakılan eserler dikkate alındığı vakit genel olarak Türk sanatının dünya sanat tarihindeki yerinin oldukça büyük olduğunu ifade eden Strzygowski buna rağmen batılı oryantalistlerin eski Yunan sanatına sıkı sıkıya ve dogmatik bir şekilde sarılarak taraflı bir bakış açısı geliştirmelerini güçlü bir şekilde eleştirmiştir. Bu ilmi olmayan bakış açısıyla batılı oryantalistler gerçeği inkâr ederek nerede orijinal bir sanat eseri bulursa bunun muhakkak eski Yunan menşeli olduğunu iddia etmişlerdir. Türkler ait olduğu inkâr edilemeyecek mahiyetteki eserleri ise orijinallikten uzak taklit eserler olarak yorumlamışlardır.¹⁰¹ Esasen arkeolojik araştırmalar arttıkça ve coğrafyadan oldukça yoğun bir şekilde maddi kültüre dayalı veriler gelmeye devam ettikçe, bu yanlış bakış açısı tarafından sıklıkla “barbar”

---

⁹⁹ Istvan Erdelyi, The Art of The Avars (Avar Sanatı), **Türk Kültürü El Kitabı (İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar)**, Cilt 2, 1972, 110.

¹⁰⁰ Cemal Köprülü, Cumhuriyetimizin Ellinci Yılı Vesilesiyle: En Eski Türk Plastik Sanatları Hakkında, **Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1973, V.

¹⁰¹ Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, 4/92-98; Türkler ve Şimali Asya Sanatının Buz Devrindeki Menşei, Cemal Köprülü (çev.), **Ülkü Halkevleri Dergisi**, Ankara: Ulus Basımevi, Cilt IX, Sayı 49, Mart 1937, 14.

olarak tanımlanan kültür birikiminin teknolojik ve ekonomik başarıları hakkında daha net fikirler de ortaya çıkmaya başlamıştır.¹⁰²

İlim dünyası tarafında önemli bir oranda kanaat getirildiği üzere Orta Asya bozkırlarında tarih sahnesine çıkan Türkler coğrafyaları icabı konargöçer bir yaşam tarzı belirleyip geniş hayvan sürüleri beslemişlerdir. Aynı medeniyet yılın belli zamanlarında uzun ve büyük çaplı göçler gerektiren bu yaşam tarzlarına rağmen maden işleme sanatında birçok medeniyetten oldukça ilerde bir yer tutmuşlardır. Şu an ortak kanaat getirilen bu konu hakkında ilim dünyası geçmişte bir hayli tartışma yaşamıştır. Yukarıda bahsi geçen Türk sanatı hakkındaki yanlış bakış açısına sahip bazı Avrupalı ilim adamları tarafından konargöçer yaşam tarzı ile yaşayan Türklerin bu kadar usta madenci olamayacağı fikri onları bu konuda da hep farklı arayışlara itmiştir.¹⁰³

Esasen Türklerin maden sanatında bu derece ileri bir seviyede olamayacağını düşünen ilim insanlarının bu yanlış düşüncelerinin temeli bozkır Türk'ünü tanımlarken başlamaktadır. Eserlerinde konuyla ilgili oldukça derin izahatlar da bulunan İbrahim Kafesoğlu bozkır Türk kültürü için kullanılan “*atlı kültür, göçebe kültürü ve atlı göçebe kültürü*” gibi ifadelerin yanlış ya da eksik olduğunu belirtmiştir. Kafesoğlu'na göre; Bozkır kültürü At üzerine kurulmuş olmakla beraber prensipleri yalnız “At” tan ibaret değildir. Bunun yanında demir de vardır. At ve demir bozkır kültürünün iki temel unsurudur. Ayrıca bu kültür; hukuk, din, düşünce ve ahlak yönünden de birbirini tamamlayan manevi değerler birliği meydana getirmiştir. Batılı ilim insanları kendi kültür dairelerinde olmayan bu meseleyi

---

¹⁰² Leonid T. Yablonsky, *Written Sources and the History of Archaeological Studies of the Saka in Central Asia, Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age*, Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (ed.), Berkeley: Zinat Press, 1995, 196.

¹⁰³ Örneğin; Wilhelm Radloff gibi Türk kültür hakkında uzun yıllar kafa yormuş ve onların yaşadıkları coğrafyayı adım adım dolaşarak incelemeler yapmış bir ilim adamı bile Sibirya'dan adlı meşhur eserinde “*herhalde hayvan besleyen göçebe halk maden eritmekle meşgul olamazdı*” demiştir. Juan-Juanlar'ın hükümdarının kızına talip olan Bumin Kağana “*Benim kuyumcum olan sen, bana nasıl böyle bir teklifte bulunabiliyorsun*” şeklindeki cevabını bile Altay'ın kuzeyinde oturan ve madencilikle meşgul olan eski Tunç Devri halklarından Samoyedlerin bir kısmının bunlara tabi olması ihtimali ile açıklamaya çalışmıştır. Görüldüğü üzere Türklerin ileri bir sanat anlayışına sahip usta maden işlemecileri olacağını kabul edemeyen âlimler bir şekilde çıkış yolu bulmaya çalışmışlardır. Gerçi Radloff bu eserini 1860-1870 yıllarında gerçekleştirdiği seyahatlerden derlemiş ve daha sonraları Orhon yazıtlarının okunması ile fikirleri tamamen değişmiştir. W. Radloff, *Sibirya'dan, Sibirya'dan* (Cilt 2), Ahmet Temir (çev), İstanbul: Maarif Basımevi, 1956, Cilt II, 109-110.

anlayamayıp konuya yalnızca besiciliğe dayalı ekonomik faaliyetler açısından bakarak Türkleri, yaylalarda çoban hayatı süren göçebeler olarak tanımlamış ve yanlışla düşmüşlerdir. Oysa bozkır Türk kültürünün temelini oluşturan ve yerleşiklerde mühim bir yer tutmayan AT göçebe hayatında ise birinci planda olmayan ve bu kültüre sonradan giren maddi bir vasıtaadır. Yine yerleşiklerde mühim bir yeri olmayan demir Moğollar gibi tipik göçebeler tarafından uzun süre bilinmemiştir. Batılı ilim adamlarının bu yanlış bakış açısı ise bozkırlarda yaşamış bütün milletlerin aynı sosyal bünyeye sahip olduklarını sanmaları ve onları yalnızca birer ekonomik kuruluşlar gibi ele almaları ile alakalıdır.¹⁰⁴

Bozkırın konargöçer medeniyeti olan Türkler sanat eğilimlerini buradaki yerleşik uygarlıklardan çok daha farklı bir yönde aksettirmiştir. Onlar şehir yaşamındaki insanların süsleme için kullandığı mozaik, fresk ve plastik gibi uygulamalardan habersizdiler. Yalnızca yanlarında taşımak ve her gün ellerinin altında kullanmak zorunda olduğu pratik eşyaları süsleme çabasında idiler. Bu nedenle onlar madeni eşyalarını, at ve koşum takımlarını, yanlarından biran bile ayırmadıkları silahlarını, bellerine taktıkları eşya taşımakta kullanılan deri kayışları ve onların madeni tokalarını, elbiselerini vs. süslemeden ve estetik kazandırmadan kullanmayı asla düşünmemişlerdir.¹⁰⁵

İslamiyet'in kabul edilişi Türk kültür tarihi açısından son derece önemli bir hadisedir. Bozkır Türk'ü İslamiyet'i kabul ettikten sonra yaşam tarzından başlayarak sosyal hayatındaki birçok alanda kendisi açısından önemli değişiklikler sergilemiş; fakat bu durum bir olgu niteliğinde zamana yayıldığı gibi aynı zaman da keskin bir şekilde eskisinin etkisini ortadan kaldıramamıştır. Dolayısıyla bozkır Türk'ü bir yandan yeni tanıştığı kültürün etkilerini yaşamına uygulamaya çalışırken diğer yandan da eski kültür ve geleneklerini muhafaza etmeye gayret göstermiştir. Kısacası Türkler yeni bir memlekete girdiklerinde o memleketin yerli sanatını işlemiş fakat kendi ruhlarını da o sanata kuvvetli bir şekilde yansıtmışlardır.¹⁰⁶ Bu durumun en güzel örneğine Isıg Göl'ün kuzeyindeki X-XII. asırlara ait konargöçer mezarlarında

---

¹⁰⁴ Ayrıntılı izahat için bkz. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2003, 214-226.

¹⁰⁵ Diyarbakirli, **Hun Sanatı**, 109.

¹⁰⁶ Glück, 158.

rastlanılmıştır. Tarihi belgelerden anlaşıldığına göre bu yüzyıllarda bölgede varlık sürdüren konargöçerler Karluk Türklerinin bir kolu olan Çigil Türkleri idi.¹⁰⁷ Bu boya ait olan buluntular Koy-su denilen bölgedeki kurganlardan ele geçirilmiş olup Türk kültür tarihine ışık tutması açısından son derece değerlidirler. Özellikle Altaylar ve Yenisey-Kırgız bölgesindeki buluntularla oldukça benzer olan bu eserler, Türklerin İslamiyet'i kabul ettikten sonra hatta XIII. yüzyıla kadar dahi eski kültürlerini dikkat çekici bir biçimde koruduğunu göstermektedir. Mezarlardaki ölümlerin başlarının genellikle kuzeye doğru çevrilerek gömüldüğü, Mongoloid ırka ait hiçbir iskeletin bulunmadığı ölümlerin özellikle Anadolu'daki Türk tipine benzediği kurganlarda, Göktürk çağının karakteristik silahları olan üç köşeli ok ve mızrak uçları, üzeri plakalarla süslü Türk kayışları, oklar, bıçaklar ve Türk tipi üzengiler bulunmuştur ki bu bulgular yukarıda bahsi geçen iddiayı desteklemek açısından son derece önemlidir.¹⁰⁸

Netice itibarıyla belirtmek gerekir ki tarih sahnesine çıktığı Altay ve Orhon sahalarından doğuda Çin'e güneyde Hindistan'a ve Batı Avrupa'ya kadar uzanan bozkır Türk kültürü¹⁰⁹ ve elbette sanatı bu bölge kavimleriyle etkileşime girmiş ve zengin bir kimlikle karşımıza çıkmıştır.

---

¹⁰⁷ V V Barthold, **Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)**, Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2014/70/73.

¹⁰⁸ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 345.

¹⁰⁹ Glück, 151-152.

4. Bozkır Türk Maddi Sanatında Metal ve Metal Sanatının (Metalürji) Gelişimi

Türklerin anayurdu olarak kabul gören Orta Asya sanatı hakkında ilk veriler 18. yüzyıldan itibaren bölgede görünmeye başlayan misyoner din adamlarının seyahatnamelerinden elde edilmiştir. Konu hakkında bilimsel çalışmalar diyebileceğimiz arkeolojik kazılar ise ilk defa 1856 yılında W Radloff tarafından Altay kurganlarında başlatılmıştır. Diğer çalışmalar açısından tetikleyici bir rol üstlenen bu kazıların ardından 1865 ve 1897 yıllarında Berel, Katanta ve Maykop kurganlarında yapılan kazılar Türk maddi sanatı açısından oldukça kıymetli arkeolojik malzemeler sunmuştur;¹¹⁰ fakat Orta Asya kültür tarihinin aydınlatılması açısından asıl önemli adım Batı Türkistan'da Aşkabat yakınlarında gerçekleştirilen Anav buluntuları ile olmuştur.¹¹¹ 1904 yılında R. Pumpelly tarafından gerçekleştirilen ve dört devreye ayrılan bu kazılardan çıkarılan buluntular M.Ö. 4500 ile M.Ö. 1. yüzyıl arasına tarihlendirilir. Buluntulardan bölgenin önemli bir uygarlığa sahne olduğu anlaşılmaktadır.¹¹² Bundan sonraki süreçte Bozkır Türklerinin maddi sanatı açısından meydana çıkan en önemli gelişme 1929 yılında Rus Arkeolog S I Rudenko tarafından ortaya çıkarılan Pazırık buluntuları olmuştur.¹¹³

Tarih öncesi devirler isimlendirilirken Taş Devrinden sonraki dönemin maden isimleriyle anılmasından da anlaşılacağı üzere madenler ve onların eşya yapımında kullanılması insanlık tarihi açısından son derece önemli bir gelişmedir. Bu isimlendirme genel olarak sırasıyla bakır, tunç ve demir olarak anılsa da elbette bu devirler dünyanın her yerinde aynı sırayla yaşanmamıştır. Bu durum toplumların yaşadığı coğrafyalardaki kaynaklarla da alakalıdır.¹¹⁴ Günlük yaşamda metalin kullanılmaya başlaması eski insan topluluklarının en önemli faaliyet alanlarının çoğunda büyük bir etkiye sebep olmuştur. Alet ve silah yapmak için artık taştan çok

---

¹¹⁰ Başkan, 110.

¹¹¹ Diyarbekirli, **Hun Sanatı**,4.

¹¹² Fredrik T. Hiebert, **A Central Asian Village at the Dawn of Civilization, Excavations at Anau, Turkmenistan**, United States of America on Acid-free Paper, Philadelphia, 2003, XV.

¹¹³ İnan, İkinci Pazırık Kurganı, **Makaleler ve İncelemeler**, 507.

¹¹⁴ Fuat Yavuz Bor, Ana Hatlarıyla Bilim ve Teknik Olarak "Metalürji" Üzerine Bazı Değerlendirmeler, **Bilimsel Madencilik Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, 1968, 98.

daha üstün bir malzemeye sahip olan insanlık açısından işgücü verimliliğinde ve ekonomik kalkınma hızında gözle görülür bir artış yaşanmıştır.¹¹⁵

Dünya medeniyetleri arasında kadim bir kavim olarak tarih sahnesinde yerini almış olan Türkler coğrafyalarının kendilerine sunduğu hammaddenin de etkisiyle en eski dönemlerinden yani mitolojik çağlardan itibaren maden işlemeciliği özellikle de demir işçiliği konusunda mahir bir medeniyet olarak boy göstermiştir.¹¹⁶ Öyle ki bu uğraş Türk tarihinin erken safhalarında siyasal iktidarın temelini oluşturmuştur.¹¹⁷

Çoğunluğu Göktürlere kısmen de Ak Hunlara ait olan ve miladi V ile VIII. yüzyılları kapsayan bozkır Türklerinin Orta Asya'daki mezarlarından çıkan buluntular incelendiği vakit metalin bu yüzyılda ve bu coğrafyada oldukça yaygın bir şekilde kullanıldığını analiz etmek hiç de zor olmayacaktır. Bu maddi kültüre ait metal eserleri; altın işlemeli kemer ve sadaklar, altın veya gümüşten aynalar, zırhlar, kargılar, oklar, kılıçlar, kamalar, kadehler ve yine içecek içmek için madeni boynuzlar, kuş veya hayvan başlı ibrikler, sahibiyile beraber gömülen atlara ait kayış bağlamaya yarayan madeni tokalar, eğer kaşları ve üzengiler olarak sıralayabiliriz.¹¹⁸

Elbette bozkır Türk sanat eserleri sadece anayurtları Orta Asya'da kalmamış bir yandan Çin, Hind ve İran sanatlarıyla temasta bulunurken diğer yandan ise İskitler vasıtasıyla Kırimdan Altay'a ve oradan da İran'a kadar uzanmıştır.¹¹⁹ Ayrıca Türklerin göçlerle beraber Avrupa ve Balkanlara uyguladıkları etki sanat eserlerinin de buralara taşınmasına sebebiyet vermiştir. Arnavutluk'ta Avar ve Macar eserlerini andıran dolayısıyla Orta Asya ile doğrudan ilişkili olan bir hazinenin bulunması bu bölge Türklerinin Balkanlarda ne derece köklü bir faaliyette bulduklarını ispatlaması açısından oldukça önemlidir. Menteşeli ve menteşesiz kayış ucu süslerinden ibaret olan bu buluntular Avarların bitkili süslemeleri ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Hepsi de dökme olan bu eserlerin süslemesinde kullanılan

---

¹¹⁵ Chernykh, 4-5.

¹¹⁶ Serkan Şen, Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 5, Sayı 3, 2008, 163.

¹¹⁷ Denis Sinor, (Kök) Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı, Talat Tekin (çev.), **Erken İç Asya Tarihi**, Denis Sinor (drl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 421.

¹¹⁸ Emel Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş** (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/b'den Ayrı Basım, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978,108.

¹¹⁹ Togan, Türk Sanat Tarihi Araştırmasının Temel Meseleleri, 4.

helezon şeklinde bütün bir daireyi dolduran geometrik şekiller Macaristan buluntularıyla oldukça yakındır.¹²⁰ Yine bu buluntular arasından elde edilen yüksek ayaklı kadehler ve yandan kulplu tabaklar Orta Asya sanatının Germen ve Slavlar üzerindeki etkisini göstermesi açısından son derece önemlidir.¹²¹ Nitekim Türklerin maddi sanatlarını hafife alma yolunu tercih ederek onlara ait eserleri bir şekilde eski Yunan kültürüne bağlamayı alışkanlık haline getirmiş batılı oryantalistlerin aksine eserlerinde Türk sanatının dünya sanatına sunduğu katkıları güçlü bir şekilde vurgulayan Josef Strzygowski bu sanatın başlangıç noktasının Yukarı Asya ile Güney Sibirya Ovaları olduğu; fakat zamanla Batı Asya, Yakın Doğu, Mısır ve Avrupa'yı da etkisi altına aldığını ifade etmiştir.¹²²

Sadece metal değil, metalin hammaddesi olan madenlerin ve değerli taşların Türk kültüründe son derece önemli görüldüğü bilinen bir gerçektir. Fakat bu maden ya da taşların önemi sadece birer kıymetli madde olarak kullanımından ya da işlevselliğinden kaynaklanmamaktadır. Bu maddelere kültürlerinde çok önemli manalar yükleyen Türkler kendileri açısından büyük önem arz eden ve tanrı mekânı olarak kabul edilen göğe dahi atıfta bulunurken bunlardan faydalanmışlardır. Bu anlayışa göre gökyüzünde değerli maden ve taşların olduğuna inanarak oldukça parlak olan Kutupyıldız'ına Altun veya Temur Kazguk demişlerdir.¹²³ Kaşgarlı da meşhur eserinde bu düşüncüyü pekiştirircesine Temür Kazguk dediği Kutupyıldız'ını çaş (firuze) ve örüng kaş (ak yeşim taşı) dan oluşan gök kubbenin sanki bu yıldız üzerinde döndüğünü ifade etmiştir.¹²⁴

Bütün Dünyada insanlar tarafından toplanan en eski metaller doğada olduğu gibi ortaya çıkan doğal metallerdir. Bu nedenle bakır, altın, gümüş ve demirin meteorik olanı doğal metal olarak kabul edilmiştir. İnsanlık uzun bir süre boyunca bu metalleri özel bir tür olarak tanınmadı ve onlara taş, kemik veya ahşap gibi sıradan bir hammadde muamelesi yapıp öylece işlediler. Bu garip türlerin diğerlerinden oldukça farklı bireysel özelliklere sahip olduklarını anlayana kadar bu durum böylece devam

¹²⁰ Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, 19.

¹²¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 281.

¹²² Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, 13/15.

¹²³ Sir Gerard Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, London: Oxford University Press, 1972, 682.

¹²⁴ Kaşgarlı, Cilt III, 383

etti. Sonraları insanlık doğal metallerin ısıtılarak yeniden şekillendirilebileceğini ve soğutulduğunda da şekillerini aynen koruyabilecekleri fark etti.¹²⁵ İşte litaretürde metalürji olarak geçen metal sanatının en erken aşaması da tam bu noktada ortaya çıktı. Tabii ki eski yöntemlerin hepsi hızlı bir şekilde terkedilmedi. Tavlama olarak tanımlayacağımız bu yöntem eski bazı yöntemlerle birleşerek; çekiçleme, tavlama, kesme ve öğütmenin bir arada olduğu toplu bir yapıyı ortaya çıkardı. Daha sonra cevherlerin ergitilmesinin akabinde metallerin eritilip dökülebileceğinin keşfedilmesi metal işleme sanatı açısından bambaşka bir durum ortaya çıkardı.¹²⁶

Metalürji dediğimiz bu bilimde ateş yalnızca metallerin yumuşatılması veya eritilmesinde kullanılmamıştır. Esasen madenlerin yataklarından çıkarılmasıyla başlayan metalürji biliminde ateş bu ilk işte oldukça etkin bir rol almıştır. Özellikle sert madenlerin çıkarılmasında kullanılan ateşle işleme yöntemi bu noktada oldukça önemlidir. Bu yöntemde bulunan maden damarının üstünde veya girişinde ateş yakılır. Bu şekilde kızdırılan maden filizleri çatlayıp parçalara ayrılabilir diye üzerine su dökülür daha sonra ise çekiçle vurularak parçalara ayrılır.¹²⁷

Dünya tarihinin en eski devirlerinden itibaren ortaya çıkan metalürji ve buna bağlı olarak gelişen maden sanatı Yakın ve Orta Doğu'da M.Ö. 7. binden itibaren bilinmektedir. R. J. Forbes metalürjinin Dünyadaki gelişimini genel olarak;

1. Taş olarak kabul edilen doğal metaller,
2. Bakır, altın ve meteor demiri gibi doğal metallerin dövülmesi ve kesilmesi,
3. Cevher aşaması (metal alaşımlar elde edilmiştir),
4. Demir evresi (demirde döküm ve dövme teknikleri kullanılmıştır)¹²⁸ şeklinde

sıralamıştır.

Tarihte Türklerin en eski yurtları olarak bilinen ve Moğolistan bölgesinden Baykal Gölüne kadar uzanıp batıda ise Yenisey Irmağı¹²⁹ ile Altay Dağları arasını içine alan bölge ile İç Asya'nın batısına kadar genişleyerek Türk boyları tarafından atlı bozkır

¹²⁵ Herbert Maryon, H. J. Plenderleith, *Fine Metal-Work, A History of Technology* Vol. I, London: Oxford University Press, 1956, 624-625.

¹²⁶ R. J. Forbes, *Metallurgy in Antiquity*, Leiden, 1950, 9-10.

¹²⁷ K. M. Baypakov, *Eski Çağda Kazakistan Tunç Devri, Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, Abdulvahab Kara (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2007, 43.

¹²⁸ Forbes, *Metallurgy in Antiquity*, 9.

¹²⁹ Barthold, *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, 25-31-32/54.

kültürünün asırlar boyunca yaşatıldığı geniş coğrafyada kurganlardan elde edilen bulgular ise bu coğrafyada maden sanatının aslında neolitik devirlerden beri oldukça ileri bir seviyede olduğunu göstermektedir.¹³⁰ Konunun uzmanlarından Mircea Eliade'nin yapmış olduğu tespit bu noktada oldukça kıymetlidir. Eliade'ye göre; aslında Antik Çağlardan itibaren Asyalı dökümcüler, demirciler ve kuyumcular nicelikleri hesaplamayı iyi bilen, döküm ile alaşımın fiziksel – kimyasal sürecini kavrayabilen ve bunu tam anlamıyla bir teknik ya da bilim şeklinde gerçekleştiren ustalardır.¹³¹ Bugün dahi metalürjinin toplumların refah seviyesi ve kalkınma imkanları ile doğru orantılı olduğu düşünülürse¹³² en Eski Çağlardan itibaren Türklerin bu alandaki başarılarının onlara diğer toplumlar karşısında nasıl bir avantaj sağladığını anlamak güç olmayacaktır.

Bozkır Türk'ünün metalin her türlüünü fevkalade bir şekilde işlediği ve bolca kullandığını ispatlayan en önemli unsur onların kurganlarından çıkarılan eşyalarda görülmektedir. Özellikle XII. asrın sonları ile XIII. asrın başlarında Güney Sibiryaya yerleşmeye başlayan Rusların dikkatini çeken tepecik şeklindeki kurganlar kazılmış ve böylece bölgeye yeni gelen Ruslar hiç beklemedikleri hazinelerle karşılaşmışlardır. Açılan kurganlardan bol miktarda çıkarılan tunç, altın, gümüş ve demirden eşyalar bir müddet sonra buradaki Rus köylüleri için büyük bir kazanç kapısı olmuştur. Öyle ki birçoğu ziraatı bırakarak bu yolla birkaç sene içinde büyük servetler elde etmiş hatta bu işi başarılı bir şekilde yapmak isteyen Ruslar iki yüz, üç yüz kişiden oluşan çeteler dahi kurmuşlardır.¹³³

Esasen bozkır Türklerinin uzun müddet hüküm sürdüğü Avrasya'nın tarih öncesi dönemindeki büyük gelişmeler en açık şekilde metalürjik üretimin oluşumuyla başlamıştır. Bununla birlikte tüm dünyada olduğu gibi burada da gerçek metalürjinin doğuşu metal cevherinin eritilmesi ve buna bağlı olarak döküm tekniğinin geliştirilip, alaşımın yapılabilmesiyle gerçekleşmiştir. Bu durum tam zamanlı zanaat uzmanlığının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Demircilerin zanaatlarını devam

---

¹³⁰ Fulya Bodur, **Türk Maden Sanatı**, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Sanat Yayınları, 1987, 11-12.

¹³¹ Mircae Eliade, **Demirciler ve Simyacılar**, Mehmet Emin Özcan (çev), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003, 157-158.

¹³² Bor, 97.

¹³³ Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, 22-23.

ettirebilmesi için ise toplumda düzenli olarak fazla gıda üretenlerin onları beslemesi gerekmiştir. Yani metalürjiyle beraber metal nesnelere üretilmeye başlaması toplum içinde yeni bir iş bölümünü gerekli kılmıştır.¹³⁴

Ortaya çıkan ve metalürji olarak isimlendirilen bu yeni uğraşın başlangıcını araştırırken Taş Devri toplumların günlük kullanımındaki belli tekniklere bakmak gerekmektedir. Zira metallerin kullanımı, Taş Devri halkların metalik malzemelerle olan deneyimlerinden ortaya çıkmıştır. Örneğin; kırmızı demir oksidin ritüel ve cenaze uygulamalarında kullanımı, en eski zamanlardan beri geniş bir alanda kullanılmıştır. Hematit (kan taşı) denilen ve içerisinde bol miktarda demir barındıran bu değerli taşlar (kristaller) ile Neolitik Devri insanları duvarlarını süslemiştir. Mısır ve Mezopotamya'da ise yeşil ve maviliği ile cezbedici olan bakır mineralleri kozmetik olarak kullanılmıştır. Ayrıca yine Neolitik Devri insanların yeşil mineralleri seramik çanak çömlek dekorasyonunda kullandığı buluntulardan anlaşılmaktadır.¹³⁵ Bu seramik çanak çömleklerin pişirilmesi için gerekli yüksek sıcaklık ilk izabe fırınlarının geliştirilmesine neden olmuştur. İşte bu fırınlardaki yüksek sıcaklık daha sonra metal eritmek için de kullanılmıştır.¹³⁶

Maden cevherini eritmek için gerekli olan izabe fırınları bozkır coğrafyasında da bol miktarda bulunmaktadır. Coğrafyada bunların izlerine Altay'da, Sayan dağlarında ve Kazak bozkırlarında- örneğin Şulba nehrinin İrtiş'e döküldüğü yerde ve Karkaralı bölgesinde- rastlamaktayız. Buralardan elde edilen ham maden ise bölgede muhtelif yerlere götürülerek becerikli ustalar tarafından işlenmiştir. Mesela Abakan, Yenisey ve Ob nehirleri boyunca, İrtiş civarı ve Baraba bozkırında küçük parçalar halinde bakır kalıntıları bulunmuştur.¹³⁷ İzabe sırasında metallerin ayrışması için gerekli ısı körüklemeye sağlanmıştır.¹³⁸ Orta Asya gibi birçok coğrafyada eski dönemlerde sıklıkla kullanılan demiri cevherinden ayırma usulü şu şekilde gerçekleşmiştir. Pişirilmiş kilden yapılmış bir izabe ocağı demir cevheri ve kömür katmanları ile

¹³⁴ Philip L. Kohl, **The Making of Bronze Age Eurasia**, New York: Cambridge University Press, 2007, 28-29.

¹³⁵ R. F. Tylecote, **A History of Metallurgy**, London: Maney Publishing, 1992, 1.

¹³⁶ Önder Küçükerman, Nezih Başgelen, Gülsün Tanyeli, Afife Batur, **Anadolu Sanayi ve Tasarım Tarihinin Ayak İzlerinde Maden Döküm Sanatı**, İstanbul: Türk Demir Döküm Fabrikaları Genel Müdürlüğü, 1994, 182.

¹³⁷ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 91-92.

¹³⁸ Baykan, 65.

doldurulur, yüksek ısı elde etmek için ateş çift taraftan körüklenir ve cüruf dışarı akarak yumru halinde biriktirilir.¹³⁹

Elde edilen cevherlerin fırınlarda eritme işlemine tabi tutulmadan önce önemli iki aşaması bulunmaktadır. Yıkama ve kavurma denilen bu aşama metal cevherleri içerisindeki yabancı maddelerin ayrıştırılması açısından önemlidir. Yıkama çıkarılan cevherin tozdan arındırılarak içerisindeki metalin saflığını bozan mineral ve oluşumları onların farklı renklerinden faydalanarak daha rahat görünmesini sağlar ve böylece arıtma aşamasının kolaylaştırır. Örneğin yıkama sonrasında cevher içerisinde kireç parçalarının tespit edilmesi bunların kavurma işlemine alınarak daha rahat ufalanmasını sağlar. Kavurma işlemi ise belli miktarda cevher üzerine yığılan odun ve çalının ateşe verilmesi ile gerçekleşir. Bu işlem bir yandan cevher içerisindeki kireç kütlelerinin ısı nedeniyle patlayarak ufalanmasını diğer yandan da ısıyla uzaklaştırılabilecek bazı istenmeyen minerallerden ayrışmasını sağlar.¹⁴⁰ Kaşgarlı'nın eserinde “ark” yani “pislik” kelimesini açıklarken örnek verdiği “temür arki” yani “demir pisliği”¹⁴¹ herhalde saf metalin içerisindeki bu istenmeyen maddeler olsa gerekir. İlk çağ şartları düşünüldüğünde bu yıkama işleminin gerçekleşmesi için gerekli olan su ise ancak en yakın dere ve çay sularından elde edilebilirdi. İşte yapılan araştırmalara göre Urartu eritme merkezlerinin %86'sının su kaynaklarına yakın olma sebebi bu durumla alakalıdır.¹⁴²

Antik çağlarda bir bölgede metal işçiliğinin gelişmesi açısından en az hammadde kadar önemli olan diğer bir unsur eritme fırınlarının ısıtılması için gerekli olan yakacaktır. Bu dönemde altın, gümüş veya bakırın eritilebilmesi için gerekli olan ısyı elde etmenin tek yolu kömür ateşiydi.¹⁴³ Dönem olarak antik çağdan bahsedilince yakacak olarak akla gelmesi gereken ürün –henüz insanlar kömür madeninden habersiz olduğu için- odun kömürü yani ağaçtır. Ortalama 200 kg

---

¹³⁹ Hanns-Ulrich Haedeke, **Metalwork**, Vivienne Menkes (çev.), New York: Universe Books, 1969, 109-110.

¹⁴⁰ Daniş Baykan, Antik Metalurji Uygulamaları, **Yeraltı Kaynakları Dergisi**, Cilt 5, Sayı 9, 2016, 64.

¹⁴¹ Kaşgarlı, Cilt I, 42.

¹⁴² Oktay Belli, Doğu Anadolu Bölgesinde Antik Demir Metalurjisinin Araştırılması, **Kültür Varlıkları Sempozyumu III. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara 1985, 368.

¹⁴³ Herbert Maryon, Metal Working in the Ancient World, **American Journal of Archaeology**, Vol. 53, No. 2, 1949, 93.

işlenmiş demir için yaklaşık 1 ton demir cevherine ve 8 ton odun kömürü ihtiyacı olduğu ve bu kadar odun kömürünün de ortalama 300 adet ağaçtan elde edildiği düşünülürse neden yakacağın da en az hammadde kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Özellikle demir eritme fırınlarında kullanılan odun kömürü antik çağda da şimdiki usul ile elde edilirdi. Bu yöntemde kesilen odunlar öbek haline getirildikten sonra kuru otlar ile örtülür ve iki hafta boyunca ateş ile beslenerek içten içe yanması sağlanır. Odun kömürünün yanması ile açığa çıkan kalori daha yüksek olduğu için eritme fırınlarında yakacak oduna göre daha fazla tercih edilir.¹⁴⁴

Bütün bu gelişmeler bozkır coğrafyasında Neolitik Çağda metalin az da olsa işlenerek kullanımına yol açmıştır. Bu duruma dair mühim bir örnek Yakutistan'ın 80 km. güneyindeki Lena bölgesinde bulunan Pokrovskoe mezarlarıdır. Elde edilen buluntular ışığında taş devrine atfedilen bu mezarda çıkan taş ve kemik aletlerin yanındaki küçük bir bakır biz dönemdeki metal kullanımına işaret etmektedir. Yine Yakutistan'ın kuzeyindeki Bugachan nehri üzerinde bulunan bir avcı mezarında taş, kemik ve boynuzdan yapılan savaş aletlerinin yanında bir iğne kılıfı içerisindeki bakır iğne bu dönemde genelde kullanılan kemik iğnelere farklı olarak araştırmacıları şaşırtmıştır. Başlarda böylesine basit metal ürünlerin yerelde üretilmediği ve dışardan getirildiği tezi üzerine durulmuş; fakat Lena ovalarında yapılan başkaca çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan eski bir sitede taş aletler ve arkaik kaplarla beraber sağlam bir şekilde bulunan bakır ve tunç eritme fırını, etrafında sertleşmiş metal sıçramaları, kilden yapılmış döküm kapları ve dolum kaşıkları Yakutistanda metal çağı faaliyetlerinin en az M.Ö. 2. binyılın sonunda başladığına işaret etmektedir.¹⁴⁵

Üstelik bu durum bozkır coğrafyasında sadece Yakutistanla da sınırlı değildir. İşte bozkır Türk kültürünün önemli merkezlerinden olan Baykal bölgesindeki Glaskovo (M.Ö. 1800 - M.Ö. 1300) mezarlarından çıkarılan buluntular incelendiği vakit bu dönemde Baykal Gölü civarında metal kullanımının başladığı görülmektedir. Neolitik biçimdeki çeşitli taş ve kemik ürünlere ek olarak en eski Glaskovo mezarlarında yaprak benzeri bakır bıçaklar, süs olarak kullanılan ve aynı

¹⁴⁴ Lee Horne, Fuel for The Metal Worker, The Role of Charcoal and Charcoal Production in Ancient Metallurgy, *Fall*, 1982, 6-8.

¹⁴⁵ Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, 29-30.

malzemeden yapılmış olan ince bıçaklar ve levhaları içermektedir. Daha sonraki dönemlere tarihlendirilen Glaskovo mezarlarında ise öncekilerden çok daha iyi biçimde ve tunçtan imal edilmiş olan kısa saplı yaprak şekilli bıçaklar, kancalar, iğneler, metal plakalar ve bazı küçük nesnelere görülmektedir.¹⁴⁶

Elbette bir üretimin bölgede gelişmesinde en önemli unsurlardan biri o üretimin sağlanacağı ham maddenin yine o bölgede var olması ile ilintilidir. Belki modern dünyada etkisi azalmış olan bu unsur Eski Çağların teknolojik imkânları düşünüldüğünde o çağın medeniyetleri açısından son derece önemli bir mana taşımaktadır. Bozkır Türk kültürünün şekillendiği ve asırlarca etkisini sürdürdüğü Altay-Sayan dağları bölgesi altın ve bakır filizi bakımından zenginliği ile tanınmış bir bölgedir. Bu bölgenin eski ahalisi altın ve bakır eşyaları kendi başlarına elde ettikleri madenlerden yine kendileri işleyerek üretmişlerdir.¹⁴⁷ Bu durum bölgenin bahsi geçen madenler bakımından zenginliğini göstermekle beraber; ayrıca bölge insanının hem madeni çıkarma hem de işleme konusundaki hünerini de ortaya koymaktadır.

Maden çıkarma konusunda oldukça hünerli olan Altay bölgesinin Eski Çağ maden işçileri kuyularda çalışırken yukarıdan aşağıya doğru maden cevheri yatağını takip etmişlerdir. Burada bulunan kuyu kalıntılarında dikkat edildiğinde bütün kuyuların üst kısmının alt kısmına göre daha geniş olduğu görülmektedir. O günün şartlarındaki alet noksanlığı işçileri daha çok kuyuların üst kısmında çalışmaya sevk etmiştir. Kuyulardaki odaların birçoğunda tavanlar ağaç direklerle tutturulmuştur. Bu durum bize o dönemin maden işçilerinin çok tecrübe sahibi olmasalar da kuyuyu destekleme işini bildiğini göstermektedir. Çünkü kuyuların çökerek maden işçilerinin hayatlarını kaybetmesi hadiseleri bu dönemde sıklıkla gerçekleşmektedir. Çökmüş kuyularda rastlanılan iskeletler ve bunların yanlarında içerlerinde maden cevheri bulunan meşin torbaların varlığı bu durumu ispatlamaktadır.¹⁴⁸

Bir zanaat dalının gelişiminde en önemli unsurun o bölgedeki kaynaklarla alakalı olduğuna güzel bir kanıt olarak Amur ve Japon Denizi kıyı koridorunda yaşanan

¹⁴⁶ Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, 27-28.

¹⁴⁷ Radloff, *Sibirya'dan*, Cilt II, 90.

¹⁴⁸ Radloff, *Sibirya'dan*, Cilt II, 90-91.

gelişmeler de gösterilebilir. Sibiry ve Uzakdoğu'da toplumların neredeyse tamamı bakır ve tunç çağına geçip aletlerini bu metallerle yaparken Amur ve kıyı koridoru halkları arasında ilginç bir durum ortaya çıkmıştır. Bu bölgelerde Baykal, Minusinsk ve Altaylarda olduğu gibi kolayca ulaşabilecekler zengin bakır yatakları yoktur. Bu nedenle taş araçların kullanımı uzun süre devam eden bölgelerde tunç bıçakları, hançerleri, mızrak ve ok uçlarını taklit eden taş araçlara sıklıkla rastlanmıştır.¹⁴⁹

---

¹⁴⁹ Okladnikov, Tarihin Şafağında İç Asya, 132.

BİRİNCİ BÖLÜM

KULLANILAN METALLER VE İŞLEME/SÜSLEME TEKNİKLERİ

1.1. Metaller

Maden terimleri ile ilgili sözlüklerde; kendilerine has parlaklıkları olan, yüksek ısı ve elektriği ileten katı madde¹⁵⁰ olarak tanımlanan metallerin tarihin en eski zamanlarından beri keşfedilmesi ve birçok alanda oldukça mühim bir gelişme olmuştur.

İnsan hayatında yer kullanılmaya başlaması insanlık açısından alan diğer bütün maddelerde olduğu gibi metalin de bir medeniyette kullanım yoğunluğunun ve çeşitliliğinin farklı sebepleri vardır. Bunlardan ilki o metalin hükmedilen coğrafyada maden filizleri olarak bol miktarda olup olmadığı meselesidir. İkinci önemli sebep ise coğrafyaya hükmeden medeniyetin yaşam tarzı olarak o metalden elde edilecek olan eşyalara ne kadar ihtiyacı olduğudur. İlk mesele yani hammadde ihtiyacı, ihtiyaç duyulan metalin ithal edilmesi ile çözüme kavuşturulabilecek bir durumdur; fakat bu çözüm yolu hiçbir zaman hammaddeye sahip olmanın verdiği konforu yaşatmamaktadır. Çünkü zaman zaman birbirleri ile rekabete girişen hatta düşman olan medeniyetlerin rakiplerini zayıflatmak için onların ihtiyaç duyduğu maddelerin satışını durdurmaları tarihin her safhasında karşılaşılabilecek bir durumdur. Örneğin; Hunlar demir ve bakır gibi metallerin kendi topraklarından çıkan hammaddeleri yeterli olmayınca bunları bir müddet Çin'den satın almış; fakat Hunları baskılamak isteyen Çin sonraları bu ticareti kesmiştir. İkinci sebep ise daha çok bulunduğunuz coğrafyanın şartları ve size sağladığı imkânlar ile alakalıdır. Eğer bulunduğunuz coğrafya tarıma dayalı bir yaşam süreciniz iklimle sahip ve etrafınızda sizi tehdit edecek savaşçı kavimler yoksa o zaman metalden elde edeceğiniz ürünlerin çoğu tarım aleti olabilir ve çeşitlilikte daha çok bu alanda olur. Fakat yaşadığımız coğrafya Türklerin tarih sahnesine çıktığı Orta Asya gibi zor ve birçok güçlü savaşçı kavmin

---

¹⁵⁰ Mehmet Zeki Kuşoğlu, **Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2006, 156.

yaşadığı bir yer ve işlenecek tarım toprakları sınırlı ise o zaman metalin daha sert olanını silah yapımında kullanmanız ve bu alanda mahir olmanız gerekmektedir.

Dünyanın diğer medeniyetlerinde olduğu gibi bozkır Türk kültüründe de metallerin kullanım alanları işlevselliğine göre farklılıklar göstermiştir. Örneğin yapılan arkeolojik çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Hunlar hem bakırcılık hem de demircilik alanında oldukça ileri bir seviyeye ulaşmışlardır. İç Moğolistan da yapılan kazılardan anlaşıldığı üzere Hun dönemine ait olan mezarlardan çıkarılan buluntular bu durumu bize ispatlar niteliktedir. Bu buluntuların kullanım alanları incelendiğinde bakırdan yapılanların; içki eşyaları, kaşıklar, çaydanlıklar, kaplar, ziller, aynalar, bilezikler gibi günlük hayatta kullanılan eşyalar ve süs eşyaları olduğu görülürken aynı buluntulardan elde edilen okların, bıçakların, kılıçların, at gemlerinin, orak ve diğer tarım aletlerin ise daha çok demirden yapılan eşyalar olduğu görülmektedir. Elbette bu buluntular arasında demirden yapılan ev eşyaları olduğu gibi bakırdan yapılan bazı savaş ve tarım aletleri de vardır.¹⁵¹ Fakat anlaşılan odur ki Türkler demiri işlemeyi öğrendikleri andan itibaren savaş aletlerinde oldukça verimli bir şekilde kullandıkları bu madeni tercih etmişlerdir. Bakır gibi diğer madenler ise onların günlük hayatlarındaki eşyalarda daha çok yer almıştır.

Bizim aşağıda tarih sahnesine çıkışlarından ve özelliklerinde bahsedeceğimiz metaller ise İslamiyet Öncesi bozkır Türk kültüründe yer alan ve her biri özelliklerine bağlı olarak farklı alanlarda kullanılan metaller olacaktır.

---

¹⁵¹ Erkin Ekrem, Eski Türklerde Demircilik ve Bakırcılık, Bilge Dergisi, Sayı 11, 1997 Kış, 7.

1.1.1. Altın

Eski Türkçe metinlerden anlaşıldığı üzere bugünkü kullanımına çok yakın olarak “*altun*”¹⁵² şeklinde ifade edilen bu metal tamamen doğal metalik biçimde meydana gelen bir madendir. Etimolojik sözlüklerde tanımlaması; kolay işlenen, yüksek değerli, paslanmaz element olarak yapılan ve kelime kökeninin genel olarak Türkçe al “*kızıl*” ile Çince ton “*değerli maden*”¹⁵³ şeklinde oluştuğu düşünülen bu kıymetli metal külçeler biçiminde bulunmadıkça ilkel yöntemler vasıtası ile kullanılması oldukça zordur. Çünkü dere yataklarında yıkanarak toplanan ince toz benzeri parçacıklar kolayca görülmez ve eritme yöntemi ile kolayca birleştirilemez. Öte yandan yer altındaki bir kaynaktan altı ile on iki gram altın elde etmek için bir tona yakın maden filizi çıkartmak gerekmektedir.¹⁵⁴

Toprağın üzerinde külçe halinde bulunmadıkça su yataklarından ve maden filizlerinden elde edilmesi bu denli güç olan altını içerisindeki diğer maddelerden ayırması da oldukça zahmetlidir. Eski zamanlardan itibaren kullanılan en etkili yöntem öncelikle içerisinde diğer maddelerinde bulunduğu karışımın ezilerek toz haline getirilmesidir. Daha sonra ise yıkama tablalarında çok yavaş bir şekilde akan suyun altında bu karışım yıkanır ve diğerlerinden ağır olan altın bu şekilde dibe çöktürülürken üstte kalanlar su ile birlikte akıtılır.¹⁵⁵

Maden yatağının geçtiği dere ağızlarından toplanan veya kayalar içindeki damarlardan çıkarılarak içinde bulunan diğer madenlerden arındırıldıktan sonra kullanılmaya hazır hale getirilen ¹⁵⁶ altının ezilerek toz haline getirilmesiyle arıtılmasında kullanılan başka bir teknikte civa ile malgama yapılması usulüdür. Bu teknikte toz haline getirilen altın deri bir torba içerisinde sıvı halde olan civa ile karıştırılır. Civanın içerisinde çözünen altın deri torbaya el ile bastırılınca onunla beraber sıvı halde dışarı çıkar, istenmeyen diğer maddeler torbanın içerisinde

¹⁵² C. G. Kuun, **Codex Cumanicus**, Budapestini: Academie Hung, 1880, 143/162/251; Kaşgarlı, Cilt I, 52/120/147; Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, Reşid Rahmeti Arat (çev), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005, b. 5357/5363.

¹⁵³ Hasan Eren, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999, 9-10.

¹⁵⁴ Tylecote, 5.

¹⁵⁵ Ülker Erginsoy, **İslam Maden Sanatının Gelişmesi (Başlangıçtan Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar)**, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978, 8.

¹⁵⁶ Fulya Eruz, **Konuşan Maden**, İstanbul: Yapı Kredi Koleksiyonları, 1993, 15.

kaldığından elde edilen yeni sıvıda sadece civa-altın alaşımı kalır. İkinci aşamada ise bu karışım bir potada ısıtılır sonuçta civa buharlaşarak uçar ve potada yalnızca saf altın kalır.¹⁵⁷

Diğer bir yöntem olan altını bir potada kurşunla eritme usulü ise sonradan geliştirilmiş; fakat etkili bir yöntemdir. Bu yöntemde altının başka maddelerle tepkimeye girmemesi sonucu kazandığı en üstün özelliği olan oksitlenmemesi yani paslanmamasından faydalanılır. Altının diğer metallerle kıyaslanmayacak kadar uzun ömürlü olmasını, çok uzun süreler boyunca paslanmadan ve bozulmadan kalmasını sağlayan durum onun bu özelliği ile ilgilidir. Bu teknikte genel olarak potaya konan altın-kurşun karışımı eritilir. Daha sonra bu karışımın üzerinden hava akımı geçirilir ki bu eski dönemlerde muhtemelen üfleme boruları ile yapılırdı. Hava akımı oksijenle birleşince kolayca oksitlenen kurşunu kısa sürede okside ederken altının içerisindeki istenmeyen değersiz maddeler de kurşunla beraber okside olur. Cüruf olarak isimlendirilen bu yapı üste çıktıkça alınır sonunda potanın dibinde saf altın kalır. Burada bir tek istisna vardır ki eğer altının içerisinde gümüş var ise gümüşte altın gibi oksitlenmeyen bir yapıda olduğu için potada altın-gümüş alaşımı kalır.¹⁵⁸

Doğadaki başka hiçbir madde ile etkileşime girmediği için pas tutmayan ve bozulmayan yapısı, rengi, parlaklığı ve yumuşaklığından dolayı kıymetli eşya yapımında oldukça sık kullanılan altın¹⁵⁹ oldukça nadir bulunan değerli bir metal olarak hükümdar ve nüfuzlu kişiler tarafından sıklıkla tercih edilmiştir.¹⁶⁰ Bu özellikleri ile beraber Eski Çağ inanışlarının birçoğunda ölümsüzlüğün de sırrı olarak kabul edildiği için bütün zahmetine rağmen insanlığın peşinden koştuğu vazgeçilmez değerli metallere olmuştur. Birçok medeniyet için geçerli olan bu durum Türkler açısından da farksızdır. İşte XII yüzyıl İslam coğrafyacılarından İdrisi'nin Türk coğrafyalarını gezerken tuttuğu notlar bu duruma örnek oluşturmaktadır. Bu notlara göre; *“Kimeklerin sahilinde denizin coştığı ve dalgaların büyüdüğü zaman ortaya*

---

¹⁵⁷ Ebu'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Biruni, **Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (el-Cemahir fi Ma'rifeti'l-Cevahir)**, Emine Sonnur Özcan (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017, 313; Forbes, **Metallurgy in Antiquity**, 42.

¹⁵⁸ Forbes, **Studies in Ancient Technology**, Vol. VIII, Netherlands: E.J. Brill Leiden, 1964, 172-174.

¹⁵⁹ İbrahim Hakdiyen, **Genel ve Teknik Kimya**, İstanbul: İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi Yayınları, 1970, 194.

¹⁶⁰ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Altının Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, **Cappadocia Journal of History and Social Sciences**, Vol. 9, 2017, 275.

*çıkan altın tozları sahile komşu Türkler tarafından toplanarak adet olduğu üzere su ile temizlenir ve ayıklanırdı. Sonrasında civa ile birleştirilen altın tozları sığır gübresinden kalıplara dökülürdü. Böylece çok miktarda altın toplayan Türkler bunların vergisini hükümdara ödeyerek çoğunu yine hükümdara, artanlarını da ülkedeki tüccarlara satarak kazanç elde ederlerdi”.*¹⁶¹

Altın yeraltından madencilik teknikleri ile çıkarıldığı gibi yukarıda bahsi geçtiği üzere yeryüzünde külçeler halinde de bulunabilmektedir. 1983'te Brezilya'da 63 kg ağırlığında yüzeyde külçe halinde bulunan altın göstermektedir ki erken dönemlerde yeryüzünde bulunan bu külçeler daha yaygındı. Erken dönemlerden günümüze kadar ulaşan altın malzemelerin yeryüzünde bulunan saf altından mı yoksa yeraltından çıkarılan altın madeninden mi yapıldığını bilmek imkânsızdır, çünkü her ikisinin bileşeni de aynıdır. Şunu da belirtmek gerekmektedir ki yeryüzünde bulunan bütün doğal altınlar saf değildir genellikle içlerinde %10 oranında gümüş veya %1 oranında bakır barındırabilirler.¹⁶²

Tarihteki diğer dünya medeniyetlerinde olduğu gibi Türk kültüründe de önemli bir yere sahip olan altın takı ve süs eşyaları yapımında sıklıkla tercih edilmiştir. Özellikle; altın kolye, bilezik, küpe, çeşitli tasvirlerin işlendiği altın levhalar ve altın boncuklar bunlardandır. Bu takıların altından yapılmayanları ile çeşitli savaş aletlerinin özellikle kabzalarında, ahşap eserlerde, at koşum takımı ve kıyafet süslemelerinde levha şeklinde kaplama olarak da kullanılmıştır.¹⁶³

Öte yandan altın diğer medeniyetlerde olduğu gibi eski Türk devletlerinde de devletin gücü ile halkın refah seviyesini ve varlığını ortaya koyması açısından oldukça büyük bir değer taşımaktaydı. Nitekim Türk kültürünün en önemli yazıtlarından olan Göktürk abidelerinde sıklıkla “sarı altın” şeklinde yer alan ifadeler her daim refah ve zenginliği temsilen kullanılmıştır. İşte İkinci Göktürk devletinin en önemli kağanlarından biri olan Bilge Kağan’ın adına diktirdiği anıtta halkını nasılda zengin kıldığına delil göstermek için söylediği sözler bahsi geçen

---

¹⁶¹ Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001, 110.

¹⁶² Tylecote, 5.

¹⁶³ Koçak, **Bozkır Türk Kültüründe Altının Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması**, 275.

duruma en net örnek olarak dikkat çekmektedir. Kağan meşhur yazıtlarda birliğini yeniden sağlayan Türk devletinin sınırlarını kendi döneminde fevkalade genişlettiğini ve bölgedeki diğer boyları hâkimiyeti altına aldığını anlattıktan sonra sahip olduğu devletin gücünü vurgulamak ve halkının nasılda refah içerisinde yaşadığını anlatabilmek için; *“Altının sarısını, gümüşün beyazını, ipeğin halisini, darının ekimli olanını, atın aygırını, gök sincapların iyisini kavmime kazandırdım. Kavmimi kaygusuz kıldım...”* demiştir.¹⁶⁴ Metinden de anlaşıldığı üzere elbette Türk kavminin refah seviyesini anlatmak için kullanılan madde yalnızca altın değildir, fakat burada dikkat edilmesi gereken asıl husus şudur ki güçlü Türk kağanı halkının refahını ve de devletin gücünü anlatmak için söylediği söze altın ile başlamıştır. Bilge Kağan gibi kabiliyetli bir devlet adamının gelecek kuşakların ders çıkarması adına anıtlara yazdıracak kadar önemseydiği nasihatlerini alelade bir şekilde ağızdan çıkan sözler gibi değerlendirmek mümkün değildir. Bu nedenle halkın refah seviyesini anlatmak için kullanılan bu sözün altın ile başlamasını da Türk devlet geleneğinde zenginliğin en önemli delili olarak kabul etmek gerekmektedir. Ayrıca gümüşün beyazı, ipeğin halisi, darının ekimli olanı nasıl bu maddelerin en iyisi anlamında kullanılıyorsa, altının sarısı ifadesinin de onun ayarı en yüksek, en saf olanını anlattığı açık olarak görülmektedir.

Yukardaki dizelerle hükmettiği halkı zengin kılmanın ehemmiyetinden bahsederken ilk sırada altın ifadesini kullanan Bilge Kağan başka dizelerde ise; *“Çinliler altını, gümüşü, ipeği ve ipekli kumaşları günlük çıkarmaksızın öylece bize veriyorlardı... böylece kendilerine yaklaştıırıp fesatlıklarını o zaman düşünüyorlardı”*¹⁶⁵ şeklinde nasihatlerde bulunmuştur. Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere eğer dikkatli olunmaz ise zenginliğin ilk sıradaki belirtilerinden olan altın düşman elinde kıymetli bir silaha dönüşebilecektir.

---

¹⁶⁴ Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1994, 58.

¹⁶⁵ Talat Tekin, **Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk)**, İstanbul: Simurg Yayınları, 1998, 35-37.

Kaynakların bize bildirdiğine göre Türklerin ana yurdu Orta Asya'da özellikle de Altaylarda oldukça zengin yatakları bulunan altının ortaya çıkış tarih tam olarak bilinmese de M.Ö. 5. hatta M.Ö. 6. binden itibaren küçük süs eşyalarında karşımıza çıkmaya başlamıştır.¹⁶⁶

Keşfi esasen nerdeyse insanlık tarihi kadar eski olan altın oldukça yumuşak ve kolay işlenebilen bir metal olduğu için soğuk haldeyken de işlenebilmiş ayrıca döküm ve dövme teknikleri de uygulanarak istenilen biçimde pek çok eserin elde edilmesi sağlanmıştır.¹⁶⁷ Bu şekildeki işleme kolaylığı ve güzelliği altını bütün metallerden üstün bir hale getirmiştir. Akla gelebilecek her türlü metal işleme tekniğinin uygulanabildiği ve her çeşit sanat eserinin yapılabildiği altın bu yüzden kuyumculuk denilince ilk akla gelen metal olmuş hatta kuyum¹⁶⁸ sözcüğü ile bütünleşmiştir. Soylu metal sınıfında kabul edilen altın bu özelliklerinden dolayı insanoğlunun tarihte en çok değer verdiği metal olmuştur. Öyle ki ilk olarak Sümerler tarafından kullanıldığı düşünülen bu metal hükümdarların siyasi otoritesini ve gücünü hazinedeki miktarıyla belirleyen yegâne metal olmuştur. Mısır'daki Firavun Tutankamon hazinesi ve Mısırlıların çağdaşı olan Hititlerin Alacahöyük'teki hazineleri altından yapılmış olan en eski sanat eserlerindedir.¹⁶⁹

Bozkır Türk kültüründe daha bakır ya da tunç devrinden itibaren bu devrin zengin insanların süs eşyası olarak altını kullandığı yapılan araştırmalardan ortaya çıkarılmıştır. Nitekim Altaylarda Afanesyova kültürünün ilk aşamalarında var olmasına rağmen Andronovo kültürünün sonuna doğru ancak öne çıkan zengin buluntularla dolu büyük kurganlar yer almaktadır. Kadın ve erkeğin beraber yattığı bu kurganlardaki bakır ya da tunçtan yapılmış metal nesnelere birlikte çıkan altın süslemeler bahsi geçen duruma örnek teşkil etmektedir.¹⁷⁰ Radloff yaptığı kazılardan bir tanesinde tunç devrine ait bir çocuk mezarına denk gelmiş ve bu mezarda kuvvetli bir altın telden yapılmış çocuk küpesi bulmuştur. Kazak bozkırlarındaki altın yıkama ocaklarının birçoğunun zemininde bakır alet ve silahların bulunması yine Kökbekti

---

¹⁶⁶ Erginsoy, 8.

¹⁶⁷ Eruz, 15/17.

¹⁶⁸ Esasen bu kelime bütün değerli metallerden taşlardan yapılan sanat değeri yüksek takılar için kullanılır. Bkz, Eren, 271-272.

¹⁶⁹ Kuşoğlu, 22.

¹⁷⁰ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 24.

civarındaki altın yıkama yerinde bakırdan bir silahın bulunması bakır çağında Bozkır coğrafyasında altın işçiliğinin var olduğunu gösteren önemli deliller olarak görülmektedir.¹⁷¹

Elbette kurganlardan daha fazla altın ve değerli metal çıkarılabildi; fakat çoğu Antik Çağdan itibaren mezar soyguncuları tarafından tahrip edildiğinden¹⁷² ancak onların ulaşamadıkları ya da hiç görmedikleri kurganlar bize bu verileri sağlamaktadır. Bununla birlikte mezar kazıcılarının ulaşamadıkları yerleri açan arkeologlar kurganların içlerinde hala maddi değeri yüksek ve oldukça fazla ilgi çeken eserler de bulmuşlardır.¹⁷³ Özellikle nüfuzlu kişilerinin kurganlarında bu türden yağmalara karşı olağanüstü değerli nesnelere saklandığı gizli bölmeleri olan İskitler bu anlamda arkeologların işini bir hayli kolaylaştırmıştır.¹⁷⁴

Netice itibarıyla belirtmek gerekir ki belki de Afanesyova kültürü döneminde de Bozkır coğrafyasında bir miktar altın bulunmaktaydı. Fakat bu madenin bütün Orta ve Kuzey Asya'ya yayılması Andronovo kültürü çağına denk gelmektedir. Bu devirde çok kuvvetli ve zengin bir içtimai hayatın olduğu Altaylar ise tam anlamıyla altın endüstri merkezi konumuna gelmiştir.¹⁷⁵

Üstelik Türklerin altın işlemeciliği ile ilişkileri sadece Orta Asya buluntularından ibaret değildir. Özellikle Macaristan sahalarında Avrupa Hunlarına ait buluntular arasında sanat değeri oldukça yüksek birçok altın eşyaya rastlanmıştır. Bu buluntu yerlerinden Segedin-Nagyszeksos ve Strassburg civarındaki Mundolsheim buluntularından ele geçirilen altın tokalar, sarkan halka parçaları, kayış uçları ve balık pulu şeklindeki altın levhalar en karakteristik Hun şekillerine örnek teşkil etmektedir.¹⁷⁶

---

¹⁷¹ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 90-91.

¹⁷² Piotrovsky, *Early Cultures of the Lands of the Scythians*, 22.

¹⁷³ Tamara Talbot Rice, **The Scythians**, New York: Inc. Publishers, 1957, 93.

¹⁷⁴ Piotrovsky, *Excavations and Discoveries in Scythian Lands*, 30.

¹⁷⁵ Kafesoğlu, *Kültür ve Teşkilat*, 217; **Türk Milli Kültürü**, 320.

¹⁷⁶ Fettich, 208-209.

Sonuç itibarıyla şunu belirtmek gerekmektedir ki diğer metallere göre üstün olan özellikleri ile modern dünyada olduğu gibi Eski Çağ toplumlarında da her daim değerli bir metal olarak yer alan altın Türk kültüründe de refah ve zenginliğin sembolü olarak yer almıştır. Parlaklığı ve cezbedici rengi ile tarihin her döneminde maddi değer olarak yüksek bir seviyede olan bu metal refah seviyesi yüksek insanların süs eşyası ve takılarında sıklıkla yer aldığı gibi bozkır Türk kültüründe zenginlik seviyesine bağlı olarak at koşum takımlarından silahlara, kap kacaklardan çadır direklerine kadar birçok nesneyi süslemek için de kullanılmıştır.

1.1.2. Gümüş

Etimolojik sözlükte “*parlak beyaz renkte, kolay işlenen ve tel durumuna gelebilen element*”¹⁷⁷ olarak tanımlanan bu metal Türkçenin eski kaynakları¹⁷⁸ ile Kırgız,¹⁷⁹ Kıpçak¹⁸⁰ ve Uygur¹⁸¹ sözlüklerinde “*kümüş*” olarak kaydedilmiştir. Dünyada Eski Çağlardan beri Türk, Fars ve Çin kültüründe yoğun olarak kullanıldığı görülen gümüş; renginin parlaklığı ve güzelliği, paslanıp çürümeyişi ve yumuşaklığından dolayı işleme kolaylığı sayesinde insanoğlu tarafından özellikle süs ve ziynet eşyası yapımında sıklıkla tercih edilmiştir.¹⁸² Özellikle kadehler ile tabaklar gibi pahalı ve gösterişli yapılmak istenen eserler ve nüfuzlu kişilerin at koşum takımlarında yoğun bir şekilde kullanılmıştır.¹⁸³

Doğada doğal olarak da bulunan önemli soy metallere göre olan gümüş, maden kaynaklarının geçtiği dere yataklarından ya da kayalar içerisindeki damarlardan keşfedilmiştir. İnsanlıkla tanışması M.Ö. 4. bine kadar uzanan bu maden yine bu tarihlerden itibaren süs eşyası olarak da kullanılmaya başlamıştır. İnsanlık tarihinde ilk kullanılan gümüş doğal yani saf gümüştür. Ayrıca “*galen*” ve “*gümüş klorür*”

¹⁷⁷ Eren, 166.

¹⁷⁸ Kaşgarlı, Cilt I, 165/370/371; Cilt II, 153/181; Cilt III, 251; Yusuf Has Hacib, b. 188/189/479/585 vd.

¹⁷⁹ Yudahin, 537.

¹⁸⁰ K. Grönbech, **Kuman Lehçesi Sözlüğü (Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini)**, Kemal Aytaç (çev.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, 127.

¹⁸¹ Ahmet Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015, 122.

¹⁸² Kuşoğlu, 92-94.

¹⁸³ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Gümüş'ün Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı 64, Kasım-Aralık 2017, 151.

olarak cevher halinde de bulunan bu metal yumuşak bir maden olmasından dolayı soğuk haldeyken de işlenmiştir.¹⁸⁴

Eski Türkçede eritildiği ocağa “köyde” denilmiştir ki altın eritme ocakları için de aynı isim kullanılmıştır.¹⁸⁵ Birçok metal ile alaşıma sokulan gümüşün altınla oluşturduğu karışıma “yeşil altın” bakırla oluşturduğu karışıma ise “kırmızı gümüş” denilmektedir. Bu değerli metal tabiatta saf olarak çok seyrek bulunur. En çok bulunduğu durum cevher filizlerinden kurşunla karışık olarak çıkan halidir. Günümüz teknolojisinde siyanürle kolay bir şekilde cevherinden ayrılabilen gümüşün saflaştırılması Eski Çağlarda klasik potada eritme yöntemi kullanılarak yapılmıştır.¹⁸⁶ Buna göre; galen denilen cevher önce bir müddet metal eritme potalarında ısıtılarak içerisindeki kükürtten ayrıştırılır. Böylece ortaya gümüş-kurşun alaşımı çıkarılmış olur. Bu alaşımda yine metal eritme ocaklarında bir öncekinden daha uzun bir süre ısıtılır, yüksek ısıya dayanamayan kurşun oksitlenir geriye sadece saf gümüş kalır. Görüldüğü üzere metal ustaları altın gibi soylu bir metal olan gümüşü de cevherinden ayırırken onun okside olmama yani paslanmaz bir yapıda olma özelliğini kullanmışlardır.¹⁸⁷

Avrasya’da kullanımı M.Ö. 3000 yıllarına kadar dayandırılan gümüşe bölgede ilk olarak Kuzey Kafkasya’daki Maikop (M.Ö. 3700 – M.Ö. 3000) kültürüne ait kurganda rastlanmıştır. Oldukça zengin malzemelerin bulunduğu kurgan 1897 yılında arkeolog Vesolovskji tarafından keşfedilmiştir. Kurganda dört adet boynuzla dekore edilmiş boğa bulunmuştur ve bunlardan ikisi gümüş ikisi ise altından imal edilmiştir. Yine Türkmenistan’daki Gonur Tepe’de M.Ö. 2000 – M.Ö. 1650 yılları arasına tarihlenen gümüş bir mühür bölge kültür tarihi açısından oldukça kıymetlidir. Türkmenistan Aşkabat Ulusal Müzesinde sergilenen bu mühür; Sümer doğurganlık tanrıçası “İnana” ya da savaş tanrıçası “Ishtar” gibi bir kanatlı tanrıça ile kısmen panter kısmen ise yılan şeklinde mitolojik figürler içermektedir.¹⁸⁸

---

¹⁸⁴ Eruz, 17.

¹⁸⁵ Kaşgarlı, Cilt III, 173.

¹⁸⁶ Kuşoğlu, 93.

¹⁸⁷ Aitchison, 46.

¹⁸⁸ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Gümüş’ün Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, 152.

Şekil: 1.1.
Maikop, altın boğa figürü
(E H Minns, s.144)

Altay coğrafyasında yapılan araştırmalarda rastlanılan Demir Devrinden kalma gümüş çud kuyuları Bozkır kültüründe gümüşün çok eskiden itibaren işlendiğini göstermektedir. Önceleri kayış ve eyer süsü şeklinde kullanılan gümüş sonraları fakir kimseler tarafından telden yüzük ve küpe şeklinde de kullanılmıştır. Daha sonraları ise kap kacak işinde özellikle süs eşyası olarak gümüş kullanma geleneği ortaya çıkmıştır. Eski demir devrine ait Altay civarındaki bir kurgandan iskeletin hemen yanından çıkarılan kulplu küçük gümüş kap bu duruma örnek oluşturmaktadır.¹⁸⁹ Yine kuyumculuk alanında oldukça ileri bir seviyede olan İskit döneminde altın ile beraber gümüşün de eritilip dökme ve presleme yapılarak İskit tarzına özgü hayvan başları ile süslü gerdanlıklar, yüzükler ve çeşitli süslü takılar yapıldığı bilinmektedir.¹⁹⁰

Bahsi geçen özellikleri ile diğer medeniyetlerde olduğu gibi bozkır Türk kültüründe de süsleme işinde sıklıkla tercih edilen gümüş altın kadar olmasa da oldukça değerli bir metal olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere bozkır Türk kültüründe takı olarak daha az fakat süs eşyası ile kap kacak yapımında sıklıkla kullanılan gümüş altın kadar olmasa da kaplama işinde de tercih edilmiştir.

¹⁸⁹ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 120/136-137.

¹⁹⁰ Jale Özlem Oktay, **Orta ve İç Asya'da VI.-IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri** (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2013, 44.

1.1.3. Bakır

Esmer kırmızı renkte bir metal olan bakırın¹⁹¹ adı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Türk kültüründe en eski zamanlardan beri bugünkü şekliyle veya buna yakın olarak “bakar, bakı, baktır, bagır” olarak kullanılmıştır. Eski Türkçe kaynaklarda bu kelimeler bugünkü bakır madenini karşılamakla beraber hemen hepsinde aynı kelime dikkat çekici bir şekilde değersizliği, genelde değersiz parayı hatta fakirliği de karşılamaktadır.¹⁹² İşte XI. yüzyılda ünlü Türk devlet adamı ve filozofu Yusuf Has Hacip tarafından yazılmış olan meşhur siyasetnamemiz Kutadgu Bilig’de geçen; “Sözüg söylemese sav altun sanı, bakır boldu tildin çıkarsa anı” yani “Söylenmeyen söz altın -gibi değerli- sayılır, ağızdan çıkınca bakır -gibi değersiz- olur” sözü¹⁹³ ile Divanü Lugat-it Türk’teki elde bulunan şeyin bakır gibi kıymetsiz bulunmasının ise altın gibi kıymetli görüldüğünü ifade etmek için kullanılan “var bakır, yok altun” sözü bahsi geçen duruma örnek teşkil etmektedir. Bakırın Türk kültüründe bu ve benzeri anlamlara sahip olması onun diğer madenlere göre bolca bulunmasının yanında, altın ve gümüş kadar parlak ve cezbedici olmamasıyla, tunç ve demir kadar da sağlam olmamasıyla alakalı görünmektedir. Bundan başka günümüz Maden Terimleri sözlüklerinde “çodun”¹⁹⁴, Divanü Lugat-it Türk’te ise “çodhın” diye geçen bir kelime vardır. Eserde geçen “çodhın aşıç” yani “bakır tencere”¹⁹⁵ ifadesinden de anlaşıldığı kadarıyla bu kelime işlenmiş bakır veya tunç için kullanılmıştır. Görüldüğü üzere işlenerek veya kalayla karıştırılarak tunç haline getirilip ekonomik değeri artırılan bakır için bu ifade kullanılmıştır.

Orta Asya’dan tutunda İspanya ve Portekiz içlerine kadar çok geniş bir bölgeye yayılan ve insan hayatının neredeyse her alanında yer alan bakır¹⁹⁶ maden işçiliğinde büyük miktarda ilk kullanılan metal olmuştur.¹⁹⁷ Bu metal doğada hem doğal hem de cevher olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁸ Elde edilen buluntulardan anlaşıldığına göre

¹⁹¹ Kuşoğlu, 35.

¹⁹² Kaşgarlı, Cilt I, 360-361; Yusuf Has Hacib, b. 120/1916/3438/3964; Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi**, 31-32; Yudahin, 80; Grönbech, 20.

¹⁹³ Yusuf Has Hacib, b. 1916.

¹⁹⁴ Kuşoğlu, 36.

¹⁹⁵ Kaşgarlı, Cilt I, 360-361/409.

¹⁹⁶ Jettmar, Metallurgy in the Early Steppes, **Artibus Asiae**, Vol. 33, No. 1/2, 1971, 5-6.

¹⁹⁷ Bor, 98.

¹⁹⁸ Eruz, 17.

Dünya üzerinde bakırın ilk olarak kullanıldığı yerler arasında İran, Anadolu ve Mısır coğrafyası vardır.¹⁹⁹ Güneybatı İran'daki Ali Koş antik kenti ve Anadolu'da Ergani yakınlarındaki Çayönü buluntularında M.Ö. IX. bin ile M.Ö. VII. bin arasına tarihlendirilen bakırdan yapılmış boncuk, iğne ve bizler bulunmuştur.²⁰⁰ Yine Çatal Höyük kazılarında ortaya çıkarılan okside olmuş bakır aynalar, tören hançerleri, biblolar, boncuklar ve süs amaçlı küçük bakır borular M.Ö. VII. binyılda Anadolu'da bakırın eritildiği ve metal sanatına adım atıldığını göstermektedir.²⁰¹ Bu buluntular insanlığın bakır ile ne kadar erken bir dönemde tanıştığını kanıtlar niteliktedir. Açıkçası Taş Devrini aşan hemen her kültürde bakırın kullanılmaya başladığı görülmektedir.²⁰² Nitekim bakırın doğal olarak bulunduğu yerlerde yapılan arkeolojik çalışmalar bu bölgelerdeki eritme ve döküm atölyelerini ortaya çıkarmıştır. Bu atölyelerde dünyanın ilk metal ustaları zanaatlarını icra etmeye başlayınca insanoğlunun da teknoloji serüveninin temelleri atılmış oldu.²⁰³

Öte yandan topraktan ilk çıkarıldığında taşa benzeyen kırılğan ve yeşilimsi bakır cevheri dünyanın ilk profesyonel zanaatkarları olarak kabul edilecek olan metal ustalarının elinde hemen her dönemde kutsal ve gizil bir güç olarak kabul görmüş ateşle birleşerek büyülü bir şekilde nesneye dönüştürülmüştür. Bu durum Antik Çağda bir yandan metal nesnelerin kutsal birer varlık olarak kabul edilmesine sebep olurken diğer yandan da bu oluşumu sağlayan metal ustalarının neredeyse krallara tanınan türden imtiyazlı bir sınıf haline gelmesini sağladı.²⁰⁴ Nitekim Bakır Çağı dikkatlice incelendiğinde o dönemde madencilerin oldukça itibarlı insanlar olduğu gözden kaçmamaktadır. İşte Petersburg'daki İmparatorluk Eremitage'ında²⁰⁵ bulunan bakırdan yapılmış elinde çekiç tutmuş bir madenci heykeli bu duruma örnek teşkil etmektedir. Ancak kıymetli bir süs eşyası olarak kullanılacak kadar küçük ve

---

¹⁹⁹ Haedeke, 18.

²⁰⁰ Tylecote, 1.

²⁰¹ James Mellaart, **Çatal Hüyük – A Neolithic Town in Anatolia**, Mortimer Wheeler (ed.), New York: McGraw-Hill Book Company, 1967, 22.

²⁰² Kafesoğlu, Kültür ve Teşkilat, 217.

²⁰³ Koçak, Bozkır Kültüründe Bakırın Ortaya Çıkışı ve İşlenmesi, **Cappadocia: Journal of History and Social Sciences**, Vol:1, 2013, 36.

²⁰⁴ Chernykh, 5.

²⁰⁵ Rusça Eremitaj olarak isimlendirilir. Petersburg'daki bu müze dünyanın en büyük ve en eski müzelerindendir.

zarif madenci çekiçleri bu dönemde madenciliğin adi bir iş olarak değil toplumda itibarlı bir meslek olarak algılandığını gösterir niteliktedir.²⁰⁶

Tarih öncesi dönemlerde insanların dağlarda veya dere yataklarında altın ararken, dövüldüğünde altın gibi görünen fakat daha koyu renkli taşlarla karşılaşmaları sonucu doğal bakır ortaya çıkmıştır. Çekiçle şekillendirilebilen ve sertleştirilen doğal bakır oldukça yumuşak yapıda olmasından dolayı sertlik gerektiren aletlerin yapımında kullanılamamış ve bu yönüyle insanlığa fayda sağlamakta sınırlı kalmıştır. Ayrıca doğal bakırın süngerimsi kırılğan yapısı, çekiçleyince gevrekleşmesi ve çalışılan toprakların çok sert olması bu metalin başkaca olumsuz yönleridir. Bozkır coğrafyasında özellikle Ural ve Altay bölgelerinde çok miktarda kaynağı olan bu doğal metal bu türden işleme zorluklarına sahiptir. İnsanlar bu metali ilk başta kemik, taş ve lif maddelerin yapımında kullandıkları çekiçleme, kesme, bükme ve taşlama gibi eski yöntemlerle işlemiştir. Dolayısıyla bu metalin keşfi ilk başta metal çağının başlangıcının müjdeleyicisi olmamıştır.²⁰⁷

Cevher bakır doğada doğal olan bakırdan çok daha fazla bulunmaktadır. Tarihte cevherinden ayrılan ilk metal olarak bakır kabul edilmektedir. Metal sanatının ilk adımları olan eritme, dövme, döküm ve alaşım oluşturma gibi işlemler bakırın cevherinden tasfiyesi ile başlamıştır. Tasfiye sayesinde Dünyada önemli oranda bollaşan bakırla birlikte bahsi geçen bu teknikler geliştirilmiştir. Bu nedenle bakırın cevherinden ayrıştırılması metal sanatı açısından oldukça mühim bir gelişme olmuştur.²⁰⁸

Bakırın tasfiyesinde de ilk kullanılan yöntem altın ve gümüşte olduğu gibi eritilmiş cevher üzerine üfleme boruları ile hava göndererek cevher içerisindeki istenmeyen maddelerin oksitlenmesini sağlamaktır. Fakat burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta vardır. Bakır altın ve gümüş gibi oksitlenmeye karşı dirençli bir metal

---

²⁰⁶ Türk Tarih Kurumu, **Türk Tarihinin Ana Hatları**, 282.

²⁰⁷ Forbes, **Metallurgy in Antiquity**,317-318.

²⁰⁸ Erginsoy, 11.

değildir bu nedenle fazlaca verilecek hava onun da oksitlenmesine sebep olabilmektedir.²⁰⁹

Genel olarak yumuşak bir maden kabul edilmesine rağmen bakır altın ve gümüşe göre daha sert ve soğuk halde çekiçlenirken dağılabilen bir metaldir. Bu nedenle tavlama denilen sıcak dövmeğe daha uygun bir metal olan bakır yine altın ve gümüşün aksine okside olabilen yani paslanıp bozulabilen bir yapıya sahiptir. Onun bu özelliği bakır arayanların işini zorlaştıran temel etmen olmuştur. Çünkü okside olunca rengi mora çalan bir yeşile dönüşen bakır dikkatle bakılmadığında kolayca fark edilemez. Bu şekilde okside olmuş bakırın üst kısmı akarsularca yıkanır veya eline alan kişi üst kısmını ovarsa alttan kırmızı renkli metal görünür.²¹⁰

Doğal bakırın saflık derecesi genel olarak cevherlerde elde edilen bakıra göre daha yüksektir. Bu nedenle erken döneme ait çok saf bir eser bulunursa bu eserin doğal bakırdan yapılmış olma olasılığı daha yüksektir. Esasen eritilmiş bir doğal bakır ile cevher bakırını arasında ayırım yapmak neredeyse imkânsızdır. Fakat eritilmeden önce ikisi arasındaki farklar tespit edilebilmektedir. Öncelikle doğal bakırın temel belirtisi heterojen bir yapıya sahip olmasıdır. Bazı parçaları çok büyük tanelerden oluşan doğal bakır içerisinde oyuklar oluşturan ve gang²¹¹ bileşenlerine sahip küçük yabancı maddeler barındırabilir. Doğal bakır eritildiği zaman bu istenmeyen parçacıklar içerisinden ayrılır.²¹² Noin Ula kurganında Hunlar dönemine ait eserler arasında malakit (bakır taşı) denilen doğal bakırdan boncukların bulunmuştur.²¹³

Bozkır Türklerinin uzunca bir süre hakimiyet sürdüğü Avrasya coğrafyasında özellikle Kafkasya, Ural bölgesi, Kazakistan, Güney Rusya, Altay-Sayan ve Baykal Gölü'nün doğusunda oldukça yoğun bir şekilde yer alan bakırın²¹⁴ bozkır Türk kültüründeki yerine gelince öncelikle M.Ö. III. binyıla kadar tarihlendirilen

---

²⁰⁹ Forbes, Extracting, Smelting and Alloying, **A History of Technology**, Vol. I, London: Oxford University Press, 1956, 587.

²¹⁰ Erginsoy, 11.

²¹¹ Ekonomik yönden değersiz, istenmeyen minerallere verilen isimdir.

²¹² Tylecote, 1.

²¹³ N. Ishjants, Nomads in Eastern Central Asia, **History of Civilizations of Central Asia (The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250)**, vol. II, Janos Harmatta (ed.), Paris: Unesco Publishing, 1994, 155.

²¹⁴ Chernykh, 5.

Afanesyova kültürüne bakmak gerekmektedir. Bu kültürün mezarlarından çıkarılan topraktan ve kemikten yapılmış eşyaların yanı sıra, süs eşyası olarak bakırın tercih edilmesi bir yandan artık yavaş yavaş maden çağına geçildiğini gösterirken öte yandan bu madenin Türk tarihinde oldukça erken bir zaman diliminde kullanılmaya başlandığını ispatlamaktadır.²¹⁵ Rus arkeolog Prof. Kiselev'in teklifi ile Afanesyov'a izafe olarak isimlendirilen bu kültür bölgesinde 80 tane mezar mevcuttur. Buluntu yerinden hiç de azımsanmayacak sayıda ele geçirilen ilk bakır bizler, bıçaklar, bakır telden yapılmış küpeler, türlü süs eşyaları ve maden işleme aletleri bu kültürün bakır işleme sanatındaki maharetini gösterir niteliktedir.²¹⁶ Bu özelliklerinden dolayı bazı âlimler Afanesyova kültürünü doğu bozkır bölgesinin ilk metalürjistleri olarak kabul etmiştir. Hatta Altay bölgesinin bu metal kaynaklarının Afanes gruplarını Minusinsk havzasına erken çağlarda yerleşme konusunda itici bir güç olduğunu iddia edenler de olmuştur. Fakat Afanesyova kültürünün arkeolojik kalıntıları incelendiği vakit her ne kadar mezar buluntularında bakır aletler bulunsa da hiçbir bakır üretim tesisinin bulunmaması bu ihtimali zayıflatmaktadır.²¹⁷ Bu kültürden sonra Orta Asya'da en önemli merkezi Minusinsk havzası olarak teşkilatlanan Andronovo kültüründe ise çıkarılan cevherin taş balyozlarla dövüldükten sonra ilkel fırınlarda eritilip kalıplara döküldüğü görülmüştür.²¹⁸

Yine Türklerin tarih sahnesine çıktıkları coğrafyanın neresi olduğu ile ilgili tartışmalarda genel kanı olarak kabul edilen Orta Asya tezine katılmayıp bu coğrafyanın Karadeniz'in Kuzey bozkırları yani Doğu Avrupa toprakları olduğunu iddia eden bilim insanlarından Valentyn Stetsyuk, Diyenper ve Don nehirleri arasındaki kurgan kazılarında M.Ö. IV. ve III. binyıllara ait olduğu tahmin edilen Seredniy Stoh ve Yamnaya kültürlerinin Türkler tarafından oluşturulduğunu güçlü bir şekilde iddia etmiştir. Özellikle Ukrayna'nın Zaporijya şehri yakınlarında Seredniy Stoh mevkiinde yapılan yüzlerce kazı çalışmasında bakır çağına ait birçok eser ele geçirilmiştir. Ele geçirilen ziynet eşyalarının yanında az sayıdaki bakır

²¹⁵ Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatı**, 30-31.

²¹⁶ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 22.

²¹⁷ Frachetti, *Bronze Age Exploitation and Political Dynamics of the Eastern Eurasian Steppe Zone*, 163-164.

²¹⁸ Okladnikov, *Tarihin Şafağında İç Asya*, 123.

baltalar ise bu madenin MÖ IV. binyılın ortalarından itibaren burada kullanılmaya başladığını göstermektedir.²¹⁹

Her ne kadar demirin verimli bir şekilde kullanılmaya başlamasından sonra bakırın silah yapımındaki kullanımı azalsa da Orta Asya Türk kültür çevresindeki savaşçı kavimlerin demirden önce bakırı da silah olarak kullandığı yapılan araştırmalardan anlaşılmaktadır. Örneğin; Çin'in kuzey ve kuzeybatısında yaşamış olan ve Çin yıllıklarından anlaşıldığı kadarıyla eski Türkler olarak kabul edilen savaşçı Jung ve Ti'lerin silah olarak bakır kullandıkları arkeolojik kazılardan elde edilen buluntularla ispatlanmıştır. Buna göre 1978 yılında Çin'in Shan-hsi eyaletindeki bir kazıda bulunan bakır kılıç Kuzeyli Türklerin kılıçlarının karakteristik özelliklerini taşımakla beraber M.Ö. 16-14. yüzyıllara aittir. Çin'de bu döneme ait ele geçirilen buluntular Türk unsurlu Chou'lara aittir. Chou'lar ise Jung ve Ti'ler gibi Türk kültürlü kavimlerin kültür yapısından etkilenerak Çin bölgesine gelmiş ve burada Çin kültürü ile kaynaşmıştır. Fakat bölgede bulunan bu kılıç gibi birçok bakır silah üzerindeki hayvan şekil ve resimleri Kuzeyli Türkler ile birebir aynıdır. Dolayısıyla Çin'de görülen bu tarzın kökenleri esasen Kuzeyli Türklerin geleneklerinden ibarettir.²²⁰

Eski Çağlardan itibaren bozkır Türk kültürünün oldukça hâkim olduğu Güney Sibiry'a'nın en eski kültür devrine ait işlenmiş bakır ve tunç nesnelere hayatın her alanı için gerekli olan aletlerden ibarettir. Ele geçirilen bulgulardan hançer, ok ve mızrak uçları gibi savaş aletleri askeri alanda kullanım sağlarken; bıçak, orak, oyma kalemi, balta, iğne, biz ve delme aletleri günlük hayatla ilgili kullanılan malzemelerdendir. Yine toka, üzengi ve gemler hayvancılıkta; kazan ve bardaklar ise ev eşyası olarak kullanılmıştır. Tabi elde edilen bulgulardan anlaşıldığı üzere bakır devri insanların zengin olanları altın madenini de süs eşyası olarak kullanmıştır. Fakat orta veya alt kesim insanların bakır madenini küpe, toka, düğme, bilezik, ayna ve hayvan şekilleriyle süslü muhtelif süs eşyaları olarak kullandığı da görülmüştür.²²¹

---

²¹⁹ Valentyn Stetsyuk, Ethnicity of the Neolithic and Eneolithic cultures of Eastern Europe. The Seredniy Stig and Yamna (Pit) Cultures, **Introduction to the Study of Prehistoric Ethnogenic Processes in Eastern Europe and Asia**, Lviv; Ukraine, 2-3.

²²⁰ Ekrem, 6.

²²¹ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 89-90.

Metalürji tarihinde cevherlerinden ayrılan ilk maden bakır olduğundan ve gerçek anlamda metalürji tarihinin bakır cevherinin tasfiyesi ile başladığından daha önce bahsetmiştik.²²² Çünkü bakırın tasfiyesinden yani eritilerek cevherinden ayrılıp yumuşak halde kolayca işlenebilmesinden önce yapılan soğuk dövüm tekniği bu metalin doğal yani saf olanı ile yapılmak zorunda olduğu için hem sınırlı oranda kalıyor hem de kolayca işlenemediği için hayatın her alanında ihtiyaç olan araçlar için kullanılamıyordu. Fakat tarihi kayıtlara bakır-taş dönemi olarak kaydedilen bu dönemin hemen ardından yaşanan bakırın tasfiyesi ile metal insan hayatına hızlı bir şekilde girmeye ve taş, kemik, kil vb. maddelerden yapılan araçların yerine geçmeye başladı. Tüm dünyada yaşanan bu gelişme bozkır Türk coğrafyası içinde geçerli bir durumdur. Nitekim M.Ö. ilk binyılın başında Yenisey'den Baykal Gölü'ne kadar olan orman bölgelerinde ataları gibi avcılık ve balıkçılıkla yaşayan çok sayıda kavim yaşıyordu. Bu kavimlerin önemli merkezlerinden olan Angara ovasındaki kazılardan anlaşıldığı kadarıyla bakırın coğrafyada kullanılmaya başlanması ile taştan yapılmış aletler ve silahlar neredeyse tamamen metalik bakır ve tunç ürünleri ile değiştirildi. Buradan çıkarılan tunç keser ve keltler, bıçaklar ve hançerler, bizler, aynalar ve diğer metal ürünlerin çokluğu bu değişimin göstergesidir.²²³

Diğer metallerde olduğu gibi bakırında bozkır Türk kültüründe yoğun bir şekilde ve ustaca kullanımı bölgeyi muhtelif zamanlarda ziyaret eden seyyahlarında dikkatini çekmiş ve bu durum onların notları arasına girmiştir. Örneğin Türkistan tarihinin en önemli seyyahlarından biri olan Budacı keşiş Fa Hsien'in hacı olmak için 400 yılında Çin'den yola çıkarak Hindistan'a giderken geçtiği sahalarda yaptığı kayıtlar özellikle Doğu Türkistan'ın bu devirdeki kültür tarihini aydınlatması açısından son derece önemlidir. Onun yaptığı kayıtlara göre Hoten şehrinin 10 km batısındaki Yotkan şehrinin halkı bakır işleme konusunda oldukça ustaydı.²²⁴

Yine 19. yüzyılın ortalarında Sibiry'a yaptığı seyahat esnasında Baraba ve Kulunda bozkırlarında birçok taş mezar açarak burada araştırmalarda bulunan Radloff bu mezarların hepsinde de yalnızca bakır ve tunçtan dökme eşyaların

---

²²² Eruz, 19.

²²³ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 43.

²²⁴ K. Yıldırım, Fa Hsien'in Türkistan'da Seyahati. **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 15(1), Yaz 2015, 54.

olduğunu ifade etmiştir. Bu mezarlarda bulunan bakır ve tunçtan yapılan eşyalar ve o civarlardaki halkların tarlalarında bulunan benzeri aletler bir yandan bölgede yaşayan bakır devri halklarının kültür derecesini açık bir şekilde gösterirken diğer taraftan burada henüz demir çıkarma ve işleme bilgisinin mevcut olmadığını da göstermektedir.²²⁵

Bozkır Türk kültüründe bakır işlemeciliğini seviyesini göstermek açısından önemli bir veri de buluntulardan ortaya çıkarılan “Çud” kuyularıdır. Altay bölgesindeki eski ahalinin, bakır elde etmek için kullandığı bu kuyulara oldukça yüksek sayıda sahip olduğu buluntulardan anlaşılmaktadır. Kuyuların bulunduğu mağaraların tamamında ise taştan yapılmış çekiç ve baltalar mevcuttur ki bu durum buradaki maden işleyen halkın bu dönemde henüz demir elde etmeyi ve işlemeyi bilmediğine dolayısıyla yukarda bahsi geçtiği gibi kısmi bir bakır taş devri yaşadığına önemli bir delildir. Öte yandan bahsi geçen Çud kuyularının çokluğu bu dönemde bölge halkının yalnızca kendi ihtiyaçları için değil ayrıca ticaret içinde bakır işlediğini göstermektedir.²²⁶

Sonuç olarak bakır her ne kadar altın ve gümüş gibi değerli, demir gibi sağlam ve etkili bir metal olmasa da diğer dünya kültürlerinde olduğu gibi bozkır Türk kültüründe de önemli bir yere sahip olmuştur. Bu metalin doğada bol miktarda ve yaygın bulunmasıyla beraber kolay işlenebilmesi hasebiyle insanlığa yapmış olduğu hizmet tartışma konusu olamayacak cinstendir. Bakır konusu hakkında geliştireceğimiz birbirinden farklı üç bakış açısı aslında madden diğerleri kadar değerli olmasa da insanlığa sağladığı faydanın boyutlarını görebilmemiz açısından son derece önemlidir.

Bu bakış açılarından birincisi; konu başlığında da sıklıkla vurguladığımız insanlığın gerçek manada metalürji denilen metal sanatıyla uğraşmaya başlamasını sağlayan gelişmenin bakırın keşfedilmesiyle yaşanan süreç olmasıdır. Bilindiği üzere tarih bilimi kendi disiplini açısından ilkleri oldukça önemser ve bunu muhakkak not eder. Çünkü ilklerin akabinde yaşanacak olan süreç ve gelişimin temeli yani ana kaynağı aslında o ilk olandır. Bu pencereden bakıldığında vakit cevherinden ilk ayrılan ve bu

²²⁵ Radloff, *Sibirya'dan*, Cilt II,84-90.

²²⁶ Radloff, *Sibirya'dan*, Cilt II, 91.

vesileyle ateşin metali yumuşattığı gibi erittiğinin de fark edilmesini sağlayan süreç aslında bakırın keşfi ile alakalıdır. Bu ilk adımla beraber işleme ve süsleme tekniklerinde yaşanan gelişmelerin hangi boyutlarda olduğunu bir sonraki bölümde detaylıca göreceğiz. Bunun ötesinde gelişecek olan bütün tekniklerin temelinde her daim bu ilk adımın olduğunu da fark edeceğiz.

İkinci önemli bakış açısı ise şudur; bakır esasen kendisinden maddi olarak çok daha değerli olan altın ve gümüşün sınırlı kaldığı noktalarda insanlığın yardımına koşan önemli bir metaldir. İnsanlık Eski Çağlardan itibaren oldukça değerli olduğu ve doğada az bulunduğu için altın ile gümüşü süs eşyaları ve takılarda kullanmayı tercih etmiştir. Elbette toplumların içerisinde sosyal statüleri ve buna bağlı olarak ekonomik seviyeleri yüksek; fakat sınırlı sayıda kişiler, içeceklerini içtikleri kadehlerden kap kacaklarına kadar birçok eşyasını altın ya da gümüşten yaptırmış olabilir. Fakat az önce de belirtildiği gibi bunların sayısı oldukça azdır. Bakır bu nedenle ekonomik olarak bu seviyeye ulaşamayacak insanların taş, kemik, kil vb. maddelerden yaptığı aletlerinin yerine geçerek insanlığı metal çağına taşıyan yegâne unsur olmuştur. Bu durumda görünen odur ki, eğer doğada bol miktarda ve yaygın bir şekilde bulunan bakırın kullanımı gerçekleşmemiş olsaydı insanlık uzun bir müddet daha metal öncesi dönemi yaşamak zorunda kalacaktı.

Bakırın insanlığa sağladığı faydaları fark etmemiz için geliştirmemiz gereken üçüncü bakış açısı ise şu olmalıdır. Bakır esasen kendinden çok daha sağlam olan demir metalinin keşfine kadar –burada en Eski Çağlardan itibaren sınırlı ölçüde kullanılan meteor demirini ayrı tutup maden filizlerinden çıkarılan yerli demirden bahsediyoruz- insanlığın metale olan ihtiyacını karşılayan ve dahası kalayla birleşerek – ki burada kalayın da hakkını teslim etmek gerekmektedir- oluşturduğu tunç alaşımı ile dayanıklılık gerektiren silah ve tarım aleti gibi araçlar için vazgeçilmez bir madde olmuş böylelikle kendinden sonra gelecek olan demirin yerini doldurmuştur.

1.1.4. Tunç (Bronz)

Bakır cevheri hem yeryüzüne yakınlığından dolayı kolay bulunabilmesi hem de yumuşak olması nedeniyle kolay işlenen bir maden olma özelliği ile Eski Çağ medeniyetlerinin işlediği madenler arasında ilk sırayı almıştır. Tabii bu özelliği insanoğluna tarımda, günlük hayatta ve savaşlarda daha sert malzemeler lazım olduğunda dezavantaj oluşturmuştur. Bu durum bir müddet sonra daha sert bir metal alaşım olan ve bakır ile kalay²²⁷ karışımından elde edilen tuncun icat edilmesine sebebiyet vermiştir. Yeni oluşan bu alaşım bir yandan bakırdan daha sert olması ile önemli bir avantaj teşkil ederken diğer yandan da kalayın bakırın oksitlenmesini engellemesinden dolayı daha uzun ömürlü ürünler elde edilmesini de sağlamıştır.²²⁸

Tuncun bu özellikleri dolayısıyla Tunç Çağı olarak anılan dönem artık alet yapımında taşın kullanılmasına gerçek manada son verilen dönem olarak anılmıştır.²²⁹ Tunç ilk etapta insanların günlük hayatta kullandığı balta ve keser gibi aletler yapımında kullanılsa da taştan veya kemikten yapılan aletlerin ağaç kesme işinde oldukça verimli olmasından dolayı bu alanda metale geçiş oldukça yavaş olmuştur. Fakat tunç ile birlikte metalden yapılmaya başlayan silahlar çakmaktaşı veya kemikten yapılan silahlardan çok daha verimli olduğu için bu alanda değişim oldukça hızlı olmuştur.²³⁰

Divanü Lugat-it Türk'te "*çodhın*" ve "*tuç*" olarak kaydedilen tunç tarihte bilinen en eski alaşımlardandır.²³¹ Eldeki tarihi bilgilere göre M.Ö. IV. bin ortalarında öncelikle Ortadoğu'da kullanılmıştır. Daha kolay erimesine ve kalıba daha kolay dökülmesine karşın bakırdan daha sert olan tuncun oldukça geniş bir kullanım alanı olmuştur.²³² Bakırdan daha sert oluşu tuncu soğuk olarak dövülemez kılmıştır. Bu nedenle tunç eserleri yapan ustalar ellerindeki eserler bitirene kadar sık sık tavlama dediğimiz

²²⁷ Ak kurşun olarak da isimlendirilir. Hafif kül renginde ve gümüşe benzer ak, yumuşak bir madendir. İçine %50 oranında kurşun karıştırılarak lehim elde edilir. Bkz. Kuşoğlu, 121.

²²⁸ Koçak, Bozkır Kültüründe Bronz'un (Tunç) Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 218, Ekim 2015, 106.

²²⁹ Küçükerman, vd., 29.

²³⁰ V. Gordon Childe, The Bronze Age, **Past & Present**, No. 12, 1957, 2-3.

²³¹ Kaşgarlı,

²³² Baykan, 62.

ısıtma yöntemini kullanmıştır.²³³ Tuncun dövülürken sıkça tavlama sebeplerinden biri de dağılıp kırılmasını engelleme gayretidir. Bilindiği üzere tuncun içeriğinin çok büyük kısmını bakır oluşturur ki bu metalin en büyük özelliği soğuk halde dövülürken kolayca dağılabilmesidir.

Genelde bakır ve kalay gibi iki yumuşak madenin birleşmesiyle meydana gelen sert bir alaşım olan tuncun²³⁴ keşfedilmesi maden teknolojisinin gelişimi açısından bir devrim niteliğindedir. Yukarıda sertliğinden dolayı tavlama sanatı ile ısıtılarak işlenmek zorunda olduğunu belirttiğimiz Tunç'un en önemli özelliği eriyik halde iken kabarcık yapmamasıdır. İşte bu sebepten döküm tekniğinde öncelikli olarak tercih edilmiştir.²³⁵ Onun döküm tekniğinde bu denli başarılı bir şekilde kullanılması bu metalden yapılan ürünleri tekdüze olmaktan da kurtardı. Nihayetinde tunç bir eser beğenilmezse eritilip yeniden dökülebilir ve alaşım bundan hiç zarar görmezdi.²³⁶ Bu durum döküm ustaları açısından oldukça önemli bir avantaj olarak kullanıldı. Beğenilmeyen veya kırılıp bozulan bir ürün eritilerek daha iyisi yapılmaya çalışıldı. Bu sebeple döküm ustaları hayal ettiklerini denemek konusunda daha cesur davranabildi.

Tunç'un diğer bir özelliği ise katılaştıkça döküldüğü kalıbı dışı doğru zorlar, soğumaya başlayınca ise hafifçe büzülerek kalıptan kendini çeker ve böylece çıkarılması oldukça kolaylaşır. İçine karıştırılan biraz kurşun veya çinko ile döküm tekniği açısından diğer tüm metallerden daha üstün hale gelen tuncun²³⁷ bu özellikleri sayesinde çeşitli silahlar, süs eşyaları ve birtakım aletler sağlam ve kolay bir şekilde yapılmıştır. Ayrıca altın ve gümüşe göre daha ekonomik oluşu²³⁸ ve renginin kararmasına rağmen demir gibi çürümemesi²³⁹ bu metalin kullanım alanını ve yaygınlığını oldukça artırmıştır.

---

²³³ Aitchison, 193.

²³⁴ Kuşoğlu, 228.

²³⁵ Leslie Aitchison, **A History of Metals**, Vol. I, London: Macdonald & Evans Ltd., 1960, 17.

²³⁶ Jettmar, *Metallurgy in the Early Steppes*, 7-8.

²³⁷ George Savage, **A Concise History of Bronzes**, London: Thames and Hudson Ltd., 1968, 17.

²³⁸ Eruz, 19; K. Kaipakar, *Eski Dönemde Kazakistan, Kazakistan Tarihi – Makaleler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, 10.

²³⁹ Kuşoğlu, 228.

Altın ve gümüşe oranla daha sert olmasına rağmen yukarıda bahsi geçen araçlar için gerekli sağlamlıkta olmaması nedeniyle sertleştirilmesi için bakır içine konan kalayın makul ölçüsü genelde %10 oranındadır.²⁴⁰ Radloff bu durumun Bozkır Türk coğrafyası içinde geçerli olduğunu Altay ve Yenisey bozkırlarından elde ettiği bazı buluntularla gözler önüne sermiştir. Abakan vadisinde bulunduğu halita²⁴¹ halinde işlenmiş dört adet tunç bıçağın kimyevi analizini yaptıran araştırmacının bu analizinden şöyle bir netice elde edilmiştir:²⁴²

	1	2	3	4
Bakır	90,20	88,67	93,00	99,00
Kalay	9,64	10,10	6,35	0,32
Demir	0,05	0,28	0,18	0,34

Bu tablodan elde edilecek sonuca göre sadece dördüncü bıçak saf bakırdan imal edilirken –ki içerisindeki az miktarda görülen diğer bazı madenlerin tesadüfi olarak karıştığı düşünülmüştür- diğer üç bıçağın çok az miktarda demirle bozulmasına rağmen bilinçli bir şekilde oluşacak yeni alaşımı sertleştirmek adına ortalama %10 civarında kalay karıştırıldığı gözlemlenmiştir.

Genel olarak bakır ve az miktarda kalayın karışımıyla istenilen kıvamda tunç elde edilmiş olacak ki dönemin döküm ustaları eserlerin çoğunda bu karışım oranını tercih etmişlerdir. Buna rağmen nadiren de olsa farklı karışımlar ile tunç elde edilen eserlere de rastlanmıştır. Örneğin yine Radloff'un Abakan boyunda bulunduğu yeni demir devrine ait bir süs eşyası işte bu istisnalardandır. Bu süs eşyasına yapılan analiz sonucuna göre karışım oranları şu şekildedir; %89,7 oranında bakır, %0,63 kalay, %9,10'u ise demir. Oranlardan anlaşıldığına göre bu karışımda kalayın yerini demir almış olmakla beraber bu durumun sebebi hakkında yorum yapmak oldukça zordur çünkü analizi yapan bilim adamlarına göre nadir görülen bu karışımdan elde edilen tunç çok sert olup yapılması da oldukça zordur.²⁴³

²⁴⁰ Forbes, **Studies in Ancient Technology**, Vol. IX, 1964, 146.

²⁴¹ 1. Alaşım 2. Birden çok öğeden oluşmuş karmaşık bir bütün.

²⁴² Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 92.

²⁴³ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 140.

Yine bu bölgelerden elde edilen buluntular ışığında şunları ifade etmek gerekmektedir. Altay-Sayan dağlarının maden halitası yapmakta son derece mahir olan ahalisi eğer yaptığı alaşımı bir süs eşyası için kullanacaksa daha kolay işlenen ve eriyen bir halita elde etmek için buna kurşun veya daha fazla kalay karıştırmıştır. Karışım işinde oldukça deneyim sahibi olan maden döküm ustaları süs eşyası yaparken yumuşattıkları bu halitaları, icap ettiğinde öyle hassas bir şekilde orantılayarak sertleştirmişlerdir ki, işledikleri zarif tunç bıçak ve hançerlerin hayrete değer sertliği bu konuda sahip oldukları yüksek bilgi birikimini ispatlar niteliktedir.²⁴⁴

Yüzyıllar boyunca tunç imalatında kullanılan kalay Roma devrinden itibaren bakırdan yapılan yiyecek ve içecek kaplarının içlerini kalaylamak için de kullanılmaya başlamıştır. Bakıra oranla doğada nadir bulunan kalay çoğunlukla bakır cevherlerinin yakınında bulunan ve “kasiterit” denilen cevherden elde edilmiştir.²⁴⁵ Bu durum tunç elde etmek isteyen medeniyetlerin işini oldukça kolaylaştırmış olacaktır. Çünkü anlaşıldığı üzere elde etmek istedikleri tuncun bileşenleri olan iki hammadde genelde birbirlerine yakın kaynaklardadır bu da onların hammadde sıkıntısı çekmesine engel olmuştur.

Tunç Orta Asya’da M.Ö 1700 ile M.Ö. 1200’lere tarihlendirilen Andronovo kültürü döneminde belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Savaşçı ve göçer bir kavim olan Andronovo kültüründe tunç kullanımının oldukça arttığını görmekteyiz.²⁴⁶ Kendinden önceki kültürlerden çok daha yaygın olarak Yenisey ve Altay sınırlarından uzanıp Ural bölgesi ile Aral Gölü’nün kuzey kıyılarına kadar varan bu kültürün mezar kalıntılarında bulunan pim ve biz gibi tunç aletler bu noktada araştırmacıları aydınlatmaktadır. Bu kültürden sonra bölgeye hükmeden Karasuk kültürü döneminde ise bakır ve tunç ürünlerin döküm tekniği tam anlamıyla sanatsal bir işçilik seviyesine ulaşmıştır. Onların bu metalleri işlemedeki başarıları maden çıkarma etkinliklerine de yansımıştır. Örneğin; sadece Kazakistan’da Tunç Çağı madencileri tarafından yaklaşık bir milyon ton cevher çıkarıldığı tahmin

---

²⁴⁴ Radloff, *Sibirya’dan*, Cilt II, 93.

²⁴⁵ Erginsoy, 12-13.

²⁴⁶ Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014, 47-48.

edilmektedir.²⁴⁷ Zaten yapılan arkeolojik çalışmalarla kuvvetli bir şekilde Andronovo etkisinin olduğunu gördüğümüz Kazakistan'da²⁴⁸ büyük miktarda üretilen bakıra özellikle Doğu Kazakistan'daki zengin kalay cevherleri de eklenince bölgede devasa bir tunç üretimi ortaya çıktı. Buradan üretilen ürünlerin etki alanı o derece geniş bir hal aldı ki Kafkaslarda arsenik bakır karışımı ile üretilen tunç pazarının çöküşüne dahi sebebiyet verdi.²⁴⁹ Bu durum Orta Asya'da tunç çağının diğer bölgelere göre üstünlüğünü gösteren bir örnek olması açısından oldukça kıymetlidir. Bunun en önemli sebebi elbette tunç alaşımını elde etmek için gerekli olan bakır-kalay cevherlerinin bölgede bol miktarda bulunmasıdır. Fakat Bozkır ahalisinin metal işlemedeki becerisini de unutmamak gerekmektedir. Bölgedeki maden zenginliği profesyonel madenciler ve metal işçilerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.²⁵⁰ Karasuk kültüründen sonra bölgede hakim olan Tagarlar döneminde mezarlara yerleştirilen oldukça kaliteli binlerce tunç eser çok yönlü bir yapıya sahiptir. Bu eserler oldukça eski geleneklerden ilham alan tunç döküm endüstrisinin Tagar çağında da geliştirilerek ilerlediğini göstermektedir.²⁵¹

Öte yandan bozkır Türk kültürünün çok önemli bir gelişim sahası olan Sibirya'nın batısında M.Ö. 1500 yıllarında, Minusinsk kazılarında elde edilen buluntulara göre ise Orta Sibirya'da M.Ö. 1200'lerde kullanılmaya başlayan tunç etki alanını Çin'e kadar genişletmiştir.²⁵² Nitekim M.Ö. 1400'lerde Çin'de Shang ailesinin hüküm sürdüğü dönemlerde tunç balta ve mızrak gibi savaş aletlerinin batı Sibirya'daki savaş aletlerine benzerliği bu metalin Türkler tarafından Sibirya yolu ile kuzey Çin'e getirildiği fikrini kuvvetlendirmektedir. Fakat bu benzerliğin aynını Çin'deki tunç kaplarda görememekteyiz. Hemen hemen aynı döneme tarihlendirilen tunç kaplarda Çin'in doğu ve güneyinden gelen kendine özgü tezyinatları ortaya çıkmaktadır. Netice itibariyle tunç ve tunç döküm sanatı Çin'e Türkler tarafından ve kuzeyden gelmiştir. Kullanılan aletlere tarz olarak yansımaları ise daha çok savaş aletleri ile sınırlı kalmıştır. Bunun sebebini ise iki medeniyetin yaşam tarzı ve bu tarzların

---

²⁴⁷ Hambis, 817; Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 25; Tarihin Şafağında İç Asya, 125.

²⁴⁸ Koçak, Bozkır Kültüründe Bronz'un (Tunç) Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, 105.

²⁴⁹ Jettmar, Metallurgy in the Early Steppes, 7.

²⁵⁰ Chernykh, 193.

²⁵¹ Bokovenko, The Tagar Culture in the Minusinsk Basin, 302.

²⁵² Grousset, 22; Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 26.

oluşturduğu kültürel birikimde aramak gerekmektedir.²⁵³ Bilindiği üzere konargöçer Türkler bu yaşam tarzlarının gereği olarak savaş sanatını iyi bilen ve bu sanatın gerektirdiği savaş aletlerini de çevresindeki -özellikle Çin gibi yerleşik- toplumlardan çok daha iyi yapan ve kullanan bir millettir. Bu nedenle Çin bu manada kendisinden üstün Türklerin savaş aletlerini onlar gibi savaşçı milletlerle rekabet edebilmek için taklit etmekten geri durmazken, metal kullanmadan önce de kil veya tahtadan zaten çok iyi bir şekilde yaptığı kaplardaki tarzlarını tunç kaplarında da korumuşlardır.

Türklerin tunç konusundaki marifeti tıpkı bakırda olduğu gibi seyyahların da dikkatinden kaçmamıştır. M.Ö. IV. yüzyılda Türklerin ilk siyasi teşekkülünü oluşturan Hunları birçok Çinli seyyah ziyaret etmiştir. Bu seyyahların kayıtlarında Hun pazarlarında açık olarak satılan ve daha çok elbise süsleri ile at koşum takımlarından oluşan fakat bununla beraber çakıları, küçük bıçakları, balta ve kazmaları, zincirleri, toka ve süs eşyalarını, kaşık ve kapları, kama ve hançerleri, disk ve düğmeleri, at figürlü plakaları ve iğneleri de içeren; üzerlerinde geyik, deve, koyun ve keçi resimleri ile hayvan mücadele sahneleri bulunan birçok Hun tunç eserine rastlamıştır. Eserler Çinlilerin eserlerinden bariz bir şekilde ayrılacak niteliktedir bundan dolayı antikacılar bu eserleri İskit adı ile anarak onları Çin eserlerinden ayırmayı tercih etmiştir. Daha çok Ordos bölgesinde bulunan bu eserlere bu özelliklerinden dolayı Prof. Minns tarafından Ordos Tunçları denilmesi teklif edilmiş ve böylece bu eserler bu isimle anılmaya başlamıştır. Son dönemde yapılan araştırmalar Çin-Moğol bölgesindeki Ordos Tunçlarının Minusinsk bölgesinde bulunan Sibiry tunçları ile benzerliğini ortaya koymuştur. Ayrıca bu eserlerin meşhur İskit eserleri ile olan yakınlığı da yapılan araştırmalarda görülmüştür.²⁵⁴

Yukarda bahsi geçtiği üzere elde edilen buluntular üzerindeki hayvan mücadele sahneleri Ordos'taki eserlerin Hunlara ait olduğunu ispat etmektedir. Tarihlendirilmeleri konusunda arkeologların farklı görüşler bildirdiği eserler hakkında araştırmacıların ortak düşüncesi İskit eserleri kadar eski olduğu ve eski Çin tunç süsleme sanatından Muharip Hanlıklar dönemi sanat anlayışına geçişte önemli oranda etki ettiği yönündedir. Bu araştırmacıardan İsveçli bilim adamı Karlgren

²⁵³ Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, 24.

²⁵⁴ Johan Gunnar Andersson, Selected Ordos Bronzes, **Bulletin: The Museum of Far Eastern Antiquities**, No: 5, 1933, 143-154.

Muharip Hanlıklar dönemi Çin sanatının ortaya çıkışını M.Ö. 650 yıllarına dayandırırken bu dönemi etkileyen Ordos eserlerinin ise çok daha öncelerde ortaya çıkmış olabileceğini iddia etmiştir.²⁵⁵

Yine 1920 yılında Pekin'in kuzeyinde yer alan Jeal eyaletindeki kurganlarda Hun kültürüne dair izler taşıyan ve Ordos bölgesinde bulunan eserlerle benzerlik gösteren birçok tunç eser bulunmuştur. Genellikle at ve kaplan tasvirleri olan hayvan şekilli elbise süsleri, kuşak tokaları ve bunlara ait çerçeve ile iğneler, tunç düğmeler, tunç inciler, gerdanlık ve çeşitli asma süsleri ile tunç safihalar (ince levhalar) buradan ele geçirilen Hun kültürüne ait eserlerden bazılarıdır.²⁵⁶ Elbette Çin'in Kuzeyinden, Sibirya'ya oradan da Güney Rusya'ya kadar yayılan bu geniş coğrafyada benzer eserlerin bulunması bu bölgelerin Hunlar döneminde müthiş bir Türk kültürü etkisine girdiğini ispatlar niteliktedir. Neticede hem Hunların atalarının hem de kendilerinin Çin sınırlarına önemli akınlarda bulunduğu hatta meşhur Çin seddinin de bu akınlardan korunmak için yapıldığı bilinen bir gerçektir.²⁵⁷

Anderson Ordos'taki bu eserleri cinslerine göre; çakılar ve kısa saplı bıçaklar, hançerler, boru şeklindeki nesnelere, kaşık ve kolyeler, tokalar, çingiraklar, baltalar ve kazmalar, zincirler, kâse ve kaplar, düğmeler, at ve benzeri hayvan figürleri, iğneler ve takılar, geyik ve az sayıda deve figürleri, koyun ve keçi resimleri, argali koyunu,²⁵⁸ öküz ve öküz başı figürleri, et yiyici yırtıcılar ve domuz resimleri, yırtıcı kuşların başları ve kirpi resimleri şeklinde sınıflandırmıştır.²⁵⁹

Görüldüğü üzere bakır ve kalay gibi nispeten iki yumuşak metalin birleşmesiyle sert bir alaşım olarak ortaya çıkan tunç, metal sanatının en eski tekniği diyebileceğimiz dövme tekniğinde metal ustalarına çeşitli zorluklar yaşatsa da özellikle metal ürünlerin bütün dünyada hızla artış gösterdiği döküm tekniğinde diğer bütün metallere göre açık bir üstünlük elde etmiştir. Ayrıca alaşımını oluşturan metallerin altın ve gümüşe göre bol olmasından dolayı onlar kadar pahalı olmaması ve demir

²⁵⁵ Bernhard Kalgren, New Studies on Chinese Bronzes, **Bulletin: The Museum of Far Eastern Antiquities**, No: 9, 1937, 99-100.

²⁵⁶ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 55.

²⁵⁷ Bodur, 12-13.

²⁵⁸ Boynuzlugiller familyasından Asya'da Kazakistan, Tacikistan, Doğu Türkistan, Tibet, Altay Dağları'nda ve Batı Moğolistan'da yaşayan yabani bir koyun türüdür.

²⁵⁹ Andersson, Ordos Bronzes, 143-154.

gibi oksitlenip kolay paslanmaması tuncun diğer avantajlı taraflarıdır. Bu nedenle metal işçiliği ile uğraşan diğer kavimler gibi bozkır Türkleri tarafından da sıklıkla tercih edilen tunç süs eşyalarından, tarım aletlerine, kap kacaklardan, silahlara kadar oldukça geniş bir alanda kullanılmıştır.

1.1.5. Demir (Temir)

Bugünkü demir kelimesini karşılayan en eski sözcük Sümerce “an” ve “bar” yani “gök” ve “ateş” kelimelerinden oluşmaktadır. Sözcüğün çevirimi ise genellikle “gök metali” ya da “yıldız-metal” şeklinde olmuştur. Bu genel kabule rağmen bazı araştırmacılar demir sözünün manasını “göksel şimşek” olarak, bazıları da yine Sümerce “bar-gal” sözcüğünden yola çıkarak “ulu metal” şeklinde açıklamışlardır.²⁶⁰ Araştırmacılar Hititler tarafından “ku-an” olarak ifade edilen ve cennetten geldiğine inandıkları demirin aynı Sümerlerde olduğu gibi “gök-ateş” anlamını içerdiğini ifade etmişlerdir. Yine İbranicede “parzil”, Asur dilinde ise “barzillu” olarak isimlendirilen demir her iki dilde de tanrının veya cennetin metali anlamına gelmektedir.²⁶¹

At ile beraber bozkır Türk kültürünün temelini oluşturan demir²⁶² Türk tarihi ile ilgili en eski kaynaklarda ve çeşitli Türk lehçeleri sözlüklerinde ise genel olarak “temir, temür, tamir”²⁶³ şeklinde kaydedilmiştir. Nitekim; Kuman Kitabı anlamına gelen ve Kıpçak Türkçesi hakkında bilgi sunan en önemli eserlerinden biri olan Codex Cumanicus'ta bu metal “temir” olarak kaydedilirken,²⁶⁴ Türk kültür tarihine ışık tutan XI. yüzyılın iki önemli eseri Kutadgu Bilig ve Divanü Lugat-it Türk'te “temür” şeklinde yer almıştır.²⁶⁵

²⁶⁰ Eliade, **Demirciler ve Simyaçılar**, 22-23.

²⁶¹ T. A. Rickard, The Use of Meteoric Iron, **The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 71, No. 1(2), 1941, 55.

²⁶² Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 214.

²⁶³ Yudahin, 724; **Mukaddimetü'l Edep**, b. 35/63/198//199/270; Pekacar, 329; Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi**, 233.

²⁶⁴ **Codex Cumanicus**, 180/208/286.

²⁶⁵ Kaşgarlı, Cilt I, 42/187/361/520, Cilt II, 11/21, Cilt III, 253; Yusuf Has Hacib, b.3041/4263/4710/6551.

Demir, tarih öncesi çağlarda insanlar tarafından kullanılmaya başladığında insanlık henüz yeryüzündeki demir cevherinden habersizdi. Bu nedenle gökyüzünden düşen meteor demirinin işlenmesi yeryüzündeki demir içeren cevherlerin işlenmesinden çok daha öncelere tarihlendirilmektedir.²⁶⁶ Temel olarak meteor demiri ile cevherden elde edilen demir arasındaki ayrımı belirleyen yegâne unsur içlerindeki nikelin oranıdır.²⁶⁷ Eğer ele geçirilen demir bir eserde yüksek oranda nikel varsa (genelde %5'in üzeri ile %26 arası) bu eserin meteor demirinden yapılma ihtimali oldukça yüksektir.²⁶⁸ Bu durum önemli bir ipucu olmakla beraber kesin bir sonuç çıkaracağımız anlamına da gelmemektedir. Çünkü her zaman meteorlarda nikelin varlığı belirleyici bir kıstas olmayabilir bazı demir cevherleri de bu metali %2,5 oranında içerebilmektedir. Ancak nikel içeren bir demirin meteorik kökenli olma ihtimali kobalt ve bakır tespitleri ile kontrol edilebilir. Çünkü bunlar küçük oranlarda meteoritlerde var olabilir; fakat cevher olan demirde bulunmazlar.²⁶⁹ Anlaşılan o ki Eski Çağlara ait demir bir eserin meteor kökenli veya yerli olup olmadığını anlamak için içerisindeki nikel karışımı önemli bir kıstas olmakla beraber tek başına belirleyici bir olgu değildir. Nikelin belli bir oran üzerinde olması ile kobalt ve bakır testlerinin yapılması sağlıklı sonuç vermesi açısından oldukça mühim görünmektedir.

Yukarıda bahsi geçtiği üzere gökten düşmüş olmasından dolayı Eski Çağ toplumları tarafından isimlendirilirken hep onun gökselliğine vurgu yapılan meteor demiri bu özelliğinden dolayı toplumlar üzerinde mitolojik bir olgu yaratmıştır. İlk madencilerin en kolay ulaştıkları bu meteoritlerin gökten alevler içerisinde dökülerek gelmesi insanlık tarafından bir yandan tanrının yolladığı özel bir selam olarak kabul edilip ona mitolojik bir anlam yüklenmesine sebep olurken, diğer yandan madeni dökümle biçimlendirmenin ilk düşüncesini de ortaya çıkarmış olabilir.²⁷⁰ Ayrıca bu demir Dünyanın birçok medeniyeti tarafından metal kültürünün en erken aşamalarında kullanılmıştır. Nasıl ki insanlık altın ve bakırı ilk kullanırken zeminin yüzeyinde hazır bir şekilde bulduysa aynı durum meteor demiri için de geçerli

²⁶⁶ Forbes, **Studies in Ancient Technology**, Vol. IX, 198.

²⁶⁷ Harold Peake, The Origin and Early Spread of Ironworking, **Geographical Review**, Vol. 23, No. 4, 1933, 641.

²⁶⁸ Hans E. Wulff, **The Traditional Crafts of Persia**, London: Massachusetts Institute of Technology Cambridge, 1966, 4; Forbes, **Metallurgy in Antiquity**, Leiden, 1950, 380.

²⁶⁹ Rickard, Meteoric Iron in Antiquity, **Man**, Vol. 27 Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, 1927, 80; Forbes, **Metallurgy in Antiquity**, 380.

²⁷⁰ Küçükerman, vd., 15.

olmuştur.²⁷¹ Üstelik tarih boyunca Dünyanın birçok farklı bölgesine sayısını tahmin edemeyeceğimiz kadar meteor düştüğü düşünülürse bu demirin miktar olarak fazla olmasa da yeryüzünde oldukça geniş bir alana yayıldığını tahmin etmek hiç de zor olmayacaktır.

Nitekim Antik dönemde meteor demirinin birçok farklı coğrafyada kullanıldığını kanıtlayan çok sayıda buluntu vardır. Örneğin; Girit adasındaki Kronnos mezarlarında MÖ. 2000'lere tarihlenen ve Minos çağına dayanan işlenmiş meteor demiri kalıntıları bunlardandır. Elbette buradaki işlemeden kasıt eriterek muntazam bir şekil verme değildir. Çünkü İnsanların birçoğu meteor demiri veya demir cevheri ile ilk tanıştıklarında onların metalik özelliklerinden habersizdiler ve onları bir çeşit taş zannedip öyle işliyorlardı.²⁷²

Bu durum insanlık tarihinde uzunca bir süre böyle devam etmiştir. Metalürjiden habersiz olan halklar uzun süre meteor demirine taş muamelesi yapmış ve onları eritme metodu yerine çekiçlerle işleyerek her açıdan taş aletlere benzeyen nesnelere elde etmişlerdir. Örneğin; Bugün Irak'ın güneydoğusundaki Sümer antik kenti "Ur" da M.Ö. 3100'lere dayandırılan ve içeriğindeki %10,9 nikel karışımından meteor demiri olduğu anlaşılan hançer parçaları buluntuları ile Mısırdaki bulunan ve içerisinde %7,5 nikel barındıran boncuklar bunlardandır.²⁷³

Mısır coğrafyasında uzun müddet demir olarak meteor demiri kullanılmıştır. Konuyla ilgili olarak bazı araştırmacılar M.Ö. 3000'lerde bu coğrafya da demirin kullanıldığını belirtmektedir.²⁷⁴ Nitekim yukarıda bahsi geçen meteor demiri kökenli boncuk buluntuları bu duruma örnek teşkil etmektedir. Buna rağmen yapılan araştırmalar göstermektedir ki bu coğrafyada XVIII. Hanedanlık ve Yeni İmparatorluk (M.Ö. 1550 – M.Ö. 1292) dönemine kadar demir yatakları kullanılmamıştır. Dolayısıyla M.Ö. 3000'lerde bu coğrafyada kullanılmaya başlandığı iddia edilen demirin meteor kökenli olma ihtimali oldukça yüksektir. Nitekim Mısır'da demir için kullanılan ve "gök demiri" veya "gök metali" anlamına

---

²⁷¹ Rickard, The Use of Meteoric Iron, 55.

²⁷² Forbes, **Metallurgy in Antiquity**, 385-401.

²⁷³ Rickard, The Use of Meteoric Iron, 55.

²⁷⁴ Kafesoğlu, Kültür ve Teşkilat, 217.

gelen “*biz-n.pt*” terimi coğrafyada bu metalin göksel kökenli bir karşılık bulduğunun en net ifadesidir.²⁷⁵

Eskimolar da bıçaklarını, uzunca bir müddet çekiçlerle işledikleri meteor demirinden yapmışlardır. Yine XVI. yüzyılın başlarında Meksika’yı ele geçiren ve Aztek Krallığına son veren İspanyol kâşif Hernan Cortes’in ifadelerine göre; Aztek reislerine bıçaklarını nereden aldıkları sorulunca onlar gökyüzünü gösterirlerdi.²⁷⁶ Bu herhalde onların bıçaklarının değerini ifade etmek için başvurdukları bir yoldu. Cortes bölgeye geldiğinde Azteklerin meteor demirinden bıçak ve hançerler sahip olduğunu; fakat bunların yalnızca seçkinlerde var olduğunu ifade etmiştir. Eritme yönteminden habersiz olan Mayalar ve İnkalar gibi meteor demiri kullanan Aztekler de bu demir o derece kıymetliydi ki çoğu zaman altından daha pahalı olmuştur.²⁷⁷ İnsanoğlunun meteor demirini tıpkı bakır eserler gibi işlediği Grönland’ın batı tarafındaki Cape York bölgesinde görülebilmektedir. Bu coğrafya insanları bakır-taş denilen hem bakır hem de taş aletlerin görüldüğü dönemde tavlama denilen sıcak dövme ile meteor demirinden küçük malzemeler yapmışlardır.²⁷⁸

Orta Asya gibi metal işlemeyi çok iyi bilen kültürlerle ev sahipliği yapmış bir coğrafyada bahsi geçen konunun örneklerine kolaylıkla ulaşabiliriz. İşte M.Ö. 3. binden M.Ö. 1700’lere kadar uzanan Afanesyova kültürü bunlardandır. Bölgede bulunan Gora adındaki bir yerleşim yerinden çıkarılan bir kadın cesedinin kolundaki demir halkalarla çevrilmiş deri bir bilezik henüz balta, ok, mızrak ucu gibi savaş aletlerinin taştan yapıldığı bu dönemde meteor demirinin bir süs eşyası olarak kullanıldığını göstermektedir.²⁷⁹

Kesinlikle bilinmesi gereken nokta şudur ki, ilk kullanılan demir olan meteoritlerin²⁸⁰ yukarıda örneklendirildiği üzere erken çağlardan itibaren dünyanın çeşitli medeniyetleri tarafından kullanılmaya başlaması tam olarak demir çağının başladığı anlamına gelmemektedir. Bu dönemlerde oldukça nadir bulunan ve kimi zaman

---

²⁷⁵ Forbes, **Metallurgy in Antiquity**, 428-429.

²⁷⁶ Eliade, **Demirciler ve Simyacılar**, 22.

²⁷⁷ Peake, 640.

²⁷⁸ Tylecote, 3.

²⁷⁹ Okladnikov, **Tarihin Şafağında İç Asya**, 117-118.

²⁸⁰ Rickard, **Meteoric Iron in Antiquity**, 79-80; **The Use of Meteoric Iron**, 55.

değer bakımından altının dahi önüne geçen meteor demirinin kullanım şekli çoğu zaman ayin amaçlıdır. Oysa insanlık tarihinde, taş devrinden yeni bir aşama olan metale tam olarak madenlerin eritilebilmesinin keşfi ile geçilebilmiştir. Bu durum özellikle demir madeni için de geçerlidir. Metal eritme fırınlarının keşfi ile kısa sürede kullanım alanı hızla yayılan ve bu noktada bakır ile tuncun önüne geçen demir öncelikle yer altındaki demir cevherinden elde edilmemiştir. Magnetiti ve hematiti gibi içerisinde bol miktarda demir barındıran yeryüzündeki değerli taşların (kristallerin) eritilmesi ile endüstrileşen bu metal, eritme fırınlarının keşfi ve akkor haline getirilerek sertleştirilme tekniğinin bulunması ile öncelikli konuma gelmiştir. Eritme tekniği daha geç dönemlerde keşfedilse de demir insanlığın en eski medeniyetlerinin varlık sürdüğü Mezopotamya, Anadolu ve Mısır gibi coğrafyalarda M.Ö. III. binyıldan itibaren²⁸¹ Çin'de ise daha geç dönemlerde M.Ö. 1. binyıldan itibaren kuzeyden gelen Türklerin etkisiyle kullanılmaya başlamıştır.²⁸²

Öte yandan ister meteor isterse cevher olan demir olsun Antik Çağ insanların ellerindeki bu metali o günün teknolojisiyle eritme şansları da neredeyse yoktu. Aksi halde cevher olan demirden çok daha önce keşfettikleri bakır ve özellikle de onun kalayla karışımından elde ettikleri tunç döneminde metal eritme konusunda epey yol almış insanlık ellerindeki meteor demirlerini de eritip döküm tekniğinde kullanabilirlerdi. Oysa süreç böyle işlemedi insanoğlu elinde az miktarda bulunan meteor demirini soğuk veya ısıtarak dövrken keşfettiği cevherin içinden, uzun bir süre sonra demiri tasfiye ederek önce sıcak dövmeyle sonra da eritip dökmeyi başarabildi.

Cevher içerisindeki demir doğada bol miktarda bulunmaktadır. Bunların belli başlıları parlak ve metalik görünümlü olan demir oksitleridir. Elbette Eski Çağlarda insanlar tıpkı bakır ve gümüşte olduğu gibi madeni görünümlü olan bu demir cevherlerini de tasfiye etmeyi denemiş; fakat uzun süre başarılı olamamıştır. İnsanlığın bu konudaki uzun süren başarısızlığının temel sebebi ise demiri tasfiye edecek teknolojik donanıma sahip olmamasıdır. Bu yeni keşfedilen metalin cevherinden tasfiye edilmesi için insanlığın o güne kadar tasfiye fırınlarında elde

---

²⁸¹ Eliade, **Demirciler ve Simyaçılar**, 24-25.

²⁸² Eberhard, **Çin Tarihi**, 120.

ettiği ısının çok daha fazlasına ihtiyacı vardır. Yapılan denemeler göstermiştir ki demir o güne kadar bakırın tasfiye edildiği 800 °C ısıda tasfiye edilmeye kalkılırsa yumuşak, süngerimsi, metalden çok toprağa benzeyen ve kolayca dağılabilen bir madde elde ediliyordu ve bu madde tavlansa dahi işlenemiyordu. Bu nedenle bakırın, gümüşün ve kalayın kolayca tasfiye edildiği M.Ö. 3. binde tabiatta oldukça yaygın ve bol bir şekilde bulunmasına rağmen cevherinden işlenebilir bir sertlikte demir elde edilmesi mümkün olmamıştır.²⁸³

Buna rağmen cevher olan demiri de diğer metaller gibi işleyebilme sevdasından hiç vazgeçmeyen insanoğlu yapılan araştırmalara göre bu emeline sonraki bin yılda Anadolu coğrafyasında ilk adımı atmıştır. M.Ö. 1900 ile M.Ö. 1400 yılları arasında Anadolu'da, Toroslardan Kafkasya'ya kadar uzanan dağlık bölgelerde cevherinden tasfiye edilmiş demirin izlerine rastlanmıştır.²⁸⁴ Metalbilim sözlüklerinde “*dövme demir*” veya “*dövük demir*”²⁸⁵ olarak anılan bu demir türünden anladığımız kadarıyla ilk döküm işlemlerinin yapıldığı dönemlerin en önemli iki aleti olan odun kömürü ocakları ve elle çalıştırılan körükler²⁸⁶ Anadolu'da hiç durmadan geliştirilmiş ve nihayet işlenebilir bir demir elde etmek için gerekli olan en düşük ısıya (1100-1150 °C) ulaşılabilmiştir. Dünya tarihinde ilk defa Hititler tarafından M.Ö. 1400'lerde²⁸⁷ gerçekleştirildiği düşünülen bu olay hakkında dikkat edilmesi gereken nokta şudur, bahsi geçen bu derecelerde demir mükemmel bir şekilde eriyip sıvı bir hal almamıştır. Yarı eriyik birazda gözenekli olan bu yapı ile cevherinden tasfiye edilen demir, fırınlardan çıkarıldıktan sonra istenilen sertliği kazandırmak ve tasfiye esnasında içinde kalmış olan yabancı maddeleri dışarı atabilmek için ısıtılarak çekiçlenmiştir.²⁸⁸ Literatüre dökme demir olarak geçen bu kırılğan madde²⁸⁹ yeterli sertliğe ulaşıp işlenebilir bir hale gelene kadar tıpkı bakır ve tunçta olduğu gibi soğudukça tekrardan ısıtılarak çekiçleme işlemine devam edilmiştir.²⁹⁰

---

²⁸³ Erginsoy, 14-15.

²⁸⁴ Erginsoy, 15

²⁸⁵ Erdoğan Tekin, **Metalbilim ve Gereçbilim –Türkçe-İngilizce Karşılıklar Sözlüğü-**, Ankara: Erdemir Bilim ve Teknoloji Serisi, 2006, 107.

²⁸⁶ Küçükerman, vd., 22.

²⁸⁷ Rickard, The Primitive Smelting of Iron, **American Journal of Archaeology**, Vol. 43, No. 1, 1939, 85.

²⁸⁸ Harry Craig Richardson, Iron, Prehistoric and Ancient, **American Journal of Archaeology**, Vol. 38, No. 4, 1934, 577.

²⁸⁹ Read, 545.

²⁹⁰ Aitchison, 100-101.

Demirin bugünkü manada anladığımız şekliyle eritilebilmesi için gerekli olan sıcaklık 1530 ile 1540 °C civarındadır ve insanoğlu bu ısıya ancak 19. yüzyılda ulaşabilmiştir.²⁹¹ Yukarıda bahsedilen dövme demir ise sertlik olarak tunçtan üstün olmadığı gibi daha kolay paslandığı için ömrü de tunçtan kısadır. Nitekim Hun dönemi kurganlarından çıkarılan eserlere bakıldığı vakit; altın, gümüş ve tunç eserlerin daha az harap olarak günümüze ulaştığı, demirden yapılmış eşyaların ise güçlükle tanınabilir halde olduğu görülmektedir.²⁹² Buna rağmen insanlık M.Ö. 1100'lerden itibaren Demir Çağı denilen dönemi yaşamaya başlamış özellikle M.Ö. 1000'den itibaren ise demir, alet ve silah yapımında neredeyse tamamen tuncun yerini almıştır.²⁹³

Peki, M.Ö. 2. binyılın başlarında tunçla beraber kullanılmaya başlayan demir nasıl olmuştur da M.Ö. 1000'den itibaren neredeyse tamamen tuncun yerini almıştır? Aslında bu soruda bahsedilen geçiş sürecinde iki temel nokta bulunmaktadır ve bu noktaların aydınlatılması konunun hakkıyla anlaşılması açısından son derece önemlidir. Bunlardan birincisi; demirin tunç ile kullanılmaya devam ettiği ve uzunca bir süre boyunca hem de aynı alana hitap eden aletlerin yapımında bu iki metalin ortak olarak kullanılması meselesidir. Bu durumun sebebi tuncun karışımını oluşturan kalayın doğada oldukça nadir bulunmasıyla ilişkilidir. Bundan dolayı yaşanan hammadde sıkıntısı tuncun üstün olan özelliklerine rağmen dövme demiri ön plana çıkarmaya başlamıştır.²⁹⁴ Tahminimiz o yöndedir ki belirtilen sebepten dolayı piyasada az bulunan tunç, özellikle tasfiye edilebilmesinden sonra bolca bulunabilen demirden çok daha pahalı olduğundan toplumlar içerisindeki ekonomik seviyeleri birbirinden farklı herkes tarafından kullanılamamıştır. Bu nedenle insanların epey bir kısmı çok daha kolay paslanmasına rağmen tunç ile hemen hemen aynı sertlikte olan dövme demiri tercih etmek zorunda kalmıştır.

Fakat bu zorunluluk hali M.Ö. 1400'lerde Hititlerden başlayarak önce Anadolu'da ve Yakın Doğu'da daha sonra da M.Ö. 1000'e kadar metali kullanan bütün

²⁹¹ Tylecote, 48; Rickard, 87.

²⁹² Nandor Fettich, Hunların Arkeolojik Hatıraları, **Attila ve Hunları**, Gyula Nemeth (ed.), Şerif Baştav (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, 195.

²⁹³ Forbes, Extracting, Smelting and Alloying, 595.

²⁹⁴ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Demirin Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, **Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 11/1 Winter 2016, 78.

coğrafyalarda gönüllü bir tercih haline gelmiştir ki, bu da açıklamaya çalıştığımız geçiş sürecindeki ikinci temel noktayı oluşturmaktadır. Aslında demirin gerçek formunu ortaya koyarak, insanoğlunun onu işleyebilecek teknolojiyi keşfedip, zorladıkça nasılda faydalı bir metal olduğunu ispatlayan yegâne unsur, bu metalin çelik haline gelebilmesinde saklıdır.

Arkeolojik çalışmalar tıpkı eritme konusunda olduğu gibi bu konuda da Hititlerin dünyaya öncülük yaptığını ve demiri o güne kadar olduğundan daha sert bir metal haline (çelik) getirmeyi başararak demir çağını başlatan adımı attığını bildirmektedir. Belki de Anadolu gibi kalay kaynakları açısından oldukça fakir²⁹⁵ bir coğrafyada yaşamış olmasının zorunlu bir sonucu olarak demiri geliştirmek için yoğun çaba göstermek zorunda kalan bu kadim medeniyet, sonunda tunç ve dövük demirden çok daha sert olan bu yeni metal ile oldukça sağlam ürünler elde etmiştir.²⁹⁶

Demirin sertliğini dolayısıyla da kalitesini artıran unsur içerisindeki karbondur. Karbon aynı zamanda onun erimesi için gerekli olan ısı ihtiyacını da artırmaktadır.²⁹⁷ Eski Çağlarda direk cevherinden ayrılan dövme demirde karbon ya yoktu ya da yok denilecek kadar azdı. Bu nedenle bu metalin erime derecesi düşük olduğu gibi sertliği de istenilen kıvamda değildi. Dövme demirin içerisindeki karbon oranı %2,5 ve üzerine çıkarılabildiği zaman sertlik artmaya başlar karbon oranı yükseldikçe sertlikte buna paralel olarak yükselir ve dövme demirden daha kaliteli çelikte böyle elde edilir.²⁹⁸

Bu işlem şöyle gerçekleştirilir; literatüre ferforje olarak kaydedilmiş olan dövme demir kırmızı renge dönüşene kadar uzunca bir süre ateşte bekletilir. Böylece odun kömüründen aldığı karbon ile yeniden dövülür. Dövme işlemi demirin aldığı karbonu emmesine böylece de sertleşmesine sebep olur. Bu işlem ne kadar çok tekrarlanırsa demir her seferinde yeniden karbon emeceğinden daha da sertleşir ve dövme demirden tamamen farklı bir metale dönüşür.²⁹⁹ Bu şekilde içeriğindeki karbon oranı

---

²⁹⁵ Richardson, 556.

²⁹⁶ Forbes, **Studies in Ancient Technology**, Vol. IX, 215-216.

²⁹⁷ Thomas T. Read, The Early Casting of Iron: A Stage in Iron Age Civilization, **Geographical Review**, Vol. 24, No. 4, 1934, 544.

²⁹⁸ Richardson, 577; Rickard, 87.

²⁹⁹ Wulff, 5; Rickard, 97-98.

artırılan demir için bundan sonra izlenecek adım ise onun çeliğe dönüşebilmesinde son dokunuş olacaktır. Dilimizde “*demire su vermek*”³⁰⁰ olarak adlandırılan bu işlemde tekraren dövülerek karbon oranı artırılmış demir suya sokulur ve böylece karbonu demirin içerisine hapseden su onu çeliğe dönüştürmüş olur.

Anadolu’da keşfedildiği tahmin edilen ve metal sanatında yeni bir çığır açarak insan yaşantısını büyük ölçüde değiştiren çelikleştirme, keşfin sahibi Hititler tarafından M.Ö. 1400 ile M.Ö. 1200 arasında büyük bir sır olarak saklanmıştır. Hitit konfederasyonu çözüldükten sonra doğu ve güneydeki bölgelere göç eden ustalar tarafından gitmiş oldukları bölgelere de öğretilen çelikleştirme M.Ö. 1100’den itibaren sır olmaktan çıkmıştır. Böylece başlatılan gerçek Demir Çağı ile çelik, alet ve silah yapımında tuncun yerine geçmiştir.³⁰¹

Yukarıda yapılan açıklamalarla varılmak istenilen sonuç şudur ki; dünya tarihinde gerçek demir devri bu metalden bol miktarda alet ve silah yapılması ile başlar. İşte Bozkır Türk kültürünün kaynağı olan Altaylar ve Yenisey nehri bölgeleri bu anlamda Dünyanın ilk merkezleri kabul edilebilir. Altaylılar ilim dünyasında çok eskiden beri mahir demirciler olarak ün yapmışlardır. Göktürk çağına ait demir ocakları ve döküm yerleri bulunan bölge kazılarında, tarihin muhtelif zamanlarına ait kalitesi oldukça yüksek çelikler ele geçirilmesi onların demir işlemeciliği konusundaki maharetini ispat eder niteliktedir. Nitekim Bozkır Türklerinin savaşlarda rakiplerine karşı sağladığı üstünlük evcilleştirdikleri atın hızı ve demirin vurucu gücü ile açıklanabilmektedir. Yaşadıkları zor coğrafyada çetin rakiplerine karşı her daim yüksek bir harp teknolojisine sahip olan Türklere bu üstünlüğü sağlayan yegâne araç ise demir olmuştur.³⁰²

Arkeolojik araştırmalarla V.-IX. yüzyıllara ait Türk metalürji örnekleri bulunmuştur. Yine Altaylarda bulunan demir metalleri, derin olmayan maden ocağı girişleri ve deliklerde bu dönemlere ait buluntulardır. Anlaşılan bu dönemlerde bozkır Türkleri demiri, cevher eriterek elde ediyorlardı. Onlar oksit ve karbon oksidi birleştirerek kimyevi operasyondan geçirip yeniden işleyerek ham demir denilen metal kütle elde

³⁰⁰ Kuşoğlu, 204.

³⁰¹ Erginsoy, 15-16.

³⁰² Kafesoğlu, Kültür ve Teşkilat, 218; **Türk Milli Kültürü**, 320.

ediyorlardı ki, bunun kalitesi bugün yüksek derecede elde edilen demirin kalitesi ile aynıydı.³⁰³

Yine 1950 yılında Baykal Gölü'nün doğusunda, Ulan-Ude şehri yakınındaki Aşağı İvolgi'de demir döküm yerlerine ve bunların çok yakınlarında da demir eritme ocaklarına rastlanmıştır. Bu ocakların VI. veya daha sonraki asırlara ait olduğu düşünüldüğünde³⁰⁴ bu dönemde Göktürkler için gerçek manada bir demir çağı başladığı da iddia edilebilir. Nitekim Göktürlere ait yapılan arkeolojik çalışmalar onların demiri cevherinden eriterek elde ettiğini göstermektedir. Buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla son derece yüksek bir kalitede elde ettikleri bu demirle savaş aletlerinden, at koşum takımlarına ve ev eşyalarına kadar birçok çeşit ve türde araç gereç yapmışlardır.³⁰⁵ Yine 568'de Göktürkleri ziyarete gelen Bizans elçisi Zemarkhos'un bölgede kendisine demir satmak isteyenlerle karşılaştığını kaydetmesi ve bu olayı nakleden tarihçi Menandros'un ise Türklerin demir ocaklarına sahip olduklarını yabancılara kanıtlamak için böyle bir tavır sergilediğini belirtmesi, demir ve demir işçiliğine verilen önemi gözler önüne sermektedir.³⁰⁶

1936 – 1937 yılları arasında ülkedeki tarihi devrin başlangıcı hakkında malzeme toplamak amacıyla Hindistan'a yaptığı ziyaret neticesinde “*Milattan Bin Sene Evvel Asya İçlerinden Muhaceret Eden Hindistan'ın En Eski Demircileri Arasında*” adlı makaleyi yayınlayan Walter Ruben ise, M.Ö. 1400'lerden itibaren Altayların batısında bol miktarda demir çıkarıldığını belirttikten sonra ilim dünyasının Türklerin uzun müddet hâkim olduğu bu bölgeyi demir kültürünün doğduğu yer kabul etmek mecburiyetinde olduğunu belirtmiştir.³⁰⁷

İlerleyen bölümlerde de göreceğimiz üzere Türkler açısından demir diğer metallere farklı olarak mitolojik bir şekilde kutsal bir maden kabul edilmiş ve ona hürmet etmişlerdir. Bunun en önemli sebeplerinden biri yurtlarında oldukça fazla

³⁰³ Lev Nikoloyeviç Gumilev, **Eski Türkler**, Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınevi, 2003, 91.

³⁰⁴ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 139.

³⁰⁵ Gumilev, **Eski Türkler**, 91.

³⁰⁶ Sinor, (Kök) Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı, 398; İsmail Mangaltepe, **Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2009, 98-99.

³⁰⁷ Walter Ruben, *Milattan Bin Sene Evvel Asya İçlerinden Muhaceret Eden Hindistan'ın En Eski Demircileri Arasında*, **II Türk Tarih Kongresi**, İstanbul 1937, 237/240.

demir yatağı bulunan ve Altay'ın Demircileri olarak anılan Türklerin, bu madeni oldukça mahir bir şekilde işleyip özellikle de silah yapımında yoğun bir şekilde kullanmış olmalarıdır.³⁰⁸ Nitekim yukarıda bahsi geçtiği üzere Türk kültür çevresinde, özellikle de Altayların batısında M.Ö. 1400'lerden itibaren önemli miktarda demir elde edilmeye ve işlenmeye başlanması bu coğrafyanın demir kültürünün doğduğu saha olarak anılmasına sebebiyet vermiştir.³⁰⁹ Andronovo kültürünün son dönemlerinde Orta Asya'da geniş bir alana yayılan demir, özellikle bu kültürün devamı niteliğinde olan Karasuk kültürü ile fevkalade mahir bir şekilde işlenmeye başlamıştır. Öyle ki Karasuk kültürünün diğer kültürlerden ayırt edici özelliği olarak kabul edilen nokta onların demir konusundaki bu ustalıkları olmuştur.³¹⁰

Her ne kadar Orta Asya'da özellikle zengin demir yataklarının olduğu bilinse de zaman zaman Türk hükümdarlarının da dışardan demir ithal ettiği olmuştur. Örneğin, II. Göktürk hakanı Kapgan Kağan çıkarılan ham demirin ihtiyacını karşılamaması üzerine Çin'den bin libre demir istemiştir.³¹¹ Yine 695 yılında Çin'e karşı isyan edip ordusunu yenen Kitanların isyanını bastırmak karşılığında Kapgan Kağan'ın İmparatoriçeden istedikleri arasında üç bin zirai alet ve yüklü miktarda demirde vardır.³¹²

Hunların hâkimiyet alanındaki Orta Asya'da demir işleme sanatının çok eski zamanlardan beri var olduğu Han Hanedanlığına ait kayıtlardan da ortaya çıkmaktadır. Konu ile ilgili kayıtlar şu şekildedir; “Çarklık bölgesindeki bir dağda demir bulunmaktadır. Buranın halkı bu demirle silah yaparlar, Keşmir bölgesinde gümüş, bakır ve demir bulunur, silah yaparlar. Kuçar bölgesinin kuzeyinde yaklaşık 100 km uzaklıkta bir dağ vardır. Halklar bu dağdaki taşları eriterek demir üretiyorlar. Bu demirler otuz altı bölgeye gönderiliyor”.³¹³ Bu kayıtlardan başka yapılan arkeolojik çalışmalar da bize Hun dönemindeki demir işçiliği hakkında net

³⁰⁸ Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000, 35-36.

³⁰⁹ Durmuş, **Bozkır Kültür Çevresinde At, Göçer-ev ve Demir**, **Gazi Üniversitesi Asya Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2017, 28.

³¹⁰ Koçak, **Bozkır Türk Kültüründe Demirin Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması**, 81-82.

³¹¹ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011, 51.

³¹² Joseph De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi**, Hüseyin Cahit Yalçın (çev.), Ötüken Neşriyat: İstanbul, 2018, 498-499.

³¹³ Ekrem, **Eski Türklerde Demircilik ve Bakırcılık**, 7.

veriler sunmaktadır. Baykal ötesindeki İvolgi nehrinin Selenge mıntıkasında bulunan bir Hun kasabası bahsi geçen arkeolojik çalışmalardandır. 75 hektarlık bir alana inşa edilmiş olan kasabada birçok tunç dökümhanesiyle beraber demir işleme atölyeleri de bulunmuştur.³¹⁴

Anlaşılan o ki demirin Hun döneminde tam olarak kullanılmaya başlayıp çeşitli aletler yapılabilmesi M.Ö. 3. yüzyıldan daha öncedir. Bu dönemlerde demir çeşitli aletlerde yavaş yavaş kullanılmaya başladıktan sonra askeri amaçla da kullanılmıştır.³¹⁵ Nitekim Avrupa Hunlarının buluntularını içeren Macaristan'ın Peç şehrindeki Pecsüsözög buluntusunda altın levhalarla kaplı demir bir gem, karakteristik üç köşeli ok uçları ve demir mızrak uçları ile Szekszard hududunda bir kurgandan ölünün sağ elindeyken çıkarılan demir bir bıçak ve oval bir demir token bu dönemlerde artık; silah, at koşum takımları ve kıyafetlerde demirin kullanıldığına işaret eder.³¹⁶

Erken Demir Devrinden itibaren tunç eritme fırınlarıyla beraber demir işleme atölyelerinin varlığı bozkır Türk kültüründe sadece Hunlara özgü bir durum değildir. M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren Güney Rusya'da, Karadeniz'in Kuzeyinde, Kafkaslarda, Dinyeper ve Kırım'da boy göstermeye başlayan ve kendisinden sonra gelecek olan Hunlar ile birçok yönden akrabalığı olan İskitlere³¹⁷ ait Bel'skoye yerleşimindeki M.Ö. V. yüzyıla tarihlendirilen bir tunç eritme fırınıyla beraber keşfedilen demir işleme atölyesi aynı sürecin İskitlerde de yaşandığına önemli bir delil olarak görülmektedir. Birçok araştırmacı demir işleme ve tunç dökümünün aynı anda yapıldığı bu bölgeyi Erken Demir Çağının en büyük ve en eski metalürji merkezlerinden biri olarak kabul eder.³¹⁸

Türkler açısından hayatın her alanında fevkalade bir şekilde yer edinmiş olan bu maden sadece maddi anlamı ile değil manada da önemli bir yere sahiptir. Kültürde kötü ruhların kovucusu olduğuna inanılan demir yüzyıllar boyunca yeni ölmüş

³¹⁴ Klyashtorny – Sultanov, 68.

³¹⁵ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Demirin Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, 85

³¹⁶ Fettich, 216-217.

³¹⁷ Fettich, 196.

³¹⁸ Anna I. Melyukova, Scythians of Southeastern Europe, **Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age**, Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (ed.), Berkeley: Zinat Press, 1995, 48.

insanların bekletilen cesetleri üzerine konulduğu gibi yine Lohusa kadını rahatsız ettiğine inanılan ve al karısı ya da albastı denilen kütü ruhu kovmak için kadının yanına da konmuştur.³¹⁹ Bugün Anadolu'nun birçok bölgesinde aynen yaşatılan ve İslami uygulamalarla hiçbir bağı olmayan bu gelenek uygulayan kişiler tarafından fark edilmese de ve bu amaç güdülerek yapılmasa da esasen ölen kişinin ruhunu kötü ruhlardan korumak amacı gütmektedir.

Esasen bu durum uygarlık seviyesi ne olursa olsun birçok eski medeniyette mevcuttur. Eliade bu durumu demirin gökselliğinde aramaktadır. Ona göre, demirin kutsallığını bir nesne tapınıcılığı ile boş inanç şeklinde açıklamak doğru değildir. Bu medeniyetler için gökten gelen demir; bu evrene ait olmayan, başka yerlerden gelen ve dolayısıyla da öte dünyaya işaret eden saygı duyulması ve kutsal bir yabancı nesnedir. Malezya krallarının kısa süre öncesine kadar korku ile karışık saygı duydukları kutsal bir demir parçasını üzerinde taşımaları, Hint'in eski halklarının komşu kabilelerden edindikleri ok uçlarına ilk ürün mahiyetindeki kıymeti göstermeleri, Sinalı Bedevilerin meteor demirinden kılıç yapabilen bir kişinin savaşta yara almadan bütün düşmanlarını alt edebileceği düşüncesi, dünyanın birçok bölgesindeki günümüz halk inançlarında dahi demirin insanları gece buhranlarından, cin ve şeytan gibi kötü varlıklardan koruduğu anlayışı, Avrupa'nın kuzey doğusunda demir nesnelerin ekini hem kötü hava hem de kem gözlere karşı koruduğu anlayışlarının altında yatan düşünce onun bu kutsallığı ile alakalıdır.³²⁰

Tüm dünyada olduğu gibi Orta Asya'da da demirin kullanımı ile bu madenden daha önce kullanılmaya başlanmış olan bakır ve tunç gibi madenlerin kullanımını oldukça azaltmıştır. Örneğin, M.Ö. X. yüzyıla dayandırılan ve bozkır Türk kültürünün önemli safhalarından olan Tagar çağında Minusinsk sakinleri arasında önceleri demir tunç ile beraber kullanılırken sonraları hammadde olarak tamamen tuncun yerine geçmiştir.³²¹ Hayvan takımlarında, delici ve kesici aletlerde, silahlarda ve tarımda daha dayanıklı olması hasebiyle tunç yerini hızla demire terk etmiştir.³²²

³¹⁹ İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt II, 231.

³²⁰ Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, 28-29.

³²¹ Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, 34.

³²² Radloff, *Sibirya'dan*, Cilt. II, 139.

Demirin Türk kültür çevresinde daha da fazla önem taşıyor hale gelip sosyal, siyasi, iktisadi ve askeri hayatta birinci derecede yer alan bir maden olması Türk kültürüne dinamizm ve güç kazandırmış ve onları özellikle de savaşçılık alanında diğer medeniyetlerden üstün kılmıştır. Bu madenden yapılan ok uçları, kılıçlar, kamalar ve mızraklar onları savaş meydanlarında saldırı anlamında oldukça üstün hale getirirken zırhlar, miğferler ve kalkanlarda savunma anlamında fevkalade katkı sağlamıştır.³²³

Radloff Altay'ın güneyindeki Uymon bozkırları ve Berel ovasında yapmış olduğu kurgan kazılarında Demir Çağına ait olduğunu düşündüğü iki erkekle beraber bir kadın iskeleti bulmuştur. Erkek iskeletlerden birinin yanında demirden bıçak, ok ve mızrak uçları ve yay parçaları bulmuştur. Aynı bölgeden açtığı başkaca büyük bir kurganda da bu yukarıda sayılanlara ek olarak altı adet demir gem, bir demir kürek ve bir de demir kılıç ele geçirmiştir.³²⁴ Mezdaki iskeletlerin Erken Demir Çağına ait olmasına ve henüz Tunç Çağından yeni çıkılmasına rağmen bütün silahların demirden tercih edilmesi oldukça dikkat çekici bir durumdur. Altaylıların böyle bir tercih yapmasında iki ihtimal olabilir.

Bunlardan birincisi, Altaylıların silahlar gibi daha sert ve dayanıklı olma zorunluluğu olan aletlerde demiri oldukça mahir bir şekilde işleyerek tunca karşı üstünlük sağladığı ihtimalidir. İkinci ihtimal ise tunç alaşımının sağlanmasında yaşanan hammadde problemidir. Bilindiği üzere tuncun karışımını oluşturan kalay doğada oldukça nadir bulunmaktadır. Bundan dolayı yaşanan hammadde sıkıntısı ise demiri tuncun karşısında ön plana çıkartmıştır.³²⁵ Nitekim demir gerçek manada sertliğine kavuşana yani çelik haline gelene kadar dövme şeklinde yapılmış olan demirin sertlik olarak tunçtan çok üstün olmadığını bilmekteyiz. Uzun ömürlülük konusunda ise tuncun paslanmaya karşı dayanıklı olması demirin ise aynı dayanıklılığa sahip olmadığı da bilinen bir gerçektir.

Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen buluntular arasında Çin'deki Han sülalesine ait paraların bulunduğu bu nedenle M.Ö. 118'e kadar

³²³ Durmuş, Bozkır Kültür Çevresinde At, Göçer-ev ve Demir, 28-29.

³²⁴ Radloff, *Sibirya'dan*, Cilt. II, 117-118.

³²⁵ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Demirin Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 11/1 Winter 2016, 78.

tariflendirilebilecek olan Verhne-Udinsk kurganlarında; hayvan mücadelelerini sahneyen tunç tokalar, küpeler, yüzükler, demir gemler, halkalar ve ok uçları bulunmuştur. Buradaki kurganlardan elde edilen demir eşyalar bu dönemde Hun'un kuzey sınır bölgelerinde artık saf Bakır Çağının sona erdiğini ve Demir Çağına geçildiğini ispatlar nitelikte veriler sunmaktadır.³²⁶ Nitekim, Hunlar hakkında malumatta bulunan Çin yıllıklarına bakıldığında vakit bozkır Türklerinin Hunlar döneminde demir madenini savaş aletlerinde çok etkin bir biçimde kullandığını görülmektedir. M.Ö. 104-96 senelerinde yazılmış olan Shih-Chi (Tarih Hatırası) adlı eserde yer alan Hunlar tezkeresindeki: "*Hunlar, savaşta uzak mesafe için ok-yay kullanıyorlardı. Yakın mesafeler için demirli kılıç ve mızrak kullanıyorlardı*" ifadeleri bahsi geçen duruma örnek teşkil etmektedir.³²⁷ Yine ayrıca İslam coğrafyacılarından İdrisi Dokuz Oğuzlardan (Uygurlar) bahis açarken, onların on iki demir kapılı başkenti Hanbalığ'da demirden her türlü nadir eşya bulunan çarşıların yaygın bir şekilde yer aldığını ve burada demirden yapılmış pek çok eşyanın Tibet ve Çin'e ihraç edildiğini haber vermektedir.³²⁸

Aslında Türklerin demir işçiliğindeki maharetleri bölgedeki demir cevherinin yani hammaddenin bolluğuyla da alakalı görünmektedir. Bozkır Türk'ü coğrafyası itibarıyla özellikle demir konusunda oldukça avantajlıydı; çünkü onların coğrafyalarında önemli miktarda demir cevheri bulunmaktaydı. Konuyla ilgili olarak Yenisey Kırgızlarının eski devirlerden beri demir cevherini topladıkları ve kendi memleketlerin de demir üretimi yaptıklarına dair hem Çin kaynakları hem de İslam kaynakları mutabık kalmışlardır. Yine Abakan bozkırları ve Tuba ırmağı boyunca bol miktarda demir cevheri olduğu kaynaklarda bahsedilmiştir.³²⁹ Bugün dahi bölgedeki demir cevherlerinin bulunduğu alanlara yakın yerlerde eski Türkçede "*temürlük*"³³⁰ olarak isimlendirilen çok eski demir ocaklarının bulunması Kırgızların yalnızca demir çıkaran bir medeniyet değil aynı zamanda bu metali oldukça başarılı işleyen bir medeniyette olduğunu göstermektedir.³³¹

³²⁶ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 51/53.

³²⁷ Ekrem, Eski Türklerde Demircilik ve Bakırcılık, 7.

³²⁸ Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 98.

³²⁹ Kafesoğlu, Kültür ve Teşkilat, 218.

³³⁰ Kaşgarlı, Cilt I, 506.

³³¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 219.

Demirin daha sağlam olanı çelik³³² ise Türk kültüründe özellikle silah yapımında oldukça yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Türk dilinde “*polat*” olarak isimlendirilen çeliğe, kalitesinin yüksekliğini ifade etmek için ise “*kara*” sıfatı kullanılmıştır. Esasen, Dede Korkut hikâyelerinde de anlaşıldığı üzere Türk kültüründe kara sözü çoğu zaman kötülüğü ve sıkıntı verici durumları anlatmak için kullanılmıştır. Örneğin hikâyelerde geçen; karabaşım, kara bağrım, kara giymek gibi ifadeler hep sıkıntı verici durumları anlatmak için; düşmana ithafla söylenen kara tuğlu ve kara tonguz (domuz) gibi tabirler ise onları kötülemek için kullanılmıştır.³³³ Fakat bu durum değişmez bir kaide değildir. Bazı durumlarda “*kara*” sözü cesareti, yiğitliği ve iyiliği ifade için de kullanılmıştır. Örneğin; bugün Anadolu Türk kültüründe de kullanılan gözü kara ve kara oğlan tabiri cesareti ve yiğitliği, kara gözlü söylemi ise güzelliği ifade ederken; Dede Korkut hikâyelerinde geçen kara koç, en iyi hayvanları, kara polat ise en iyi çeliği ifade etmektedir. Nitekim hikâyelerde bir deyim şeklinde sıklıkla kullanılan “*kara polat, öz kılıcım*” ifadesi, söyleyen kişi tarafından kılıcını övmek için kullanılmıştır.³³⁴

Türk kültüründe dayanıklılığı ve sağlamlığı ifade eden başka bir kelimedede de “*kurç*” tur. Bu nedenle demirin daha sağlamı ve daha dayanıklısı olan çeliğin “*kurç temür*” şeklinde ifade edildiği de görülmektedir. Aynı kelime kişi için kullanılırsa bu seferde tıpkı “*kara*” sıfatında olduğu gibi yiğitliği ifade eder ki yiğit bir adam için kullanılan “*kurç eren*” sözü de buradan gelir.³³⁵

Görüldüğü üzere cevher olarak keşfinden hemen sonra henüz eritilmesi için gerekli ısı yakalanamadığından dövülerek, eritildikten sonra ise döküm tekniği kullanılarak hızla bakır ve tuncun yerine geçen demir tüm dünyada olduğu gibi bozkır Türk kültüründe de oldukça mühim bir yer edinmiştir. Öyle ki Kafesoğlu gibi Türk tarihi hakkında yaptığı çalışmalarla ilim dünyasına ışık tutan âlimler tarafından bozkır Türk kültürünün at ile beraber iki temel ögesinden biri olarak kabul edilmiştir.

---

³³² Su verilerek sertleştirilmiş demir. Su vermek genel bir deyimdir. Demir çeşitli biçimlerde çelik durumuna getirilebilir. Yapılış biçimine göre su çeliği, hava çeliği ve yağ çeliği gibi isimlerle adlandırılır. Bkz. Kuşoğlu, 55-56.

³³³ S. Özçelik, **Dede Korkut –Dresden Nüshası–**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016, 696/739/747.

³³⁴ Özçelik, **Dede Korkut**, Cilt II, 620/743.

³³⁵ Kaşgarlı, Cilt I, 343.

1.1.5.1. Kutsal Demirciler

Demir konusunda da bahsi geçtiği üzere bugün demir olarak isimlendirilen maden eski Türkçede bugünkü adına çok yakın bir şekilde “*temür*” veya “*temir*” şeklinde söylenmiştir. Bu madeni işleyen ve şekillendirerek çeşitli aletler yapan demirciler de temür kökünden türetilen “*temürçi*”³³⁶ sözüyle anılmışlardır. Kutadgu Bilig’de bilge kişi Ay-Toldı’nın hükümdar Kün-Togdı’ya tavsiyelerde bulunurken yakınında tutmasını, bu şekilde onlardan fayda göreceğini söylediği zanaat erbaplarının başında gelen demirciler³³⁷ ve onların sanatları bozkır Türk kültüründe kutsal kabul edilmiştir.

Bilindiği üzere tarihin en eski devirlerinden beri Türklerin gerçekleştirdiği büyük fetihlerde at yetiştiriciliği ve demircilik oldukça önemli rol oynayan iki sanattır. Türk hükümdarlarının bahar bayramında örs üzerinde demir döverek tören icra etmesi, kültürde demir madenine ve bu mesleğe verilen önemi gözler önüne sermektedir. Bu anlayış Türklerin meşhur Ergenekon destanında şu şekilde aktarılır: “*Tanrının gücü ile ateş kızdıktan sonra demir dağ eriyip akıverdi... O günü bayram sayarlar. Bir parça demiri ateşe salıp kızdırırlar. Önce Kağan bunu kıskaçla tutup örse koyar, çekiçle döver. Ondan sonra Beyler de öyle yapar. Bugünü mukaddes bilirler, böylece Tanrı’ya şükretmiş olurlardı*”.³³⁸ Esasen Türkler açısından hem dini hem de milli bir bayram kabul edilen bu törende hakanın örs üzerinde demir dövmesi bu mesleğin Türklük açısından şerefle ifa edilen milli bir sanat olarak algılandığına işaret eder.³³⁹

Bozkır coğrafyasında en eski çağlardan itibaren Türkler arasında doğan bu kültür kısa bir süre sonra onların maddi kültürünün ve ekonomik yapılarının temeli haline gelmiştir.³⁴⁰ Güneydoğu Altay’da başka bölgelerde benzerine rastlanmayan şekilde tasarlanmış, üzerlerine tıpkı Türklerin mezarları üzerinde bulunan taşlar gibi taşların dikildiği otuzdan fazla demir atölyesinin bulunması Türk kültüründe metal işçiliğinin zamanla büyük bir sektör haline geldiğini göstermektedir. İçlerindeki bölmelerde

³³⁶ Kaşgarlı, Cilt III, 268.

³³⁷ Yusuf Has Hacib, b.4458.

³³⁸ M. Abdulhaluk Çay, **Türk Ergenekon Bayramı: Nevruz**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988, 27.

³³⁹ Roux, Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı, 76.

³⁴⁰ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 214.

altışar maden eritme ocağına sahip bu atölyeler dönemleri içerisinde oldukça yüksek bir teknolojiye sahiptiler. Öyle ki bu atölyeler üretimde erken Rus dönemini dahi aşmışlardır.³⁴¹

Türklerin demircilik mesleğindeki bu ustalığı araştırmacıları hayrete düşürecek türdendir.³⁴² Bu durum Altaylardan geçen seyyahlardan hemen hepsinin dikkatini çekmiş ve Türk demircilerinin mahareti bu seyyahlar tarafından hayretle kaydedilmiştir. Hatta Radloff dahi Altay bıçaklarının Rus bıçaklarına tercih edildiğini ve Altaylı demircilerin bilhassa kaynak tekniğinde oldukça mahir olduğunu anlatmış³⁴³ ve şunları kaydetmiştir: *“Ele geçirdiğimiz yeni demir devrine ait bıçak ve ok uçlarından bazıları oldukça iyi durumdadır. İşin zarafeti ve çeliğin iyiliği bizi hayrette bırakmaktadır. Bu silahlar baştanbaşa çelikten işlenmiş ve çok serttir. Birçok zarif ve güzel işlenmiş ok uçları da bulunuyordu. Bilhassa Yenisey boyundaki tarlalarda birçok demir aletler bulunmaktadır. Rus ahalisi bu şeylerin kendilerinin hiç işlerine yaramadığını söyler. Bu silahlar o kadar serttir ki Rus demircileri onları işleyemez üstelik ocağa sokulur sokulmazda hemen yumuşayıp kırılacak hale gelir.”*³⁴⁴ Radloff’un bu seyahati 1860-70 yıllarında gerçekleştirdiği göz önüne alınıp bu dönemde dahi Rus demircilerin çok da zarif bir şekilde işlenen bu aletleri yeniden şekillendirip kullanma konusunda yetersiz kaldığı düşünülürse Türklerin demir işleme konusundaki ustalıkları çok daha iyi anlaşılacaktır. Üstelik Radloff burada bulduğu bıçaklardan birini Struwe adında bir bilim adamına analiz ettirmiş ve bu bıçağın %99,43’ünün saf demirden ibaret olduğunu görmüştür. Kalan çok küçük kısmının kömür ve taştan oluştuğu belirtilen analiz raporunda bu durumun işleme esnasında sadece tesadüf olarak karışan maddelerden ibaret olduğu belirtilmiştir.

Türklerin demir ve demir işçiliği ile ilgili münasebetlerine bir örnek de Göktürklerin Koço denilen bölgeden sürülüşü ile ilgili yarı efsanevi rivayetlerde çok net bir şekilde görülmektedir. Rivayete göre 460 yılında Koço’dan sürülen Göktürkler Altun-yış dağlarının güney silsilesinde tolga şeklinde bir zirvede yüzyıl kadar

---

³⁴¹ Vasıly Soyonov, Eski Çağ Türk Döneminde Altaylar, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt II, 2002, 136.

³⁴² Roux, **Türklerin Tarihi**, 127.

³⁴³ Bodur, 15.

³⁴⁴ Radloff, **Sibirya’dan**, Cilt II, 137.

demircilikle uğraşmışlardır. Hatta Tolga manasına da geldiği söylenen Türk adının buradan türediği de iddia edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde bir Uygur resminde Budist mitolojisine ait “*Altın Dağ*” diye isimlendirilen efsanevi dağın yanında demirci oldukları altına Türkçe yazılan “*bo temirçi*” (bu demircidir)³⁴⁵ ifadesinden de anlaşılan iki kişi çekiç vururken resmedilmiştir. Bu görüntü bize Göktürk döneminden gelen bu yarı efsanevi inancın yerleşikliği kabul eden Uygurlar döneminde de hafızalardan silinmediğini göstermektedir.³⁴⁶ Bu tip efsanelerin yerleşik Uygurlarda da korunması onların da hayatlarında demir ve demirciliğe oldukça önem verdiğine işarettir. Zaten kısmen yerleşikliğe geçiş yapmış olsalar bile Uygurların dönemlerinin en iyi demir ve çelik işçilerinden olduğu kaynaklarda aktarılmaktadır. Onların bu konudaki ustalıkları 981 ile 984 tarihleri arasında Turfan ve Beşbalıq’ı ziyaret eden Çin elçisi Vang Yen-tö’nün seyahatnamesindeki “*Uygurların altın, gümüş, bakır ve demirden yapılan eşyalar yapımında gösterdikleri mükemmellik ve fevkaladelik Allah tarafından yalnızca onlara verilmiş bir vergi gibidir*”³⁴⁷ ifadelerden de anlaşılmaktadır.

Şaman kültürünün hâkim olduğu Yakutlarda demircinin de Şaman kadar kutsal sayılması ve şamanla aynı yuvadan geldiği anlayışının var olması bu mesleği icra eden demircilerinde kutsal kabul edildiğini gösteren başka bir unsurdur.³⁴⁸ Onların en büyük efsanevi demircilerinden birinin adı “*Ağlıs*” idi. Bu isim Yakut lehçesinde kutsal koruyucu ve muhafız anlamına gelirdi. Yakutlara göre “*Kıtay Baksı Toyon*” denilen ve “*Sekiz Yeraltı Tanrıları*”nın soyundan gelen ruh insanlara kötülük etmesine rağmen demircilerin koruyucusuydu. Demirciler onun şerefine kırmızı bir inek keserler ve bu ineğin kanına çekiç, örs, kerpeten, körük gibi aletlerini sürerlerdi. İneğin kızarttıkları ciğerini de örs üzerinde yok olana kadar çekiçlerlerdi.³⁴⁹ Yine bir Yakut şaman duasında: “*Yakutlara kudretli demirciler göndererek lütfeden Kıtay Baksı Toyan’a saygı göstereceğim. Eğer kudretli demirci hastalanırsa bir inek kesip ona kurban olarak sunacağım*” diyerek³⁵⁰ kendilerine demirci göndererek lütfeden tanrıya şükürde bulunmuşlardır. Bu durum Yakutlar tarafından demircinin büyük bir

³⁴⁵ Tuncer Baykara, Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 6, 1975, 88.

³⁴⁶ Esin, Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, 85-86.

³⁴⁷ Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, 119.

³⁴⁸ İnan, Makaleler ve İncelemeler, Cilt II, 229-231.

³⁴⁹ Ögel, Türk Mitolojisi, Cilt I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, Cilt I, 76.

³⁵⁰ İnan, Şamanizm, 78.

lütuf olarak algılandığını ve insandan farklı olarak tanrısal bir kuvvetle donatıldığını göstermektedir.

Böylesine kutsal kabul edilen bu meslek Göktürkler döneminde hanedan mesleği olarak algılanmış bu nedenle de Göktürk hükümdarları aynı zamanda demirci ustaları olarak kabul edilmiştir.³⁵¹ Nitekim sadece Göktürklerde değil diğer birçok Türk boyunda da Ergenekon'dan çıkışın her sene belli bir günde bayram olarak kutlandığını belirten Ziya Gökalp, hükümdarın demircilik uygulamasını gerçekleştirirken altın örs ve altın çekiç kullandığını ifade etmiştir.³⁵² Görüldüğü üzere demircilik Türklerin en meşhur sanatı hatta bundan da öte adeta töresidir.³⁵³

Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir unsur şudur ki, demircilik mesleğinin kutsal bir meslek olarak kabul edilmesi sadece Türk kültürüne özgü bir durum değildir. Demir konusunda da bahsi geçtiği üzere Eski Çağ medeniyetlerinin metale, özellikle de gökten gelen demire yüklediği kutsiyet onları işleyen kişilere hatta aletlere de atfedilmiştir. Bu eski inanışların çoğunda alet yapma sanatı ya tanrıya ya da insanüstü varlıklara ait bir meziyettir. Bu nedenle ellerindeki demiri öldürücü bir silaha dönüştürebilen demircilerde normal insanlardan farklı varlıklar olarak kabul edilmiştir. Bu durum Taş Devri zamanlarına ait olan mitolojik unsurların metale aktarılmasının bir sonucu gibi görünmektedir. Taş Devrinde el baltası gibi taştan aletlerin gizemli güçlerle yüklü, tıpkı yıldırım gibi çarpabilen, yaralayabilen ve kıvılcım çıkarabilen bir alet olduğu inancı hâkimdi. Metal çağında ise bu inanç baltanın mirasçısı olan çekiçlere yüklenmiş dolayısıyla bu çekiçleri kullanan demirciler de kutsal olarak kabul edilmişlerdir. Bu nedenle İlk Çağ mitlerinde; fırtına ve tarımsal bereket tanrılarının demirci olduğu, tanrılarının demirci kılığında insanları koruduğu, göksel demirci ustalarının gökten tohum indirerek insanlara tarımı, hayvanları evcilleştirmeyi ve ateşi kullanmayı öğrettiği hatta yüce tanrının öz oğlu olarak kabul edilen demircilerin yine tanrı tarafından yaradılışı tamamlamak ve

³⁵¹ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Demirin Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, 83.

³⁵² Ziya Gökalp, **Kitaplar**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, 384.

³⁵³ Hans Wilhelm Haussig, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, Müjdat Kayayerli (çev.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2001,156.

mesleğin sırlarını insanlara öğretmek için dünyaya gönderildiği gibi birçok inanış ortaya çıkmıştır.³⁵⁴

Tarihi belgelerden anlaşıldığı üzere Türk kültürünün merkezi olan Altay Dağları çevresi ve Issık Göl³⁵⁵ civarına yakınlığı nedeniyle, Türklerin kendi coğrafyalarından etrafa yayılmaya başladığı andan itibaren ilk olarak Türk kültürünün etkisine giren ve bu nedenle özellikle de güney kısmı çok eski zamanlardan beri Türk yurdu olan Sibiry'a'nın³⁵⁶ tamamında demircilik yüksek rütbeli bir iş olarak kabul edilmektedir. Bu halklar açısından özel ruhlar tarafından korunan demircilerin bu kutsal meslekleri öyle herhangi biri tarafından öğrenilebilecek ticari bir iş değil ancak ilahi bir hediye olarak görülür.³⁵⁷ Nitekim Yakutlara ait efsanelere bakıldığında vakit burada bahsi geçen “*Kıday Baxsı*” adındaki ruhun demirci ustalarını korumakla görevli olduğu anlaşılmaktadır.³⁵⁸

Doğu Sibiry'a halklarından olan, sınırları kuzeyde Baykal Gölü, güneyde ise Rusya ve Moğolistan'a dayanan³⁵⁹ kültürel oluşumunda ise Moğol ve Türk kültürünün etkisi yoğun bir şekilde hissedilen Buryatlıların inanışlarında da kutsal kabul edilen demircilere yüklenen göksel tanrısallık oldukça dikkat çekicidir. Buryat inanışındaki efsaneye göre insanlar henüz demir işlemeyi bilmezken Ak Tengri göksel demirci “*Boşintoj*” ve dokuz oğlunu insanoğluna madenleri işlemeyi öğretsin diye yeryüzüne göndermiştir. Görevlerini yerine getiren bu göksel demircinin oğulları dünyalı kızlar ile evlenmiş ve işte demircilerin ilk ataları bunlar olmuştur. Eğer bir kimse bu aileden gelmiyorsa asla demirci kabul edilmezmiş. Aynı efsanenin bir başka biçiminde bu göksel demircilerin ilk ders verdikleri insanlar demircilerin ataları

³⁵⁴ Eliade, **Demirciler ve Simyaacılar**, 31/100-101.

³⁵⁵ Özellikle Oğuz efsanelerinde Türklerin destansı atası olan “Türk” ün vatanı olarak kabul edilen yer. Bkz. V V Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi**, Hüseyin Dağ (çev.), Ankara: Divan Kitap, 2015, 120.

³⁵⁶ Hadi Atlasi, **Sibir Tarihi**, Eser Havare (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, 1-2.

³⁵⁷ Waldemar Jochelson, **The Yakut**, New York: The American Museum of Natural History, 1931,172.

³⁵⁸ Yuriy Vasilyev, M. Fatih Kirişçioğlu, Gülsüm Killi, **Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996, 129.

³⁵⁹ Lubos Belka, **The Restoration of Buryat Buddhism: Some Notes about Monasteries**, Materialy, 1994, 92.

olarak kabul edilmiştir. Buryat efsanelerindeki bu demirci ruhları insanlara yardım etmekle kalmamış aynı zamanda onları kötü ruhlara karşı da korumuştur.³⁶⁰

Bozkır Türk kültürü açısından oldukça önemli veriler elde ettiğimiz Yakutlarda da demircilik Buryatlarda olduğu gibi kutsal meslekler arasında yer almaktadır. Elbette bütün diğer topluluklarda olduğu gibi Yakut inanışlarında da birçok kutsal kişi veya öge vardır. Onların geleneklerinde sıkı bir şekilde korunan demirci ise bu kutsal kişiler arasında en çok öne çıkan figürdür. Öyle ki Yakut inanışında ilk ataları olarak bildikleri “*Elliei*” adlı kişi aynı zamanda dünyanın ilk demircisidir.³⁶¹ Bu durum bize Yakut kültüründe demir ve demirciye verilen önemi göstermesi açısından son derece önemlidir. Bu toplumda bu meslek o derece saygı görmüş ve benimsenmiştir ki onlar ilk atalarını ve köklerini burada aramayı tercih etmişlerdir.

Yakut kültürü açısından bu derece kutsal ve mitolojik kabul edilen demirciler aynı zamanda birer kahramandır. Onların geleneklerinde “*Çiki*” adını verdikleri efsanevi bir demirci kahraman vardır. Bu kişi bir yandan Yakut savaşçıları için silahlar yapıp onlara tavsiyeler verirken diğer yandan da iyi bir savaşçı olmaları için eğitim vermektedir.³⁶² Üstelik savaşçılar için yapılan silahlardan kasıt sadece madde olarak düşünülmemelidir. Demirci ustaları zanaatlarındaki gizemli uygulamalarla bu silahlara çeşitli olağanüstü güçler yükler ve onları birer sihirli araca dönüştürürler.³⁶³ Çiki karakterinden de anlaşıldığı üzere Yakutlar açısından demirciler icra ettikleri sanatlarının ötesinde, önemli nasihatlerde bulunan bir bilge, savaşçılara ders veren usta bir savaşçı ve efsanevi bir kahramandır.

Özellikle Kuzey Afrika'nın doğusundaki bazı eski inanışlarda ve Nil vadisinin avcı Hami uygarlıklarında ise demircilik mesleği korkutucu ve küçümsenen lanetli bir işmiş gibi algılansa da genel olarak eski mitlerde demirci tıpkı şaman gibi büyüsel dinsel güçlere sahip, erginleyici gizli güçleri olan, ateşe hükmedebilen, çekiç ve örs gibi kutsal aletleri yapan, kullanan ve onlara hükmeden, kutsal mesleğinden aldığı gücünü kara büyü için değil iyilik için kullanan ve bu yeteneğini babadan oğluna

---

³⁶⁰ Mircea Eliade, **Şamanizm**, İsmet Birkan (çev.), Ankara: İmge Kitabevi, 1999, 512-513.

³⁶¹ Jochelson, 172.

³⁶² Jochelson, 172.

³⁶³ Eliade, **Demirciler ve Simyaçılar**, 90.

aktaran mitolojik bir kahraman olarak algılanır.³⁶⁴ Esasen demircilerin korkunç gösterildiği toplumların çoğu demircilik mesleği ile meşgul olmayanlardır. Üstelik bu durum sadece Afrika'ya özgü bir gelenekte değildir. İşte İç Asya'nın önemli demircilerinden Asurlar da demircilikle ilgisi olmayan Aryalılar nazarında her daim korkunç şahıslar olarak algılanmıştır.³⁶⁵ Dünyanın birçok bölgesinde ve zamanında demirci yani savaş aleti üretip bunu kullanabilen milletler diğerlerinin gözünde hep böyle korkunç bir şekilde tasvir edilmiştir. Bunun en güzel örneklerini Latin kaynaklarında Avrupa Hunları için yapılan tasvirlerde görürüz. Örneğin; “*Sermo de fine extremo*” adlı Latin kaynağında Hunlar tarif edilirken şu ifadeler kullanılmıştır: “*Hunlar; rüzgârdan ve doludan daha çabukturlar. Kaleleri harap eder en kuvvetli yiğitleri kolayca yenerler. Kılıçları ve mızrakları yıldırım saçar, aynı zamanda iki üç atı birden sürerler, her biri 40-60 insanı önüne katar, aslanlar gibi kükrerler ve bir su baskını gibi istila ettikleri bütün kâinat bunların korkusu ile titrer. Dünyanın sonuna dahi erişirler ve hiç kimse onlara karşı gelemes...*”.³⁶⁶ Bunun gibi birçok Avrupa kaynağında Türklerle ilgili kullanılan buna benzer ifadeler aslında atı ve demiri, yani savaş aletlerini oldukça mahir kullanan Türkler karşısında bu konuda onlar kadar mahir olmayan Avrupalının yaşadığı acizliği göstermektedir.

Üstelik demircinin kahramanlığı konusu sadece sihirli silahları yapması ile alakalı da değildir. Mitolojiye göre kutsal demirci aynı zamanda toprak kültürü için gerekli olan tarım aletlerini de getiren kişi olarak bilinir. Bu yönü ile uygarlaştırıcı bir kahraman olarak da kabul edilen demirci, aynı zamanda insanların yaşamlarında lazım olan tarım aletleri, silah ve gündelik hayatlarındaki birtakım eşyaları onlara kazandırdığı için tanrısal yaratıma katılan insanüstü bir varlık olarak kabul edilir. Nitekim Eliade'ye göre göksel demircinin uygarlaştırıcı kahramanlığı maddi unsurlara indirgenecek kadar basit de değildir. Onun uygarlaştırıcılığı insanoğlu açısından ruhsal bütünlüğü sağlayacak düzeydedir. Eğitimci demirci aynı zamanda insanoğlunu doğanın gizliliklerini anlayabilecek hale getirerek tanrının işini tamamlar ve onları maddi ve ruhi olarak kusursuzlaştırır. İşte demircinin,

---

³⁶⁴ W. Cline, **Mining And Metallurgy In Negro Africa**, Paris: George Banta Publishing Company,1937,118-12; Eliade, **Demirciler ve Simyaçılar**, 114/116/119-124.

³⁶⁵ Ruben, 242.

³⁶⁶ Sandor Eckhardt, Efsanede Attila, **Attila ve Hunları**, Gyula Nemeth (ed.), Şerif Baştav (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, 127.

insanoğlunu erginlemesindeki bu rolü onu toplumun dinsel yaşamında vazgeçilmez kılan yegâne unsurdur.³⁶⁷

Yakutlarda demirciyi kutsal kılan en önemli etmen ise, onun da tıpkı şaman gibi ateşin efendisi olarak kabul edilmesinden ve bu vasfı ile ateşe hükmetmesinden kaynaklanmaktadır. Ateşi kullanarak demiri çeşitli aletler haline getiren demirciler bu tanrısal eylemi yapabildikleri için çoğu eski toplumlarda kutsal veya kahraman kabul edilmiş ve birçoğunda da şamanla eşit sayılmışlardır.³⁶⁸ Yakut Türk Kültürü açısından ise demircinin bir adım daha önde olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. Atasözlerinde “*demirci ve şaman aynı yuvadandır*” diyen Yakutların inanışına göre ilk demirci, ilk şaman ve ilk çömlekçi öz kardeştir. Bunlardan en büyüğü olan demirci ise diğerlerinden daha büyük doğüstü güçlere sahiptir. Bu nedenle demircinin ölümü şamanın elinden olamaz, o ne zaman demirciyi yutma girişiminde bulursa demircinin kendi gibi kutsal olan aletleri -maşası, çekici ve örsü-kanatlı yaratıklara dönüşürler, uçarak şamana vurur ve bu şekilde demirciyi korurlar. Şaman ne zaman demircinin ruhunu yakalamak istese bu ruh “*koulgan*” denilen ve metal delmeye yarayan demir plaka içine gizlenir böylece şaman ona ulaşamaz. Yine Saha Türk kültürünün yoğun bir şekilde yaşatıldığı Dolgan inanışlarında şamanlar ateş ile korunan demirci ruhlarını asla yutamazlar; fakat isterse demirci şamanı kolaylıkla öldürebilir.³⁶⁹

Türk kültüründe demircinin ateşe hükmetmesinden dolayı kazandığı efsanevi vasfı sadece ondan faydalanarak maddeye şekil verebilmesiyle değil ateşin kutsallığıyla da alakalı bir durumdur. İslam öncesi Türk kültüründeki yaradılış efsanelerine göre ilk insanlar meyve ve otlarla beslendikleri için ateşe ihtiyaçları yoktu. Tanrı onlara et yemelerini buyurduktan sonra ateşe ihtiyaç duydular. Bundan sora Tanrı Ülgen gökten biri siyah, diğerı beyaz iki taş indirdi ve bu taşları birbirine sürterek ateş çıkartmayı insanoğluna öğretti. Bundan dolayı eski Türklerde çakmak taşından elde edilen ateş kutsal sayıldı.³⁷⁰ Bu nedenle Yakutlarda bir peri olarak kabul edilen ateşin

³⁶⁷ Eliade, **Demirciler ve Simyacılar**, 96/103.

³⁶⁸ Küçükerman, vd., 17.

³⁶⁹ A. Popov, Consecration Ritual for a Blacksmith Novice among the Yakuts, **The Journal of American Folklor**, Vol. 46, No. 181, 1933, 257-258.

³⁷⁰ Abdulkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, 66.

yandığı ocağın sönmemesine oldukça dikkat edilirdi. Kazara sönsen bile kutsal kabul edilen ateş yabancından değil tanıdıklardan alınarak yeniden tutuşturulurdu.³⁷¹

Yukarıda da bahsi geçtiği üzere atfedilen bu kutsallık yalnızca demircilere ait değildi. Eski inanışların birçoğunda demircinin kullandığı aletlerde onun gibi kutsal kabul edilirdi. Örneğin; demirci ustasının şöhreti onun körükleri ile alakalıydı. Bu körük çok değerlidir. Genellikle atalarından miras kalmıştır ve hatta aileye özgü özel bir anlam taşımaktadır. Demircinin bir diğer ayrıcalığı da kullandığı örstür. Yapımı son derece gizli bir şekilde gerçekleştirilen bu alet üzerinde dövülmüş olan bitkilerin güçlü bir ilaç ve iyileştirici olduğuna inanılırdı. Örs üzerinde yapılan bir yemin özellikle bağlayıcı olarak kabul edilir ve demirci örs üzerinden büyü bir güç alırdı. Yine nesnelere döverek şekillendirdiği çekiç de demircinin şöhretini artıran en önemli aletlerden biriydi. Çekiç yapılırken tam olarak hazır olmadan asla dokunulmazdı. Angola inanışına göre tarım aleti yapmakta kullanıldığı için çekiç tabiat ruhu ile bağlantıydı. Bu nedenle ona bir bebeğe gösterilen özen ve bir prene gösterilen saygı gösterilirdi. Demirci tarafından bir hırsıza veya kişisel bir düşmana vurulabilen çekiç, demirci olmayan kabileler tarafından bile fetiş olarak evlerine asılırdı. Yine yapılışı esnasında birçok gizemli ayinin uygulandığı ocaklarda demircinin kullandığı ve güç aldığı kutsal aletlerdendir. Bu inanışlar açısından tüm bu aletler o kadar güçlüydüler ki, demirci olmadan bile kendi büyüsel güçleri ile işleyebilirlerdi.³⁷²

Fakat şu da bilinmelidir ki, demircileri bu derece önemseyen hatta kutsal kabul eden halkların onlardan bu sosyal statüleri icabı birtakım beklentileri olmuştur. Öncelikle demirciler manevi ve fiziksel açıdan kesinlikle temiz olmalı, kötü düşünce ve eylemlerden uzak durmak zorunda olan demirciler işe başlamadan önce de muhakkak yıkanmalıdırlar. Demircilerin kutsal kabul edildiği kültürlerde demirhane de kutsal bir mekân olarak algılanmıştır. Dua ve toplantılar için özel bir bina olmadığında demirhane bir ibadethane görevi üstlenmiş ve bu tarz toplantılar burada yapılmıştır.³⁷³

---

³⁷¹ Gökalp, 116.

³⁷² Forbes, **Metallurgy in Antiquity**, 83-84; Cline, 124.

³⁷³ Jochelson, 172.

Yukarıda bahsi geçen Kuzey Afrikalı yerlilerin ve Nil vadisindeki bazı avcı toplulukların demircilik mesleğini küçümseyen tavırları sadece bu coğrafyaya özgü bir anlayış değildir. Orta Asya gibi savaşçı kavimlerin olduğu bu nedenle demirden yapılan silahlara fevkalade ihtiyaç duyulduğu coğrafyalarda bile bazı medeniyetler demircilik mesleğini küçümsemişlerdir. Moğol Juan-juan (Avar) reisi A-na-kui'nin daha sonra Göktürk devletini kurarak bu devletin ilk kağanı olacak olan Bumin'i aşağılamak için kullandığı sözler bu noktada dikkat çekicidir. Bilindiği üzere A-şı-na soyundan olan bu Türkler Juan-juanlar'ın hakimiyetinde demircilik ile meşguldüler.³⁷⁴ Tarihi kayıtlar olayı şöyle aktarmaktadır, Göktürkler tarih sahnesine çıktıklarında Juan-juanlar'a bağlı bir boydu. Bumin'in liderliğinde her geçen gün güçlenen Göktürkler artık güçlerini ve nüfuslarını öyle artırmışlardı ki Çin ile ipek alışverişi dahi yapmaktaydılar. Özellikle bağlı oldukları dönemin Orta Asya'sının en güçlü devleti Juan-juanlar'a karşı ayaklanma hazırlığında olan Tölesler'i ani bir baskınla yenerek elli bin kadar nüfusu kendine bağlayan Bumin gücünü iyiden iyiye artırdığını düşünerek kendini Juan-juanlar seviyesinde görmeye başladı. Bu düşüncesini Juan-juanlar'a da göstermek istemiş olacak ki gönderdiği bir elçi ile A-na-kui'nin kızını kendisine istemiştir. Juan-juanlar'ın reisi bu duruma çok hiddetlenerek: *“Sen benim demir işlerimde çalışan bir kölemsin, nasıl bana söz söylemeye cesaret edersin”* diyerek Bumin'e hakaret ettiği gibi onu siyasi bir güç olarak da tanımadığını ifade etmek istemiştir. Bundan sonra Batı Wei İmparatoru ile ittifak yapan Bumin 552 yılında ani bir baskınla Juan-juanlar'a son vermiştir.³⁷⁵

Juan-juan reisinin verdiği cevap üzerinden VI. asrın ortalarında Orta Asya'nın en büyük devletine sahip olan Moğolların demir işçiliğini yapan boyun Türklerden oluşması onların bu meslek hakkındaki deneyimlerini ve yeterliliklerini göstermesi açısından son derece önemlidir. Öte yandan Juan-juanlar'ın kağanı köleliğe yaptığı vurgu ile bir yandan Bumin ve boyunu küçümseyerek hakarete bulunmak isterken diğer yandan demir işçiliğini de –ki burada kastedilen demir çıkarma, demir elde etme işlemidir- kölelikle beraber küçümseyerek alelade sıradan bir işmiş gibi tanımlamıştır. Bu tanımlamanın sebebi herhalde onların başlangıçtan itibaren demir ve demir işçiliğindeki eksiklikleri ile alakalıdır. Nitekim onların Orta Asya'yı

³⁷⁴ Sinor, (Kök) Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı, 2014, 396-397.

³⁷⁵ Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2012, 16-18.

istilalarında kullandıkları silahların büyük bir kısmının ok ve yaydan ibaret olması, oklarının uçlarında da daha çok boynuz ile kemik kullanmaları hatta vücutlarındaki zırhların deriden olmasının hep demirdeki noksanlıkları ile alakalı olduğunu kaynaklar bize bildirmektedir.³⁷⁶ Onların silahlarında demiri kullanmadan Orta Asya gibi savaşçı kavimleri ile ünlü bir coğrafyada elde ettikleri bu başarı başlangıçta demir ve demir işçiliğini önemsememelerinde önemli bir rol oynamış olabilir.

Bu durum sadece Moğollarla da sınırlı değildi. Orta Asyalı kavimlerin sınır komşusu olan Çin'de demir madeni ve demir işçiliğinin Türklere göre çok daha sonraki dönemlerde ve yine özellikle Çin'in kuzeyinde hüküm süren bir Türk sülalesi olan Chou döneminde M.Ö. I. binyılın ortalarında sınırlı ölçüde ortaya çıktığı görülmektedir. Burada hemen belirtmek gerekmektedir ki az sayıdaki nüfusu ile Çin gibi kalabalık ve geniş bir coğrafyaya uzunca bir süre hükmeden bu aile kısa bir süre sonra Çin kültürüne ve zirai hayata uyum sağlamak durumunda kalmıştır. Bizim amacımız ise tarihin birçok devrinde ve birçok medeniyette görebileceğimiz bu doğal süreci eleştirmek değildir. Bu konudan bahis açma sebebimiz şudur. Moğol kültüründe başlarda demir işini önemsememe sebepleri ile Çin'de bu işin yaygın bir şekilde yapılmama sebepleri birbirinden farklıdır. Çin'de özellikle de Kuzey Çin'de bu durum tamamen coğrafi şartlarla alakalıdır. Çünkü onların coğrafyasında sadece demir değil genel olarak maden yataklarında bir kıtlık vardır. Dolayısıyla bu meslek onlar için hiçbir zaman önem arz etmedi hatta M.Ö. 206 – M.S. 220 yıllarına tekâmül eden Han sülalesi döneminde bile oldukça pahalı ve kıt olan demir madenleri devlet tarafından işletilir asla hususi olarak işletilemezdi. Demir işçiliği ise resmi komiserler nezaretinde babadan oğula geçen mecburi bir hizmet olarak yapılırdı.³⁷⁷

Sonuç olarak Eski Çağ medeniyetlerinin birçoğunda olduğu gibi Türklerde de önceleri tanrı hediyesi olarak gökten geldiğine inanılan sonra ise maden olarak dışıl kabul edilen toprağın bağrından söküp alınan demir, demircinin ellerinde kutsal ve temizleyici olarak kabul edilen ateş ile eritilip su verilerek tavlandıktan sonra il kuran, zapt eden ve savunan silahlara dönüşmüştür. İşte bu üstün vasfı demiri kutsal

---

³⁷⁶ Bertold Spuler, **İran Moğolları**, Cemal Köprülü (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, 446-447.

³⁷⁷ Eberhard, **Çin Tarihi**, 120-121.

bir maden yaptığı gibi demirciyi de bu kutsal madene şekil veren kutsal bir kişi olarak ön plana çıkarmıştır.³⁷⁸

1.2. İşleme ve Süsleme Teknikleri

Metal sanatı ile ilgili teknikler ilk olarak bu sanatın hammaddesinin olan metallerin keşfedilmesi ve onların kendine has özelliklerinin insanlık tarafından anlaşılmasına bağlı olarak gelişmiştir. Bu sanat ile uğraşan usta işleyeceği malzemeyi iyi tanımak ve onun özelliklerine göre teknik seçmek zorundadır.³⁷⁹ Bu durum iş sonunda ortaya çıkacak ürünün kalitesi ve gelişimi açısından son derece önemlidir. Örneğin, insanlık doğal metalleri ilk keşfettiğinde onu taş zannedip tıpkı taş devrindeki malzemeye yaptığı muameleyi yaparak öylece işlemiştir. Sonuçta ortaya çıkan ürün metal olmakla birlikte görünüş olarak taş devri eserlerinden hiçbir farkı yoktur.

İnsanoğlu sonradan bu yeni türün sert bir cisimle dövüldüğünde taş gibi kırılıp parçalanmak yerine şekillenebileceğini fark etmiştir. Ateşin ısıtmasıyla yumuşayıp daha kolay işlendiğinin fark edilmesi ise bu yeni tür maddeye olan bakış açısını tamamen değiştirmiştir. Nasıl ki taş devrinde taşı işlerken çeşitli yöntem ve teknikler geliştirilerek zamanla daha güzel olan ürünler elde edildiyse aynı şey metal içinde yapılmıştır.

Ateşi kullanarak metalin taştan çok daha farklı bir tür olduğunu anlayan insanoğlu daha sonra bu yeni türün kendi içerisinde birçok farklı cinsinin olduğunu ve bu farklı cinslerinde birbirinden farklı özelliklere sahip olduğunu kavramıştır. Kronolojik olarak coğrafyalar arasında farklılık gösterse de genel olarak bakırla başlayan metal sanatı bundan sonra birçok farklı yöntem ve teknikle gelişmeye başlamıştır. Bu gelişim sürecinde ortaya çıkan yöntem ve teknikler ise işlenen metalin özelliklerine göre farklılıklar göstermektedir.

Temel gaye ortaya çıkacak ürünün kalitesi olunca metal ustaları ellerindeki metallere en uygun teknikleri kullanmak istediler. Onların bu arayışları ise yeni yeni

³⁷⁸ Sencer Divitçioğlu, **Kök Türkler (Kut, Küç, Ülüg)**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1987, 86.

³⁷⁹ Erginsoy, 7.

tekniklerin keşfedilmesine sebep oldu. Örneğin, metal sanatının ilk evresi olarak kabul edilen soğuk haldeyken dövme tekniği, altın ve gümüş gibi yumuşak ve dağılmayan soy metaller için oldukça uygun bir yöntemdir; fakat bu yöntem yine yumuşak metal olarak kabul edilen; ama altın ve gümüşe göre daha sert olan bakır için oldukça zor, ondan daha sert olan demir için ise neredeyse imkânsızdır. Bu nedenle işlenen metalin ateşte birçok defalar ısıtılarak işlenmesi olan sıcak dövüm, yani tavlama tekniği bakırın hem daha kolay dövülmesi hem de dövülürken dağılmaması için geliştirilmiş hayati ehemmiyete sahip bir teknik olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonradan geliştirilen döküm tekniği ise, dövülmesi oldukça güç olan tunç ve demir için döküm sırasında kabarcık yapmadıklarından fevkalade bir yöntem olarak ortaya çıkmıştır. Döküm esnasında kabarcık yapan ve bu nedenle kaliteli ürün elde etme konusunda ustaları oldukça zorlayan bakır için ise bu teknik çok da uygun değildir.

İşleme teknikleri açısından metallerin türlerine göre ortaya çıkan bu farklılıklar süsleme teknikleri için de geçerliydi. Örneğin, delik işi dediğimiz teknikte altın ve gümüş eserler yumuşak olmalarından dolayı ucu sivri çelik kalemlerle rahatlıkla çizilebilen desenler halinde kesilip çıkarılabilirken, tunç ve demirde ise metallerin sertliğinden dolayı bu teknik ancak döküm tekniği ile yapılabilmiştir.

Kısacası metallerin birbirlerinden farklı olan bireysel özellikleri metal işçiliğini kendine meslek edinmiş ustaları işleme ve süsleme tekniklerinde farklı usuller bulmaya ve bu usulleri gerçekleştirmek için çeşitli araçlar veya malzemeler üretmeye zorlamıştır. Çalışmamızın bu bölümünde bahsi geçecek olan yöntem ve teknikler; körükler, üfleme boruları, çekiçler ve çelik kalemler gibi araçlar ile; savat³⁸⁰ ve malgama³⁸¹ denilen karışımlar bunlardandır.

---

³⁸⁰ Belirli ölçülerde gümüş, bakır, kurşun ve kükürt ile yapılan karışım. Ayrıntılı bilgi için bkz. Savatlama.

³⁸¹ Herhangi bir madenin civa içerisinde eritilmesi sonucu oluşan sıvı alaşım. Bkz. Kuşoğlu,151.

1.2.1. İşleme Teknikleri

1.2.1.1. Dövme

Dövme, metalürji olarak isimlendirilen metal işleme sanatında doğal metallerin fark edilmesiyle kullanılmaya başlayan ilk tekniktir. Zira doğal metal dediğimiz altın, gümüş, bakır ve meteor demiri insanlık tarafından uzun süre taş olarak bilinmiş ve böylece işlenmiştir. Bu nedenle ilim dünyası metalürjinin dünyadaki gelişimini kronolojik olarak sıralarken birinci aşamayı doğal metallerin taş olarak kabul edilmesi, ikinci aşamayı ise dövülmesi olarak tanımlamıştır.³⁸²

Dövme tekniği, sonradan metalürjideki gelişmelere bağlı olarak geliştirilse de en erken devirlerde sapsız taş çekiçler ve taş örsler üzerinde yapılmıştır. Bakır madeninde kullanılmaya başlayan tavlamanın keşfedilmesiyle dövme tekniğinde çekiçleme çok daha kolay bir hal almıştır. Eski metal ustaları ateşte ısıtarak yumuşattıkları metal üzerinde bir süre çekiçleme yaptıktan sonra soğuyan metalin sertleştiğini ve çekiçleme işleminin yapılamaz bir hal aldığını görmüşlerdir. Metal nesneyi yeniden ısıttıklarında ise eskisi gibi kolay bir şekilde çalışabildiklerini gören ustalar için bu yöntem fevkalade bir buluş olmuştur.³⁸³ Metalleri potalarda eriterek kalıplara dökme yönteminin keşfedilmesi ise dövme tekniğinin ilerlemesi için en önemli adım olarak karşımıza çıkmaktadır; çünkü istenilen büyüklük ve kalınlıkta kalıplara dökülerek elde edilen diskler, önce çekiçle dövülüp levha haline getirilmiş sonra bu levhalar istenilen biçime sokulmuştur.³⁸⁴

Dünyada bu tekniğin ilk olarak M. Ö. VII. binde Anadolu'da kullanıldığı tahmin edilmektedir. Anadolu'da ufak ve yassı biçimdeki doğal bakır parçaları bu teknik kullanılarak iğne, biz, kanca gibi aletler ve bazı süs eşyalarına dönüştürülmüştür.³⁸⁵ Orta Asya'da ise bu teknik kabaca M.Ö. III. binyılın sonlarına dayandırılan³⁸⁶ ve

³⁸² Forbes, **Metallurgy in Antiquity**,9.

³⁸³ Maryon, **Metal Working in the Ancient World**, 93.

³⁸⁴ Eruz, 27.

³⁸⁵ Erginsoy, 18.

³⁸⁶ Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatı**, 30; İlhami Durmuş, **Araştırmalar ve Tarihçe, Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları**, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, 2002, 13-21.

maden işçiliğinde oldukça mahir konargöçerler tarafından inşa edildiği bilinen Afanesyova kültüründe ³⁸⁷ görülmüştür. Bu çağda bozkırın insanları metal ergitmesini, dolayısıyla da dökmesini bilmedikleri için bakırı yalnızca dövme tekniği ile yaptıkları iğne, biz ve küçük çakılar gibi eşyalarda kullanmışlardır.³⁸⁸

Dövme tekniği soğuk ve sıcak olarak iki şekilde yapılabilmektedir. Ateşle beraber metallerin yumuşayabileceğinin keşfine kadar soğuk şekilde yapılan ilk teknik sıcak dövmeye göre daha zor; ayrıca ürün kalitesi ve çeşitliliği de daha düşük olmuştur. Yine de bu teknik altın ve gümüş gibi yumuşak metallerde dövülürken dağılma ihtimali az olduğu için çok fazla problem çıkarmamıştır; fakat ateşin metali ısıtmada kullanılmasıyla beraber geliştirilen sıcak dövme, daha verimli olduğu için soğuk dövmeden daha sık kullanılmaya başlamıştır. Sıcak dövmede ocaklarda ısıtılan metal; kırılma olmadan çok daha rahat bir şekilde biçimlendirilmiş, delinmiş ve uzatılıp kısaltılabilmektedir. Üstelik bu uygulamalar sorunsuz bir şekilde defalarca yapılabilmektedir.³⁸⁹

Sıcak olarak yapılan dövme tekniği özellikle bakır madeninden yapılan ürünlerin kalitesi açısından oldukça önemlidir. Çünkü bakırın dövülme tekniği diğer madenlere göre farklılık göstermektedir. Altından ve gümüşten daha sert bir maden olan bakırın soğuk halde dövülüp şekillendirilmesi oldukça güçtür. Bu metal soğuk halde dövülürken gevrekleşerek dağılabilir, ayrıca sertleştiği için döverek şekil verme işlemi de zorlaşır. Bakırın bu durumu işleme ustalarında “*tavlama*” denilen tekniğin geliştirilmesine sebep olmuştur. Buna göre dövülürken sertleşen bakır ısıtılıp tekrar yumuşatılır ve ılıdıktan sonra işleme devam edilir.³⁹⁰

Soğuk teknik ile dövülemeyen iri ve topak şeklindeki bakır parçaların işlenmesini sağlayan tavlama yönteminin³⁹¹ en büyük faydalarından biri de işlem yapılan metalin dış şeklinde hiçbir bozulma olmamasıdır. Esasen bu teknik sadece metalin soğuyunca

---

³⁸⁷ Michael Frchetti, Bronze Age Exploitation and Political Dynamics of the Eastern Eurasian Steppe Zone, **Ancient Interactions: East and West in Eurasia**, Katie Boyle, Colin Renfrew-Marsha Levine (ed.), McDonald Institute for Archaeological Research, 2002, 163-164.

³⁸⁸ İbrahim Kafesoğlu, Kültür ve Teşkilat, **Türk Dünyası El Kitabı**, Cilt I, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1992, 217.

³⁸⁹ Küçükerman, vd., 35.

³⁹⁰ Forbes, Extracting, Smelting and Alloying, Vol. I, 587.

³⁹¹ Aitchison, 21.

kaybettiği esnekliğini ona yeniden kazandırır.³⁹² Bu anlamda dövme tekniğinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.³⁹³ Öyle ki, İnsanlık ateşin bakırın yumuşamasına neden olduğu bilgisini keşfettikten sonra soğuk halde çekiçlemekten bir adım öteye giderek daha kolay ve daha kullanışlı aletler üretebileceğini görmüştür. Tavlama denilen bu işlemde sıcaklık çoğu zaman 800 °C'ye kadar çıksa da bu sıcaklıkta erime yapılamamıştır. Bakırın erime noktasına ulaşması için sıcaklığın 1084 °C olması gerekmektedir.³⁹⁴

İnsanoğlu tavlama denilen tekniği sadece bakır için değil ondan çok daha sert olan demir için de kullanmıştır. Bu duruma örnek olarak Grönland'ın batı tarafındaki Cape York bölgesinde yaşamış olan taş devri insanların tavlama denilen sıcak dövme ile meteor demirinden yapmış olduğu küçük malzemeler gösterilebilir.³⁹⁵

Fakat özellikle demirin medeniyetler tarafından etkin bir şekilde kullanılmaya başlaması dövme tekniğinde de oldukça farklı bir gelişmeye sebep olmuştur. Su verme denilen bu yöntem dövülürken kırılmaya oldukça meyilli olan demirin istenilen sertliği kazanıp kırılmaması için geliştirilmiş ve bu şekilde Demir Çağı için oldukça önemli bir adım olmuştur.³⁹⁶

1.2.1.2. Tornada Çekme (Sıvama)

Özellikle kâse gibi araçları üretmenin bir yolu olan bu yöntemde şekil verilmek istenen metal bir torna üzerinde bastırılır.³⁹⁷ Sıvama da denilen bu usulde çömlekçi çarkının kendi eksenini etrafında dönmelerinden faydalanılarak ıslak kile uygulanan yöntem, yuvarlak madeni parçalara da uygulanmış ve böylece kâse ya da vazo gibi oval ve içi boş eserler elde edilmiştir.³⁹⁸

---

³⁹² Maryon, *Metal Working in the Ancient World*, 93-94.

³⁹³ Erginsoy, 11.

³⁹⁴ Tylecote, 2.

³⁹⁵ Tylecote, 3.

³⁹⁶ Kuşoğlu, 204.

³⁹⁷ Maryon, *Metal Working in the Ancient World*, 94.

³⁹⁸ Eruz, 29.

M.Ö. 4. binden itibaren kullanılmaya başladığı tahmin bu edilen tekniğin genel olarak iki yöntemi vardır:

Birinci yöntemde; genelde tahtadan hazırlanmış olan bir kalıp torna tezgâhına sıkıca yerleştirilir. Sonra malzeme kap için hazırlanmış olan daire şeklindeki metal levhada tavlansak kalıbın tam orta yerine çivi ile tutturulur. Çalıştırılan torna tezgâhı üzerinde metal levha asılı olan kalıbı döndürmeye başlar. Bu arada metal ustası eline aldığı uzun ve ucu metale zarar vermesin diye oval bir şekilde tasarlanmış sert bir çubukla dönen metale bastırır. Bir süre sonra bu metal levha kalıbın üstüne yuvarlanarak istenilen şekli alır.

İkinci yöntem de ise; bu sefer torna tezgahına sabitlenmiş olan tahta blok oyularak istenilen ebatta bir kalıp oluşturulur. Metal levha ise istenilen şeklin kolayca alınması ve kırılmanın olmaması için yine tavlandıktan sonra bu kalıbın üzerine ortalı bir şekilde yerleştirilir ve torna tezgâhı döndürülmeye başlar. Bu sefer kalıba kenarlarından çivilenerek sabitlenen levhaya metal ustası yine elindeki uzun ve oval uçlu çubuk ile bastırır, metal levha oyuğun şeklini tam olarak alana kadar bu işlem devam eder.³⁹⁹

Bozkır Türk kültüründe de kullanıldığı bilinen bu iki yöntem esasen yukarıda da bahsi geçen çökertme ve yükseltme tekniklerinin çok az farklılık gösteren biçimleridir. Çökertme ve yükseltmede metal ustası bu işlemleri elindeki oval uçlu çekiçlerle döverek yaparken burada bastırarak yapmıştır.

1.2.1.3. Döküm

Döküm tekniği potada eritilen metalin kil, taş veya demirden hazırlanmış kalıplara dökülerek soğumaya bırakılmasıyla yapılır. Döküm tekniğinin dövme tekniğine göre en önemli avantajı zaman ve iş gücünden sağladığı tasarruftur. Dövme tekniğinde usta her parçayı birçok defalar çekiçleyerek şekillendirmek zorunda kalırken bu teknikte eritilen metal birden fazla kaba aynı anda dökülerek seri bir üretim

---

³⁹⁹ Erginsoy, 28.

gerçekleştirebilir. Dolayısıyla dökülecek kalıpların hazırlanması ve yüksek ısının yakalanması gibi hazırlık aşamaları oldukça zahmetli ve eşgüdüm gerektiren zor bir süreç olmasına rağmen, bu evreler aşıldıktan sonra dövme tekniğine göre oldukça pratik bir uygulamadır.⁴⁰⁰

Özellikle bakırla kıyasla altın ve gümüş eserlerde çok daha verimli olan döküm tekniği bu avantajına rağmen eritme işleminin yapılacağı potalarda yüksek ısıyı yakalamak ve metalin döküleceği kalıpları hazırlamak açısından oldukça uğraş gerektiren bir iştir. Bu kalıpların eski çağlardan itibaren en yaygın kullanılanları taş ve kilden yapılanlardır.⁴⁰¹ Bu ikisi arasında ise en çok tercih edilen kil kalıplardır. Dökülen sıcak metaller karşısında taş kalıpların çatlayıp bozulma ihtimali neredeyse yoktur bu nedenle de kil kalıplarda olduğu gibi her dökümde yeniden kalıp hazırlama gereği duyulmaz. Fakat taşları istenilen ebat ve biçimde oymak gerçekten çok zor ve zaman alan bir iştir. Bu nedenle taş kalıplar döküm ustalarını istedikleri ebat ve biçimde eser üretmek konusunda sınırlar. Kil ise ıslatıldığı zaman kolayca şekillendirilebilen ve fırınlarda pişirildikten sonra da yüksek ısıya oldukça dayanabilen bir yapıdadır. Bu nedenle eski döküm ustaları kalıp hazırlama işinde kili çok daha fazla tercih etmişlerdir.⁴⁰²

İçi dolu ve boş olmak üzere iki tekniği olan döküm işinin sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi için kalıba dökülen metalin yavaşça soğuması gerekmektedir. Bu durumu fark eden Eski Çağ ustaları metali kalıba döktükten sonra kalıbın ağzını bir taş parçası veya kilden yapılan bir kapakla kapatmayı tercih etmişlerdir.⁴⁰³

Metal döküm işi için eritme fırını ve ocaklar mutlak bir gerekliliktir. Bunlarla beraber metal erimesini sağlamak için ateşin sıcaklığını belli bir seviyeye çıkaran üfleme boruları ve körükler de döküm tekniğinin vazgeçilemez araçlarıdır.

---

⁴⁰⁰ Küçükerman, vd., 41; Kalkolitik çağdan beri insanlığın kullandığı bu yöntemde büyük eserler genelde birkaç parça halinde dökülerek sonradan lehimle birleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eruz, 27/29.

⁴⁰¹ Maryon, **Metalwork and Enamelling**, New York: Dover Publications, 1959, 200-201/234.

⁴⁰² Savage, 18-19.

⁴⁰³ Seçil Birkan, **İslamiyet Öncesi Orta Asya Türk Maden Sanatının Gelişimi (M.Ö. IV-M.S. X. Yüzyıllar)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2005, 24-27.

Araştırmacılar, en eskilerinin deriden yapıldığı bilinen körüklerin Orta Asya kökenli olduğu yönünde tahminde bulunmuşlardır.⁴⁰⁴

Afanesyova kültürünün sonlarına doğru Güney Sibiry bozkırlarında bu kültürün devamı olarak ortaya çıkan ve M.Ö. 2. binyılın başlarına tarihlendirilen Okunev kültürü çalışmamız açısından oldukça kıymetlidir. Afanesyova kültürü ile pek çok ortak özelliği olan bu kültürde de savaş aletleri yine onlar gibi taş kullanılarak; balık oltaları, bıçaklar ve baş bantları gibi nesnelere ise dövme tekniği ile bakırdan yapılırdı. Bu nedenle tıpkı Afanesyova kültüründe olduğu gibi onlarda bakırtaş denilen dönemi yaşadılar. Fakat bu kültürün oldukça önemli bir özelliği metal işlemede kullandıkları döküm tekniğidir. Kültüre ait mezarlardan birinde çıkarılan dökme bakırdan yapılmış saplı bir balta Güney Sibiry bozkırlarının bu alandaki ilk örneğini teşkil etmektedir.⁴⁰⁵ Bozkır coğrafyasında bu kültürden önceki kültürlerde karşılaşmadığımız döküm tekniğinin metal işçiliği konusunda açtığı çığır düşünüldüğü zaman Okunev kültürünün bozkır metal işçiliğine sunduğu katkı da daha net bir şekilde anlaşılmış olacaktır.

Bozkır Türk kültür tarihinin aydınlatılması açısından oldukça mühim bir yere sahip olan Minusinsk ve Yenisey havzalarından elde edilen Karasuk kültürüne ait eşyalar döküm tekniğinin coğrafyada ustalıklarla kullanıldığını ispatlamak bakımından son derece önemli eserlerdir. Döneme ait bakır ve tunç eşyalar incelendiğinde bu eşyaların yapımında kullanılan döküm tekniğinin kendilerinden önceki kültürlerle oranla çok daha ileri bir seviyede olduğu ve gerçek manada sanatsal bir boyuta ulaştığı görülmektedir.⁴⁰⁶ Tunçtan yapılan bir eşya ya da bir silahın ilk örneğinin bir model olarak kullanıldığı ve bu şekilde seri üretimin yapıldığı eserlerde önceleri taşta oyulmuş çift taraflı kalıplar kullanılırken daha sonraları ise kilden üretilen kalıplar tercih edilmiştir. Burada üretilen eşyaların üzerlerindeki süs motifleri taş kalıpların içleri çizilerek elde edilmiştir. Esasen Türklerin döküm konusunda ne kadarda mahir olduğu ve bu tekniğin Türk kültüründe oldukça yaygın olduğunu gösteren önemli buluntular Yenisey Vadisi'nde Kemenny Log I yerleşmesindeki evlerden çıkarılan

⁴⁰⁴ Jacquetta Hawkes, Sir Leonard Wooley, **History of Mankind, Cultural and Scientific Development Vol.1, Prehistory and The Beginnings of Civilization**, London: Harper and Row, 1963, 564-566.

⁴⁰⁵ Okladnikov, *Tarihin Şafağında İç Asya*, 119-120.

⁴⁰⁶ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 25.

kalıntılarla ispatlanmış durumdadır. Sözü edilen yerleşmelerdeki ev kalıntılarında her evin kendi tuncunu kendi kalıplarına döktüğü anlaşılmaktadır.⁴⁰⁷ Yine Aşağı Dinyeper bölgesindeki İskitlere ait Kamenskiye (M.Ö. V – M.Ö. IV.) şehir buluntuları arasında tespit edilen evler ve yanlarındaki toprak kulübelerin avlularında işlemek üzere hazırlanmış tunç ve demir parçaları ile eritmeye hazır maden cevherleri bulunmuştur.⁴⁰⁸

Altay-Sayan dağları bölgesinde bakır devrinden itibaren maden döküm işi oldukça usta bir şekilde yapılmıştır. İyi şekilde dökülen nesnelere daha sonra ince bir şekilde bilenip parlatılmıştır. Bölgede bulunan süs eşyalarının zarif ve temiz işçiliği ancak bu şekilde izah edilebilmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Radloff bölgede gördüğü yüzlerce dökme eser arasından dökme hatası bulunan sadece iki eser gördüğünü diğerlerinin ise yüzeylerinin çok düzgün ve temiz olduğunu ifade etmiştir. Döküm hatası olan eserlerden biri 75 pfund (37,5 kg) ağırlığında bir kazandır ve bu eserde meydana gelen delikler eritilmiş kırmızı bakırla tamir edilmiştir. Bazı nesnelere diğerlerine göre daha kabaca işlenmiş olsa da bu o eserlerin muhakkak olarak diğerlerinden daha eski devirlere atıldığı anlamına gelmemektedir. Nitekim aynı mezar içerisinde daha kabaca işlenmiş bir bıçak var iken ondan çok daha güzel işlenmiş başkaca bir bıçakta bulunmaktadır.⁴⁰⁹ Bu zarafet farkı tıpkı tunç yapımında olduğu gibi ürünün fiyatı ile alakalıdır. Nasıl ki tunçtan yapılmış bir bıçağın sertliği ve kalitesi onun fiyatı ile orantılı ise, ona uygulanan işçilikle kazandırılan estetik ve zarafette yine fiyatla alakalı görünmektedir.

Baykal Gölü'nün doğusundan Shilka ve Argun nehrinin birleştiği yere kadar uzanan ve bugün Transbaykal olarak anılan dağlık alandaki buluntular incelendiği vakit burada da döküm tekniğinin bakır devriyle beraber geliştiği görülmektedir. Özellikle bakır ve kalay bakımından oldukça zengin olan Transbaykal bölgesinin sakinleri M.Ö. II. binyılın sonuna doğru döküm tekniğinde oldukça ustalaşmışlardır. Taş kalıplara döktükleri metalleri benzersiz ve ince bir işçilikle işleyen metalürji ustaları

---

⁴⁰⁷ M. P. Gryaznov, **The Ancient Civilization Of Southern Siberia**, J. Hogarth (Rusçadan çev) New York: Cowles Book Company, 1969, 102-104.

⁴⁰⁸ Boris Nikolayeviç Grakov, **İskitler**, Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınevi, 2008, 129.

⁴⁰⁹ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 93.

ayrıca hayvan şekillerine verdikleri gerçekçilikle oldukça zarif bakır ve tunç eşyalar üretmiştir.⁴¹⁰

Göktürklerin baskısı ile VI. asrın ikinci yarısından itibaren Avrupa ortalarında görülmeye başlayan Avarların, Orta Asya'dan getirdiği kültürel birikimleri sonucu ortaya koyduğu eserler incelendiği vakit bu çağda döküm işinde Orta Asya'daki medeniyetlerin Avrupa'ya göre ne kadar ileride olduğu ortaya çıkacaktır. Bulunan eserlerden anlaşıldığına göre bu yüzyılda Avrupa metal işçiliği anlamında henüz levha veya saç levha tekniğini ancak kullanırken, Avarlar dökülecek şekillerin önceden ağaçlara oyularak ve dökmelemin bu ağaçlarla yapılan kalıplara göre şekillendirildiği döküm tekniğini kullanmışlardır. Üstelik bu döküm eşyaların üzerindeki motifler her daim Orta Asya menşeli olan Hayvan üslubu şeklinde gerçekleştirilmiştir.⁴¹¹ 1986-87 yıllarında Macaristan'ın güney batı taraflarındaki Balaton gölünün yakınlarında yer alan Zamardi köyünde gerçekleştirilen profesyonel kazılar esnasında Avar döneminin sonlarına doğru bölgede bir demir eritme yerleşiminin oluşturulduğu ortaya çıkarılmıştır. Bölgede ortaya çıkarılan iki fırın kalıntısı, 11 kavurma çukuru, demir cürüfları ve atölye olarak kullanılan yapılar Avarların burada yoğun şekilde demir eritme ve dökme işiyle meşgul olduğunu göstermektedir.⁴¹²

Döküm işi bahsi geçen avantajlarının ötesinde birçok Eski Çağ toplumunda olduğu gibi bozkır Türklerinde de özel bir anlam ifade etmektedir. Özellikle simyacılığın inanisında kalay ve bakır gibi iki metalin ısıtılarak bir arada eritilmesi iki ayrı tanrısallığın birleşmesi anlamına da geliyordu. Dolayısıyla yapılan iş insanların zihninde sadece kimyasal bir birleşmeyi değil aynı zamanda kutsal bir karışımı da ifade etmekteydi. Bu kutsal karışımın dökülerek biçimlendirilmesi sonucunda elde edilen ürünler ise aynı kutsallık düşüncesini taşımaktaydı. Nihayetinde bu işi yapan döküm ustaları da, özellikle demiri yüksek ısılarda eriterek alevler içerisinde su gibi akıttığı ve kalıplara dökerek keskin silahlara dönüştürdüğü için eski toplumlar

---

⁴¹⁰ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 46.

⁴¹¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 121.

⁴¹² Janos Gömöri, The Bloomery Museum at Somogyfajsz (Hungary) and Some Archaeometallurgical Sites in Pannonia, **Association of Metallurgical Engineers of Serbia**, 2007, 187-188.
From The Avar - And Early Hungarian Period

tarafından oldukça derin anlamlı bir iş yapmakta ve tanrının kendilerine verdiği olağanüstü güçleri kullanmaktaydı.⁴¹³

Metalürji konusunda üzerinde durulması gereken diğer önemli bir durum onun ortaya çıktığı en eski çağlardan itibaren içerisinde barındırdığı mitolojik ve efsanevi unsurların varlığı meselesidir. Aşağıda sunacağımız örneklerde de görüleceği üzere, Dünyanın farklı birçok bölgesindeki medeniyetlerde metalürjinin konusu olan madenleri bulma, onları kaynağından çıkarma ve eriterek işleme sürecinde hep bir mitolojik unsur, tanrısallık ve birçok gizemli ayin söz konusu olmuştur. Bunlardan en sık karşımıza çıkan madenleri koruyan çeşitli mistik ruhların varlığı meselesidir. Malezyalı madencilerin inancına göre eğer maden ocağından sağlıklı bir şekilde ürün çıkarılmak isteniyorsa öncelikle bunların koruyucu ruhları çeşitli ritüeller ile yatıştırılmalıdır. Özellikle kalay madeni hakkında ilginç inanışları olan Malezya madencilerine göre çeşitli ruhlar tarafından korunan bu maden esasen canlı bir varlıktır. Kendi kendine yer değiştirebilme özelliği olan bu maden üreyebilen ve bazı kişilere yakınlık duyan bazılarına karşı ise tam tersi duygular hisseden bir canlıdır. Bu nedenle bu madenden yeterince verim alınabilmesi için saygıyla işlenmeli, rahat etmesi sağlanmalı, hatta mümkün ise maden yatağı işlenirken onun haberi olmamalıdır. Üstelik metaller ile ilgili mitolojik unsurlar Malezya'ya güçlü bir şekilde yerleşen İslamiyet döneminde de aynen devam etmiştir. Özellikle altın gibi değerli cevherleri arayan Müslüman maden işçileri, metalleri koruyan ve maden filizlerini ellerinde tutan eski ruhları küstürmemek için İslami hiçbir motif sergilemedikleri gibi yapacak oldukları törenleri yönetmeleri için de en eski halkın şamanı olan Sakay şamanından yardım almışlardır.⁴¹⁴

Madenin eritilmesi işlemi de içerisinde oldukça yoğun kutsallıkların ve buna bağlı olarak birçok gizemli ritüelin yaşandığı zahmetli bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda bahsi geçtiği üzere Afrika kıtasının neredeyse tamamında canlı birer varlık olarak kabul edilen maden filizlerinin ayrıca cinsiyet sahibi olduğu inancı da yaygın bir anlayıştır. İnanişaya göre toprak ananın karnında yavaş ve gizemli bir biçimde olgunlaştırdığı madenleri oradan alan insanoğlu kendine hak olarak

---

⁴¹³ Küçükerman, vd., 17-18.

⁴¹⁴ Walter William Skeat, **Malay Magic**, New York: The Macmillan Company, 1900, 260/272.

tanınmamış mahrem bir alana müdahale edip koruyucu ruhları kızdırdığı için tehlikeli bir iş yapmaktadır. İşte bu son derece ürkütücü kutsallıkla yüklü olan maden filizleri aynı zamanda farklı cinsiyetlere sahiptir. Fırınlara atılarak eritilen “*eril*” ve “*dişil*” bu filizlerin eriyerek karışmaları aynı zamanda kutsal bir cinsel birleşmeyi temsil etmektedir. Bu nedenle bütün Afrika kıtasında maden eritme ustaları bu erime esnasında asla cinsel ilişkiye girmedikleri gibi etrafında kadın da görmek istemezler; çünkü bu kutsal birleşmenin başarı ile sağlanması için eritme işi ile uğraşan işçilerin cinsel enerjilerini korumaları gerekmektedir.⁴¹⁵

Görüldüğü üzere madeni eserlerin yapılmasında oldukça etkili bir yol olan döküm tekniği bozkır Türk kültürünün hakim olduğu geniş coğrafyada en eski çağlardan itibaren ortak olarak kullanılmıştır.⁴¹⁶ Elbette eriyik haldeyken kabarcık yapmayan⁴¹⁷ ve soğudukça daralarak neredeyse kalıbından kendiliğinden ayrılan tunç⁴¹⁸ bu özellikleriyle döküm tekniği için diğer tüm metallere daha üstün bir hal almıştır. Bu durum diğer bütün kültürlerde olduğu gibi bozkır Türk kültüründe de tuncun keşfedilmesiyle dökümden yapılan eserlerde müthiş bir ilerleme sağlamıştır.

Sonuç olarak dövme tekniğinde metal ustasının bir eser üzerinde uğraşırken harcadığı zaman ve çabanın aynıyla döküm tekniğinde birçok kalıba metal dökerek onlarca eser üretebilmesi bu tekniğin metal işi ile uğraşan toplumlarda hızla yayılmasına sebep oldu. Bu durum metal işini gerçek manada bir sanayi sektörüne taşımakta atılan en önemli adım olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.2.1.4. Çökertme ve Yükseltme

Her iki yöntemde eski metal ustalarının kâse veya vazo gibi içi boş oval nesnelere üretmek için kullandığı yöntemdir. Bir usta kâse vb. olacak yuvarlak metal parçayı içerden çekiçleyerek çökertebileceği gibi dışardan çekiçleyerek de yükseltebilir. Hangi yöntemi tercih ederse etsin yapmış olduğu eserlerin yüzeylerini pürüzsüz hale

---

⁴¹⁵ Cline, 60-61.

⁴¹⁶ Burhan Oğuz, **Türk Halkının Kültür Kökenleri 6 – Ulaştırma, İletişim, Mübadele, Ölçü ve Metalurji Teknikleri**, İstanbul: Anadolu Aydınlatma Vakfı Yayınları, 2006, 402.

⁴¹⁷ Aitchison, 17.

⁴¹⁸ Savage, 17.

getirmek için dışardan genel bir çekişleme yapmak zorundadır. Her iki yöntem de aslında dövme yönteminin bir biçimi olduğu için bunlarda da tavlama oldukça mühim bir yer tutmaktadır.⁴¹⁹ Esasen bu yöntemler metal işlemede ana yöntemler diyebileceğimiz dövme ve döküm tekniklerinin bir arada kullanıldığı yöntemlerdir. Nasıl ki çökertme veya yükseltme için dövme tekniği uygulanıyorsa burada kullanılacak metal diskler için de döküm tekniği uygulanmıştır.

Metal ustası çökertme denilen teknikle daha çok derin olmayan sığ kaplar yapar çünkü bu yöntem böyle kaplar için daha uygundur. Bu teknikte kullanılacak disk oluşacak olan kaptan daha kalın fakat aynı çapta dökülür. Çünkü metal levha oturtulan çukur kalıbın içine doğru çekişlendikçe çapı değişmez; fakat incelik. Yuvarlak levhanın ortasından başlayan çekişleme dışarıya doğru çizilen dairelerle devam eder metal sertleştikçe levha yeniden tavllanır ve işlem aynı şekilde sürdürülür. Metal istenilen kap biçimine sokulunca pürüzleri gidermek için dıştan genel bir çekişleme yapılır.⁴²⁰

Derin kaplar yapmakta daha sık kullanılan yükseltme yöntemi için çapı, yapılmak istenen kabın gerçek çapından daha büyük ve çökertmenin tersine daha ince metal levhalar kullanılır; çünkü dıştan dövme, yapısı gereği metali biraz kalınlaştırır.⁴²¹

1.2.1.5. Birleştirme Teknikleri (Perçin, Lehim, Kaynak)

Döküm veya dövme yolu ile elde edilen birkaç parça halindeki eserler perçin, lehim veya kaynak yöntemiyle birleştirilmiştir.⁴²²

Bu yöntemlerden perçinde, parçaların çiviler vasıtasıyla birleştirildiği görülmektedir. Çivilerin gireceği delikler ise ya ucu sivri bir aletle yerlerinden açılır ya da döküm esnasında yerleri belirlenerek buralar delik bırakılır. Daha sonra birleştirilecek olan delikli kenarlar birbirlerinin üstlerine bindirilerek çivilerle tutturulur. Özellikle bakraç, kazan, ibrik ve maşrapa gibi ev eşyalarının oynak olan kulp ve kapak

⁴¹⁹ Forbes, **Studies in Ancient Technology**, Vol. VIII, 138.

⁴²⁰ Maryon, *Metal Working in the Ancient World*, 94-95.

⁴²¹ Maryon, *Metal Working in the Ancient World*, 95-96.

⁴²² Eruz, 29.

kısımları gövdeye bu şekilde tutturulmuştur. Yine bu teknik en eski bakır heykellerde ve dekorasyon malzemelerde kullanılmıştır.⁴²³

Lehim, erime noktası birleştirilecek olan metal veya alaşımdan daha düşük olan; ayrıca akması ve soğuması durumunda da bu parçaları birleştirebilen herhangi bir metal veya alaşımın adıdır.⁴²⁴ Bu teknikte birleştirilecek parçaların kenarları yanyana getirilerek erimiş halde olan lehim üzerlerine akıtılır, sonra bu kısım ateşin üzerine tutularak lehimin birleştirilecek olan parçalara iyice nüfuz etmesi sağlanır. Yumuşak ve katı olmak üzere iki türü vardır. Arkeolojik kazılardan anlaşıldığı kadarıyla ilk defa M.Ö. 3400'den itibaren Ur'da katı altın lehimleme işi başlamıştır. Yumuşak lehimleme ise M.Ö. 2500'den daha eskiye dayandırılır.⁴²⁵ Kurşun-kalay karışımı olan yumuşak lehimin erime noktası oldukça düşüktür. Bu lehimlemenin yaptığı parçalar tavlanamaz bu nedenle bu lehim türü sadece parçaların birleştirilmesinde kullanılır. Katı lehim ise altın, gümüş, bakır ve tunç gibi tavlanabilen metallere yapılan parçalarda kullanılır bu nedenle birleştirme yaptıktan sonra yapılan tavlama ile eser istenildiği gibi çekiçlenir bu durum eserlerin sanat değerlerini artırır. Burada da birleştirilecek olan parçalarda kullanılan metalin aynısı; fakat erime noktası onlardan daha düşük olanları lehim olarak kullanılır.⁴²⁶

Kaynak olarak isimlendirilen metal birleştirme tekniği Eski Çağlardan itibaren kullanılan bir yöntemdir. Bu yöntemde metal parçalar çok yüksek ısı veya basınç yoluyla birleştirilmektedir. Genel olarak soğuk dövüm ve sıcak dövüm tekniği ile iki şekilde yapılmaktadır.⁴²⁷ Sıcak kaynak denilen kaynak şekli bakır ve onun alaşımı olan tunç eserlere uygulanamaz; çünkü daha önce de bahsi geçtiği üzere bakır soğukken olduğu gibi çok sıcak ısıda da gevrekleşerek dağılan bir yapıya sahiptir. Bu nedenle sıcak kaynak demir ve çelik gibi yüksek ısıya dayanıklı metallere uygulanır. Soğuk kaynak dediğimiz yöntem ise bu anlamda çok daha sınırlıdır. Bu yöntem sadece soğukken rahatlıkla dövülebilen ince altın levhalara uygulanır. Altın levhaların kenarları üst üste getirilerek dövülür ve böylece birleşmesi sağlanır.⁴²⁸

---

⁴²³ Kuşoğlu, 185; Forbes, **Studies in Ancient Technology**, Vol. VIII, 138.

⁴²⁴ Maryon - Plenderleith, 650.

⁴²⁵ Forbes, **Studies in Ancient Technology**, Vol. VIII, 138.

⁴²⁶ Maryon, *Metal Working in the Ancient World*, 107-114.

⁴²⁷ Forbes, **Studies in Ancient Technology**, Vol. VIII, 138.

⁴²⁸ Maryon, *Metal Working in the Ancient World*, 103-105.

1.2.2. Süsleme Teknikleri

Türklerdeki süsleme sanatı onların konargöçer yaşam tarzına uygun bir şekilde gelişme göstermiştir. At koşum takımları, kemer süsleri, giyim malzemeleri, süs eşyaları, takıları, savaş alet ve teçhizatları üzerindeki süslemeler Türklerin sanat anlayışını göstermesi açısından oldukça mühim eserlerdir. Konargöçer yaşam tarzı içerisindeyken daha çok bahsi geçen taşınabilir malzemeler üzerinde uygulanan süslemeler yerleşik hayatla birlikte, özellikle Uygurlar döneminden itibaren mimari eserler üzerinde de görülmeye başlamıştır.

Çalışmamızın kapsamı içerisinde olan metal, işlevsel bir araca veya bir süs ögesine dönüştürülürken onda estetik bir güzellik ortaya koymak bozkır Türkleri için en eski dönemlerden beri önemli bir uğraş alanı olmuştur. Üstelik arkeolojik çalışmalar göstermektedir ki, Türkler bu estetik oluşturma gayretlerini en basit kap kacaklarında dahi ortaya koymuşlardır.⁴²⁹

Elbette çeşitli metallere çeşitli teknikler uygulanarak ürünler yapmak ve onları süslemek metallere keşfedilmesinin ötesinde her birinin farklı olan özelliklerinin anlaşılmasına bağlı olarak gelişmiştir.⁴³⁰ Aşağıda bahsi geçecek olan süsleme teknikleri ise Türklerin her alanda metalden üretmiş oldukları malzemeleri basit, tekdüze ve vasat olmaktan kurtararak onları sanatsal değerleri olan ve göze hoş gelen birer sanat eserine çevirmek için kullanılmıştır.

1.2.2.1. Çalma ve Kazıma

Altın, gümüş, bakır ve tunç eserler üzerine derin çizgiler yani yivler açılarak çeşitli süslemeler yapılabilmektedir. Bu işlem aynı usulle; fakat uçları farklı iki aletle yapılır, bu nedenle de iki farklı şekilde isimlendirilir. Eğer eserler üzerindeki bu çizgi ve yivler ucu küt kalem ve çekiç yardımı ile yapılıyorsa bu işlemin adı çalma olur. Fakat

⁴²⁹ Koçak, İslamiyet Öncesi Türklerde Süsleme Sanatı, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 10, 2018, 124-125.

⁴³⁰ Hasan Tuluk, *Türk Süsleme Sanatları İçinde Metal Sanatı*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2008, 30.

çizgi ve yivler yine çekiç yardımıyla ama ucu keskin kalem veya sivri uçlu kazıma aletleri ile yapılıyorsa bu işleme de kazıma denir.⁴³¹

Çalma denilen işlemde ucu küt olan kalemler işlenen metalin sertliğine göre tayin edilir; eğer işlenen metaller altın ya da gümüşse tunç kalemler kullanılabilir; fakat bakır ve tunç eserler üzerine işlem yapılacaksa bu sefer de çelik kalemler kullanmak gerekir. Bu işlemde geriye doğru meyilli tutulan kaleme çekiçe hafifçe vurulur. Kalemin ucu her çekiç darbesiyle metalin üzerinde hafif bir iz bırakır ve içine girdiği madeni kenara iterek kendine bir yol açar. Eğer oluşturulan çizgilerin düz değil de kavisli olması isteniyorsa bu sefer kalem geriye doğru ve daha da meyilli tutulmalıdır.⁴³²

Kazıma usulünde ise, yivleri açmak için 15 cm. uzunluğunda ucu keskin çelik kalem veya keskiler kullanılır. Bu teknikte açılan yivlerin içerisindeki maden, çalma usulünde olduğu gibi kenara itilmez kesilerek dışarı çıkarılır. Kazıma işleminde kullanılan kare kesitli çelik kalemlerin baklava şeklindeki yüzeylerden oluşan uç kısımlarının alt köşesinde sivri bir uç vardır. Bu sivri ucun yanlarında çıkıntılı köşeler bulunmaktadır ki, bu köşeler yiv açılırken metale batan sivri ucun fazla derine inmesini önler ve kalemin ileri doğru gitmesini sağlar.⁴³³

1.2.2.2. Kabartma

Kabartma denilen teknik metal tabakaların içten veya dıştan çekiçlenerek süslenmesi usulüdür. Esası içten yapılan çekiçleme olan bu tekniğin dıştan yapılanı da aynı şekilde isimlendirilmiştir.⁴³⁴ Yapılacak olan kabartmada desenlerin alçak olması arzu ediliyorsa çekiçleme genelde dıştan yapılır. Bu teknik daha çok tepsi ve tabak gibi çok derin olmayan sığ eserlerin süslemesinde kullanılır. Işık gölge oyunları çekiç darbeleri ile kabalaştırılıp, matlaştırılan zeminde ortaya çıkarılır. Desenlerin yüksek bir şekilde kabartma yapılması isteniyorsa bu seferde içten çekiçleme yapılır. Bu teknikte zemine hiç dokunulmaz desenler istenilen yüksekliğe gelene kadar iç

---

⁴³¹ Eruz, 31.

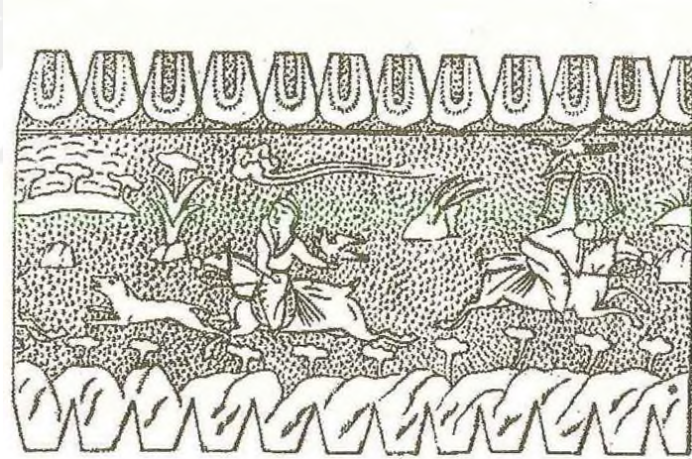
⁴³² Maryon, **Metalwork and Enamelling**, 119-120.

⁴³³ Erginsoy, 33.

⁴³⁴ Maryon, *Metal Working in the Ancient World*, 120.

tarafından çekiçleme yapılır. Burada da amaç düz olmayan bir yüzey elde ederek ışık gölge oyunu sağlamaktır. Süs eşyalarında hammadde olarak genellikle gümüş ve altının bazen de bakır ve alaşımlarının kullanıldığı bu süsleme tekniği batı literatüründe “*Repousse*” olarak isimlendirilir.⁴³⁵

Gerçek manada zor ve sabır gerektiren bir iş olduğu için Eski Çağlardan beri bu işi başarabilen ustalar nitelikli kuyumcular olarak tanımlanmışlardır.⁴³⁶ Bu teknikte içten vurularak kabartma desenleri yapılırsa oval başlı çekiçler, dıştan vurularak kabartma desenleri yapılırsa düz başlı çekiçler tercih edilir. Ayrıca metalin düzgünce işlenip dağılmaması için bu teknikte de tavlama oldukça mühim bir yer tutmaktadır. Kabartma desenle süslenecek bir eserde eğer aynı desen tekrarlanacaksa usta bu desenleri tek tek çekiçle kabartma yolunu tercih etmez, bunun yerine daha kolay ve çabuk olan kalıpla kabartma yöntemini tercih eder.⁴³⁷

Şekil: 1.2.

Noktalı zemin üzerine kabartma motifleri olan gümüş kap (VII.-VIII. yy Kırgız Türkleri)
(Emel Esin, Resim 5)

Bozkır kültüründe yüksek kabartma tarzına en güzel örnekler Macaristan'daki Avar buluntularından elde edilmiştir. Hortobagy'deki Kain Arkus'da bulunan altın yıldızlı tunçlar üzerindeki mitolojik sahneler bu teknik kullanılarak yapılmıştır.⁴³⁸

⁴³⁵ Wulff, *The Traditional Crafts of Persia*, 35.

⁴³⁶ Kuşoğlu, 119.

⁴³⁷ Erginsoy, 34-35/37.

⁴³⁸ Erdelyi, 111.

1.2.2.3. Delik İşi

“*Ajur*” veya “*kesme*” olarak da isimlendirilen bu teknik kesici ve delici aletler yardımı ile metal eserler üzerine yapılan delikli süslemeleri ifade etmektedir. Bu teknikle yapılan süslemelerde bazen metal levhanın üzerine çizilen desenin zemin kısmı kesilme yoluyla çıkarılır, bazen de zemin bırakılır desenler kesilip çıkarılır. Fakat her iki yöntemde de muhakkak çıkarılan metalin kenarı törpülenir.⁴³⁹

Yakın dönemlerde metali kesecek teknolojide kıl testerelerin icat edilmesiyle daha düzgün ve çapaksız sonuçlar elde edilse de eski dönemlerde bu teknik sivri uçlu ve yassı keskin uçlu metal kalemlerle yapılırdı.⁴⁴⁰ Bu teknik Eski Çağlardan itibaren kullanılmasına rağmen çelik aletlerin icadından önceki devirlerde örneğin, Tunç Çağında yalnızca altın ve gümüş gibi yumuşak metallerin üzerine uygulanabilmiştir. Tunç Çağına ait eserlerin üzerinde görülen delik işi süslemeler ise döküm tekniği ile elde edilmiştir.⁴⁴¹

1.2.2.4. Kakma

Süsleme tekniklerinden bir diğeri olan kakma metal bir eserin üzerine açılan deliklerin içine başka çeşit ve renkte bir metalin sokularak tutturulması işlemidir. Bu yöntemde esere sokulan metal parça ana metalle üst üste bindirilir. Bu işlemin yapılmasındaki temel amaç eser üzerinde renk olarak zıtlık yaratarak yapılan esere hareket katmaktır.⁴⁴² Tutturulacak olan parçalar metal levha üzerine çelik kalem yardımı ile sokulur.⁴⁴³ Dolgular esere kakılmaya başlamadan önce eser üzerinde yivler açılır. Bu işlem yapılırken ucu küt kalemlerle çalma tekniği veya ucu sivri kalemlerle kazıma tekniği kullanılabilir. Ucu küt kalemle açılan yivlerin kenarına biriken metaller tavlanmış gümüş veya altın teller yerleştirildikten sonra bu tellerin üzerine kapatılarak hafif ve ince bir çekiçle çekiçlenir.⁴⁴⁴ Ucu sivri kalemlerle açılan

⁴³⁹ Johannes Kalter, **The Arts and Crafts of Turkestan**, London: Thames and Hudson, 1985, 138.

⁴⁴⁰ Kuşoğlu, 65.

⁴⁴¹ Erginsoy, 37.

⁴⁴² Forbes, **Studies in Ancient Technology**, Vol. VIII, 138.

⁴⁴³ Kuşoğlu, 120.

⁴⁴⁴ Maryon, **Metalwork and Enamelling**, 150.

yivlerde ise yivlerin içinden çıkan metal kesilip alındığı için böyle bir işlem yapma imkânı olmaz. Bu nedenle ustalar bu teknikte yivleri açarken “*güvercin kuyruğu*” denilen altı geniş üstü dar kanallar oluştururlar. Yine tavlanmış olan telleri bu kanallara yerleştirdikten sonra çekiçe hafifçe döverler ve böylece tellerin düşmemesini sağlayan yuvaları elde ederler.⁴⁴⁵

M. Ö. 3. yüzyıla kadar tarihlendirilen ve Hun sanat eserlerinin en önemli örneklerini barındıran Pazırık kurganlarından çıkarılan nesnelere arasında altın ve mücevher kakmalı hayvan üslubundaki küçük plakalardan oldukça kıymetli bir koleksiyon bulunmaktadır.⁴⁴⁶ Yine Hunlara ait eserler elde edilen Noin Ula kurganlarında incilerin kakma tekniği ile üzerlerine tutturulduğu altın levhalar dikkat çekicidir.⁴⁴⁷ Aynı şekilde İskit kurganlarında da kimi zaman yüzük ve küpe gibi altından yapılmış süs eşyalarına bu teknik kullanılarak kemik, cam veya krizolit gibi değerli taşlar tutturulmuştur.⁴⁴⁸ Yine Orta Asya’dan Göktürklerin baskısı ile Macaristan’ın Kuzey bölgesine kadar gelerek 567 veya 568’de burada devletlerini kuran Avarların bölgedeki en önemli sanat eserleri de kakma tekniği ile yapılan kalemle işlenmiş madeni levhalar olmuştur. Avar sanatkarlar maden işleminde, özellikle de bu teknikte oldukça ileri bir seviyeye ulaşmışlardır. Kazılardan elde edilen ve erken Avar devri eserleri olduğu anlaşılan gümüş ve altın kakmalı üzengiler bu devirde maden sanatında kullanılan kakma tekniğinin hangi seviyeye ulaştığını göstermek açısından oldukça önemlidir.⁴⁴⁹

Şekil: 1.3.
Kuban Kelermeşte kehribar ve emaye ile süslenmiş altın leopar
(Tamara Talbot Rice, s. 213)

Şekil:1.4.
Macaristan Budapeşte’de Gök ve kulaklar kakma usulü ile doldurulmuş altın geyik
(Tamara Talbot Rice, s. 221)

⁴⁴⁵ Erginsoy, 41.

⁴⁴⁶ Eruz, 19-21.

⁴⁴⁷ Liğeti, Asya Hunları, **Attila ve Hunları**, Gyula Nemeth (ed.), Şerif Baştav (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, 41.

⁴⁴⁸ Bokovenko, Tuva During The Scythian Period, 275.

⁴⁴⁹ Erdelyi, 109-110/112.

1.2.2.5. Telkari ve Güverse (Granüle)

Altın ve gümüş telleri eğip bükerek desenler yapmaya ve bu tel motifleri lehim kullanarak birbirine veya metal bir zemin üzerine tutturmaya telkâri denir.⁴⁵⁰ Tel ile yapılan sanatlardan sadece birinin adı olan telkâri esasen zor bir uğraş değildir; fakat en çok dikkat edilmesi gereken nokta bu ince tellerin tutturulacak olan zemin üzerine lehimlenmesi meselesidir. Telkari işinde esas beceri isteyen lehimlemede, ateş üfleme boruları ile verilir. Burada ateşin oranına çok dikkat etmek gerekir ki, fazla verilen ateş çok ince olmasından dolayı bizzat telin kendisini eritebilir⁴⁵¹ veya lehim ince tellerin üzerine yayılabilir.⁴⁵²

Bu teknikte kullanılan teller Eski Çağlardan itibaren çeşitli yollar ile elde edilebilirdi. En eski yöntem olan iyice inceltilmiş altın veya gümüş levhadan oldukça dar şeritler keserek bu şeritleri çekiçle düzeltme usulü⁴⁵³ daha sonraları yerini kalıplara dökmek ve delikten tel çekmek gibi yöntemlere bırakmıştır.⁴⁵⁴ Bu altın veya gümüşten yapılan telkâri eserler üzerine daha sonraları yine altın veya gümüşten hazırlanmış ufak toplar, yassı pullar veya konik parçacıklar eklenerek süsleme daha da güzelleştirildi ki bu tekniğe de güverse ya da güherse denildi.⁴⁵⁵

Oldukça eski dönemlerden itibaren Türklerin de uyguladığı güverse tekniğinde kullanılan küçük tanecikler genel olarak iki yol ile elde edildi. Birinci yolda; çok küçük parçalar haline getirilen altın ya da gümüş taneleri kömür tozu ile karıştırılarak ısıtılır. Metaller erime noktasına gelince kömür tozları kül haline, metal parçacıklar ise küçük küreler haline gelir. İkinci yolda ise; erimiş altın soğuk bir zemin üzerine damla damla dökülür, yaşanan hızlı soğuma sonucunda damlacıklar küre biçimine gelir.⁴⁵⁶

---

⁴⁵⁰ Erginsoy, 37.

⁴⁵¹ Kuşoğlu, 220.

⁴⁵² Maryon, **Metalwork and Enamelling**, 58.

⁴⁵³ Maryon - Plenderleith, 655.

⁴⁵⁴ Eruz, 33.

⁴⁵⁵ Kuşoğlu, 95.

⁴⁵⁶ Kalter, 138.

Kazakistan'daki Chilikta Vadisi kurganından ele geçirilen Erken İskit dönemine (M.Ö. 8. yüzyıl – M.Ö. 6. yüzyıl) ait yırtıcı bir balık tasviri bu tekniğin Türk kültüründe kullanılış tarihini ve kuyumculukta ulaşılan yüksek seviyeyi gösterebilmek açısından kıymetli bir örnektir. Buna göre; üç boyutlu bir şekilde yapılan balığın gözleri ve yüzgeçleri değerli taşlarla kaplanmışken vücudu ise altın güverse ile süslenmiştir.⁴⁵⁷

1.2.2.6. Kaplama

Bu yöntem genel olarak değerce düşük olan metallerin kendisinden daha değerli altın ve gümüş gibi başka bir metalle kaplanması şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁵⁸ Kaplama, eserlerin bazen bütün yüzeyine bazen de belirli bir kısmına yapılabilir. Bakır, tunç veya gümüş eserlere mekanik ya da kimyasal olmak üzere iki şekilde kaplama yapılabilmektedir.⁴⁵⁹ Burada dikkat çeken önemli bir husus gümüş metali ile ilgilidir. Bu metal, değeri kendinden daha düşük bakır ve tuncun kaplamasında kullanıldığı gibi değeri kendinden daha yüksek olan altın ile de kaplanabilir.

M.Ö. III. binden itibaren Yakınoğu'da kullanılmaya başlandığı bilinen mekanik kaplama usulünde çok ince altın levhaların çekiçlenerek veya yapıştırılarak başka metal eserler üzerine tutturulduğu görülmektedir.⁴⁶⁰ Altını döverek ince varaklar haline getirmek çok eski zamanlarda itibaren bilinen bir yöntemdir. Bu yöntemde kullanılacak olan altının parçalanmadan yaprak gibi ince bir hale getirilmesi oldukça zor bir iştir. Bu nedenle mümkün olduğunca saflaştırılması gereken altın istenilen saflığa ulaştıktan sonra sığ ve kare kaplara dökülür. Soğuduktan sonra kalıptan çıkarılan altın beklenen inceliğe ulaşmaya kadar sabırla dövülür.⁴⁶¹

Yaldızlama dediğimiz ve civanın keşfinden sonra ilk defa Roma devri madeni eserlerde uygulanan kimyasal kaplama, bir civa-altın alaşımı olan malgama ve ısı kullanılarak yapılır. Bu usulde altın tozu civa ile karıştırılarak malgama denilen

⁴⁵⁷ Yablonsky, The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction, 211-213.

⁴⁵⁸ Kuşoğlu, 124.

⁴⁵⁹ Aitchison, 215.

⁴⁶⁰ Erginsoy, 47.

⁴⁶¹ Wulff, 40; Kalter, 140.

alaşım elde edilir. Meydana gelen alaşım bir mantar yardımı ile eserin üzerine sürülür ve fırına verilir. Fırınlama sırasında civa uçar altın ise eserin yüzeyine yapışır. Çinliler ise bütün bu işlemlerden önce eseri bir müddet sirkeli sıcak su içinde bekletmiş ve bu sayede çok daha düzgün bir sonuç çıkarmışlardır.⁴⁶²

Altından eşyalar, özellikle de süs eşyaları yapan Türkler, bununla da yetinmemiş parlak ve cezbedici olan; fakat doğada diğer metallere göre daha az bulunan bu metali diğer metallere kaplama yaparak değerini artırma ve belki de altından olmayan eşyalarını daha gösterişli bir hale getirmeye çalışmışlardır. M.Ö. 1700'lere tarihlenerek Altay ve Tanrı dağları bölgesinde yaşayan ve Bahaeddin Ögel'e göre Türk ırkının kesinlikle ilk örneği sayılan Andronovo insanı yine aynı araştırmacıya göre Altaylılarla akraba olup bu bölgede sanatın, özellikle de maden sanatının, gelişmesinde büyük rol oynamışlardır. Bu dönemde kullanılan bakır veya tunç eserlerin altın levhalarla kaplanması geleneğini Hun devri sanat eserlerinde de yaygın olarak kullanılmıştır.⁴⁶³ Dönemin süsleri arasında en sık kullanılanları kapalı uçlu halkalar şeklindeki bakır telden yapılmış küpelerdir. Bakır, altın varakla kaplı ve güderi⁴⁶⁴ ile parlatılmıştır. Bozkır Türk kültüründe sıklıkla kullanılan bu teknik, kıymetli metalde tasarruf sağlamayı mümkün kılmıştır.⁴⁶⁵

Türklerin genelde eşyaların süslemek için kullandığı kaplama tekniği yalnızca metal üzerine altın yapıştırılarak yapılmamış bazen aynı tekniğin metal dışı maddelere de uygulandığı görülmüştür. Örneğin, açılan bazı Hun mezarlarına dikkat edildiğinde ince altın plakalarla kaplı ve yalnızca törenlerde kullanılan tören yaylarının bulunması ahşap üzerine de bu tekniğin uygulandığını göstermektedir ki, bu uygulama esasen İç Asya Hun kültürüne has bir özelliktir.⁴⁶⁶

Ahşap tahta oymalar üzerine yapılan altın kaplama tekniğinin bir başka örneğini at süslemelerinde de görmekteyiz. Bilindiği üzere bozkır Türk'ü için at son derece önemli bir hayvan idi. Onlar sadece gündelik hayatta üzerini binilen eti ve sütü

---

⁴⁶² Erginsoy, 48.

⁴⁶³ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 24-26.

⁴⁶⁴ Genellikle geyik veya keçi derisinden yapılmış yumuşak ve mat meşin. Metal malzemelerin parlatılması için kullanılmıştır. Bkz. Güncel Türkçe Sözlük www.tdk.gov.tr.

⁴⁶⁵ Kemal Akishev, **Ancient Gold of Kazakhstan**, Almaty: Didar Publishing Company, 1983, 6.

⁴⁶⁶ Eruz, 21.

tüketilen bir hayvan değil aynı zamanda bozkır Türk'ünün silah arkadaşı ve en büyük yardımcısı olarak kabul görmüştü. İşte atlarına bu derece önem veren bozkır Türkleri onlara büyük bir özenle bakıyor süslerini ve görünüşlerini oldukça önemsiyorlardı. Törenlerde atlarının başlarına geçirdikleri maskelerin yanağa gelen hayvan üsluplu tahta oyma kısımları ince altın yapraklar ile kaplanarak süsleniyordu.⁴⁶⁷ Yine Pazırık II kurgandan çıkarılan tahtadan oyulmuş altın kaplı kanatlı aslan şeklinde burma gerdanlık, altın levhalarla kaplı tahta geyik ve griffon figürleri, altın yıldızla kaplı dört adet küçük masa bu sanatın en güzel örnekleridir.⁴⁶⁸

Tarihe Altın Elbiseli Adam olarak kaydedilmiş olan Genç Alp'in meşhur Türk tipi deri kemerinde de bu kaplama tekniğinin kullanıldığı görülmektedir. Sayıları ve dizilişlerinden onu taşıyanın hangi boya ait olduğu, rütbesi ve mevki bellii olan metal levhaların yapımında bu kurganda altın kullanılmış olsa da gümüş gibi farklı değerli madenlerin kullanıldığı buluntulara da rastlanılmıştır.⁴⁶⁹ Baykal bölgesindeki Glaskovo dönemi ahşap taslara bakıldığı vakit kaplama tekniğinin burada da kullanıldığını görmüş oluruz. Tıpkı Neolitik ataları gibi yuvarlak tabanlı ahşap taslar üretmeye devam eden bu dönemin insanı onları süslerken yukarıdan aşağıya genellikle küçük bağlantılı kemerler gibi görünen yatay fileto şeritlerle kaplanmıştır.⁴⁷⁰

Yine Kuzey Kafkaslardaki M.Ö. VII. yüzyıla tarihlendirilen İskitlere ait Krasnoye kurganından çıkarılan altın levhalarla kaplı ahşap kap⁴⁷¹ ve aynı medeniyetin Batı Kırımdaki Kashtanovka eski adıyla Kara-Merkit köyü civarında hemen hemen aynı tarihlere dayandırılan bir kurgandan çıkarılan ahşap kabı süslemek için yapılmış dört parça altın levha⁴⁷² bu kültürün İskitlerde de olduğunu önemli birer ispatlarıdır.

---

⁴⁶⁷ Durmuş, Bozkır Kültür Çevresinde At, Göçer-ev ve Demir, 23.

⁴⁶⁸ Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2016, 137-138.

⁴⁶⁹ Diyarbekirli, Kazakistan'da Bulunan Esik Kurgan, **Cumhuriyetin 50. Yılına Armağanı**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1973, 297.

⁴⁷⁰ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 43.

⁴⁷¹ Vladimir G. Petrenko, Scythian Culture in the North Caucasus, **Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age**, Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (ed.), Berkeley: Zinat Press, 1995, 17.

⁴⁷² Olkhovsky, 66.

İskitlere ait kurganlardan çıkarılan altın levhalar çeşitli hayvan, bitki ve geometrik figürlerle beraber araştırmacılar tarafından “İskit günlük yaşamından sahneler” olarak isimlendirilen figürler de içermektedir. Ukrayna Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü arkeologları tarafında ortaya çıkarılan İskit kurganlarındaki altın levhalar konu hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Dört İskit’in resmedildiği bir altın levhada bunlardan ikisi bir gömlek yaparken, biri dişi bir hayvan sağarken, diğeri ise elinde iki kulplu bir testi tutarken görünmektedir. Ayrıca atların, ineklerin, koyunların, keçilerin, domuzların, kuşların ve çekirgelerin olduğu kalabalık bir hayvan topluluğu da bu eser üzerine ustaca ve detaylıca işlenmiştir.⁴⁷³

İskitlerden sonra bölgede hüküm süren Sarmatlarda da ahşap eşyalı kaplama geleneğinin yaygın olduğunu elde edilen buluntulardan anlamaktayız. M.Ö. IV. yüzyılda ölen bir Sarmat hükümdarına ait olduğu düşünülen Filippovka kurganın mezar odasından ele geçirilen altın ile kaplı ahşap geyik figürleri ve içki kapları bozkır kültüründeki kaplama geleneğini ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Yaklaşık iki metre boyunda ahşaptan oyulmuş altın veya hem altın hem de gümüş kaplamaları olan oldukça iri ve boynuzları kuş başları ile süslenmiş geyik figürleri ile yaklaşık yüz kadar ahşap kadehlere monte edilmek için kullanılan altın levhaların cenazeye katılanlar tarafından törenden sonra hazine çukuruna gömülerek ölüye hediye edildiği düşünülmektedir.⁴⁷⁴

Şekil: 1.5.
Kuban'daki ahşap bir içki kabını süsleyen dört altın süs eşyasından biri
(Tamara Talbot Rice, 222)

⁴⁷³ Piotrovsky, *Excavations and Discoveries in Scythian Lands*, 31.

⁴⁷⁴ Ann Farkas, *Filippovka and the Art of the Steppes*, **The Golden Deer of Eurasia (Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes)**, Joan Aruz, Ann Farkas, Andrei Alekseev, and Elena Korolkova (ed.), New York: Yale University Press, 2000, 6.

Türkistan tarihinin en önemli seyyahlarından biri olan Budacı keşiş Fa Hsien'in hacı olmak için 400 yılında Çin'den yola çıkarak Hindistan'a giderken geçtiği sahalarda yaptığı kayıtlara göre Doğu Türkistan'da bu dönemde oldukça müreffeh bir şehir olan Hoten şehrinde Wang-hsing adında yapımı 80 yılda tamamlanmış gösterişli bir manastır mevcuttur. Bu manastırın çatısının altın ve gümüşler ile süslendiği; ayrıca çatı kirişlerinin, sütunların, kapı girişleri ve pencere çerçevelerinin tamamen altın ile kaplandığı seyyah tarafından kaydedilmiştir.⁴⁷⁵ Bu durumda göstermektedir ki, Türkler yalnızca süs eşyalarını değil taşınmaz mülkleri de kaplama tekniği ile daha göz alıcı bir hale getirme konusunda beceriye sahiptiler.

Andronovo kültüründe kullanıldığı bilinen eserlerin altınla kaplanması tekniği Orta Asya'da Hunlarla beraber gelişmiş Göktürkler ile de devam etmiştir. Bu tekniğin en güzel örneklerini Kazakistan'da Alma-Ata şehrinin 50 km doğusunda bulunan Esik kurgandaki genç Alp'in mezarında görmekteyiz. Alp'in sol tarafında bulunan hançeri ve onun üzerindeki kamçısı ile sağ tarafındaki kılıcı hep ince bir altın tabaka ile kaplanmıştır. Oğuzlar arasında "*Altın Yalatma*" olarak da bilinen bu teknik Altaylardan Macar ovalarına kadar uzayan hat üzerinde bulunan yay, ok ve silah takımlarında görülmekle beraber, bu teknik Türkler arasında o kadar rağbet görerek o kadar uzun süre yaşamıştır ki, son zamanlara kadar Kazak, Kırgız ve Türkmen gibi Türk topluluklarında görülmeye devam etmiştir.⁴⁷⁶

Bozkır kültüründe altın kaplama sanatı ile ilgili dikkati çeken önemli bir nokta da hayvan figürlerinde tırnakların altın ile kaplı olmasıdır. Katanda boyunda kazılan büyük mezarda sırtında eyer bulunan bir at heykeline rastlanmıştır. Bu at heykelinin tırnaklarının altın yapraklarla kaplı olduğu görülmüştür.⁴⁷⁷

İslam öncesi Türk kültüründe özellikle altın madeninin kaplama tekniğinde bol miktarda kullanıldığı buluntulardan anlaşılmaktadır. Silahlar içerisinde özellikle

⁴⁷⁵ Yıldırım, Fa Hsien'in Seyahati, 50.

⁴⁷⁶ Diyarbakirli, Kazakistan'da Bulunan Esik Kurgan, 297-298; Eruz, 21.

⁴⁷⁷ Radloff, *Sibirya'dan*, Cilt II, 145.

kılıçlarda çoğunlukla altın, bazen de gümüş kaplama tercih edilmiş ve bu teknik çakma tekniği olarak da isimlendirilmiştir.⁴⁷⁸

Altay kurganlarından elde edilen altın kaplamalı kabzası ve kan oluğunu kaplayan ince altın plakası ile sonraki devirlerde Türk kılıçlarının ilk örneğini oluşturan eğri Türk kılıcını ortadan bölen ince altın şerit, demir üzerine yapılan altın kaplama tekniğinin ilk örneklerindedir. Ayrıca yine 1924-25 yıllarında Kuzey Moğolistan'daki Noin-Ula'da araştırma yapan P. Kazlow'un altın plaka aplikeli ipek kumaşlarla kaplı tabut buluntuları⁴⁷⁹ ile 1860-1879 yılları arasında Kerç Boğazı yakınlarındaki Kırım İskit kurganlarından ele geçirilen kumaşlara tutturulmuş altın plakalar⁴⁸⁰ Türkler tarafından hayatlarının her alanında bu tekniğin oldukça mahir bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Türk hayvan üslubunun önemli bir şekilde temsil edildiği bu buluntular M.Ö. II. yüzyıla dayandırılmaktadır.

Şekil: 1.6.
Kırım Kerç buluntularından altın elbise süsleri (M.Ö. V-IV. yy)
(Tamara Talbot Rice, s. 217)

Altay coğrafyası eski Demir Devrine bakıldığı vakit bu dönemden itibaren bu tekniğin bölge halkı tarafından kullanıldığı görülmektedir. Üstüvane⁴⁸¹ ile iyice ezilen altın çok ince yapraklar haline getirilmiştir. Bu gibi ince levhalar süs eşyası ve düğmelere tutturularak kaplanmıştır. Katanda ve Berel boyunda buna benzer birçok altın yaprak ele geçirilmiştir. Ağaç ve bakır düğmeler ile bıçak ve hançer saplarının

⁴⁷⁸ Bahsi geçen bu aletler genelde çelikten yapıldığı için bunlar üzerinde çakma yapmak oldukça güç olacağından önce çeliğin çelikliği giderilir yani ısıtılarak suyu alınır. "Çeliğin suyunu almak" denilen bu işlemden eserler üzerine çakma yapıldıktan sonra onlara yeniden su vererek çelikleştirilir. Bkz. Kuşoğlu, 53/55.

⁴⁷⁹ William Samolin, Proto-Turks and China (Proto-Türkler ve Çin), **Türk Kültürü El Kitabı (İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar)**, Cilt 2, 1972, 23.

⁴⁸⁰ Olkhovsky, 67.

⁴⁸¹ İçi boş direk şeklinde silindir.

kaplanmasında kullanılan yapraklardan anlaşıldığı üzere henüz demir kaplamanın bu dönemde bilinmediği ortaya çıkmaktadır. Tabii altın kaplama tekniği yalnızca ağaç ve bakır üzerine yapılmamıştır. Bu ince yapraklardan kaplan, kedi, yılan gibi hayvan figürleri ile insan ve süvari şekilleri de elbiselerin sırma ve dikiş kenarlarına yerleştirilmiştir.⁴⁸²

Anlaşılan o ki konargöçer yaşam tarzının bir gereği olarak pratik eşyalar kullanmak zorunda olan Türkler gündelik hayattaki eşyalarında, ölüm törenlerinde, hatta yukarıdaki kılıç örneğinden de anlaşıldığı üzere savaş aletlerinde dahi estetik duygusuna önem veren bir tavır sergilemiştir. Böylece tarih sahnesine çıktığı coğrafyanın gereği olarak bir yandan büyük hayvan sürülerinin peşinde konargöçer bir hayat sürmek zorunda olan Türkler, diğer yandan bu hayat tarzına rağmen ulaşılması oldukça güç bir medeniyet seviyesine ulaşmış ve hayatının yer alanında estetiğe oldukça önem vermiştir.

1.2.2.7. Aplike etme

Özellikle gümüş tabakların üzerine uygulanan applike tekniği de tıpkı; kakma, delik işi, granül, telkâri ve kaplama tekniklerinde olduğu gibi bir metali diğerine tutturarak süsleme yapılan bir tekniktir. Figür ve nakışları konturlarından keserek ve oyarak başka bir malzeme üzerine yapıştırma işlemi olan bu sanat Türkler tarafından yüzyıllarca kullanılmıştır. İlk olarak İran Sasani devri gümüş tabaklarında görülen bu tekniğin Türk kültüründe uzun süre sürdürülmesinde Oğuzların payı oldukça büyüktür.⁴⁸³

Aplike tekniği ile çalışacak olan usta öncelikle istediği deseni ince bir levha üzerine çizer daha sonra yükselterek kabartma tekniğini kullanıp istediği şekli oluşturur. Bu şekli konturlarından keserek levhadan çıkaran usta çıkan parçanın kenarlarını da muhakkak törpüler. Eline aldığı şekli tutturmak istediği eserin üzerine koyan applike ustası sert sivri bir metalle şeklin kenarlarından geçer ve böylece elindeki parçanın desenini eserin üzerine çıkarmış olur. Bundan sonra çalma tekniğine geçen usta

⁴⁸² Radloff, *Sibirya'dan*, Cilt II, 136.

⁴⁸³ Bodur, 16.

çalma kalemi ile çizilen desenin üzerine derin yivler açar. Daha sonra ince uçlu bir aletle elindeki şeklin kenarlarını bu yivlerin içine sokan usta yiv açılırken kenara biriken metalleri de üzerine kapatarak hafif bir çekiçleme işlemi yapar ve parçayı esere tutturmuş olur.⁴⁸⁴ Görüldüğü üzere kabartma, çalma ve kakma tekniklerinin bir bileşimi olan bu teknik oldukça ince işçilik gerektirmektedir. Aplike ustası da bahsi geçen bu teknikleri en iyi şekilde uygulayabilecek donanımda olmak zorundadır.

Aplike tekniği genelde yüksek kabartmanın zor olduğu kalın eserlerin üzerine yapılır. En önemli olumsuzluğu yapılan kabartmaların dayanıksız olmasıdır. Aplike edilen kabartmalar çok ince levhalardan yapıldığından kolayca delinebilir, ayrıca kakma işlemi yalnızca tutturulan parçanın kenarlarından yapıldığı için kısa sürede dökülebilir.⁴⁸⁵

1.2.2.8. Savatlama

Eser üzerine çelik kalemlerle açılan kanalların içerisine bir kapta hazırlanmış ve adına savat denilen karışım iyice sürülür, daha sonra ateş üzerine tutulan eserin üzerindeki savat eriyerek boşlukları doldurunca eser soğumaya bırakılır. Soğuyan savat birkaç aşamadan sonra cilalanır ve işlem tamamlanır.⁴⁸⁶ Türkçe “yalak” anlamına gelen ve “su oluşu” anlamındaki “savak” kelimesi ile ilişkili olduğu düşünülen savat⁴⁸⁷ karışımı; bir ölçü gümüş, dört ölçü bakır, dört ölçü kurşun ve yeterince kükürt ile yapılır. Bu karışım hazırlanırken sıralama oldukça mühimdir. Buna göre, önce gümüş ve bakır bir potada eritilir, daha sonra kurşun eklenir ve o da eriyince kükürt eklenmeye başlanır. Kükürt eklenmesi karışımın rengi güvercin kanadı denen renge dönene kadar devam eder, sonra soğumaya bırakılan karışım kullanılacağı zaman havanda dövülerek toz haline getirilir ve kullanılır.⁴⁸⁸

Çeliğin ve gümüşün karartılarak savat tarzında süslenmesinin VI.-VIII. yüzyıl Orta Asya konargöçer Türkleri tarafından bilinen bir teknik olduğu buluntulardan

⁴⁸⁴ Erginsoy, 42.

⁴⁸⁵ Maryon - Plenderleith, 656-657.

⁴⁸⁶ Kuşoğlu, 199.

⁴⁸⁷ Celal Esad Arseven, **Türk Sanatı**, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, 240.

⁴⁸⁸ Kuşoğlu, 199.

anlaşılmaktadır.⁴⁸⁹ Hazar bölgesi Türklerinde de oldukça meşhur olan bu uygulama Anadolu'ya da buradaki Türkler vasıtasıyla getirilmiştir. Özellikle Türkistan, Kafkasya ve İran coğrafyasına ait gümüş eserler üzerinde bu teknik sıklıkla kullanılmıştır.⁴⁹⁰

1.2.2.9. Çikin veya Çekin Tekniği (Sırmalı)

Dünya literatüründe “*brokard*” Anadolu’da ise “*sırmalı*” olarak bilinen ipek kumaşların altın tel kullanılarak dikilip estetik kazandırılması işlemine Eski Türkler “*çikin*” veya “*çekin*” demişlerdir. Esasen Çin kültüründe oldukça yaygın olan bu gelenek Türkler de çok eski dönemlerden itibaren kullanılmaktadır ki, muhtemelen bu teknik Çin kültürünün etkisi ile Türk kültür çevresine yayılmıştır.⁴⁹¹ Kaşgarlı Mahmut eserinde “*çikin*” sözünü “*ibrişim*” şeklinde açıklamış ve “*çikin yıpi*” kavramını “*ibrişim teli*” olarak not düşmüştür. Bu açıklamaların devamında “*çikin*” sözü hakkında yazmaya devam eden Kaşgarlı “*çikin çiknedi*” sözünü ise; “*ipek kumaşı kılaptanla yani altın sarılı ibrişimle dikti*” şeklinde açıklayarak sözün manasını net bir şekilde ifade etmiştir. Aynı eserden anladığımıza göre XI. yüzyılda Türkler bu şekilde yani altın veya gümüşle süslenmiş kumaşlara genel olarak “*agı*” adını vermişlerdir.⁴⁹²

Bu şekilde yapılan kumaş süslemeleri Türk kültüründe birçok alanda karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Türk kültüründe hakimiyetin sembolü olarak kabul edilen tuğlar için de geçerlidir. Türk kültüründe hilal; bugünkü karşılığı olarak sancak veya bayrak diyebileceğimiz tuğlarda sıklıkla kullanılan bir sembol olarak görülmektedir. Kırgız Türkleri tarafından “*ayçık*” olarak adlandırılan ve bayraklara nakış şeklinde işlenen hilallerin işleminde altın sırmaların kullanıldığı ve bu bayrakların Kırgız dilinde “*ayçığı altın tuu*” şeklinde adlandırıldığı bilinmektedir.⁴⁹³

⁴⁸⁹ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 109.

⁴⁹⁰ Erginsoy, 43.

⁴⁹¹ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, 2000, Cilt V, 346/395.

⁴⁹² Kaşgarlı, Cilt I, 89/414; Cilt II, 153.

⁴⁹³ Yudahin, 64.

İKİNCİ BÖLÜM

BOZKIR TÜRK KÜLTÜRÜNDE METALİN KULLANIMI

2.1. Sosyo-Kültürel Alanda Metal

Bozkır Türkleri Türkistan'da sürdükleri konargöçer yaşamın bir gereği olarak bu hayat tarzlarına uygun pratiklikte taşınması kolay olan eşyalar yapmış ve kullanmışlardır. Metalin bozkır Türk kültüründe kullanılmaya başlamasıyla beraber aynı pratik tarzda metal nesnelere; ev eşyaları, kıyafetler, savaş aletleri, at koşum takımları, süs eşyası ve takılar gibi birçok alanda hızla yer almaya başlamıştır.

Çalışmamızın bu bölümünde bozkır Türk kültürünün sosyo-kültürel alanında yer alan ev eşyası, kıyafet süsleri, süs eşyası ve takılar gibi birçok eserde hangi metallerin nasıl kullanıldığını açıklamaya çalışacağız. Çoğu kurganlardan elde edilen bu arkeolojik nesnelere tanıtım ve sanatsal değerlerinin tespiti Sanat Tarihinin konusu ve alanın uzmanlarının uğraşı olduğundan bu noktalar üzerinde fazlaca durmayarak onların kültürdeki yerlerini açıklamaya çalışmak bu başlığın diğer önemli bir amacı olacaktır.

2.1.1. Ev Eşyası Olarak Metal

Metal işleme sanatını mesleki bir uzmanlık haline getirmiş olan Bozkır Türkleri metali, ürettikleri mükemmel silahlarının yanında ev eşyası yapımında da yoğun bir şekilde kullanmışlardır. Metalden ürettikleri kap-kacaklar, kazanlar, maşrapalar, ibrikler ve uçayak denilen ocaklar gibi birçok ev aleti işin uzmanları tarafından birer sanat eseri değerinde görülmektedir. Türk ustalarının ürettikleri bu eserler bozkır coğrafyasında Çin'den Tuna boylarına kadar geniş bir alanda ve binlerce kurganda bol miktarda bulunmaktadır.⁴⁹⁴

---

⁴⁹⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 321.

2.1.1.1. Kazanlar

Bozkır Türkleri açısından maden dökümcülüğünün en önemli eserlerinden olan tunç kazanlar onlar vasıtasıyla Moğolistan, Kuzey Çin, Altaylar, Urallar ve Macaristan başta olmak üzere oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Konargöçer Türk'ün her çadırında muhakkak bulunan kendilerine özgü desenli kazanlar devamlı olarak kutsal kabul edilen ocak ateşinin üzerinde durmuştur.⁴⁹⁵

Eski Türklerde kazan sözü yemek pişirmeye yarayan kazan, tencere ve hatta tava için bile kullanılmış bir söz olarak görülmektedir. Türk kültürü açısından bunlar arasındaki temel fark boyları ile ilgili olan bölümdür. Hepsi de yemek pişirmekte kullanılan bu aletlerin esasında büyük olanı için kazan kelimesi kullanılmakla beraber tencere boylarında küçük kazanlar olabileceği gibi kazan büyüklüğünde tencerelerin varlığı da bir gerçektir. Bu sebeptendir ki, Türkler kazan için söyledikleri bir sözü bazen tencere hatta bazen de tava için bile söyleyebilirlerdi. Türk kültüründeki kelimelerin kökenleri üzerine derin araştırmaları olan Bahaeddin Ögel “*kazan*” kelimesinin Türkçe bir kelime olmadığını düşünmektedir. Bu görüşünü eski Uygur yazılarında ve Kaşgarlı'nın eserinde kelimenin hiç kaydedilmemesi ile destekleyen Ögel'e göre aslı “*kazgan*” olan bu söz muhtemelen Orta Asya'nın eski yerlileri ve Türklerin kapı komşuları olan Soğd veya Tacikli kavimler tarafından Türk kültür çevresine getirilmiştir. Orta Asya'da bu alet için kullanılan kazgan adı daha çok Çağatay kültür çevresinde görülürken, dış tesirlerden oldukça uzak olan Kırgız Türklerinde, Altay kültür çevresinde, Mısır, Kıpçak ve Kuman Türklerinde ise bugünkü gibi kazan olarak kaydedilmiştir.⁴⁹⁶

Anlaşıldığı üzere Türk kültüründeki bu türden büyük kazanlar ordu ve şölen kazanları olarak kullanılmaktaydı. Pek tabii ki bunların bazıları zaman zaman mitolojik bir unsur olarak da karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Türk kültüründe çokluğu ifade eden kırk sayısı burada da devreye girmiş ve efsanevi kazanların büyüklükleri ifade edebilmek için “*kırk kulplu demir kazanlar*” tanımlaması kullanılmıştır. Elbette gerçeklikle bir ilgisi olmayan bu tanımlamalar bize Türk

⁴⁹⁵ Haussig, 156.

⁴⁹⁶ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt IV, 235-238.

kültüründeki kazan anlayışının önemini anlatmak açısından oldukça önemlidir. Ev ve aile kazanları ise hiçbir zaman çok büyük boyda olmamıştır. Zaten aşırı büyük olmasına gerekte olmayan bu kazanlar konargöçer Türkler açısından son derece kıymetli ve taşınması kolay olan türdendir. Nitekim konargöçer Türkler bu kazanları zedelemeyen taşıyabilmek için ayriyeten bir kazan kabı veya torbası da yapmışlardır.⁴⁹⁷

Dışlarındaki yanık izlerinden yemek pişirmek için kullanıldığı anlaşılan böylesi küçük tunç kazanlar bütün Avrasya boyunca yapılan arkeolojik kazılarda ele geçirilmiş⁴⁹⁸ ve bunlar Türk kültür çevresinde çeşitli adlar ile isimlendirilmişlerdir. Çağatay sözlüğüne bakıldığı vakit “kazgan” ifadesinden türetilen “kazgancık” kelimesinin küçük kazanları yani tencereleri⁴⁹⁹ ifade ettiği görülür, Kırgız Türklerinde ise büyüğü kazan olarak adlandırılan bu araçların küçüğüne “çılpaçın” denmektedir.⁵⁰⁰ Kaşgarlı ise meşhur eserinde bunları “aşıç” veya “eşiç” olarak kaydetmiş ve eserinin önemli bir kısmında bu kelimeye yer vermiştir. Aş kelimesinden türetildiğini tahmin edeceğimiz bu kelime bazen de su kabı anlamına gelen “bukaç” kelimesi ile birleşmiş ve buradaki “aşıç bukaç” söylemi yine tencereyi ifade etmiştir.⁵⁰¹

Burada bahsedilmesi gereken önemli bir konuda kazanların kulpu meselesidir. Eski Türklerde tıpkı bugün Anadolu’nun birçok bölgesinde olduğu gibi kazanın kulpuna “kulak” ifadesini kullanılmıştır. Kırgız sözlüğüne bakıldığı vakit birçok mana taşıyan kulak kelimesinin bir anlamının da kazan kulpu olduğu görülmektedir. Nitekim Yudahin sözlüğünde geçen; “kırk kulak kazan bar eken” yani “kırk kulplu kazan varmış”⁵⁰² sözü bunu açık bir şekilde ifade etmektedir. Yine Mukaddimetü’l Edep adlı esere baktığımız vakit orada da kazanın kulpundan bahsederken kazan kulağı⁵⁰³ ifadesi kullanıldığı görülmektedir ki, Harezmsahlar kültür çevresi hakkında

⁴⁹⁷ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt IV, 243-244.

⁴⁹⁸ Miklos Erdy, Orta Avrasya Boyunca Hiong-nu Tarzı Kazanlar ve Bunların Kaya Kabartmalarında Ortaya Çıkışları, Hatice Şirin (çev.), **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı XI, 1996, 266.

⁴⁹⁹ Suat Ünlü, **Çağatay Türkçesi Sözlüğü**, Konya: Eğitim Yayınevi, 2013, 602.

⁵⁰⁰ Yudahin, 267/426.

⁵⁰¹ Kaşgarlı, Cilt I, 52-518; Cilt II, 12-357; Cilt III, 142-409.

⁵⁰² Yudahin, 518.

⁵⁰³ **Mukaddimetü’l Edep**, b.350

oldukça kapsamlı bilgiler sunan bu eserden de anlaşıldığı üzere kulak ifadesi Harezmsahlar arasında da kazanın kulpunu ifade etmek için kullanılmıştır. Kazanın bölümlerinden bahsedilmişken bugünkü Türkçe ile ifade ettiğimiz kazanın alt kısmı yani dibi için eski Türklerin kullandığı ifade yine Kaşgarlının eserinde karşımıza çıkmaktadır. Eserden anladığımız kadarıyla eski Türkler süt ve un gibi kazanın dibinde yapışıp kalan parçalara “kez” demişlerdir ve buradan türettikleri deyim ile kazanın dibinden bahsedecekleri vakit “aşış kezi” yani “kazandibi” ifadesini kullanmışlardır.⁵⁰⁴

Çince “ting” Türkçe “küzeç” denen üçayaklı tunç kazanların Karasuk-Tagar kültüründe yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir.⁵⁰⁵ Çoğu Bakır Devrine ait ev eşyaları arasında oldukça mühim bir yer tutan bu kazanlara Altay, Kazak Boyları, Yenisey ve Abakan civarında yapılan çalışmalarda da sıklıkla rastlanmıştır. Genelde şekil olarak birbirlerinin aynı olan bu kazanların bazılarında görülen işlemler onların Tunç Devrine ait olduğunu göstermektedir. İster Bakır ister Tunç Çağına ait olsun kazanlar şekil itibarıyla boş bir yarım küre veya bardak şeklindeki esas kap ve kazanın alt kısmının ortasına yerleştirilmiş ayaklardan oluşmaktadır. Kazan ve ayakları bu devirde ayrı ayrı değil her daim tüm bir şekilde dökülmüştür. Yanlarında genellikle yukarı kalkık kolları bulunan kazanların üst kenarı düz, bükülmüş veya işlenerek süslenmiştir. Şekillerinden anlaşıldığı üzere tunç devri insanları üçayak modelini bilmiyor ve kazanı doğrudan doğruya ateşin üzerine koyuyorlardı.⁵⁰⁶ Bu tip kazanlar oldukça kullanışlıydılar; çünkü bunları yanan ateşin üzerine koymak için ikinci bir üçayağa ihtiyaç duyulmuyordu. Fakat taşınması oldukça güç olan bu kazanların günlük hayatta konargöçerler tarafından kullanıldığını düşünmek oldukça zordu, zira onlar pratik üçayaklı ocaklar ile bu işi kolaylıkla hallediyorlardı. Bu tipten kendinden ayaklı büyük kazanlar ise daha çok eski Orta Asya ve Çin geleneğinde dini törenlerde önemli bir yer tutmakta ve çok büyük bir değer taşımaktaydı. Bugün hala Altay taraflarında kullanılmakta olan bu tip kazanlar bölgede “ayaktuu kazan” yani “ayaklı kazan” olarak isimlendirilmektedirler.⁵⁰⁷ Aslında İskit tipi dediğimiz bu bakırdan imal edilmiş kazan türlerinin ocak üzerine

---

⁵⁰⁴ Kaşgarlı, Cilt I, 327.

⁵⁰⁵ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 32.

⁵⁰⁶ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 97-98.

⁵⁰⁷ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt IV, 292-293.

konan ayaksız kazanlardan en önemli farkı yakıttan sağladığı tasarruftur. Bu nedenle bol miktarda çalı ve ağacın bulunduğu Tayga'da zaten taşınması oldukça zor olan bu kazan türleri çok fazla tercih edilmemiş onun yerine üçayak denen ve ocaklar üzerine konan ayaksız kazanla tercih edilmiştir.⁵⁰⁸

İskit kurganlarının en önemlisi ve en etkileyicisi olarak Güney Rusya'da yer alan Çertomlik kurgan içerisinde bulunan objelerin çeşitliliği, sanat kalitesi ve altın işçiliğinin fevkalade güzelliği ile Türk kültür tarihi açısından oldukça önemlidir.⁵⁰⁹ Kurgandaki bir mezardan cesetlerin yanında ele geçirilen ve içerisinde ölü için adanmış kurban eti buluntuları içeren kazanlar ise bahsi geçen büyük tunç kazanlara net bir örnek teşkil etmektedir.⁵¹⁰ Buna göre biri kadın, diğeri buluntulardan anlaşıldığı üzere hizmetkârı olduğu düşünülen erkek bir ceset arasında bulunan kazan, orta kısmına yerleştirilmiş üçayak yüksekliğinde bir ayaktan oluşmaktadır. Ağız kısmında sıralanmış altı adet keçi motifinin ise kulüp olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Bu kazanın haricinde yine tunçtan çok sayıda küçük kazanlar ve altın objelerde mevcuttur.⁵¹¹ Noin Ula kurganlarında da Hun dönemine ait birçok tunç kazan bulunmuştur. Bunlar arasında et pişirmek için diğerlerinden büyükçe yapılmış olanları ve sapları hayvan başı şeklinde olan daha küçükleri de mevcuttur.⁵¹²

Şekil: 2.1.

Çertomlik Tunç Kazanı M.Ö. IV. yy
(Tamara Talbot Rice, s. 94)

Şekil: 2.2.

İskit Tunç Kazanı, Moğolistan
(E. H. Minns, 79)

⁵⁰⁸ Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, 43.

⁵⁰⁹ Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi (Atlı Kavimler Medeniyeti)*, Konya: Çizgi Kitapevi, 2005, 22.

⁵¹⁰ Melyukova, *Scythians of Southeastern Europe*, 46; Grakov, 138.

⁵¹¹ Rice, 95; Grakov, 138.

⁵¹² Ishjants, 155.

Macaristan'daki Budapeşte Milli Müzesinde sergilenen tunç kazanlar bozkır Türklerinin yerleştikleri veya üzerinden geçtikleri bölgelerde bıraktıkları eserlere önemli bir örnek teşkil etmektedir. Tek veya çift kat olmak üzere yukarı doğru kazanın etrafını dikey olarak dolaşan şeritler ve en sonunda dört ya da altı tane yarı yuvarlak büyük pençeli dikdörtgen saplar ile bu eserler tipik Türk kazanlarını temsil eder niteliktedir.⁵¹³

Avrupa Hunlarına ait Macaristan buluntularında da Hun tunç kazanları oldukça karakteristik eserler olarak karşımıza çıkarlar. En belirgin özellikleri değişik motiflerdeki kulpları ve çan veya koni şeklindeki ayakları olan⁵¹⁴ bu kazanlar arasında bugün Macar Milli Müzesinde sergilenen iki tunç kurban kazanı önemli bir yer tutmaktadır. Yüksekliği 66 cm, üst kutru 46 cm olan ve ayağı kırık halde bulunan birinci kazan Peşte eyaletinin Törtel mevkiinde bulunmuştur. Muazzam bir şekilde dökülmüş olan bu kazanın döküm kalıbı dört parçadan oluşmaktadır. Bu türden büyük eserlerde eski döküm ustalarının işlerini kolaylaştırmak için böyle parçalı kalıplar kullandığı bilinmektedir. Kapos Irmağı vadisinin Högyesz ve Regöly kasabaları arasında bulunan ikinci kazan şekil olarak birincisi ile aynıdır sadece ondan daha ufaktır. Bu ikinci kazanın yüksekliği 52 cm, üst kutru ise 33 cm dir.⁵¹⁵

Ordos'tan (İç Moğolistan) Orta Avrupa'daki Macaristan'a kadar çok sayıda kazan türünü bizzat inceleyerek yayına hazırlayan Macar alim Miklos Erdy küçüklerinin iki parçadan büyüklerinin ise genel olarak dört parçadan oluştuğunu belirttiği, üzerlerinde mantara benzeyen süslemeleri olan bu kare kulplu kazanların aynı zamanda kutsal birer kap olarak kullanılmasından yola çıkarak bunun Türkler tarafından batıya yapılan göç sırasında etnografik ve dini görüşlerin korunmasında bir alamet olarak kabul etmiştir. Bu durum Orta Asya'daki Hunlar ile Avrupa'da boy gösteren Hunların aynı kökten geldiğine önemli bir delil teşkil etmektedir.⁵¹⁶

---

⁵¹³ Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, 13-14.

⁵¹⁴ Erdy, 277.

⁵¹⁵ Fettich, 210-211.

⁵¹⁶ Yine Hunların Avrupa'da buldukları devirlerde mücevherlerine resmettikleri geometrik motiflerin Minusinsk bölgesindeki kazanlarda da var olması bu köken birliğine işaret eden önemli delillerdendir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdy,266-268.

Türklerin yurt olarak isimlendirdikleri çadırlarının zeminlerine keçe veya halı örtülür, sadece orta kısım ocak için açık bırakılırdı. Bu boş bırakılan yere ya demirden üçayak ya da taşların üst üste konması ile meydana getirilen ayakların üstüne büyük bir kazan yerleştirilirdi. Özellikle at, deve veya koyun etinin pişirildiği bu kazanlar, ister fakir ister zengin olsun bir konargöçerin en önemli eşyasıydı.⁵¹⁷ Yapılan arkeolojik çalışmalar çift kulplu ve üçayaktan oluşan çoğunluğu tunç bu kazanların Tagar kültüründe Minusinsk bölgesinde de var olduğuna işaret etmektedir.⁵¹⁸ Beş litreye kadar çok küçükleri olduğu gibi birkaç yüz litreye kadar devasa boyutlarda olanları da bulunan Tagar kazanlarının kulpları değişik biçimlerde olup genelde halka şekilli, ilmek şekilli, mantar şekilli veya hayvan figürlüdür. Yan tarafları ise genelde halat şeklinde figürlerle süslenmiştir.⁵¹⁹

Esasen bu tarzdan yani tunç döküm, ayaklı ve kulplu kazanlar konargöçerler tarafından sıklıkla tercih edilirdi. Kulpları genel olarak yuvarlak ve dikdörtgen ayakları ise koni veya çan şeklinde olduğu gibi ayaksız bir biçimde yassı tabanlı olarak üretilen⁵²⁰ bozkır Türk kazanları Karadeniz'in kuzey bozkırlarında İskitler tarafından kullanıldığı gibi onlardan sonra hem bu bölgede hem de Kuzey Kafkasya'da⁵²¹ önemli ölçüde hakimiyet sağlamış olan Sarmatlar tarafından da kullanılmıştır.⁵²² İskit tunç kazanlarının kulpları diğer Orta Asya kavimlerinki gibi genelde keçi veya geyik şeklindedir.⁵²³ Çoğu kez yatay çıkıntı şeklindeki kulplar ve ağaç kapların kenarları da aynı hayvan figürleriyle süslü altın plakalarla kaplanmıştır. Bazen kabın tamamı da bu plakalarla kaplanıyordu. Solocho kurganından bulunan ağaç bir leğenin duvarı üzerindeki altın balık, Çastıye kurganındaki kapların kulplarındaki ayı ve Aleksandropolis kurganındaki kulpların yaban domuzu kaplı zırhları bunlara örnektir.⁵²⁴

---

⁵¹⁷ Diyarbekirli, **Hun Sanatı**, 54.

⁵¹⁸ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 14.

⁵¹⁹ Bokovenko, Tagar Kültürü, 531.

⁵²⁰ Erdy, 280-284.

⁵²¹ Maya P. Abramova, Sarmatians in The North Caucasus, **Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age**, Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (ed.), Berkeley: Zinat Press, 1995, 166.

⁵²² Vıladimir V. Dvornichenko, Sauromatian Culture, **Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age**, Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (ed.), Berkeley: Zinat Press, 1995, 109.

⁵²³ Boris A. Litvinskij, Copper Cauldrons from Gilgit and Central Asia: More about Saka and Dards and Related Problems, **East and West**, Vol. 52, No. 1/4, 2002, 144.

⁵²⁴ Grakov, 199-200.

Kurganlardan çıkarılan malzemelere bakıldığı vakit kazan benzeri eşyaların genelde ölünün ayakucunda gömülü olduğunu görmekteyiz. S.V. Kiselev'in 1935'te başlattığı kazılarda Göktürk, Uygur ve Kırgız devirlerine ait birçok kurgan açılmıştır. Birçok kıymetli parçanın bulunduğu eserlerin üzerinde Orhon alfabesi ile yazılı olan Türkçe metinlerin var olması bu mezarların VII.-VIII. yüzyıl Türk yönetici ve beylerine ait olduğunu ispat eder niteliktedir. Kiselev'in kendi ifadesine göre bu kazılar Kuray ve Tuyahıt kasabalarında yapılmış ve toplamda 23 adet kurgan açılmıştır. İki kurganda da ölülerin ayakuçlarında demirden kazanlar çıkarılmıştır ki, bu kazanların şekil ve hacim bakımından İskit kazanlarına benzerliği dikkat çekicidir.⁵²⁵

Özellikle M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilen Kuzey Kafkaslardaki Kuban kazılarında bol miktarda elde edilen tunçtan dökülme İskit kazanlarını⁵²⁶ ve onların devasa büyüklüklerini Herodot da eserinde tarif etmektedir. Bizzat Borysthenes ile Hypanis arasındaki Exampeia denilen bir yere gittiğinden bahseden Herodot burada suyu acılığından dolayı içilmeyen bir kaynak bulunduğunu ve bunun Hypanis'e karışarak bu ırmağın suyunu da içilemeyecek hale soktuğundan bahsetmiştir. Burada gördüğü İskitlere ait bakır bir kazanı tarif ederken, bu kazanın Grek kazanlarından altı kat daha büyük olduğuna vurgu yapmıştır. Büyüklüğünü tarif etmek için alt yüz "*amphora*"⁵²⁷ yı rahatlıkla içine alır dediği kazanların kalınlıklarını ise kabaca altı parmak olarak ifade etmiştir. Herodot'un görmüş olduğu bu kazanın hikâyesi ise oldukça dikkat çekicidir. Bölgedekilerden aldığı bilgilere göre bu kazanın yapım hikâyesi şöyledir: "*İskitlerin hükümdarı Ariantas onların kaç kişi olduklarını öğrenmek istemiş, her İskit'in kendisine bir kargı ucu getirmesi için haber salmış; getirmeyen öldürülecekti. Pek çok kargı ucu getirilmiş ve o da bunlardan kalıcı bir anıt yaptırmak istemiş. O zaman bu bakır kazan yapılmıştır. Exampeia denilen yerde kurbanlar bunun içine konur. İşte İskitlerin kaç kişi oldukları hakkında dinlediklerim*

⁵²⁵ Abdulkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, 2. Basım Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, 497-499.

⁵²⁶ Petrenko, 16.

⁵²⁷ Gövdesinden daha ince olan boyun kısmının altında dibe doğru daralarak sonlanan iki kulplu, antik dönemlere özgü bir çeşit tepsi.

bunlardır”.⁵²⁸ Hikâyeden de anlaşıldığı kadarıyla esasen nüfus sayımı için yapılan bu kazan daha sonraları İskitler için törenlerin bir sembolü haline gelmiştir. Nitekim İskitlerin Kazakistan buluntularında ele geçirilen bu tipten tören kazanlarının biri üzerindeki tabandan yukarı doğru yayılan güneş sembolünün inanç nitelikli olduğu düşünülmektedir.⁵²⁹ İskitlerin meşhur Solocho kurganlarında da rastladığımız bu tarzdan büyük kazanlara⁵³⁰ onlardan sonra Kuzey Karadeniz’de hüküm sürmüş olan Sarmat kurganlarında da rastlarız.⁵³¹

2.1.1.2. Kap kacaklar (Ayaklar)

Türk kültür tarihi hakkında oldukça kıymetli bilgiler olarak istifade ettiğimiz Kaşgarlının eseri Divanü Lugat-it Türk’e baktığımız vakit, Türk dilinin henüz başka kültürlerin dillerinden etkilenmeyip en sade bir şekilde yaşadığı dönemlerde, yapılış malzemesi ister tahta ister toprak, isterse de metal olsun bir şeyler içmek için kullanılan kadeh, tas, kap vb. bütün eşyalar temel olarak “*ayak*” şeklinde anılmıştır. Kaşgarlının ayak hakkında yaptığı açıklamalardan anladığımız üzere Oğuzlar bu tabirden haberdar olmayıp bu türden kap kacaklara “*çanak*” ismini kullanmışlardır.⁵³² Özellikle üçayak şeklinde üretilen bu içme kapları Türk kültüründe devlet ve hakimiyet sembolü olarak kabul görmektedir.⁵³³

Batı Türkleri olarak isimlendirebileceğimiz Oğuzlarda bu ve benzeri farklılıkların sebebini yeri gelmişken burada açıklamak bizim konumuzu da kapsayan Türk kültür tarihi çalışmaları açısından oldukça mühim bir hadisedir. Türk kültür tarihi hakkında araştırmalar yapan birçok ilim adamının değindiği bu konu hakkında, sayısız değerli eseri ile kültür tarihi çalışmalarına büyük katkılar sunan Prof. Dr. Bahaeddin Ögel yaptığı detaylı açıklamalar konun özünü anlamamız açısından oldukça kıymetlidir. Aynı kökten olsalar dahi Türklerin temel olarak Batı Türkleri ve Doğu Türkleri şeklinde iki kısma ayrıldığından söz açan Ögel; Oğuzları, Göktürk Devletinin henüz

⁵²⁸ Herodotos, **Herodotos Tarihi**, Müntekim Ökmen (çev), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, IV, 43-44.

⁵²⁹ Yablonsky, The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction, 213.

⁵³⁰ Grakov, 135-136.

⁵³¹ Barbarunova, 128.

⁵³² Kaşgarlı, Cilt I, 80/84/178..., Cilt II, 175/246/346, Cilt III, 143/296/306...

⁵³³ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Cilt I, 16-17.

olgunlaşma ve gelişme çağı olan VI. ve VII. yüzyıllardan önceleri bile batıdaki kültürler ile ilişkiler kuran Batı Göktürk devletinin batıya kayan önemli bir kısmı olarak tanımlanmaktadır. Açıklamalarına Türklerin bu kısmının Orta Asya'nın batısında oturan Soğd ve Tacik kavimleri ile önemli kültürel etkileşimde bulunduğunu ifade ederek devam eden ilim adamı bu kavimlerin bugünkü Şiraz Farsları ile karıştırılmaması gerektiğini de önemle vurgulamıştır. Batı Türklerinin bu kavimlerle olan etkileşimi pek doğal olarak Dünyanın başka coğrafyalarında da görebileceğimiz kültürel etkileşimi de doğurmuştur. İşte Altay coğrafyasında yaşayan Türk kavimleri ya da Sibiryada tundralarında başka kavimlerin tesirlerinden uzak yaşamış Yakut Türkleri gibi diğer Türk kavimlerinden Oğuzların dillerinin kısmi bir dil farklılık gösterme sebebi bu yüzdendir.⁵³⁴

Bu mevzuyu eserinde; *“Oğuzlar Farslar ile düşüp kalkmaya başlayınca bir takım Türkçe sözleri unuttular”* şeklinde dile getiren Kaşgarlı, bu iddiasını *“ayak”* sözünde yaptığı *“Ayak, kap kacak demektir. Bunu Oğuzlar bilmezler. Çanak derler”* tespiti ile güçlendirmiştir. Daha önce de bahsi geçtiği üzere kap, kâse, kadeh vb. için hep ayak kelimesi kullanılan eserin birçok yerinde bu kelime geçmesine rağmen farklı kullanım yerlerini görmek amacı ile eserden birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Buna göre eserde geçen; *“sırlı ayak”* yani *“sırlı nakışlı kâse”*, *“çeling ayak”* yani *“çin kasesi”*, *“ayak kıldığı”* yani *“kabın kıyısı”*, *“ayak yuku”* yani *“kap bulaşığı”*, *“kaşukluğ ayak”* yani *“kaşıklı kadeh”* kullanımlar farklılığı anlatılmak açısından yeterlidir.⁵³⁵

Buldukları coğrafyadaki maden yataklarının bolluğu ve bu madenleri işlemedeki ustalıkları Türkler için dönemlerindeki diğer medeniyetlere göre büyük bir avantaj sağlamıştır. Bu durum sadece silah yapımıyla da alakalı değildir. Madenin her türlüünü birçok farklı teknikle oldukça mahir bir şekilde işleyen Türkler için bu becerileri onlara sosyo-ekonomik yaşamlarında önemli bir konfor sunmuştur. Oysa hemen sınırlarındaki Çin için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Sınırlarındaki maden yataklarının azlığı onların daima maden konusunda kıtlık yaşamasına sebep olmuştur. Kurganlardan elde edilen buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla Türk

⁵³⁴ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt IV, 159/161.

⁵³⁵ Kaşgarlı, Cilt I, 84/324/375/497; Cilt II, 175; Cilt III, 143/306.

coğrafyalarında M.Ö. 1500'lerden itibaren bolca görünen ve hayatın her alanında sıklıkla kullanılan tunç, Çin coğrafyasında birinci bin yılın ortalarında dahi çok pahalı bir madde idi. Bu madenin çıkarılması ve işlenmesindeki kıtlıktan dolayı az sayıda ürettikleri tunç kâseler bile onlar için gündelik hayatta değil yalnızca törenlerde kullanılacak kadar değerliydi. Hatta sermaye olarak biriktirilen bu eşyalar gerekli durumlarda eritilerek paraya çevrilir daha sonra gereklilik ortadan kalkınca yeniden kap kakak yapılırdı. Onlar için madeni paranın hakiki kıymeti ile itibari kıymeti aynıydı.⁵³⁶

İlk Türklerin önemli bir evresi olarak anılan ve Andronovo kültürünün genetik olarak mirasçısı kabul edilen Karasuk kültürü Altaylarda (Minusinsk) ve Yenisey havzasında tahmini olarak M.Ö. 1300 – M.Ö. 800 arasına tarihlendirilmektedir. Bu kültüre ait bakır veya tunç tasların Çin'in kuzeyinde egemen olan ve M.Ö. 1400'lere dayandırılan Yin (Shang) hanedanlığı mezarlarında bulunan taslarla benzerliği oldukça dikkat çekicidir. Kuzey Çin ile Doğu Asya bozkırlarındaki bu Tunç Çağı benzerlikleri ilk defa S. A. Teploukhov tarafından arkeolojik malzemeler temelinde tartışılmış, S. V. Kisilev ise bu benzerliği Yin hanedanlığı döneminde doğudan az sayıda göçmenin Minusinsk ve Güney Sibirya'ya nüfuz etmesine bağlamıştır.⁵³⁷ Yine bu bakır veya tunç kapları M.Ö. 7. yüzyıla dayandırılan İskitlere ait Kırım'daki kurganlarda,⁵³⁸ Diyanper Nehri kıyısındaki Çertomlik kurganda⁵³⁹ ve Noin Ula mezarlarındaki Hun buluntuları arasında da görmekteyiz. Bu mezarlarda Hun dönemine ait çok çeşitli ahşap ve kil kaplarda vardır. Bu kaplardan en çok dikkat çeken merkezinde bir fitil koymak için koni şeklinde gövdeye sahip olan üçayak üzerine monte edilmiş tunç bir kandildir.⁵⁴⁰

Yine özellikle İskit kurganlarında sayıları 1 ile 10 arasında değişen gümüşten veya bazı yıldız ve hayvan üslubuyla süslenmiş altın plakalarla kaplı ahşap kaplar bulunmaktadır ki, bunların ritüel amaçlı kaseler olduğu düşünülmektedir.⁵⁴¹ Özellikle M.Ö. V. yüzyılda İskitler arasında oldukça yaygın olduğu görülen hayvan

---

⁵³⁶ Eberhard, **Çin Tarihi**, 27-28.

⁵³⁷ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 26-27.

⁵³⁸ Olkhovsky, 66.

⁵³⁹ Rice, 94.

⁵⁴⁰ Ishjamts, 155.

⁵⁴¹ Melyukova, **Scythians of Southeastern Europe**, 45.

şekillerinin bezendiği altın plakalı ahşap kaseler sıklıkla geyik ve yırtıcı kuş motifleri ile süslenmiştir. Bu motifler arasında yırtıcı kedilerin ot oburlara saldırdığı figürlerin yanı sıra yırtıcı kuşların balık avlama tasvirleri de oldukça fazladır.⁵⁴² Bu tarzdan ahşap kaplara en güzel örnek İskit yöneticilerine ait olduğu düşünülen ve M.Ö. V. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen Solocha kurganından ele geçirilmiştir. Çanak biçiminde ifade edebileceğimiz bu kabın etrafı balık resmi ile bezenmiş altın bir çember ile kaplıdır. Yine aynı kurganın başka bir mezarında aslanlar tarafından parçalanmış birkaç sıra boğanın tasvir edildiği lüks bir kâse bulunmuştur ki, bu durum İskit krallarının Traklar ile kurduğu akrabalığa işaret eder çünkü bahsi geçen dönemde Aslan Trakya’da bulunan bir hayvandır.⁵⁴³

İskit kaseleri üzerindeki desenler her zaman onların inançlarıyla alakalı olmamıştır. Araştırmacılar tarafından “*İskit günlük yaşamından sahneler*” olarak isimlendirilen çeşitli insan figürleri onların diğer eşyalarında olduğu gibi bu türden kap kacaklarında da görülmüştür. İşte İskit yönetici sınıfının kurganlarının oldukça yaygın olduğu Ukrayna’da ortaya çıkarılan⁵⁴⁴ Gaimanova Mogila kurganındaki gümüş yaldızlı bir içki kadehi bu duruma örnek teşkil etmektedir. Resimde iki İskitli grup oturmuş haldeyken hizmetçiler ise ellerinde şarap ve kaz eti gibi yiyecek ve içecekler taşımaktadır.⁵⁴⁵

Ahşap kapların altın veya gümüşle kaplanma geleneğinin Sarmat kültüründe de devam ettirildiği kurgan buluntularından anlaşılmaktadır. Sarmat yöneticilerine ait olduğu düşünülen meşhur Filippovka kurganlarından çıkarılan tunçtan imal edilmiş birçok silah ve at koşum takımları ile; altın ve gümüşten yapılmış süs eşyaları ve kaplar bozkır kültürünün yönetici sınıfına ait klasik eşyalardır. Yine bu kaplar arasında altın veya hem altın hem de gümüşle kaplanmış olanları vardı ki, bunların da törenlerde kullanılan içme kaplarından olduğu tahmin edilmektedir.⁵⁴⁶

---

⁵⁴² Korolkova, Ritual Vessels of the Nomads, **The Golden Deer of Eurasia (Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes)**, Joan Aruz, Ann Farkas, Andrei Alekseev, and Elena Korolkova (ed.), New York: Yale University Press, 2000, 62.

⁵⁴³ Grakov, 135-136-137.

⁵⁴⁴ T. Sulimirski, Scythian Antiquities in Western Asia, **Artibus Asiae**, Vol. 17, No. 3/4, 1954, 314.

⁵⁴⁵ Piotrovsky, Excavations and Discoveries in Scythian Lands, 31.

⁵⁴⁶ Anatolii Pshenichniuk, The Filippovka Kurgans at the Heart of the Eurasian Steppes, **The Golden Deer of Eurasia (Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes)**, Joan Aruz, Ann Farkas, Andrei Alekseev, and Elena Korolkova (ed.), New York: Yale University Press, 2000, 25.

Göktürklerden itibaren başlayan ve hatta Orta Çağ İslami devirde de varlığını devam ettiren çok yaygın bir uygulama Türklerin madeni tabak, kap kakak gibi günlük eşyalarına yazı yazma geleneğidir. Bu uygulamayı Orhun, Altay ve Tanrı dağları buluntularındaki kulplu ve kulpsuz maşrapalarda ve Issık gölü kurganlarında çıkartılan Göktürk yazılı kitabelerle süslenen eserlerde görmekteyiz.⁵⁴⁷ Bu kapların kültür tarihinin aydınlatılması açısından doğurduğu son derece önemli bir sonuçta üzerlerindeki damgalarıdır ki, esasen bahsi geçen yazıların bu damgalardaki işaretlerden ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bilindiği üzere Bozkır Türklerinin yaşam tarzları gereği vazgeçilmez öğelerinden olan damgalar diğer bütün eşyaları ve hayvanlarında olduğu gibi kaplarında da vardı. Her boyun kendine özgü işaretlerinden oluşan bu damgalar sayesinde araştırmacılar; boyların birbirleri ile olan akrabalıkları, yaşadığı coğrafyadaki yayılım alanları ve yaşadığı zamanın tarihlendirilmesi gibi birçok konuda fikir sahibi olmuşlardır. İşte Esik kurganda M.Ö. IV. yüzyıla ait olduğu düşünülen gümüş bir kap bu açıdan son derece önemli bir buluntudur. Bazı âlimler bu gümüş kap içindeki erken dönem yazı şeklinin Göktürlere ait olduğunu düşünmüş ve bu bağlantıdan yola çıkarak esasen Göktürk yazısının milattan önce bir zamanda damgalardan yola çıkılarak oluşturulduğu tahmin edilmiştir.⁵⁴⁸ Akişev gibi bazı âlimlerin eski Türk yazısına benzerliğini vurguladığı bu yazılar sayesinde Altın Elbiseli Adam'ın boyunun en az M.Ö. V. yüzyılda yazıyı kullandığı tahmin edilmiştir.⁵⁴⁹

Ural bölgesi eserlerinde özellikle madeni eşyalar da Türk atlı hükümdar tasvirleri sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu bölgede yaşayan Türklerin maden sanatı konusunda oldukça mahir olduğu bilinmektedir. Laszlo, bölgede bulunan ve üzerinde atlı doğancı motif olan gümüş tasın batıya göç eden Macarlara ait olabileceğini kaydetse de bu iki medeniyetin birbirlerine kültürel yakınlığı da unutulmamalıdır. Macarları Türk boyları arasında sayan araştırmacıların iddialarını bir kenara bırakacak ve atlı doğancı hükümdar motifinin Türk kültürünün var olduğu hemen bütün coğrafyalardaki eserlerde karşımıza çıktığını düşünecek olursak, çoğunluğunda Türk boylarının bulunduğu Ural sahasındaki bu eserin Türk kültürüne ait olduğunu da görebiliriz. Pek tabii ki birbirleri ile sıkı kültürel etkileşim göz önüne alındığında

---

⁵⁴⁷ Bodur, 17-18.

⁵⁴⁸ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 23.

⁵⁴⁹ Seyidof, **Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında IV**, 38.

Türklerdeki bu geleneğin başka birçok gelenekte olduğu gibi Macarlara da sirayet etmiş olması gayet doğal görünmektedir. Ural bölgesi eserleri Çin sınırındaki ve Sibiry'a'daki aynı devir Türk eserleri ile büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Buradaki atlı doğancının duruşu Türkistan atlılarında olduğu gibi vücudunun üst kısmı önden alt kısmı ise yandan gösterilmiştir. Bu doğal olmayan görünüm Türk atlı figürünün tipik bir örneğidir. Bindiği at ise yine Türk motiflerinde tasvir edildiği gibi ön ayağı havada olan kuyruğu düğümlü yarı yabani bir “arkun” dur. Elindeki oldukça büyük boyda, büyükçe başı olan, kısa kanatlı ve uzun kuyruklu kuş figürü ise bilindik hükümdar Ongon'u sayılan yarı efsanevi avcı kuştur.⁵⁵⁰

2.1.1.3. Kaşıklar

Bozkır Türk kültüründe tahta ve kemikten yapılmış kaşıklarla beraber çok eski dönemlerden beri metal kaşıklarında var olduğunu Ordos koleksiyonundan elde edilen kaşıklardan anlamaktayız. Özellikle saplarında tıpkı Ordos bıçaklarında olduğu gibi hayvan figürleri olan kaşıklar bulunmuşlardır ki, bunların gündelik hayatta kullanılmalarının haricinde şaman ayinlerinde de kötü ruhları korkutmak için birer malzeme gibi kullanıldığı düşünülmektedir.⁵⁵¹

Ordos buluntularından elde edilen büyük kaşık örneklerinden ilki; sapı 8.6 cm, oyuk kısmı ise 8.7 cm olmak üzere toplam uzunluğu ortalama 17 cm'dir. Kaşığın uç kısmı ile neredeyse aynı uzunlukta olan sap kısmındaki geniş halka bunların kayışlara takılarak taşındığını göstermektedir. Sade bir şekilde işlenmiş olarak görünen bu kaşığın sapında bulunan ve güçlü metal halkalarla alt alta tutturulan kolye uçlarına benzer sallantılı metal süsler bozkır Türk'ü at üstünde dörtnala yol alırken çingirak gibi şiddetli ses çıkarırdı.⁵⁵² Muhtemelen bu süslerde yine kötü ruhlara karşı önlem almak için kullanılmıştır; çünkü şamanların ayinler esnasında kötü ruhları kovmak için yaptığı yegâne uygulamalardan biri de metalleri birbirine vurarak sesler

⁵⁵⁰ Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul: Kabaıcı Yayınevi, 2003, 189-190.

⁵⁵¹ Dagny Carter, *The Symbol of The Beast-The Animal Style Art of Eurasia*, New York: Ronald Press, 1957, 89.

⁵⁵² Andersson, *Ordos Bronzes*, 147.

çıkarmaktır. Bunun için üzerindeki kıyafetlerde, davulunda ve tokmağında hep bu sesleri çıkaracak metal aksesuarlar olmuştur.

Büyük kaşıklara örnek olarak vereceğimiz bir diğer kaşığın sap kısmı 8 cm uç kısmı ise 6.1 cm uzunluğundadır. Bu kaşık 4.8 cm genişliği ile yukarıdaki örnekten biraz daha kısa fakat daha geniş ve yuvarlaktır. Kaşığın sap kısmında diğer kaşıktaki gibi sallantılı süsler yoktur fakat kendinden işlemeli olarak ortada düz bir şerit ve kenarlarda ise sap boyunca ilerleyen dalgalı bir desen mevcuttur. Görselde kaşığın sapındaki halka görünmemekle beraber ucundaki aşınmalar zamanla kırılmış olabileceğini göstermektedir.⁵⁵³

Şekil: 2.3.

Ordos buluntularından sallantılı büyük kaşık örnekleri
(Johan Gunnar Andersson, 157)

Bahsi geçen Ordos buluntularından anlaşıldığı üzere Bozkır Türkleri Tunç Çağı ile birlikte diğer birçok araç gereçte olduğu gibi kaşıklarında da metal kullanmayı tercih etmişlerdir. Elbette diğer araçlarda olduğu gibi kaşıklarında metal ile birlikte başka maddelerden yapılanlarına da devam edilmiştir. Anlaşılan o ki yaşam tarzları gereği başka birçok eşyasını at üstünde ilerlerken yanında taşıyan Bozkır Türkleri kaşıklarını da yanlarında bulundurmaya ihmal etmemiş, hatta onların metal olanlarını kötü ruhlardan korunmak için tılsımlı birer araç olarak kabul etmişlerdir.

⁵⁵³ Andersson, Ordos Bronzes, 147.

2.1.1.4. İğne, Çuvaldız ve Bizler

Eski Türkçede “*yigne*” veya “*igne*” olarak geçen bu söz “*yi, yig, ig, ik*” kelimelerinin köklerinden türetilmiştir. Bu kelimeler Türkçe “*dik-mek, dikiş*” manası taşımaktadır ve bu işle uğraşan kişi yani terzi de yine bu köklerden türetilen “*yiçi*” şeklinde ifade edilmiştir. İğnenin deliği yani yurdu anlamında kullanılan “*urt*” sözü de eski Türkçede oldukça yaygın bir kelimedir. Fakat Divanü Lugat-it Türk'ten anladığımız kadarıyla tıpkı bugün olduğu gibi ipi iğneye geçirme durumu söz konusu olduğunda iğnenin deliğine vurgu yapılmamış ve “*yiçi yigne saptı*” yani terzi iğneye iplik geçirdi denilerek anlam verilmiştir.⁵⁵⁴ Kırgız sözlüğüne baktığımız vakit Orta Asya'daki birçok ağızda olduğu gibi Kırgız coğrafyasında da bu kelime “*iyne*” şeklinde telaffuz edilmektedir. Bugün dahi çok küçük bir nesne ya da önemsiz bir durum için “*iyneçelik*” yani iğne kadar tabiri coğrafyada sıklıkla kullanılmaktadır.⁵⁵⁵

Delme aletleri bakımından incelendiğinde iğne biçimindeki nesnelerin çok çeşitli olduğu ve birçok farklı amaç için kullanıldığı görülmektedir. Bunların bazıları o kadar zarif ve küçüktür ki deri ve başka şeyleri delmekte kullanılan aletler olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Çoğunun üst ucunda küçük düğmeleri vardır ve dört köşelidir. Tunç dönemine ait bu eserler arasında yuvarlak bir ağaç sokularak çok sağlam ve büyük bir halkası olan, çok sert ve keskin dört kenarlı delme aletleri de yer almaktadır. Bunların haricinde çok zarif işçilikli elbiselere süs yerine takılanları da mevcuttur.⁵⁵⁶ Bunlardan daha büyük olan ve bugün çuvaldız olarak isimlendirdiğimiz büyük iğneler ise Codex Cumanicus'da “*çuvaldız*”⁵⁵⁷ şeklinde yer almaktadır. Bu durum eski Kuman kültür çevresinde de bu büyük iğnelerin varlığına işaret etmektedir. Yine bu iğnelerin deri ve kundura işinde kullanılanlarına eski Türkler arasında “*biz*” denildiği kaynaklardan bilinmektedir.⁵⁵⁸

⁵⁵⁴ Kaşgarlı, Cilt I, 48/85/427; Cilt II, 3/120/150; Cilt III, 25/35/216/229.

⁵⁵⁵ Yudahin, 375.

⁵⁵⁶ Radloff, *Sibirya'dan*, Cilt II, 97.

⁵⁵⁷ *Codex Cumanicus*, 89.

⁵⁵⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, V. Cilt, 98.

Tagar döneminde dört köşeli olup baş kısımları değişik şekillerde yapılan bizler erken dönemlerde çiviye benzetilirken daha sonraları çift başlı yapılmıştır.⁵⁵⁹ İskit dönemi eserleri incelendiği vakit bizlerin aynı şekilde dört kenarlı basit bir şekilde yapıldığı bazı durumlarda ise ucunda küçük bir halka veya kafa bulunduğu gözlemlenmiştir.⁵⁶⁰

2.1.1.5. Çekiçler

Metal ustaları için özellikle dövme işlemi veya dövme ile yapılan süsleme teknikleri açısından hayati bir araç haline gelen çekiç⁵⁶¹ konumuz açısından da oldukça önemlidir. İnsanoğlunun metal çağına geçtikten sonra özellikle tunç ile birlikte çok daha sert metalleri keşfetmeleri dünyanın o güne kadar kullandığı taş çekiçleri terk edip metal çekiçlere geçmesi konusunda oldukça önemli bir adım olmuştur. Kendisi de bir metalden oluşan çekiç, eser olarak ortaya çıktıktan sonra bu sefer metal ustasının elinde kendisinin de hammaddesi olan metale şekil vermeye ve yeni yeni eserler ortaya çıkarması için ustanın en büyük yardımcısı olmaya başlamıştır. Çekiç bu yönüyle metal tarihi açısından iki yönlü önem arz etmektedir.

Altay-Sayan coğrafyasının her yerinde çeşitli büyüklük ve kuvvette sivri uçlu çekiçler bulunmuştur. Bunlardan 2 ile 4 verşok uzunluğunda, bir ucu sivri diğer ucu yuvarlak olanları en basit olanlarıdır. Bu çekiçlerin arka kenarında 11 karış uzunluğunda bir delik vardır ve bu delik yaklaşık bir parmak kalınlığında bir çubuğun sokulabileceği büyüklükte yapılmıştır. Daha büyük çekiçlerde bu delik yerine 1 ile 11 verşok uzunluğunda silindir bulunmaktadır. Bu çekiçler 4 veya 6 kenarlı olup uçları mükemmel bir şekilde sivriltilmiştir. Arka kısımlarına ekseriyetle koç ya da başka hayvan figürleri konulan çekiçlerin genellikle iş aleti ve silah olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu yüzden sağlam bir şekilde imal edilmiştir; fakat bir kısmının daha zarif imal edilerek süs eşyası olarak da kullanıldığı bilinmektedir. Küçük ebatlı olanları ise kayaların üzerine resim yapmak için kullanılmıştır.⁵⁶²

⁵⁵⁹ Bokovenko, Tagar Kültürü, 530.

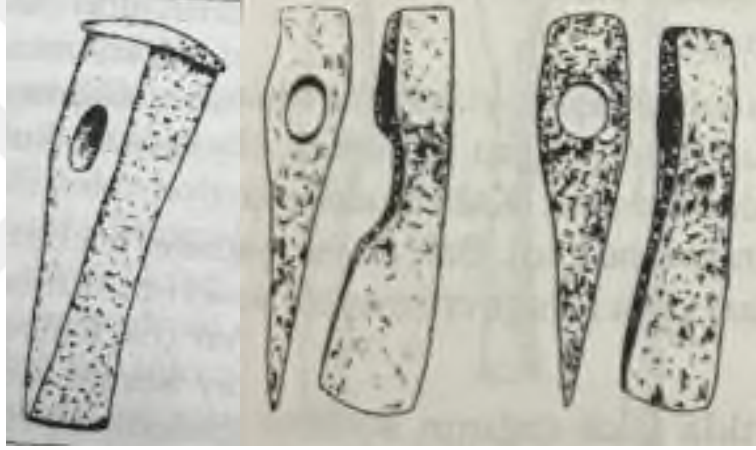
⁵⁶⁰ Bokovenko, Tuva During The Scythian Period, 275.

⁵⁶¹ W. K. V. Gale, **Iron and Steel**, London: Longmans, Green and Co LTD, 1969, 21.

⁵⁶² Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 97.

Bozkırlı diğer halklarda olduğu gibi İskitlerde de çekiçler savaş aletleri olarak oldukça nadir kullanılmıştır. Fakat başka işlerde kullanılmak üzere onlarca çeşitleri olduğu özellikle Ural ve Sibiryaz kazılarında görülmüştür. Örneğin; zırh pullarını dövmek amaçlı bir ağız değirmeni kazmalı ağır çekiçler bunlardandır. Buluntular arasında küçük ve silindirik ağızlı, deliği tapalı küçük kazmaları andıran uzun demir çekiçler de oldukça dikkat çekicidir. Bunlardan başka kendine özgü şekilleri ile tunç çekiçler Taman Yarımadasındaki Çukur nehri ağzında yer alan bir mezardan çıkarılmıştır. Ağız kör ve üçgen şeklinde olan bu çekiç M.Ö. VII. – M.Ö. V. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir. O sıralarda yapılan diğer savaş aletleri ve eşyalar gibi bunlarında tunçtan üretilmiş olması gayet normal bir durumdur.⁵⁶³

Şekil: 2.4.
İskit çekiç örnekleri
(B N Grakov, s. 188-210)

2.1.1.6. Aynalar

Bozkır Türk kültüründe ayna için en çok “közğü” veya “közüngü” isimleri kullanılmıştır.⁵⁶⁴ Bu ifadelerin haricinde yine aynı kökten türeyen “közge, közene veya köznü” de Bozkır Türk kültüründe ayna ismini karşılayan kelimeler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁶⁵ İki taraflı aynalar için Orta Asyalı Türkler “iki yüzlüg

⁵⁶³ Grakov, 189/211.

⁵⁶⁴ Kaşgarlı, Cilt III, 379; Ünlü, 662; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, 119.

⁵⁶⁵ Abu Hayyan, *Kitab al-İdrak li-lisan al-Atrak*, Ahmet Caferoğlu (haz.), İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931, 81; Komisyon, *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, 274; Mustafa Öner, *Kazan-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015, 232.

közüngü” ifadesini kullanmışlardır.⁵⁶⁶ Eski Çağ medeniyetlerinden özellikle Çin’de kullanılan metalin parlatılması ile yapılan ayna geleneği bozkır Türk’ünün hayatında da önemli bir yere sahipti. Pazırık kazılarında bulunan ve üzerindeki motiflerden Çin’den ithal edildiği anlaşılan M.Ö. IV. yüzyıla ait tunç ayna bu duruma örnek teşkil etmektedir.⁵⁶⁷ Kaşgarlı’nın eserine geçen “*közüngüge kög tüşti*” yani “*aynaya pas düştü*”⁵⁶⁸ ifadesi ayna yapımında kullanılan malzemenin metal ağırlıklı olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Altay coğrafyasında Demir Devrine ait aynalar hemen her yerde mevcuttur ve bunların üzerlerinde çeşitli süs eşyaları bulunmaktadır. Bunların çoğu çeşitli maden halitalarından dökülmüş olup beyaz veya gri-sarı renktedirler. Üzerleri bolca işleme ile süslenen bu aynaların hemen hepsinin ortak özelliği arkalarının orta kısımlarında kayışa takılmak için bir halkanın mevcut olmasıdır.⁵⁶⁹

Hun dönemi eserleri içeren Noin Ula buluntularında da kadınlara ait birçok süs eşyasıyla beraber tunç aynalar bulunmuştur.⁵⁷⁰ Yine Pazırık II kurganında deri bir kese içerisinde ele geçirilen gümüş ayna Hun aynalarının klasik örneğidir.⁵⁷¹

Öte yandan Orta Asya bozkırlarındaki buluntular arasında oldukça yaygın olarak yer alan yuvarlak bakır levhaların 1-2 verşok çapında olanları elbise süsü olarak kullanılırken, 3-5 verşok çapında olan büyükleri ise ayna olarak kullanılmıştır. Genelde büyük olanlarının kenarlarında küçük bir sap veya halkacık vardır ki, bu durum onların ipe takılarak taşındığını göstermektedir. Ayna olarak kullanılan bazı levhaların bir cephesinde üç veya dört bakır çubukla tutturulmuş büyükçe düğmeler vardır. Bazılarında ise bu düğmelerin yerine bazı hayvan şekilleri kullanıldığı görülmüştür. Örneğin; Pallas tarafından resmedilen aynalardan birinde düğme yerine koyun figürü yerleştirilmiştir.⁵⁷²

---

⁵⁶⁶ Kaşgarlı, Cilt III, 45.

⁵⁶⁷ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 36-37.

⁵⁶⁸ Kaşgarlı, Cilt III, 132.

⁵⁶⁹ Radloff, **Sibirya’dan**, Cilt II, 140.

⁵⁷⁰ Ishjamts, 155-156.

⁵⁷¹ Çoruhlu, **Kurganlar**, 137.

⁵⁷² Radloff, **Sibirya’dan**, Cilt II, 98.

Çin’de Çu döneminden itibaren kabul gören anlayışa göre insanın ruhunun “*shen*” ve “*feuei*” adında iki yönü bulunmaktadır. Bunların Türkçe metinlerde ismi geçen *isig öz* (sıcak ruh) ve *et-öz* (vücut)’e karşılık geldiği düşünülmektedir. İnanca göre bu ruhlardan ikincisi doğası gereği yerin altına giderken *isig öz* buhar olup göğe uçmaya çabalamaktadır. Kaplan cinsinden olduğu düşünülen bazı kötü ruhlar tarafından *isig öz* kapılmaya ve göğe doğru yaptığı yolculuk engellenmeye çalışılmıştır. Çinliler ise bu durumu engellemek için çeşitli tedbirler alıp ruhu çağırmak gibi ayinler tertip etmişlerdir. Özellikle Budizm’in Çin’de yayılmasından sonra kâinatın batısında yer aldığı düşünülen “*Amitabha*” adlı Tanrı makamında göksel bir cennetin bulunduğu ve iyi ruhlarında buraya göç ettiği anlayışı yayılmıştır. İşte *isig öz’ün* de kuvvet kazanarak bu göksel cennete ulaşmasına yardımcı olmak için mezarlara bakır ayna gibi ateş ve ışık meydana getiren eşyalar gömülmüştür. Çin’de gerçekleşen bu uygulamaların aynılarının Türk mezarlarında da var olduğu bilinmektedir. Türk inanç sisteminde de tıpkı burada olduğu gibi erdemli ruhların toplanarak yaptıkları Altın Dağ yolculuğunda kaçırılma ihtimalleri vardı. Türkler de bu durum karşısında bir yandan ruh çağırma gibi çeşitli tedbirler alırken öbür yandan *isig öz’ün* göksel cennete ulaşması için de elden gelen yapılmıştır. Bu nedenle tıpkı Çin’de olduğu gibi ruha yolculuğu esnasında kuvvet verecek bakır aynalara Türk mezarlarında da sıklıkla rastlanılmıştır.⁵⁷³

Bozkır Türk’ünün dini anlayışı gereği mezarlarına elbiseleri, silahları ve diğer şahsi eşyaları ile birlikte gömüldüğü bilinen bir gerçektir;⁵⁷⁴ fakat burada asıl mesele tıpkı bakır aynalar örneğinde olduğu gibi cesetle beraber gömülen eşyaların hiçbirinin tesadüfen orda olmadığıdır. Bu noktada özellikle mezarlardan çıkarılan metal eşyaların anlamı ve belki de görevleri araştırma konumuz açısından üzerinde durulması gereken mühim bir hadisedir. Örneğin; Baykal bölgesi ve çevresindeki buluntular arasından ele geçirilen bakır aynaların üzerine resmedilen ve gökyüzündeki parlak bir diski temsil eden yardımsever güneş tanrısı figürü bölge halkının inançsal birer sembolü biçimindedir.⁵⁷⁵ Nitekim arkeolojik çalışmalar ile

⁵⁷³ Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001, 51-52.

⁵⁷⁴ Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler)**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999, 74.

⁵⁷⁵ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 48.

ölülerin yanlarından çıkarılan aynaların Altay inançlarında açık bir şekilde güneş kültürünün sembolü olarak üretkenliği ve yeniden doğuşu temsil etmektedir.⁵⁷⁶

Malum olduğu üzere tarihi buluntular bize her zaman kültür tarihi hakkında bilgi sunan objeler değillerdir. Bazen bu buluntular yolu ile elde ettiğimiz analizler o coğrafya veya üzerinde yaşayan medeniyetin siyasi tarihi hakkında da ipuçları sunabilmektedir. İşte Batı Türkistan'ın en meşhur ikonografisi olan atlı hükümdar tasviri bahsi geçen bu duruma uygun bir örnek teşkil etmektedir. Coğrafyanın İranlı Samanilerin yönetimine girmesi ile kesintiye uğrayan atlı doğancı hükümdar motiflerinin daha sonradan Hakanlıların (Karahanlılar) bölgenin yönetimini ele geçirmesiyle yeniden yaygın halde kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Özellikle dönemin Tunç aynalarında tasvir edilen zırh ve tulga giymiş bir Türk hükümdarının arkun (yarı yabancı) bir at üstünde yanında avcı bir pars ve köpeği ile verdiği görüntü bu geleneğin bir ara kesintiye uğrasa da coğrafyada yeniden canlandığına dair en önemli kalıntılardır.⁵⁷⁷

İskit kurganlarından çıkarılan eserlere bakıldığı vakit özellikle kadınların kendilerini ve süslü elbiselerini görmek için kullandıkları aynaların bir hayli fazlaca olduğunu görmekteyiz. Kazakistan'ın merkezinde bulunan ve M.Ö. 7 ile M.Ö. 6. yüzyıl arasına tarihlendirilen tunç aynaların tamamının kadın kurganlarından gelmiş olması İskit kadınlarının bu konudaki hassasiyetlerini gösterir niteliktedir.⁵⁷⁸ Fazlaca değişik tip ve ebatlarda olan bu aynalardan en yaygın olanları ise küçük boyda olup bir kutu içerisinde saklanan yuvarlak ve sapsız aynalardır. Diğer çeşitlerinin genellikle saplı olduğu görülen aynalardan en meşhur olanları Kul Oba'dan çıkarılanlarıdır. Ayna kısmı tunç olan bu eserlerin sapları genelde altından yapılmıştır ve bu saplara bozkır Türk'ünün vazgeçilmez motiflerinden olan hayvan üslubu işlenmiştir. Örneklerde görüldüğü üzere bu hayvan figürleri ya tek başına bir ayı veya kurt ya da Türk hayvan üslubunda sıklıkla karşımıza çıkan gagaları abartılı bir şekilde içe doğru kıvrımlı çift başlı kuşlardan⁵⁷⁹ veya Türk kültürüne özgü dağ keçisi motiflerinden oluşmaktadır. Dağ keçisi motifli saplara sahip aynalar daha çok M.Ö. VI.-IV.

⁵⁷⁶ Hoppal, **Avrasya'da Şamanlar**, Bülent Bayram – H. Şevket Çağatay Çapraz (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019, 213.

⁵⁷⁷ Esin, **İkonografik Motifler**, 186.

⁵⁷⁸ Yablonsky, *The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction*, 205-207.

⁵⁷⁹ E. H. Minns, **Scythians and Greeks**, Cambridge University Press, 1913, 65-66; Olkhovsky, 69.

yüzyıllara ait Karadeniz bölgesindeki İskit kurganlarından çıkarılmıştır.⁵⁸⁰ Bazı durumlarda ise saplar ilmek veya düğme şeklinde yuvarlak bir hal almıştır.⁵⁸¹ Çertomlik kurganında cesedin bulunduğu odada birçok eşya ile beraber çıkarılan tunç bir ayna ise yukarıda bahsi geçenlerden farklı bir yapıdadır. Ayna kısmı tunçtan oluşan parçanın sapı fildişinden yapılmıştır.⁵⁸²

Şekil: 2.5.

M.Ö. V.-IV. yy'a ait dağ keçisi saplı İskit tunç aynası
(Emma C. Bunker, James C. Y. Watt, Zhixin Sun, 183)

Şekil: 2.6.

Altın saplı tunç İskit aynası
(E H Minns, s. 201)

İskit aynalarında sıklıkla kullanılan kuş figürü kartallar olmuştur. Bu yırtıcı ve çoğu zaman mitolojik olan hayvanın tamamen kendi tasviri olduğu gibi, gagasının, gözünün, pençesinin ve kafasının tasvirleri de yalnız başına aynanın gövdesinde veya sapında süs olarak kullanılmıştır. Aynanın sahibine güç ve basiret verdiği düşünülen bu kuş figürleri yerine bazen de yaban keçisi, erkek yaban domuzu, pars heykelleri ve geyik figürleri kullanılmıştır. Üstelik bu hayvan figürleri ve savaş sahneleri yalnızca aynalarda değil diğer kadın eşyalarında da sıklıkla görülmüştür.⁵⁸³

⁵⁸⁰ Emma C. Bunker, James C. Y. Watt, Zhixin Sun, **Nomadic Art of the Eastern Eurasian Steppes**, The Metropolitan Museum of Art, New York, 2002, 183.

⁵⁸¹ Bokovenko, Tuva During The Scythian Period, 275.

⁵⁸² Rice, 93.

⁵⁸³ Grakov, 199.

Özellikle kadınlara ait tunç aynaları M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren Sarmat kurganlarında ölünün omuz, baş veya dirseklerinin yakınında bir yerde görülmektedir.⁵⁸⁴ Sarmatlarda mezar ayinlerinde önemli bir role sahip olduğu düşünülen aynalar genellikle geniş haddeli ve ağız kenarları büyük bir disk şeklindedir. Bu tipteki aynalar sıklıkla küçük pim şeklinde bir sapa sahiptir. Kuzeybatı Kafkasya'daki Sarmat bölgelerinde de bilinen bu aynalar döküm veya perçinli saplı düz bir disk şeklinde de üretilmiştir.⁵⁸⁵

2.1.1.7. Köçürme Oçok (Taşınır Ocak, Üçayak) ve Ocak Kültü

İç Asya bozkırlarında yaşayan Türklere konargöçer ya da yarı göçebe bir kültürdü denmesinin temel sebebi, bunların belirli sınırlar içerisinde belli zamanlarda yaptığı göçün yaylak kışlak arasında belirledikleri bir rota dâhilinde gerçekleşmesinden kaynaklanmaktadır. Bunların tıpkı diğer eşyaları gibi çadırları da oldukça basit ve pratik bir yapıya sahiptir. Türklere kâinatın simgesi olarak kabul edilen ve “*otağ*” olarak adlandırılan bu çadırların ortak özelliği ise tam ortalarında onların ana eksenini oluşturan bir ocak ve bunların üzerinde de “*tügünük*” denilen bacaların var olmasıdır.⁵⁸⁶ Türk inanç sistemine göre dünyanın mihranı kabul edilen dumanın çıktığı ocak aynı zamanda gökteki kuvvetlerin yani iyi ruhların meskene giriş kapısıdır.⁵⁸⁷ Bozkır Türk kültüründe birliğin simgesi olarak görülen ve sert coğrafya gereği Türklerin vazgeçilmezlerinden olan ocaklar boyu temsil eder ve dini bir anlam taşırdı. Maden işçiliği ayinleri burada yapılırdı. Bir ruhu olduğu düşünülen ocak tanrısı için kurban kesilir, saçı saçılır ve şarap dökülürdü.⁵⁸⁸

Ocak geleneğinin Türk kültürüne girişi ateşin kutsiyeti ile alakalı görülmektedir. Bilindiği üzere Türk kültüründe ateşin temizleyici özelliğinin yanı sıra kutsiyeti de mevcuttur. Türkler ateş ve ateşe bağlı olarak yapılan tütsüleme ile çadırları gibi

⁵⁸⁴ Marina G. Moshkova, Middle Sarmatian Culture, **Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age**, Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (ed.), Berkeley: Zinat Press, 1995, 139; Barbarunova, 127.

⁵⁸⁵ Abramova, 169.

⁵⁸⁶ Roux, **Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)**, Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan (çev.), İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2012, 120.

⁵⁸⁷ Roux, Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı, 86.

⁵⁸⁸ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 7-8/96.

yaşam alanlarını kötü ruhlardan korumuşlardır. Bundan dolayı ateşin yakıldığı ocak da kutsal sayılmış su dökülerek söndürülmesi Türk coğrafyalarında uygun görülmemiştir.⁵⁸⁹

Otağdaki ocak ateşine ilişkin bu kült bozkır Türk'ü açısından son derece derin manalar içermektedir. Ocak ateşinin yanması ve ocağın tütmesi bir nevi o ailenin soyunun ve yaşamının devam etmesi manasına gelmektedir. Bu görev ise “*ot-tegin*” olarak anılan ailenin en küçük erkek çocuğuna aittir.⁵⁹⁰ Geleneklere göre ihtiyar anne ve babasına bakıp baba ocağını yaşatacak olan bu çocuk doğal olarak babadan kalacak malların da varisiydi.

Bugün Anadolu da sacayağı olarak da anılan bu ocaklar üç adet ayaktan müteşekkil oldukları için birçok bölgede üçayak şeklinde isimlendirilmektedirler. Bu aletler özellikle hayvancılıkla uğraşan konargöçer Türkler açısından son derece kıymetli eşyalar arasında kabul edilmekteydi. Çünkü bu göçerler ile gittikleri her yerde ve zeminde bir ocak kurma ihtimali oldukça düşüktü; ayrıca bunu yapmak zaman verimsiz kullanmalarına sebep olduğu gibi harcanan emek açısından da oldukça zahmetli idi. Oysa oldukça kolay bir şekilde hayvanlarına yükleyerek gezdirdikleri demirden bir üçayak onların pratik yaşam tarzlarına çok daha uygundu. Bu taşınabilen ocakların üzerine attıkları bir sac ile ekmek veya etlerini pişirebildikleri gibi üzerine rahatça konulan tencereleri sayesinde de yemeklerini yapabiliyorlardı.⁵⁹¹ Kaşgarlı meşhur eserinde bu sacayaklarını “*örküç*” olarak isimlendirmiştir. “*Aşıç örküçlendi*” yani “*Tencere sacayağın üzerine kondu*” derken de tencere ve ocak arasındaki ilişkiye ışık tutmuştur.⁵⁹²

2.1.1.8. Maşrapa, Testi ve Vazolar

Üzerinde Göktürk alfabesi ile yazılmış yazılar bulunan eserlerin ele geçirildiği bu nedenle de Göktürk kültür tarihi bakımından oldukça ehemmiyetli bir yere sahip olan

⁵⁸⁹ Harun Güngör, Geleneksel Türk Dininden Anadolu'ya Taşınanlar, **Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni**, Ankara, Nisan 2007, 5.

⁵⁹⁰ Roux, **Eski Türk Mitolojisi**, Musa Yaşar Sağlam (çev.), Ankara: Bilgesu Yayınevi, 2011, 41.

⁵⁹¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt IV, 290.

⁵⁹² Kaşgarlı, Cilt I, 95/313.

Tuhayta kurganları, Batı Altay’da olup Moğolistan Batı Sibirya yolu üzerindeki Ursula nehri kenarındadır. Bu kurganlardan elde edilen altlarında Göktürk alfabesiyle yazılı kitabelerin bulunduğu; kulplu veya kulpsuz gümüş maşrapalar kültür tarih açısından buranın en değerli eserleridir. Aynalarına Kuray ve Katanya kurganları ile Yenisey-Kırgız çevrelerinde de rastladığımız bu maşrapalar daha çok topraktan yapılmış kapların tipini andırmaktadır. Bu maşrapaların benzer kapları Göktürk çağı heykellerinin ellerinde tuttıkları kadehler arasında da görülmektedir.⁵⁹³

Kırgız dönemi Kopen kurganlarına bakıldığı vakit en önemli eserlerinin üzeri değerli taşlarla süslenen cennet kuşu ve bitki motiflerinin yer aldığı gümüş maşrapalar olduğu anlaşılmaktadır. Motiflerden özellikle cennet kuşu bize Tang sülalesine ait Çin kültürünü hatırlatmaktadır. Çin mitolojisinde oldukça önemli bir yer tutan bu kuş motiflerinin Kırgız sanatındaki varlığı Çin tesirini göstermesi açısından oldukça önemlidir.⁵⁹⁴

Altay-Sayan bölgesinde meşhur Rus arkeolog S.V. Kiselev’in 1935’te başlattığı kazılarda Göktürk, Uygur ve Kırgız devirlerine ait birçok kurgan açılmıştır. Birçok kıymetli parçanın bulunduğu eserlerin üzerinde Orhon alfabesi ile yazılı olan Türkçe metinlerin var olması bu mezarların VII.-VIII. yüzyıl Türk yönetici ve beylerine ait olduğunu ispat eder niteliktedir. Kiselev’in kendi ifadesine göre bu kazılar Kuray ve Tuyahtı kasabalarında yapılmış ve toplamda 23 adet kurgan açılmıştır. Hem Kuray hem de Tuyahtı kasabalarından çıkarılan gümüş destiler ve vazolar Türk kültür tarihi açısından son derece kıymetlidir. Kuray kurganından çıkarılan destinin dibindeki Orhon alfabesi ile yazılan kelimeler, orta yerine vurulmuş bir damga ve Türkçe “Öge” yani hekim kelimesinin varlığı ile Tuyahtı kurganındaki destinin dibinde okunan Türkçe “Nür katun kümiş ag ör” cümlesi bu kurganlardaki eserlerin Türk kültürüne aidiyeti konusunda akıllarda hiçbir şüphe bırakmamıştır.⁵⁹⁵

⁵⁹³ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 143-144/155.

⁵⁹⁴ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 216.

⁵⁹⁵ İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, 497-499.

Şekil: 2.7.

Voronez kurgandan gümüş bir vazo M.Ö. IV. yy
(Tamara Talbot Rice, s. 67)

Bozkır Türk sanatının Avrupa'daki izlerini gösteren eserler arasında oldukça kıymetli bir yere sahip olan Macaristan'daki Nagy-Zent-Mikloş hazinesi aynı zamanda Atilla definesi olarak da isimlendirilmiştir. Hazineye ait 23 adet halis altın vazunun üzerinde bulunan bir takım özel işaretlerin eski bir Türkçe yazı olduğu son çalışmalarla keşfedilmiştir. Bu sanat eserlerini ortaya koyanların maden işlemeciliği konusunda şöhret kazanmış Türk altın işçileri olduğu net bir şekilde görülmektedir. Kavimler göçü ile bütün Avrupa'ya yayılan bu işçiler en eski zamanlardan hatta tarihi devirlerden bile önceki dönemlere uzanan maden sanatlarını Avrupa'nın içlerine kadar taşımışlardır. Eserlerden anlaşıldığı kadarıyla temelini eski Türk sanatının oluşturduğu bu buluntularda kültürel etkileşimin normal bir sonucu olarak; Çin ejder resimleri, Acem tarzı hayvan figürleri, Hint suratları ve Yunan tarzı birtakım tezyinatlar da mevcuttur.⁵⁹⁶

Nagy-Zent-Mikloş hazinesinden elde edilen iki adet altın sürahi ve onların üzerlerindeki Türk kültürüne ait figürler Avrupa'ya giden Türklerin bu geleneklerini coğrafyaya taşıdığı en önemli delilleridir. Bu altın vazolardan birincisinin üzerinde dört adet yumuşakça şerit bulunmaktadır. Kulpu Yunan tezyinatı ile süslenmiş olan bu vazoyu çember bir biçimde saran şeritler sağda üzerinde griffon olan bir ceylan, solda ise insan kafalı bir hayvana binmiş olan okçu figürleri ile

⁵⁹⁶ Glück, 152.

bezenmiştir.⁵⁹⁷ İkinci altın testi ise mükemmel şekilde tasvir edilmiş zırlı ve çizmeli bir süvari figürü ile bezenmiştir. Mızraklı bir şekilde tasvir edilen bu süvari yakaladığı iki esirden birini saçından tutarak sürüklemekte ikincisini ise arkadan eyere bağlamaktadır.⁵⁹⁸ Figürlerinde etkileşime girdiği başka milletlerin izleri de olsa tamamen Türk kültürüne ait ve taklitten uzak olan bu eserlerde madenin bükülüğü ve yüzeyin gereğinde boş bırakılması ya da işlenmesi gibi hususlar o kadar güzel ve ince tarzda gerçekleştirilmiştir ki, sanatın bu derecesine modern dünya ancak erişebilmiştir.⁵⁹⁹ Yine Türk kültürünün önemli buluntu yerlerinden olan Çertomlik kurganında da cesedin bulunduğu odada birçok eşya ile beraber çıkarılan altın bir vazo⁶⁰⁰ ve üzerinde harika bir bozkır atı resmedilmiş gümüş bir testi vardır.⁶⁰¹

2.1.1.9. Çivi, Kazık (Talguk)

“*Talguk*” kelimesinin “*dalmak*” veya “*daldırmak*” tan gelmiş olacağını düşünen Bahaeddin Ögel bu sözün eski Türklerde hem çivi hem de kazık manasında kullanıldığını ifade etmiştir. Bu kelimenin hem çivi hem de kazık için kullanılma sebebini kazığında bir çeşit çivi işlevi görmesine bağlayan Ögel, bu düşüncesini bir Uygur yazısında geçen; “*beş yüz temir talguk*” ifadesinin “*beş yüz demir kazık veya çivi*” anlamı vermesi ile örneklendirmiştir.⁶⁰² Kaşgarlı Mahmut ise, eserinde bu oldukça eski Türkçe olan kelimeye yer vermiş ve bu kelimeyi “*baltanın sapını sıkılaştırmak için kullanılan çivi*” anlamında sadece bir yerde kullanmıştır.⁶⁰³

Çivi için Türkler tarafından kullanılan diğer yaygın bir kelime ise “*kadak*” dır. Bir şeyi çivilemek ise “*kadamak*” fiili ile söylenmektedir. Bu fiil Anadolu’da yaygın olarak kullanılmaktadır. Çağatay Türk Kültür çevresinde de “*kadak*” olarak kullanılan bu kelime Altay coğrafyasındaki Şor Türkleri arasında “*kadık*” olarak kullanılmıştır.⁶⁰⁴

⁵⁹⁷ Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, 20/31; Glück, 152.

⁵⁹⁸ Diyarbakirli, Peçenek Hazinesi ve Türk Sanatının Çeşitli Kıtalarda Gelişen Ortak Nitelikleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Cilt IV-V, 1973-1974, 403-404.

⁵⁹⁹ Glück, 152-153; Taşağıl, Kök Tengri’nin Çocukları, 292.

⁶⁰⁰ Rice, 93.

⁶⁰¹ Grousset, 25.

⁶⁰² Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, Cilt III, 77.

⁶⁰³ Kaşgarlı, Cilt I, 469.

⁶⁰⁴ Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, Cilt III, 78.

Kazık kelimesi ise Kaşgarlı'nın eserinde iki yerde “kazunguk” veya “kazuk” şeklinde geçmektedir. Ayrıca Türkler Kutup Yıldızını “demir kazık” olarak ifade etmişlerdir. Biz bu durumu Kaşgarlı'nın eserinde de görmekteyiz. O Kutup Yıldızını tanımlarken bu yıldızı “temür kaznguk” ya da “temür kazuk” olarak isimlendirmiş ve sanki gök bunun üzerinde duruyor şeklinde bir ifade kullanmıştır.⁶⁰⁵ Yine Oğuz Kağan destanında da kazık ifadesi “kazuk” şeklinde geçmiştir.⁶⁰⁶ Buradan da anlaşılacağı üzere esasen Türkler zaman zaman “kazuk” kelimesini kullanarak onu çividen ayırmışlardır.

Netice bu araçların özellikle metal olanları bozkır Türk kültüründe; at arabalarının⁶⁰⁷ ve çadırların⁶⁰⁸ çeşitli aksamalarını birbirlerine tutturmak, at nallarını çakmak,⁶⁰⁹ gemleri kayışlara tutturmak,⁶¹⁰ balta ve kelt gibi aletlerin uçlarını saplarına sabitlemek,⁶¹¹ bakraç, kazan, ibrik ve maşrapa gibi ev eşyalarının oynak olan kulp ve kapak kısımları gövdeye tutturmak;⁶¹² tornaya alınarak şekillendirilen metal levhaları kalıba sabitlemek⁶¹³ gibi birçok alanda kullanılmıştır.

2.1.1.10. Bileği Demiri (Bilegü)

Kesici aletlerin ağzını bileği taşı, demiri veya zımpara gibi çeşitli aletlerle keskin duruma getirme işlemi⁶¹⁴ olan “bile-mek” fiili oldukça eski bir Türkçe sözcüktür. Divanü Lügat-it Türk'te bu fiil genel olarak “ol bıçek biledi” yani “o bıçak biledi” şeklinde geçer ki, bu ifade bıçağı bileği üzerine sürmek manasındadır. Orak ve bıçkı gibi ağızlarında küçük dişleri olan aletler için aynı eserde “tişe-mek” tabiri kullanılmıştır. Bu işlem “bile-mek” den farklı olarak bahsi geçen aletlerin kapanan

⁶⁰⁵ Kaşgarlı, Cilt III, 383-40.

⁶⁰⁶ W. Bang, G.R. Rahmeti, **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul: Burhaneddin Basımevi,1936, 13.

⁶⁰⁷ Minns, 75.

⁶⁰⁸ Plano Carpini, 121.

⁶⁰⁹ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II,145-146.

⁶¹⁰ Fettich, 214.

⁶¹¹ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II,96.

⁶¹² Kuşoğlu, 185; Forbes, **Studies in Ancient Technology**, Vol. VIII, 138.

⁶¹³ Erginsoy, 28.

⁶¹⁴ Güncel Türkçe Sözlük www.tdk.gov.tr

ve bu şekilde işlevini yitiren dişlerini yeniden ortaya çıkarıp keskinleştirerek işlevsel hale getirme uğraşı olarak tanımlamıştır.⁶¹⁵

Bileme işlemine verilen adın Türk kültür coğrafyasında farklı isimlerle anıldığı kaynaklardan görülmektedir. Bu kaynaklardan biri olan ve Memluklerin Mısır'daki uzun süreli hakimiyeti esnasında Türklerin yönetimdeki nüfuzundan dolayı yönetime yakın olmak isteyen Araplara, Türkçe öğretme arzusu ile yazılan Abu Hayyan'ın Kitab al-İdrak li-lisan al-Atrak adlı meşhur eserinde bu iş için “*yititti*” tabiri kullanılmıştır, bu isim “*yiti*” yani “*keskin*” kelimesinden türetilmiş ve keskinleştirilmiş yani bilenmiş anlamında kullanılmıştır.⁶¹⁶ Esasen Türkçede bilenmiş, keskinleştirilmiş bıçak, kılıç, hançer vb. için “*yitig*” tabiri kullanılırdı. Bu sözcük Kaşgarlı'nın eserinde “*yitik(g) biçek*” yani “*keskinleştirilmiş bıçak*” şeklinde yer almıştır.⁶¹⁷ Kırgızlarda ise bilemek tabiri biraz farklılık göstererek “*bülö*” şeklinde karşılık bulmuştur.⁶¹⁸

Bilemek fiilinden türetilen “*bilegü*” ise bu işte kullanılan ve bıçak, hançer, kılıç gibi kesici aletlerin ağzını keskinleştirmeye yarayan araç adı olarak kullanılır.⁶¹⁹ Kıpçak-Kuman lehçesinde “*bilau*” veya “*bilev*” şeklinde ifade edilen⁶²⁰ bu söz Çağatay ağzında da benzer olarak “*bilev*” veya “*bileü*” şeklinde söylenmiştir.⁶²¹ Kırgız sözlüğünde ise bu isim “*bülöö*” olarak kaydedilmiştir. Kırgızlar için bu söz bıçak gibi küçük aletleri bileyen araçlar için geçerliydi; balta veya tırpan gibi büyük aletleri bileyen araçlar için “*kayrak*” tabiri kullanılırdı.⁶²² Kayrak sözü Türk coğrafyasında oldukça yaygın bir halde kullanılmıştır. Bu söz Mısır ve Kıpçak kesimlerinden Altaylardaki, Telüt ve Sagay Türklerine kadar; batıda ise Kazan bölgesinden Çuvaş coğrafyasına kadar kullanılırdı.⁶²³

⁶¹⁵ Kaşgarlı, Cilt II, 128/260/307/325; Cilt III, 266-267/270/272.

⁶¹⁶ Abu Hayyan, 91.

⁶¹⁷ Kaşgarlı, Cilt I, 384; Cilt III, 18.

⁶¹⁸ Selahaddin Çankaya, **Kırgız Sözlüğü**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2014, 131.

⁶¹⁹ Kaşgarlı, Cilt I, 447.

⁶²⁰ **Codex Cumanicus**, 100; Ufuk Tavkul, Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı 15, 2003, 50.

⁶²¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt IV, 106.

⁶²² Yudahin, 423.

⁶²³ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt IV, 110.

Evde bir bileği taşı ya da demiri ile halledilen bileme işlemi için en gelişmiş yöntem bu işi meslek olarak yapanların kurdukları bileği çarkları olsa da bozkır Türkleri bileme işlemini evlerinde bıçağı bıçağa ya da bıçağı demir bileği taşı veya çeliğe sürerek kendi başlarına ustalıkla yapabiliyorlardı. Nitekim Çin kaynakları Kırgızlardan bahis açarken onların bıçak ve bileği taşını her zaman yanlarında taşıdığından bahsetmişlerdir.⁶²⁴ Üstelik bu yöntemle sadece bıçak değil orak gibi küçük metal araçlar da bileyebilirlerdi. Balta ve ona benzer büyük aletler için ise özel araçlar kullanırlardı.⁶²⁵ Az önce bahsi geçen ve bu işin ustaca yapıldığı çarklar ise herhalde daha çok bu aletler veya bıçak ağzının iyice köreldiği durumlar için kullanırlardı. Esasen günümüzde de aynı durumun yaşandığını, günümüz şehir insanlarının dahi, belki ancak Kurban Bayramı gibi bıçağa fazlaca ihtiyaç duyulacak günler haricinde evdeki basit bir bileği ya da diğer bir bıçakla bileme işlemini gerçekleştirebildiğini düşünecek olursak -bıçak konusunda da detaylıca değineceğimiz üzere- hayatlarının her anında bıçaklarını hiç eksik etmeden yanlarında taşıyan Türkler için bıçağı ustalıkla bilemek çok da zor bir uygulama olmasa gerekirdi.

Bozkır Türk'ünün bıçağı bıçağa veya bir demire sürerek kendi başına ustaca gerçekleştirdiği bu işlemin adı ise kaynaklarda “*kik-mek*” şeklinde geçmektedir. Kaşgarlı Mahmut bu kelimeyi “*bıçək kikdi er*” yani “*adam bıçak biledi, bıçağın birini öbürünün üzerine sürttü*”⁶²⁶ şeklindeki örnek ile bizlere açıklamıştır.

2.1.1.11. Çakmak (Çakmak Çeliği)

Bahaeddin Ögel çakmak sözünün “*çak*” gibi bir ses benzeştirmesi ile ortaya çıkan yakınlaştırma sonucu doğduğunu düşünmektedir. Bu ateş yakan alete verilen adın sebebini bir şeyi diğer bir şeye vurmakla çıkan sese bağlayan Ögel,⁶²⁷ bu düşüncesini Divanü Lugat-it Türk'ten aldığı; “*çakmak çakıldı*” ve “*taş çakıldı*”⁶²⁸ sözleri ile desteklemiştir. Esasen Kaşgarlı'nın eseri dikkatlice incelendiği vakit, eski Türklerin ateşin başlama işini genel olarak çak sesinden türetilen “*çakıl-mak*” sözü ile ifade

⁶²⁴ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, 68.

⁶²⁵ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt IV, 106-107.

⁶²⁶ Kaşgarlı, Cilt II, 293.

⁶²⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt IV, 119.

⁶²⁸ Kaşgarlı, Cilt II, 133.

ettiğini görmüş oluruz. Eserde geçen; “*Yügürdi kewel at, çakıldı kızıl ot (Soylu at koştı, kızıl ateş çıktı)*”⁶²⁹ bu cümle bahsi geçen duruma örnek teşkil etmektedir.

Elbette dünyanın muhtelif yerlerindeki birçok kültürde en eski zamanlar için çakmak denildiği vakit akla gelen nesne ilk olarak çakmak taşı olmuştur. Bu durum elbette Türk kültürü içinde geçerlidir; fakat Kaşgarlı Mahmut’un daha XI. yüzyılda “*çakmak*” kelimesi için eserinde yaptığı “*ateş çıkarmak için çelikten yapılan nesne*”⁶³⁰ tarifi ve Türk kültüründe demirin en erken dönemlerden itibaren işlenmeye başlaması -ki demire su vererek çelik yapma geleneğinin de usta bir şekilde erkenden uygulanabilmesi- bozkır Türk’ünün hayatına çelikten yapılan çakmakların ne zamandan itibaren girdiğini sorgulamak açısından oldukça önemli görünmektedir.

Abu Hayyan’ın eserinde çakmak ile ilgili yapmış olduğu açıklamaya bakıldığı vakit Mısır ve Kıpçak Türk kültüründe de⁶³¹ devam ettiği görülen bu gelenek hakkında Kaşgarlı’nın yaptığı ayrıntılı açıklama bizlere göstermektedir ki; diğer eski medeniyetlerde çakmak taşı sözü bir sembol olarak kullanılırken eski Türklerde bu söz daha çok taşa vurulan ve ayrı olarak çelikten süslü bir biçimde yapılmış ateş çıkaran alet için kullanılıyordu. Pek doğal olarak diğer eski kavimlerde belki de taşı taşa vurmanın çıkardığı sestten alınan ilham onların hafızalarında çakmak taşı anlayışını büyük bir canlılık içerisinde tutup taşa verilen önemi ön plana çıkarırken Türklerde ise durum farklılaşmış ve asıl değer atfedilen kısım çakmağın çelik kısmı olmuştur.⁶³² Nitekim tarihlendirmeleri 600’den öncelere dayandırılan Avar kurganlarından elde edilen kemerlere birçok eşya ile beraber çakmak demirlerinin de ilişitirildiği görülmüştür.⁶³³

---

⁶²⁹ Kaşgarlı, Cilt II, 133.

⁶³⁰ Kaşgarlı, Cilt I, 469.

⁶³¹ Abu Hayyan, 44.

⁶³² Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt IV, 121-123.

⁶³³ Samuel Szadeczky-Kardoss, Avarlar, Ruşen Sezer (çev.), **Erken İç Asya Tarihi**, Denis Sinor (drl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 308.

2.1.1.12. Bıçak (Biçek)

Yaşadığı coğrafya gereği konargöçer bir hayat tarzı süren bozkır Türk'ünün bu yaşam tarzı onları çoğu zaman doğayla ve düşmanla mücadeleye de zorunlu kılmıştır. Onların, bu mücadele gerektiren yaşam tarzları ise her daim yanlarında delici ve kesici aletlerin bulunmasını bir zorunluluk haline getirmiştir. Nitekim Kutadgu Bilig'deki bu durumu ispatlayacak şu beyit oldukça önemlidir: “*Bıçak tartma anda kötürme süngük; ayı bolma kovdaş ne silkim sepük*” yani “*Sofrada bıçak çıkarma ve kemik sıyırma; çok obur olma, çok da sünepe olma*”.⁶³⁴ Esasen hükümdarın sofrasındayken adap kuralları içerisinde nasıl davranılması gerektiğini ifade eden bu beyitten de anlaşıldığı üzere, Türkler her daim yanında taşıdıkları bıçaklarını yemek yerken eti kemikten sıyırmak için de kullanırlardı. Nitekim bu örnekten de anlaşıldığı üzere bıçak; Türkler için evlerinde kullanılmak üzere bekleyen bir mutfak aracı olmanın ötesinde, bellerinde ve kemerlerine takılı olarak taşıdıkları, hayatlarının ve mücadelecü yapılarının bir parçası ve ortağı görünümündedir.

Türk kültürüne dair yapılan çalışmalar için araştırmacılara en önemli ana kaynaklardan biri olarak yardımcı olan Kutadgu Bilg'e bakıldığında vakit bıçağın en eski Türkçe kelimelerden biri olduğu karşımıza çıkmaktadır. Dikkat çeken önemli bir konu ise bu aletin adının aynı eserde hem “*biçek*” hem de “*bıçak*” şeklinde kaydedilmesidir. Türkçede “*biç*” ve “*bıç*” fiillerinin her ikisinin de “*biç-mek, kes-mek*” anlamında kullanılması bu fiillerden türetilen biçek ve bıçak'ın aynı manada kullanılmasına sebep olmuştur. Nitekim Yusuf Has Hacib de bu fiilleri eserinin birçok beytinde aynı manada kullanmıştır. Buna rağmen biçek kelimesi eserde beş yerde geçerken bıçak kelimesi sadece 4599. beyitte kullanılmıştır. Eserin 810 ve 811. beytinde gümüş bir taht üzerinde elinde bir biçek ile hiddetli bir şekilde oturan Kün-Toğdı kendisine bu durumun hikmetini soran bilge kişi Ay-Toldı'ya: “*Elimde tuttuğum bu bıçak, biçen ve kesen bir alettir, ey becerikli. Ben işleri bıçak gibi keser atarım; hak arayan kişinin işini uzatmam*”⁶³⁵ şeklinde cevap vermiştir.

⁶³⁴ Yusuf Has Hacib, b.4599.

⁶³⁵ Yusuf Has Hacib, b.771/788/810/811/4131/4599.

Metinden de anlaşıldığı üzere Türk kültüründe “*biçek*” şeklinde ifade edilen bıçak bir saldırı aracı ya da günlük hayattaki çeşitli kullanımların yanı sıra özellikle hükümdar elinde bir tasvirle karşımıza çıktığı zaman buradan çıkarılacak mana oldukça önem arz etmektedir. Hükümdarın devleti, devletinde adaleti temsil ettiği bu betimlemede, uygulanacak adaletin bekletilmeden hızla gerçekleştirilmesinin Türk devlet geleneğindeki yerini ifade etmek amacıyla kullanılan bıçak sembolü, konumuz açısından dikkat çekici bir unsurdur.

Kaşgarlı Mahmut da eserinde bıçağı kaydederken “*biçek*” ifadesini kullanmış ki burada da aslında bu alete verilen ismin Türkçe “*biç-mek*” fiilinden türetildiğini görmekteyiz. Türk Kültüründe oldukça eski bir kelime olduğunu daha önce de belirttiğimiz bıçak, kültür tarihimizde öyle bir yer edinmiştir ki bu alet birçok atasözü ve deyimde karşımıza çıkmıştır. İşte Kaşgarlı'nın eserindeki atasözü de bu duruma bir örnektir. Kaşgarlı kendi işini dahi göremeyip de başkasının işini görmeye yeltenenler için söylenen şu atasözünü eserinde bizlere sunmuştur: “*Neçe yitik, biçek erse öz sapın yonumas*” yani “*Bıçak ne kadar keskin olsa da kendi sapını yontmaz*”. Yine emek verdikten sonra işin sonunu doğruca getirmek, tamamlamak manasında kullanılan “*tokum yüzüp kudrukta biçek sıma*” yani “*deriyi yüzdükten sonra bıçağı kuyrukta kırma*” atasözü de bıçak kelimesinin kullanıldığı meşhur bir sözdür. Eserin muhtelif bölümlerinde; “*biçek kiki er yani adam bıçak biledi*”, “*ol anı biçekledi (adam onu bıçakladı)*”, “*er biçeklendi (bıçak sahibi oldu)*”, “*biçek sorkuçlandı (sapı pekiştirildi)*” gibi pek çok kullanımı mevcut olmakla beraber biz dikkatimizi çeken iki atasözünü vermeyi yeterli bulduk.⁶³⁶

Bahaeddin Ögel ise; “*biçek*” kelimesinin kullanıldığı aynı dönem eserlerinin birçoğunda bu günkü gibi bıçak kelimesinin de kullanıldığını ifade etmiştir. Çin'in batısında yazılmış olan Uygur kitaplarında bu kelimenin “*piçek*” şeklinde de söylendiğini ifade eden Ögel; Turfan bölgesindeki Uygur yazılarında ise bugünkü gibi bıçak şeklinde kullandığını belirtip “*bıçak eligleyü (bıçağı elleyip)*” şeklindeki ifadeyi bize örnek göstermiştir.⁶³⁷ Meşhur tefsir, hadis, kelim, dil ve edebiyat alimi Zemahşeri'nin Arapça öğrenmek isteyen Harzemşahlar Devleti hükümdarı olan

⁶³⁶ Kaşgarlı, Cilt I, 384/473; Cilt II, 176/195/231/260/262/265/271/293/310/317/325; Cilt III, 18/82/91/126/169/254/270/273/299/340/359/420/442.

⁶³⁷ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt IV, 81.

At'sız b. Muhammed için kaleme aldığı Mukaddimetü'l Edep adlı eserinde geçen “*pıçak sapı*” ifadesi ise bu dönemde bıçağın “*pıçak*” şeklinde anıldığını göstermektedir.⁶³⁸

Yukarıda bahsi geçen ve kültür tarihimize ışık tutan en önemli eserlerden anlaşıldığı üzere Türk kültüründe oldukça derin bir mazisi olan bıçağın bozkır Türk coğrafyasındaki ilk örneklerine M.Ö. III. bine kadar tarihlendirilebilen ve Altay bölgesinin Neolitik dönemine ait değerli ipuçları veren Kuyum kurganında rastlamaktayız. Bu çağa ait 12 adet mezarın bulunduğu kurgandan çıkarılan kesici ve delici aletlerin ham maddesi genelde kemik iken bir de bakır bıçak ortaya çıkarılmıştır.⁶³⁹ Bulunan bakır bıçak biryandan bu coğrafyada metalin işlenmeye başladığı dönemin diğer yandan ise bu aletin kullanımının ne kadar eski tarihlere dayandığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Bozkırın kuyumcuları olarak isimlendirilen İskitlerin Kazakistan'daki erken devir (M.Ö. 8 yüzyıl) eserleri arasında en tipik örneklerini oluşturan tunç bıçaklar bu araçların Türk kültüründeki yerini göstermesi açısından oldukça kıymetlidir. Bu bıçakların sapları genellikle halka, mantar, topuz veya kuş başları şeklinde bitmektedir ve çoğunlukla tek tarafları keskindir.⁶⁴⁰ Arzhan kurganlarındaki ilk dönem İskit bıçakları arasında hayvan figürleri veya halka şeklinde kabza başlarına sahip hafif kavisli ince bıçaklarda bulunmaktadır. Kulplar bazı durumlarda ren geyiği, yırtıcı hayvan veya kuş figürleri ile de süslenmiş olup genel olarak kayışlara asılan türdendir.⁶⁴¹

Kullanım alanı gereği sert bir metalden yapılması gereken bu nedenle de gerçek manadaki formuna tunç eserlerle kavuşan bıçakların Türk kültüründeki ilk örnekleri diyebileceğimiz erken İskit dönemi bıçakları daha sonraki birçok Türk toplumunda da kullanılmıştır. Burada ifade edilmesi gereken nokta şudur ki, aşağıda kullanım amaçları ve yapılış tekniği açısından sınıflandıracağımız bıçaklar başta tunçtan imal

⁶³⁸ Mukaddimetü'l Edep, b. 299.

⁶³⁹ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, 18.

⁶⁴⁰ Yablonsky, *The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction*, 211/218/230.

⁶⁴¹ Bokovenko, *Tuva During The Scythian Period*, 271/275.

edilmiş; fakat demirin gerçek manada kullanılmaya başlaması ile diğer delici ve kesici aletlerde olduğu gibi yerlerini demir bıçaklara bırakmıştır.

2.1.1.12.1. Kullanım Alanına Göre Bıçak Türleri

Bozkır Türk kültüründe bıçak hafif ve pratik bir kesici alet olması hasebiyle özellikle yakın dövüş silahı olarak tercih edilen bir alet olarak karşımıza çıkmaktadır. Tagar dönemine ait erkek ve kadın savaşçıların⁶⁴² mezarlarından elde edilen buluntulara bakıldığında, kabzasında hayvan başı veya küçük hayvan heykelleri olan ve “*yatağan*” olarak isimlendirilen eğri bıçak türleri savaşlar için kullanılan bıçaklara örnek teşkil etmektedir.⁶⁴³ Elbette bıçak, diğer kültürlerde olduğu gibi bozkır Türk kültüründe de sadece bir savaş aracı olarak değil günlük yaşam içerisinde de hayatın birçok alanında kullanılmıştır. Örneğin; Radloff’un bulmuş olduğu eserler arasında sap ve yüzü oldukça geniş bir açı oluşturan bıçaklara da denk gelinmiştir. Bunlar ağaç ustalarının kullandığı oyma bıçaklardır.⁶⁴⁴

Ev aleti olarak mutfakta da önemli bir yere sahip olan bıçak Türk kültüründe tek tip değildi. “*iydi*” veya “*egdü*” dedikleri küçük bıçaklardan başlayıp “*pala*” veya “*kılıçlara*” kadar genişleyen çeşitli bıçak türleri vardı. Mutfak bıçaklarının da sebze veya meyve soyan küçük eğri bıçaklarla beraber; et kesen ya da kemik kıran satırlara kadar büyüyen ve uzayan türleri mevcuttu. Yine eski Uygur tıp kitaplarında çıban gibi yara tedavilerinde kullanılan küçük ve keskin bir bıçak veya neşterden bahsedilir ki metinlerde geçen; “*Kart igke bi-biçekin emlemiş kergek*” yani “*Çıbanlı hastalığı bıçak ile tedavi etmek gerektir*” ifadesi buradaki tedavi bıçaklarına da bıçak denildiğini göstermektedir.⁶⁴⁵ Bıçak türleri içinde sayabileceğimiz saç veya sakal tıraşı işleminde kullanılan usturalar ise; “*yüli-mek*” yani “*tıraş etmek*” fiilinden türetilen “*yüligü*” ismi kullanılmıştır. Yalnız bu isim Oğuzlar arasında bilinmeyip onlar usturalara “*kerey*” demişlerdir.⁶⁴⁶

⁶⁴² Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, 35.

⁶⁴³ Esin, *Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, 14.

⁶⁴⁴ Radloff, *Sibirya’dan*, Cilt II,95.

⁶⁴⁵ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt IV, 79/89.

⁶⁴⁶ Kaşgarlı, Cilt III, 90/174.

2.1.1.12.1.1. Büyük Ebatlı Bıçaklar

Bozkır Türk kültüründe bıçağın ebadı onun kullanım alanı ve işlevine göre değişiklik göstermekteydi. Silah olarak kullanılan “*hançerler*” den tutunda mutfakta kullanılan “*satırlara*”, ağaç işlerinde kullanılan “*bıçgılara*”, satırlara şeklen benzerliği olan “*kingiraklara*”, kazanın dibini kazımak ve bal almak gibi işlerde kullanılan adi demirden yapılmış ve Kırgızların “*temirten*” dediği kör bıçaklara kadar birçok tür bahsi geçen büyük bıçaklardandır.⁶⁴⁷

Büyük bıçakların bu kullanımlarının yanı sıra sembol olarak işaret ettiği büyüklük manası da önem arz etmektedir. Kutadgu Bilig’de bilge kişi Ay-Toldı hükümdar Kün-Togdı’nın huzuruna çıktığı bir günde onu “*bedük bir bıçekig eligde tutat*” yani “*büyük bir bıçağı elinde tutuyordu*”⁶⁴⁸ şeklinde tarif eder ki, bu hükümdar tarifinde bıçağın büyüklüğüne yapılan vurgu aynı zamanda hükümdarın azametini ve kudretine de vurgu yapmak amaçlı olabilir.

2.1.1.12.1.1.1. Bıçkı (Bıçgu)

Hançerler gibi çoğu savaş aleti olarak kullanıldığı için o başlık altında bahsedeceğimiz büyük ebatlı bıçaklardan farklı olarak, büyük ebatlı olmasına rağmen savaşlarda değil de gündelik hayatta kullanıldığı için bıçkıya bu başlık altında değinmek yerinde olacaktır.

Bu günkü anlamı ile ağaç ya da bağ budamaya yarayan dişli ve büyük bıçak olarak tarif edebileceğimiz bıçkı Türk kültüründe oldukça derin geçmişe sahip bir alet olarak karşımıza çıkmaktadır. Eserinde iki yerde bahsi geçen bu aletin adının “*bıçmak*” fiilinden türetildiğini anlatan Kaşgarlı, bunların ağaç kesiminde kullanılanına ise; “*yıgaç bıçgu*” yani “*ağaç bıçkısı*” dendiğinden bahsetmiştir.⁶⁴⁹ Kuman kitabı

⁶⁴⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt IV, 97-99.

⁶⁴⁸ Yusuf Has Hacib, 214-215.

⁶⁴⁹ Kaşgarlı, Cilt I, 13; Cilt II, 69.

Codex Cumanicus'da ise “*bičchi*”⁶⁵⁰ şeklinde kaydedilen bu aletin adının okunuşu bugünkü şekline oldukça yakın görünmektedir.

Eski Uygur kutsal metinlerinde ise mitolojik bir vasıf yüklenen bıçıklar bu günkü manasından oldukça uzak bir anlam ifade etmiştir. Bu metinlerde geçen; “*Çok türlü zehirler, kesici şeyler (bi bıçgu), ateşteki ve sudaki diğer tehlikeleri uzaklaştıracak*” söyleminde ateşli su gibi, bi-bıçgu'nun da Tanrının insanları cezalandıran bir aleti olabileceği yorumu yapılmaktadır. Yine başka bir metinde geçen; “*onları vücutları (et-özleri), bi-bıçgu üzerindeki tehlikeden dolayı yok olmaz*” ifadesinden de anlaşılacağı üzere Uygur kutsal metinleri bıçkıyı alelade bir kesici araç olarak görmemiş mitolojik bir güç olarak yorumlamıştır.⁶⁵¹

2.1.1.12.1.2. Küçük Ebatlı Bıçaklar (Çakılar)

Kullanım alanına göre birçok farklı çeşitleri olan küçük bıçakların tamamına çakı denmiştir ki, bu kelimenin dilimize Farsçadan girdiği düşünülmektedir.⁶⁵² Çin yıllıklarına göre yanlarında bıçak taşımayı seven Kırgızların⁶⁵³ sözlüklerine bakıldığı vakit çakıların yine Fars kökenli olan “*baki*” şeklinde isimlendirildiği de görülmektedir.⁶⁵⁴ Bozkır halkının gündelik hayattaki işlerini görmek için kullandığı bu bıçaklar ilk defa Minusinsk Havzası'nda ve Altay Dağları civarında M.Ö. III. binyıla tarihlendirilen Afanesyova⁶⁵⁵ kültüründe görülmeye başlamıştır. Henüz insanların metal ergitme ve döküm tekniğini bilmediği bu kültürde küçük ebatta yapılan bu çakılar dövme tekniği ile işlenmiştir.⁶⁵⁶

Bu çakıların en meşhur olanları Türklerin kemerlerine asılı olan küçük ve süslü bıçaklardır. Daha önce Türklerin bu türden bıçakları sofrada et sıyırmak için sıklıkla kullandığından bahsetmiştik burada bahsedilmesi gereken önemli bir ayrıntı da

⁶⁵⁰ Codex Cumanicus, 86.

⁶⁵¹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt IV, 89.

⁶⁵² Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt IV, 101.

⁶⁵³ Taşağıl, *Eski Türk Boyları -Çin Kaynaklarına Göre- (MÖ III. – MS X. Asır)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 201 104.

⁶⁵⁴ Yudahin, 81.

⁶⁵⁵ Frachetti, *Bronze Age Exploitation and Political Dynamics of the Eastern Eurasian Steppe Zone*, 163-164; Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, 30; İlhami Durmuş, *Araştırmalar ve Tarihçe*, 13-21.

⁶⁵⁶ Okladnikov, *Tarihin Şafağında İç Asya*, 117-118

bunların aynı zamanda bu günkü manada çatal niyetine kullanılmış olmasıdır. XIII. yüzyılda Orta Asya'yı ziyaret etmiş olan iki önemli seyyahın ifadelerinden kültürdeki bu geleneği tespit etme imkânı bulmaktayız. Bunlardan ilki olan ve 1246'da Moğol hanını ziyaret eden Plano Carpini eserinde bir yemek sahnesinden bahsederken şu ifadelerle yer vermektedir; “*Yemekte birisi eti keser bir diğeri ise bıçak ucuyla küçük parçalar alır, ötekilere teker teker birine az diğeri daha fazla olacak şekilde dağıtır. Bu fazla verilene daha fazla saygı duyulduğu anlamına gelmektedir*”.⁶⁵⁷ Yine 1253-1255 yılları arasında Orta Asya'da bulunan Wilhelm von Rubruk ise; “*Yemeğe katılanlar sayılarına göre bir iki parça eti bıçak ucu ile ya da bizdeki gibi çatallar ile alıp yerler*” şeklinde ifadeler kullanmıştır.⁶⁵⁸ Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere küçük cins bu bıçaklar çoğu zaman sofralarda özellikle et yerken çatal görevini de görmüştür.

İskitler ise bu türden bıçakların ölülerine de lazım olacağını düşünmüş olacak ki ölen kişinin baş ucuna içinde bıçakların da olduğu bir tabak veya bir tepsi et koymuşlardır.⁶⁵⁹ Esasen bozkır Türk kültüründe var olan ölümden sonraki diriliş anlayışı düşünüldüğünde bu hiç de yadırganmayacak bir uygulama gibi görünmektedir.

2.1.1.12.1.2.1. Koş (Çift) Bıçaklar

Kaşgarlı Mahmut'un eserinde bahsettiği “*koş bıçak*” lerin bu tür küçük bıçaklardan olduğu düşünülmektedir. Eserinde “*koş*” kelimesini herhangi bir şeyin çifti, eşi manasında açıklayan Kaşgarlı bununla ilgili olarak Türk kültüründeki savları bizlere örnek olarak sunmuştur. İki kurnazın karşılaşma anına dair olan ilk sav şu şekildedir; “*anası tewlük yuwka yapar, oğlı tetik koşa kapar*” yani “*anası tülek kurnaz, yufkayı ince yapar, oğlu tetik, zeyrek çift kapar*”. Yine bir iş için çarpışan iki kişiyi ifade etmekte kullanılan; “*koş kılıç kinga sığmas*” yani “*çifte kılıç bir kına sığmaz*” ve talihli olanının nasibinin de bol olacağına yönelik söylenen; “*kutluğka koşa yagar*”

⁶⁵⁷ Johann de Plano Carpini, **Moğol Tarihi ve Seyahatname**, Ergin Ayan (çev.), Trabzon: Derya Kitapevi, 2000, 48.

⁶⁵⁸ Wilhelm von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, Ergin Ayan (çev.), İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2012, 36.

⁶⁵⁹ Melyukova, Scythians of Southeastern Europe, 43.

yani “*talihliye çift yağar*” savlarında koş kelimesinin çift manasında kullanıldığına örnek teşkil etmektedir. Bu örnekleri eserinde sunan Kaşgarlı buradan yola çıkarak makas türünden olan bıçakların da “*koş bıçak*” yani “*çift bıçak*” manasında isimlendirildiğinden bahsetmiştir.⁶⁶⁰ Bu ifade herhalde bozkır Türklerinin daha çok doğu kolu ile ilgiliydi batılı olan Oğuzlar ise başka kültürlerden almış olma ihtimalleri yüksek olmakla beraber makas için “*sındı*” veya “*sındı*”⁶⁶¹ kelimelerini kullanırdı. Aynı manada kullanılan “*kayçı*” sözü Anadolu’nun birçok köyünde olduğu gibi Kazan, Altay, Telüt ve Çuvaş Türk kesimleri ile Moğollarda dahi kullanılmaktadır. Yine 3. yüzyılın ortalarından itibaren Geç Sarmat dönemi kurganlarında yaylı olarak karşımıza çıkan⁶⁶² makas için kullanılan “*kırmak*” ismi Orta Asya’da yaygın olarak kullanılan çok eski bir Türkçe sözdür.⁶⁶³

2.1.1.12.1.2.2. Egdü veya İydi Bıçaklar

Uygur yazılarında adı “*egdü*” olarak geçen bu bıçaklar⁶⁶⁴ Kaşgarlı’nın verdiği bilgilere göre kılıç kını ya da buna benzer şeyleri oymakta kullanılan ucu eğri türdendir.⁶⁶⁵ Yine Kırgız sözlüğüne bakıldığı vakit bu bıçak türünün Orta Asya’da hala kullanıldığı da görülmektedir. Kırgız sözlüğünde ismi “*iydi*” diye zikredilen bu bıçakların tanımı; “*tahtadan kap kacak yapılırken bunları oymak için kullanılan bıçak*” şeklinde yapılmıştır.⁶⁶⁶ Anlaşıldığı üzere bu küçük ve ucu eğri bıçaklar tahtadan yapılmış malzemelere desen ve şekil vermek için kullanılan oldukça kullanışlı araçlardır.

⁶⁶⁰ Kaşgarlı, Cilt I, 359; Cilt III, 33/60/126.

⁶⁶¹ Kaşgarlı, Cilt I, 418.

⁶⁶² Moshkova, Late Sarmatian Culture, 156.

⁶⁶³ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt V,326-327.

⁶⁶⁴ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt IV, 102.

⁶⁶⁵ Kaşgarlı, Cilt I, 125.

⁶⁶⁶ Yudahin, 374.

2.1.1.12.1.2.3. Kezlik akıları

Kaşgarlının; kadınların elbiseleri üstlerine taktığı küçük kadın bıçağıdır⁶⁶⁷ şeklinde tanımladığı bu bıçak Radloff'a göre Çağatay döneminde de mevcut olan ufak bir cep bıçağı idi.⁶⁶⁸ Abu Hayyan'ın Kitab al-İdrak li-lisan al-Atrakadlı meşhur eserinde "kezlik" okun kirişe dayanan yerini oymaya yarayan bıçak şeklinde tanımlanmıştır.⁶⁶⁹ Bilindiği üzere bozkır Türkleri okun kirişe geçen yerindeki kertiğe "ok kezi" derlerdi.⁶⁷⁰ Mukaddimetü'l-Edep adlı esere baktığımız zaman bu bıçak türünün varlığının Harezmsahlar döneminde de devam ettiğini görüyoruz. Eserde geçen; "Yondi kalamı kezlik birle" yani "kalemini kezlik ile yonttu"⁶⁷¹ ifadesinden anlaşıldığı üzere bu dönemde de tıpkı eski Türkler de olduğu gibi kezlik denilen çakı türü küçük oyuklar açmak veya küçük nesnelere yontmak için kullanılırdı. Yine Kırgız Türkleri iyi cins çelikten yapılmış küçük çakıları "bolot kestik" şeklinde ifade etmişlerdir ki⁶⁷² demir başlığında Türklerin demirin iyisi olan çeliğe polat dediğini ifade etmiştik.

2.1.1.12.2. Yapılış Tekniğı Açısından Bıçak Çeşitleri

Yapılış tekniğı açısından bıçakları döküm şeklinde tek parça olanlar ve saplı iki parça olanlar olarak iki kısımda ele almak gerekmektedir. Sapı ile birlikte iki parçalı üretilenlerden önce icat edilmiş olan Tunç Çağı tek parçalı bıçaklar Demir Çağına geçildiğı vakit işleme zorluğundan dolayı yerlerini kemik veya ağaçtan sapları olan iki parçalı bıçaklara bırakmışlardır.

---

⁶⁶⁷ Kaşgarlı, Cilt I, 478.

⁶⁶⁸ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt IV, 103.

⁶⁶⁹ Abu Hayyan, 81.

⁶⁷⁰ Kaşgarlı, Cilt I, 326; Cilt III, 106/318.

⁶⁷¹ **Mukaddimetü'l Edep**, b. 211.

⁶⁷² Yudahin, 444.

2.1.1.12.2.1. Tek Parçalı Döküm Bıçaklar

Bozkır coğrafyasının Tunç Devri metal eşyaları dikkatle incelendiği zaman görülür ki bunların arasında çok miktarda dürtme silahları ve kesici aletler vardır. Bunların en önemlileri ve sıklıkla karşımıza çıkanları ikiyüzlü hançer ve bıçaklardır. Klasik döküm tekniği ile yapılan bu dönemin hançer ve bıçaklarının ortak özelliği sap ve uç kısmının tek parça halinde dökülmesidir. Sapları oldukça kısa olan bu eserlerin en basit ve kaba olanları bir tarafının diğerine göre daha kalın olan parçalardan ibaret olmasıdır. İnce olan tarafı sivriltilmişken diğer ucunda da bir delik veya halka vardır. Sivri ucu iyice bilenmiş olan bıçağın bilenmemiş olan tarafı sap olarak kullanılmıştır. Kolay tutulması için sap kısmı daha dar ve yuvarlak bir hale dönüştürülmüş delik kısmına da yuvarlak dairevi bir halka veya süslü bir eki olan bir oval takılmıştır. Bu durum bıçakların bir kayış veya ipe takılarak kuşakta taşındığını göstermektedir. Ayrıca estetikte unutulmamış, çıkıntı ve levhalarla süslenen sapın ucuna; yırtıcı hayvan başı, kuş gagası, yılanbaşı ve hatta bütün bir hayvan şekli süs olarak yerleştirilmiştir.⁶⁷³

Orta Asya bozkır kültüründe tek bir parça halinde dökülerek yapılan bu tunç bıçaklar artık metal ergitmesinin, dolayısıyla da döküm tekniğinin yapılabildiği Andronovo kültürü döneminde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.⁶⁷⁴ Fakat asıl sanatsal olarak gelişim dönemi bir sonraki kültür evresi olan Karasuk devrinde gerçekleşmiştir. Bu dönemin bıçaklarında sap ve gövde arasındaki genel çıkıntılar oldukça karakteristik bir hal almıştır. Kıvrımlı bir dirseğe ve kavisli bir uca sahip olan bu bıçaklar bölgede oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Karasuk döneminde bu bıçakların özellikle kabzaları oldukça süslü bir haldeydi. En basitlerinin başı tomurcuk veya mantar biçiminde bir şekil ile süslenen bu kabzalar genel olarak dağ keçisi, koç ya da geyik başı heykelcikleri ile süslenmiştir.⁶⁷⁵

Bu tipten tunç bıçaklara en karakteristik örnekler meşhur Ordos buluntularında karşımıza çıkmaktadır. Buluntulardan elde edilen ve döküm tekniği ile yapılmış tipik

⁶⁷³ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II,93.

⁶⁷⁴ Hambis, 817.

⁶⁷⁵ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 25; Tarihin Şafağında İç Asya, 125.

tek parça küçük bıçakların uzunlukları ortalama 12 ile 20 cm arasındadır. Oldukça kısa olan saplarına klasik Türk Hayvan Üslubuna uygun olarak resmedilmiş vahşi etoburlar, çeşitli mitolojik kuşlar veya boynuzlugiller işlenmiştir.⁶⁷⁶ Ordos buluntuları arasında sayıları oldukça fazla olan bu bıçak türlerinin üzerindeki hayvan motifleri D. Carter gibi âlimlere bunların şaman ayinlerinde kullanıldığını düşündürmüştür.⁶⁷⁷ Nitekim Şaman konusunda da bahsi geçeceği üzere bu kişiler düzenledikleri ayinlerde kendilerine musallat olan kötü ruhları kovmak için birçok hayvanı yardımcı tayin eder ve bunların motiflerini davulundan tutun da kıyafetlerine kadar her yerde kullanırlar.

Şekil: 2.8.
Ordos buluntularından, tek parçalı küçük tunç bıçaklar
(Johan Gunnar Andersson, 155)

2.1.1.12.2.2. İki Parçadan Oluşan Saplı Bıçaklar

Abakan bozkırlarında, Yenisey boyunda ve Altay'da demirden dökülmüş olan ve şekil olarak Tunç Devri bıçaklarına benzeyen bıçaklar bulunmuştur. Ancak bunlar üç ya da dört verşok⁶⁷⁸ uzunluğunda olan, bir ucu yuvarlak ve delikli, yarısına kadar bilenmiş ve sapının sonunda halkaya benzer kancası olan türdendir. Tabii Demir

⁶⁷⁶ Andersson, Ordos Bronzes, 145-146.

⁶⁷⁷ Carter, 89.

⁶⁷⁸ Arşının (68 cm) 16'da biridir. Ortalama 4- 4,5 cm dir.

Devri bıçakları Tunç Devri bıçaklarına göre oldukça temiz ve düzgün işlenmişlerdir. Tek parça halinde dökülen bu bıçakların iki verşok uzunluğundaki sapı dar, kenarları yuvarlak ve sapın ucunda bir halka vardır. Yüz kısmı daha geniş ve sivridir. Başta tunç gibi tek parça halinde dökülen bu bıçakların, demir madeninin oldukça sert olmasından dolayı bu şekilde işlenmesi lüzumsuz görülmüş ve sap kısmına ince bir uç yapılarak bunlara ağaç veya boynuz takılmıştır.⁶⁷⁹

Nitekim Tunç Devri eserlerde tek parça halinde olan bıçaklar Demir Devrine geçildiği vakit işleme zorluğu ve pratikliği de göz önüne alınarak iki parçalı halde üretilmeye başlanmıştır. İskitlere ait Çertomlik kazılarında elde edilen ve bazılarının sapları kemik, bazılarının ise demir olan beş adet bıçak Demir Devri iki parçalı bıçaklara örnek teşkil etmektedirler.⁶⁸⁰Bu tarzdan iki parçalı ve kemik saplı bıçakları yine İskitlere ait Solocha kurganlarında gördüğümüz gibi onlardan sonra bölgede hakimiyet kurmuş olan Sarmat kurganlarında da görmekteyiz.⁶⁸¹

Türk Kültür Tarihine Giriş adlı eserinde bıçak, bıçak türleri ve bıçağın bölümleri hakkında oldukça detaylı bilgiler veren Bahaeddin Ögel'de, Radloff gibi yukarıda bahsi geçen tek parçalı döküm şeklinde yapılmış bıçakların haricinde sapı ve gövdesi ayrı olmak üzere iki parçalı bıçakların özellikle günlük yaşamda mutfak aracı olarak kullanıldığından bahsetmiştir. Genelde tutulacak kısmı boynuzdan yapılan bıçakların bu bölümüne bugün de olduğu gibi “sap” denmiştir. Ögel; kaynaklarda geçen kesici aletlerden kılıç hakkında söylenenlerle bıçak hakkında söylenenleri karıştırmamak gerektiğini ifade ederek ikisi arasındaki ayrımı yapabilmeyen en iyi yolunun ise tutulacak kısmına verilen isim olduğu üzerine durmuştur. Çünkü eski Türkler kılıcın tutulacak kısmına “balçak” derken bıçağın tutulacak kısmına “sap” demişlerdir.⁶⁸²

Kaşgarlının eserine baktığımız vakit de bu ifadenin aynen sap şeklinde kullanıldığını görmekteyiz. Sap yapılmak için kullanılan malzemeye “saplık” diyen Kaşgarlı sap kelimesini ise eserinde iki yerde atasözlerinin içinde kullanmayı uygun görmüştür. Bunlarda birincisi; “Oglan ışu ış bolmas, oğlak müngüzi sap bolmas” yani

⁶⁷⁹ Radloff, *Sibirya'dan*, Cilt II,113/137.

⁶⁸⁰ Rice, 93.

⁶⁸¹ Dvornichenko, 108; Grakov, 133.

⁶⁸² Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt IV, 91.

“Çocukların işi iş olmaz, oğlak boynuzu iyi sap olmaz” iken diğeri ise daha önce de verdiğimiz; “Neçe yitik, bıçek erse öz sapın yonumas” yani “Bıçak ne kadar keskin olsa da kendi sapını yontmaz”⁶⁸³ şeklindeki sözleridir.

Demir Devri ile başlayan saplı bıçakların gövdeleri genel olarak bir tarafı keskin diğeri tarafı daha kalın olan tek bir parça metalden oluşmaktadır. Bugün bıçağın ağzı olarak tanımladığımız keskin kısmın eski Türkçe de özel bir adı yoktur. Bıçağı daha da keskinleştirmek için yapılan bilemek fiilini söylemiş olmaları onlar için yeterli görünüyordu. Kaşgarlı eserinde bu durum için “biletti” kelimesini açıklarken “ol bıçek biletti” der ve geçer. Yine aynı eserin başka bir bölümündeki bir savda “neçe yitik, bıçek erse öz sapın yonumas” yani “bıçak ne kadar keskin olsa da kendi sapını yontmaz” der.⁶⁸⁴ Dikkat edilirse Kaşgarlı her iki sözde de bıçağın ağzı gibi bir ifade kullanmaz birincisinde; o bıçak biletti derken ikinci sözde ise; bıçak ne kadar keskin olsa da der ve cümleyi bitirir. Esasen bugün Anadolu’nun birçok bölgesinde de durum aynıdır bıçağın ağzı gibi bir ifade yerine keskin bıçak, bıçak biletmek gibi ifadeler kullanılır.

Özellikle iki parçadan oluşan saplı bıçaklar döneminden itibaren görülmeye başlayan, bıçak gövdesinin keskin olmayan kısmı bugün Anadolu’da olduğu gibi Orta Asya’da da bıçağın sırtı olarak isimlendirilir.⁶⁸⁵ Eski Türklerin ise bu kalın kısma “boyun” dediğini Kaşgarlı’nın eserinden anlamaktayız. Bıçağın bu kısmı eserde “bıçek boynı” şeklinde kaydedilmiştir.⁶⁸⁶

İki parçadan oluşan bıçaklarda bir de “tugru” denilen bir parça vardır. Bu parçanın varlığından bizleri haberdar eden Kaşgarlı’nın eserinde bu parça: “Kılıç, bıçak, hançer gibi şeylerin saplarının içlerine geçirilen ince demir, parazvana”⁶⁸⁷ şeklinde tanımlanır. Bugün ney yapımında parçaların birbiri içine geçirilirken içe geçen parçanın diğeri parçayı çatlatmaması için kullanılan halka şeklindeki metal parçaya parazvane⁶⁸⁸ ismi verildiği düşünülürse herhalde Türk kültüründeki tugru denen

⁶⁸³ Kaşgarlı, Cilt I, 384/470; III,145.

⁶⁸⁴ Kaşgarlı, Cilt I, 384; Cilt II, 310.

⁶⁸⁵ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt IV, 93.

⁶⁸⁶ Kaşgarlı, Cilt III, 169.

⁶⁸⁷ Kaşgarlı, Cilt I, 421.

⁶⁸⁸ www.neyzen.com

parçanın da içine giren gövdenin silah sapını çatlatmaması amacı ile kullanıldığı düşünülebilir.

2.1.1.13. Diğer Bazı Ev Eşyaları ve Metal

Bu kısımda özellikle eski Türk kültüründeki varlığına kaynaklardan ulaştığımız; fakat detaylıca bilgiye sahip olamadığımız ev eşyalarından bahsetmeye çalışacağız.

Bunlardan ilki; çoğu zaman takı olarak parmağa takılan önemli ziynet eşyalarından yüzükler ile karıştırılmaması gereken ve terzilik mesleğinin iğneler gibi vazgeçilmezi olan “*yüksük*” ya da “*yüksek*” denilen eşyalardır. Eski Türkler bu araçları tunç ya da deriden yapardı.⁶⁸⁹ Terzilerin parmaklarına iğne batmaması için takılan yüksüklerin tunç olanları konumuz açısından önem arz etmektedir. Bozkır Türk kültüründe bu araçlar için; “*oymak, oymag, oymok, oymah*” şeklinde isimlerin de kullanıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır.⁶⁹⁰

Bir diğeri ise; bugünün insanının sıklıkla kullandığı eşyalardan biri olan ütülerdir. Kaşgarlı'nın eserinden anladığımıza göre bugünün dünyasındaki teknolojik ütülerin ilk halleri diyebileceğimiz mala biçimindeki demir parçaları eski Türk geleneğinde de yerini almıştır. Ünlü alimin eserinde “*ütük*” diye kaydettiği bu mala şeklindeki demir parçalar ateşte kızdırılır ve elbiselerin dikiş yerlerini yatıştırmak için üzerlerine bastırılırdı.⁶⁹¹ Herhalde bu işlem bugün olduğu gibi elbiselerin göze daha hoş görünmesi için yapılan bir işlemden ziyade onların dikiş yerlerindeki ip çıkıntılarını yatıştırarak dikişi sağlamlaştırmayı amaç edinmiştir. Aksi halde Kaşgarlı bu aletleri tarif ederken “*elbisenin dikiş yerlerini yatıştırmak için*” ifadesini özellikle vurgulamazdı.

Burada bahsedilmesi gereken bir başka metal nesne ise; Geç Sarmat döneminde 2. ile 4. yüzyıla tarihlendirilen kadın kurganlarından çıkarılan ve genelde tunçtan yapılmış

⁶⁸⁹ Kaşgarlı, Cilt III, 46.

⁶⁹⁰ Yudahin, 604; Pekacar, **Kumuk Türkçesi Sözlüğü**, 219; **Hakasça-Türkçe Sözlük**, 344.

⁶⁹¹ Kaşgarlı, Cilt I, 68.

olan “*cımbız*” türü objelerdir. Bu türden objeler Geç Sarmat bölgelerinin tümünde karşımıza çıkmaktadır.⁶⁹²

Yumuşak bir maden olmasından dolayı bakır olanlarına çok sık rastlamadığımız⁶⁹³ yivli burgular; Altay kurganlarında Tunç Çağına ait eserler arasında sıklıkla rastlanılan diğer bir eşya türüdür. Bozkır Türkleri bu eşyaları genellikle elbise, silah parçası ve koşum takımlarını sabitlemek için kullanılırdı.⁶⁹⁴

Hunlara ait Noin Ula kurganlarında yapılan kazılarda uçları tunçtan yapılmış olan baston tarzında cilalı nesnelere⁶⁹⁵ ile yine konargöçer hayatın zevkini yansıtan ince tunç işlemeli tasvirlerle yapılmış kömür mangalları da kaynaklarda geçen diğer metal eşyalardır. Bahsi geçen mangallar genelde üzerinde bir yastık bulunan ahşap kerevetin⁶⁹⁶ altına sürülür ve burada oturanlar onun verdiği ısı ile kışın dondurucu soğuktan korunmuş olurdu.⁶⁹⁷

Yapımında metalin kullanıldığı diğer bir alet ise; nefesli sazlardan biri olan ve literatüre “*Ağız Tanburası*” olarak geçen çalgıdır. Orta Asyalı Türklerin “*Demir Kopuz*” dediği bu müzik aletine özellikle Kırgız Halk Müziğinde çok sık rastlanır ve Kırgızlar tarafından “*Temir Komuz*”⁶⁹⁸ olarak isimlendirilir. Altaylı Türklerin benzer bir şekilde “*Temir Komus*”⁶⁹⁹ dediği Orta Asya kökenli ve oldukça ince yapıda olan bu müzik aleti Dünya literatüründe “*Jews Harp*” olarak isimlendirilmiştir. Orta Asya’dan Avrupa’ya yayılan ve sadece metalden üretilmeyen bu alet, ağaç ile kemikten de üretilmiş olup, buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla MÖ. IV. yüzyıla kadar tarihlendirilmiştir.⁷⁰⁰ Çalınışı fazlaca karışık olduğu için ustalık gerektiren bir yapıdadır. Daha çok kadın ve çocukların kullandığı bu alet ile her türlü melodi çalınabilmektedir. Sesi genel olarak Türk müzik aletlerinde görülen alçak bir

---

⁶⁹² Moshkova, Late Sarmatian Culture, 158.

⁶⁹³ Radloff, *Sibirya’dan*, Cilt II, 97.

⁶⁹⁴ Bokovenko, Scythian Culture in the Altai Mountains, 287.

⁶⁹⁵ Ligeti, Asya Hunları, 41.

⁶⁹⁶ Üzerine şilte serilerek oturmaya veya yatmaya yarayan ahşaptan yapılmış yüksekçe yer.

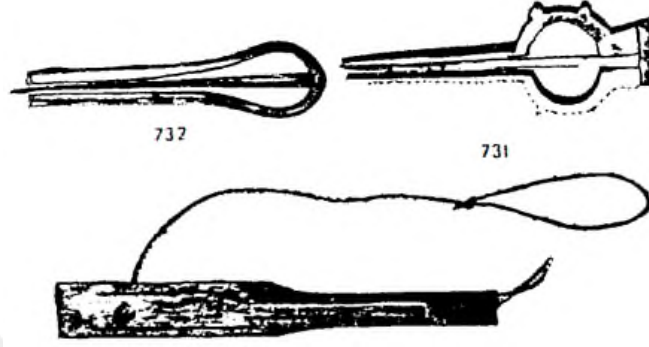
⁶⁹⁷ Haussig, 157.

⁶⁹⁸ Yudahin, 482.

⁶⁹⁹ Emine Gürsoy-Naskali, Muvaffak Duranlı, *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, 116.

⁷⁰⁰ Michael Wright, The Search for the Origins of the Jew’s Harp, <https://edspace.american.edu>, 30 Temmuz 2019, 49-54.

uğultulu tona sahiptir ve dar bir melodi aralığı vardır. Bir kişi onu çalarken çift ses çıkarabilir ki, bu tekniğe Tuva bölgesinde “*khömei*” denirken Başkırt coğrafyasında “*uzliau*” olarak isimlendirilir. Bu teknik bir aletten çift sesli bir müzik üretmenin en eski ve orijinal yöntemidir.⁷⁰¹

Şekil: 2.9.
Demir Kopuz çizimi
(Bahaeddin Ögel, Cilt IX, s.391)

Elbette yukarıda bahsi geçen metal eşyalardan başkaları da bozkır Türkleri tarafından kullanılmış olabilir; fakat bizim incelediğimiz kaynaklarda karşımıza çıkanlar bunlardan ibarettir.

2.1.2. Bozkır Kıyafetlerinde Metal

Elbise ve silahın birbirini tamamlayan iki unsur olarak kabul edildiği bozkır Türk kültüründe⁷⁰² metal levhalar applike edilerek yapılan süsleme; pantolon, kaftan, çizme ve başlık gibi kıyafetlerde ve üzerlerinde taşınan silahlarda oldukça yaygın olarak kullanılmıştır. Esik kurgandan çıkarılan Genç Alp’in bahsi geçen bütün bu kıyafetlerinde altının bir süsleme aracı olarak yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Renginin kırmızı veya kahverengi olduğu tahmin edilen V yakalı deri kaftanı belirli bir sistem içinde dizilmiş üçgen altın plakalarla süslüdür. Bütün yüzeyi bu üçgen altın plakalarla süslü olan kaftanın yakası, kenarları, omuz çizgisi ve kolun alt tarafı panter şeklinde yırtıcı hayvan yüzü ile tasvir edilmiş dörtgen plakalarla süslenmiştir. Genç Alp’in kıyafetinin tamamlayıcısı olan ve büyük ihtimalle deriden

⁷⁰¹ Viktor M. Beliaev, *Central Asian Music*, United States of America: Wesleyan University Press, 1975, 22.

⁷⁰² Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, Cilt I, 68.

yapıldığı düşünölen pantolonun dikiş kısımları da ince dikdörtgen şeklindeki altın levhalarla boylamasına süslenmiştir. Öte yandan bozkır coğrafyasına dayanıklı yüksek kalitede konçlu deri çizme geleneğine Esik kurganda da rastlamaktayız. Kurgandan Genç Alp ile birlikte çıkarılan çizmede diğere kıyafetlerinde olduğu gibi altın levhalarla süslenmiştir. Üzeri üçgen altın levhalarla süslenen çizmenin konç kısmında ise kaftandaki gibi ufak dikdörtgen levhalar kullanılmıştır. Genç Alp'ın kıyafetleri içerisinde altın ve onunla oluşturulan figürlerin en yoğun bir şekilde bulunduğu nokta olan başlık ise tahminlere göre sivri bir koni şeklindedir. Başlığın yan ve arka tarafını çeşitli altın levhalardan oluşan üç alan çevrelemektedir. Bunlar genel olarak Türk inanç sisteminde var olduğunu bildiğimiz hayat ağacı motifi, kuşlarla süslenmiş kutsal dağ manzarası motifi ile dağ keçisi, kaplan ve panter türü yırtıcılardan oluşan hayvan motifleridir.⁷⁰³

Bu süslemelerden başka yine Göktürk devrinde Hoten hükümdarının renkli ipekten başlık ve Hun soylularının altından fare şeklinde başlık taktığı görölmüştür. Ayrıca Hun kadınlarının da başlarına altından yapma çiçek taktıkları bilinmektedir.⁷⁰⁴ Kırgız Kültürüne bakıldığı vakit altının süslemedeki önemini burada da görürüz. A-jo denilen reisleri kışın samur kürkünden, yazın ise altın işlemeli başlıklardan kullandığı bilinmektedir. Bu başlıklar şekil olarak yine Türk Kültürüne özgü ucu sivri ve süslü olanlardandır.⁷⁰⁵

Bozkır Türklerinin kıyafet süslemelerinde altın ve gümüş gibi değerli metallere önemli oranda yer verdiği Türk coğrafyalarını ziyaret eden elçi veya seyyahların da dikkatinden kaçmamıştır. Özellikle yönetici konumundaki nüfuz sahibi kişilerin bu konudaki hassasiyeti Göktürkleri ziyaret eden iki elçinin notlarında detaylıca aktarılmıştır. Bunlardan birincisi; Tang sülalesinin Göktürklerle yaptığı sert mücadeleden dolayı Çin halkının ülke dışına çıkması yasak olmasına rağmen Budist Rahip Hsüan-tsang'ın Budizmi orijinal bir şekilde öğrenebilmek adına 627 yılında Hindistan'a doğru yaptığı yolculukta kaydedilmiştir. Bölgeye ulaşabilmesi için Batı Türkistan'dan geçmek zorunda kalan rahibin buradaki notları Göktürk kültürü hakkında önemli kesitler sunmaktadır. Kağan'ın yaşadığı Suyap şehrine girerken

---

⁷⁰³ Akishev, 9-11.

⁷⁰⁴ Yıldırım, Fa Hsien'in Seyahati, 54.

⁷⁰⁵ Taşağıl, **Eski Türk Boyları**, 104.

yolda onunla karşılaştıran rahip kendisine Kağan tarafından uygulanan nazik muameleden oldukça memnun kalmıştır. Rahip üç gün sonra Kağan'ın otağında ağırlandıkça çadırdaki Türk beylerinin yere serilmiş hasırlar üzerine oturduğu ve bunlarında sırtlarındaki ipeklilerin altınla işlendiğini aktarmıştır. Kağanın mahiyetindeki iki yüz kadar saçları örgülü savaşçıların ise gümüş işlemeli elbiseleri vardır.⁷⁰⁶ Yine 568'de İstemi Kağan'ın yanına elçi olarak gönderilen Zemarkhos da Kağanın ve beylerin kıyafetlerindeki göz alıcı güzellikte olan altın ve gümüş süslemeler ile mücevherlerden bahsetmiştir.⁷⁰⁷ Her iki elçinin de kayıtlarından anlaşıldığı üzere altın ve gümüş gibi değerli levhalar ile yapılan süslemeler elbette ekonomik şartlara ve toplum içindeki konuma bağlı olarak nüfuz sahibi kişilerin mertebelerine de işaret etmektedir.

Bozkır Türkleri asırlarca kültürlerinde yer etmiş olan birçok ögeyi gittikleri farklı coğrafyalarda yaşatmışlardır. Nitekim kıyafetleri ve onların üzerindeki birçok mana içeren süsleri de diğer ögeler gibi Türklerle beraber birçok coğrafyaya seyahat etmiştir. Özellikle Avrupa Hunları döneminde nüfuzlu kişilerin üzerlerindeki kıyafetlerde sıklıkla kullanılan altın ögeler bunlardandır. Atilla'nın ziyafetlerine iştirak eden elçilerin ifadelerine göre; onların ileri gelenleri, kemerlerinden çarık bağlarına kadar üzerlerindeki kıyafetlerinde ve hatta at gemlerinde altın ve çeşitli kıymetli taşları sıklıkla kullanmıştır.⁷⁰⁸ Fakat burada Avrupa Hunlarının kudretli hükümdarı Atilla hakkında ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Çünkü beylerinin aksine bu kudretli hükümdarın; kıyafet, ayakkabı ve at takımlarının sıradan askerler aynı ve gösterişten uzak olduğu yine onu ziyaret eden seyyahların notlarında sıklıkla vurgulanmıştır. Bu durum Atilla'nı gösterişten uzak mütevazî yaşam tarzını seçtiğinin önemli bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁰⁹

⁷⁰⁶ Faruk Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1984, 13.

⁷⁰⁷ Strzygowski, **Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi**, 70.

⁷⁰⁸ Vaczy, 83.

⁷⁰⁹ Ali Ahmetbeyoğlu, **Greks Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1995, 48-49.

2.1.2.1. Elbise Süsü Olarak Metal Levhalar

Bozkır Türk kültüründe kıyafetlerin çeşitli metal levhalarla süslenme geleneği oldukça yaygın bir şekilde Eski Çağlardan itibaren kendini göstermektedir. Kullanılan metalin türü ve üzerlerindeki figürleri bir yandan onu taşıyan kişinin sosyo-ekonomik durumuna ve mevkiine işaret ederken diğer yandan da o çağın medeniyetinin; sosyal, felsefi, mitolojik tefekkürü ve inançları ile estetik zevkini de anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu bakımdan tarihe Altın Elbiseli Adam olarak kaydedilen Esik kurgandaki Genç Tigin'in kurganından çıkarılan malzemeler oldukça kıymetlidir. Bozkır Türk kültüründe genellikle efsanevi tarihi hakanların ve yiğitlerin kıyafetlerinin altın ile kaplı olduğu hesaba katılırsa baştan aşağı altın ile süslü kıyafetlere sahip bu kişinin nüfuzlu bir hükümdar veya oğlu olma ihtimali kuvvetle muhtemel görünmektedir.⁷¹⁰ Nitekim bozkır Türk kültürünün önemli sözlü kaynaklarından olan Altay Türklerine ait Maaday-Kara destanında efsanevi yiğitlerinden bahsederken kullanılan “*Altınlı, gümüşlü elbisesini giydi*”⁷¹¹ şeklindeki ifadeler Türk kültüründeki bu geleneğe ışık tutmaktadır.

Kurganlardan ortaya çıkarılan zengin arkeolojik buluntulardan anlaşıldığı üzere altının kıyafet süsleme geleneğindeki kullanımını Bozkırın Kuyumcuları olan İskitlere ait eserlerde sıklıkla görmekteyiz.⁷¹² Aşağı Sır Derya ve Amu Derya İskit kurganlarından çıkarılan eserler arasında hem erkeklerin hem de kadınların kıyafetlerinde altın levhalarla süslemelerin bol miktarda kullandığı görülmektedir.⁷¹³ Özellikle nüfuzlu kişilerin mezarlarından bazen 2000'den fazla kıyafet ve başlıkları süslemede kullanılmış altın plaklar ele geçirilmiştir.⁷¹⁴ Solocho kurganındaki nüfuzlu kişinin elbisesi üzerinde bulunan iki adet altın işlemeli arma ile otuz kadar altın şerit klasik olarak kartal başı ve griffonlar ile süslenmiştir. İskit nüfuzlularındaki kıyafet süslenmelerinde karakteristik malzemenin altın olduğu Çertomlik kurganındaki buluntulardan da anlaşılmaktadır. Kurganda bulunan bir kadın mezarından çıkarılan tamamen altın levhalar ile süslü elbise bu duruma delil olmaktadır. Levhaların

⁷¹⁰ Mireli Seyidof, Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında I, Yavuz Akpınar (çev.), **Kardaş Edebiyatlar Dergisi**, Sayı 2, 1982, 28-29.

⁷¹¹ Salahaddin Bekki, **Maaday-Kara Destanı**, Elazığ: Manas Yayınevi, 2007, 244.

⁷¹² Tarhan, **Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler**, 599.

⁷¹³ Yablonsky, **The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction**, 217: Grakov, 133.

⁷¹⁴ Melyukova, **Scythians of Southeastern Europe**, 44-45.

oluşturduğu figürde griffonlar ile mücadele eden İskitli resimleri ve uzun elbisesi ile tahtta oturan ve bir elinde ayna bulunan tanrıçanın önünde bir boynuzdan şarap içen İskitler bulunmaktadır.⁷¹⁵

İskitlerden sonra onların coğrafyalarında hüküm sürmüş Sarmat kurganlarında da aynı şekilde nüfuz sahibi kadın ve erkeklerin kıyafetleri altın ya da gümüş levhalarla süslenmiştir.⁷¹⁶ Kakma işi ile cömertçe dekore edilen ve sık sık hayali çizgi oyunları sergilenen⁷¹⁷ bu süslemeler kurganlar açıldığı vakit genel olarak ölünlün vücudu üzerinde kıyafetlerin giyildiği yerlerde bulunmuştur.⁷¹⁸ Sarmat döneminde bu tip süslemelere oldukça güzel bir örneğe Mozdok yakınlarındaki Terek Nehri'nin sol kıyısında bulunan bir kadın kurganında rastlamaktayız. Merkezi Kuzey Kafkasya'daki diğer birçok kurgan gibi ithal eserler içermeyen bu kurgan konargöçer Sarmat kültürünün özünü yansıtmaya açısından oldukça kıymetlidir. Birçok altın takısı ile birlikte kurgandan çıkarılan kadın cesedi üzerindeki altın levhalarla kaplı elbise bozkır kültürünün tipik bir örneğidir.⁷¹⁹

Özellikle Altay coğrafyasındaki kurganlardan çıkarılan buluntular incelendiğinde Altın madeninin kılık kıyafet süslemesinde oldukça yoğun kullanıldığı görülmektedir. Eski demir devrine ait açılan küçük bir kurgandan çıkarılan samur derisinden yapılmış elbisenin kenarlarının meşin ve küçük altın parçaları ile süslenmesi, yine bu kurganın hemen çaprazındaki başka bir kurgandan çıkarılan kakım⁷²⁰ derisinden dikilmiş düğme ve altın levhacıklar ile süslü başkaca bir elbisenin bulunması bahsedilen ifade açısından önemli delillerdir.⁷²¹ Yine bu günkü Ukrayna sınırlarında bulunan ve Hun Çağına ait pek çok eser elde edilen Pokrovsk buluntularının önemli kazı yerlerinden olan Nijne Dobrinko kurganlarından elde edilen altın levhalar oldukça dikkat çekicidir. Elbise süslemekte kullanıldığı anlaşılan ve bir şerit halinde kesilmiş olan bu altın levhalar Hun sanatına ait inci dizilerle de süslenmiştir. Bu levhalardaki süslerin hepsi kabartma tekniği kullanılarak yapılmıştır

⁷¹⁵ Grakov, 136/138.

⁷¹⁶ Barbarunova, 128; Dvornichenko, 112.

⁷¹⁷ Jettmar, *Art of the Steppes*, 208.

⁷¹⁸ Moshkova, Middle Sarmatian Culture, 139

⁷¹⁹ Abramova, 177.

⁷²⁰ Sansargillerden, Avrupa'nın ve Asya'nın kuzeyinde yaşayan, gelincik ve kokarcaya benzeyen çok değerli olan postu için avlanan yırtıcı bir etçil hayvan.

⁷²¹ Radloff, *Sibirya'dan*, Cilt II, 91.

ve bölge özellikle altın kaplamacılığı bakımından Macar Hun sanatı ile oldukça benzerlik göstermektedir.⁷²²

Daha önce de bahsi geçtiği üzere toplumun nüfuz sahibi zengin kişileri tarafından elbise süslerinde kullanılan altın ve gümüşten başka, Orta Asya bozkırlarının oldukça yaygın süs eşyaları arasında daire gibi yuvarlak şekilli tunç ve bakır levhalar da mevcuttu. Tam ortasında bir halka olan bu levhaların diğer cephesi de iyice bilenmiştir ve bunlardan 1-2 verşok çapında olan küçükleri elbise süsü olarak kullanılmıştır.⁷²³ Toplumun tamamının aynı ekonomik seviyede olma imkanının mümkün olmadığı, dolayısıyla da altın gibi nadir bulunan değerli bir metalin herkes tarafından elbise süsü olarak kullanılmasının imkansız olduğu hesaba katılır ve yine de ekonomik olarak daha alt seviyede olan insanların da elbiselerinde farklı sebeplerden dolayı süs eşyaları taşımak istediği düşünülürse, altın kadar gösterişli olmasa da ondan çok daha ucuz olan bakırdan yapılmış levhaların bu noktada oldukça kıymetli bir iş gördüğü daha net anlaşılacaktır.

Bu amaçla üretildiği tahmin edilen ve Ordos Tunçlarındaki Mayer koleksiyonunda bulunan iki bakır levha Türk kültür tarihi açısından oldukça önemli eserlerdir. Bu levhalardan birincisi; kırmızı yumuşak bakır metalden yapılmıştır. Dikdörtgen şeklinde olan bu levhanın kenarları batık dikdörtgen şekiller ile süslenmiştir. Levhada boyunları birbirine dolanmış iki kuş figürü vardır. Bu kuşların yapısı hanedanı temsil eden su kuşlarına benzemektedir. Levhanın uzunluğu 10.8 cm'dir.⁷²⁴ İp benzeri bir kenarlıkla süslü olan ikinci levha ise; vahşi bir hayvanın saldırısına uğramış bir deve figürü ile süslenmiştir. Avcının arka ayaklarının alt kısmında yine onun gibi vahşi bir kedi olduğu düşünülen ikinci bir hayvanın baş figürü bulunmaktadır. Yine kırmızımsı yumuşak bakır metalin kullanıldığı bu levhanın uzunluğu ise 12.4 cm'dir.⁷²⁵

---

⁷²² Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 96-97.

⁷²³ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 98.

⁷²⁴ Andersson, **Ordos Bronzes**, 152.

⁷²⁵ Andersson, **Ordos Bronzes**, 152.

Şekil: 2.10.

Ordos tunçlarındaki Mayer koleksiyonundan, elbise süsü olarak kullanılan bakır levhalar
(Johan Gunnar Andersson, 173)

Yine seyisler gibi ekonomik düzeyi daha düşük insanların altın yerine tunç süsler kullanmayı tercih ettiği buluntulardan anlaşılmaktadır. Meşhur Hermitage koleksiyonunda bu süs eşyaları ile ilgili 10.000'den fazla örneğin olduğu bilinmektedir. Çok nadir de olsa bu seviyedeki insanların elbiseleri üzerine serpiştirildiğini gördüğümüz altın levhaların ise; genel olarak dikiş yerlerine ve elbise kenarlarına yerleştirilmiştir. İrili ufaklı her boy ve şekilde yapılan altın levhalar üzerine; insan, hayvan ve geleneksel motifler (örneğin kurt dişleri olarak adlandırılan tahıl piramitleri, yelpaze ve rozet) gibi birçok desen işlenmiştir. Ele geçirilen levhaların çoğu mezar duvarlarına asılmış olan elbiselerin çürümesi sonucu yerlerinden kopmuş olarak bulunmuştur.⁷²⁶

Şekil: 2.11.

Pazırık II kurganından M.Ö. IV. yy'a ait elbise süsü olarak kullanılan bakır levha
(Tamara Talbot Rice, s. 195)

⁷²⁶ Rice, 93.

Buluntu yerlerinden ele geçirilen madeni levhaların en önemli özelliklerinden biri de üzerindeki işlemlerin kültür tarihi adına ortaya koyduğu verilerdir. Örneğin; Ordos buluntularındaki levhalara baktığımız vakit bölge insanlarının at binmeye uygun kaftan ve çakşırdan oluşan kıyafetler ile uzun saçlı bir şekilde tasvir edildiği görülmektedir. Yine Ordos'taki bir madeni levhada Türklerin milli sporu olan güreş tasvir edilmiştir. Konargöçer geleneğinin bir sonucu olarak bir şahsın hayatından bir ya da birkaç safha bu metal levhalarda destansı bir şekilde resmedilmiştir.⁷²⁷ Verilen bu örnekler göstermektedir ki bir süs eşyası ya da ayna olarak kullanılan levhalar üzerine yapılan tasvirler Türk kültür tarihini aydınlatması açısından oldukça önemli eserlerdir.

Bahsi geçen bu tasvirlerden biri de çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde detaylı bir şekilde bahsedilecek olan Ant İçme törenleri ile alakalıdır. En eski uygulama şeklini İskitlerden gördüğümüz bir kap içine kardeşlik andı içecek kişilerin kanlarını karıştırması geleneği Güney Rusya'da Kul-Oba ve Voronez kurganlarından elde edilen birçok altın levhada tasvir edilmiştir. Bunlardan birinde altın varak üzerine resmedilen bir İskit sağ elinde oldukça süslü ve kıymetli bir madenden yapılmış “*kan çanağı*” diyebileceğimiz dini karakterli bir kap tutmaktadır. Sol eli ise bir ok çıkarmak için oktanlığına uzanmıştır ki; bu durum bize kaba kan akıtıldıktan sonra savaşçıların silahlarından herhangi birini tastaki içkiye sokarak yemin etmesi uygulamasını hatırlatmaktadır. Yine Kul-Oba'da bulunan başkaca bir altın kabartma üzerinde ise; birbirine sarılmış iki İskit tek bir kaptan kanla karışık kutsal içkiyi içmektedir. Aynı sahneye Solocha kurganında bulunmuş olan bir altın levhada da rastlamaktayız.⁷²⁸

Kagnılı ve diğer bazı Türk boylarının yaşam sahası olan ve Türkçe Yarış olarak isimlendirilen Cungarya yaylasında Rus tüccarlar tarafından toplanan ve I. Petro hazinesinde yer alan altın levhaların varlığı erken dönem Türklerin bu konu ile ilgili olan fevkalade çalışmalarını göstermek açısından oldukça önemlidir. Bu bölgeden

⁷²⁷ Esin, *Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*,41/112.

⁷²⁸ Taner Tarhan, İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 23, 1969, 159.

elde edilen levhaların meşhur Ordos levhalarına benzerliği bölge kültürlerinin ortaklığına yönelik en önemli ispat olarak yorumlanabilmektedir.⁷²⁹

1924-1925 yılları arasında Rus Coğrafya Kurumu tarafından görevlendirilen ünlü bilgin P. Kozlov Moğolistan'ın kuzeyinde bulunan Selenga nehri havzasındaki Noyun-Ula dağlarında kurgan kazıları yapmıştır. Toplamda 212 kurgan açan Kozlov'un açtığı kurganlardan beşi Hun idarecilerine aittir. Coğrafi şartlar gereği kurganlardan çıkan buluntuların çok sağlam bir şekilde kaldığı görülmüştür. Çıkan tabutların ipek kumaşlarla kaplı olması ve bu kumaşlar üzerindeki altın plakalar ile tutkal benzeri yapıştırıcı bir maddenin bulunması altın plakalarla süslenen kumaşların tabutlara yapıştırıldığını göstermektedir. 25 numaralı mezardan çıkan 85 parça plaka bize burada yatan Hun prensinin serveti hakkında bilgi sunmaktadır.⁷³⁰

Bu tarzdan altın levhaları Hun sanat eserlerinin oldukça önemli bir merkezi olan Macaristan bozkırlarında da görmekteyiz. 1926 yılında Segedin-Nagyszeksos buluntuları arasında daha önce yapılan çok sayıda yağmalamaya rağmen ele geçirilebilen birçok altın levha arasında özellikle üç köşeli ve kenarları dövme ağ şeklinde süslemeli bir altın levha bozulmadan günümüze kadar gelebilmiştir.⁷³¹ Yine Transbaykal'da Hun Tigin'ine ait olduğu düşünülen bir kurgandan elde edilen baklava şekilli altın varaklardan oluşmuş şeritler tunç rozetlerle applike edilmiştir.⁷³²

Farklı coğrafyalardaki kurganlardan ele geçirilen benzer ya da aynı buluntular bozkır Türk kültürünün yayılma alanını göstermesi bakımından da oldukça mühim verilerdir. Farklı coğrafyalarda muhtelif zaman dilimlerinde yaşayan ve aynı kültürün temsilcileri olan Türkler elbette gittikleri coğrafyaların kültürlerinden etkilenmişler fakat dünyadaki diğer bütün kadim milletler gibi kendi kültürlerinin vazgeçilmez unsurlarını da buralara taşımayı ihmal etmemişlerdir. İşte bozkır Türklerinin vazgeçemediği bu unsurlardan biri de kullanmış olduğu eşyaları süslemek maksatlı imal ettikleri altın levhalar olmuştur. Örneğin; Kazakistan'da Borovogo gölü kenarındaki buluntular arasından elde edilen elbise süslemek için imal edilmiş altın levhaların tıpkı Macaristan'daki Hun çağı altın levhaları gibi balık pulu şeklinde

⁷²⁹ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**,12-13.

⁷³⁰ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**,58-59.

⁷³¹ Fettich, 203.

⁷³² Çoruhlu, **Kurganlar**, 115-116.

bezenerak süslenmiş olması Avrupa Hunlarının menşee bakımından Orta Asya ile olan irtibatına önemli bir delil olarak görölmektedir. Yine Aşağı Volga havzasındaki Stalingart ve Orta Volga havzasındaki Şipovo kazılarında elde edilen levhaların balıksırtı şeklindeki bezemelerinin Macar buluntuları ile olan benzerliğı Orta Asya'dan yapılan göçlerde kullanılan yolları göstermesi açısından dikkat çekicidir.⁷³³

Netice itibarıyla buluntulardan elde edilen sonuçlar göstermektedir ki, altın ya da başka metal levhalardan yapılan elbise süsleri yalnızca o elbiselerin güzel görünmesi için yapılan bir işlem değildir. Bunların birçoğı belirli önemli günlerde, ayinlerde, kazanılan önemli zaferlerin kutlamalarında yeri olan ve o çağın mitolojik görüşlerini, bakışlarını, inançlarını, devlet nizamı ve kanunlarını; kısacası siyasi ve sosyal hayatla ilgili uygulamalarını yansıtan son derece kıymetli eserlerdir.⁷³⁴

2.1.2.2. Börk ve Taçlarda Metal

En eski dönemlerden itibaren Türk Kültüründe varlığından haberdar olduğumuz börk adındaki başlıklar ve onların üzerindeki metal işlemler kültür tarihine ışık tutan oldukça önemli materyaller olarak karşımıza çıkmaktadır. Kullanıldığı dönemin medeniyeti, tabiat anlayışı ve kullanan kişinin soyunu belirlemek açısından önemli ipuçları sunan bu eşyaların en güzel örneğı Altın Elbiseli Adam'ın 60-65 cm uzunluğundaki başlığıdır. Bu tipten sivri uçlu başlıkların en eski dönemlerden başlayarak son asırlara kadar Türkler arasında kullanıldığı hatta Azerbaycan'daki bazı asilzade ailelerinde 20. yüzyılın başlarına kadar takıldığı bilinmektedir. Altın Elbiseli Adam'ın börkünden de anlaşıldığı üzere levhalar üzerine işlenmiş motiflerin sıklıkla kullanıldığı bu başlıklar konumuz açısından oldukça kıymetlidir. Ahar adı verilen dağ koyunu, dağ keçisi, kanatlı at, kuşkanadı ve heykelleri, aslan motifleri, oklar, dağ zirveleri ve ağaç motifleri sadece bu başlıkta değil başka buluntularda da mitolojik birer unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷³⁵ Yine Noin Ula'da Hunlara ait eserler arasından çıkarılan tunç bir taç konuyla ilgili olarak oldukça dikkat çekicidir. Bu taçtaki kurt kafası İskit dönemi Altay eserlerindeki kurt başlarıyla birçok açıdan

⁷³³ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 94-96.

⁷³⁴ Seyidof, **Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında I**, 29-30.

⁷³⁵ Seyidof, **Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında I**, 32.

benzerdir. Esasen bu durum sadece bu taçla sınırlı değildir. Moğolistan ve Ordos'taki Hun eserlerinin birçoğu Güney Sibirya eserleri ile benzerlik göstermektedir.⁷³⁶

İskitlere ait Çertomlik kurganda elbisesi üzerine işlenmiş altın levhalarla gömülü bir kadının başlığı bitki süslemeleri ve hayvan boğuşmaları ile tasvir edilmiş altın bir şerit ile çevrilmiştir. Kul Oba buluntularında açılan bir yönetici mezarında ise İskit tipi altın tacı olan yüksek bir başlık ele geçirilmiştir. Bu başlık üzerlerinde sadaklar ve ellerinde ayın kasesi bulunan dört altın İskit figürü ile süslenmiştir.⁷³⁷ İskitlerden sonra onların coğrafyasında hakimiyet kuran Sarmatlara ait olduğu düşünülen Kerç bölgesindeki üç katlı taçlar da oldukça dikkat çekicidir. Tunç kalemler vasıtasıyla ince ince oyularak hayvan figürleri işlenen bu altın kaplama taçlar sadece hükümdarlık alameti olarak değil aynı zamanda defin adetlerinde de kullanılan bir eşya gibi görünmektedir.⁷³⁸

Bu tipten altın taçlar hunların kültür tarihinde de önemli bir yer işgal etmektedir. Ana malzemesi genelde 5-8 cm genişliğinde altın levhalar olan taçların kenarları ise yine yivli altın teller ile çevrilidir. Taçların üzerlerinde çeşitli şekillerde gözler vardır ve bu gözler genellikle kırmızı granit, beyaz kuars, mavi veya yeşil cam hamuru ile süslenmiştir. Genel olarak bu şekillerde olan Hun taçlarının en mükemmel örnekleri ise Kerç buluntularından gelmektedir.⁷³⁹ Bunlardan başka Avrupa Hun arkeolojik buluntuları grubunda olan ve Höckricht'te bulunan kırmızı değerli taşlarla kaplanmış ve muhtemelen parçalanmış bir taca ait olan altın levhalar ile Macaristan'da Csorna kurganından çıkarılan değerli taşlarla kaplı altın bir taç bu buluntulara örnek teşkil eder.⁷⁴⁰

Bozkır Türk kültüründe hükümdarlığın sembollerinden olan bu tipten altın taçlar sadece kağanlarda değil kağan eşi olan hatunlarda da görülmektedir. Nitekim Türk kültüründe tıpkı kağanın tahta çıkışı gibi hatun içinde tahta çıkış törenleri düzenlendiği bilinen bir gerçektir. VIII. yüzyılda Uygurlara gelin olarak gelen Çinli bir hatunun tahta çıkış merasimi bu duruma örnek teşkil etmektedir. Tören esnasında

⁷³⁶ Ishjamts, 156.

⁷³⁷ Grakov, 138/149.

⁷³⁸ Haussig, 158.

⁷³⁹ Fettich, 219-220.

⁷⁴⁰ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Altının Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, 284.

Çin'e özgü kıyafetlerini çıkararak al renkli Türk elbiselerini giyen ve altın tacını takan Hatun kale üzerinde yüzünü doğuya dönmüş olan Kağan'ın önünde eğildikten sonra bir tahta oturtularak tıpkı Kağan gibi otağın etrafında dokuz defa döndürülmüş ve tören bu şekilde sonlandırılmıştır.⁷⁴¹

Türklerin başlarına taktığı yüksek başlıklarında da tıpkı taçlarında olduğu gibi karakteristik şeritler bulunmaktaydı. Bunlarda genelde taçlar gibi altın levhalardan oluşmuşlardır. Esasen buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla bozkır Türk kültüründe kağan gibi nüfuzlu yöneticiler klasik sivri börekleri saran taç benzeri nesnelere kullanırken yönetici ailesinden olan nüfuzlu Hatunlar ise sadece taç kullanmaktaydı ve bu taçlar şakak süsleri olarak kullanılan altın levhaları desteklenirdi. Bu giyim tarzı en karakteristik olarak Kul-Oba'da bulunan eserlerde görülmektedir.⁷⁴² Öte yandan Altın Elbiseli Adamın sivri bökünde de “*diadema*” olarak isimlendirilen mücevherler işlenmiş bu çeşit bir taç bulunmaktadır.⁷⁴³

Şekil: 2.12.

Altın Elbiseli Adamın tacından bir parça
(Kemal Akişev, Ancient Gold of Kazakhstan)

Kuban bölgesindeki Karagodoş kurganında bulunan ve M.Ö. IV. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen altın kabartma başlık takısı üzerindeki sahne açısından oldukça dikkat çekicidir. Sahnede tipik giysilere sahip Tanrıça iki kadınla birlikte bu

⁷⁴¹ Esin, *Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*,103.

⁷⁴² Minns, 62.

⁷⁴³ Seyidof, *Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında I*, 32.

iki figürün arasında oturmuş halde içki kadehi tutan bir adam ve iki atlı bir araba Türk kültüründe sıklıkla işlenen Tanrıça kültü ve atlı figürlerine tipik bir örnektir.⁷⁴⁴ Bu günkü Ukrayna sınırlarında olan ve Hun çağına ait pek çok eser bulunan Pokrovsk buluntularının en önemli kazı yerlerinden Beryozovka'da ele geçirilen bir taç da konumuz açısından oldukça önemlidir. Buradaki en meşhur buluntulardan kabul edilen taç esas itibarıyla tunçtan yapılmış ve altın levhalarla süslenmiştir. Ayrıca yine bu levhalar üzerine de kıymetli taşlar konulmuştur.⁷⁴⁵ Yine İç Moğolistan'daki A-lu-cha-i-teng Hun mezarından bir başlık ve üç adet de başlık süsü çıkarılmıştır. Yarım daireden oluşan başlığın tepesinde kartala benzer bir kuş şekli vardır. İkisinde keçi figürlerinin bulunduğu süslerden üçüncüsü ise çerçeve şeklindedir ve aslan ve koç figürleri ile süslenmiştir.⁷⁴⁶ Başlıkların değerli taşlar ile süslenme geleneğini Glaskovo buluntularındaki tunç eserlerde hatta XVII-XIX. yüzyıl Tunguz ve Yukagiller kabilelerinde de görmekteyiz.⁷⁴⁷

Alma-Ata yakınlarındaki Esik kurganda bulunan Altın Elbiseli adamın başındaki altın börk, tüy ve bitki motifleri ile süslenmiştir. Bu motiflerle aynı tarzı yansıtan ve tüy ya da çam olduğu düşünülen ağaçlara benzer bitki motifleri ile süslü taçların, Sarmat ve Batı Hunlarına atfedilen mezarlardan çıkarılan taçların motifleri ile benzerliği dikkat çekicidir. Yine ilk Türklere atfedilen Han devri (MÖ II-MS II) Kargalık mezarından elde edilen kadın bir şamana ait altın taçta da Kutlu Dağ ve Kutlu Hayvanlar ile onlara binen bir Alp ya da Tanrı motifi sergilemektedir. Bu motifler Türk kültüründeki Kutlu Dağ ve Kutlu Hayvan efsanelerini akla getirmektedir.⁷⁴⁸

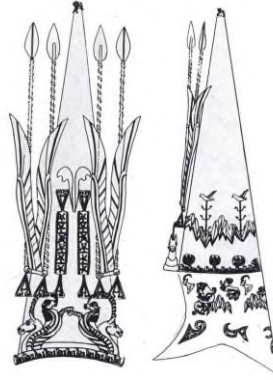
⁷⁴⁴ Engin Beksaç, Atlı, Ağaç ve Kadın, **Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü (Prof. Nejat Diyarbakirli'ye Armağan)**, Yaşar Çoruhlu, Nalan Türkmen, Nuri Seçgin, Anıl Yılmaz (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2006, 67.

⁷⁴⁵ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 96.

⁷⁴⁶ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Altının Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, 283.

⁷⁴⁷ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 30-31.

⁷⁴⁸ Esin, **İkonografik Motifler**, 40.

Şekil: 2.13.
Altın Elbiseli Adamın börkü
(Kemal Akişev, Resim 63)

2.1.2.3. Türk Kemer (Kur) ve Metal

En eski dönemlerden itibaren bozkır Türklerinin icat ettikleri kemer ve kemer tokalarına giysinin tamamlayıcısı bir aksesuar ötesinde birçok maddi ve manevi anlamlar yüklediği bilinmektedir. Özellikle üzerlerindeki madeni parçaların rütbeyi işaret ettiği kemerler ve hayvan mücadele sahnelerinin işlendiği kemer tokaları bozkır Türk kültüründe o derece yer edinmişlerdir ki, bunlar Türk sanatının önemli alametleri arasında kabul görmüştür. Bunların altından yapılarak değerli taşlarla süslenmiş olan hükümdar kemerlerine “*kur kuşak*” denilmiştir.⁷⁴⁹

Şekil: 2.14.
Birbirine kenetlenmiş iki hayvanın muhtemelen kurtla yılanın mücadele sahnesi,
Sibirya’dan altın levha. Leningrad Hermitaj Müzesi
(İlhami Durmuş, Resim 30)

Bugün Türk kemeri olarak anılan, madeni süsleri ve sarkan parçaları ile öne çıkan kayış kemerler, Orta Asya’dan başlayarak, Hazar bölgesine oradan da Macar

⁷⁴⁹ Baykuzu, İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 53, Sayı 1, 2013, 222.

ovalarına kadar oldukça geniş bir alanda görülmektedir. Arnavut altın hazinesi olarak literatüre geçen Keszthely buluntularında madeni parçalarına tunç olarak rastladığımız bu eserler araştırmacılara bozkır Türk kültürünün yayılma alanını göstermesi açısından oldukça kıymetlidir.⁷⁵⁰

Bozkırın kuyumcuları olarak tarihte yer alan ve Karadeniz'in Kuzeyi ile Kafkaslarda uzun süre hakimiyet süren İskit buluntuları incelendiği vakit Türk kemeri dediğimiz 5-10 cm enindeki bu kemerin sıklıkla kullanıldığını görürüz. İskit kemerleri tipik olarak sol tarafta yay ve içi ok dolu sadağı, sağ tarafta ise kama veya kılıç taşımak için tasarlanmıştır. Üzerleri tunç veya demirden, çapraz ve dar levhalar ile kaplı olan bu kemerlere İskit savaşçılarının kurganlarında oldukça sık rastlanmaktadır.⁷⁵¹

Türklüğün vazgeçilmezlerinden olan bu kemerler Taştık kültüründen itibaren gelişmeye başlamış olup Çinlilerin *To-ba*,⁷⁵² eski Türk metnlerinin ise daha çok "*Tawgaç*"⁷⁵³ dedikleri Tabgaçlarda ilk defa "*kur*" olarak isimlendirilmiştir. Eski Türklerde hakimiyet ve hükümdarlığın sembollerinden olan kemerler⁷⁵⁴ sadece Hükümdar ve Alplara değil Saray Hanımlarına da verilmiştir. Şahsi eşyalarını asmak için sarkan kayışları, süs amacı olan madeni levhaları ve iğneli tokası ile bir bütün teşkil eden kurların maddi anlamdaki bu tip işlevselliğinin yanı sıra manada da çeşitli mertebeleri ifade ettiği bilinmektedir. Yani üzerindeki metallerin altın, gümüş veya tunç olması kemeri kullanan kişinin toplum içindeki konumuna işaret etmektedir.⁷⁵⁵ Nitekim XI. yüzyılda kaleme aldığı meşhur eseri ile Türk kültür tarihi hakkında bize oldukça derin bilgiler sunan Kaşgarlı da "*kur*" kelimesinden bahsederken bu kelimeyi hem "*kemer, kuşak*" olarak hem de "*mertebe, rütbe*" olarak tanımlamıştır. Kaşgarlı aynı eserinde Hakan'ın yanında oturan beylerin mertebe ve rütbelerine göre dizilmesini de bu "*kur*" kelimesinden türetilen "*kuram*" sözü ile açıklamıştır.⁷⁵⁶

⁷⁵⁰ Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, 31.

⁷⁵¹ Grakov, 182.

⁷⁵² Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, 79.

⁷⁵³ Kaşgarlı, Cilt I, 453.

⁷⁵⁴ Koçak, Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyeti Girişine Kadar), Ankara: Berikan Yayınevi, 2019, 78.

⁷⁵⁵ Roux, Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı, 76.

⁷⁵⁶ Kaşgarlı, Cilt I, 324/413; Cilt II, 249/255/337; Cilt III, 84/305.

Burada kemer üzerindeki metalin işlevselliği ve kullanım amacı ortaya çıkmaktadır. Kemerin üzerindeki metal süslerin cinsi ve sayısı sahibinin mertebesini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Kılıç mevzunda da bahsi geçeceği üzere Türk kültüründe Alpların birbirlerine karşı sadakat yemini ettiği ve burada da kılıcı bu yemine şahit tuttukları bilinmektedir. İşte Alpların yeminleşmesi olarak bilinen bu adet Ak Hunlar döneminde de vardı ve birbirlerine karşı sadakat yemini eden bu “kur”lu Alplar arasından en fazla yirmi kişiden müteşekkil birlikler oluşturulurdu.⁷⁵⁷

Uygur bölgesini 979-984 tarihleri arasında ziyaret eden Çin elçisi Wang-Yen-Te meşhur seyahatnamesinde özellikle Türk kemerine vurgu yaparak gezdiği coğrafyaların hemen bütün hanları tarafından kendisine sunulan hediyeler arasında altın kemerler olduğunu belirtmiştir.⁷⁵⁸

Altay-Sayan bölgesinde meşhur Rus arkeolog S.V. Kiselev’in 1935’te başlattığı kazılarda Göktürk, Uygur ve Kırgız devirlerine ait birçok kurgan açılmıştır. Birçok kıymetli parçanın bulunduğu eserlerin üzerinde Orhon alfabesi ile yazılı olan Türkçe metinlerin var olması bu mezarların VII.-VIII. yüzyıl Türk yönetici ve beylerine ait olduğunu ispat eder niteliktedir. Kiselev’in kendi ifadesine göre bu kazılar Kuray ve Tuyahtı kasabalarında yapılmış ve toplamda 23 adet kurgan açılmıştır. Kuray-Tuyahtı kazıları olarak isimlendirilen bu çalışmada özellikle açılan iki kurgan konumuz açısından oldukça önem arz etmektedir. Kültür tarihi açısından birçok değerli eşya, gümüş bir desti, kemer ve koşum takımları bulunan Kuray kurganındaki kemerin üzerinde bitki resimlerinden oluşmuş altmış beş tane gümüş toka ve levhacık bulunmaktadır. Burada kullanılan bitki motifleri bize Uygur döneminde Mani dinin etkisi ile klasik Türk havyan motiflerinin yerine geçen bitki motiflerini hatırlatmaktadır. Kemerin baş tokasında Orhon alfabesi ile yazılar bulunmaktadır; fakat epeyce silik olduğundan neden bahsettiği anlaşılamamıştır. Tuyahtı kurganında ise bulunan iskeletin karnı üzerinde on iki tane altın toka dikilmiş kayış bir kemer bulunmuştur. Yedi tane ok ucu ve iki tane kemik yay kaplaması bulunan mezarda

⁷⁵⁷ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, 127.

⁷⁵⁸ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: Türk Tarih Kurum Basımevi, 1989, 68.

ayrıca yaylığı kemere bağlamak için kullanılan kayışın dört tane gümüş halkası ve tokaları da bulunmaktadır.⁷⁵⁹

Türk kültüründe kur kemer denilince ilk olarak bu kemerlerin deriden kayış şeklinde yapıldığı akla gelmektedir. Tarihi kayıtlara bakıldığı vakit hükümdarlığın, mertebe ve rütbenin bir göstergesi olan bu kemerlerin sadece deriden değil kuşak şeklinde kumaştan da olduğu görülmüştür. Cengiz Han'ın fevkalade güçlendiği dönemlerde Uygur Hakanı Idukut Barçuk; “*Çingiz Han altın kuşağından bir artık iplik; al elbisesinde de bir artık parça, lütfederler mi?*” şeklindeki bir mektubu elçisi ile göndermiştir.⁷⁶⁰ Burada geçen “*altın kuşağından bir artık iplik*” ifadesi kudretli hükümdar Cengiz'in kuşağının kumaştan ve üzeri altın işlemeli olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca yukarıdaki ifadelerden Uygur Hakan'ının, Cengiz Han'ın gücünü tanıdığı ve onunla dostluk geliştirmek istediği de açıkça anlaşılmaktadır. Cengiz Han da bu durumdan memnun olmuş olacak ki Hakan'ın bu isteğini geri çevirmemiş hatta onun beklentisini de üzerinde davranarak kızı Al-Altun'u kendisine eş olarak göndermiştir.

Yukarıda bahsi geçtiği üzere diğer eşyalarda olduğu gibi kemer üzerine yapılan süslemelerde kullanılan metallerin türü taşıyan kişinin ekonomik gücü ve mertebesi ile alakalıdır. Dolayısıyla doğal olarak kemer süslerinde kullanılan metal levhaların da herkes için altın ya da gümüşten olması beklenemezdi. Bu nedenle üzerlerine resmedilen motiflerin bozkır Türk kültürüne ışık tutması bakımından son derece önem arz ettiği tunçtan levhalar da Orta Asya bozkırlarında oldukça rağbet görmüştür. Batı Türk veya Türgiş devrine ait olduğu düşünülen Talas vadisindeki bir mezardan çıkarılan tunç kemer levhaları bu duruma örnek teşkil etmektedir. Bu eserlerde de bozkır Türk'ü bulduğu her fırsatta işlemekten vazgeçmediği ölümsüzlük otuyla birlikte dağ keçisi veya geyik motifli hayvan figürleri yer almaktadır. Bu eserlerde geyikler tepesinde bir çift kuş olan ağacın altında bazen tek başına bazen de çift olarak resmedilmiştir. Han Devri taş oymalarında da görülen çift kuş motifinin Türk kozmolojisindeki mekân ve zaman dahil her şeyi iki ilkeye indirgemekle alakalı olduğu düşünülmektedir. Buradaki Tunç levhalarda kuşun biri uçarken diğerinin

⁷⁵⁹ İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, 497-499.

⁷⁶⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, Ahmet Temir (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, 159-160.

konmuş halde olması ayrıca bu tip motiflerde çoğu zaman kuş ve geyik gibi hayvanlara kışlak ve yaylak olmak üzere iki mekân tasvir edilmesi zaman ve mekânı ikiye indirgeme gayreti ile alakalı görülmektedir.⁷⁶¹

2.1.2.3.1. Kemer Süsleri (Uçları)

Kemer ve kemerlerin yanlarından sarkan süs uçları bozkır Türk'ünün vazgeçilmez unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta Asya'nın tamamında ele geçirilen heykellerden edinilen izlenimin ortak özelliği bu süs uçları ve kemerlerden oluşmaktadır. Başka eserlerde olduğu gibi bu madeni süslerde de en eski dönemlerden özellikle Hunlardan itibaren kurt ve diğer hayvan figürleri tek veya hareketli gruplar halinde plakalar üzerinde yer almaktadır. Bahsi geçen bu plakalar sadece süs olarak kullanılmaz aynı zamanda bunların sayısından ve dizilişinden onu taşıyan kişinin hangi gruba, hangi boya dahil olduğu ve rütbesinin durumu rahatlıkla anlaşılırdı. Kısmen yerleşik hayata geçip Mani dinini benimseyen Uygurlarda⁷⁶² ise kemer süslemelerindeki motifler değişmiş hayvan figürleri yerlerini bitki veya koçboynuzu motiflerine bırakmıştır.⁷⁶³

Hunlar dönemine ait kayış uçları nüfuzlu kişilerin kurganlarında altın ve gümüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Gümüş olanları bu metalin altından daha az değerli olmasıyla ilişkili olarak buluntular arasında daha fazla yer almaktadır. Üzerine değerli taşların tutturulduğu ve göz şeklinde deliklerin olduğu bu eserlerden kısa olanları silindir şeklinde ve kabarık bir görüntü içerisindedir. Uzun olanları ise daha çok yukarıda üç köşeli takviye edici bir kısımla sona erer.⁷⁶⁴

Kökenleri Orta Asya'ya dayanan ve genelde menteşelerle kayışlara bağlanan bu süs levhaların Avar kültüründe de oldukça yaygın olduğunu görmekteyiz. Avarlar Avrupa'ya gelmeden önce kıtanın yerli kültürü haline gelmiş olan Gebit kültürü Frank ve Alman kabilelerine ait ortak bir yapı olarak kıtada nüfuz etmekteydi. Daha

⁷⁶¹ Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, 86.

⁷⁶² Colin Mackerras, Uygurlar, Şinasi Tekin (çev.), **Erken İç Asya Tarihi**, Denis Sinor (drl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 441.

⁷⁶³ Bodur, 18.

⁷⁶⁴ Fettich, 214.

çok Alman kültürünün etkisinden dolayı Germen sitili kıtadaki sanat eserlerinde çok daha etkin bir rol oynamaktaydı. Avarların bölgeye gelmesi ile bu iki kültürün bir müddet müşterek bir şekilde yaşadığı; fakat üstün olan Avar kültürünün yavaş yavaş yerli Gebit kültürüne baskın geldiği ve VII. yüzyılın başlarından itibaren de coğrafyayı etkisi altına aldığı yapılan kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkarılan eserlerden anlaşılmaktadır. Bu noktadan hareketle kazılardan elde edilen kayış süsleri üzerinden bir değerlendirme yapılacak olunursa; Avar kayış süslerine kıyasla gayet ilkel bir yapıda bulunan Germen kayış uçları tezyinattan yoksun basit teneke levhalar şeklindeydi. Avar kayış uçlarına gelince Germen uçlarının aksine hayvan ve bitki motifleri ile doluydular. Birkaç buluntu haricinde geometrik şekilli süslemelerin olmadığı Avar eserlerinde tipik griffon motiflerine sonraki dönemlerde eklenen çiçek ve sarmaşık dalları şeklindeki süslemeler Avar sanatının özünü oluşturuyordu.⁷⁶⁵ Yanlarına konan oklardan ve kemerleri üzerindeki süslemelerden nüfuzlu askerler olduğu belli olan Avar cesetlerinin kemerleri diğer bozkırlılarda olduğu gibi çeşitli rütbelere işaret edecek şekilde süs eşyası ile donatılmıştır. Ayrıca kemerlere değerli metallere yapılan kadeh, bardak, kılıç ya da oklar birer nişan olarak konulmuştur.⁷⁶⁶

2.1.2.3.2. Kemer Tokaları

Eski Türkçede tıpkı bugünkü kullanımında olduğu gibi “*toka*” veya “*toga*” şeklinde kaydedilen kelime bazı Türkçe metinlerde ise seyrekte olsa “*bakan*” veya “*tigre*” olarak da kullanılmıştır.⁷⁶⁷ Türkler gibi savaşçı kavimler arasında oldukça yaygın olan ve eski Türkçede “*kadhış*” olarak geçen kayış kemerler ile tokalar ise birbirlerinden ayrı düşünülmeyen iki önemli araç olarak bilinmektedir. Bu sebepledir ki eski Türkler bu tipten halkalı ya da tokalı kemerlere “*bakanlık kadhış*” adını vermişlerdir.⁷⁶⁸

⁷⁶⁵ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, 121-123.

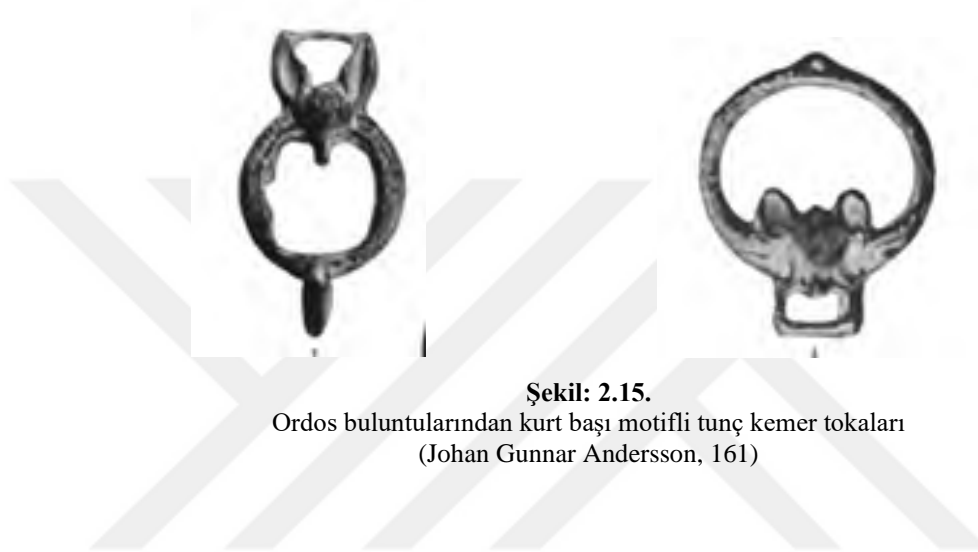
⁷⁶⁶ Szadeczky-Kardoss, *Avarlar*, 307.

⁷⁶⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt V, 74.

⁷⁶⁸ Kaşgarlı, *Cilt I*, 499.

Ordos buluntularından ele geçirilen halka şeklindeki madeni tokalarda genellikle basit bir şekilde işlenmiş kuşbaşı veya kurt başı motifleri karşımıza çıkar. Yukarı doğru kalkık ve sivri bir şekilde biçimlendirilmiş kurt başının iki kulağını birbirine bağlayan metal bir çubuk bulunmaktadır. Bu ilk kurt başı tokada halka kurdun iki yanağından aşağı doğru oval bir şekilde inerken, ikinci tokada bu sefer yine oval olan halka kurdun yanaklarından yukarı doğru kıvrılmıştır. İkinci tokada kurdun kulakları daha kısa ve oval bir haldedir.⁷⁶⁹

Şekil: 2.15.
Ordos buluntularından kurt başı motifli tunç kemer tokaları
(Johan Gunnar Andersson, 161)

Hazar, Peçenek ve Oğuzların Karadeniz'in kuzeyindeki varisleri olarak kabul edilerek Özi ve Tın bölgeleri, Etil ve Kuban vadisi ile Kırimda varlıkları tespit edilen Kıpçak-Kuman boylarına ait buluntular arasında ele geçirilen madeni tokalar üzerindeki işlemlere bakıldığı vakit bunların insan tasvirleri, büyük çapta çiçek ve hayvan şekilleri ile bezendiğini görmekteyiz.⁷⁷⁰

Avar tokalarında ise diğer Avrupa Türklerinde olduğu gibi hayvan ve bitki motiflerinin ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Genelde kayışa bağlanan kısımlar hayvan motifleri ile süslenirken diğer kısımlarda bitki ya da yaprak motifleri ağırlık kazanmaktadır. Tokalardaki hayvan motiflerinde ya at gövdeli kuş başlı mahluklar, griffonlar ve ne oldukları belli olmayan diğer bazı efsanevi hayvanlarla ya da aslan gibi gücün temsili hayvanlar kullanılmıştır.⁷⁷¹ Yukarıda da bahsi geçtiği üzere kemerlerin üzerindeki süslemeler Alplar için aynı zamanda güç ve mertebe anlamına

⁷⁶⁹ Andersson, Ordos Bronzes, 149.

⁷⁷⁰ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 84.

⁷⁷¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 123-124.

gelmekteydi. Herhalde Avar kültüründe kemer tokalarında bu tip olağanüstü ya da gücün timsali hayvanları kullanmak bu durumla alakalıydı. Macaristan'daki Keszthely buluntularından ele geçirilen Türk tipi kemer tokaları ise yine Türk kültürüne ait başka bir figürle karşımıza çıkmaktadır. Sanat tarihçileri açısından oldukça kıymetli olan ve Hun dönemine ait olduğu düşünülen bu kemer tokalarının içindeki kıvrımlı dairelerin içleri helezonlarla doldurulmuştur ki bu tip dairesel motifler Orta Asya Türk kültüründe de oldukça yaygın kullanılmıştır.⁷⁷²

Hayvan motiflerine sahip kemer tokaları elbette İskit kurganlarında da ele geçirilmiştir. Genelde tunçtan, nüfuzlu kişilerinki ise altın veya gümüşten üretilen tokalar, kemerleri bele sabitlemek için ve oldukça estetik yapılmış hayvan figürleri ile üretilmiştir. Bele nesne asılacaksa kalın deriden yapılmış geniş kemerler kullanılırdı. Bu kemerlere kılıç veya dövüş baltası gibi ağır nesnelere asılacaksa nesnenin askıya alındığı noktada bağlı bir kancaya sahip tunç bir halka şeklinde toka kayışa tutturulurdu.⁷⁷³

Şekil: 2.16.

Pazırık II kurganından üzerinde gümüş tokası olan bir kemer parçası M.Ö. V. -IV. yy
(Tamara Talbot Rice, s. 219)

Göktürk dönemine bakıldığında da oldukça geniş bir alanda kullanılan altının, kemer tokalarında da önemli bir yere sahip olduğu çok net bir şekilde görülmektedir. Çoğunluğu Çin tesirlerini taşıyan bu dönem kemer tokalarına önemli bir örnek; Boma ilçesinde bulunan altından imal edilmiş bir kemer tokasıdır. Uzunluğu 7.4 cm, eni 3 cm ve ağırlığı 28 gram olan bu toka büyük bir ihtimalle ilk önce hareketli menteşelerle birleştirilmiş iki dikdörtgen levhadan oluşmaktaydı. Bir levhanın bir

⁷⁷² Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, 15.

⁷⁷³ Bokovenko, Tuva During The Scythian Period, 278.

yüzeyi dümdüzdür, diğerinin yüzeyi ise tuğla şeklini andıran bir desen ile bezenmiş dikdörtgen çukurların olduğu beş diziye sahiptir.⁷⁷⁴

2.1.2.4. Düğmeler

Eski Türkçe kaynaklarda “*tügme*”⁷⁷⁵ şeklinde kaydedilen düğme, Kıpçak bölgesinde “*tüyme*”, Kuman ağzında ise “*tüvme*” şeklinde ifade bulmuştur. Orta Asya’da elbiselerini iliklemenin ötesinde son derece önemli bir süs unsuru olarak kullanılan düğmeler, güzellikleri ile de meşhur olmuş olacaklar ki bir kızın dikkat çekecek derecedeki güzelliğini tarif etmek için “*Kızın başı altın düğmeye benziyor*” şeklinde ifadeler kullanılmıştır.⁷⁷⁶ Yine Eski Türkçede “*bogmak*” diye bir kelime vardır. Bu kelime gelin gerdanlığı yerine de kullanılmakla beraber esas olarak daha sık bir biçimde gömlek düğmesi için kullanılmıştır. Bu kelimedenden türetilen “*boğmaklal*” veya “*boğmaklan*” sözleri ise her daim düğmelenmek, gömleğini ilikleme karşılığı olarak kullanılmıştır.⁷⁷⁷

Kurganlarda özellikle elbiseler üzerinde bolca rastlanan ve genel olarak süs amaçlı kullanıldığı düşünülen önemli kalıntılardan biri de bu düğmelerdir. Katan’da buz altında kalmış olduğu için sağlam bir şekilde beklemiş olan Eski Demir Devrine ait bir elbisenin birçok yerinde; omuzlarda, kollarda, boyun etrafı ile yakanın orta kısmından aşağıya eteğin geniş kenarına kadar ve pantolonun ön kısmında dört köşeli altınla kaplanmış tahta düğmeler mevcuttur.⁷⁷⁸ Bunlar haricinde Bozkır coğrafyasında Tunç Devrinden itibaren görülmeye başlayan içi boş küre parçalarına benzeyen altın ve bakır düğmeler de genelde kıyafetlere estetik kazandırmak amaçlı kullanılmıştır.⁷⁷⁹

⁷⁷⁴ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Altının Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, 284.

⁷⁷⁵ Kaşgarlı, Cilt I, 433.

⁷⁷⁶ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt V, 60.

⁷⁷⁷ Kaşgarlı, Cilt I, 466; Cilt II, 274; Cilt III, 350-351.

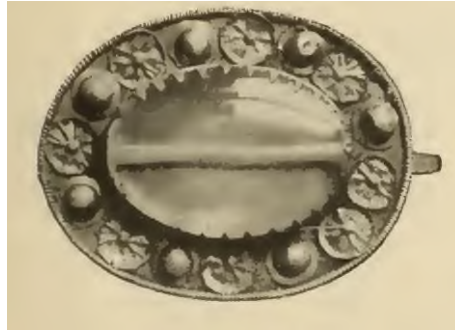
⁷⁷⁸ Radloff, **Sibirya’dan**, Cilt II, 149.

⁷⁷⁹ Radloff, **Sibirya’dan**, Cilt II, 98.

2.1.2.5. Broşlar (Fibulalar) ve Süs İğneleri

Bozkır coğrafyasında Tunç Devrinden itibaren madeni süs eşyaları oldukça çeşitlidir. Bunlar arasında dört ayaklı hayvan veya kuşlar şeklinde başı olan iğne ve fibulalar geniş yer tutmaktadır.⁷⁸⁰ Bu türden oldukça süslü bakır ve tunç fibulalar Karasuk döneminde daha çok deri göğüslükleri tutturmak için kullanıldığı bilinmektedir.⁷⁸¹

Sibirya koleksiyonundaki elbiseyi tutturmakta kullanılan altından yapılmış broşlarda büyük pençeli kanatları tıpkı kendi gibi efsanevi bir hayvan olan griffonlar ile aynı şekilde olan aslan motifleri görülmektedir.⁷⁸² Yine M.Ö. 2. ile M.Ö. 1. yüzyıllara tarihlenen Erken Sarmat kurganlarında daha çok oval şekilde görülmeye başlayan broşlar⁷⁸³ 2. ile 4.yüzyıllar arasına tarihlendirilen Geç Sarmat kurganlarında ise çok sayıda ve çeşitli tiplerde ortaya çıkmıştır.⁷⁸⁴ Genellikle tunçtan yapılmış olan bu eserlerin bazen de demir veya gümüşten yapılmış olanları ile karşılaşılmıştır. Bu kültürde görülen emaye ile süslenmiş menteşeli fibulaların ise Roma'dan ithal olduğu düşünülmektedir.⁷⁸⁵

Şekil: 2.17.
Altın üzerine taş kakmalı İskit broşu
(E H Minns, s.215)

⁷⁸⁰ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 98.

⁷⁸¹ Okladnikov, **Tarihin Şafağında İç Asya**, 126.

⁷⁸² Rudenko, **The Mythological Eagle, the Gryphon, the Winged Lion, and the Wolf in the Art of Northern Nomads**. **Artibus Asiae** 21(2), 1958, 108.

⁷⁸³ Abramova, 170.

⁷⁸⁴ Jettmar, **Art of the Steppes**, New York: Greystone Press, 1967, 61.

⁷⁸⁵ Moshkova, **Late Sarmatian Culture**, 158.

Avrupa Hunlarına ait Macaristan'daki Segedin-Nagyszeksoş buluntularında da bu türden eserlere rastlamaktayız. Genellikle geriye doğru bakan griffon şekillerinin hakim olduğu Hun broşlarında eşyayı oluşturan ham madde gümüş ya da altın olmuştur. Bazen de gümüşle yapılan eşyanın altın levhalarla süslendiği görülmüştür. Dinyeper havaisi buluntularında yarım daire şeklindeki başlara sahip olan bu eserler burada daha çok tunç üzerine altın kaplama şeklinde karşımıza çıkar. Eğri gagalı, dört ayaklı, kanatlı ve oldukça stilize bir şekilde işlenmiş olan bu mitolojik hayvan motifleri Güney Sibirya bozkırlarında hâkim olan İskit kültüründen Dünyanın dört bir yanına dağılmıştır. Öyle ki bu türden eserler İsviçre'nin Lenz kasabasındaki buluntularda bile karşımıza çıkmaktadır.⁷⁸⁶

2.1.3. Süs Eşyası ve Takılarda Metal

Kökeninde bolluk, bereket ve nazarla ilgili pek çok unsurların yanı sıra Şamanizm'le ilgili inanç ve düşüncelerin de yer aldığı geleneksel Türk takıları kendine özgü sembolik anlamları ile dinsel amaçlı koruyucu bir nitelik taşımaktadır. Dini inanışlardan kaynaklanan sembolik ve mitolojik motifler, hayvan figürleri ve tabiat kültürleri gibi tasvirler bozkır Türk'ünün diğer eşyalarında olduğu gibi takı ve süs eşyalarında da tasvir edilmiştir.⁷⁸⁷

Bozkır coğrafyasında Tunç Devrinden itibaren madeni süs eşyaları oldukça çeşitlidir. Serdalik ve madeni incileri olan altın ve bakır küpeler; hayvan başı, dört ayaklı hayvan veya kuşlar şeklinde başı olan iğne ve fibeller; altın ve bakırla süslenmiş kemer parçaları, kabartma şeklinde koç, geyik ve keçi gibi hayvan resimleri içeren bağ ve kayış süsleri; içi boş küre parçalarına benzeyen altın ve bakır düğmeler bunlardan bazılarıdır.⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ Fettich, 209-210/214.

⁷⁸⁷ Nalan Türkmen, Orta Asya Türkmen Kadın Takılarına Genel Bir Bakış, **Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü (Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan)**, Yaşar Çoruhlu, Nalan Türkmen, Nuri Seçgin, Anıl Yılmaz (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2006, 253-254.

⁷⁸⁸ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 98.

En eski Türk kültürlerinden birisi olduğu tahmin edilen ve M.Ö. 1200-700 arasına tarihlendirilen Karasuk Kültürüne⁷⁸⁹ ait buluntular arasında deri göğüslükleri tutturmak için oldukça süslü bakır ve tunç fibeller, bilezikler, yüzükler, ayna biçimli saç tokaları, baş bantları, cesedin kafasının yan tarafına bırakılmış halka şeklinde düz küpeler ve boyun ve göğüs tarafında halka şeklinde gerdanlık biçiminde birçok süs eşyasının bulunması bozkır Türk kültüründe bu türden eşyaların en erken dönemlerden itibaren bol miktar ve çeşitlilikte kullanıldığını göstermektedir.⁷⁹⁰ Bu kültürün gelişmiş bir hali olan Tagar Kültürüne ait mezarlar incelendiği vakit buradan savaşçı erkek ve kadınlara ait birçok savaş aleti elde edildiği görülmüştür. Bununla beraber yine aynı mezarlardan çok sayıda süs eşyası da çıkarılmıştır. Renkli taşlar özellikle de kırmızı akik ile süslü altın ve tunç tokalar, iğneler, taşlar, bilezikler, küpeler, taraklar ve saplı tunç aynalar bunlardandır.⁷⁹¹

Yine Kazakistan'da tunç dönemine ait birçok süs eşyasının varlığı buluntulardan karşımıza çıkmaktadır. Bunlar arasında özellikle altın kaplamalı tunç küpeler, kolye ve bilezikler oldukça dikkat çekicidir.⁷⁹² M.Ö. 5. ve M.Ö. 3. yüzyıllara tarihlendirilen yaklaşık 150 İskit kurganına Fergana'da rastlanmıştır. Bu kültüre ait özellikle kadın kurganları; başta altın, gümüş ve tunç olmak üzere birçok süs eşyası ve takı içermektedir.⁷⁹³

Radloff Altay'ın güneyindeki Uymon bozkırları ve Berel ovasında yapmış olduğu kurgan kazılarında anlaşıldığı kadarıyla bu tarzdan süs eşyaları ve takıların bozkır Türk kültüründe Demir Çağında da önemli bir yer işgal ettiği görülmüştür. Kurganlarda Demir Çağına ait olduğunu düşündüğü iki erkekle beraber bir kadın iskeleti bulmuştur. Kadın iskeletinin yanında bakır küpeler, başının üzerinde bakır levhacıklarla süslenmiş kumaş bir ziynet eşyası, sağ el parmağında kırık bir gümüş yüzük ve son olarak ayağında da bakırla süslü bir ayak giyimi (çorap) bulmuştur.⁷⁹⁴ Muhtemelen gümüşün daha az bulunuyor olması ve daha değerli olmasından dolayı bu kurgandaki kadın süs eşyalarını genelde bakırdan tercih etmiştir.

---

⁷⁸⁹ Gryaznov, 99-100.

⁷⁹⁰ Okladnikov, Tarihin Şafağında İç Asya, 126.

⁷⁹¹ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 14.

⁷⁹² Baypakov, 43.

⁷⁹³ Yablonsky, The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction, 235.

⁷⁹⁴ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 117.

Bozkır Türk kültürüne ait süs eşyaları yalnızca kurgan buluntularında değil Türk ülkelerini ziyaret eden elçilerin kayıtlarında da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim daha önce bahsi geçen Budist rahip Hsüan-tsang, Göktürk Kağan'ının otağında ağırlandıkça çadırdaki eşyaların baştanbaşa gözleri kör edecek kadar parlak altınlarla kaplı olduğunu kaydetmiştir.⁷⁹⁵ Bu kayıtlar bozkır Türk kültüründe altının Kağan otağını süslemede kullanılan önemli bir metal olduğunu göstermektedir. Yine Altının süs eşyası olarak kullanılmasını ve süsleme sanatındaki etkisini göstermek açısından 568 yılında Bizans elçilik heyetinin başında Göktürlere gönderilen Zemarkhos'un kayıtları oldukça önemlidir. Diplomatik münasebeti esnasında Kağanın huzuruna kabul şeklinden detaylıca bahseden Zemarkhos tamamıyla som altından yapı ve benekli bir at tarafından çekilen İstemi Han'ın etrafında bulunan son derece lüks ve ince bir sanat zevkine sahip eserler karşısında hayrete düşmüştür. Sırma işlemeli olan Otağın her köşesinde ipek işlemler ve kürkler mevcuttur. Direkleri ve Hakan'ın yatağı ise tamamıyla altın bezemidir.⁷⁹⁶

2.1.3.1. Çan ve Çingiraklar

Divanü Lugat-it Türk'te büyüklükleri önemsenmeden “*konğragu*” diye kaydedilen bu eşyalar, yine aynı eserde “*tongurak*” veya “*konrak*” şeklinde de not edilmiştir.⁷⁹⁷ Kırgız sözlükleri ise; bunlara yakın bir şekilde “*konğguroo*” demeyi tercih etmiştir.⁷⁹⁸ Uygurlar, bunlar arasındaki ebat farkını önemseyerek bizim çan olarak ifade ettiğimiz daha büyük olanına “*çang*”, çingirak dediğimiz daha küçük olanına ise “*çingartgu*” demiştir.⁷⁹⁹

Bilindiği üzere Orta Asya Bozkırlarında daha çok hayvancılıkla meşgul olan Türklerde çan veya onun daha küçüğü olan çingiraklar en çok da hayatlarının bu alanında lazım olmuştur. Özellikle küçükleri olan çingiraklar hayvanların kaybolmaması için ve sesli bir işaret aleti olarak önemli görev görmüştür. Bilindiği

⁷⁹⁵ Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, 13.

⁷⁹⁶ Bodur, 17.

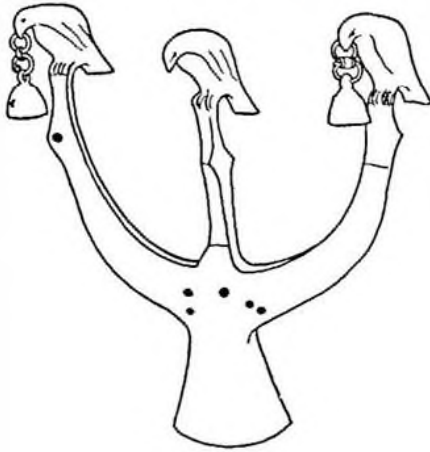
⁷⁹⁷ Kaşgarlı, Cilt II, 358; Cilt III, 387/402.

⁷⁹⁸ Yudahin, 483.

⁷⁹⁹ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi*, 59/62.

üzere Türklerde hayvancılık denildiği zaman genelde küçükbaş hayvancılık ve onunla beraber yapılan yaylacılık faaliyetler akla gelmektedir. Küçükbaş hayvanlarda diğerleri, sürünün önünde giden iri kösem koçları sıkı bir şekilde takip ederler. Bu nedenle bu hayvanın boynuna takılan çingirak hem diğer koyunlar için hem de sürü sahibi için yer bildirme anlamında önemlidir.⁸⁰⁰

Esasen Türklerin metal malzemelerinde ses çıkaran sallantılar bulundurması yaygın bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun en bariz örneklerini meşhur Ordos buluntularında ele geçirilen metal malzemelerde görmekteyiz. Nitekim çalışmamızda yer verdiğimiz kaşık ve savaş borularında; tıpkı şamanın elbise, davul ve atasında olduğu gibi ses çıkaran metal sallantıların yer aldığı görülmektedir. İlerleyen bölümlerde bahsedileceği üzere şaman elbise ve malzemelerinde ses çıkaran metallerin yer alma sebebi ayin esnasında kötü ruhları korkutmaktır. Bu durum bize bozkır Türk kültüründe çingirak ve onun gibi ses çıkaran diğer malzemelerin kendi kullanım alanları haricinde bir de kötü ruhları kovmak gibi bir görevi olduğu izlenimini vermektedir. Nitekim İskitlerin Kazakistan buluntuları arasında yer alan Tasmola kurganında ve Ukrayna'daki Aleksandropolis kurganında cesetlerin ayakları ucunda bulunan tunç çingirakları bu duruma örnek teşkil edebilir.⁸⁰¹

Şekil: 2.18.

Aleksandropolis kurganından İskit
Tunç Çingırağı M.Ö. IV. yy
(Tamara Talbot Rice, s. 89)

Şekil: 2.19.

Kelermes kurganda M.Ö. VII. yy'a ait tunç
döküm ve dövme çingirak
(Tamara Talbot Rice, s. 212)

⁸⁰⁰ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**,302-303/305.

⁸⁰¹ Yablonsky, *The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction*, 203.

Çingiraklar, meşhur Ordos Tunçları arasında fevkalade özellikleri ile dikkat çeken önemli objelerdendir. Koleksiyonda bulunan üç çingiraktan ilki; 10,4 cm boyundadır. Bu çingirakta dışa doğru oval bir şekilde kıvrılmış oldukça uzun ve ince boyunlu iki kuş motifi vardır. Birer kafes içindeki metal toplar dışa doğru bakan bu kuşların boyunlarına tutturulmuştur. Kuşların boyunlarının bittiği yer ise yukarı doğru ve birbirine bakan iki kaplan motifi ile devam etmektedir. Çingırağın asılacağı yer, bu iki kaplanı tepeden birbirine bağlayan ve yukarıdan basık oval bir haldedir.⁸⁰² Bir diğer çingirak ise; ilkinin dikey olarak tam ortadan bölünmüş şekli gibidir. Bu çingırağın diğerinden tek farkı ise kaplan figürünün başının üzerinden başlayarak burnuna kadar inen yay şeklindeki ilmeğidir.⁸⁰³ Bu yuvarlak boşluk büyük ihtimalle onun asılacak yeri olarak kullanılmıştır. Diğer ikisinden ebat olarak daha büyük olan üçüncü parçada da yuvarlak çizen uzun ve ince boyunlu kuş motifi ana gövdeyi oluşturmaktadır. Çingırağı boynunun tam altına tutturulmuş olan bu parçada, diğerlerinden farklı olarak kuşun oval çizen boynunun bittiği yere bir geyik figürü yerleştirilmiştir. Bu geyik figürü kuşun kafasının üzerine gelir ve onunla aynı yöne bakar.⁸⁰⁴

---

⁸⁰² Andersson, Ordos Bronzes, 250.

⁸⁰³ W. Perceval Yetts, Chinese Contact with Luristan Bronzes, **The Burlington Magazine**, Vol. 59, No. 341, 1931, 80.

⁸⁰⁴ Andersson, Ordos Bronzes, 150.

Şekil: 2.20
Ordos Tunçlarından hayvan motifli üç çingirak örneği
(Johan Gunnar Andersson, s.161-163)

Yapılan arkeolojik çalışmalar bozkır Türklerinin yarım küre halinde yapılmış ve üzerinde koç veya geyik bulunan bakır çingiraklara da sahip olduğunu göstermektedir. İmparatorluk Eremitage’de bahsedilen yükseklikleri 4 verşok’a varan ve Altay’da bulunmuş olan beş adet çingirak bahsi geçen yarım küre halinde olanlardandır. Bu çingirakların kullanılış amacını tahmin etmek ise oldukça zordur.⁸⁰⁵

⁸⁰⁵ Radloff, *Sibirya’dan*, Cilt II,99.

2.1.3.2. Heykeller

Yaşam tarzları gereği çok büyük çapta ve sayıda heykellere sahip olmalarının mümkün olmadığı bozkır Türklerinin yine de küçük çapta böri, tanrıça ve totemik hayvan heykellerine sahip oldukları buluntulardan anlaşılmaktadır. Yanlarında taşıdıklarını tahmin ettiğimiz bu heykellerin haricinde büyük ebatta olduğu iddia edilen heykeller hakkında bilgiler ise daha çok Çin yıllıklarında kaydedilmiştir. İşte bu kayıtlardan biri olan ve Hunlar ile Çinliler arasında yaşanmış bir savaşı anlatan örnek, aynı zamanda konumuzla da yakından alakalıdır. Buna göre; Çin'in batısında bulunan ve bir dönemler Büyük Hun devletinin merkezlerinden olan Kansu bölgesinde M.Ö. 121'de gerçekleşen Çinliler ile Hun Türkleri arasındaki savaşı Çinliler kazanınca Hunlar bu bölgeden batıya çekilmek zorunda kalmışlardır. Onların çekilişi ile Hun Tigin'inin mabedine giren Çin ordusu burada oldukça büyük bir altın heykel ele geçirmişlerdir.⁸⁰⁶ Hun Tigin'inin belli günlerde onun karşısına geçerek kurban sunup, tapıyor olması belki de başlangıçta tözlerin Tanrı suretinde yapıldığını göstermektedir.⁸⁰⁷ Kaynaklar Türklerle Çin arasındaki bu savaşın Çinlilerin meşhur Han devrine (M.Ö. 206 – M.S. 220) denk geldiğini bildirmektedir. Bu Han devrinin sonlarına doğru Budizm'in etkisi ile tunçtan dökülmüş ilk Budist Tanrı heykelleri de görülmeye başlamıştır. Aslında Çin'de heykel geleneği ilk defa bu dönem ortaya çıkmamıştır. Yapılan araştırmalar göstermektedir ki Çin'de ilk heykelcilik geleneği M.Ö. 1450 – M.Ö. 1050 yıllarında bölgede hüküm sürmüş Shang sülalesi döneminde zaten vardı. Fakat bu dönemlere ait çok fazla eser bulunamamıştır. Sadece saray ve mezar kapılarında bulunan az sayıdaki efsanevi Çin heykelleri Çin'deki her dönem yaşanan maden kıtlığına bir işarettir.⁸⁰⁸

Çin'in özellikle kuzeyine hâkim olup burada 385-550 yılları arasında hâkimiyet süren To-ba (Tabgaç) devleti, içlerinde her ne kadar Moğol unsurları barındırsa da hem yönetiminde hem de nüfus olarak Türklerin çok daha etkin olduğu bir Türk yapılanmasıdır.⁸⁰⁹ Bu devletin 515 yılından sonra başına geçen ve Budizm'in hamiliğini yapan Hatun'u "T'ai-hou" tarafından 518 yılında Budizm külliyatını

⁸⁰⁶ Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, 59; Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, 452-453.

⁸⁰⁷ Ishjamts, 161.

⁸⁰⁸ Eberhard, **Çin Tarihi**, 27/68/85/121.

⁸⁰⁹ Eberhard, **Çin Tarihi**, 159-160.

Çin'e getirmesi için Hindistan'a elçi olarak gönderilen "Sung Yün" Tibet'in Kuzeyinde yaşayan ve kendilerine "T'u-yü-hun" veya "T'u-ku-hun" denilen bir kavmin yanına gelmiştir. Elçi heyeti kayıtlarında; tıpkı Tabgaçlar gibi "H'yen-bi"⁸¹⁰ denilen bir kavimden türeyen T'u-yü-hun'ların memleketinde "Han-mo" denilen bir şehre vardıklarını ve bu şehrin güneyinde büyük bir tapınak olduğundan bahsetmişlerdir. Kayıtların devamında ise; 300 kadar rahibin toplandığı bu tapınakta altından bir insan heykeli bulunduğunu, yüksekliği 3 metre civarında parıltılı haliyle bir hayli etkileyici olan bu heykelin yüzünün doğuya, bedeninin ise batıya dönük olduğunu anlatmışlardır.⁸¹¹

Çin kaynaklarına göre Hunların atası olduğu tahmin edilen Hsiung-nuların Gök Tanrı ve yanındakileri temsil ettiği düşünülen on iki madeni heykelle beraber kılıç şeklindeki savaş mabuduna da taptıkları bilinmektedir. Bu durum M.Ö. 43 yılında göğü ve kılıcı beraber şahit tuttıkları ant içme törenlerinde görülmektedir.⁸¹² Heykellerin bozkır Türk kültüründe ant içme törenlerinde kullanıldığı İslam fakihî İbn-ül – Fakih tarafından da nakledilmiştir. İbn-ül Fakih'in kayıtlarına göre; "*Türkler bakırdan yapılmış bir put önünde yemin ederler. Putun önünde altında kadın pantolonu olan su dolu bir kap bulunur. Ant içecek olan kişi suyun içine altın ve bir avuç buğday atar sonra da andımı bozarsam kadın pantolonu giyeyim, beni buğday gibi biçsinler, yüzüm altın gibi sararsın*" derler.⁸¹³

VI.-VIII. yüzyıllardaki buluntulara bakıldığında vakit Türklerin yayıldığı hemen bütün sahalarda tunçtan yapılmış "Böri" heykellerini geleneklere bağlı kalarak arkaik⁸¹⁴ üslupta yaptığı da görülmektedir. Bu tunç heykellerde efsanevi ata; kolları ve bacakları düşmanlar tarafından kesilmiş, başında bir rivayete göre adı "Türk" olan tulga ve bağrına çocuklarını basmış bir şekilde Böri'nin üstünde tasvir edilmiştir. Kagnılı boylarına ait olduğu düşünülen küçük heykellerde ise onların efsanevi anası ve Hun hükümdarının kızı olan totemik ata, erkek bir kurda binmiş olarak

⁸¹⁰ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, 45/79/102.

⁸¹¹ Kürşat Yıldırım, Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX (1), 2015, 285-286.

⁸¹² Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, 126.

⁸¹³ Abdülkadir İnan, Eski Türklerde ve Folklorunda Ant, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 4, 1948, 280.

⁸¹⁴ Heykel ve seramik sanatı içerisinde ilk sanatsal eserlerin verildiği dönem.

gösterilmiştir.⁸¹⁵ Kuzey Kafkasya'daki Terek nehri kıyısında bulunan ve M.Ö. II. yüzyıla dayandırılan Sarmatlara ait bir kadın kurganında altın bir kolye ile beraber çıkarılan küçük bir altın koç heykelciğin de bir süs eşyası olmasının ötesinde totemik bir eşya olduğu tahmin edilmektedir.⁸¹⁶ İmparatorluk Eremitage'de bakırdan dökülmüş bir maden işçisi heykeli ise Türk Kültüründe özellikle demir ve demir işçiliğine verilen önemi gözler önüne sermektedir.⁸¹⁷

2.1.3.4. Ziyet Eşyaları

Kul-Oba kurganında bulunan ve İskitler dönemine ait olan ziyet eşyaları bozkır Türk kültüründe bu eşyaların ne kadar geniş bir biçimde kullanıldığını göstermektedir. Kurganlardan elde edilen veriler, takıların Türk Kültüründe kadın erkek ayırt etmeden yoğun bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. En yaygın olarak kullanılan takıların başında küpeler gelmekle birlikte Amu Derya ve Sır Derya kurganlardan elde edilen veriler göstermektedir ki; erkekler belki de bir nişane ya da rütbe göstergesi olarak küpelerden sadece bir tane takmakta iken,⁸¹⁸ kadınların konulduğu kurganlarda birkaç çift küpe bulunmuştur. Bu durum bize kadınların küpeleri genel olarak süs amaçlı taktığını göstermektedir. Kurgandan elde edilen eserler göstermektedir ki Türk kültüründe bilezik ve gerdanlığında oldukça çeşitli boy ve desenleri vardır. Kul-Oba'da hükümdarın kolunda bulunan altın bileziklerin işleme ve desenlerdeki başarısı, kenarları atlı İskit figürleri ile süslü altın madalyonların özenli işçiliği ve elbise süslemek için kullanılan altın levhaların kalitesi özel süslemenin en güzel örneklerini oluşturmaktadır.⁸¹⁹ Elbette her dönemde olduğu gibi bu dönem içinde daha az işçilikli ve daha değersiz madenlerden üretilen takılar halk içinde ekonomik seviyesi daha düşük kitlelere hizmet etmiştir. Bu takılardan en basit olanı gümüş ya da tunçtan yapılan halkalardır ki, buluntular arasında bu tip eserlere de rastlanmaktadır. Tıpkı diğer takılar gibi çeşitli figür ve boyutlara sahip olan yüzükler de ele geçirilen ziyet eşyaları arasında önemli bir yere sahiptir. Bunlar içinde kişinin ekonomik seviyesine göre altın, gümüş, bakır ve hatta

⁸¹⁵ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 110.

⁸¹⁶ Abramova, 177.

⁸¹⁷ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 99.

⁸¹⁸ Yablonsky, *The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction*, 218.

⁸¹⁹ Grakov, 149.

demir gibi metaller kullanılmıştır. Bütün bu takılardan başka bölgenin konargöçerleri arasında bugünkü karşılığı belki de nazar boncuğu diyebileceğimiz eşyalar da kullanılmıştır. Kolye ve bileziklere takılan bu nesnelerin metal olanları için genelde küçük altın külçeler tercih edilirken değerli madenlere sahip olamayanların, el yapımı kil, taş, cam hatta istiridye kabuğu dahi kullandığı bilinmektedir.⁸²⁰

Rus bilim adamları tarafından Çar kurganları genel olarak ise Krali İskit mezarları olarak isimlendirilen ve büyük ihtimalle İskit hükümdar veya beylerine ait olduğu düşünülen kurgan tipleri genel olarak Diyanper nehrinin iki kenarına konumlandırılmışlardır. Bu tip kurganlar arasında zengin içeriği ile en çok dikkat çeken Çertomlik ve Solocha⁸²¹ kurganlarından elde edilen buluntular Türk Kültüründe erkeklerinde yoğun bir şekilde takı malzemesi kullandığı tezimiz doğrulamaktadır. Buna göre; mezarın ana bölümünde erkek olduğu tespit edilen cesedin boynunda tunçtan yapılma zarif bir tork (gerdanlık), kulaklarında altından yapılma halka küpeler ve bütün parmaklarında altın yüzükler vardır. Yine aynı kurganın bir başka odasında bulunan iki ceset üzerinde, altın gerdanlıklar ve bilezikler ele geçirilmiştir. Ayrıca bunlarında kıyafet ve kemerleri altın levhalarla süslenmiştir.⁸²² Tarihe Altın Elbiseli Adam olarak kaydedilen Genç Tigin'in sol kulağındaki tahlı başlıklı ve mavi firuzeli asmalı altın küpe, boynundaki altın kolye ve parmaklarındaki iki adet altın yüzük de bahsi geçen konuya örnek teşkil edecek niteliktedir.⁸²³

Çertomlik kurganındaki kadın cesedinin bulunduğu bir oda yine konumuz açısından dikkat çekicidir. Bir tane kadının bulunduğu bu mezarda ceset bir tunç altlık üzerine yatırılmıştır, üzerinde altından yapılma bilezikler, parmaklarında yüzükler ve kulağında da küpeler mevcuttur. Cesedin kemikleriyle iç içe geçmiş altın levhalar, madalyon ve düğmelerde kıyafetinin birer parçası gibi görünmektedir. Başında bulunan ve başlığını süslediğini düşündüğümüz mor bir kumaş üzerinde 57 parça altın levha vardır. Yanında tunç bir ayna olan cesede ikinci bir erkek cesedi eşlik etmektedir ki, muhtemelen onun hizmetlisi olduğu düşünülmektedir. Bu cesette de

---

⁸²⁰ Minns, 63-64.

⁸²¹ Koçak, Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı, 74; Grakov, 133.

⁸²² Rice, 93.

⁸²³ Akishev, 8.

tunç bir bilezik ile bıçağı ve sağ eline tutturulmuş ok başları vardır. İki cesedin ortasında ince bir işçilikle süslenmiş gümüş tabak ve meşhur Çertomlik vazosu da vardır.⁸²⁴ Yine Solocha kurganındaki nüfuzlu kadınların mezarlarında küpe, gerdanlık ve süs iğneleri genelde altından imal edilmişken sıradan insanlarda bu durum nadiren görülmektedir.⁸²⁵

İskit kurganlarının aksine Sarmat kurganlarında hem tören amaçlı hem de süs amaçlı olan ziynet eşyaları genellikle kadın mezarlarında ortaya çıkarılmıştır. Gümüş veya altınla kaplanmış tunç ya da gümüşten yapılan bilezikler, gerdanlıklar ve kolyeler bunlardandır. Elbette nüfuzlu kadın mezarlarındaki eserler daha çok kaplama yerine direk altın veya gümüşten yapılmıştır.⁸²⁶ Sarmatlar'da bu eserler genelde yuvarlak tellerin üst üste bindirilip birbirlerine dolanması ile yapılmıştır.⁸²⁷

2.1.3.4.1. Küpeler

Bozkır Türk kültürünün vazgeçilmez ziynet eşyalarından olan ve kadın erkek ayırt etmeksizin kurganlarda sıklıkla karşımıza çıkan küpeler, Türkler tarafından en eski çağlardan itibaren bugünkü şekli ile isimlendirilmiştir.⁸²⁸ Bununla birlikte Harzemşah Türkleri arasında “ısrğa” sözünün de yaygın bir şekilde küpe anlamında kullanıldığı görülmektedir.⁸²⁹ Anadolu'nun ilk Türkleri arasında da ısrğa şeklinde kullanılan bu söz Orta Asya'da örneğin; Kırgızlar arasında ise “asırğa” veya “sırğa” şekilde kullanılmıştır. Kırgızlarda bu kullanımın dışında bir de “ıymek” sözü vardır ve bu sözde bazı küpe türleri için kullanılmıştır.⁸³⁰ Bir de Kaşgarlı'nın eserinde küpe haricinde geçen “tolgag” kelimesi vardır, ünlü âlim bu sözü kadın küpesi diye açıklamıştır.⁸³¹ Herhangi bir cinsiyete vurgu yapmadığı zamanda bu takıyı küpe şeklinde kaydeden âlim yine kadınları kastederek onların kulaklarına “ökmek” adında altın veya gümüşten yapılmış bir halka taktığını anlatmıştır. Aynı kelime Kaşgarlı tarafından ikinci bir anlamla “toplanmış olan her nesne” şeklinde

⁸²⁴ Rice, 94.

⁸²⁵ Grakov, 133.

⁸²⁶ Barbarunova, 127-128; Dvornichenko, 112.

⁸²⁷ Abramova, 170.

⁸²⁸ Kaşgarlı, Cilt III, 217.

⁸²⁹ **Mukaddimetü'l Edep**, b.226.

⁸³⁰ Yudahin, 375.

⁸³¹ Kaşgarlı, Cilt II, 288.

tanımlanmıştır. Zaten halka şeklini göz önüne getirdiğimiz vakit orada da bir toplanma ve kümelenme olduğunu düşünmemiz çok da zor olmayacaktır. Eski Türkler buradaki ökmek adından türettikleri “ökmeklen-mek” sözünü ise genel manada küpelenmek yani küpe sahibi olmak anlamında kullanmışlardır.⁸³²

Şekil: 2.21.
Halka küpe örnekleri (M.Ö. VII.-VI. yy) Kazakistan
(Kemal Akişev, Ancient Gold of Kazakhstan)

Kaynak ve buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla Orta Asya konargöçerlerin de küpe takma geleneği oldukça yaygındır. Bu gelenek sadece kadınlara mahsus da değildi örneğin; Kırgız erkeklerinin tıpkı Oğuzlarda olduğu gibi küpe taktığı sıklıkla rivayet edilmiştir. Buluntular arasında da erkek mezarlarından çok sayıda küpe çıkmıştır, Esik kurgandaki Genç Alp’in mezarından çıkan küpeler bu duruma örnektir. Yine Orta Asya Budist sanatında hükümdar olarak doğan azizler hep küpeli olarak betimlenmiştir.⁸³³ Bu konu hakkında yoğun bir şekilde araştırma yapan Radloff, bozkır Türklerine ait olan minyatürlerden ve bu Türkler hakkında bilgi sunan Çin kaynaklarından edindiği bilgiler doğrultusunda, sadece kadınlarda değil yaygın bir şekilde erkekler arasında da küpelerin var olduğunu ifade etmiştir. Bu uygulama Türk kültüründe alplık ev yiğitliğin bir göstergesi olarak kabul edilmiştir.⁸³⁴ Nitekim Dede Korkut hikâyelerinde de “kulağı altun küpeli kalın Oğuz beyleri” tabiri geçmektedir.⁸³⁵

⁸³² Kaşgarlı, Cilt I, 105/314.

⁸³³ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**,107.

⁸³⁴ Oktay Çerezci, Göktürk Devri Küpeleri (VI.-IX. Yüzyıllar), **Sanat Tarihi Yıllığı**, Sayı 26, 2017, 44.

⁸³⁵ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt VI, 367.

Kudırge buluntuları arasında yer alan tunç küpeler Altay bölge kültürünü temsil eden en önemli eserlerdendir. Genelde iki türüne rastladığımız küpeler bazen sade bir halka şeklinde olduğu gibi bazen de bu halkalara tutturulmuş süslerden ibarettir.⁸³⁶ Akişev'in Kazak coğrafyasında Andronovo kültürüne ait olduğunu belirttiği buluntular arasında birinci tip sade küpelere örnek teşkil edecek birçok eser elde edilmiştir. Buna göre; iç bükey şeritler şeklinde yuvarlanmış ve bir buçuk turdan oluşan bu eserler bölgede o denli yaygın bir halde bulunmuştur ki, dönemin arkeolojik buluntularının birer sembolü haline gelmişlerdir. Genellikle altın yapraklar ile kaplı bakır eserlerin baskın olduğu bu buluntular arasında nadir de olsa saf altından yapılmış eserlerde mevcuttur. Bu tarz küpelerin Karasuk kültüründe de devam ettiği 1980 yılında Munshunkur buluntularında çıkarılan eserlerden anlaşılmaktadır. Bölgede bulunan ve Karasuk kültürüne ait olduğu tespit edilen iki küpeden biri altın yapraklarla kaplanmış olup Andronovo yuvarlak küpelerinden hiçbir şekilde farklı değildir.⁸³⁷

Şekil: 2.22.
Munshunkur küpelerine örnek
(Kemal Akişev, Ancient Gold of Kazakhstan)

Kazakistan tunç dönemine ait altın ile kaplı bakır telden yapılmış ve genelde halka şeklinde olan bu küpelerden başka dar bir uç ile başlayıp diğer uca doğru simetrik bir şekilde genişleyen küpelerde mevcuttur. Bu tarzdan basit şekilli küpeler sadece Kazak coğrafyasında değil bütün Orta Asya ve Güney Sibiry Tunç Çağı eserlerinde

⁸³⁶ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 158.

⁸³⁷ Akişev, 6.

görülmektedir.⁸³⁸ Altayların Tunç Çağı eserleri arasında da sıklıkla altın veya tunçtan yapılmış halka şeklindeki tel küpelere rastlanmaktadır.⁸³⁹

İskit kurganlarında da hem kadın hem de erkeklerin mezarlarından ziynet eşyası olarak küpeler çıkarılmıştır. Sayıları fazla olmayan küpeleri kadınlar iki erkekler ise tek kulağına takardı. Buradan kadınların bu nesnelere süs eşyası erkeklerin ise alplığın bir nişanesi olarak kullandığı şeklinde bir yorum yapılabileceğinden daha önce bahsetmiştik. İskitlerin M.Ö. IV ve M.Ö. III. yüzyıla ait kurganlarında bazen çıkıntılı, bazen burma şeklinde tel, demir, bakır, gümüş ve hatta altından yapılmış oldukça iri halka şeklinde küpelere rastlanılmıştır. Küpeleri süslemek için yerleştirilen boncuklar ise teller üzerine iliştilmiştir.⁸⁴⁰

Şekil: 2.23.

Kiev, Ryzanovka kurganından Grek-İskit altın küpesi M.Ö. III. yy
(Tamara Talbot Rice, s. 95)

2.1.3.4.2. Bilezikler

Türk Kültür Tarihi ile ilgili belgelerde “bilezük” veya “bilerzük” şeklinde de kaydedilen bilezikler tıpkı küpeler gibi kadın erkek ayrımı yapmaksızın Eski Türk Kültüründe oldukça yaygın olarak kullanılan takılardan biridir. Bu durum hakkındaki bilgiler yalnızca tarihi kayıtlarla sabit değildir, belgelerin haricinde kazılardan elde edilen buluntular arasında çok sayıda ve çeşitte bulunan bilezikler Türk Kültürü

⁸³⁸ Baypakov, 43-44.

⁸³⁹ Bokovenko, Scythian Culture in the Altai Mountains, 287.

⁸⁴⁰ Grakov, 208.

açısından oldukça kıymetli buluntulardır. Türkçe “*bilek*” kelimesi ile ilgisi açık bir şekilde görülen, kökeni ve ekleri de Türkçe olan bu takı genel olarak Türk Kültür coğrafyasında ya aynı isimle ya da çok küçük değişiklikler ile anılmıştır.⁸⁴¹ Kaşgarlı’nın eserinde en yaygın kullanım şekliyle “*bilezük*”⁸⁴² biçiminde kaydedilen bu söz Çağatay kültür çevresinde⁸⁴³, Eski Uygur Türkçesinde⁸⁴⁴ ve Kıpçaklar arasında da aynı şekilde kullanılmıştır.⁸⁴⁵ Rusya’ya bağlı Dağıstan Cumhuriyetinde yaşayan ve dilleri Kıpçak lehçelerinden olan Kumuk Türkçesinde ise bugün Anadolu’da yaygınca kullanılan “*bilezik*” şeklinde geçmektedir.⁸⁴⁶

Kazakistan’daki Alakul mezarında bulunan bir bileziğe ait sağlam kalmış iki parça daha sonraları Avrasya bozkırlarına yayılacak olan tork şeklindeki bükümlü bileziklerin ilk örnekleri niteliğindedir. Altından imal edilmiş hafifçe yassı olan bu iki parçadan biri tamamen süsüzken diğer parça üzerine lehimlenmiş silindirik bir sokete ve üçgen şeklindeki oyma süslemelere sahiptir.⁸⁴⁷

Tanrı dağlarının orta kısımlarına tesadüf eden Narın ırmağı buluntularının en önemli merkezi olan Alamişik mevkiindeki bir adam ve iki çocuğun iskeletinin bulunduğu kurgan Göktürk kültür tarihi açısından son derece kıymetlidir. Adamın üzerinde buluna tunç bilezik ise sade şekilli olanlardan iken⁸⁴⁸ merkezi Kuzey Kafkasya’daki birçok kurgan gibi ithal eserler içermeyen Terek Nehri’nin sol kıyısındaki bir kadın kurganından birçok altın takıyla birlikte çıkarılan ve bağlantı yerleri üç koç başı ile süslenmiş olan altın sarmal bilezik ise yoğun bir işçiliğin ürünü olarak karşımıza çıkar.⁸⁴⁹

Metal işçiliği konusundaki başarıları ile Bozkırın Kuyumcuları olarak ün yapmış İskit kurganlarında ise dikkat çekici bir şekilde bileziklere çok fazla rastlanılmamıştır. Genel olarak uç kısımları yılan veya vahşi hayvan başları ile süslü

⁸⁴¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt V, 257-258.

⁸⁴² Kaşgarlı, Cilt I, 518; Cilt II, 82.

⁸⁴³ N N Poppe, **Mukaddimetü’l-Edeb Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü**, Mustafa S. Kaçalın (çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017, b.492.

⁸⁴⁴ Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi**, 42.

⁸⁴⁵ Abu Hayyan, 36.

⁸⁴⁶ Pekacar, 73.

⁸⁴⁷ Akishev, 6.

⁸⁴⁸ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 154.

⁸⁴⁹ Abramova, 177.

ve yine uç kısımları açık düz bilezikler İskit coğrafyasının farklı bölgelerinde bulunmuştur. Özellikle değişik modellerdeki Yunan işi bilezikler İskit kurganlarında oldukça fazladır. Kul Oba kurganlarında da girift bitki bezemeleri ve birbirlerine saldıran hayvan motifleriyle süslü geniş altın bilezikler bu kültüre ait olarak bulunmuştur.⁸⁵⁰

Şekil: 2.24.

Kul Oba'dan İskit altın bilezikleri ve hayvan motifli bilezik başları
(E H Minns, s. 199, 272)

2.1.3.4.3. Yüzükler

Türk kültür coğrafyasında bazen “üzük” şeklinde de kaydedilen “yüzük” kelimesinin Tarihi Çağlar boyunca hiç değişmeden veya çok az değişiklikle birçok Türk kavmi arasında kullanıldığı görülmektedir.⁸⁵¹ Bu özelliği ile Türk kültürünün yegane terimlerinden biri olan bu kelime eski Türkçe metinlerde daha çok bugünkü kullanımında olduğu gibi “yüzük” şeklinde geçmektedir.⁸⁵² Burada gerdanlıklar konusunda da üzerinde duracağımız “bakan” kelimesinden söz açmak gerekmektedir ki, Türkler bu kelimeyi halka için kullanmışlardır. Kaşgarlı'nın eserinde halka şeklinde yapılmış altın yüzükler anlatılırken “altun bakan”⁸⁵³ ifadesinin kullanılması da bu sebeptir.

⁸⁵⁰ Grakov, 209

⁸⁵¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt V, 261.

⁸⁵² Kaşgarlı, Cilt III, 18.

⁸⁵³ Kaşgarlı, Cilt I, 399.

İskitlere ait bazı Çertomlik kurganlarında çıkan malzemedan nüfuzlu oldukları anlaşılan İskit kadınlarının her parmağında bir veya daha fazla yüzük bulunmaktadır. Nüfuzlu kişilerin mezarlarında genelde altından imal edilmişleri bulunan bu yüzükler kadınlarda çok daha fazla olmasına rağmen tıpkı gerdanlık ve bilezikte olduğu gibi erkek mezarlarında da bulunmuştur.⁸⁵⁴ Yüzükler de tıpkı diğer ziynet eşyaları gibi kişinin ekonomik durumuna göre farklı metallerden üretilmiştir. İskit kurganlarındaki nüfuzlu kişilerin mezarlarından genelde altından imal edilmiş yüzükler çıkarılmışken sıradan kişilerin mezarlarında daha çok tunç olanlarına rastlanmıştır. İskit yüzükleri genelde yuvarlak ve düz göğüs kafesi şeklindedir.⁸⁵⁵

Bozkır Türk kültüründe yüzük oldukça yaygın bir şekilde hakanlık manasını içermektedir. Fakat burada bilinmesi gereken nokta şudur ki, Hakanların taktıkları olan yüzükler süs eşyası olmaktan çok mühür veya damgayı ifade etmektedir. Nitekim Türk boylarında yalnızca bahsi geçen Hakanların yüzük-mühür diyebileceğimiz nesnelere takma yetkisine sahip olmaları onların işlevini anlayabilmemiz açısından oldukça kıymetlidir. Altın Elbiseli Adam'ın mezarında bulunan iki adet yüzük bu anlamda oldukça kıymetli eserlerdir. Bu iki yüzük burada bulunan gencin ölmeden önce hakanlık vazifesinde bulunmuş olma ihtimalini oldukça yükseltmektedir. Yüzükler üzerine işlenmiş olan on adet ok ucuna benzer şekiller ise muhtemelen bu hakanlığa bağlı olan boyları temsil etmektedir.⁸⁵⁶ Nitekim Türk kültüründe İl yani Devlet denilen siyasi teşekküllerin boy birleşmeleri ile oluştuğu düşünülürse bu durum Türk Kültür tarihi açısından değerlendirildiğinde oldukça normal görünmektedir.

Türk kültüründe yüzüğün önemli kullanım alanlarından biri de nişan merasimidir. Evlilik öncesi dönemde izdivacı gerçekleştirecek olan gençlerin birbirlerine bu noktada söz vermesi olarak nitelendirebileceğimiz bu merasimin en belirgin işareti yüzük takma geleneğidir. İşaret, iz, belirti, alamet diye tanımlanan nişan⁸⁵⁷ kelimesinin böylesi bir merasime isim olarak verilmesi ve bu merasimin de somut sembolü olarak yüzüğün kullanılması Hun çağına ait Çin kaynaklarında dahi

⁸⁵⁴ Melyukova, *Scythians of Southeastern Europe*, 45.

⁸⁵⁵ Grakov, 209.

⁸⁵⁶ Seyidof, *Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında IV*, 38.

⁸⁵⁷ Güncel Türkçe Sözlük www.tdk.gov.tr

rastlanılan oldukça eski bir uygulamadır.⁸⁵⁸ Dede Korkut Hikâyelerinin birçok kısmında da gördüğümüz ve özellikle altın olarak vurgulanan yüzüğün bu manadaki kullanım şekli en net biçimde Beyrek Han'ın hikâyesinde karşımıza çıkmaktadır. Yiğit Bay Bican'ın kızı Banu Çiçek ile evlenmek niyetinde olan Bamsı Beyrek “Nişan kutlu olsun han kızı!” diyerek parmağından altın yüzüğü çıkarıp kızın parmağına geçirmiştir.⁸⁵⁹

2.1.3.4.5. Gerdanlık, Göğüslük ve Kolyeler

Göğüs ve boyun ile ilgili olan bu süs eşyaları adlarını da vücuda takılan yerlere göre almışlardır. Yukarıda düğmeler konusunda da bahsi geçtiği üzere eski Türk diline dair çok önemli veriler elde ettiğimiz Divanü Lugat-it Türk'te “*bogmak*” şeklinde bir kelime geçmektedir. Bu kelime sıklıkla gömlek düğmesi şeklinde kullanılsa da gelin gerdanlığını ifade ettiğini de düğmeler konusunda aktarmıştık. Herhalde bu gerdanlıklardan biraz daha aşağı sarkıp göğse kadar uzanmasından dolayı bugünün kullanımı ile göğüslük diyebileceğimiz boyun takıları da mevcuttu ki Eski Türkler buna “*bagırdak*” diyorlardı. Bu kelime yalnızca kadın göğüslüğü için kullanılmıştır. Kölelerin boyunlarına lale şeklinde takılan takılara ise Türkler “*bogsuk*” demişlerdir.⁸⁶⁰ Uygurlar boyuna takılan her türlü süs ve gerdanlık için “*küntäki*” sözünü kullanmışlardır.⁸⁶¹ Oğuzların gerdanlığa Arapçadan geçme “*kilide*” dedikleri bilinmekle beraber Doğu Türkleri⁸⁶² ise toka ve halka için kullandıkları “*bakan*” kelimesin herhalde bu da boyuna takılan halkadır şeklinde düşünerek gerdanlık için de kullanmışlardır.⁸⁶³

Ordos buluntularında birçok çeşitte ele geçirilen kolye uçları bozkır Türk'ünün bu süs eşyaları yapımındaki başarısını tasdik eder niteliktedir. Bunlarda Türk kültürüne özgü hayvan üslubu sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. İlki dört ayaklı yabani bir

⁸⁵⁸ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt V, 263.

⁸⁵⁹ Özçelik, **Dede Korkut**, 659.

⁸⁶⁰ Kaşgarlı, Cilt I, 465-466/502.

⁸⁶¹ Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi**, 123.

⁸⁶² Doğu Türklerinden kasıt daha çok bugünkü Moğolistan ve Sibirya bozkırlarında hüküm sürmüş Türklerdir. Bkz. Strzygowski, **Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi**, 12.

⁸⁶³ Kaşgarlı, Cilt I, 432.

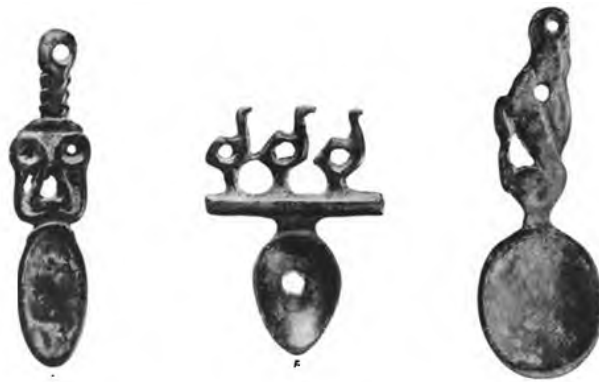
eşegi⁸⁶⁴ veya ceylanı andıran ana bir süs nesnesine sahip, takılması için güçlü bir halkası olan ve oldukça küçük bir yapıdadır. Bu hayvan figürünün arkasında ise onunla aynı türden; fakat daha küçük bir hayvan başı bulunmaktadır ki, bunlar görsel olarak birbirine düğümlenmiş gibi görünmektedir. Diğer bir küçük kolye ucunda ise yine yabani bir eşek figürü resmedilmiştir. Kulakları kaldırılmış olan bu figürün altında aynı türden; fakat kulakları alçaltılmış ikinci bir hayvan şekli vardır.⁸⁶⁵

Şekil: 2.25.

Ordos buluntularından hayvan figürlü tunç kolye uçları
(Johan Gunnar Andersson, s.159)

Ordos'ta ele geçirilen karakteristik kolye uçlarının bir diğer türü ise kaşık şekline benzer olanlarıdır. Koleksiyonda olan diğer ev ve savaş aletlerinin aksine hammaddesi oldukça yumuşak olan ve uzunlukları ortalama 5-7 cm arasında yer alan bu kolye uçlarında büyük gagalı kuş, öküz başı ve kurt başı gibi hayvan figürleri vazgeçilmez olmuştur.⁸⁶⁶

Şekil: 2.26.

Ordos buluntularından kaşık şekilli tunç kolye uçları
(Johan Gunnar Andersson, s.159)

⁸⁶⁴ Andersson, Hunting Magic in the Animal Style, **Bulletin: The Museum of Far Eastern Antiquities**, No: 4, 1932, 292.

⁸⁶⁵ Andersson, Ordos Bronzes, 147-148.

⁸⁶⁶ Andersson, Ordos Bronzes, 148.

Bu türden gerdanlık veya kolyeleri İskit kurganlarında da kadın ve erkek mezarlarında görmekteyiz. M.Ö. IV. yüzyıla tarihlendirilen Kul Oba'daki İskitlere ait bir kurgandan çıkarılan buluntular bu noktada önem arz etmektedir.⁸⁶⁷ Mezardeki malzemelerde kullanılan metallerin, saf altın veya altın kaplama olmasından anlaşıldığı kadarıyla nüfuzlu bir İskit beyi veya hükümdarı olduğu tespit edilen cesedin boynundaki altın bir gerdan İskit atlılarının figürleri ile bezenmiştir.⁸⁶⁸ İskitlerde çok yaygın olmayan ve sıradan mezarlarda neredeyse hiç rastlanılmayan kolyeler genellikle dört köşeli burmalı altın halka veya uç kısımları kıvrımlı ve kancalı telden ibarettir. Uçları vahşi hayvan kafaları ile süslü bakır kolyelere ise az miktarda rastlanmıştır. M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren ise yönetici mezarlarında lüks altın kolyelere sıklıkla rastlanmıştır. Kul Oba'daki erkek kolyesinin üzerinde İskit süvari figürü, Solocha kurganındaki kolyenin kenarlarında ise aslan figürleri görünür. Hem çocuk hem de kadın mezarlarında bulunan gerdanlarda Yunan modası vardır ve bunların üzerleri mavi, kırmızı ve sarı taşlarla süslüdürler.⁸⁶⁹

18

Şekil: 2.27.

Kırım Kerç höyüğünden Altın kolye M.Ö. V. – IV: yy
(Tamara Talbot Rice, s. 217)

Aynı coğrafyada İskitlerden sonra hüküm sürmüş olan Sarmatlar'ın kurganlarında da altın kolyelere sıklıkla rastlanmaktadır.⁸⁷⁰ Bunlardan biri olan Terek nehri yakınlarındaki bir kadın kurganından ele geçirilen altın kolye boynuzlu bir aslan başı

⁸⁶⁷ Piotrovsky, Scythian Art, 89-90.

⁸⁶⁸ Piotrovsky, Excavations and Discoveries in Scythian Lands, 27.

⁸⁶⁹ Grakov, 208-209

⁸⁷⁰ Mariquita Villard, The Scythian Animal Style, **Parnassus**, Vol. 3, No. 5, 1931, 32.

ile sonlanmaktadır.⁸⁷¹ Bu türden efsanevi aslan motifleri griffonlar kadar sık olmasa da bozkır kültüründe bunlara rastlanılmaktadır.

Gerdanlıklar Macaristan bozkırlarındaki Hun eserleri arasında da karşımıza çıkmaktadır. 1926 yılında Segedin-Nagyszekszos altın buluntularında ele geçirilen som altından bir gerdanlık daha önce bölgede birçok defalar mezar soyguncuları tarafından bulunarak yok edilen oldukça kıymetli tarihi eserlerden günümüze kalabilen nadir bir parçadır.⁸⁷² Arkeolojik buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla Hunlarda bir de kolye biçiminde yuvarlak (çember gibi) takı takma geleneği vardı. Hun yöneticileri kurganlarında da bulunan bu şekildeki çember takılar genelde altından imal edilmiştir. Nitekim İç Moğolistan'daki Hsi-kou-pan Hun yönetici mezarından bir adet altın çember çıkarılmıştır. Esasen bu eser iç içe geçirilmiş iki çemberden oluşmuş ve ölünün boğazına geçirilmiştir.⁸⁷³

2.1.4. Metal Paralar

En eski dönemlerden itibaren süs eşyalarının ve sanat eserlerinin yapımında, aşınmaya karşı oldukça dirençli ve cezbedici oldukları için kullanılan altın ve gümüş aynı sebeplerden dolayı para yapımında da sıklıkla tercih edilmişlerdir.⁸⁷⁴ Bakır ise onlar kadar dayanıklı ve cezbedici olmadığı için para yapımında nadiren ve belki de ekonomik şartlara bağlı olarak zorunlu bir şekilde tercih edilmiştir. Bakır zaman zaman tek başına para olarak kullanılsa da belirtilen sebeplerden dolayı değerinin düşük olması onu para yapımında kullanılan esas metal olmaktan alıkoymuştur.

Para konusunda daha çok altın ve gümüşün ayarını düşürmek için oluşturulan alaşımın değer düşüren bileşeni olarak kullanılan bakır, bu iki değerli metalden yapılan paraların kıızıla çalmasında rol oynamıştır.⁸⁷⁵ Bu noktada şunu belirtmek gerekmektedir ki; değerli metallerden yapılan paraların rengi ne kadar çok

---

⁸⁷¹ Abramova, 176-177.

⁸⁷² Fettich, 203.

⁸⁷³ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Altının Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, 283.

⁸⁷⁴ Ralph H. Petrucci, F. Geoffrey Herring, Jeffrey D. Madura, Carey Bissonnette, Tahsin Uyar - Serpil Aksoy - Recai İnam (çev.), **Genel Kimya – İlkeler ve Modern Uygulamalar**-Cilt 2, Ankara: Palme Yayıncılık, 2005, 1054-1055.

⁸⁷⁵ Bakırın, altın ve gümüşün değerini düşürmek için kullanıldığı hakkında bkz. Kuşoğlu, 35-36.

kızıllaşırsa içerisinde o kadar çok bakır var dolayısıyla da değeri o kadar düşük demektir. Aksine paraların rengi hammaddesi olan değerli metalin rengine –altın için sarı, gümüş için ak- ne kadar çok yaklaşırsa içindeki değerli metalin oranı o kadar yüksek, dolayısıyla da o kadar değerli demektir. Bu durum kendi zamanlarında geçerli olan paraları kullanan toplumların refah seviyesine önemli bir işaretler. Nitekim Bilge Kağan'ın, sahip olduğu devletin gücünü ve halkının refahı vurgulamak için kullandığı şu söz anlatılmak isteneni açıklar niteliktedir; “*Altının sarısını, gümüşün beyazını... kazandırdım. Kavmimi kaygusuz kıldım...*”.⁸⁷⁶

Bilindiği üzere en eski çağlarda henüz para yok iken bazı eşyaların para yerini tutarak her şeyin kıymetinin buna göre belirlendiği takasa dayalı bir sistem mevcuttu. Eski Türklerde de henüz para ortada yok iken alışverişlerde esas tutulan madde deri olmuştur. İpek kumaşta zaman zaman para gibi muamele görse de kürk ya da deri Bozkır Türklerinin ekonomik hayatında para yerine tedavül eden asıl unsurlardır.⁸⁷⁷

Lidyalılar tarafından icat edildiği düşünülen metal paraların dünyada yaygın bir hale gelmesi ticarete takas usulünün de zamanla ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Türk kültür tarihi açısından ise daha çok kuzey Çin taraflarında hükmetmiş bir Türk sülalesi olan Chou (M.Ö. 1050- M.Ö. 247) devleti zamanında Çin coğrafyasında ilk defa paraya dayalı bir ekonominin kurulması oldukça önemli bir hadisedir. Chou dönemine kadar maden çıkarma ve işleme konusunda gayet zayıf bir görüntü sergileyen Çin coğrafyası maden ve maden işçiliğini çok iyi bilen bu hanlıkla beraber önemli bir aşama kat etmiş özellikle demir çok fazla kullanılmaya başlamıştır. Saban konusunda da detaylıca bahsedileceği üzere Çin coğrafyasında madenden ilk zirai aletler ve ilk metal sikkeler bu dönemde kullanılmaya başlamıştır. İlk defa bakırdan üretilen bu paraların Çin'in ticari hayatında ve toprak yapısında önemli bir değişikliğe meydan hazırladığı görülmektedir. Bu dönemde ise Çin'de ticaret yapan tüccarların büyük paraları evlerinde saklamak gibi bir âdeti yoktu; çünkü bakır madeninden yapılmış olan bu paralar büyük meblağlara ulaşınca geniş bir yer kaplardı. Böylece parası çok olan kişi toplum tarafından bilinir ve bu durum haydutlarında dikkatini çektiği için para sahibi kişinin can ve mal güvenliği tehlikeye

⁸⁷⁶ Bilge Kağanın sözü için bkz. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, 58.

⁸⁷⁷ Orkun, Eski Türklerde Para, **Eski Türklerde Para**, Osman F. Sertkaya ve Rysbek Alimov (ed.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006, 11-13.

düşerdi. Bu yüzden yanlarında fazla para bulundurmaktan kaçınan tüccarlar bu dönemde merkezi hükümetle kavgaya girip bertaraf edilmiş olan eski derebeylerin hükmettiği boş arazileri satın alma yoluna gitmiştir. Böylece eskiden silahlı güçleri ve nüfuzları ile toprağa hükmeden derebeylerinin yerini alan bu tüccarlar döneminde toprak artık para ile alınıp satılabilen bir madde olmuştur.⁸⁷⁸

Arkeolojik araştırmalar ve tarihi kayıtlar henüz Türklerin Orta Asya'daki ilk siyasi teşekkülü olan Büyük Hun devletine ait sikkeler olup olmadığı hakkında bir bilgi sunmamaktadır. Büyük Hun devletinin yıkılmasından sonra ise Çin topraklarının kuzeyindeki bozkırlarda Çin'e bağlı olarak yaşayan Güney Hunların torunları IV. yüzyılın hemen başlarında bağımsızlıklarını ilan ederek bir buçuk asır içerisinde asli Çin topraklarını idare edip birbiri ardına dört devlet kurmuşlardır. Bu devletlerden ikincisi olan Sonraki Chao Devletinin kurucusu Shih Lo'nun, devletin başına geçtiği ilk yıl olan 319'dan itibaren para bastırmaya başladığı Çin yıllıklarında kaydedilmiştir. Ömrü kısa olmasından dolayı bu devlete ait az sayıda tunç para günümüze ulaşabilmiştir. Bu paralardan başka yine 407 yılından itibaren Çin'de hüküm sürmeye başlayan Büyük Hsia devletinin kurucusu olan Ho-lien Po-po dönemine ait az sayıda sikkede günümüze ulaşabilmiştir. Hatta bu sikkelerin üzerinde hem devlet adı hem de tarih yer almaktadır ki, bu Çin numizmatigi adına büyük bir devrim olmuş bundan sonra Çin paraları bu şekilde basılmaya başlamıştır. Bu iki devletten başka Kuzey Liang (397-439) Hun devletinin de adına para bastırıldığından kaynaklar bahsetmektedir. Fakat bu döneme ait henüz bir para bulunamamıştır.⁸⁷⁹

Şekil: 2.28.
Hsia devleti parası
(Tilla Deniz Baykuzu, 25)

⁸⁷⁸ Eberhard, **Çin Tarihi**, 33/53.

⁸⁷⁹ Tilla Deniz Baykuzu, Geç Dönem (IV. – V. YY) Asya Hun Devletleri Sikkeleri, **Tarih Dergisi**, Sayı 45, 2007, 1-26.

M.Ö. 4. yüzyılın sonları ile M.Ö. 3. yüzyılın başlarından itibaren Kırım civarındaki İskitlerin artık yavaş yavaş yerleşik hayata geçmeye başladığı bölgede ele geçirilen buluntulardan anlaşılmaktadır. Geç İskit dönemi olarak adlandırılan ve bölgede en eski İskit kasabalarının görülmeye başladığı bu tarihlerden itibaren bu medeniyetin ilk madeni paralarına da denk gelinmiştir.⁸⁸⁰

Eski Türklerde çıkarılan madenlerden özellikle, gümüş madeninin bir kısmının hükümdar malı olarak kabul edilmesi âdetinin var olduğunu ünlü Çin seyyahı Hüen Çang'ın Doğu Türkistan'dan geçerken Batı Göktürk Kağanlığına bağlı olan Koçu bölgesine yapmış olduğu ziyaretten anlıyoruz. Bölgedeki çok yüksek bir dağın zengin bir gümüş madeni içerdiğini anlatan seyyah Türk Hükümdarlarının kendi serveti olarak kabul edilen bu madenlerin bir kısmı ile sikke kestirdiğinden de bahsetmiştir.⁸⁸¹ Özellikle VI. yüzyıldan itibaren Türk Kültüründe çeşitli madenlerden üretilen sikkeler, çıkarılan madenlerin bir kısmının bu işe ayrıldığını göstermektedir.⁸⁸²

Eski Türk sikkeleri hakkında çalışan araştırmacılar sikkelerin üzerindeki Yabgu, Tegin, Tudun, Tutuk ve İlteber gibi ifadelerden yola çıkarak erken dönemlerde basıldığını vurgulamışlar ve Göktürlere ait bu unvanların bulunduğu sikkelerin VII ve VIII. yüzyıllarda Orta Asya'da hakim olan Göktürk asıllı hükümdarlara ait olacağını düşünmüşlerdir. Her ne kadar kaynaklar Göktürklerin, Çinliler başta olmak üzere komşuları ile yaptığı ticarete disk şeklinde kesilmiş gümüş paralar veya para niyetiyle gümüş kaseler kullandığını bildirirse de⁸⁸³ ilim dünyasının temkinli yaklaştığı konu hakkında derin çalışmaları olan Gaybullah Babayar uzun süren çalışmaları neticesinde bu paraların Göktürk asıllı olduğunu kabul ederek onları bir katalogda toplamış ve sınıflandırmıştır. Özellikle yakın zamanlarda Taşkent bölgesinde bulunan ve ön yüzündeki çapa biçimindeki damga ile yüzünün bir tarafında “*Tardu*” diğer tarafında “*Kağan*” kelimesi bulunan paraların Batı Göktürk kağanı Tardu Kağan'a ait olduğunu düşündürmüştür. Üstelik TİKA tarafından Moğolistan'da sürdürülen kazı çalışmalarında Bilge Kağan anıtı civarında da aynı damganın

---

⁸⁸⁰ Olkhovsky, 76-79.

⁸⁸¹ Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, 12.

⁸⁸² Şen, 163.

⁸⁸³ Haussig, 199-200.

bulunması bu paraların Göktürlere ait olduğu tezini kuvvetlendirmiştir. Taşkent civarında bulunan bu paraların bazılarının ön yüzünde hükümdar ve melike, bazılarında bağdaş kurarak tahtına oturmuş uzun saçlı hükümdar, bazılarında ise üzerlerinde hilal ve yıldız bulunan at tasvirleri yer almaktadır. Aynı türden damgaya sahip olan bu paraların hepsinde de Soğd yazısı ile “*Yabgu Kağan’ın parası*” ifadesi yer almaktadır. Göktürk sikkelerinde en meşhur motiflerden biri de ellerinde mızrak gibi savaş aletleri olan atlı süvari tasvirleridir. Taşkent bölgesinde VII. yüzyılın ilk yarısına ait olan ve diğerleri ile aynı damgayı taşıyıp aynı yazılara sahip olan bakır Göktürk paraları üzerinde özellikle bahsedilen bu motiflere sıklıkla rastlanılmıştır.⁸⁸⁴

Şekil: 2.29.
Göktürk hükümdarı Tardu kağan dönemi paraları
(Gaybullah Babayar, s.53)

Öte yandan gerek Göktürk harfli anıtların bolluğu bakımından eşsiz bir coğrafya olan Yenisey vadisindeki⁸⁸⁵ yazıtların metinlerinde gerekse de sikkeler üzerindeki “*akça*” gibi terimlerin bulunması bozkır Türklerinin altın, gümüş, tunç ve bakır paralara sahip olduğu tezini kuvvetlendirmektedir. Nitekim 1980’li yıllarda Koço Uygur beyliğine ait bulunan iki sikke konuyu daha da aydınlığa kavuşturmuştur. Sikkeler her ne kadar yapı olarak Yenisey Türk coğrafyasında sıklıkla rastlanılan ortası kare, dış kenarı yuvarlak daire şeklindeki Çin paralarına benzese de arka yüzündeki Uygur harfleri ile yazılan Türkçe metin Göktürklerin kendine ait sikke kestirdiği tezini gittikçe kuvvetlendirmiştir.⁸⁸⁶ Yazıtlarda geçen; “*kum gibi sarı altunum*” sözünün altın sikkeler, “*akça*” sözünün gümüş sikkeler, “*ölen kişinin bakırı kara saçları gibi sayısızdı*” sözünün ise bakır sikkeler için kullanıldığı düşünülmektedir ki, hem Çince

⁸⁸⁴ Gaybullah Babayar, **Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu**, Ankara: TİKA, 2007, 18-20/63.

⁸⁸⁵ Altay Sarsenuli Amanjolov, İki Runik Yenisey Yazıtı, **Eski Türklerde Para**, Osman F. Sertkaya ve Rysbek Alimov (ed.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006, 21.

⁸⁸⁶ Osman Fikri Sertkaya, Göktürklerin Runik Harfli Sikkeleri, **Eski Türklerde Para**, Osman F. Sertkaya ve Rysbek Alimov (ed.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006, 1-2.

metinlerden hem de Uygurlara ait metinlerden anlaşıldığı kadarıyla bakır paraların değeri diğerlerine göre daha düşüktür.⁸⁸⁷

Bu şekilde nadiren görülen paraların tedavül amaçlı değil de başkaca amaçlarla kullanıldığını düşünen ilim insanları da oldukça fazladır. Örneğin; Minusinsk Müzesi koleksiyonunda sergilenen Tang Hanedanına ait iki tunç sikke Çin sikkelerine benzemekle beraber arka yüzündeki runik harfli Türkçe “*bakır, bin, eb, küçük ve urı*” gibi ifadeler Türkologlar tarafından defalarca yorumlanmıştır.⁸⁸⁸ Bazı ilim insanlarına göre; yabancı sikkeler üzerindeki ikincil yazıt veya darplar o paraların ithal edilen ülke içerisindeki para tedavülüne katıldığına önemli bir delil olabilir; fakat bu paraların tedavül aracı olarak sayılması için kitlesel bir çoklukta olması gerekir. Oysa Minusinsk müzesinde sergilenen Tang hanedanlığına ait 354 paranın yalnızca ikisinde Türkçe ifadeler yer almaktadır. Üstelik ortasındaki boşlukların iç kenarlarında oluşan belirgin aşınmalar bu paraların ipe geçirilerek muska tarzında bir yapıda kullanıldığını göstermektedir. Buradaki runik harfli paraların bu şekilde kullanılmış olabileceğini ifade eden bilim insanları buna rağmen temkini elden bırakmayarak bir gün Minusinsk havzasında bu tarzda çok sayıda para bulunursa bunların Türkler tarafından alışveriş aracı olarak kullanıldığı yorumu yapılabileceğini de ifade etmişlerdir.⁸⁸⁹

Bununla birlikte bulunan sikkelerin süs eşyası veya muskaya işaret etmediğini ve Hakas-Minusinsk bölgesinde çıkarılan birçok paranın üzerinde Türkçe ifadeler olsun veya olmasın eski Yenisey bölgesi Türkleri içerisinde para dolaşımı olduğunu savunan bilim insanları da olmuştur. Bu düşünceye göre; üzerinde Türk yazı karakteri ve ifadeleri olan paralar belki de başka özel amaçlar için kullanılsa da bölgede çıkarılan birçok yabancı kökenli tunç sikkeler buradaki Türk devletleri içerisinde para dolaşımının olduğuna işaret etmektedir.⁸⁹⁰

⁸⁸⁷ Ethem Rahimoviç Tenişev, Orta Asya Eski Türk Dillerinde Para Birimlerinin İsimleri, **Eski Türklerde Para**, Osman F. Sertkaya ve Rysbek Alimov (ed.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006, 69-70.

⁸⁸⁸ Amanjolov, İki Runik Yenisey Yazıtı, 21-23.

⁸⁸⁹ İ. G. Dobrodomov, Sikkelerdeki İkincil Runik Yazıtlar ve Eski Yenisey Türklerinde Para Dolanımı Meselesi, **Eski Türklerde Para**, Osman F. Sertkaya ve Rysbek Alimov (ed.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006, 25-29.

⁸⁹⁰ İgor Leodinoviç Kızlasov, Üzerinde Türkçe Yazıtlar Bulunan Yenisey Sikkeleri (Eski Hakas Devletinde Para Dolaşımı Sorununa Dair), **Eski Türklerde Para**, Osman F. Sertkaya ve Rysbek Alimov (ed.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006, 31-61.

Yine Moğolistan topraklarında Çin paralarına benzer ortasında kare şekli olan kırmızı bakırdan darp edilmiş para ilim dünyasının dikkatini çekmiştir. Üzerinde Türkçe yazıt olan ilk paralardan kabul edilen bu sikkenin ortasındaki delik ve deliğin aşınmış kenarları onun uzun bir zaman boyunca bir nesneye geçirilerek kullanıldığını göstermektedir. Deliğin alt tarafında bu tip sikkelere özgü hilal şeklinde bir kabartma vardır. Yüzeyi düz olan paranın darp ediliş tarihi tam olarak bilinmemekle beraber Syuan-Di (M.Ö. 73-47) dönemi paralarına benzerliği oldukça dikkat çekicidir.⁸⁹¹

Meşhur Bizans elçisi Priskos da Avrupa Hunlarının V. yüzyıldan itibaren altın ve gümüşten para bastırdığını kaydetmiştir. Günümüze kadar örnekleri ulaşan bu paralarda Hun Hakanlarının damgaları ve isimleri yer almaktadır.⁸⁹² Nitekim Macaristan'da Hun dönemine ait olan meşhur Nagyszeksos buluntularından ele geçirilen aşınmamış bir altın sikke İmparatorluğun erken dönemlerine tarihlendirilmektedir.⁸⁹³

Avrupa Hunlarından başka şekilleri itibariyle Çin paralarına benzeyen ve bazıları Soğd hükümdarları adına bazıları ise Türgeşler adına basılmış olan para örneklerine Kazakistan ve Kırgızistan topraklarında yürütülen çalışmalar sırasında bol miktarda rastlanmıştır. Özellikle bölgedeki Taraz şehri harabelerinin IV. katında bulunan bu Türgeş paraları VIII-IX. asırlara işaret ederken V. katında bulunanlar ise XI-XII. asra işaret etmişlerdir. Çin örneklerinde olduğu gibi daire şeklinde ve ortasında kare delikleri olan paraların bir yüzünde Uygur harfleri ile yazılmış daire şeklinde bir yazıt diğer yüzünde ise kavis şeklinde bir damga işareti yer almaktadır. Çapları 2,4 cm olup, ağırlıkları 5,1 ile 5,5 gram arasında değişen bu paralar bakırdan imal edilmiştir. Özellikle Sadır kurganda çok iyi durumda olan birkaç para üzerindeki yazıtlardan bunların Türgeş kağanı Baga Tarkan'a ait paralar olduğu anlaşılmıştır. Türgeşler kendilerine ait sikkeleri siyasi olarak en güçlü oldukları 711'den 766'ya kadar olan tarihler arasında bastırmışlardır bu tarihten itibaren ise Karlukların Türgeş

---

⁸⁹¹ Sergey Grigoriyeviç Klyashorny, Moğolistan'da Bulunan Runik Yazıtlı Sikkeler, **Eski Türklerde Para**, Osman F. Sertkaya ve Rysbek Alimov (ed.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006, 63-64.

⁸⁹² Alex Delmar, **A History of The Precious Metals**, New York: Burt Franklin, 1968, 317.

⁸⁹³ Fettich, 207-208.

hakimiyetine son verdiğini tarihi kayıtlardan da görmekteyiz.⁸⁹⁴ Bu paraların üzerindeki damgaların şekli genel olarak kün-ay (basit bir çizgi şeklinde hilal ve neredeyse nokta haline getirilmiş bir güneş) biçiminde idi.⁸⁹⁵ Nitekim bahsi geçen hilal şekilli damgaları, Türgeş sikkelerinin 2., 3. ve 4. grubu diyebileceğimiz şekil açısından aynı; fakat çap ve ağırlık açısından farklılık gösteren diğer sikkelerde de görmekteyiz.⁸⁹⁶

Türgeşler'e ait başka bir bakır sikke grubuna Sarıg şehri harabelerinde de rastlanmaktadır. Bu paralar yukarıda bahsi geçen sikkelere benzerlik oluşturmakla beraber boyut bakımından onlardan daha küçük, çizgileri yönünden ise daha kabadırlar. Anlaşıldığı kadarıyla önce matris üzerine dökülen bu sikkeler daha sonra parça parça kesilerek çıkarılmıştır. Diğerleri gibi daire şeklinde olan sikkelerin keskin dış kenarlara sahip olduğu görülmektedir ki, bu durum dış kenarları 2 mm'ye kadar genişleyen klasik Çin sikkelerinden onları ayıran en önemli özelliktir. Ölçüleri 17, 19 ve 22 mm arasında değişen sikkelerin hem ölçülerindeki bu değişiklikleri hem de daire biçimlerinin özensizlikleri onları imal eden ustaların işlerinde çok vasıflı olmadıklarını göstermektedir.⁸⁹⁷

Bir dönem Türk yabgularının idaresinde olan ve Demirkapı olarak isimlendirilen Toharistan'da⁸⁹⁸ bulunan paralar üzerinde yanındaki hatunuyla beraber resmedilmiş sakalı ve bıyığı tıraşlı uzun saçlı Türk beyinin alnı üzerine kondurulan hilal dikkat çekicidir. Emel Esin'e göre bu hilal Kaşgarlının "tuş" dediği altın veya gümüş tokalar olabilir. Yusuf Has Hacib'in eserinde de bahsedilen incili tuşların hilal şeklinde olanları Pencikent'te bulunan ve 605'ten beri Taşkent'te hüküm süren Türk tudunlarına ait olduğu düşünülen sikkelerde de bulunmaktadır.⁸⁹⁹

Emel Esin İslam öncesi Türk kültürüne ait başlıca dört sikke türünden bahsetmektedir. Bunlardan ilki; Taberi'nin Yel Tigin veya Yer Tigin olarak

---

⁸⁹⁴ Aleksandr Nathanoviç Bernştam, Türgeş Sikkeleri, **Eski Türklerde Para**, Osman F. Sertkaya ve Rysbek Alimov (ed.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006, 143-144/146-147.

⁸⁹⁵ Esin, **İkonografik Motifler**, 78.

⁸⁹⁶ Bernştam, Türgeş Sikkeleri, 148-152.

⁸⁹⁷ Bernştam, Türgeş Sikkelerinin Yeni Tipi, **Eski Türklerde Para**, Osman F. Sertkaya ve Rysbek Alimov (ed.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006, 153.

⁸⁹⁸ Barthold, 50.

⁸⁹⁹ Esin, **İkonografik Motifler**, 86.

kaydettiği VI. yüzyılda Sasanilere karşı savaş vermiş bir Türk beyine aittir. Prof. Göbl'e göre VI. yüzyıldan kaldığı sanılan bu sikkelerin bir grubu üzerinde Yelme Kağan ibaresi vardır ki, bunun Yel Tigin ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Bu sikkelerle ilgili ilginç olan durum ise, birinde ay ve yıldız sembolünün bulunmasıdır. Türk hükümdarlarının kullandığı en eski paralardan birinde bugünkü ay-yıldız sembolünün varlığı kültür tarihi açısından oldukça heyecan verici görünmektedir.

İkinci grup Türk sikkeleri ise; Amu Deryanın güneyinde kurulan ve Batı Türk Hükümdarlığını yöneten Toharistan Yabgu sülalesine ait sikkelerdir. T'ung Yabgu'nun Amu Deryayı fethi ile kurulan devlet en az 755'e kadar devam etmiştir. Bu devletin ilk paralarına ise; devlete 600-618 yılları arasında hükmeden T'ung Yabgu'nun oğlu zamanında rastlıyoruz. Üzerindeki yabgu ifadesinin T'ung Yabgu veya oğluna atfedildiği düşünülen sikkede yandan bir hükümdar görünür. Bu hükümdarın tacının üzerinde ise kün ay motifi vardır. Buradaki kün motifi Çin üslubuna benzerlik göstermektedir.

Üçüncü grup Türk sikkelerine Amu Derya'nın güneyinde rastlanır. Bu sikkeler VI.-VII. yüzyıllara ve Batı Türk Kağanı T'ung Yabgu'nun ele geçirdiği illerdeki yerel yöneticilerin başına Tudun unvanı ile gönderdiği rütbelilere aittir.

Kabil ırmağı vadisinde rastlanılan dördüncü tür Türk sikkeleri ise; Biruni'nin Türk şahı adını verdiği Böri Tigin isminde Göktürk kağanlığı soyundan olup Yeli Tiginle ilgisi olduğu düşünülen Tibet'ten gelme bir sülaleye aittir. Çin ve Arap kaynaklarında Türk Şahileri olarak da kabul edilen bu sülaleye ait paraların ön yüzünde Şahi Tigin yazıları mevcutken arka yüzlerine ise alev Tanrısı ya da güneş Tanrısı figürü yer almaktadır. Yine bu sikkelerde Göktürk, Batı Türk ve Uygur kağanlarının *ongon*'u olan böri başı da görünmektedir.⁹⁰⁰

Batı Türkistan'ın kuzey bölgesinde VII.-VIII. yüzyıllara dayandığı kabul edilen ve üzerindeki damgalardan anlaşıldığı kadarıyla Halaç boyuna ait olduğu düşünülen iki adet sikkede Uygur atlı avcı hükümdar tasvirlerine benzer bir atlı motifi görülmüştür. Ancak dörtte üçü gözükken ve sol eli havada olan atlının bu elinde ne olduğu silik

⁹⁰⁰ Esin, **İkonografik Motifler**, 88-94.

olduğundan anlaşılammakla beraber Emel Esin bunun tıpkı Uygur resimlerinde olduğu gibi kadeh ya da avcı bir kuş olabileceğini tahmin etmiştir. Aynı figürleri Alper Tonga'nın soyundan geldiği ileri sürülen ve Hindistan'da varlık göstermiş olan Delhi Türk sultanlığında da görmekteyiz. Bu sultanlığın meşhur hükümdarlarından İltutmuş (1210-1235) dönemine ait bir sikkede Türk hükümdar ikonografisinin meşhur örneği olan kuyruğu düğümlü at figürü ve havaya kalkık sağ elinde ne olduğu belli olmayan bir atlı tasviri vardır.⁹⁰¹

Para konusu, üzerlerindeki yazı ve işaretlerden dolayı özellikle toplumların kültürel yönden nedenli kuvvetli bir yapılanma içerisinde olduğuna dair oldukça önemli bir işarettir. Eğer bir toplum çevresindeki diğer toplumlardan daha kuvvetli bir kültür yapısı inşa etmişse muhakkak ki onunla kültürel etkileşime giren diğerleri bu güçlü kültürel yapıya tabi olmak durumunda kalır. Bunun en güzel örneğini Uygurların Moğol hâkimiyetini tanınması hususunda görmekteyiz. Sosyal hayatları ile ilgili kültür belgelerinin birçoğunda paraları ile ilgili kısımların yer aldığı⁹⁰² eski Uygurların kendi dönemlerine ait sikkeleri üzerindeki harfler, XV. yüzyılda dahi Moğol sikkelerinde de aynı nizamla görülmektedir. Bu durum bize göstermektedir ki, esasen 847'den itibaren siyasi otoritesini kaybeden, daha sonra ise 1211'den itibaren Cengiz Han'a tabi olan Uygurlar her ne kadar siyasi bir güç olarak tarih sahnesinden silinse de Moğollara karşı oldukça üstün olan kültürleri uzun yıllar yaşamaya devam etmiştir.⁹⁰³

Yaklaşık olarak VIII. yüzyıldan XII. yüzyılın ortalarına kadar para birimi olarak altın, gümüş ve bakır külçeleri kullanan Uygurlarda metal para birimleri büyükten küçüğe doğru yastuk, yarmak-satır, bakır ve vun şeklinde sıralanmıştır.⁹⁰⁴ Yukarıdaki bahsedilen para örneklerinden de anlaşıldığı kadarıyla Göktürkler Çin sikkelerinin arka yüzüne runik harfli değişik Türkçe cümleler kaydetmişlerdir. Göktürk buluntuları arasında iki yüzünde de Türkçe ifadeler olan paralara şimdiye kadar rastlanmamıştır. Türk devletleri içerisinde para olarak mı yoksa başka bir amaçla mı

---

⁹⁰¹ Esin, **İkonografik Motifler**, 186-187.

⁹⁰² Sertkaya, Uygur Para Belgeleri (I. Bölüm: Kümüş), **Eski Türklerde Para**, Osman F. Sertkaya ve Rysbek Alimov (ed.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006, 109.

⁹⁰³ Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, İstanbul: Enderun Kitapevi, 1984, 180-181/184-185.

⁹⁰⁴ Sertkaya, Hukuki Uygur Belgelerindeki Para Birimleri Üzerine, **Eski Türklerde Para**, Osman F. Sertkaya ve Rysbek Alimov (ed.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006, 117.

kullanıldığı ilim dünyasınca tartışılan bu paraların aksine Uygurlar her iki yüzünde de Uygur harfleri ile Türkçe yazıtlar olan sikkeler kestirmişlerdir. Üzerlerinde; köl bilge, tengri, bukuk uygur, kagan, il tutmuş, yarlıg gibi ifadeler bulunan bu sikkeler de Göktürkler döneminde olduğu gibi daire şeklinde çerçevesi olan ve ortasında kare şeklinde dört köşe bir boşluk olan Çin sikkeleri tarzındadır.⁹⁰⁵

Netice itibariyle bozkır Türklerinin en eski dönemlerden itibaren para kullandıklarına dair kesin buluntular elde edilmemiş olsa da hem tarihi kaynaklardan hem de buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla Avrupa Hunları, Türgişler ve Uygurlar döneminde paraya dayalı bir ekonomik hayatın var olduğu görülmektedir. Belki ilerleyen zamanlarda elde edilecek olan buluntular, Türklerin parayı kullanma tarihini çok daha eski dönemlere taşıyacağı gibi farklı Türk teşkilatları ve coğrafyalarında da kullanıldığını ispatlayacaktır.

2.1.5. Hayvan Üslubu ve Metal

Eski Çağ medeniyetlerine ait elde edilen bulgulardan anlaşıldığına göre ilham verici sembolik bir kaynak olarak hayvan biçimleri oldukça yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Ancak bunların savaş sembolü olarak kullanımı özellikle Hunlar gibi İç Asya ve Avrasya bozkırlarına hükmetmiş konargöçer boylarda yaygın olarak görülürken; Avustralya, Amerika ve Afrika gibi kıtalarda bu duruma neredeyse hiçbir şekilde rastlanmamıştır. Çin sınırlarından başlayarak Avrupa'nın ortalarına kadar büyük bir kültürel etki yaratmış olan Türk boylarındaki bu "*Hayvan Üslubu*" elbette bozkırın sanatçıları açısından da işlenmesi gereken en dikkat çekici konular arasında görülmüştür. At koşum takımlarından tutunda eyer altı örtüleri, çadırlarının iç süslemeleri, silahları, keçe ve halı motiflerinde her daim hayvan mücadeleleri yer almıştır. Özellikle süvarilerin bellerine takılan deri kemerler üzerine madenlerden applike şeklinde yapılan süslemeler çalışma konumuz açısından oldukça değerli eserler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁰⁶

⁹⁰⁵ Sertkaya, Uygurların Uygur Harfli Sikkeleri, **Eski Türklerde Para**, Osman F. Sertkaya ve Rysbek Alimov (ed.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006,139-142.

⁹⁰⁶ Diyarbakirli, **Hun Sanatı**, 115-116.

Bozkırın eski tarihinde konargöçerlerin lüksleri olarak kabul edilen tunç, altın ya da gümüşten yapılmış teçhizat plakalarını veya koşum takımlarını süslemeye yarayan son derece orijinal ve de gittikçe belirli bir stile kavuşmuş hayvan üslubu bölgede ilk olarak Kuban'daki kazılardan elde edilen som altın veya gümüş heykelcikler ile hafif bir alaşımdan yapılmış bir vazunun bulunmasıyla ortaya çıkmıştır. Araştırmacılara göre M.Ö. 1600-1500 yıllarına dayanan bu üslubun M.Ö. VI. yüzyıldaki meşhur Kelermes baltasında da uygulandığı görülmektedir.⁹⁰⁷ Aralarında mitolojik griffonların da bulunduğu çeşitli hayvan figürleri, altın varakla kaplı bu tören baltasının kendisine ve sapına dağıtılmıştır. Bir İskit eseri olan bu baltada Yakın Doğuya özgü hayat ağacı ve onun koruyucu perisi ayrı panellerde işlenmiştir. Balta üzerindeki yalnız başına uzanmış bir geyik figürü ilk bakışta oldukça tuhaf görünse de bu eserin İskitlere ait olduğunun kuvvetli bir delilidir.⁹⁰⁸ Nitekim uzanmış geyik motifleri İskit Bozkırlarının karakteristik özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşağı Sır Derya bölgesindeki Uıgarak kurganından çıkarılan altın plak üzerindeki iki geyik tasvirinde geyiklerin ağız ve gözleri Yakın Doğu folklorundakilere benzese de boynuz sitilleri ve yatış şekli onların Erken İskit dönemine aidiyetini göstermektedir.⁹⁰⁹

Bugün ilim dünyası tarafından “*Hayvan Üslubu*” olarak anılan ve Bozkır Türk Medeniyetinin tipik kültürel ürünleri olan zengin arkeolojik materyallerin ortaya çıkışı ise tesadüfi bir süreç şeklinde gerçekleşmiştir. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Sibiryada kurganlarda kaçak bir şekilde kazılar yapan defineci çeteleri çok kıymetli altın eserler ele geçirmişlerdir. Durum Çar Deli Petro'ya (I. Petro 1689-1725) ihbar edilmiş ve eserlere el konularak St. Petersburg'a getirilmiştir. Koleksiyoncular ve sanatseverlerin şimdiye kadar görülmemiş güzellikteki bu eserlere büyük bir ilgisi olmuştur. Eşsiz güzelliklerinin yanında değişik tarzları ile sanatseverleri derinden etkileyen bu olaydan sonra gerek Sibiryaya ve gerekse de Güney Rusya'da bulunan benzer şekildeki buluntular bu sanat tarzına karşı büyük bir ilginin doğmasına, eserler hakkında araştırmaların yapılmasına sebep olmuştur.

---

⁹⁰⁷ Grousset, 22.

⁹⁰⁸ Piotrovsky, Early Cultures of the Lands of the Scythians, 19-20; Excavations and Discoveries in Scythian Lands, 29.

⁹⁰⁹ Yablonsky, The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction, 220-222.

Yapılan araştırmalar bu materyallerin bir zamanlar Avrasya bozkırlarında yaşamış olan konargöçerlere ait olduğu sonucunu doğurmuştur.⁹¹⁰

Özellikle de kayalar üzerine yapılan betimlemelerle hayat bulan bu üslupta avla ilgili sahneler ile hayvanların hayvanlarla ve insanlarla giriştiği mücadeleler ilk örnekleri oluşturmaktadır. Bu üslubun genel özellikleri ise şu şekilde sıralanmaktadır:

1. Hayvan bazen tek başına tasvir edilmektedir.
2. Tek başına betimlenmeyen hayvanlar ise bazen durağan ama çoğu zaman hareketli gruplar halinde tasvir edilirler.
3. Bazı durumlarda figürler karşılıklı yerleştirilirler.
4. Zaman zaman nesnelere veya nesnelere bir bölümü hayvan veya hayvan başı şeklindedir.
5. Birçok durumda eserlerin üzeri hayvan motifleri ile süslenmiştir.
6. Bazen birden çok hayvan birleştirilerek tek bir figür oluşturulur.
7. Hayvan gövdelerinin süslemelerle veya küçük hayvan figürleri ile kaplandığı da olur.
8. Hayvan tasvirlerinde tabiatçı tutum veya üsluplaşma görülebilir.
9. Geyiklerin boynuzlarında, yırtıcı kuşların gagalarında ve pençelerinde olduğu gibi bazı kısımların abartıldığı ve doğal şekillerinden uzaklaştırıldığı görülebilir. Nitekim geyik tasvirlerinde bazen boynuzların sırtın üzerine aşırı bir biçimde uzandığı örnekler vardır.
10. Doğada rastladığımız hayvanların yanı sıra, masal ve efsane hayvanlarına da yer verilmiştir.
11. İnsan figürleri bu hayvanlı kompozisyonlarda az görülmektedir. Bitkisel figürler ise zemin oluşturmak veya boşlukları doldurmak için kullanılmıştır. Öte yanan hayvanların kuyruk veya boynuz gibi kısımları bitkisel motifleri andıracak şekilde üsluplaşmış olup bunlar İslamiyet'ten sonraki rumi motiflerin kaynağını teşkil etmiştir.
12. Hayvan üslubu tasvirlerinde bazen bir hayvan başka bir hayvana ait uzuvlarla da birleştirilmiş olabilir.

---

⁹¹⁰ M. Taner Tarhan, Eskiçağda "Kimmerler Problemi", VIII. Türk Tarih Kongresi, Cilt I, Ankara 1976, 356.

13. Hayvanlar bazı durumlarda bir daire oluşturacak şekilde kıvrılmış pozisyonda tasvir ediliyordu.
14. Zaman zaman hayvan kuyrukları ejder veya ejder benzeri bir hayvan başı ile ya da bitkisel bir unsurla sonuçlanır. Bu husus İslam'dan sonraki devirlerde de devam etmiştir. Kuyruğun çoğu zaman hayvanın sırtına paralel şekilde kıvrıldığı görülür.
15. Yukarıda belirtilen hayvan tasvirleri ve hayvan biçimli nesnelere ahşap ve maden gibi çeşitli malzemelerden oluşturulur veya gümüş, altın, bakır gibi türlü zeminler üzerine tasvir edilirdi. Bu tasvirler veya hayvan biçimleri çeşitli tekniklerle yapılır veya süslenirdi.

Bu yukarıda belirtilen genel özelliklere sahip hayvan üslubuna ait eserler Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi büyük Türk devletleri ile öteki Türk topluluklarının sanatlarında da yaygın olarak görülmüştür. Ayrıca bu durum İslamiyet'ten sonraki Türk sanatlarında da yoğun bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.⁹¹¹

Bozkır Türklerinin sanatında hayvanlar yaygın bir şekilde güç, kuvvet, kudret, hükümdarlık ve taht sembolü olarak kullanılmıştır. Aslan, kaplan, kurt, kartal vb. hayvanların söz konusu olduğu bu sembolizmin yanında birçok hayvan; refah, iyi haber, bolluk, bereket, barış, sevgi, adalet ve iyi yönetimin sembolü olmuştur. Bu hayvanların bazıları aynı zamanda çeşitli İlahi güçlerin şahsi sembolleri de olmuştur.⁹¹²

Ele geçirilen arkeolojik buluntular Bozkırın Kuyumcuları olarak anılan İskitlerin hayvan üslubunun en güzel ve en zengin örneklerini ortaya koyan medeniyet olduğunu göstermektedir. M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren Güney Rusya'daki çoğu altından imal edilmiş İskit sanat eserlerinde⁹¹³ görülmeye başlayan bu üslubun Macaristan'dan Güney Sibiryaya, Moğolistan'a ve hatta Çin'in kuzey sınırlarına kadar ulaşmasında da bu kadim kültürün çok büyük etkisi olmuştur.⁹¹⁴ M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren Yunan, Mısır ve Yakın Doğu medeniyetleri ile temas halinde olan

⁹¹¹ Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatı**, 148-150.

⁹¹² Çoruhlu, **Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi**, 167.

⁹¹³ Tarhan, **Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler**, 599.

⁹¹⁴ Eugene A. Golomshtok, M. P. Griaznov, **The Pazirik Burial of Altai**, **American Journal of Archaeology**, Vol. 37, No. 1, 1933, 30; Ligeti, **Atilla Hunlarının Menşei, Atilla ve Hunları**, Gyula Nemeth (ed.), Şerif Baştav (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, 11.

İskitler bununla da kalmayarak, Doğu Avrupa ve Asya'nın bozkır bölgesinde yaşayan diğer birçok medeniyetle de kültürel etkileşim içerisine girmişlerdir.⁹¹⁵ Bu şekilde güçlü bir stilize dekoratif özelliği olan bu üslup bahsi geçen geniş coğrafyanın sanat eserlerinde karakteristik haline gelmiştir. Nitekim Orta Çağ Germen sanatında yoğun bir şekilde görülen hayvan figürlerinin Güney Rusya'da gelişen İskit sanatından ilham aldığı eserlerden anlaşılmaktadır.⁹¹⁶

Hayvanların ve kuşların en önemli nitelikleri olan boynuzların, pençelerin, toynakların, çenelerin, gagaların ve kulakların abartılı veya vurgulanmış olarak tasvir edildiği bu üslupta yırtıcı hayvanlar ve kuşlar en önemli figürler arasındadır. Hayvanlar, savaşta veya birkaç karakteristik pozda birbirleriyle mücadele ederken genellikle bacakları altlarına katlanmış, daire şeklinde kıvrılmış ya da koşarken resmedilmiştir. Dini veya sihirli bir öneme sahip olduğu anlaşılan bu görüntüler bir savaşçının silahı ya da zırhı üzerine monte edilince onu taşıyan kişi bir yandan güçlü ve korkutucu görünürken, diğer yanda da bu güçlü ve hızlı hayvanların o savaşçıyı kötülüklerden koruyacağı umuluyordu. Bu tarzdan hayvan stillerinin uygulandığı eserler arasında en çok yer kaplayanlar elbette konargöçer kültürün vazgeçilmezi olan küçük, kullanışlı ve kolayca taşınabilir nitelikteki silah ve at ekipmanları olmuştur.⁹¹⁷ Konargöçerlerin kullandığı diğer nesnelere de bu tarzı görmemize rağmen en çok savaş araçlarında görülme nedeni elbette buradaki koruyucu hayvan ruhlarına en fazla savaş meydanlarında ihtiyaç duyulmasındandır. Anlaşılan o ki figürler konargöçer kültürde savaşçıların prestij unsurları olarak görülmüştür.⁹¹⁸

---

⁹¹⁵ Andrei Alekseev, *The Scythians: Asian and European, The Golden Deer of Eurasia (Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes)*, Joan Aruz, Ann Farkas, Andrei Alekseev, and Elena Korolkova (ed.), New York: Yale University Press, 2000, 41-42.

⁹¹⁶ Fettich, 197.

⁹¹⁷ Piotrovsky, *Early Cultures of the Lands of the Scythians*, 21-22.

⁹¹⁸ Dvornichenko, 116.

20

Şekil: 2.30.

Hermitage müzesi I. Petro hazinesinden dökme altından daire şeklinde bükülmüş bir panter
(Tamara Talbot Rice, s. 218)

1971 yılında Dnepropetrousk'un güneyindeki bir tepede bulunan ve M.Ö. IV. yüzyıla tarihlenerek İskit altın işlemeciliğinin en güzel örneklerini bize yansıtan bir takının dış halkasında son derece vahşi görünümlü hayvan figürleri mevcuttur. Bu takıda özellikle bir yandan griffonlar atlara saldırırken, diğer yandan da aslanlar bir geyik ve bir yaban domuzunu parçalamaktadır. Hepsinden ayrı olarak ise köpekler yabancı bir tavşan peşinde koşmaktadır.⁹¹⁹

Kazakistan bölgesindeki M.Ö. 8 ile M.Ö. 6 yüzyıl İskit eserlerine bakıldığı vakit ise buradaki at koşum takımları ve süs eşyalarının Sibiry'a'dakilere benzer bir şekilde hayvan motifleriyle süslendiğini görmekteyiz. Genel olarak yırtıcı hayvanlar, dağ keçileri, geyik ve yırtıcı kuş figürleriyle süslü olan bu eserler arasında özellikle Güney Tagisken kurganlarından çıkarılan dört adet yırtıcı kedi kabartmalı altın levha önemli buluntular arasındadır. Kazakistan'daki eserlerde yırtıcı kedilerin yırtıcı kuşlara göre sayılarının fazla olduğu da görülmektedir. En sık ve en gerçekçi tasvir edilen yırtıcı kedi panter cinsleridir. Bu cinsten yırtıcı hayvan figürleri Fergana, Pamir, Altay ve Doğu Türkistan İskit kurganlarında da sıklıkla görülmektedir.

⁹¹⁹ Erdem Yücel, **İslam Öncesi Türk Sanatı**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000, 96-97.

Anlaşılabileceği üzere Orta Asya ve Güney Sibirya'daki erken İskit sahalarında oldukça geniş bir alanı kaplayan bu yırtıcı figürleri genelde avı ile sarmal bir şekilde stilize edilmiştir.⁹²⁰ Bu tarz içerisinde hayvan motiflerinin önceden tasarlanmış çerçevelerin içine uydurulabilmesi için kıvrımlı ve sarmal bir şekilde farklı duruşlarda stilize edildiği düşünülmektedir.⁹²¹

M.Ö. 3. yüzyıla tarihlendirilen Pazırık buluntularında da bozkır Türk'ünün hayvan mücadele sahneleri sıklıkla kullanılmıştır. Buradaki eserlerde genellikle gerçek hayvanlar ile efsanevi hayvanların şiddetli mücadele sahneleri yer almaktadır. Birbirleriyle dövüşen ve bir aslan tarafından parçalanan dağ keçisi motifleri, efsanevi bir griffonun bir sığına saldırı anı, bir keçiye saldıran bir aslan başlı griffon ve bir aslan başlı griffon ile savaşan bir kuş başlı griffon çizimleri bu mücadele sahnelerinden bazılarıdır.⁹²² Bu tipten hayvan mücadele sahnelerini bugünkü Moğolistan'ın kuzeyinde yer alan ve I. yüzyıla tarihlendirilen Noin-Ula buluntularında da sıklıkla görürüz.⁹²³

Hayvan mücadele sahneleri bazen de kabileler arasında meydana gelen mücadeleleri ifade etmek için birer kompozisyon şeklinde kullanılmıştır. Burada avını kovalayan ve avcıdan kaçmaya çalışan hayvanlar esasen savaş meydanlarında yaşanan kovalama ve kaçma sahnelerini ifade etmektedir. Nitekim, Hun Devri sanat eserlerinin bazılarında muhtelif zamanlarda boylar arasında yaşanan çatışmalar bu şekilde tasvir edilmiştir. Bu şekilde ortaya çıkan betimlemelerin temel sebebi özellikle vahşi hayvanlara atfedilen kutsiyet ve duyulan korku hissiyle alakalı görülmektedir. İnsanoğlu da düşmanına karşı tıpkı avı olan toynaklıyı alt eden yırtıcı pozisyonunda olmak istemiştir.⁹²⁴

Hemen belirtmek gerekmektedir ki, Hayvan motiflerinin sanat eserlerindeki kullanımında yerleşikler ve konargöçerler arasında oldukça dikkat çekici bir farklılık vardır. Bu farklılık hayvan mücadelelerindeki sahnelerle alakalıdır. Eski bozkırlı

⁹²⁰ Yablonsky, *The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction*, 203-204/219-220/235-238.

⁹²¹ Engin Eroğlu, *İskitler'de Kuyumculuk*, **Cappadocia Journal of History and Social Sciences**, Vol. 3, 2014, 17.

⁹²² Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 38.

⁹²³ Strzygowski, *Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi*, 40.

⁹²⁴ Carter, 11-12.

konargöçerlerin çağdaşları olan Asurlar, Ahemenidler ve Çinliler gibi yerleşiklerin hayvan mücadele sahneleri genellikle klasik tarzda basit bir dekorun içinde birbirlerini kovalayan ve tehdit eden hayvan motiflerinden ibarettir. Oysa bazen hayvan ile insanın mücadelesini; fakat çoğunlukla avcı yırtıcılar ile av hayvanlarının mücadelesini konu edinen⁹²⁵ İskit veya Hunlar gibi bozkırlı konargöçerlerin hayvan mücadele sahneleri ise çok daha gerçekçidir. Çoğunlukla ormanlardaki sarmaşıklar gibi birbirleri ile ölümüne mücadeleye girmiş bir biçimde, bazıları mitolojik olarak tasvir edilmiş yırtıcı kuşlar, kediler, kurtlar ve ayıların pençeleri altında uzuvlarının bir kısmı ezilmiş ya da parçalanmış şekilde kıvrılan geyik, dağ keçisi veya atların dramatik sahneleri büyük bir ustalık ve sabırla işlenmiştir.⁹²⁶

Bu tarz saldırı anlarının resmedildiği eserler bozkır Türk kültürüne ait kurganlarda oldukça yaygındır. Örneğin: Hermitage Müzesinde bulunan 1. Petro Koleksiyonundaki altın bir kemer tokasında bir aslanın ata saldırışı resmedilirken diğer bir kemerde ise kurt ile yılanın mücadelesi işlenmiştir. Pazırık'ta ele geçirilen gümüş plakada ise dişi aslanın dağ keçisine saldırma anı ele alınmıştır.⁹²⁷ Bu mücadelelerde genellikle saldırıya uğrayan çift tırnaklı hayvan korku, acı ve birazda saldıran vahşi hayvanın ağırlığıyla ya ön ayakları üzerine ya da tamamen çökmüş bir şekilde tasvir edilmiştir. Hücumu uğrayan hayvan, arkadan gelen saldırıya müdahale etmek için ve içgüdüsel olarak başını düşmanın saldırdığı yöne doğru çevirmiştir. Genellikle gövdesinde nokta, virgül veya nala benzer şekiller vardır. Yenilen hayvan çoğu yerde ön ayakları üzerine düşmüş olarak gösterilmektedir.⁹²⁸ Aynı zamanda av hayvanları eserlerde vücutları "S" harfi şeklinde ortadan bükülmüş gibi ve geri taraftan sırtı yere gelmiş olarak ele alınmıştır. En belirgin kasları, kaburgaları ve diğer ayrıntıları bahsi geçen kavisli işaretlerle belirtilen hayvanların gerçekçi çizimleriyle beraber, organlarının boyutlarının tereddüt etmeden değiştirilmesi eski Altaylı kavimlerin hayvan üslubundaki sanatlarını orijinal ve yaratıcı kılmıştır. Buna rağmen sadece Karadeniz bölgesinin İskit sanat eserleriyle değil aynı zamanda Yakın doğunun özellikle de Asur ve İran'ın sanatı ile olan benzerliği oldukça kıymetlidir.⁹²⁹

⁹²⁵ Roux, Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı, 86.

⁹²⁶ Grousset, 32; Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 35.

⁹²⁷ Yücel, **İslam Öncesi Türk Sanatı**, 41.

⁹²⁸ Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatı**, 149.

⁹²⁹ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 38.

Bu durum araştırcılara bozkır Türk kültürünün yayılma ve etkileşim alanındaki genişliği hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.

Şekil: 2.31.

I.Petro Koleksiyonundaki dökme altından bir kemer tokasında bir aslanın ata saldırışı
(Tamara Talbot Rice, s. 209)

Türk kültürüne ait olduğu bilinen bu tarz hareketli hayvan figürlerinin oldukça gelişmiş hali Esik kurgandan elde edilen altın levhalarda üstün bir sanatsal anlatım ile gözler önüne serilmiştir. Yırtıcılar tarafından saldırıya uğrayan hayvanların güçsüz bir Şekilde yere düşüşünü resmeden bu eserler dönemin sanat anlayışını gösteren en önemli delillerdir. Bu tasvirler Türk kültüründe özellikle at kurban edilirken ok ile vurma ve bu Şekilde kurban etme geleneğinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu tasvirlerde yere yığılan hayvanın arka ayaklarının ters dönmesi neredeyse bütün figürlerde görünmektedir.⁹³⁰

Bu türden hayvan mücadele veya av sahnelerini VI. asrın ikinci yarısında Kuzey Macaristan ovalarında at koşturan Avarların arkeolojik eserlerinde de görmekteyiz.⁹³¹ Bu yorumlama farkını elbette yerleşikler ve konargöçerlerin yaşamlarındaki farklılıkla açıklamak gerekmektedir. Bozkırlı konargöçerlerin hayvan mücadele sahnelerini hayal edip, sanat eserlerine işlerken, tıpkı yerleşiklerde olduğu gibi bir kovalamaca sahnesi değil de bazen avın da avcıyı lme sürüklediği dişe diş bir mücadeleyi tasavvur etmesi onların günlük yaşamlarının her alanındaki zorlu mücadele alanını sanat eserlerine yansıtmaktan başka bir Şey değildir.

⁹³⁰ Esin, *Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*,24-25.

⁹³¹ Erdelyi, 110.

Bahsi geçen bozkır hayvan üslubunun en gelişmiş tarzları Minusinsk bölgesindeki kazılardan elde edilen buluntularda da görülmüştür. Nitekim, Baykal Gölü'nün güney bölgesindeki Tultu kazılarında bulunan ve M.Ö. 118'e tarihlendirilen bir Çin parası ile yine Tultu bölgesinin güneydoğusunda M.Ö. 2 yılına tarihlendirilen kâse gibi çeşitli nesneleredeki bozkır hayvan üslubu bu sanatın Çin coğrafyasını dahi ne kadar eski tarihlerde itibaren etkisi altına aldığını göstermektedir. Bununla beraber Karlgen'in yaptığı araştırmalar bu tarihlendirmeleri daha da eskilere götürmüş ve M.Ö. 500'lerde de Çin tunçları üzerinde Türk hayvan üslubunun etkin bir şekilde yer aldığını ispatlamıştır.⁹³²

Bahsi geçen bu devirlerde Çin'in özellikle kuzeyinde Chou adında bir Türk sülalesinin hakimiyet kurmuş olduğundan daha önce bahsetmiştik. Bu nedenle buradaki eserlerde hayvan üslubunun var olması şaşırtıcı bir durum değildir.⁹³³ Kaldı ki bu aileden önce Çin'de hakimiyet süren ve M.Ö. 1450 ile M.Ö. 1050'ye tarihlendirilen Shang sülalesinin ilk tunç silahlarının da Sibiryaya silahlarını, dolayısıyla Türk hayvan üslubunu taklit ettiği bilinmektedir.⁹³⁴ Nitekim Andronovo Kültürünün genetik mirasçısı olan ve onun gelişmiş hali kabul edilen Karasuk Kültürü tahmini olarak M.Ö. 1300'lerde Altaylarda (Minusinsk) ve Yenisey havzasında gelişim göstermiştir. Eski Türklerin önemli evrelerinden kabul edilen bu kültürün geometrik ve oyulmuş süslemelerle kaplı bıçak ve hançerlerinin sapları çoğunlukla koç ve elk; seyrek olarak ise boğa başları ile süslenmiştir. Şaşırtıcı bir şekilde gerçekçi bir görünüm sergileyen bu döküm saplarda bahsi geçen hayvanların birçok karakteristik özelliği ayrıntılı bir şekilde sunulmuştur. Karasuk dökümcülerinin çalışmalarındaki bu bozkır hayvan sitili örneklerinin benzerleri, yalnızca Çin'de değil, daha sonraki dönemlerde Karadeniz bölgesi, Orta Asya İskitleri, Güney Sibiryaya ve Moğolistan halkları arasında da yayılacaktır.⁹³⁵ Nitekim bu üslupta karakteristik olarak kullanılan hayvanların çıkıntılı kalçalarla tasviri hem Moğolistan ve Ordos'taki Hun eserleri ile Güney Sibiryaya eserlerinde sıklıkla kullanılmıştır.⁹³⁶

---

⁹³² Karlgen, 99.

⁹³³ İzgi, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, 65-66.

⁹³⁴ bkz. Bronz başlığı

⁹³⁵ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 26-27.

⁹³⁶ Ishjamts, 156.

Bozkırlı ilk konargöçerlerin sanatları hamasi denilecek nitelikte mübalağalar içermekteydi. Bu nedenle hayatları savaş ve avcılıkla geçen bu toplumların eşyalarına uyguladığı sahneler de edebiyatlarındaki destanlar ile örtüşür durumdaydı. Besledikleri ve avladıkları hayvanlar ile oldukça yakından muhatap olan bu topluluklar onların resimlerini eşyaları üzerine mahir bir şekilde resmederken üslupları gerçekçi; fakat doğal olana yakın değildi. Çünkü özellikle av sahnelerini uygularken heyecan ile sahneleri abartmış ve şekilleri tabiat dışı görünümlere sokmuşlardı. Bu nedenle bu çalışmalar gerçekçi; fakat mübalağalı olarak yorumlanmıştır.⁹³⁷

Karasuk dönemindeki bıçak ve hançer gibi kesici aletlerin kabzalarında dağ keçisi, koç ya da geyik başı şeklindeki küçük heykelciklerle görülmeye başlayan hayvan üslubunun Tagar devrinde de sürdüğü bilinmektedir.⁹³⁸ Üstelik Karasuk kültürüne nazaran yeni yeni tasvirlerde ortaya çıkmıştır. Eserleri bakımından üç evre halinde incelenmesi gereken Tagar kültürünün birinci evresinde, silah kabzalarında hayvan başları veya ayakta duran hayvan figürleri görülürken, grifonların öncüleri niteliğinde olan gagaları spiral veya volüt, gözleri, burun delikleri ve pençeleri halka şeklinde olan kuş figürleri de mevcuttur.⁹³⁹ Halka veya helezon şeklinde olan hayvanın kısımları Türk kültüründe son derece mübalağalı bir şekilde işlenmiştir. Üstelik bu durum sadece hayvan pençeleri ile de sınırlı kalmamıştır. Hun dönemine ait sanat eserlerinde geyiklerin boynuzları ve atların yeleleri de yırtıcıların pençe ve tırnakları gibi halka şeklinde ve mübalağalı olarak resmedilmiştir. Öyle ki bahsi geçen hayvanların bu kısımları bazen vücutlarının iki misline varan halkalar şeklinde tasvir edilmiştir. Yine kurt ve at gibi hayvanların dudaklarının üst kısımları da helezon şeklinde ve abartılıdır.⁹⁴⁰

Türk sanatının en ayırt edici motifleri olan geometrik helezon⁹⁴¹ şeklinde, bazen birbirinin içine geçmiş bazen de kendi uzuvları içerisinde sarmal bir hal almış abartılı hayvan figürleri meşhur Ordos tunçlarında da karşımıza çıkmaktadır. Yapısından kolye ucu veya gerdanlık süsü olduğunu tahmin edebileceğimiz bir geyik figürü

⁹³⁷ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 4-5.

⁹³⁸ Okladnikov, *Tarihin Şafağında İç Asya*, 125-139.

⁹³⁹ Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatı**, 50-51.

⁹⁴⁰ Grousset, 31.

⁹⁴¹ Strzygowski, *Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi*, 38.

yukarıda bahsi geçen şekilde abartılı helezonik bir yapıya sahiptir. Buna göre gövdesi esnek bir yay gibi kıvrılan geyiğin arka ve ön bacakları da başına gelecek şekilde uzatılmıştır. Yine içe doğru kıvrılan bir kaplan figürünün baş tarafı kurukafa şeklinde resmedilmiştir. Yüzeyi oldukça pürüzsüz olan bu hayvanın kısa ön bacakları yıldız şeklindedir. Figürün üzerindeki dört adet boş delikte muhtemelen değerli taşlar vardı. Karşılıklı iki yırtıcının kuyrukları üzerine yatmış ve dış cephesi tamamen nokta dizisinden oluşan oval bir başka figürde de ağır bir tutturma halkası vardır. Yine bu oval figüre benzer fakat çift başlı,⁹⁴² kafaları birbirine oldukça yakın, göz ve kulakları ortak hayvan figürü abartılı sarmal şekillere iyi bir örnek teşkil eder.⁹⁴³ Bu tarzdan hayvan figürlerini Tagar dönemine ait Minusinsk eserlerinde de görmekteyiz.⁹⁴⁴

Şekil: 2.32.
Ordos buluntularından sarmal hayvan figürleri örneği
(Johan Gunnar Andersson, s. 159-163)

⁹⁴² Andersson, *Hunting Magic*, 288.

⁹⁴³ Andersson, *Ordos Bronzes*, 149.

⁹⁴⁴ Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, 35.

Bozkır Türklerinin eserlerinde yoğun bir şekilde yer verdikleri hayvan figürlerini her zaman mübalağalı bir şekilde işlememiştir. Örneğin; Altay-Sayan bölgesindeki Tunç Devrine ait hayvan figürlerinde, bükülmüş yılanlar, eğrilmiş kuş gagası, kuş başları, kuş boyunları ve diğer bazı hayvanların şekilleri yer almıştır. Bu figürlerde bazen hayvanın tamamı resmedilirken bazen de bir parçası kullanılmıştır. Radloff'un bu döneme ait bulmuş olduğu çok güzel işlenmiş bir hançerin sapının ucunda arkaya bükülmüş iki yılanbaşı ve sap ile yüz arasında oldukça güzel işlenmiş hayvan şekilleri bulunmaktadır. Bu dönemin en önemli karakteristik özelliği, hayvan figürleri çizilirken o hayvanın doğal şeklinin aynen taklit edilmesidir. Bu nedenle ilk bakışta hayvanı hemen tanımak mümkün olmuştur. Abartılı şekildeki doğal olmayan kıvrılma ve bükülmeler, garip girift şekiller veya efsanevi ejderha figürleri bu devre büsbütün yabancıdır.⁹⁴⁵

Daha önce de bahsi geçtiği üzere ister batıdaki İskit kavimleri isterse de daha doğudaki Hunlar olsun, konargöçer hayat şartlarının kendilerine sunduğu yaşam tarzları gereği ne sabit yerleşme merkezlerine ne de rahat evlere sahip olmuşlardır. Bundan dolayıdır ki, bu kavimler sanat alanında ancak yerleşiklikle beraber gelişebilecek olan heykeltıraşlık, kabartma sanatı ve resim yerine; kuyumculuk, teçhizat veya koşum takımları yapımında kendilerini geliştirmişler. Kemer tokalarını, kılıç kabzalarını, eyerlerini ve arabalarını at üstünde gözlemledikleri kurt gibi yırtıcı hayvanların; geyik veya ceylan gibi hayvanları avlama sahneleri ile süslemişlerdir.⁹⁴⁶ Özellikle Ordos tunçlarından elde edilen veriler bize göstermektedir ki Bozkırlı konargöçerler; Sibirya'dan başlayarak Karadeniz'in Kuzeyi, Moğolistan'ın iç kesimleri ve Çin sınırına kadar oldukça geniş bir sahada bu son derece başarılı hareketli hayvan figürlerini eşyalar üzerine oldukça estetik ve gerçekçi bir şekilde işlemişlerdir.⁹⁴⁷ Onların sanatlarında her daim hayvan üslubunu kullanma sebebini günlük hayatlarında sıklıkla karşılaştıkları bu sahnelerin kendilerinde yarattığı sihri arzuda aramak gerekmektedir.

⁹⁴⁵ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 94-95.

⁹⁴⁶ Grousset, 31.

⁹⁴⁷ Andersson, *Hunting Magic*, 222-227.

M.Ö. IV. yüzyıla tarihlenen Ordos Tunçları incelendiğinde hayvan mücadelelerini temsil eden eserlerin sanatın esas konusunu teşkil ettiğini net bir şekilde görmekteyiz. Onların gündelik hayatlarında kullandığı kılıç kuşağı plakaları, teçhizat ve koşum takımı tunç plakaları, kopçalar ve düğmeler gibi birçok eşyada hayvan üslubunu en canlı şekilde yer almıştır.⁹⁴⁸ Bu üslup Hunların tabiatüstü kuvvetlere karşı eğilimi olduğunu da göstermektedir. Nitekim hayvan tasvirlerinin bulunduğu sahnelerde mücadele içinde bulunan hayvanlar kimi zaman doğadaki gerçek hayvanlar iken kimi zaman da gerçek hayvanların mitolojik hayvanlar ile mücadele ettiği görülmektedir.⁹⁴⁹

Buna rağmen bazı bozkır Türk kavimlerinde yerleşiklere özgü bitki motiflerinin de varlığını görmekteyiz. Bunun önemli bir sebebi bu kavimlerin yerleşiklerle olan münasebetleriyle alakalıdır. İşte bu kavimlerden olan ve özellikle Karadeniz'in Kuzeyi ile Kafkaslarda M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren önemli bir etki yaratan İskitlerin, M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren ortaya koyduğu eserlerdeki bitki motifleri oldukça dikkat çekicidir. Bu yüzyıldan itibaren yerleşik Yunan kültürü ile oldukça sıkı bir ilişki içerisinde bulunmaya başlayan ve kendisi de kademeli olarak yerleşikliğe geçen İskitlerin bu ilişkileri, onların sanat eserlerine de yansımış ve bu eserlerde Yunan mitolojisi açısından oldukça kıymetli olan bitki motifleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Fakat bu durum bundan sonraki İskit malzemelerinde tamamen bitki motiflerinin kullanıldığı anlamına gelmemektedir. İskit aristokrasisi tarafından Yunan ustalara⁹⁵⁰ sipariş edilen silah ve at koşum takımlarındaki süslemelerde; kıyafetlerini ve başlıklarını süslemek için kullanılan altın plakalarda hep bitki motifleriyle beraber meşhur İskit hayvan üslubu birlikte kullanılmıştır. Böylece ortaya yeni bir kompozisyon çıkarılarak bitki motifleri hayvan üslubunun organik bir parçası haline gelmiştir. Bu durum İskitler hakkında araştırma yapan arkeologların işini bir hayli kolaylaştırmıştır. Onlar M.Ö. 7. yüzyıla dayanan Erken İskit dönemini M.Ö. 4.

---

⁹⁴⁸ Grousset, 41.

⁹⁴⁹ Bodur, 13.

⁹⁵⁰ M.Ö. 5. yüzyılın sonunda artık İskit ülkesinin merkezi kısımlarına rastlayan Aşağı Dinyeper bölgesinde (Zaporoje bölgesinde Kemenka ve Znamenka'da) etrafı surlarla çevrili büyük bir şehir ortaya çıkarılmıştır. Burada etraftaki bozkır bölge ahalisinin ihtiyacı olan demir ve tunç aletleri yapan demirciler oturuyordu. Bkz. Melyukova, İskitler ve Sarmatlar, İsenbike Togan (çev.), **Erken İç Asya Tarihi**, Denis Sinor (drl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 150.

yüzyılın sonu ile 3. yüzyılın başlarına tarihlendirilen Geç İskit döneminden hep bu sanat üslubundaki fark ile ayırmışlardır.⁹⁵¹

Yine M.Ö. 7. yüzyıllardan itibaren İskitlerin Yakın Doğu ile olan ilişkileri de İskit sanat tarzına yansımıştır. Yakın Doğunun eski motiflerinden olan “*Hayat Ağacı*” motifi İskit eserlerinde yırtıcı kediler ve uzanmış geyik motifleriyle birleşmiştir. Urartu ve Asur eserlerinde sıklıkla karşımıza çıkan kutsal ağacı tohumlayan mitolojik kanatlı periler de İskit eserlerinde özellikle kılıç kınlarında görülmüştür. Fakat İskit kınları Urartu kınlarından farklı olarak kemere bağlandığı noktalarda bir çıkıntıya sahip olmuştur. İskit ustaları buraları da tamamen kendilerine ait olan uzanmış geyik ve kuş kafaları ile süsleyerek yeni bir kompozisyon oluşturmuşlardır. Bu ve benzeri eserler ise bazı ilim insanları tarafından iddia edildiği gibi İskit stilinin Yakın Doğu kaynaklı olduğu tezini çürütmüştür.⁹⁵²

Bu durum sadece İskitlere mahsus bir şekilde de cereyan etmemiştir. Avarlar başta olmak üzere diğer Avrupa Türklerinin eserlerinde de aynı kültür kompozisyonu görülmektedir. Türkler Avrupa’ya gelmeden önce de kıtanın yerli kültürü haline gelmiş olan Frank ve Alman kabilelerine ait ortak bir yapı diyebileceğimiz Gebit kültürüne özgü bitki motiflerini, özellikle Türklere ait kemer tokalarında görmektediriz. Bu eserlerde genelde tokaların kayışa bağlanan kısımlar hayvan motifleri ile süslenirken diğer kısımlarda bitki ya da yaprak motifleri ile süslenmiştir.⁹⁵³ Yine Kırgız dönemi Kopen kurganlarından çıkarılan eserlerdeki cennet kuşu ve bitki motiflerinin Çin mitolojisinin tesiriyle ortaya çıktığı düşünülmektedir.⁹⁵⁴ Uygur döneminde ise Mani Dinin etkisi ile klasik Türk havyan motifleri ile birlikte bitki motiflerinin kullanıldığı görülmektedir.⁹⁵⁵

---

⁹⁵¹ Melyukova, *Scythians of Southeastern Europe*, 34-35; İskitler sayesinde Kuzey Kafkaslar ve Karadeniz’in kuzey kısmına tamamen yayılarak bölgenin karakteristiği haline gelen “hayvan üslubu” süslemelerin İskitlerden bölge hakimiyetini alan Sarmatlar döneminde aynı özenle korunmadığı oluşan bitki-hayvan motifi kompozisyonundaki hayvan motifi kısmının Sarmatlar döneminden itibaren yavaş yavaş ölmeye başladığı kurganlardan çıkarılan buluntulardan anlaşılmaktadır. Bkz, Barbarunova, 131; Jettmar, **Art of the Steppes**, 72. Yalnızca Güney Ural bölgesinde Sarmat eserlerinde bir müddet daha hayvan üslubu devam etmiş olmakla beraber bunların da diğer konargöçerlerin üslubundan farklı olarak hayvan mücadele sahnelerini çok nadir içerdiği gözlemlenmiştir. Bkz. Dvornichenko, 114-115.

⁹⁵² Piotrovsky, *Early Cultures of the Lands of the Scythians*, 19.

⁹⁵³ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 121-124.

⁹⁵⁴ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 216.

⁹⁵⁵ İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, 497-499.

Türklerin kullandıkları malzemelerde bu derece yoğun bir şekilde hayvan üslubuna yer vermesi araştırmacıların bazıları tarafından onların Totemci anlayışa sahip olduğu iddialarını gündeme getirmiştir.⁹⁵⁶ Bazı tarihçiler ise; Türklerin totemciliği konusunda farklı düşünmekte ve bu sunulan delilleri Türkleri Totemci gösterme konusunda yetersiz bulmaktadır.⁹⁵⁷

Çalışma alanımızın ilgisi dahilinde olmayan bu tartışmanın ötesinde hayvan bezeme sanatı bu kültüre sahip olan halkların hangi hayvanlar ile ilişkili olduğu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Muhtelif dönemlerde ve farklı coğrafyalarda yaşamış halkların doğada hangi hayvanlar ile mücadele ettiği, hangilerini avladığı, hangilerini evcilleştirdiği, hatta hangilerine kutsallık yükleyip mitolojik bir varlık olarak kabul ettiği bu sanatın işlendiği eserlerden rahatlıkla tespit edilebilmektedir. Nitekim Çin tarihi hakkında yapılan araştırmalara göre M.Ö. 1450 - M.Ö. 1050 yıllarına tarihlendirilen Shang sülalesi dönemine ait tunç kaplarda hayvan Tanrılarını temsil ettiği düşünülen garip hayvan şekilleri vardır. “*Tav-tie*” adında mandaya benzeyen efsanevi bir hayvan ise bunların en meşhur olanı ve en sık kullanılanıdır.⁹⁵⁸

Hayvan üslubu konusundaki başarılarını özellikle yapmış oldukları tepeliklerden bildiğimiz Tagar kültürüne⁹⁵⁹ ait buluntulardan elde edilen çok sayıda tunçtan küçük hayvan heykelleri veya hayvan başı tasvirleri ise; Türklerin coğrafyalarında hangi hayvanlar ile etkileşim halinde olduğunu göstermesi açısından oldukça değerlidir. Bunlar genellikle dağ keçisi, kurt, geyik, at, boğa, kaplan, pars ve çok sayıda yırtıcı kuşlardan oluşmaktaydı. Bütün İç Asya’da olduğu gibi Tagar kültüründe de muhtelif renkli taşlar ile süslü tunçtan veya altından kabartma şeklinde ya da delikli levhalar da bulunmuştur. Bu levhalarda hayvanlar daha çok karşı karşıya durur şekilde ve de birbirleri ile mücadele halindeyken tasvir edilmiştir. Elbette bu eserlerde diğer konargöçerlerin eserleri gibi doğal olan şeklin sınırları biraz zorlanarak mübalağalı bir biçimde aktarılmıştır.⁹⁶⁰

⁹⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Diyarbakirli, **Hun Sanatı**, 116-119.

⁹⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980, 9-20.

⁹⁵⁸ Eberhard, **Çin Tarihi**, 27-28.

⁹⁵⁹ Bokovenko, Tuva During The Scythian Period, 271.

⁹⁶⁰ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 12.

Altay coğrafyasında Tunç Devrine ait bulgular incelendiğinde bunların ne derecede hayvan beslemekle meşgul olduğu da ortaya çıkmaktadır. Süsleme ve resimler ile bu döneme ait ele geçirilen üzenği ve gem gibi binek takımları atın bu dönemde evcil bir hayvan olarak yetiştirildiğini, bunun doğal bir sonucu olarak da binek hayvanı olarak kullanıldığını ispatlamaktadır. Yine koyun ve keçiler özellikle bezeme sanatın ile süs eşyalarındaki yerlerini almıştır. Sığır konusunda ise; bu kültürün bu hayvanı tanıyıp tanımadıklarına yönelik bir belirtiye hemen hiçbir eserde rastlanmamıştır. Altay'da bulunmuş ve süs eşyası olarak kullanılmış olduğu düşünülen bir bakır levha üzerinde iki köpek ve bir avcı resmi ile bakır bir iğnenin üzerine düğme olarak eklenmiş olan tavuk şekli ise yine bu iki hayvanında bu dönemde bilindiğini göstermektedir.⁹⁶¹

Hayvan üslubunun ilk defa ortaya çıkışı ile ilgili yapılan araştırmalar, İskitlerin Orta Asya menşeli bir kavim olduğuna dair iddiaların ortaya atılmasında da etkili olmuştur. Bu iddiaların ortaya atılmasına sebep olan bilgi şu şekildedir. Altaylarda Tagar kültürünün ikinci evresi olan Mayemir kültürü yaşanırken Rusya'nın güneyinde İskit hâkimiyeti söz konusudur. İlim dünyasında Hayvan Üslubu⁹⁶² olarak meşhur olan Orta Asya sanatı ise buluntulardan anlaşıldığı üzere Mayemir kültüründen önce Altay ve Tanrı dağları bölgesinde varlığını sürdürmüş olan Karasuk kültürü tarafından ilk defa kullanılmaya başlamıştır. Daha sonra ise çağdaş olan iki kültürden Mayemir kültürü Altaylarda, İskitler ise Rusya'nın güneyinde bu sanatı aynen yaşatmıştır.⁹⁶³ Bu durum bilim dünyasında İskitlerin Orta Asyalı bir kavim olduğuna dair şiddetli bir şüphenin oluşmasına sebep olmuştur.⁹⁶⁴ Nitekim Rostovtzeff Güney Rusya ve Çin'deki hayvan üslubunun kökenleri hakkında yapmış olduğu çalışmasında Sibirya'dan elde edilen buluntuları İskit hayvan üslubunun kökenlerini göstermesi açısından oldukça kıymetli görür. Ona göre İskit stilini yansıtan bu malzemelerin hem Sibirya hem de Güney Rusya'ya kolayca ulaşabilecek

⁹⁶¹ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 99/107-108.

⁹⁶² Yablonsky, *Written Sources and the History of Archaeological Studies of the Saka in Central Asia*, 195.

⁹⁶³ Jettmar, *The Altai Before The Turks*, 154-156.

⁹⁶⁴ Bunker, Watt, Sun, 4.

bir coğrafyadan, dolayısıyla Orta Asya'dan gelmiş olması gerekir. Bu nedenle İskit sanatının kaynaklarını Orta Asya'da aramak doğru bir yaklaşımdır.⁹⁶⁵

Nitekim tarihi kayıtlar M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan bol miktarda bozkırlı kavmin Karadeniz'in kuzeyi ve Kuzey Kafkasya'ya göç ettiğini bildirmektedir. Bu bölgede bulunan yerli kavimlerle kaynaşarak yeni bir bozkır kültürü inşa eden bu kavimler arasından oldukça mühim bir yere sahip olan İskitler özellikle demir işçiliğinde fevkalade ileri bir seviyedeydiler.⁹⁶⁶ Bölgedeki İskitlerin ürettikleri ürünler üzerinde sıklıkla karşımıza çıkan ve ağır sarkık burunlu yapısı ile dikkat çeken Elk adındaki geyik figürlerinin Altay kökenli olduğu ve bunların ahşap plakalar üzerine açık bir şekilde tasvir edildiği görülmektedir. Sibirya bölgesinde oldukça geniş bir alana yayılmış olan bu hayvan figürlerinin en olgun evreleri özenli bir şekilde işlendikleri Altaylarda karşımıza çıkmaktadır.⁹⁶⁷

Yine bölgedeki özellikle 7. yüzyıla tarihlendirilen Kuban buluntularında ortaya çıkarılan metal kaplarda İskit hayvan üslubunun⁹⁶⁸ geyik tasvirleri özel şekilleri ile süslemelerde rol oynamıştır. Ayrıca hayvan biçimli kulplu kavanozları temsil eden bazı tunç kaplar ile kulplu ve kulpsuz modellerinin bulunduğu damgalı ve çeşitli tasarımlarla süslenmiş kaseler de önemli buluntulardandır.⁹⁶⁹ Şunu da belirtmek gerekmektedir ki, diğer bozkır Türkleri gibi İskitler de koruyucu birer ruh olarak gördükleri hayvanların figürlerini özellikle silah ve at koşum takımlarında sıklıkla kullanmalarına rağmen V. yüzyıldan itibaren etkileşim içinde oldukları ve bilhassa Yunanlar gibi topluluklardan aldıkları tanrı figürlerini de aynı koruyucu anlayışla bahsi geçen eşyalarda kullanmaya başlamışlardır. Eşyaları süslemenin ötesinde tılsım ve muska olarak kullanılan bu figürler göstermektedir ki, bozkır insanı tanrılarını ve onlara refakat eden hayvanları her daim birer koruyucu unsur olarak algılamıştır.⁹⁷⁰

---

⁹⁶⁵ Mikhaïl Ivanovich Rostovtzeff, **The Animal Style in South Russia and China**, Roma: L'Erma di Bretschneider, 2000, 68.

⁹⁶⁶ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Demirin Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, 84.

⁹⁶⁷ Gregory Borovka, **Sethian Art**, V G Childe (Almancadan çev.), New York: Paragon Book Reprint Corporation, 1967, 34-46-88.

⁹⁶⁸ Melyukova, Scythians of Southeastern Europe, 32.

⁹⁶⁹ Petrenko, 16-17.

⁹⁷⁰ Grakov, 175.d

Hayvan üslubunun Orta Asya'daki gelişim aşamaları dikkatle incelendiği vakit Hun dönemi için ayrı bir parantez açılması gerekmektedir. Bilindiği üzere araştırmacılar tarafından Büyük Hun devleti olarak isimlendirilen Türklerin ilk siyasi teşekkülü Tuman tarafından kurulmuş; fakat oğlu Mao-tun döneminde tam bir devlet hüviyeti kazanmıştır. Mao-tun Çin imparatoruna yazdığı bir mektupta bu durumdan bahisle Orta Asya'daki eli silah tutan bütün kavimleri tek bir bayrak altında topladığını anlatmıştır. Tabi bu durum sadece siyasi tarih açısından değil aynı zamanda kültür tarihi açısından da oldukça önemli bir gelişmedir. Bu döneme kadar bölgesel olarak dağınık bir karakter sergileyen Orta Asya kültürleri bu sıkı birliktelik sayesinde aralarındaki farklılıkları yavaş yavaş eritmiş böylece sağlanan birlik ile kendine has bir Orta Asya kültür karakteri ortaya çıkmıştır. Bu sebeptendir ki, Orta Asya'da Büyük Hun Devleti kültürü denildiği vakit M.Ö. III. asrın sonlarından başlayarak M.S. III. asrın sonlarına kadar beş asırlık bir kültür tarihi akla gelmektedir. Hunlar oluşturdukları bu muhteşem siyasi teşekkül ile bir yandan Orta Asya'da kültür birliği sağlarken diğer yandan da özellikle Orta Asya'dan geçen İpek yolun ellerinde tutmanın kendilerine sağladığı ticari avantajı kullanarak başka kültürlerle temasta bulunmuş ve kendi topraklarındaki insanların günlük hayatına ve zevklerine yeni gelen unsurları katmıştır. Moğolistan ve Altaylardaki Hun dönemine ait mezarlardan çıkan Çin ve İran ürünleri bu temasa önemli bir delil olarak görülmektedir. Özellikle Batı Türkistan'dan gelen çeşitli motifler ve aslen Çin kültürüne ait olan Cennet kuşu gibi manevi anlam içeren figürler Hun hanedan üyelerine ait at koşum takımlarında işlenmeye başlamıştır. Bunun yanında Orta Asya'nın en eski dönemlerine ait olan hayvan mücadele sahneleri eski karakterlerini kaybetmeyerek bu yeni unsurlar ile karışmış ve Büyük Hun Devletine ait yeni bir kültür sentezi ortaya çıkmıştır.⁹⁷¹

Yine M.Ö. IV. yüzyıla dayandırılan Esik kurgandaki Altın Elbiseli Adam'ın mezarından çıkarılan yaklaşık dört bin parça levhada hayvan üslubu, özellikle de yırtıcıların diğer hayvanlara saldırma figürleri sıklıkla tekrarlanmıştır. Mezardan çıkarılan Alp'in kemerindeki kulaklı efsanevi bir kuşun diz çökmüş bir geyiğe saldırışı hayvan üslubunun en karakteristik örneğidir. Kafasındaki sivri külahtan alınını süsleyen altın levhalara kadar çok sayıdaki eserde işlenen at, kaplan, geyik, pars, kurt, dağ keçisi, aslan ve yırtıcı kuş figürleri ise Kuzey ve Orta Asya maden

⁹⁷¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 43-46.

sanatının en gelişmiş örnekleri arasındadır.⁹⁷² Türk hayvan üslubunda çoğunlukla bir yırtıcının bir ava saldırışı resmedilmekle beraber bazen tasvirlerde iki aynı tür hayvanın kıyasıya mücadele ettiklerini de görmekteyiz. İşte Minusinsk'te M.Ö. II. ile M.Ö. I. yüzyıla tarihlendirilen tunç süsleme levhaları üzerindeki boynuzlaşan boğa veya dövüşen at figürleri bunlardandır. Bu figürlerdeki hayvanların kulakları, ayakları, kuyrukları, adaleleri ve kılları yonca yaprağı şeklinde işlenmiş olup bu tarz onların Güney Rusya ve Batı Sibirya Sarmat sanatı ile olan bağlarını ortaya koymaktadır.⁹⁷³

Türk kültüründeki hayvan üslubunun önemli özelliklerinden biri de eserlerdeki iki ya da daha fazla hayvanın karşılıklı ve simetrik bir şekilde tasvir edilmesi geleneğidir. Bu üslup en çok Ordos'taki Hun sanatında gözükmeyle beraber aynı usulün Güney Rusya ve Sibirya'da da yaygın bir şekilde kullanıldığı çıkarılan eserlerden anlaşılmaktadır. Bu durumun sebebi Hunların siyasi birliğini tamamlayıp bütün Orta Asya'daki kavimleri etkisi altına aldıktan sonra sağladığı kültür birliğini bu coğrafyalara kadar taşıması ile açıklanabilir. Bu noktada bahsi geçen eserlerin önemli özelliklerinden biri de yine hayvanların "S" şeklinde bükülmüş olarak tasvir edilmesidir.⁹⁷⁴

Sonuç olarak; bozkır Türkleri meşhur hayvan bezeme usulü ile bir yandan kendileri açısından hayati önemi taşıyan evcil hayvanlarını, diğer yandan ise doğada karşılaştıkları ve itinayla gözlemledikleri vahşi hayvanların motiflerini eşyalarına işlemişlerdir. Bu durum geçim kaynakları ve yaşadıkları çevrede muhatap oldukları hayvanları günümüze taşıması açısından oldukça mühim bir gelişmedir. Nitekim, bozkır Türklerinin çoğunlukla büyük hayvan sürülerine sahip konargöçer bir yaşam tarzını tercih ettiği ve göç ederken her an bölgelerinde varlık sürdüren vahşi hayvanlarla muhatap olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu hayvanların gerek onlara yüklenen çeşitli olağanüstü özelliklerinden dolayı, gerekse de yalnızca süs amaçlı eserlerinde yer alması gayet doğal bir sonuçtur.

---

⁹⁷² Aslanapa, 5.

⁹⁷³ Grousset, 35.

⁹⁷⁴ Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, 38; Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, 56-57.

2.1.5.1. Yılan-Yılan Başı Figürü

Türk şaman kültüründe yılan kötülük ilahı olarak kabul edilen ve yerin altında bulunan Erlik'in sembolü olarak kabul görmüştür. Onun karayılan olarak isimlendirilme sebebi ise Yeraltı Tanrısı olan Erlik'i sembolize eden rengin kara olması ile alakalıdır. Şaman ayinlerinde sıklıkla ismi geçen Erlik tasvir edilirken genelde karayılandan kamçısı olan bir ruh olarak ifade edilir.⁹⁷⁵ Türk kültürü içerisinde şamana yardım eden koruyucu hayvan ruhlarından biri olarak kabul edilen yılan onun gökyüzüne ve yeraltına yapacağı seyahatlerde kutsal güçlerin bulunduğu esrareniz alemleri bilen bir hayvan olarak şamanın vazgeçilmez yol arkadaşlarından. Bu nedenle özellikle Altay şamanlarının kaftanlarında sıklıkla yer alan yılan figürleri genellikle üç başlı ve büyük ağızlı olanlardandır.⁹⁷⁶

Bu hayvan, figür olarak özellikle Tunç Devri eserleri arasında Orta Asya'da bulunan silahlar içerisinde hançer ve bıçak gibi silahların sap kısımlarında bir hayli fazla kullanılmıştır. Radloff'un meşhur Sibiryaya seyahatinde Tunç Devrine ait bulmuş olduğu oldukça düzgün işlenmiş bir hançerin sapının ucunda arkaya bükülmüş iki yılanbaşı tasviri bu duruma örnek teşkil etmektedir.⁹⁷⁷ Yine Altay coğrafyası eski Demir Devrine bakıldığı vakit Katanda ve Berel buluntularında kaplama yapmak için kullanıldığı düşünülen birçok altın yaprak ele geçirilmiştir. Bu ince yapraklarda birçok yırtıcı hayvanla beraber yılanlarda elbiselerin sırma ve dikiş kenarlarını süslemek için kullanılan figürler arasında yerini almıştır.⁹⁷⁸

Altın işleme konusundaki başarıları ile Dünyada şöhret kazanmış olan İskitlerde eşyalarında bu hayvanın figürlerine yer vermiştir. Bu medeniyetin kurganlarından çıkarılan altın bileziklerin uç kısımları genel olarak yılan veya yılan başı tasvirleri ile süslenmiştir.⁹⁷⁹ Meşhur Hermitage Müzesinde bulunan altın bir kemerde resmedilmiş

⁹⁷⁵ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 40.

⁹⁷⁶ Bilge Seyidoğlu, **Kültürel Bir Sembol: Yılan**, Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, Ankara, 1998, 87.

⁹⁷⁷ Radloff, **Sibiryadan**, Cilt II, 94-95.

⁹⁷⁸ Radloff, **Sibiryadan**, Cilt II, 136.

⁹⁷⁹ Grakov, 209

kurt ile yılanın mücadelesi ise Türk kültürüne ait klasik hayvan mücadele sahnelerindedir.⁹⁸⁰

Bozkır Türk sanat eserlerinde yılan gerçek formunun dışında bazen de efsanevi bir görünümde yer almıştır. Örneğin; tamamı altın ya da tunç gibi metallere oluşan İskit at süslerinde Tabiti denilen bereket tanrıçası yılan gövdesiyle yarı hayvan yarı insan şeklinde tasvir edilmiştir.⁹⁸¹ Bu şekildeki tanrıça figürleri İskitlerden sonra coğrafyada hüküm sürmüş Sarmatlarda da görülmüştür. M.Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilen Sarmat takılarındaki insan yüzlü ve yılan bacaklı tanrıça figürleri bu duruma örnektir.⁹⁸² Yine Pazırık kurganlarındaki eserlerde resmedilmiş olan ve farklı hayvanların özelliklerini fantastik bir şekilde birleştirilen gerçek dışı efsanevi yaratıklar arasında yer alan griffonların sahip olduğu yırtıcı kedi kuyrukları da çok kez yılan kafasıyla bitmiştir.⁹⁸³

Bozkır Türk inancında özellikle şamanların kötü ruhlarla yaptığı mücadelede sıklıkla hayvan ruhlarından yardım aldığından daha önce de bahsetmiştik. Yılan da bu anlamda şaman kıyafet ve araçlarında sıklıkla yer almıştır. Örneğin; Buryat şamanlarının asalarında yer alan yılan başı figürleri muhtemelen bu şekilde şamana güç verdiği düşünülen hayvan ruhunu temsil etmiştir.⁹⁸⁴

2.1.5.2. Kuş Figürleri

Bozkır Türk'ünün hayvan figürlerini işlediği sanat eserlerinde sıklıkla yer alan kuşlar onların mitolojisinde de önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Türklerin sahip olduğu Gök Tanrı inancı ile kuş figürüne yüklenen anlam arasında bir bağlantı kurulmuş ve gökte uçmaları sebebiyle bu hayvanlar genelde Tanrının temsilcisi ve koruyucu ruh olarak görülmüştür.⁹⁸⁵

⁹⁸⁰ Yücel, **İslam Öncesi Türk Sanatı**, 41.

⁹⁸¹ Tarhan, İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri, 150-151; Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 39.

⁹⁸² Abramova, 177.

⁹⁸³ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 38.

⁹⁸⁴ Hoppal, **Avrasya'da Şamanlar**, 252-255.

⁹⁸⁵ Gülşah Yüksel Halıcı, Gök Tanrı'nın Temsilcileri: Koruyucu Kuşlar, **Folklor/Edebiyat Dergisi**, Cilt 20, Sayı 77, 2014, 72.

Bu şekli ile özellikle yırtıcı türden olan kuşlar bozkır Türk kültüründe birer mitolojik varlık olarak kabul görmüş ve görüntü olarak sanat eserlerinde de bu şekilde işlenmişlerdir. Bu sebeple özellikle kartal ve griffon gibi mitolojik olarak resmedilmiş kuşları çalışmamızın bir diğer bölümü olan Mitoloji kısmında inceleyeceğiz. Bu bölümde ise; yırtıcı avcı kuşlar ve su kuşları diye iki alt başlık altında ele aldığımız mitolojik olmayan ve Türk sanat eserlerinde oldukları gibi yer alan kuşlar hakkında bilgi sunup onların kültür tarihindeki yerlerini analiz etmeye çalışacağız.

2.1.5.2.1. Yırtıcı Avcı Kuşlar

Bozkır Türk kültüründe yırtıcı kuş sembolünü iki şekilde ele almak gerekmektedir. Bunlardan birincisi efsanevi yırtıcı kuşlar -ki bunlardan Mitoloji başlığında bahsedilecek- diyebileceğimiz tür iken diğeri ise yırtıcı avcı kuşlardır. Çalışmamızın bu bölümünde yırtıcı avcı kuşlar ve onların eserlerdeki yansımalarından bahsedilmeye çalışılacaktır.

Bozkır Türk kültüründe çok sayıda avcı kuş türü vardır. Kuşlamak (doğancılık) denilen kuş ile av yapma geleneği hem arkeolojik kazılardan elde edilen buluntulara bakıldığı vakit hem de edebi metinlerden anlaşıldığı kadarıyla çok eski bir Türk geleneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bozkır Türk kültürü hakkında epeyce bilgi sahibi olabileceğimiz erken Arap kaynaklarına bakıldığında Türk Kültüründe doğancılık sanatının oldukça gelişmiş olduğunu görmekteyiz. Bu kaynaklar bize bu sanatın Hakan ve mahiyetine mahsus bir özellik olduğunu ifade etmektedirler. Doğancılığı iyi bilmek Hakanın ve emri altındaki Tarhanlarının⁹⁸⁶ hünerlerini ve hikmetlerini ispat etmek açısından son derece önem arz etmektedir. Türklerdeki doğancılık geleneğinin kendilerine mahsus bir şekli olduğu kaynaklarda aktarılmaktadır. Yakın Doğu'daki medeniyetlere bakıldığı vakit onların bu iş için daha çok dişi kuşları kullandığı gözlemlenirken Türkler erkek kuşları avcı olarak tercih etmişlerdir. Avcılık için kullandıkları erkek kuşlardan “*bazi*” cinsinin en büyüğüne “*tuğrul*”, “*sakr*” cinsinin en büyüğüne ise “*cağrı*” denmiştir. Ak renkte ve beyazımsı

⁹⁸⁶ Türklerde askeri bir unvan olup ordu kumandanı veya bey demektir. Tarkan olarak da bilinip askeri ve sivil bakanlık vazifeleri görmüşlerdir.

olan bu kuş türlerin bu renkleri, soğuk iklim ve yedikleri hayvanların renklerinin açıklığına bağlanmıştır. Eski Arapça kaynaklardaki efsanelere de konu olan Türk Hakanlarının kuşlarının kış gelirken yere düşen ak renkli göksel yaratıkları yediği, hatta Harun Reşit'in (785-809) Türk illerinden getirttiği bir "bazi" ile avlanırken bu kuşun göğün yüksek katmanlarından kanatlı yılan veya balık gibi bir yaratık yakaladığı da rivayet edilmektedir. Bu efsane bize Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan ve ilerleyen bölümlerde karşılaşacağımız "kök luu" (gök ejder) rivayetini hatırlatmakla beraber halifeye verilen dünya hükümdarlığına yani Türk kültüründeki "kut" anlayışına da işaret etmektedir.⁹⁸⁷

Avcı yırtıcı kuşlar Türk kültür tarihinin hemen her döneminde oldukça mühim bir yere sahip olmuşlardır. Nitekim, Avrupa Hunlarının büyük hükümdarı Attila'nın bayrağında da bir tuğrul kuşu motifi bulunduğu bilinmektedir.⁹⁸⁸ Bundan başka, 22 Oğuz boyu ve hatta Uygur devletinin bizatihi kendisi 809'dan itibaren yırtıcı kuşları "ongon" olarak kabul etmişlerdir. Türk Kültüründe bu yırtıcı avcı kuşların önemi hakkında bize ipucu verecek en mühim gelişme ise, Hakanların İslamiyet'i kabullerinden sonra dahi Tiginlerine⁹⁸⁹ belki de korkusuzluğun ve gücün sembolü olarak yukarıda bahsi geçen iki önemli avcı kuş olan tuğrul ve çağrı isimleri vermesidir. Kaşgarlı bu iki ismin haricinde "laçin (şahin)" ve "turumtay" adlı iki yırtıcı kuştan da bahseder ve bunların da erkek ismi olarak kullanılabileceğini eserinde aktarır.⁹⁹⁰

3.1.5.2.2. Su Kuşları

Bozkır Türk'ünün kültüründe yırtıcı kuşlar her daim Gök Tanrının sembolü olurken su kuşu motifi ise genelde yüksek mertebenin temsili olarak kabul görmüştür. Bu bağlamda kaz ve kuğu figürleri diğer su kuşları arasında ön plana çıkmış görünmektedir. Örneğin; kaz ve kuğu Türk Kültüründe genel olarak beylik sembolü kabul edilirken, Chou'larda yaban kazı yüksek mertebeli kimselerin sembolü

⁹⁸⁷ Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, 37; Esin, *İkonografik Motifler*, 170-171.

⁹⁸⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt VI, 17.

⁹⁸⁹ Türklerde hükümdar çocuklarına verilen unvandır.

⁹⁹⁰ Kaşgarlı, Cilt I, 410/482; Cilt III, 243.

olmuştur. Ayrıca destan ve efsanelerde de bu iki kuş önemli bir yere sahiptir. Göktürklerin ve Kırgızların türeyiş destanlarında bir boy mensubunun kuğu kuşuna dönüştüğü anlatılırken⁹⁹¹ Alper Tonga'nın kızının adı da Kaz olarak rivayet edilir.⁹⁹²

Yine Çinliler tarafından “*Feng-hueng*” diye isimlendirilen muhtelif azalı sülün ve su kuşuna benzer bir kuşa hem Göktürk hem de Uygur kağan sülalelerinin tasvirlerinde alınları üzerine betimlenmiştir. Bu betimlemeler ruhun temsili olarak kabul edilmiştir. Daha geç dönem Türk Kültürüne bakıldığı vakit aksungur, kaz ve Türkçe “*korday*” olarak ifade edilen kuğu kuşlarının da Bey'in ruhunu temsil ettiği bilinmektedir.⁹⁹³

Korday denilen kuğuların şaman kıyafetlerinde de yerleri vardır. Pazırık kurganlarından elde edilen buluntular göstermektedir ki özellikle Altay Şamanizm'inde, kuğu gibi kuşlar bazen şamanın su altındaki dünyaya dalışını bazen de yaratılış efsanesinde denizin altından yaratma işleminde kullanılacak toprağı getiren hayvanı temsil eder.⁹⁹⁴

2.1.5.3. Dağ Keçisi

Dağ keçisi figürü bozkır Türk'ünün sanatında oldukça yaygın kullanılan malzemelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tagar kültürünün son dönemlerine ait kurganlardan elde edilen bayrak direkleri ucuna ongun olarak yerleştirilen küçük dağ keçisi heykelleri ve bunların altlarında bulunan çingiraklar ile çemberlerin yapımında en çok tercih edilen metal ise tunçtur. Gerek dağ keçisi figürü bulunan bayrakların yüksek mertebeli Alpların mezarlarında bulunması, gerekse de Göktürk soyunun bir dağ keçisi sembolü olan damgasının varlığı bozkır Türk'ünün hayatında bu figüre verilen önemi göstermesi açısından oldukça önemlidir. Öte yandan bu Göktürk damgalarındaki dağ keçisi figürlerinin İskit ve Wu-sun'lara ait mezarlardan çıkan dağ keçisi ongonlarına olan benzerliği kültür aktarımını göstermesi açısından

⁹⁹¹ Esin, *Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, 38.

⁹⁹² Kaşgarlı, *Cilt III*, 149.

⁹⁹³ Esin, *Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, 92-93.

⁹⁹⁴ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 74.

da oldukça mühim görünmektedir.⁹⁹⁵ Akişev'in Alma- Ata yakınlarındaki Esik kurgandan çıkardığı Atın Elbiseli Adam'ın vücudunu kaplayan altın levhalardan oluşmuş zırhta, başındaki börtünde ve yine altın kemerinde dağ keçisi veya geyik motiflerinin çokluğu dikkat çekici niteliktedir.⁹⁹⁶

Tagar kültürüne ait olduğu düşünülen altın levhalar dikkatli incelendiği vakit ekseninde bir ağaç olan iki tane keçi başı figürü görülür. Bu figürlerin erken dönem Türk sanatındaki çift başlı ejder türlerinin ilk örneği olduğu düşünülmektedir. Esasen keçi figürünün Türk kültüründe totemik bir unsur olduğu ve dahi hanedan armalarında da kullanıldığı Göktürk kağan damgalarındaki varlığından da hissedilmektedir.⁹⁹⁷

Birçok Türk kavminin mitolojisi ve efsanevi masallarında yer alan dağ keçisi tabiatın dirilmesi ve yazın sembolü olarak kabul edilmektedir. Yine bazı Türk kavimlerinde insanları kötü ruhlardan koruduğuna inanılan bu hayvanın derisi yeni doğmuş çocukların beşiğine ve çadırlara asılırdı. 20. yüzyılın başlarında dahi Tarançılar gibi bazı Türk kavimlerindeki şamanların hasta tedavilerinde keçi ongonlarını kullandıkları bilinmektedir.⁹⁹⁸

Dağ keçisi motifleri Luristan buluntularında da karşımıza çıkmaktadır. Tunç döküm tekniği ile yapılmış olan keçi figürleri tek veya çift halkalardan oluşmaktadır. Her ikisinde de dağ keçilerinin abartılı boynuzları halkaların üzerinde yay çizerek uzanmıştır. Tek halka da geniş getiren iki keçi motifi tercih edilirken çift halkada ise halkaları dış taraftan boynuzları ile birbirine bağlayan ve sıçrar vaziyette bulunan iki keçi tercih edilmiştir.⁹⁹⁹

⁹⁹⁵ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 12-21.

⁹⁹⁶ Seyidof, **Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında III**, 35.

⁹⁹⁷ Esin, **İkonografik Motifler**, 40-162.

⁹⁹⁸ Seyidof, **Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında III**, 36-37.

⁹⁹⁹ Strzygowski, **Türkler ve Şimali Asya Sanatının Buz Devrindeki Menşei**, 18-19.

2.1.5.4. Geyik

Şiddetli bir şekilde tayga ikliminin yaşandığı deniz gibi geniş görüntüsü ile birçok adayı içerisinde barındıran ayrıca Kögmen Dağ silsilesinin oldukça yüksek Kuzeydoğu kayalıklarını da kapsayan Baykal Gölü çevresi Türk sanat işlemeciliği açısından son derece önemli olan geyiğin anavatanıdır. Altay mezarlarından elde edilen buluntulara göre bir bayrak direğine dikilmiş olan küçük geyik heykeli ve atlara geçirilmiş olan geyik maskeleri erken Altay döneminde geyiğin bir ongon olarak kabul gördüğüne işaret eder.¹⁰⁰⁰ Yine Baykal Gölü'nün doğusu boyunca uzanan ve Transbaykal olarak isimlendirilen geniş alandan elde edilen buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla bölge kavimleri sanat eserlerinde temel inanç sembolü olarak en çok altın boynuzlu geyik figürü kullanmıştır.¹⁰⁰¹

Bozkır Türk kültürüne ait karakteristik hayvan sanatının en yaygın motifi olan geyik şekli¹⁰⁰² Altın Elbiseli Adam'ın kaftan üzerine kullandığı kemerinde uzanmış bir pozisyonda yer almıştır. Altın işlemeli kemerlerin en güzel örneklerinden biri olarak karşımıza çıkan eser on altı adet altın takma plaka ile süslenmiş oldukça ağır ve iri bir görünümündedir. Yatan geyik figürü şeklinde yapılan üç büyük dikdörtgen plaka kemerin iki ucuna yerleştirilmiştir. Kemerin kalan kısmı ise on üç adet çift boynuzlu geyik kafası şeklindeki altın plakalarla süslüdür.¹⁰⁰³

Şekil: 2.33.

Altın Elbiseli Adam'ın yatan geyik şeklindeki altın kemer tokalarından bir örnek
(Kemal Akişev, Ancient Gold of Kazakhstan)

¹⁰⁰⁰ Esin, *Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, 17/30.

¹⁰⁰¹ Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, 48.

¹⁰⁰² Farkas, 6.

¹⁰⁰³ Akishev, 8-9.

Geyik figürü hayvan üslubunda en çok kullanılan ve en eski olanlardandır. Özellikle toynakları ileriye boynuzları ise geriye doğru uzanmış ve bacakları katlanmış geleneksel geyik motifleri M.Ö. VII. yüzyılda Karadeniz bölgesinde varlık süren İskitler ile özdeşleşmiş ve ilerleyen süreçte bütün Kuzeybatı Avrasya'da hakim olmuştur.¹⁰⁰⁴ Öyle ki çerçeveli geyik figürü Kafkasya'da M.Ö. 400 senelerine kadar Güney Rusya'da ise M.Ö. 300 senelerine kadar dayanmaktadır.¹⁰⁰⁵

2.1.6. Avcılık ve Metal

Bozkır Türklerinde av ok ile yapılır ve genelde savaşın yerini tutan ve savaşı öğreten bir idman olarak kabul edilirdi.¹⁰⁰⁶ Kurganlardan ele geçirilen buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla Türkler, birçok çeşidi olan okları yalnızca savaşlar için kullanmamış aynı zamanda av içinde kullanmışlardır. Ele geçirilen buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla av için kullanıldığı tahmin edilen ok uçları incelendiğinde bazılarının oldukça küçük ebatlı olduğu görülmektedir. Muhtemelen Türkler bu uçları; sincap, kakım, sansar, samur, tilki gibi küçük ve değerli kürkleri olan hayvanları avlamak için kullanmış, bu şekilde bu hayvanların kürklerine en az zararı vermeyi hedeflemişlerdir. Nitekim Katanda boyundaki mezarlardan elde edilen elbiseler ve Çin yıllıkları Türklerin bu hayvanların kürklerinden kıyafet yaptığını ispatlamaktadır. Yine geniş yüzlü okların ise; kaz, ördek, kuğu ve kitle halinde yazı geçirmek üzere Altay'ın güneyi ile Sayan dağlarına gelen dağ ve orman tavuğu gibi kuşları avlamak için kullandığı tespit edilmiştir.¹⁰⁰⁷ Yine Bulgar Türklerine ait Zaussailov koleksiyonunda bulunan demirden yapılmış 319 ok ucu incelendiği vakit bunların Orta Asya, Sibirya ve Macar ovalarındaki tiplerle çok yakınlık gösterdiği görülmektedir. Bu uçlar içinde özellikle kuş avı için yapılanlarının uç kısımlarının çatal şeklinde olduğu bilinmektedir.¹⁰⁰⁸ Bu örnekler Türklerde ok uçlarının şekil bakımından amaca yönelik olarak farklılıklar gösterdiğini ortaya koymaktadır.

¹⁰⁰⁴ Bunker, Watt, Sun, 180-181.

¹⁰⁰⁵ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 56.

¹⁰⁰⁶ Roux, **Türklerin Tarihi**, 139.

¹⁰⁰⁷ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 143.

¹⁰⁰⁸ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 248.

Türklerin av için kullandığı başka bir metal malzeme de zıpkın türü bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Güney Sibiryalı Türklerden olan Hakaslar Çin yıllıklarının bildirdiği üzere balıkçılıkla da meşgul olan bir kavimdir. Aynı meşguliyetin başka Demir Devri halkları arasında da mevcut olduğu ele geçirilen eserlerden anlaşılmaktadır. Örneğin; Altayların güneyindeki mezarlardan ele geçirilen balık kemikleri ile Abakan boyunda bulunan ve zıpkın yerine kullanıldığı tahmin edilen çengelli demir aletler bu durumu ispatlar niteliktedir.¹⁰⁰⁹

Bozkır coğrafyasından elde edilen bulgular sadece Demir Devri değil Tunç Devri halkları arasında da avcılığın oldukça yaygın olduğunu ispatlar niteliktedir. Bu durumu kayalar üzerine resmedilmiş av sahnelerinden anlayacağımız gibi aynı zamanda bıçak ve hançer gibi eşyaların üzerine avda yakaladıkları hayvanları resmetme isteklerinden de anlayabiliriz. Ayrıca türlü türlü madenlerden döküm yolu ile elde ettikleri ok ve mızraklar da bu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Süslemelerden anlaşıldığına göre coğrafya da yaşayan; ayı, geyik, dağ keçisi ve argali gibi hayvanlar bu devrin insanları tarafından sıklıkla avlanırlardı. Altay'da bulunmuş olan hançer üzerindeki iki köpekli bir avcı resmi av sırasında köpektan istifade ettiklerini de göstermektedir.¹⁰¹⁰

Kırgızların nüfuzlu kişilerine ait kurganlardan çıkarılan altından imal edilmiş sanat eserleri onların becerikli kuyumcularının ürettiği dikkat çekici örneklerdendir. Eserlerinde özellikle canlı av sahnelerini işlemeyi seven bu ustalar dörtlü koşan atlar üzerine iyice eğilmiş okçuları muazzam bir gerçekçilikle resmetmişlerdir.¹⁰¹¹

Sonuç olarak bozkır Türk kültüründe metal; ok, mızrak ve zıpkın gibi av aleti yapımında sıklıkla kullanılmıştır. Öte yandan metal malzeme üzerine resmedilen av sahneleri Türk kültür tarihini aydınlatmak açısından önemli ipuçları sunmuştur.

¹⁰⁰⁹ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 149.

¹⁰¹⁰ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 107.

¹⁰¹¹ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 57-58.

2.1.7. Türk Oyunları ve Metal

Bozkır Türklerinin hayatlarında metal kullanımını o kadar mühim bir yer edinmiştir ki, ondan eğlence ve spor alanında da faydalanmışlardır. Örneğin; Uygur bölgesini 979-984 tarihleri arasında ziyaret eden Çin elçisi Wang-Yen-te meşhur seyahatnamesinde Uygurlardan bahsederken oldukça neşeli ve cana yakın olduklarını anlatmıştır. Gümüş ve pirinçten yaptıkları su tüplerinden bahseden seyyah ya bu tüplere basarak su fişkırtma ya da birbirlerine su atarak eğlenme gibi etkinliklerde bu tüplerin dolayısıyla da metalin kullanıldığını anlatmıştır.¹⁰¹²

Kaynaklar Çin'in batısındaki Türk boyları arasında özellikle de Çinlilerin Tu-lu olarak isimlendirdiği Türk boyunun oynadığı ve bu boyun ismi ile meşhur bir oyundan da bahsetmektedir. Bu oyun Türk kültürüne, Çin sarayında her yıl baharda düzenlenen cülus töreninde oynanan ve Han-li olarak isimlendirilen oyundan esinlenerek gelmiştir. Oyuna göre; bir araba içinde taşınan sırik veya ağaç hükümdarlığın alameti olan ve sarayın merkezinde olan davulların bulunduğu bir kuleye getirilir. Oyuncular ağacın tepesinde bulunan ve ayin ile barışın simgesi olarak kabul edilen altın bir tavuk ya da horozun ağzına konmuş değerli hediyeleri elde etmeye çalışmaktadırlar. Batı Türkleri arasında oldukça yaygın olan bu oyunun sadece onlara ait olmadığı Göktürkler tarafından da oynandığı 615 tarihli bir Çin kayıttan da anlaşılmaktadır.¹⁰¹³ Bozkır Türk kültüründeki bu altın tavuk veya horoz tasvirinin çok zaman sonralar dahi geleneklerde var olduğu görülmektedir. XII yüzyılda Uygur harfleri ile yazılan Oğuz Kağan destanı bu duruma örnek teşkil etmektedir. Destana göre Oğuz Kağan devletinin sınırlarını oldukça genişletmiş; fakat artık ihtiyarlığı sebebi ile sefere gidecek takati kalmamıştır. Bundan dolayı iki ayrı eşinden olan oğulları Bozoklar ve Üçoklar arasında devletini pay etmek istemiştir. Bu amaçla büyük kurultayını toplayan Oğuz Kağan onlarla yaptığı toplantıdan sonra ordugahını kurdurarak sağ tarafına kırk kulaç direk diktirip üstüne bir altın tavuk sol tarafına da kırk kulaç direk diktirip üstüne bir gümüş tavuk

¹⁰¹² İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, 60.

¹⁰¹³ Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, 171-172.

koydurmuştur. Kırk gün kırk gece yenilip içildikten sonra sağ taraf Bozoklara sol taraf ise Üçoklara pay edilmiştir.¹⁰¹⁴

2.1.8. Metalin Kullanıldığı Bazı Savlar (Atasözleri)

Toplumların uzun süreli deneyim ve gözlemlerinden elde ettikleri tecrübeleri gelecek kuşaklara aktarmak ve onlara akıl ve öğüt vermek amacıyla söylediği sözler olarak tanımlayabileceğimiz atasözleri Türk'ün hayatında da önemli bir yere sahiptir. Özellikle uzunca bir süre yaşadığı konargöçer hayat tarzı ve coğrafyası gereği hem doğa hem de düşman ile yaptığı mücadeleler Türklerin belki de diğer milletlere göre hayata dair daha fazla tecrübe edinmesinde önemli bir etken olmuştur. Bu durum dilimizde atasözlerini oldukça yoğun bir şekilde kullanılmasını sağlamıştır. Bozkır Türk'ünün hayatının her alanında önemli bir yer tutan metal de gerek ham hali ile gerekse de ondan yapılmış eşya adı ile Türklerin en büyük kültürel aktarımı olan atasözleri ve deyimlerinde önemli bir rol oynamıştır. Elbette buradaki amacımız Türk Kültüründe metalin kullanıldığı bütün Atasözlerini sıralayarak bunların kullanım amaçlarını, manalarını ve etimolojik kökenlerini araştırmak değildir. Bu hem başlı başına bir araştırma konusu iken hem de Türk Dili uzmanlığı gerektiren bir hadisedir. Bu nedenle biz bu başlıkta tarihi vesikalarda rastladığımız metallerin kullanıldığı atasözlerini vermeye çalışacağız. Bu durumda doğal olarak bize en fazla fayda sağlayacak iki kaynak Türk Kültür tarihinin güzide eserleri olan; Divanü Lugat-it Türk ve Kutadgu Bilig adlı eserler olacaktır.

Yukarıda bahsi geçtiği üzere zamanında yaşanan tecrübeler ışığında bir öğüt niteliğinde söylenen ve nesilden nesile geçerek birçoğu günümüze kadar gelen atasözleri toplumun günlük hayatını idamesinde lazım olan sosyal, kültürel, ekonomik, idari vb. birçok alanı kapsamaktadır. Türk Kültüründe ise içerisinde metalin kullanıldığı birçok deyim ve atasözü bulunmaktadır. Metali en erken dönemlerden itibaren ve çağdaşları birçok medeniyetten çok daha önce mahir bir şekilde işleyerek hayatının her alanında bolca kullanan Türklerin, atasözleri ve deyimlerinde de onları kullanması gayet doğal bir sonuç olarak görülmelidir. Bu

---

¹⁰¹⁴ Bang ve Rahmeti, 31-33.

metallerden altın ve gümüş belki de bugün olduğu gibi insan hayatında her daim zenginliği ifade etmiştir. Türk kültüründe de her zaman refah ve zenginliğin sembolü olan bu metaller atasözleri ve deyimlerde de hep bu durumlar için kullanılmıştır. İşte Divanü Lugat-it Türk'te geçen; *“At, aygır, altın, gümüş ile sevinme. Bunlardan kendin için hayırlı işler edin”*¹⁰¹⁵ ifadesi refah bir hayata ve zenginliğe sahip olmanın sevinip övünülesi gereken bir durum olmadığını aksine böyle bir varlık sahibi isen bunun doğru bir biçimde hayırlı işler için kullanılması gereken bir durum olduğunu anlatmakta kullanılan bir Türk atasözüdür.

Türk milleti açısından en önemli siyasetnamelerden biri olarak kabul edilmesi gereken Kutadgu Bilig'de de zenginliğin timsali olan altına karşı kişinin özünün zayıf olduğunu ve onun karşısında zaman zaman tavır değiştirip hiç kendinde olmayan bir şekilde hareket edebileceğini anlatmak için kullanılan *“kür er kördi altın özi yumuşadı, irig sözlüg erning sözi yumuşadı.”* yani *“yiğit er altını görünce özü yumuşadı, kaba sözlü kişinin de sözü yumuşadı.”*¹⁰¹⁶ ifadeler yer almaktadır.

Bilindiği üzere atasözlerinin en önemli özelliği az söz ile derin manalar vererek duyanların üzerinde yoğun bir şekilde düşünmesini ve ibret almasını sağlamaktır. Türkler gibi köklü medeniyete sahip olan milletlerde ise az söz ile çok şey ifade etme becerisi oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Biraz sonra Kaşgarlı'nın eserinden vereceğimiz örnek tamda anlatmak istediğimizi açıklığa kavuşturmak açısından oldukça önemlidir. Bilindiği üzere altın gerek doğada az bulunması gerekse de parlaklığı ve rengi ile oluşturduğu cazibesi açısından tarihin her döneminde insanlık için son derece kıymetli bir metal olmuştur. Bakır ise yeryüzüne çok yakın bir şekilde kolayca ulaşılabilen, dünyanın birçok bölgesinde bolca bulunan, işlenmesi kolay, az dayanıklı, rengi ve parlaklığı ile de çok da cezbedici bir metal olmayarak altın ile kıyasla değeri oldukça düşüktür. İşte bu iki metal arasındaki bariz değer farkı Türk kültüründe atasözlerin de konusu olmuş değerli olan ile değersiz ifade etmek için hep bu iki metal kıyaslanmıştır. Oldukça kısa bir ifade ile *“var bakır, yok altın”* atasözünü eserine alan Kaşgarlı bu sözün Türk kültüründeki yerini; *“Elde bulunan şey bakır gibi değersiz sayılır, elde bulunmadığı zaman ise altın gibi kıymetlidir”*

---

¹⁰¹⁵ Kaşgarlı, Cilt II, 153.

¹⁰¹⁶ Yusuf Has Hacib, b.2749.

şeklinde açıklarken, toplum içindeki kullanımını ise; *“kişinin hısumlarının yanında iken değerinin bilinmediği ancak yokluğunda değerinin anlaşıldığı”* zamanlarda kullanıldığını ifade etmiştir.¹⁰¹⁷

Altın bakır kıyaslamasıyla zor beğenen veya kendisine sunulanın kıymetini bilmeyenleri ifade etmek için kullanılan bir atasözünü bu seferde Dede Korkut kitabından bir örnekte görüyoruz. Salur Kazan’ın tutsak edildiği hikâyede geçen *“Kızıl altın getirdiler, bakırdır, dedi”*¹⁰¹⁸ atasözü Türk kültüründe yukarıda bahsi geçen durumlarda kullanılan bir sözdür.

Bozkır Türk’ü için hayati bir önem taşıyan demir de onların savlarında çokça yer almış bir metaldir. Kaşgarlı’nın eserinde geçen *“Uygur yıgaç uzun kes temür kısa kes”* yani *“Uygur; ağacı uzun kes demiri kısa kes”* atasözü içerisinde demirin kullanıldıklarından bir tanesidir.¹⁰¹⁹ Bir iş için kullanılacağı zaman demirin kısa olmasının çok zararı olmayacağını gerekirse de uzatılabileceğini; fakat aynı durumun ağaç için mümkün olmadığını ifade edildiği bu atasözünde herhâlde telafisi olmayacak sonuçlar doğurma ihtimali olan işleri icap ederse gereğinden fazla madde ve özveri ile halletmenin akılcı bir yol olduğu da anlatılmaya çalışılmıştır. Bu atasözünün başkaca bir manası da giriştiğin herhangi bir işin olmama ihtimali karşısında önceden tedbir almanın ve buna göre planlama yapmanın faydasını anlatmaya çalışmak olabilir. Aynı zamanda kıymetli olan demirin tasarruflu bir şekilde kullanılması gerektiğine de vurgu yapan bu sav Türkmenlerin dilinde; *“Ağaç kessen uzyn kes, kesse bor, demir kessen gysga kes, sozsa bor”* yani *“Ağaç kesersen uzun kes kısaltılabilir, demir kesersen kısa kes uzatılabilir”* şeklinde kullanılmıştır.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁷ Kaşgarlı, Cilt I, 360-361.

¹⁰¹⁸ Özçelik, **Dede Korkut**, Cilt II, 761.

¹⁰¹⁹ Kaşgarlı, Cilt II, 11.

¹⁰²⁰ Gurbandurdi Geldiyev, Yaşar Karayunusoğlu, **Karşılaştırmalı Türkmen Atasözleri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017, 16.

2.2. Askeri Alanda Metal

Daha önce de belirtildiği üzere yaşadıkları coğrafya gereği savaşçı bir toplum olmak zorunda olan Türkler bu özelliklerini Hunlar döneminden itibaren profesyonel bir savaşçı ve ordu teşkilatlanması ile diğer toplumlara göstermiştir. Bugün Avrasya olarak tanımlanan oldukça savaşçı kavimlerin bulunduğu geniş bozkırlarda yaşayabilmek ve büyük hayvan sürülerini koruyabilmek için teşkilatlı bir askeri yapıya sahip olmak zorunda olan konargöçer Türkler, bunun için çok küçük yaşlardan itibaren ata binmeyi ve silah kullanmayı ustalıklı öğrenmek durumunda kalmışlardır.¹⁰²¹

Oldukça dinamik ve de herkesin savaşçı olduğu Ordu Millet anlayışı ile teşkilatlanan konargöçer Türklerin en çok göze çarpan özelliği ise sert yaylarını germekteki ustalıkları idi. Avrupalı ve Çinli müelliflerin yazılarında da sıklıkla geçtiği üzere savaş meydanlarında düz bir sıraya girmeyen Türkler, savaş esnasında kendilerini dönüşü olmayan bir biçimde mücadeleye kaptırmıyorlardı. Düşmanlarına bir hilal biçiminde yayılarak yaklaşıyor ve herhangi bir noktada güçlü bir savunma ile karşılaşırsa geri çekilip onları hatalı bir şekilde peşlerinden gelmeye zorlayarak savaş düzenlerini bozuyorlardı. Kullandıkları etkili yaylar ile uzun mesafeden rakiplerini ok yağmuruna tutan Türkler; ancak savaş tam olarak lehlerine dönünce göğüs göğüse muharebeye giriyor ve çemberi kapatıyorlardı.¹⁰²²

Kartal nişancı olarak isimlendirilen ve bu günkü keskin nişancılara denk gelen okçular sınıfı Türkleri savaşlarda rakiplerine karşı üstün kılan yegâne silahın ok olduğunu göstermektedir.¹⁰²³ Ok ve yaydan başka yakın dövüş için mızrak, kılıç ve bıçakta kullanan Hunların savaş teknikleri avcılık ve hayvancılığa dayalı hayat tarzlarından doğmuştur. Bölgede diğer medeniyetlere karşı özellikle savaş arabaları sayesinde büyük üstünlük sağlamış olan Çinliler, Ordos bölgesinden gelerek

¹⁰²¹ Kurat, **IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 58.

¹⁰²² John Keegan, **A History of Warfare**, New York: Vintage Books, 1993, 161.

¹⁰²³ Hun kağanın ordusunda seçkin okçular yetiştirilirdi. Çok zorlu bir eğitimden geçen bu okçular artık eğitimlerinin son aşamasında turna kuşunu gözünden vuracak kadar ustalaşırlardı. İşte bu denli mükemmel bir seviyede okçuluğa sahip olan Hun okçuları en önemli rakipleri Çin askerleri tarafından turnayı gözünden vuran “Atmaca” okçular olarak da isimlendirilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Koçak, **Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları**, Konya: Kömen Yayınları, 2015, 52.

kendilerine savaş meydanlarını dar eden çevik atlı süvarilere sahip Hunlar karşısında uzun süre mağlup olmaktan kurtulamamış ve en nihayetinde onlar gibi hafif süvari birlikleri kurmak durumunda kalmışlardır.¹⁰²⁴ Çinlilerin dahi askeri alanda önemli bir devrim yapmasına sebep olan hafif atlı süvari birliklerin elde ettikleri bu başarılarında metalin rolünü teslim etmek gerekmektedir. Onlara bu çevikliği kazandıran at için kullandıkları nal, üzengi ve gemden tutunda; ok, mızrak ve kılıç gibi vurucu silahların tamamının yapımında metalin, özellikle de demirin rolü oldukça büyüktür.

Nitekim bozkır Türk kültürünün önemli evrelerinden kabul edilen İskitler dönemine ait kurganlardan çıkarılan eserler bir yandan Ordu Millet anlayışının bozkır Türk kültüründeki yerine işaret ederken öte yandan bu kültürün asıl savaş malzemesinin ok olduğu hakkında da önemli ipuçları sunmaktadır. M.Ö. 7. yüzyıl ile 3. yüzyıl arasına tarihlendirilen konargöçer İskit kurganlarından çıkarılan malzemelere bakıldığı vakit onların sadece nüfuzlu kişilerinin değil sıradan bireylerinin de bir dizi savaş malzemesi ile gömüldüğünü görürüz. Bu savaş malzemeleri arasında en çok yer işgal eden oklar ve onların sadaklarıdır. Daha sonra sırasıyla mızraklar, onlardan daha nadir kılıç veya hançerler, onlardan da daha nadir olarak zırh veya kalkanlar gelir. Üstelik bu durum sadece savaşçı erkeklere mahsus da değildir. İskit kurganlarında yatan kadın cesetlerinin yaklaşık %37'si savaş teçhizatıyla gömülmüştür. Bu durum bize –İskitlerin erkek öldüren anlamında *Oiorpata* dedikleri efsanevi *Amazonları* saymazsak-¹⁰²⁵ İskit kadınlarının her daim savaş meydanlarında erkekleri ile beraber boy gösterdiği anlamını vermez; fakat erkekler savaşla meşgulken sürülerin ve evin idaresini üzerine alan İskit kadını onları korumak için bu silahlara sahip olmalı ve kullanabilmeliydi. Burada dikkate değer bir husus daha vardır ki, nüfuzlu kadınların kurganlarından çıkan silah oranı diğer kadınlardan daha azdır. Nüfuzlu kadınların kurganlarında daha çok altın gibi değerli metallere ve değerli taşlardan oluşan süs eşyaları, takılar ve aynalar bulunmuştur.¹⁰²⁶

¹⁰²⁴ Diyarbakirli, **Hun Sanatı**, 11.

¹⁰²⁵ Herodot, IV, 41-45; Amazonlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gökhan Tok, Söylencelerin Kadın Savaşçıları: Amazonlar, **Bilim ve Teknik Dergisi**, Sayı 404, Temmuz 2001, 76-79.

¹⁰²⁶ Melyukova, *Scythians of Southeastern Europe*, 42-43/46; İskitler ve Sarmatlar, 152-153.

Karadeniz'in Kuzey kısmında İskitlerden yönetimi alan Sarmatların M.Ö. 4. yüzyıla tarihlendirilen kurganlarında da tıpkı İskitlerde olduğu gibi bol miktarda savaş aletine rastlamaktayız. Diğer bozkır medeniyetlerinde olduğu gibi Sarmatlar'da da nüfuzlu olduğu anlaşılan savaşçılar; kılıçları, hançerleri, ok ve sadakları, mızrakları, kaskları ve zırhlarıyla eksiksiz bir biçimde savaş teçhizatıyla gömülmüşlerdir.¹⁰²⁷ Sarmatların kurganlarında da diğer bozkırlı savaşçı medeniyetlerde olduğu gibi bol miktarda saldırı silahı bulunmuştur. Bunlardan en çok rastlanılan ok uçları, daha sonra kılıçlar ve nadiren de mızraklar olmuştur.¹⁰²⁸ Yine Avar dönemi arkeolojik çalışmalarına bakıldığı vakit kurganlarda tipik Türk kemerinin yanında ok uçları, kılıçlar, palalar ve göğüs zırhları gibi birçok savaş aleti ve klasik olarak at koşum takımları bulunmuştur.¹⁰²⁹

Kaynaklara bakıldığı vakit metalin bozkır Türk kültüründe askeri alanda yalnızca silah yapımında kullanılmadığı da görülmektedir. Türklerde kağanlığın timsali olan askeri musiki takımı savaşa kağanın yanında giderdi. Bu musiki takımında Türkçe "kobürge" denen davul olduğu gibi Çin kaynakları Türkçe "borguy" denen borulardan da bahsetmektedirler. Türgiş Kağanlığında bir de Türkçesi "çang" olan bir takım mevcuttu. Türkçe "çingırçak" veya "çimguk" denen zile benzer aletleri bu takım çalmaktaydı. Türk orduları genelde askeri musiki ile idare olunurdu davul vurulunca oklar atılır ziller çalınca ise ok atışı kesilirdi.¹⁰³⁰

2.2.1. Silah Yapımında Metal

İnsanlığın doğuşundan itibaren kaçınılmaz bir şekilde ortaya çıkan savaşmak ihtiyacı insanları önce çeşitli hayvan ve tabiat güçlerine daha sonrada kendi türlerine karşı verdikleri hayat mücadelesinde kendilerine üstünlük sağlayacak icatlara sürüklemiştir.¹⁰³¹ Silah olarak adlandırılan bu icatlar yakından veya uzaktan olmak üzere çeşitli şekillerde kullanılarak imha ve tahrip gücüne sahip olan; ayrıca düşmanın karşı tahrip ve ataklarında da savaşçıları ve onların atlarını koruyan giysi

¹⁰²⁷ Barbarunova, 124.

¹⁰²⁸ Dvornichenko, 105-106; Abramova, 168-169.

¹⁰²⁹ Szadeczky-Kardoss, 307-308.

¹⁰³⁰ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 98.

¹⁰³¹ Erkan Göksu, **Türk Kültüründe Silah**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015, 51.

ve araçlar olarak tanımlanmıştır.¹⁰³² Tanımdan da anlaşılacağı üzere silahlar saldırı ve savunma silahları olarak iki kısma ayrılmaktadır.

Türk dilinin eski kaynaklarında “*tolum*”¹⁰³³ olarak isimlendirilen silah Türklerin hem yapım hem de kullanım aşamasında oldukça mahir olduğu bir alandır.¹⁰³⁴ Kaşgarlı'nın naklettiği; “*Silah hazırlayan tay da bulur, silahı unutan tutsak olur*”¹⁰³⁵ savından da anlaşıldığı üzere bozkır Türk kültürünün iki temelinden biri olan at ile sıklıkla anılan silahın yapımında, elbette diğerlerine göre çok daha sert ve sağlam olan ve bundan dolayı da işlenmeye başladığı andan itibaren savaş meydanlarında diğer metallerin yerine geçen demir tercih edilmiştir. Fakat bu sert metalden önce de kalayla karıştırılıp sertleştirilen tuncun silah olarak etkin bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Üstelik özellikle Altay-Yenisey buluntularından anlaşıldığı üzere bu durum Ön-Türklerin önemli safhalarından olan ve M.Ö. 1700'lere dayandırılan Andronovo kültüründe azımsanmayacak derecede çoktur.¹⁰³⁶

Esasen bakır ve onun kalayla karışımından elde edilen tuncun bozkır coğrafyasında kullanılmaya başlaması daha önce de bahsi geçtiği üzere Andronovo kültüründen önce Orta Asya'da varlık göstermiş olan ve M.Ö. III. binlere kadar tarihlendirilen Afanesyova kültürü ile başlamıştır. Fakat maden işçiliğinde oldukça mahir konargöçer bir yapı olan Afanesyova insanları metal ergitmesini dolayısıyla da dökmesini bilmedikleri için döverek şekil verebilecekleri bakırı gündelik hayatta; iğnelerde, bizlerde, küçük çakılarda, tahta kapı donanımlarında ve süs eşyası yapımında kullanmışlardır. Baltaları, vurucuları, ok ve mızrak başlarını ise bu dönemde hala taştan yapmışlardır. Bundan dolayı da yaşadıkları dönem “*bakırtaş*” devri olarak da adlandırılmıştır.¹⁰³⁷

¹⁰³² T. Nejat Eralp, **Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1993, 43.

¹⁰³³ Kaşgarlı, Cilt I, 215/397, Cilt II, 30; Yusuf Has Hacib, b. 414/1381/1537/2277/2332...

¹⁰³⁴ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 321.

¹⁰³⁵ Kaşgarlı, Cilt I, 215.

¹⁰³⁶ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 24.

¹⁰³⁷ Okladnikov, Tarihin Şafağında İç Asya, 117-118; Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatı**, 30; İlhami Durmuş, Araştırmalar ve Tarihçe, **Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları**, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, 2002, 13-21; Jettmar, *Archaeology of The Early Turks (İlk Türklerin Arkeolojisi)*, 7.

Netice olarak her ne kadar tuncun silah yapımında kullanılması Andronovo döneminde başlamış olsa da döküm tekniği ile yapılan bu ürünlerin gerçek manada sanatsal işçilik seviyesine ulaşması M.Ö. 1300'lere tarihlendirilen Karasuk Kültürü döneminde olmuştur. Bu döneme ait Minusinsk eserleri arasındaki tunç hançerler, keltler, kılıçlar, karakteristik bıçaklar bunlardandır. Sibiry bozkırlarında da Tunç Çağının erken evreleri M.Ö. ikinci binyılın sonu ile M.Ö. birinci binyılın başında bölgenin yerel halkı olan Yakut kabileleri ile yaşanmıştır. Temel geçim kaynakları avcılık ve balıkçılık olan bu kabileler, Shang döneminin ustalarından miras kalan ve Karasuk bozkırlarında üretilen tunç keltlerin, mızrak uçlarının ve hatta kılıçların aynılarını cevherden bakır üretmeyi bilen, onu özel potalarda eritebilen ve kil kalıplarına dökülebilen yerel uzmanlara yaptırmıştır. Aynı bölgede Karasuk Kültürünün devamı niteliğinde teşkilatlanmış Tagar Kültürü döneminde de silahların ve askeri sanatın artan bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Elde edilen 230 parça hançer, savaş baltası, yay ve ok gibi savaş aletleri bu artışa işaret olarak kabul edilir.¹⁰³⁸

Karasuk ve akabinde Tagar Kültürü ile devam eden tunç silah yapımı bu kültürlerin ortaya çıktığı Minusinsk havzasıyla da sınırlı kalmamıştır. Sibiry coğrafyasının önemli kavimlerinden olan Yakutlara ait tunç bir kılıcın Karasuk tipindeki kılıç ve hançerle olan benzerliği bu tür silahların Asya'nın ortasından kuzeye doğru yayıldığına önemli bir işarettir. Bu ilk örneklerinden sonra Yakutistanlı metal ustalarının torunları kendi dönemlerinde savaş aleti yapımında oldukça ileri bir seviyeye ulaşmışlardır. Nitekim; M.Ö. birinci binyılın ortalarından itibaren ürettikleri tunç baltalar, hançerler, kılıçlar ve mızrak uçları o derece başarılı ve özenli bir işçilik ortaya koyuyordu ki ürün kaliteleri bozkırlı ustalarınınkini aratmıyordu. Yine aynı tip eserlerin Kazakistan'da, İdil Irmağı boyunca uzanan bölgelerde, Urallarda ve Kuzey Çin sınırlarında görülmesi tunç silahların batıdan doğuya doğru geniş bir yayılım alanı gösterdiğine önemli bir işarettir.¹⁰³⁹

---

¹⁰³⁸ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 25/35; Tarih Şafağında İç Asya, 127.

¹⁰³⁹ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 44-45.

Bozkır Türk kültüründe silah özellikle yöneticilerin ve savaşçıların kurganlarında vazgeçilmez bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bozkır tarihi açısından önemli bir yer işgal eden İskitlerin M.Ö. V. yüzyılın sonuna kadar dayandırılan ve yöneticilerine ait olduğu düşünülen meşhur Solocho kurganında da ölen kişiler Türk Kültürüne uygun olarak savaş aletleri ile gömülmüştür. Atlarının da gömülü olduğu erkek mezarlarında genel olarak mevtanın yanında bir kılıç, iki adet mızrak ve bir demet (100-200 arası) ok bulunmuştur.¹⁰⁴⁰

İskitlerin Kafkasların kuzeyinde bıraktığı izler onların silah ve koşum takımlarında yakalamış olduğu başarıyı görmemiz açısından da oldukça kıymetli eserlerdir. Özellikle Ön Asya'ya yapacakları akınlarda bir üs gibi kullandıkları bu bölgede Stravropol yakınında Krasnoye Znamya Hutor'da ve Kuban boyunda Kelermes Stanitsa'daki İskit ileri gelenlerine ait olduğu düşünülen bazı kurganlardan elde edilen eserler tipik İskit tarzına aittir.¹⁰⁴¹ Yapım şekilleri ve işlemlerinden Altay kökenli olduğu kolaylıkla ayırt edilebilen tunçtan yapılmış delikli baltalar, çatal saplı mızrak uçları, işlemeli kabzaları olan kavisli hançerler sonraları batı Moğolistan'dan Finlandiya'ya kadar yayılmıştır.¹⁰⁴² Bu durum çağdaşı olan veya sonraları tarih sahnesine çıkan diğer kavimlerin silah sanayinde bozkır Türk kültüründen ne denli etkilendiğini ve Türklerin bu konudaki ustalıklarını göstermektedir. Anlaşılan Türklerin silah yapımındaki ustalıkları öyle bir hal almıştır ki, çevre veya uzak memleketlerdeki medeniyetler onların silah teknolojilerini takip etmek için gayret göstermişlerdir. Nitekim Orta Asya tarihi hakkında yapmış olduğu çalışmalarla ilim dünyasında mühim bir yer edinmiş olan Jean-Paul Roux Türlerin silahlarını çağın şartlarına göre yenileyerek sürekli bir şekilde mükemmelleştirdiklerinden bahsetmiş ve konuya gerekli açıklamayı getirmiştir.¹⁰⁴³ Esasen kurduğu devletler ile çağlarının en geniş imparatorlukları arasında yer alan bozkır Türklerinin her daim yüksek bir harp sanayisine sahip olması yadsınamaz bir gerçekliktir.¹⁰⁴⁴ Üstelik Orta Asya gibi zor ve savaş kabiliyeti oldukça yüksek kavimler arasında yaşayan Türkler için güçlü ordular ve ileri teknoloji mutlak bir zorunluluk haline gelmiştir.

¹⁰⁴⁰ Grakov, 133/181.

¹⁰⁴¹ Melyukova, İskitler ve Sarmatlar, 145.

¹⁰⁴² Kohl, **The Making of Bronze Age Eurasia**, 168.

¹⁰⁴³ Roux, **Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)**, Lale Arslan (çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001, 38.

¹⁰⁴⁴ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 320.

Dünyanın birçok bölgesinde yaşanan kanlı savaşlardan dolayı tarihte savaşlar dönemi olarak bilinen Orta Çağ'ın bu özelliği dünyada silah üretim teknolojisinin ve elbette metal işlemeciliğinin gelişimine de sahne olmuştur. Bozkır Türklerinin dünya tarihinde önemli bir yere sahip olan Orta Çağ devleti Göktürkler ise, tıpkı ataları gibi gelişmiş silah üretim teknolojisi ve eğitilmiş savaş atlarıyla sadece Orta Asya'da değil tüm dünyada örnek teşkil etmiştir. Elbette diğer Orta Asya milletleri gibi Göktürkler için de bu dönemde özel koruyucu kıyafetleri ve silahları olan atlı birlikler ordularının en önemli unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle rakiplerine karşı üstünlük sağlamak için sürekli geliştirilen ok, yay, hançer, zırh ve savaşçı kemerleri atlının; sert ve uzun ömürlü at koşum takımları ise atın savaş meydanlarında daha verimli kullanılmasını amaçlıyordu. VIII. asırda Göktürk devletinin dağılması diğer alanlarda olduğu gibi Türk savaş sanatında da devamlılığın sonlanması anlamına gelmiyordu ki Orta Asya'da Türk Kültürünün, birbiri ardına kurulan devletler vasıtasıyla başarılı bir şekilde en eski çağlardan günümüze kadar taşınabildiğinden daha önce bahsetmiştik. Dolayısıyla Göktürklerin yıkılmasından sonra da Türk savaş kültürü bölgede; Türkes, Uygur, Kırgız, Kimek ve Karluk devletleri ile devam ettirilmiş hatta kültürel etkileşimin sonucu olarak Moğollar gibi başka kavimleri de etkisi altına almıştır.¹⁰⁴⁵

Elbette savaş aletlerinden bahsedilecekse tüm dünyada olduğu gibi bozkır Türk kültüründe de bu alanın asıl gelişim döneminin demirden itibaren olduğunu belirtmek gerekmektedir. Fakat bozkır Türk kültüründe savaş malzemesi denildiği zaman tuncun hakkını da teslim etmek zorundayız. Çünkü demir gerçek manada¹⁰⁴⁶ işlenene kadar Türk kültüründe tunç silahlar oldukça mühim bir yer işgal etmeye devam etmiştir. Sertlik açısından tunçtan üstün olmayan ve daha kolay paslanıp kırılabilir olan ferforje demir ise tarım aletleri ve kaplarda kullanılmıştır. Aksi halde özellikle Minusinsk bölgesinde demir çok eski dönemlerden itibaren bilinmesine rağmen uzun bir dönem boyunca yalnızca dökme demir olarak yukarıda bahsi geçen araçların yapımında kullanıldı. Hatta savaş aletlerinde kullanılacağı zaman dahi onların kabza dediğimiz tutacaklarında ve döküm olarak kullanıldı. Nitekim

¹⁰⁴⁵ Hudyakov, 468.

¹⁰⁴⁶ Burada demirin gerçek manada işlenmesinden bahsederken en eski dönemlerden beri diğer metallerle birlikte kullanılan meteor demirinden değil cevher olan demirin kullanılmaya hatta demir konusunda da bahsedildiği üzere sertleştirilip çelik haline getirilmeye başladıktan sonraki süreci yani M.Ö. 1100'lerden itibaren yaşanan süreci kastetmekteyiz.

Minusinsk bölgesindeki M.Ö. beşinci yüzyıla ait buluntular arasında rastlanılan tunç bıçaklı fakat demir kabzalı hançerler bu duruma örnektir.¹⁰⁴⁷

Nitekim demirin keşfedilip gerçek manada işlenebilmesine başlandıktan sonra silah yapımında kullanılması dünyada güçler dengesini değiştirmiş, silah artık herkesin kolaylıkla sahip olabileceği bir malzeme haline gelmiştir.¹⁰⁴⁸ Demirin özellikle silah alanında bu denli yaygın kullanılması işleme yöntemleri geliştirildikten sonra tunçtan daha üstün bir metal haline gelmesi ile, kolayca ulaşılabilecek bir pozisyonda olması ise doğada bol miktarda bulunmasıyla açıklanmalıdır.

Öte yandan kaplama başlığında da bahsi geçtiği üzere Türkler mükemmel denilecek derecede ürettiği; kılıç, kalkan, kargı, mızrak vb. savaş aletlerini üstün sanat kültürleriyle süslemeyi de ihmal etmemişlerdir. Kılıçlarının hayvan figürlü kabzalarını altın levhalar ile kaplayıp kıymetli taşlarla süsleyen Bozkır Türkleri; kemer tokalarını, kayış uçlarını, ok sadaklarını, zırh ve tolgalarını da çoğu zaman altın ve gümüş ile bezemiştir.¹⁰⁴⁹ Kurganlardan çıkarılan özellikle altın süslemeli silahlar esasen kişinin hayatı boyunca savaş meydanlarında kullandıkları silahlar değildir. Elbette ölen kişinin bizzat kendi kullandığı silahlarda onun kurganlarında yer almıştır; fakat özellikle nüfuzlu kişilerin kurganlarından çıkan ve yoğun bir şekilde altın süslemelerinin olduğu silahlar üzerinde yapılan analizler onların aslında bu tip ölüm törenleri ya da başka törenler için depolarda veya silah saklama yerlerinde saklandığını ortaya koymuştur. Yani bu silahların birçoğu tören amaçlı özel olarak üretilen silahlardır.¹⁰⁵⁰

Netice olarak şunu ifade etmek gerekmektedir ki; silah kullanım ve yapım sanatında çağdaşı kavimler arasında her daim mühim bir yer edinmiş olan Bozkır Türkleri silahlarını hareket ve sürat temeline dayanan savaş taktikleri ile uyumlu olarak, taşınması ve kullanılması kolay hafiflik ve pratiklikte üretmişlerdir. Öte yandan dini ve mitolojik bir kutsiyet yükledikleri silahlarını süsleme konusunda da ihmal etmemiş onları kendi estetik tasavvurları ve yaşam tarzları doğrultusunda

¹⁰⁴⁷ Jettmar, Metallurgy in the Early Steppes, 13.

¹⁰⁴⁸ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Demirin Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, 81.

¹⁰⁴⁹ İbrahim Kafesoğlu, Kültür ve Teşkilat, 218; Grakov, 181.

¹⁰⁵⁰ Melyukova, Scythians of Southeastern Europe, 46.

süslemişlerdir. Bu durum onların silahlarını diğer toplumlarından ayıran yegane unsur olmuştur. Silah süsleme sanatı denilen bu alan diğer kavimlerde olduğu gibi Türklerde de silahı daha etkin, daha zengin veya benzerlerinden daha güçlü kılmak; taşıyanın nitelik, üstünlük ve özelliğini belirtmek amacı ile ortaya çıkmıştır. Bu durum aynı zamanda milletlerin estetik zevkini ve maddi kültür öğelerini göstermek bakımından da oldukça önemlidir.¹⁰⁵¹

2.2.1.1. Savunma Silahı Olarak Metal

Metal olanları icat edilene kadar bozkır Türk kültüründe deriden üretilen sivri külahlar birer miğfer gibi, kolsuz deri yelekler ise zırh gibi savunma aracı olarak kullanılmıştır. Metalin bu alanda kullanılmaya başlamasıyla beraber sıradan savaşçıların kurganlarında çok rastlanılmasa da¹⁰⁵² özellikle Herodot'tan nakledilen bilgilere göre; Bozkırın Kuyumcuları olarak bilinen ve oldukça savaşçı bir toplum olan İskitlerin askerleri başlarına tunçtan miğferler ile metal zırhlar giyerlerdi. Kafkasya'nın kuzey bölgelerinde, Kırım, Ukrayna ve Dinyeper nehrinin alt kısımlarındaki İskit Kral mezarlarından anlaşıldığı üzere İskitler M.Ö. IV. yüzyılda oldukça yüksek bir medeniyet seviyesine çıkmışlardır. Özellikle Kırım'ın Kerç kenti yakınlarında bulunan Kul Oba ve Kuban mezarlarındaki eserler oldukça zengin işlemeli ve ustalık gerektiren eserlerdir. Kul Oba'daki M.Ö. IV. yüzyıla tarihlenen çömelmiş geyik biçimli bir kalkan¹⁰⁵³ ile Kuban yakınlarındaki bir mezardan elde edilen ve "*kostronskaya*" denilen geyik şeklindeki başka bir kalkan bizlere biryanda İskitlerin savaş teknolojisinde metalleri son derece etkili kullandığını gösterirken diğer yandan hayvan motifi süslemeleri ile savaş araçlarında dahi estetiğe verdiği önemi ispat eder niteliktedir.¹⁰⁵⁴

Aşağıda alt başlıklar halinde sıralayacağımız zırh, kalkan ve tulga gibi savunma silahları sadece İskitlerde değil diğer Bozkır Türklerinde de yaygın olarak kullanılmıştır. Bunlardan özellikle Hunlar bu savaş araçlarında sembol olarak

¹⁰⁵¹ Göksu, **Türk Kültüründe Silah**, 64/110-111.

¹⁰⁵² Grakov, 181.

¹⁰⁵³ Olkhovsky, 69.

¹⁰⁵⁴ Yücel, **İslam Öncesi Türk Sanatı**, 95-96.

genelde yırtıcı kuşlar veya griffonlara yer vermiştir. Külteğinin başlığı üzerindeki kanatlarını açmış kuş figürü bunun en belirgin örneğidir.¹⁰⁵⁵

2.2.1.1.1. Zırhlar

Kaynaklarda anlaşıldığı kadarıyla bugün zırh olarak anılan bu savunma araçları eski Türkçede “*yarık, yarıg*” şeklinde isimlendirilmiştir.¹⁰⁵⁶ Metal olanları yapılarına kadar kolsuz deri gömlek tarzında giysiler Bozkır Türkleri tarafından zırh niyetine kullanılmıştır.¹⁰⁵⁷ Onlar açısından tıpkı diğer savaş aletleri gibi sürat ve çevikliklerini etkilemeyecek tarzda olması gereken metal zırhların üretimi ise bu nokta dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir. Vücudun üst kısmını kaplayacak olan birkaç parçalı veya demir zincirden örme bir zırh elbette savaşçıyı darbelerden korumak açısından önemli bir fayda sağlayabildi; fakat ağırlığının ve belki de kullanışlı olmayan yapısının aynı oranda hareket kabiliyetini azaltacağı gerçeği de unutulmamalıydı. Bu nedenle Türkler gibi kalabalık ordularıyla değil; fakat savaş kabiliyeti oldukça yüksek atlı süvarileri ile savaşlar kazanmayı alışkanlık haline getirmiş ve hayatının her alanındaki pratikliği savaş meydanlarına da yansıtmış bir toplum için diğer savaş aletleri gibi zırhları da onların yapılarına uygun olmalıydı.

Bilindiği üzere bozkır Türklerinin savaşlardaki en meşhur ve etkili silahı okları idi. Oldukça uzak mesafelerden ve son derece başarılı atışlarla genelde düşman ordusuna yaklaşımadan vur kaç taktiğini kullanıp rakip orduları yıpratın Türkler için zırhlar, bazen düşman tarafından gelecek okların etkisini kırmak bazen de göğüs göğüse yapılacak muharebelerde kullanılmak üzere tasarlanmıştır. Bu tasarımda temel olarak bir yandan süvarinin düşman darbelerine karşı korunması diğer yandan ise hareket kabiliyetinin kısıtlanmaması esas alınarak süvari tarzı diyebileceğimiz rahat bir giyim tercih edilmiştir. Üstelik bu giyimleri sadece kendileri için değil, onların belki de savaşlardaki en etkili silahları olan atlar için de kullanmışlardır.¹⁰⁵⁸

¹⁰⁵⁵ Yücel, **İslam Öncesi Türk Sanatı**, 41.

¹⁰⁵⁶ Kaşgarlı, III, 15; Yusuf Has Hacib, b. 2360/2385; Annemarie Von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, Mehmet Akalın (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 309; Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi**, 287; Abu Hayyan, 121.

¹⁰⁵⁷ Grakov, 181.

¹⁰⁵⁸ Gumilev, **Eski Türkler**, 93-95.

Orduları daha çok hızlı atlı süvari birliklerinden oluşan Türklerin bu birlikleri için zırh son derece önemli bir savunma silahıydı. Çeşitli heykel ve kaya resimlerinden anlaşıldığına göre zaman zaman atlar içinde kullanılan zırhlar; metal bir plaka olarak yakası yukarıda çeneye kadar, paçası aşağıda bacağın yarısına kadar uzanan ve bacağın kıvrılabilmesi için sağ tarafta tokası olan bir giysinin üzerine giyilirdi. Belden ince bir kemerle bağlanan sıçan dişi şeklindeki metal zırh diz kapağına kadar uzanan kısa kollu bir savunma aracı olarak tasarlanmıştır. Zaman içinde gelişen teknoloji, savaş esnasında kolay hareket etmek ve savaşçıyı daha az yormak adına bu zırhları daha hafif bir şekilde imal etmeyi sağlamıştır.¹⁰⁵⁹

Bu amaçlarla üretilen ve kurganlarda seyrek olarak rastlanılan Türk zırhları kumaş veya deri üzerine dikilen küçük metal parçalardan ibarettir. Eski Demir Devrinden itibaren ise Güney Altay'da artık tunç yerine demir olanlarının kullanılmaya başladığı kurganlardaki buluntulardan anlaşılmaktadır.¹⁰⁶⁰ Bütün bir demirden oluşan örme zırhlara göre çok daha hafif olan, bundan dolayı da hareket ve kullanım kolaylığı sağlayan bu zırhlarda kullanılan ince yapraklar şeklindeki demir levhalar Çin yıllıklarında “*Ser Demiri*” olarak isimlendirilmiştir. Aynı Çin kaynaklarında M.Ö. yedinci yüzyıla kadar dayandırılarak Türk işi bir üretim olduğu vurgulanan bu hafif ve sağlam zırhlar Dünya medeniyetlerinin birçoğu tarafından kabul görmüştür. Öyle ki bu zırhlar, VII. yüzyıldan itibaren Medine'ye kadar gelmiş hatta Hz. Muhammed Beni Kaynuka zaferinden sonra ele geçirilen ganimetler içerisinde kendi payına düşen bu zırhlardan birini almıştır.¹⁰⁶¹

Diğer Bozkırlı halklarda olduğu gibi İskitlerde de küçük metal parçaların bir deri üzerinde birleşmesi ile oluşan pullu zırhlar daha çok yaygındı. Tunç veya demir pullardan oluşan bu zırhlar sıradan askerlerde çok nadirken komuta ve yönetim kademesindeki askerlerde ise neredeyse bir mecburiyet gibi yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Genel olarak dört köşeli ve alt tarafı yuvarlak pullar, bakır kopça veya ince kayışlarla birbirine örülerek, kısa ve kısa kollu deri bir gömlek üzerine tutturulmuştur. Birbirlerine çok sık bir vaziyette dizilen pullar içeri bir şey geçirmeyecek şekilde sıralanmış; ancak bunlar ince kayışlar ile birbirlerine

¹⁰⁵⁹ Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatı**, 212.

¹⁰⁶⁰ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 124/139.

¹⁰⁶¹ Haussig, 200-201.

tutturulduğu için zırha önemli bir esneklik kazandırılmıştır.¹⁰⁶² Bu durum askerin hareket kabiliyetini kısıtlamaması açısından zırhın hafifliği kadar önemlidir.

Şekil: 2.34.
İskit Zırhları
(Ali Toraman, s.165)

İskitlere ait Çertomlik kurganlarında da savunma silahlarının değişmez bir parçası olan zırhlar nüfuzlu beylerin mezarlarında bir dizi altın levhanın sıralandığı şekilde pullu görüntüsüyle karşımıza çıkar. Demir pullardan oluşan zırhlarında sıklıkla görüldüğü İskit mezarlarında¹⁰⁶³ bahsi geçen altın pullu zırhlar herhalde diğer altın kullanılan savaş aletleri gibi bu tip törenlerde kullanılmak üzere imal edilmiştir. Yoksa son derece yumuşak bir metal olan altının savaş meydanlarında savaşçıyı koruma imkânı görünmemektedir. Bahsi geçen beyler ne kadar nüfuzlu olursa olsun savaş meydanlarında güvenliklerini sağlamak için demir veya tunçtan üretilmiş zırhlar giymek durumundadır. Altın, ancak diğer eşyalarda olduğu gibi bu savaş aletinde de süsleme amaçlı kullanılacak bir metaldir.

İskitlere son vererek onların topraklarında hakimiyet sağlayan Sarmatlar döneminde de süvarilerin pul zırhlarla örtülü kıyafetleri vardır.¹⁰⁶⁴ Yine Esik kurgandan çıkarılan materyaller arasında da Aral bölgesinin bir benzeri olarak madenden küçük levhaların birleştirilmesi ile oluşan zırhların olduğu tespit edilmiştir.¹⁰⁶⁵

¹⁰⁶² Grakov, 182.

¹⁰⁶³ Melyukova, Scythians of Southeastern Europe, 46.

¹⁰⁶⁴ Gumilev, **Hunlar**, Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2005, 97.

¹⁰⁶⁵ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 20.

Çin yıllıklarının sunduğu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Hunlar en erken dönemden itibaren tabanı deri olan zırhları kullanmayı adet edinmişlerdir.¹⁰⁶⁶ Nitekim Doğu Kazakistan topraklarında yer alan Berel bozkırlarındaki Hun kurganında bulunan iskeletlerin yanında birçok savaş, süs ve günlük kullanım eşyaları bulunmakla beraber, Bakır Devrinden farklı bir şekilde demir levhaların bir deri üzerine tutturularak oluşturulduğu düşünülen zırh parçaları da elde edilmiştir.¹⁰⁶⁷ Avrupa Hunları ve özellikle de Atilla hakkında tarifler yapan batı kaynaklarına baktığımız vakit bu tür zırhların tıpkı Asyalı akrabalarında olduğu gibi Avrupa Hunları içerisinde de kullanıldığı fark edilmektedir.¹⁰⁶⁸

Göktürk çağına ait zırhlara Berel buluntularında rastlamaktayız. Klasik olarak gömlek şeklindeki bir deri üzerinde kullanılan demir levhalar, deliklerle birleşerek bir köşede çerçevelemektedir. Zırh gömlekler diyebileceğimiz bu tür eserler üzerindeki levhaların şekli, boyutu ve sayısı farklılıklar göstermektedir. Birinci binyılın ikinci yarısına ait olduğu düşünülen bu tarz gömlekler ağırlıklı olarak Rusyadaki Yukarı Obi bölgesinde ve üzerlerinde yatay dizilmiş levhalarla ele geçirilmiştir.¹⁰⁶⁹

Diğer Türk boylarından farklı olarak Yenisey Kırgızlarının ağaçtan yapılmış zırhlı elbiseleri bulunmaktadır. Bu elbiselerle ayak ve bacaklarını da koruyan Kırgızlar bir de omuzlarına koydukları yuvarlak kalkanlar ile kendilerini mızrak darbelerine karşı korumuşlardır.¹⁰⁷⁰ Bununla beraber Kopen buluntularından anlaşıldığı üzere İran'daki zincirli zırhlara benzer demirden zırhları da kullanmışlardır. Minusinsk müzesinde bulunan zincir zırhlarına ait 200 parça bu tip zırh modelinin Kırgız bölgesinde oldukça yaygın olduğunu göstermektedir.¹⁰⁷¹

Yine VIII. yüzyılın sonlarına doğru yaşadıkları iç çekişmeler ve isyanlardan dolayı güçlerini kaybetmeye başlayan Türgeşler hakkında yazan Çin vakanüvisleri özellikle Talas bölgesindeki iç savaşlardan bahsederken *“herkes zırhlı elbiselerle dolaşıyor ve*

---

¹⁰⁶⁶ Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, 76; **Han Hanedanı Tarihi**, 1.

¹⁰⁶⁷ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 72.

¹⁰⁶⁸ Eckhardt, 153-154.

¹⁰⁶⁹ Hudyakov, 469.

¹⁰⁷⁰ Taşağıl, **Eski Türk Boyları**, 104.

¹⁰⁷¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 220.

birbirini esir ediyor” şeklinde kayıtlar tutmuşlardır. Bu durum Türgeşler döneminde de zırhların bir savunma aracı olarak kullanıldığına işaret etmektedir.¹⁰⁷²

Altayların Tunç Çağında nüfuzlu kişilerin mezarlarından çıkarılan tunç veya altından yapılmış hilal şeklindeki zırhlar daha çok törenlerde dekoratif amaçlı kullanılıyormuş gibi görünmekle beraber¹⁰⁷³ kaynakların verdiği bilgi ve arkeolojik çalışmaların sunduğu kanıtlara göre savaş meydanlarındaki zırhların Kumanlar, Oğuzlar ve Bulgar Türkleri arasında da kullanıldığı bilinmektedir.¹⁰⁷⁴

2.2.1.1.2. Kalkanlar (Tura veya Tura Kalkanlar)

XI. yüzyıl kaynaklarından anlaşıldığına göre, Türkler bugün kalkan olarak isimlendirdiğimiz savunma silahlarına ya tek başına “tura” ya da her iki kelimeyi de kullanarak “tura kalkan” demeyi tercih etmişlerdir. Kaşgarlı eserinde her ikisini de; “*düşmandan gizlenmek için kullanılan her şey*” şeklinde açıklamıştır. Yine eserinin başka bir bölümünde; “*Kılıcını düşmanın başı üzerinde parlat; ona kak ve yarala, onun boynunu ve tura kalkanını dahi biç*” şeklinde bir cümle içerisinde kullanmıştır.¹⁰⁷⁵

Yukarıda bahsi geçen ilk açıklamaya bakıldığı vakit bu kelimelerin yalnızca bugünkü manada elde tutulan kalkanlar için değil, düşman askerinden gizlenmek veya korunmak için arkasına gizlenen her şey için kullanıldığı açıktır. Fakat ikinci kullanım yerinde “*düşmanın boynunu ve tura kalkanını dahi biç*” diyerek, düşmanla yapılan boğaz boğaza mücadelede kullanılan bir savunma aracına verilen ad olarak da kullanıldığı görülmektedir.

Yine aynı dönemin eseri olan meşhur siyasetname Kutadgu Bilig’de bu sefer “tura” kelimesinin tek başına kalkan ve kale anlamında birçok yerde kullanıldığı görülmektedir.¹⁰⁷⁶ Kalelerin aslında bir çeşit savunma yapıları, kalkanlarında kişinin

¹⁰⁷² Barthold, **Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)**, 101-102.

¹⁰⁷³ Bokovenko, *Scythian Culture in the Altai Mountains*, 287.

¹⁰⁷⁴ Göksu, **Türk Kültüründe Silah**, 245.

¹⁰⁷⁵ Kaşgarlı, *Cilt II*, 356-357; *Cilt III*, 221.

¹⁰⁷⁶ Yusuf Has Hacib, b. 256/4710/5263/6434/6605.

kendini savunması için kullanılan bir alet olduğunu düşünürsek, anlam açısından bu kullanımlarda bir fark olmadığını, her ikisinde de amacın savunmak olduğunu net bir şekilde görürüz.

Çevikliği ile at üzerinde kendini korumayı tercih eden Bozkırlı savaşçıların pek tercih etmediği bir savaş aleti olarak karşımıza çıkan kalkanlar genelde oval ya da kenarları yuvarlatılmış dört köşe şeklinde olup, tahta veya örme sazdan yapılanları çok tercih edilmiştir. Buna rağmen Kostromskaya Mogila'da olduğu gibi demirden yuvarlak biçimde olanları da kullanılmıştır. Bazılarının orta kısmında altından yapılmış geyik motifleri vardır. Bu motifler koruyucu bir anlam taşır ki, bozkır mitolojisinde geyiğin de kurt gibi koruyucu özelliği olan öncü bir hayvan olarak kabul edildiği bilinmektedir.¹⁰⁷⁷

İskitler de diğer savunma araçlarında olduğu gibi kalkanlarda da ilk başlarda sağlam derileri tercih etmişlerdir. Bunlar haricinde daha hafif konturlu çubuk veya ince kayıştan örme kalkanlarda İskit askeri teşkilatında yer almıştır. İskit kurganlarının bazılarında üzerinde hiçbir figür barındırmayan, yaklaşık 50 cm çapında yuvarlak tunç süvari kalkanları bulunmuştur. Bununla birlikte altından yapılmış erkek geyik amblemleri ve diğer hayvan figürleri İskit yönetici sınıfının kurganlarında yer almıştır.¹⁰⁷⁸ Kul Oba veya Kuban buluntularında yönetici mezarlarının gizli bölmelerinde, ortada ayaklarını bükmüş bir geyiğin altın tasviri ile bezeli demir kalkanlar bahsi geçen İskit yönetim sınıfının savunma silahlarına dair oldukça nadir eserlerindedir.¹⁰⁷⁹ Kul Oba'daki tasviri yapan usta geyiğin boynuna bir köpek, omuzuna bir aslan, karnına bir tavşan ve sağrısına kartal başlı bir griffon figürü koyarak bir yandan alışılmış İskit geyik pozunu korumuş, diğer yandan ise Yunan kültürünü yansıtan hayvan figürleri ile İskit-Yunan kültür sentezine vurgu yapmıştır.¹⁰⁸⁰

---

¹⁰⁷⁷ Tarhan, 600.

¹⁰⁷⁸ Liudmila Galanina, *Scythian Gods and Customs, The Golden Deer of Eurasia (Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes)*, Joan Aruz, Ann Farkas, Andrei Alekseev, and Elena Korolkova (ed.), New York: Yale University Press, 2000, 57.

¹⁰⁷⁹ Grakov, 149/182-183.

¹⁰⁸⁰ Max Loehr, *The Stag Image in Scythia and the Far East*, *Archives of the Chinese Art Society of America*, Vol. 9, 1955, 65-66.

Şekil: 2.35.

Kuban'daki Kostromskaya kurganından altın geyik, muhtemelen bir kalkanın merkezinde kullanıldı.
M.Ö. VII.-VI. yüzyıl Hermitage müzesi
(Tamara Talbot Rice, s. 220)

İskit döneminde tercih edilen ve çubukların yan yana getirilmesiyle oluşan kalkan yapılarının Hunlar döneminde de devam ettiği arkeolojik çalışmalardan anlaşılmaktadır. Nitekim Eski Yunan kültürünün Orta Asya'ya olan etkilerini göstermek açısından oldukça değerli bir veri olarak karşımıza çıkan Pazırık'taki 3. kurgandan elde edilen kalkan, çubukların yan yana getirilerek bir çit şeklinde bağlanması ile yapılmıştır. Bu kalkan tipleri Güney Rusya İskit örnekleri ile birebir uyumaktadır.¹⁰⁸¹

Macaristan'daki Drugeth hazinesinden ele geçirilen ve Atilla'ya ait olduğu ileri sürülen bir çelik kalkanın varlığından kaynaklar haber vermesine rağmen bugün kayıp olduğu için hakkında detaylı bir malumata sahip değiliz.¹⁰⁸² Efsanelere bakılırsa Avrupa Hunlarının askerlerinde kalkan miğferle beraber bir savaş teçhizatı olarak kullanılmıştır. Efsaneye göre bugün Udine şehri, hatta buradaki dağ Atilla tarafından Avrupa seferlerinden biri esnasında kışlak olarak kullanılmak üzere inşa edilmiştir. Oldukça düz bir arazi içerisinde olan şehirde kışlamak isteyen Atilla buraya bir dağ yapmaları için askerlerine emir verince askerler miğferleri ile toprak ve kalkanları ile taş taşıyarak üç günde dağı yapmışlardır. XIII. yüzyıla kadar bölgede mutlak doğru olarak kabul edilen bu efsane için XVI. yüzyılda bir keşif

¹⁰⁸¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 66.

¹⁰⁸² Eckhardt, 181.

kazısı bile yapılmış olup dağda bulunan miğfer Atilla'nın miğferi olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁸³

Kuzey Kafkaslardaki buluntularda ortaya çıkarılan metalik levhalarla kaplı kalkanlar da tunç veya demirden yapılmıştır. En zengin kurganlardan çıkarılan kalkanların büyük altın levhalarla süslendiği ve üzerlerinde geyik ya da yırtıcı kedi figürleri barındırdığı görülmektedir.¹⁰⁸⁴

İslam kaynaklarında oldukça zengin ve halkı savaşçı olarak tarif edilen Hazarların bol miktarda silaha sahip olduğunda da bahsedilmektedir.¹⁰⁸⁵ Kaynaklar savaşlarda aktif bir şekilde kalkan kullanan Hazar askerlerinin, ayrıca orduların konakladığı zamanlarda da ordugahların etrafına çaktıkları kazıklara kalkan takarak bir nevi savunma hattı oluşturduklarını bildirmektedir. Hatta yine İslam kaynakları Türkler tarafından üretilen kalkanların diğer savaş aletleri gibi Çin'e kadar uzanan geniş bir alanda ihraç edilerek önemli miktarda gelir sağladığını bildirmişlerdir.¹⁰⁸⁶

Kalkanların VI. yüzyılın ortalarından itibaren Macaristan merkezli kurulan ve İstanbul'u iki defa kuşatarak vergiye bağlama başarısı gösteren Avrupa Avarlarında da var olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Nitekim, Avarların başarılı hükümdarı Bayan Kağan'ın Roma kumandanı Theognis ile bir nehir kenarında yaptığı görüşmede Roma tarafından atılabilecek oklara karşı Kağanın o yönünün kalkan ile kapatıldığı kaynaklarda aktarılmaktadır.¹⁰⁸⁷

---

¹⁰⁸³ Orkun, **Attila ve Oğulları**, 84.

¹⁰⁸⁴ Petrenko, 15.

¹⁰⁸⁵ **Hududü'l-Alem**, 122-123.

¹⁰⁸⁶ Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 94/102.

¹⁰⁸⁷ Orkun, **Attila ve Oğulları**, 143-144.

2.2.1.1.3. Tulgalar

Savaş meydanlarında kılıç, balta, mızrak ve ok gibi savaş araçlarının darbelerinden başı korumak için kullanılan ve İslami dönemle birlikte miğfer¹⁰⁸⁸ olarak anılan tulgalara eserlerden anlaşıldığı kadarıyla bozkır Türk kültüründe “aşuk”, “yaşuk” veya “yışığ”¹⁰⁸⁹ da denmiştir.

Diğer bozkır halklarında olduğu gibi İskitlerde de metal olanı icat edilene kadar sivri uçlu deri külahlar savaşlarda tulga vazifesi görmüştür. Fakat metalin savaş aletlerinde kullanılmaya başlaması ile İskit askerleri de tunçtan tulgalar kullanmaya başlamıştır. Dökme demirden yapılan İskit tulgaları ise hafifliği sağlamak için merdane türü nesnelere ile inceltmiştir. Burundan enseye kadar uzanan ve hafifçe dışarı çıkık siperliği olan İskit tulgalarının bazı siperliklerinin ortasında sorguç yeri de bulunmaktadır. Ayrıca iki yanağı ve enseyi korumak için siperliği olanlar da vardır. Bu siperlikler metalden olduğu gibi eski tarz ile deriden de üretilmiştir. Bu tip İskit tulgalarına en çok Kuban'daki Kelermes kurganında rastlanmakla beraber; Aşağı Dinyeper'deki Solocha kurganında, İtil Sarmatlarında, Sibiryaya ve Orta Asya'da da rastlanılmıştır. Nadiren de olsa üretilmiş olan seyyar yanaklı tulgalar ise daha çok Kuban kurganları buluntularından elde edilmiştir.¹⁰⁹⁰

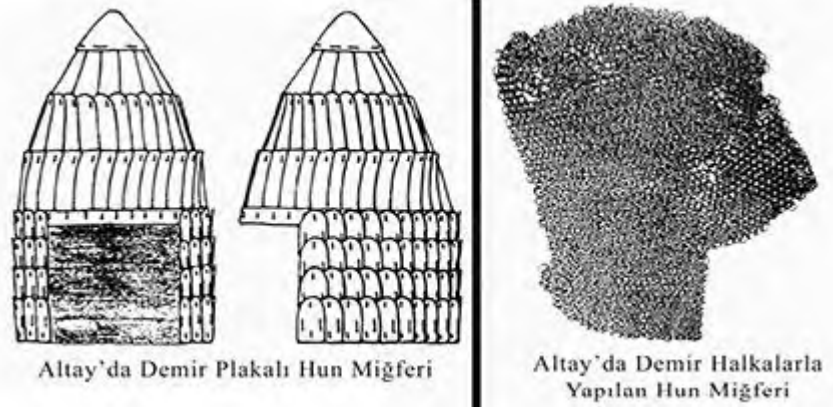
Şekil:2. 36.
İskit tunç tulgaları, Kelermes(Kuban)
(B N Grakov, s. 236)

¹⁰⁸⁸ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt II, 2. Basım, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, 533.

¹⁰⁸⁹ Kaşgarlı, Cilt I, 67; Abu Hayyan, 126

¹⁰⁹⁰ Grakov, 181.

Hun öncesi dönemlere ait tulga buluntuları Katun nehri kenarındaki Kuyum kurganlarından çıkarılmıştır. Mayemir dönemine ait olan bu tulgaların; Kuban, İrtiş ve Kuzey Çin’de de oldukça yaygın olduğu bilinmektedir.¹⁰⁹¹ Altay’da Hun dönemine ait çok az sayıda tulga kalıntısı bulunmuştur. Bir bütün halinde değil de tulgaların parçaları şeklinde ele geçirilen buluntularda anlaşıldığı kadarıyla Hun tulgaları demir plaka ya da demir zincir halkalardan oluşmaktaydı. Küçük demir levhaların dikey şekilde yerleştirilerek birbirlerine tutturulmasıyla yapılan bu eserler yapılış tarzı olarak metal zırhlarla benzerlik göstermekteydi.¹⁰⁹² Yine Göktürk dönemine ait kaynakların bildirdiğine göre demirden imal edilmiş başlıklar, zırhlarla beraber Göktürk askerlerinin vazgeçilmez savaş teçhizatları arasındaydı.¹⁰⁹³ Ayrıca Kuman buluntularında da demirden yapılmış sivri uçlu tulgalara rastlanmaktadır.¹⁰⁹⁴

Şekil: 2.37.
Hun Tulgaları
(Ali Toraman, s.187)

VIII. yüzyıla ait olduğu düşünülen Maniheist bir kitap resminde tasvir edilen bir atlının tıpkı Uygur Hakanlarında olduğu gibi askeri kıyafetlere büründüğü görülmektedir. Vücudunda deriden veya küçük levhaların birbirine dikilmesi ile oluşan bir zırh olduğu tespit edilen bu atlının başındaki tulga ise konumuzla yakından alakalıdır. Özellikle tepesindeki madeni tüy kılıfı, VIII. yüzyıl Orta Asya Türk Kültüründe mertebeyi temsil eden bir nişane olması açısından dikkat çekicidir. Tulga’nın iki yanındaki kanatlar Kaşgarlı Mahmut’a göre şahin kanatları idi.

¹⁰⁹¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 34-35.

¹⁰⁹² Ali Toraman, **Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan IX. Yüzyıla Kadar)**. Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Kayseri, 2018, 187.

¹⁰⁹³ Hudyakov, 868.

¹⁰⁹⁴ Kurat, **IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 106.

Buradan bu atlı Alp'in yüksek rütbeli ve iyi bir süvari olduğu yorumunu yapmak gerekir ki; Türk Kültüründe çift şahin kanadı ancak hem arkaya hem de öne ok atacak kadar mahir olan Alplara savaş nişanesi olarak verilirdi. Biz bu nişanın sadece Alp'a değil onun kuyruğu düğümlü savaş atına da verildiği görmekteyiz. Atın boynunda savaş atlarına özgü olan ve perçem ismi verilen bir nişan ile beraber kafasında da Alp'in tulgasında olduğu gibi tüy takmak için madeni bir kılıf olduğu görülür.¹⁰⁹⁵

2.2.1.2. Saldırı Silahı Olarak Metal

Daha önce de bahsedildiği üzere orduları daha çok hafif atlı süvarilerden oluşan Bozkır Türklerinin en önemli saldırı silahları başta ok daha sonra ise kılıç, mızrak, hançer, savaş baltası ve kelt gibi delici ve kesici silahlardan oluşmaktaydı.

Demirin aktif bir şekilde savaş aleti yapımında kullanımına kadar tunç olanlarının da yaygın olarak kullanıldığı bu savaş aletleri gerçek formuna ise demir ile kavuşmuştur. Nitekim bu aletlerin yapımında kullanılacak olan metalin sertliği onların etkinliğini de artıracığından demir madenlerini ellerinde bulunduran ve onu hakkıyla işleme başarısı gösteren toplumlar bu konuda büyük bir üstünlük sahibi olmuşlardır.

Metal işlemeciliği konusunda fevkalade başarılı olan bozkır Türklerinin bu anlamda en önemli avantajı ise, özellikle demir gibi savaş aleti yapımında kullanılan maden yataklarının coğrafyalarında bol miktarda bulunması olmuştur. Bu durum Türklerin en önemli rakipleri ve komşuları olan Çinlilerin kaynaklarında sıklıkla yer almıştır. Örneğin Çin kaynaklarında bahsedildiğine göre; silah olarak ok, yay ve mızrak kullanan Kırgızların yaşadığı coğrafyadaki madeni zenginlikleri; altın, demir ve kalaydan oluşmaktaymış.¹⁰⁹⁶ Her yağmurdan sonra demir aramaya çıkan Kırgızlar "kaşa" dedikleri bu demirden kendileri için gayet keskin silahlar yaptıkları gibi,

¹⁰⁹⁵ Esin, *İkonografik Motifler*, 113-126/184-185.

¹⁰⁹⁶ Taşağıl, *Eski Türk Boyları -Çin Kaynaklarına Göre- (MÖ III. – MS X. Asır)*, 104.

özellikle saldırı silahlarının sivri uçları için kullanılan sert demiri her zaman gönül rızası ile olmasa da Göktürlere de satarlarmış.¹⁰⁹⁷

2.2.1.2.1. Ok Uçları (Temürken, Temren, Başak)

Oğuzların “*temürken*” dediği ok veya mızrak uçlarına geçirilen sivri demirler Doğulu Türkler tarafından “*başak*” olarak isimlendirilmiştir.¹⁰⁹⁸ Elbette kullanılan temürken ismi Türk kültüründe demirin işlenmesiyle beraber okçuluğunda önemli miktarda arttığına bir işaret olarak görülmektedir. Ok bozkır Türk’ünün başlıca silahı ve ayrılmaz parçasıdır. Dolayısıyla ok’u Türklerin milli silahı olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır.¹⁰⁹⁹ Nitekim Greklerin İskitler için kullandığı “*atlı okçular*” tabiri bu durumu ispatlar niteliktedir. Hem Grekler hem de İranlılar için ok takımı ile donatılmış oldukça cesur atlara sahip yetenekli İskit savaşçıları bozkır dünyasının önemli bir sembolü olmuştur.¹¹⁰⁰ Bozkır Türklerinin tamamı için rahatlıkla kullanacağımız bu tanımlama onların daha çocuk yaştan itibaren aldığı okçuluk eğitimi ile alakalıdır. Esasen savaş meydanlarında at üzerinde dört nala giderken dört bir yana attıkları oklar küçük yaştan itibaren aldıkları sağlam ve disiplinli bir eğitimin ürünüdür. Ortalama 40-70 cm uzunluğundaki bir beden üzerine yerleştirilen 2,5-5 cm uzunluğundaki ok uçlarının en çok revaçta olanları sert alaşımlı tunçlar olmasına rağmen en eski İskit buluntularında dahi demir olanlarına da rastlanmaktadır.¹¹⁰¹

Burada hemen şu noktayı belirtmek gerekmektedir ki, eski kaynaklar özellikle de Batı ve Yakın Doğu Hıristiyan kaynakları okçu kavim sıfatını yalnızca Türkler için kullanmamıştır. Orta Asya’da tarih sahnesine çıkmış olan Moğollar ve Tatarlar gibi başkaca kavimler için de kullanılan bu tanımlama bozkır iklimini yaşayan aynı kültür çevresindeki diğer kavimleri de kapsamaktadır. Bu noktadan hareketle şunu ifade etmek gerekmektedir. Aynı kültür çevresinde yaşayan bu kavimlerin birbirleri ile

¹⁰⁹⁷ Eberhard, **Çin’in Şimal Komşuları**, 68; Sinor, (Kök) Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı, 398-399.

¹⁰⁹⁸ Kaşgarlı, Cilt I, 378/522; Cilt III, 220.

¹⁰⁹⁹ Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler)**, 390.

¹¹⁰⁰ Elena Korolkova, Images of the Mounted Steppe Warrior, **The Golden Deer of Eurasia (Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes)**, Joan Aruz, Ann Farkas, Andrei Alekseev, and Elena Korolkova (ed.), New York: Yale University Press, 2000, 59.

¹¹⁰¹ Tarhan, Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler, 599.

kültürel etkileşim içerisinde bulunması ve yaşanan çevre ile iklim şartlarının onların yaşam tarzları üzerinde ortak bir etki yaratması şaşılacak bir durum değildir. Nitekim İngilizler ve Portekizliler gibi etrafı denizler ile çevrili bir coğrafyada yaşayan kavimler nasıl ki denizci uluslar olarak anılıyorsa birbirlerinden soy olarak farklı olmalarına rağmen Orta Asya'da yaşayan bu kavimlerin de okçu milletler olarak anılması gayet doğal bir hadisedir.¹¹⁰² Yine de şunu ifade etmek gerekmektedir ki atı diğer toplumlara göre fevkalade üstün bir şekilde kullanıp, metali, özellikle de demiri mahir bir şekilde işleyen Türkler hem kendi coğrafyasındaki kavimler hem de Dünyanın başka medeniyetlerinden genel olarak savaşçılık konusunda özelde ise okçuluk sanatında bir veya birkaç adım önde olmayı başarabilmiştir.

Türk kültüründe genel olarak diğer bütün eşyalar ve savaş aletleri sürat ve pratikliği koruyabilmek adına nasıl küçük ebatlarda üretiliyse buluntulardan anlaşıldığı üzere okları ve yayları da aynı anlayışla küçük ebatlarda üretilmiştir. En eski buluntuları Kuzeydoğuda ve Sibiryada ele geçirilen Türk oklarının diğer medeniyetlerin oklarına göre kısa ve hafif oluşu onların daha uzak mesafeye daha hızlı gidebilmesini sağlamıştır. Okların delici güçlerinin kitlesinden çok hızına bağlı olduğu düşünüldüğünde Türk oklarının üstünlüğü daha net anlaşılmış olacaktır. Bu üstün özellikleri sayesinde yüzyıllar boyunca Türklerin elinden düşürmediği bir silah olan kısa ve hafif okların tek mahsuru havadayken sapmasıdır.¹¹⁰³

Belki de diğer üstün özelliklerine rağmen başka medeniyetler tarafından kısa okların tercih edilememesi sebebi de bundan kaynaklıdır. Neticede bu kusur Dünyanın en mahir okçularından olduklarını defalarca kanıtlamış, atları dört nala koşarken dahi istedikleri her yöne hem isabetli hem de hayret edilecek derecede seri bir şekilde ok atabilen Türk okçularının ustalıkları sayesinde kolayca aşılırken diğer medeniyetler açısından aşılabilir bir sorun olarak kalmış olabilir. Gerçekten de Türklerin savaş meydanlarında kullandıkları en iyi silahın ok olduğu tarihi kayıtlarda sıklıkla dile getirilmiştir. Öyle ki onların bu konudaki maharetlerini bilen başka medeniyetler zaman zaman rakiplerine karşı Türk okçularını paralı askerler olarak ordularında kullanmışlardır. İşte M.Ö. V. yüzyılın ortalarından itibaren Atina'da oluşturulmaya

---

¹¹⁰² Yücel, **Türk Okçuluğu**, 1-2.

¹¹⁰³ Yücel, **Türk Okçuluğu**, 10/252.

çalışılan demokratik yönetime karşı çıkan Oligarşi taraftarlarının Spartalılarla iş birliği yaparak demokratik kurumları çökertme çabalarını engellemek için alınan tedbirlerden biri de 300 kadar İskit okçusunun Atinaya getirilmesi olmuştur.¹¹⁰⁴ Yine Romalıların da barbar kavimlere karşı Hunlardan askeri yardımlar talep ettiği hem Roma kaynaklarında hem de arkeolojik kazılarda karşımıza çıkmaktadır. Buna göre; Viyana civarındaki Simmering ve Carnuntom harabeleri arasında yapılan kazılarda Hunlara ait kafatasları ve yaylar bulunmuştur. Bu yaylar Roma şairleri tarafından da övülmüştür. Ayrıca Hunların 380'den itibaren bu bölgelerde varlık gösterdiği ve erken Bizans çağı komutanı Belizar'ın da Hunlardan aldığı yardım ile Doğu Gotlarını mağlup ettiği kaynaklardan bilinmektedir. Yine II. yüzyılın sonlarından itibaren Hunların Çin'e yardımcı asker niyetiyle okçular gönderdiği tarihi kayıtlarda mevcuttur.¹¹⁰⁵

Yine de süvari tipi dediğimiz bu küçük ebatlı yay ve okların haricinde büyük ebatlı olanların da Türk kültüründe var olduğu Göktürk dönemi Altay buluntularından anlaşılmaktadır. Gerilme kapasitesi en az 1.5 m olan bu yayların Hunlar ve Güney Sibiryaya İskit yaylarına olan benzerliği dikkat çekici fakat şaşırtıcı değildir. Herhalde kaynaklarda fiziksel güçleri ve geniş omuzlu yapıları sıklıkla vurgulanan Türkler için böylesine ağır ve büyük yay ve okları kullanmak fazlaca bir problem teşkil etmemekteydi. Birinci bin yılın ikinci yarısı yani Göktürk çağına tarihlendirilen Altay kurganlarından çıkarılan farklı türdeki metal ok başları bu dönemin okçuluğu hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Uçları uzun, altı köşeli ve sivri olan ok uçlarının nadiren de olsa yassı ve dikenli olanları Berel buluntularında karşımıza çıkmaktadır. Sivri uçlu ve köşeleri dikenli çıkıntılardan oluşan bu oklar savaşlarda hafif silahlı ve zırhları olmayan düşmanlara karşı kullanılırken birkaç katlı başlıklardan oluşan ve hedef aldıkları yüzeylerin derinliklerine girip onları dağıtan oklar zırhlılara karşı kullanılmaktaydılar.¹¹⁰⁶

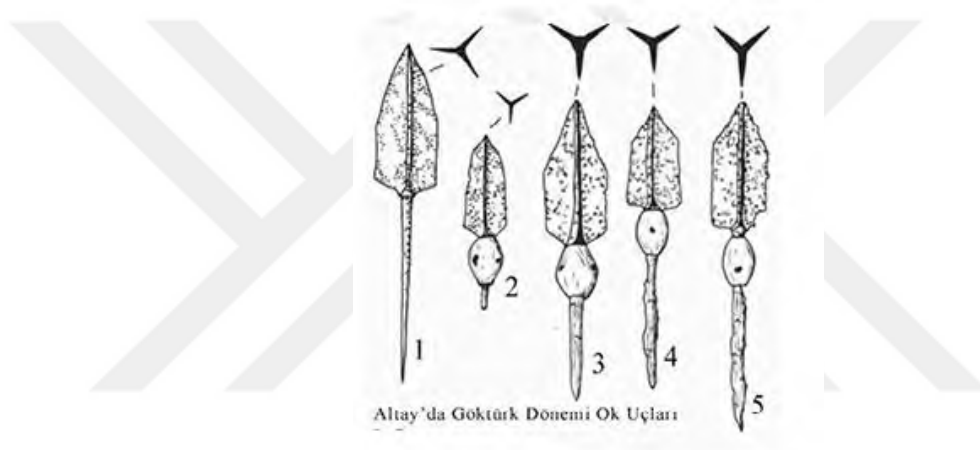
---

¹¹⁰⁴ Muzaffer Demir, İskit Okçularının Atina'ya Getiriliş Tarihi Üzerine Yeni Bir Yorum (M.Ö. 5. Yüzyıl), **Belleten**, Cilt LXV, Sayı 244, Aralık 2001, 907-908.

¹¹⁰⁵ Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1993, 74-75.

¹¹⁰⁶ Hudyakov, 469.

Göktürk dönemine ait en güzel okları ise Altay coğrafyasındaki Kuray kurganlarında görmekteyiz. Orhon ve Tula bölgesindeki gibi üç kanatlı olan bu okların tek farkı temrenleri ile iğneleri arasında bulunan yuvarlak bir parçaya sahip olmasıdır. Temrenlerinin ağaç kısma fazla girmesini önlemek için yapıldığı tahmin edilen bu yuvarlak parçayı Tula oklarında da görebiliyoruz. Altay okları ile Macaristan'daki buluntulardan elde edilen Avar oklarının benzerliği onların menşelerinin Orta Asya olduğunu göstermektedir. Bu türden üç kanatlı ok uçlarına yine Kutirge kurganlarının Göktürk Çağı eserlerinde de rastlarız.¹¹⁰⁷ Genelde üçgen şeklinde, sivri uçlu, eğik çizgili ve uzun soketli olan bu okların nadiren de olsa beş köşelilerine de rastlanmıştır.¹¹⁰⁸

Şekil: 2.38.
(Ali Toraman, 195)

Tarihte Ordu Millet olarak anılan Türklerin özellikle okçuluk konusundaki başarılarının çocuk yaştan itibaren aldıkları sağlam eğitim ile alakalı olduğundan daha önce bahsetmiştik. Onların bu başarıları ve aldıkları eğitim Çinlilerin gözünden kaçmamış ve meşhur yıllıklarında bu konu sıklıkla vurgulanmıştır. İşte bunlardan birinde Hunların ataları olarak kabul gören Hsiung-nu'lar tarif edilirken; “*Erkek çocukları koyuna binerek kuş ve farelere ok atarlar, biraz büyüyünce ise tilki ve tavşan avlarlar...Askerleri yay çekebilen güçlü zırhlı süvarilerdi...Uzun menzilli silahları yay ve ok idi...*” şeklinde ifadeler kullanılmıştır. Bu ifadeler Türk

¹¹⁰⁷ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 140/160.

¹¹⁰⁸ Hudyakov, 470.

çocuklarının binicilik ve okçulukla erken yaşta tanıştığını göstermek açısından son derece önemlidir.¹¹⁰⁹

Türkçede okçuluğa dair 200'e yakın kelimenin varlığı da kültürde bu alana verilen ehemmiyeti göstermek açısından oldukça mühimdir. Unutmamak gerekir ki toplumlar yaşadıkları çağlarda hayat tarzları gereği neyi önemsiyorlarsa onun üzerine eğilir ve dillerinde o nesneye ait birçok kavram geliştirirler. Hele ki bu nesne Türk Kültürü açısından ok gibi hayati bir önem taşıyorsa o zaman konuya olan ilgi ve derinlik hat safhaya ulaşır. Bu nedenledir ki Türkler at konusunda gösterdiği titizliğin belki de daha fazlasını ok konusunda da göstermişlerdir. Onlar açısından manada birçok derin anlam içeren ok, aynı zamanda nesillerini hayata karşı hazırlamak açısından da müthiş bir idman aracıdır. Netice de okçuluk talimleri alan kişi; nişanı tam ortadan vurma çabasıyla bakışını keskinleştirir, havada avına pike yapan bir kuşu vururken dikkatini bilir, fırsatları içgüdüsel bir çabuklukla yakalama gücü kazanır ve bir menzili aşmak için uğraşırken kendini de aşmaya çalışır.¹¹¹⁰ Kişide çocuk yaştan itibaren oluşacak bu özelliklerin bozkır Türklerinin coğrafyalarındaki istiklalleri açısından oldukça mühim olduğu ise konu ile ilgisi olan herkes tarafından takdir edilecektir.

Orta Asya bozkırlarında Bakır Devrine ait bıçak ve hançerlere hemen her mezarda rastlanmasına rağmen ok uçlarına nadiren, mızrak uçlarına ise ondan daha da az rastlanmaktadır. Bu devirde genelde delikli olan ok uçları bu delikleri vasıtasıyla sapına tutturulmuştur. Kemiklerden oyularak yapılmış ok uçları ise oldukça boldur.¹¹¹¹ Bu durum bakır gibi çok da sert olmayan bir metalin bıçak ve hançer gibi savaş aletlerinde idare etse de ok gibi çok daha sağlam olması gereken savaş aletlerinde iş görmediğini göstermektedir. Zaten dönemin savaşçıların hala ok uçlarında kemiği tercih etmiş olması bakırın bu alandaki başarısızlığını ortaya koymaktadır. Nitekim Bakır Çağında oldukça az olan metal ok uçlarına bozkır Türk kültürünün en eski dönemlerinden olan Tagar dönemi tunç eserleri arasında sıklıkla rastlamaya başlarız. Bu döneme ait karşılaşılan ok uçları çeşitli zamanlarda çeşitli

---

¹¹⁰⁹ Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, **Han Hanedanı Tarihi (Hsiung-nu (Hun) Monografisi)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, 1.

¹¹¹⁰ Yücel, **Türk Okçuluğu**, 3-5.

¹¹¹¹ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 94-95.

yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Erken dönemlerde uzun bir zıvana üzerine iki kanatlı ve çoğu zaman dikenli yapılan bu ok uçları daha sonraki dönemlerde (M.Ö. VI. – M.Ö. IV. yüzyıllar) üç kanatlı şeklinde üretilmeye başlamıştır.¹¹¹²

Orta Asya'daki Hun dönemine ait okların karakteristik özelliği kesitlerinin üç köşeli olmasıdır. Macaristan'daki kazılardan elde edilen ok uçlarına bakıldığı vakit bu karakteristik özelliğin burada da var olduğunu görmekteyiz.¹¹¹³ Bu tarzdan üç köşeli ok uçlarına Noin Ula'daki Hun kurganlarında da rastlamaktayız. Demirden imal edilmiş olan Noin Ula okları çok güzel işçiliği olmayan kaba bir tarzdadır.¹¹¹⁴ M.Ö. II. yüzyıl ile M.S. I. yüzyıl arasında Hunlar tarafından en sık olarak kullanılan bu üçgen şeklindeki sivri demir ok uçlarının¹¹¹⁵ kaba bir tarzda üretilmesi bu dönemde demirin henüz savaş aletlerinde istenilen ölçüde kullanılmadığını göstermektedir.

Diğer bozkır kavimleri gibi İskitlerin de en çok tercih ettikleri silah olan oklarının¹¹¹⁶ uçları daha çok yaprak şeklinde olanlardandır. Kurganlarda genelde yay ve sadaklarla beraber ölünün sol tarafında bulunurlar.¹¹¹⁷ Çin sınırındaki en eski örneklerine M.Ö. VII. yüzyılda rastladığımız İskit oklarının bu döneme ait iki örneği Zaisan gölünün güneyindeki Çiliktinsk vadisinde yapılan kazılarda ele geçirilmiştir. Beş numaralı kurganda yapılan kazılarda yüzlerce altın levha ile birlikte ele geçirilen bu örnekler İskitlerin M.Ö. VII. yüzyılda Çin sınırlarında boy gösterdiğini ispatlayan önemli buluntulardandır.¹¹¹⁸ Aynı döneme ait Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz bozkırlarındaki ok uçları da tipik İskit tarzındadır. İskit döneminin başlangıcından beri ortaya çıkan ve onların vazgeçilmez silahları olan baklava ve defne yaprağı şeklindeki kanatlara sahip demir ok uçları coğrafyadaki Kuban bölgesinin karakteristik bir özelliğidir.¹¹¹⁹ Erken devir İskit Çağı diyebileceğimiz bu dönemde İskitlerin Kafkaslar üzerinden Ön Asya'ya sık sık akınlar düzenlediğini hem İlk Çağ yazarlarının kayıtlarından hem de Asur ve Babil devri çivi yazılarından anlamaktayız. Bu durumu Mezopotamya, Suriye ve Mısır'daki M.Ö. VII. – VI. yüzyıl

¹¹¹² Bokovenko, The Tagar Culture in the Minusinsk Basin, 303.

¹¹¹³ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 103.

¹¹¹⁴ Ligeti, Asya Hunları, 41.

¹¹¹⁵ Toraman, 174.

¹¹¹⁶ Grousset, 25.

¹¹¹⁷ Grakov, 184.

¹¹¹⁸ Samolin, Proto-Turks and China (Proto-Türkler ve Çin), 23.

¹¹¹⁹ Petrenko, 14-15; Grakov, 181.

yerleşim yerlerinde yapılan arkeolojik çalışmalarda desteklemektedir. Özellikle bu bölgelerdeki kent surları önlerinde bulunan İskit tipi tunç temrenler İskit akınlarını ispatlar niteliktedir.¹¹²⁰

Şekil: 2.39.
İskit tunç ok uçları
(E H Minns, 190)

Yine Kerç Boğazı yakınlarındaki Temir Gora dağında ortaya çıkarılan bir kurgandan anlaşıldığı kadarıyla en eski İskit varlığının M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısına dayandırıldığı Kırım'da eski adı Kara-Merkit olan Kashtanovka köyü civarında kazılan bir kurganda 280 adet tunç ok başı bulunmuştur.¹¹²¹ İskit dönemine ait benzer ok uçları meşhur Çertomlik kurganda da mevcuttur. Sıradan ve süssüz bakır ok uçlarının da bulunduğu bu kurganda içerisindeki buluntulardan nüfuzlu beyler ait olduğu anlaşılan bazı mezarlarda ise, oklar genellikle altın plakalarla süslenmiştir ve yine kendileri gibi altın süsleme sadaklara konulmuştur.¹¹²² Sayıları tunç veya demir oklarda olduğu gibi yüzlerle değil birkaç ile ifade edilen bu oklar elbette savaş meydanlarında kullanılmak üzere yapılmamıştır. Muhtemelen bu oklar ölen kişinin yakınları tarafından ölüye olan bağlılıklarını göstermek için kurganına hediye olarak bırakılmış olan tören oklarıdır. Nitekim Kurganlardaki cesetlerin yanlarına bu şekilde değerli metallere yapılmış bir veya birkaç adet ok koymanın bir askeri rütbeyi belirttiği Avar kurganlarında yapılan arkeolojik çalışmalardan da anlaşılmaktadır.¹¹²³

¹¹²⁰ Melyukova, İskitler ve Sarmatlar, 144-145.

¹¹²¹ Olkhovsky, 66.

¹¹²² Melyukova, Scythians of Southeastern Europe, 35/46; Grakov, 138.

¹¹²³ Szadeczky-Kardoss, 307.

M.Ö. 8. yüzyıla kadar dayandırılan Kazakistan'ın ve Tuva bölgesinin erken İskit kurganlarında da ok başları tunçtan yapılmıştır. İlk örnekleri iki yapraklı veya eşkenar dörtgen şeklinde olan ve genelde içi boş olan okların taşındığı sadaklar ise nüfuz sahibi kişilerin mezarlarında altın kaplama ile süslenmiştir. Bazı araştırmacılara göre Orta Asya özellikle de Aral Gölü bölgesine Asya bozkırlarının diğer bölgelerinden çok daha erken bir şekilde yayılan bu İskit ok uçlarının bazıları kendinden soketlidir.¹¹²⁴ Melitopol şehri sınırlarındaki gibi Geç İskit dönemine işaret eden kurganlarda ise artık üç yapraklı tunç ok uçları görülmeye başlamaktadır. Diğer nüfuzlu İskit kurganlarında olduğu gibi bu okların konulduğu sadaklar da altın levhalar ile kaplanarak süslenmiştir.¹¹²⁵

Karadeniz'in kuzeyinde M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren İskit hakimiyetinde görülmeye başlayan daha sonra ise aynı bölgede İskit hakimiyetine son veren Sarmatlar dönemindeki ok uçları selefleri olan İskit tarzına oldukça benzemektedir. Bu kültüre ait Güney Ural bölgesi kurganlarından çıkarılan ok uçları M.Ö. 7. yüzyıldan M.Ö. 5. yüzyıla kadar hep kendilerine özgü iki kanatlı olarak ortaya çıkmıştır.¹¹²⁶ Don-Volga bölgesi boyunca açılan kurganlarda ise; M.Ö. 4. ve M.Ö. 3. yüzyıllara tarihlendirilen oyuk şaftlı (ok başının ağaca geçecek olan kısmı), üç kanatlı ve tunçtan yapılmış ok başlarına sıkça rastlanılmıştır. Bir sonraki yüzyıllarda ise aynı tipteki ok uçlarının demir olanları daha çok yer almaya başlamıştır. Bu oklara ait sadaklar genellikle özel tunç veya demir kancalarla kemerlere tutturulmuştur.¹¹²⁷ Kurganlardan çıkarılan kancalar arasından bu eserlere zaman zaman hayvan motifleri uygulandığı da görülmektedir.¹¹²⁸

Bozkır Türklerinin Orta Asyalı diğer topluluklara göre ok ve yay kullanmakta daha mahir olduğu ve bu şekilde onları hakimiyetleri altına aldığı çeşitli tarihi kayıtlardan da anlaşılmaktadır. Nitekim Çinlilerin "Mao-tun" dediği Hun hükümdarı Metehan; "*Yay çeken milletlerin hepsini birleştirdim*" diyerek bir yandan Orta Asya'da

---

¹¹²⁴ Yablonsky, The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction, 211/218; Bokovenko, Tuva During The Scythian Period, 269.

¹¹²⁵ Grakov, 140.

¹¹²⁶ Dvornichenko, 106.

¹¹²⁷ Barbarunova, 125-126; Moshkova, Middle Sarmatian Culture, 140.

¹¹²⁸ Dvornichenko, 108.

okçuluğun son derece gelişmiş ve yaygın olduğuna vurgu yapmış diğer yandan onlara karşı sağladığı üstünlüğü ifade etmiştir.¹¹²⁹

Bozkır Türk'ü açısından manada birçok anlam ifade eden ok, Altın Elbiseli Adamın borkünde de dört adet resmedilmiştir. Türk kültüründe en meşhur anlamı tabi olmak olarak bilinen ok bundan başka; birlik, aile, çağırma-davet etmek, miras-hisse gibi anlamlarda içermektedir.¹¹³⁰ Nitekim meşhur Oğuz Kağan Destanında Kağan kendisine üç gümüş oku getiren üç oğluna Üçoklar deyip memleketin sol tarafını pay olarak vermiştir. Ayrıca hâkimiyet sembolü olan altın yayı getiren ve Bozoklar adını alan üç büyük kardeşe tabi olmalarını da; “*Yay okları attı; sizlerde ok gibi olun...*”¹¹³¹ yani yay hangi istikamete yöneltirse oklar o taraf uçar cümleleriyle dile getirmesi yay-ok mitolojisindeki hakimiyet-tabiiyet felsefesine örnek teşkil etmektedir.

Davet ve çağırma mevzuundan da anlaşıldığı üzere ok gönderen ve ok taşıyanın hakim olduğu ve tabi olanı bu yetkisi ile; savaşa, toya ve şölene davet etme hakkına sahip olduğu görülmektedir.¹¹³² Bu manada Altın Elbiseli Adamın borkündeki dört ok tesadüfi değildir. Bu oklar anlam olarak onun ait olduğu devletin egemen bir devlet olduğuna işaret etmekle birlikte sayılarının dört adet olması da dört bir tarafta kendilerine bağlı beylik ya da siyasi teşekküllerin olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Türk kültüründe kudretli hakanlar ve tiginlerin dünyanın dört bir tarafında vassalları olduğunu belirtmek için borklerine dört adet ok takmaları oldukça yaygın bir adettir.¹¹³³

Okun yaya tabi olduğu ve ikisinin birlikte hâkimiyetin sembolü olduğu meselesi¹¹³⁴ hem Oğuzname'nin Uygur versiyonunda hem de Ebulgazi'nin naklettiklerinde net bir şekilde görülmektedir. Metinden anlaşıldığı kadarıyla yay-ok'u bulan Oğuz Kağan'ın çocukları bu şekilde hâkimiyeti ele geçirmişlerdir. Türk kültüründe gökten

¹¹²⁹ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 4.

¹¹³⁰ Seyidof, **Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında III**, 39-40.

¹¹³¹ Bang ve Rahmeti, 31.

¹¹³² Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler**, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 28, Sayı, 45, 2009, 798.

¹¹³³ Seyidof, **Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında III**, 40-41; **Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında IV**, 32.

¹¹³⁴ Koçak, **Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri**, 85.

Tanrı tarafından hakimiyet sembolü olarak hediye şeklinde gönderildiği düşünülen bu savaş aletlerine sahip olanlar, inanışa göre gündeğandan günbatana (bütün doğudan bütün batıya) kadar hakim olurlarmış.¹¹³⁵

Ok ile ilgili diğerk önemli bir husus da onun kötü ruhlarda koruyucu bir materyal olduğuna yönelik mitolojik bir anlayıştır. Burada Altın Elbiseli Adam'ın altın kaplama gömleği ve yine altın kaplama çizmesindeki ok resimleri oldukça dikkat çekicidir. Birçok Türk boyunda şaman kıyafetlerinde de koruyucu manada kullanılan ok sembollerini, Şorlar ve Yakutların yeni doğmuş bebeklerinin beşiklerinde de aynı anlamda görmekteyiz. Telütler ve Kumandilerin Türk Kültüründe çocukları kötü ruhlardan koruyan Umay Ana gibi mitolojik bir ruhun elinde olduğuna inandıkları yay-ok'u birçok Türk boyu bu nedenle ölüleri ile mezara gömmüş ve bu şekilde onların kötü ruhlardan korunacağına inanmışlardır.¹¹³⁶

Bozkırda hayat süren Türk'ün en önemli eğlence ve spor faaliyetlerinden biri olan ok atma yarışları Türk kültüründe okun sadece savaş meydanları ve avlarda değil bu tip faaliyetlerde de kullanıldığını göstermektedir. Müzik eşliğinde yapılan yarışmalarda beyler ve yüksek rütbeli Alplar en mahir okçular arasından seçilmekteydi. İnanışa göre müziğin işaret ettiği anda hedefi vurabilmek yalnızca ok ustalığı ile yapılabilecek bir iş değildi bunun için aynı zamanda doğruluk, terbiye ve Tengri'nin bahşettiği kut nişanesi gibi özellikler de gerekiyordu ki, bu özellikler iyi bir Bey veya Alp için olmazsa olmazlar arasındaydı. Bütün bu özellikleri karakterinde barındıran ve en usta okçu olarak kabul edilen hükümdar da bu yarışmalarda dört tarafa ok atarak kötü ruhları oradan kovan bir şaman görevi yapmaktaydı.¹¹³⁷ Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere özellikle demirin Türkler tarafından işlenmesiyle uçları genelde metalden tercih edilen oklar, bir yandan Beylik ve Alplık gibi liyakat gerektiren mühim mevkilere aday olan kişilerin liyakatini test etmekte kullanılırken, öte yandan kendilerine musallat olan kötü ruhların kovulmasını sağlayacak kadar kutsal bir vazifeye de sahiptir.

---

¹¹³⁵ Osman Turan, Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması, **Bellekten**, Cilt IX, Sayı 35, 1945, 313.

¹¹³⁶ Seyidof, Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında III, 41.

¹¹³⁷ Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, 122.

Yukarıda bahsi geçen bu yarışmalar sadece Türk beyleri arasında da yapılmazdı. Mete döneminde icat edildiği söylenen vızılıtlı okların¹¹³⁸ Göktürkler döneminde de kullanıldığı bilinmektedir.¹¹³⁹ Bu durumu sıklıkla vurgulayan Çin kaynakları bir gün Türkler ile Çinliler arasında Çin sarayında büyük bir ok yarışı tertip edildiğinden bahsetmektedir.¹¹⁴⁰ Müsabaka sonucu hakkında bilgi sahibi değil fakat görünen o ki buldukları coğrafyada birbirlerine komşu aynı zamanda da ezeli rakip olan bu iki medeniyet bu tip yarışlarla bir yandan rakiplerinin yeteneklerini görmek diğer yandan da onlara gözdağı vermek istemiş olabilir.

Yine Çinli Ling-hu De-fen'in Zhou Hanedanı¹¹⁴¹ tarihinde de bahsettiği gibi Göktürk dönemi hakkında malumatta bulunan Çin eserleri onların altından yapılmış ok uçlarını bal mumuna sürerek mühür vazifesiyle kullandığından da bahsetmektedir ki¹¹⁴² bu da Türk Kültüründe okun başka bir kullanım alanına işaret eder.

Diğer Türk boyları gibi Uygurların da okçu bir kavim olduğunu Çin kaynakları haber vermektedir. Uygurlara gönderilen Çin elçisi Wang Yen-te onların ilk baharda gerçekleştirdiği yaylaya çıkış şenliğinde gördüklerini kaydetmiştir. Buna göre; göçü bir kutlama şeklinde gerçekleştiren Uygurlar Budizm ve Maniheizm'in bütün yasaklamalarına rağmen yolda karşılaştıkları hayvanlara ok atmayı şenliğin vazgeçilmez bir unsuru olarak devam ettirmişlerdir.¹¹⁴³

Aktarılanlardan anlaşıldığı üzere Bozkır coğrafyasında M.Ö. VIII. yüzyılın sonları ile VII. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkmaya başlayan okların uçları M.Ö. V. yüzyıl ortalarına kadar düz, eşkenar dörtgen, defne yaprağı ya da düz yaprak şeklindedir. Bir veya iki tarafı uzun diken şeklindeki çıkıntıya bağlanan tek kanatlı ve üçgen kafalı olanları yaygın olan okların nadiren de olsa üç ağızlı ve üç kanatlı

¹¹³⁸ "İshık çalan oklar" olarak bilinen bu oklar daha önceden kendisine tuzak kurarak ortadan kaldırmak için Yüecular'ın eline esir gönderen babası Teoman'a karşı başlatacağı isyan hareketinde kendisine sadık bir ordu yaratmak amacıyla Mete tarafından icat edilmiştir. Bkz, Ying-shih Yü, Hsiung-nu (Şyung-nu), Selçuk Esenbel (çev.), **Erken İç Asya Tarihi**, Denis Sinor (drl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 170; **Han Hanedanı Tarihi**, 5-6.

¹¹³⁹ Christopher I. Beekwith, **İpek Yolu İmparatorlukları – Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi**, Kürşat Yıldırım (çev.), Ankara: ODTÜ Yayınları, 2011, 5.

¹¹⁴⁰ Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, 86-87.

¹¹⁴¹ Kara, 552.

¹¹⁴² Taşağıl, **Gök-Türkler**, 98.

¹¹⁴³ İzgi, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, 120.

olanları da kullanılmıştır. Neredeyse tamamı tunç olan ok uçlarının çok nadiren kemikten yapılanları da vardır. Müzelerde bu dönemlere ait tunç ok uçlarının binlercesine rastlanırken diğer metaller ve kemiklerden yapılanların toplam sayısı ise yüzlerle ifade edilmektedir. Eski Çağlara ait buluntular arasında diğer silahların tamamı veya bir kısım parçalarının demirden yapıldığı dönemlerde dahi tunç ok başlarının ön plana çıkması henüz demirin dövme şekilde kullanıldığına işaret etmektedir.¹¹⁴⁴ Nitekim daha önce de bahsi geçtiği üzere tunç sertlik olarak ilk kullanılan dövme demirden eksik olmadığı gibi döküm işinde ondan daha elverişli herhangi bir metal de yoktur. Öte yandan savaşlarda diğer silahlara göre tüketimi oldukça fazla olan ok uçlarını döküm tekniği ile seri bir şekilde üretmek gerekmektedir. Bu nedenle tunç, bozkır milletleri için demiri döküm şeklinde kullanacak teknolojiye ulaşana kadar en verimli metal olmuştur.

2.2.1.2.2. Sadaklar

Bozkır Türk kültüründe “*Tirgeş, Kiş, Oklug, Kuruglug*”¹¹⁴⁵ olarak da anılan ve ok ve yayın düzenli bir şekilde taşınması için üretilen sadaklar İskit kurganlarında genelde ahşap üzerine deri kaplama biçimindedir. İç gözde yay, dış gözde ise okun taşındığı tipik İskit sadakları ortalama 300 ile 400 arasında ok almaktadır. Tıpkı kılıçlar gibi bel kayışına ve sol taraftan kalça üzerine asılan sadaklar at üzerinde de yine sol tarafa ve eyere asılırdı. En güzel örnekleri altın kakmalı süslerle bezenmiş olan sadakları Türkler binlerce yıl aynı biçimde kullanmışlardır.¹¹⁴⁶

---

¹¹⁴⁴ Grakov, 185.

¹¹⁴⁵ Koçak, **Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları**, 54.

¹¹⁴⁶ Tarhan, **Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler**, 600.

Şekil: 2.40.
İskit altın ok kılıfı, Kul Oba
(E H Minns, s. 209)

Bozkır Türkleri tarafından diğer savaş aletlerinde olduğu gibi özenle süslenen sadakların özellikle günümüze kalabilen metal ya da metal işlemeli olanları kültür tarihimiz açısından oldukça kıymetli eserlerdir. Orta Asya’da teşkilatlanmış olan Hunlar, Göktürkler ve diğer Türk boyları gibi; Hazar, Peçenek ve Oğuzların Karadeniz’in kuzeyindeki varisleri olarak kabul edilerek Özi ve Tın bölgeleri, Etil ve Kuban vadisi ile Kırım’da varlıkları tespit edilen Kıpçak-Kuman boylarına ait buluntular arasında da ele geçirilen madeni sadakların üzerindeki işlemlere bakıldığı vakit bunların; insan tasvirleri, büyük çapta çiçek ve hayvan şekilleri ile bezendiğini görmekteyiz.¹¹⁴⁷

2.2.1.2.3. Mızrak Uçları

Bozkır Türklerinin savaş meydanlarındaki silahlarından biri olan mızraklar savaşçılar tarafından ya fırlatılarak ya da saplanarak kullanılmaktaydı. Bu aletler ile darbe genel olarak aşağı kısma göre daha zayıf olan üst kısma yapılırdı. En yaygın olanları oklar gibi defne yaprağı şeklinde olan mızrak temrenlerinin uzunluğu 24 cm veya biraz daha fazlaydı. Gövde kısmının bitiminden başlayan yuvarlak kesim mızrak sapının içine geçirilmesine uygun şekildeydi. Bunun alt kısmına sağlamlık vermesi için silindirik şeklinde keskin bir demir damlalık veya kadeh şeklinde bir boru geçirilirdi.¹¹⁴⁸

¹¹⁴⁷ Esin, *Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, 84.

¹¹⁴⁸ Grakov, 185-186.

Bozkır kültürünün önemli evrelerinden olan Afanesyova döneminde henüz döküm tekniği gelişmediğinden taş veya kemiklerden yapılan mızrak uçları bu kültürden sonra ortaya çıkan ve M.Ö. 2000'lere tarihlendirilen Okunev kültürünün geç döneminde tunç döküm tekniği ile yapılmaya başlamıştır. Minusink havzası ve Altay coğrafyasındaki zengin bakır yataklarından elde ettikleri bakır ile saf bakırdan birçok nesne üreten Okunev kültürü dönemine ait bölgede birçok tunç eser de ele geçirilmiştir. Bu durum kültürün döküm işindeki kabiliyetini ispat etmek açısından oldukça önemlidir.¹¹⁴⁹

Çince metinlerden Hunların demirden sapı olan küçük ebatlardaki türlerini de kullandığını anladığımız mızraklar¹¹⁵⁰ Göktürk yazıtlarında “*süngüg*” diye kaydedilmiş olup bu devre ait uzun mızrak uçlarının varlığına Altaylardaki Katanda kurganlarında rastlanılmıştır. Ayrıca Kudırge kurganlarında da tıpkı oklarda olduğu gibi üç kanatlı mızrak uçları Göktürkler Çağına ait olarak yer almıştır.¹¹⁵¹

Altay'da Hun Dönemine Ait Demir Mızrak Uçları

Şekil: 2.41.
(Ali Toraman, 181)

¹¹⁴⁹ Chernykh, 185.

¹¹⁵⁰ Han Hanedanı Tarihi, 1/100.

¹¹⁵¹ Ögel, Türk Kültür Tarihi, 161; Hudyakov, 472.

Kurganlardan çıkarılan eserler arasında Bakır Devrine ait genelde iki tür mızrak ucunu rastlanmaktadır. Boyları her ikisinin de ortalama 8 verşok uzunluğunda olan bu mızrak uçlarının biri kalp diğeri ise neşter şeklindedir. Tıpkı ok uçlarında olduğu gibi mızrak uçlarında da kemikten yapılmış eserler oldukça fazla görünmektedir.¹¹⁵²

İskit çağından itibaren Türklerden bahseden birçok kaynakta ok, yay ve kılıç gibi mızrakların da adı anılmaktadır. Kullanım amacı olarak delici etki yapanlar ve vurucu darbe indirenler olarak iki kısma ayrılan İskit mızrakları¹¹⁵³ savaşçılar tarafından ya fırlatarak ya da saplayarak kullanıyorlardı. Bunların demir temrenleri 24 cm veya biraz daha fazla olup defne yaprağı ya da düz yaprak şeklindeydi.¹¹⁵⁴ Kuzey Kafkaslardaki Kuban bölgesi buluntularında ortaya çıkarılan 71 cm'ye kadar çok uzun mızrak uçları İskit döneminin eserleri olarak görülmüştür.¹¹⁵⁵

Yine bölgede İskitlerden yönetimi devralan Sarmatların M.Ö. I. yüzyıla tarihlendirilen kurganlarından onların ağır ve uzun mızraklara sahip olduğunu anlarız. Bu türden uzun mızrakların Hunlar döneminde de kullanıldığı bilinmektedir. Esasen yakın dövüşte Sarmat taktiğini kullanan Hun zırhlı süvarileri bir ucu atın boynuna bağlanmış olan zincirli uzun mızraklarla atın hızına göre çok güçlü darbeler vurabilirlerdi. Bu türden mızrakların Çin ile yapılan savaşlarda çok etkili bir şekilde kullanıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Buna göre; 133 yılında Hun Türklerinin Çin'e yaptığı taarruzda Çinli kumandan Yü-shih istihkâmını korumaya çalışmış fakat Türkler tarafından kuşatılınca gözetleme kulesine kapanmıştır. Kule önlerinde kümelenen Çinliler Hunların uzun mızrakları karşısında dayanamayarak darmadağın olmuştur.¹¹⁵⁶ Göktürklerin de ataları olan Hunlar gibi mızrakları savaşlarda kullandıkları kayıtlarda karşımıza çıkar. Örneğin; Mukan Kağan 564 yılında Çin'e başarılı bir akın düzenlemiş ve birçok ganimetle dönüş yolculuğuna geçmiştir. Ağır kış şartları nedeniyle oldukça hırpalanan ve aç kalan atları iş görmez olunca ordusu gruplara ayrılarak mızraklarıyla yaya bir şekilde yürümek zorunda kalmıştır.¹¹⁵⁷

¹¹⁵² Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 94-95.

¹¹⁵³ Toraman, **Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan IX. Yüzyıla Kadar)**, 163.

¹¹⁵⁴ Göksu, **Türk Kültüründe Silah**, 199.

¹¹⁵⁵ Petrenko, 15.

¹¹⁵⁶ Gumilev, **Hunlar**, 81/97/381.

¹¹⁵⁷ Taşağıl, **Gök-Türkler**, 24/97.

2.2.1.2.4. Kılıç

Çinlilerin “*k'inglo*”, Herodotos’un “*akinakes*” diye farklı şekillerde kaydettiği, Egami’ye göre ise; Türkçe “*kingirak*” (iki yanı keskin düz kama) kelimesinden türeyen kılıç veya kamalar bütün Orta Asya toplulukları tarafından oldukça mahir bir şekilde kullanılmıştır. Çoğu bir Savaş Tanrısına tapan ve bunun maden işçiliğini ve silahları icat ettiğine inanan bu topluluklar kılıçları da bu tapındıklarının bir simgesi gibi görmüşlerdir.¹¹⁵⁸ Esasen kılıç ve onun benzeri türdeki silahların, ömürlerini at sırtında geçiren Orta Asyalı toplulukların bir icadı olma ihtimali oldukça kuvvetli bir durumdur. Zaten kılıç her zaman bu topluluklar tarafından oldukça itibar gören bir silah olmuş ve batıda asla böyle bir itibara ulaşmamıştır.¹¹⁵⁹ Bozkır Türkleri açısından hakimiyet ve hükümdarlık sembollerinden kabul edilen kılıçlar, ayrıca gücü ve yiğitliği de temsil etmiştir. Hakimiyet kemerine astığı kılıcı ile, başkomutanlığını ve hükümdarlık yapma gücünü vurgulayan Türk Kağanları bu düşünce ile öldükten sonra dahi kılıçlarını yanlarından ayırmamış bu nedenle Türklerin hakim olduğu coğrafyaların her yerinde kağan kurganlarından kılıçlar çıkarılmıştır.¹¹⁶⁰

Türk lehçelerinin çoğunda bizdeki gibi kılıç olarak anılan bu savaş aletini kama veya hançerden ayıran özellik boyu ile ilgilidir. Arkeoloji bilimi genelde 40 cm üzerinde olan ince, uzun ve kesici silahlara kılıç demektedir. Genel olarak düz ve eğri olmak üzere ikiye ayrılan kılıçların; ayrıca iki yanı keskin olanları olduğu gibi tek tarafı keskin olanları da mevcuttur. Tutulacak yerine “*kabza*”, bıçak kısmına ise “*namlu*” denilen kılıçların bir de kabza ile namlu arasında rahat tutmayı ve vuruş sırasında eli kaydırmamayı sağlayan bir siperi vardır ki buna da “*balçak*” denir. Bazı kılıçlarda balçağın bir köprü gibi kıvrılarak eli darbelerden korumayı amaçlayan kısmı vardır bu kısma ise “*balçak kavisi*” veya “*kabza siperi*” denir.¹¹⁶¹

¹¹⁵⁸ Esin, *Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, 4.

¹¹⁵⁹ Haedeke, 128.

¹¹⁶⁰ Koçak, *Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri*, 80-82.

¹¹⁶¹ Nebi Bozkurt, *Kılıç, İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXV, Ankara, 2002, 405-406.

Çok eski zamanlardan beri birçok defalar yağma edilmesine rağmen Tagar kültürüne ait mezarlardan çok sayıda buluntu elde edilmiştir. Çoğunlukla erkeklerin bazen de buluntulardan savaşçı olduğu anlaşılan kadınların mezarlarından elde edilen silahlar arasında oldukça meşhur olan iki yanı keskin düz kamalar bu isimle anılmışlardır.¹¹⁶² Bu şekli ile bir savaş aracı olarak da tanımlayabileceğimiz kınırak Kaşgarlı'nın eserinde de; “*et ve hamur kesilen satıra benzeyen büyük bıçak*” şeklinde tarif edilmiştir.¹¹⁶³ Onun bu tanımlaması ve Kırgız Türklerinin de yaygın olarak mutfak bıçaklarına “*kangarak*” diyor olmasından işaretle, Bahaeddin Ögel de bu bıçağı mutfak aletleri arasında göstermiştir;¹¹⁶⁴ fakat Kaşgarlı'nın tanımından biz bu yorumu çıkaramadık. Çünkü Kaşgarlı burada kınırak'ı tarif ederken belki de eserini okuyanların nasıl bir bıçak olduğunu hayal edebilmesini istemiş bu yüzden onun şeklen satıra olan benzerliğine vurgu yapmıştır. Nitekim eserin hiçbir yerinde bu bıçağın kullanım alanı ile ilgili bir bilgi yer almamaktadır. Buna karşın Zeki Velidi Togan'ın aktardığına göre; M.Ö. 1022 senesine ait bir Çin yıllığı, kayıtlarında Hunların ecdatlarının sözü olan “*king-luk*” kelimesini “*lüks kılıç*” manasında kullanılmış ve bu sözü Türkçede “*ikiyüzlü bıçak*” anlamında kullanılan “*kingirlik*” kelimesi ile birleştirilmiştir.¹¹⁶⁵ Netice itibarıyla bozkır Türklerinin ok ve yaydan sonra en önemli silahı olan kılıç göğüs göğüse yapılan muharebeler¹¹⁶⁶ esnasında en çok tercih silah da olmuştur.

Genelde saplama amaçlı kullanılan 45-60 cm uzunluğundaki¹¹⁶⁷ İskit kısa kılıçları ise “*akinakes*” olarak bilinir ve M.Ö. 7. yüzyılda onlar tarafından Güney Rusya'ya getirilmiştir. Esasen İskitler savaş sahnelerini içeren levhalarla kulplarını ve kınlarını

¹¹⁶² Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 14.

¹¹⁶³ Kaşgarlı, Cilt III, 382.

¹¹⁶⁴ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt IV, 97-99.

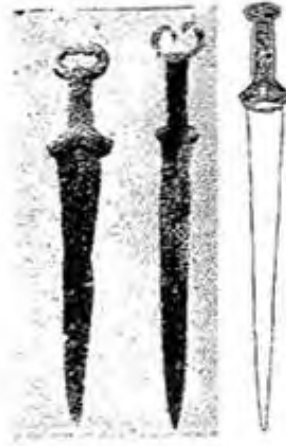
¹¹⁶⁵ Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Cilt I, 30.

¹¹⁶⁶ Bozkır Türklerinin bu tarz muharebeyi zorda kalmadıkça tercih etmedikleri özellikle Türklerden bahseden Çin yıllıklarında sık sık dile getirilmiştir. Açıkçası oldukça mahir okçular olmaları ve atı mükemmel derecede kullanarak ulaştıkları hız ve pratiklik Türkler açısından böyle savaşları tamamen gereksiz de kılmıştır. Hele ki sayıları çoğunlukla kendilerinden üstün olan Çinlilere karşı bu tarz savaşlar ordular için fevkalade yıpratıcı olabilirdi. Bu nedenle kullandıkları vur kaç taktiği ile rakip orduları yıpratırlardı. Bu taktikte düşmanın karşısına aniden çıkan Türkler onları ok yağmuruna tutar biraz mukavemet görünce çekilir sonra ilk fırsatta yine düşmanı oklarıydı. Dolayısıyla bozkır Türk savaşçısı denilince akla gelecek ilk asker tipi ile tamamen bütünleşmiş istediği her yöne okunu kolayca ve etkili bir şekilde atabilen süvariler gelmelidir. Türklerin kullandığı taktik için bkz. Gumilev, **Hunlar**, 191.

¹¹⁶⁷ Göksu, **Türk Kültüründe Silah**, 175-176.

süsledikleri kılıçları,¹¹⁶⁸ bölgeye gelmeden önce de mükemmel bir şekilde yapıp kullanabilmekteydiler. Minusinsk ve Yenisey bölgesindeki hançer buluntuları bu durumu ispat eder niteliktedir. Kısacası bu tipten eserlerin M.Ö. 1300'lerden itibaren Orta Asya'da varlığı bilinmektedir.¹¹⁶⁹

Şekil: 2.42.
Çertomlik'ten demir Akinakes
(Taner Tarhan, s.163)

İskit sanatının en zengin buluntularına sahip kurganlardan olan Kuban vadisindeki Kelermes¹¹⁷⁰ ve Ukrayna'daki Melgunov İskit kurganlarından çıkarılan kabzası ve kınları altın levhalarla kaplı, kınlarında fantastik hayvan figürleri olan, iki tarafı keskin ve kısa demir kılıçların¹¹⁷¹ genel olarak birbirine paralel iki namlusu bulunur ve uç kısma doğru kademeli olarak sivrilirler. Kabzaları genelde demirden olan bu kılıçların kabza ucu ise enine oturtulmuş kısa bir bileği taşı görünümündedir. Balçaklar genelde yere konmuş kelebeğin kanatları veya ters çevrilmiş bir kalp görünümündedir.¹¹⁷²

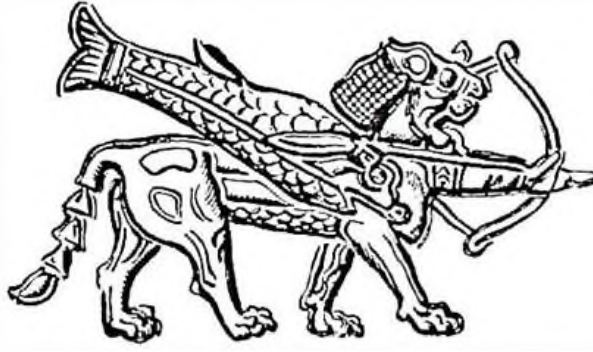
¹¹⁶⁸ Galanina, 57.

¹¹⁶⁹ Max Loehr, Ordos Daggers and Knives. New Material, Classification and Chronology. First Part: Daggers, *Artibus Asiae*, Vol. 12, No. 1/2, 1949, 25.

¹¹⁷⁰ Roger Fry, Scythian Art, *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, Vol. 42, No. 242, 1923, 221.

¹¹⁷¹ Piotrovsky, Early Cultures of the Lands of the Scythians, 19; Excavations and Discoveries in Scythian Lands, 26.

¹¹⁷² Grakov, 187.

Şekil: 2.43.

Ukrayna'daki Melgunov kurganından, İskit altın kılıç kınındaki mitolojik varlık
(Tamara Talbot Rice, s. 155)

Bunlara Geç İskit döneminde (M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren) Yunan kültüründen gelme tek kanatlı kılıçlar da eşlik etmiştir.¹¹⁷³ Nitekim M.Ö. 4. yüzyıla tarihlendirilen Çertomlik kurganından çıkarılan bir kılıç bu duruma örnektir. Yunanlar ile Persler arasındaki savaşların tasvir edildiği bu kılıç tipik tek kanatlı Yunan kılıçlarındandır; fakat aynı kurganda kabzası altın kaplı pars ve geyik kabartmaları olan tipik İskit demir kılıcı da bulunmuştur. Kabzasında İran bezemeleri de barındıran bu kılıçta İskitlerin efsanevi yarattığı bir griffon Yunan işçilere saldırırken tasvir edilmiştir.¹¹⁷⁴ Bu tarzdan griffonlar ile süslü İskit kılıçlarına Nikopolis bölgesindeki Tokmakovka köyü yakınlarında yer alan tunç çağına tarihlendirilmiş Ostroye kurganında da rastlamaktayız. Altın kaplama bir kın içinde bulunan kılıcın kabzasından yukarıya doğru klasik aslan-griffon motifi ile süslendiği ve bunların kuyruklarının da yine klasik olarak kartal başı motifleri ile bittiği görülmektedir. Genel olarak altın kaplama kabzalarda yaygın olan efsanevi kanatlı griffonlardan başka yerli unsurların etkisiyle aslan, boğa, koç, kartal ve insan kafası figürleri konulduğu da görülmüştür.¹¹⁷⁵

¹¹⁷³ E. V. Cernenko, **The Scythians 700-300 BC**, London: Osprey Publishing, 1983, 16-17.

¹¹⁷⁴ Piotrovsky, *Excavations and Discoveries in Scythian Lands*, 28.

¹¹⁷⁵ Grakov, 135/187.

Şekil: 2.44.

Çertomlik kurganından İskit Krallarının altı kılıç kabzası M.Ö. IV. yy
(Tamara Talbot Rice, s. 95)

Kuzey Kafkasya'da M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilen bu İskit kılıçlarının birçok örneğini Kuban buluntularından ele geçirilen eserler arasında da görmekteyiz. Bu kılıç örnekleri İskit öncesi ve İskit tipinin demir kılıçları ile iki metalden oluşan kılıçların geçiş biçimlerini örneklendirmesi açısından dikkat çekicidir. Buluntulardan çıkarılan tamamen demirden oluşan çubuk şeklindeki kabzalara sahip kılıçlar ile kabzaları metal olmayan kelebek veya tomurcuk şekilli çapraz korumalığa sahip erken dönem İskit kılıçları yan yana bulunmuştur. Bu buluntularda M.Ö. 5 yüzyıla dayandırılan anten şekilli ve M.Ö. 4. yüzyıla dayandırılan oval şekilli kabzalara sahip kılıçlar oldukça nadirdir. Öte yandan M.Ö. 6. yüzyılın tunç kabzalı kılıçlarında sarmal şekilde yırtıcı kediler ile kemik oyma kabzalarında meşhur griffon başları sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁷⁶ Yine Kazakistan bozkırlarındaki Güney Tagisken Mezarlığı'ndan çıkarılan M.Ö. 5. yüzyıla ait bir İskit kılıcı oldukça değerli bir eserdir. Ahşap bir kın içerisinde bulunan altın kaplama bu kılıçta eseri yapan sanatçı kılıç sapının topuzunu altın kabartma bir dağ keçisi figürü ile süslemiştir. Kılıcın bıçağı boyunca kurtlara benzeyen fantastik hayvan figürleri ise İskit geleneğinin vaz geçilmezlerindendir.¹¹⁷⁷

¹¹⁷⁶ Petrenko, 14.

¹¹⁷⁷ Yablonsky, The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction, 219.

Bu türden kılıçların M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren İskit egemenliğindeki Karadeniz'in kuzeyinde boy göstermeye başlayan Sarmatlar'da da var olduğu bilinmektedir.¹¹⁷⁸ Zamanla bölgedeki güçlerini artırarak İskit egemenliğine son veren Sarmatlar özellikle M.Ö. 2. ve M.Ö. 1. yüzyıldan itibaren Karadeniz'in kuzeyindeki birçok bölgeyi ele geçirmiştir.¹¹⁷⁹ Savaşçıların kurganlarında bozkır kültürüne ait birçok savaş aleti çıkan Sarmatlar'da İskit tipi akinakes kılıçları ile birlikte kabza korumaları (balçak) çubuk veya hafif hilal şeklinde kavisli olan kılıçlar da bulunmuştur. Kısa olanları 40-55 cm, uzunları ise 130 cm¹¹⁸⁰ civarında olan bu kılıçlardan kabzaları düz ve korumasız olanlar da vardır; fakat bunlar diğerlerine göre daha nadirdir.¹¹⁸¹ Sarmatların yönetici sınıfına ait kılıçları genelde altın kakmalarla süslenmiştir.¹¹⁸² Kulpları bazen kuş pençeleri şeklinde olan kılıçların saplarında Sibiryaya kökenli olduğunu gösteren hayvan tarzı motiflerin görüldüğü de olmuştur.¹¹⁸³ Kafkasların kuzeyindeki Sarmat kurganlarında da görülen bu türden silahlar¹¹⁸⁴ diğer konargöçerlerde olduğu gibi vücudun hemen sağına veya soluna ölünün ulaşabileceği bir şekilde yerleştirilmiştir.¹¹⁸⁵

Altay kurganlarında gerçekleştirilen kazılardan elde edilen ve M.Ö. IV. yüzyıla tarihlenen eğri uzun Türk kılıcı kabza ve korkulukları ile daha sonraki Türk kılıçları için ilk örnek olma özelliği taşıyan oldukça mühim bir eserdir.¹¹⁸⁶ İskitlerin M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren tercih etmiş olduğu bu türden uzun kılıçlar¹¹⁸⁷ Türk süvari birlikleri için oldukça önemlidir.¹¹⁸⁸ Nitekim Altay'daki Berel buluntuları arasında da Göktürlere ait sivri süvari kılıçlarına rastlanmıştır. Eğri veya düz bir gövdeye sahip olan bu sivri uçlu kılıçlar genelde halka başlı ve düz saplı üretilmiştir.¹¹⁸⁹

¹¹⁷⁸ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Demirin Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, 85.

¹¹⁷⁹ Piotrovsky, Early Cultures of the Lands of the Scythians, 25.

¹¹⁸⁰ Bu türden uzun ve korumaları olmayan kılıçlar daha çok Geç Sarmat (M.S. 3. yüzyıl) kültürünün silahlarıdır. Bkz, Moshkova, Late Sarmatian Culture, 156.

¹¹⁸¹ Barbarunova, 125-126.

¹¹⁸² Aleksei Bantikov, Conservation and Technical Analyses of the Finds from the Filippovka Kurgans, **The Golden Deer of Eurasia (Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes)**, Joan Aruz, Ann Farkas, Andrei Alekseev, and Elena Korolkova (ed.), New York: Yale University Press, 2000, 31.

¹¹⁸³ Dvornichenko, 106.

¹¹⁸⁴ Abramova, 169.

¹¹⁸⁵ Moshkova, Middle Sarmatian Culture, 139.

¹¹⁸⁶ Bodur, 13-15.

¹¹⁸⁷ Jettmar, **Art of the Steppes**, 71.

¹¹⁸⁸ Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyet Mefkuresi Tarihi**, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2009, 129-130.

¹¹⁸⁹ Hudyakov, 469.

Bu şekildeki uzun tip kılıçların da eski dönemlerden itibaren var olduğu bilinmesine rağmen Bahaeddin Ögel, Katan buluntularında rastlanılan daha küçük kılıç tiplerini Türk Kılıcının ilk örneği olarak kabul etmiştir. Ona göre; Altaylardaki eğri kılıçların en eskisi Kudırge kurganlarında, en son tipleri ise Storski mezarlarında bulunmuştur. Bu kılıç tiplerinin Güney Rusya'daki Türklere yayılışı ise daha sonraki dönemlerde olmuştur.¹¹⁹⁰

Türk kılıçlarının uç kısmına doğru artan eğriliği ve hafifliği onu diğer kılıçlardan özellikle de Avrupa kılıçlarından üstün tutan yegâne özellikleridir. Eğriliği sayesinde hafif bilek hareketleri ile düşmanın vücuduna istenilen yarayı açan Türk kılıçları hafifliği sayesinde de kendisini taşıyan ve savaş meydanlarında düşmana karşı sallayan savaşçıyı yormamaktadır.¹¹⁹¹

Altay coğrafyasındaki kurganlarda eski Demir Devrine ait birçok kılıç bulunmuştur. Özellikle demirin maden olarak işlenmeye başladığı andan itibaren mezarlardaki iskeletlerin yanlarında yoğun bir şekilde kılıçlara rastlanmıştır. Kulunda Boyundaki bir kurganda iskeletin sol tarafındaki düz, tek yüzlü, düğmeden bir sürü süsü olan ve sapı kayışla bağlanmış kılıç bunlardan sadece bir tanesidir.¹¹⁹² Esasen demirin aktif bir şekilde kullanılmasıyla beraber kurganlardan bol miktarda demir kılıç çıkarılması şaşılacak bir durum değildir. Çünkü demir gibi sağlam ve sert bir metal, kılıç gibi bir savaş aleti için oldukça uygun bir hammaddedir ve bu metalden yapılan kılıçlar bozkır Türk kültüründe de oldukça sık tercih edilmiştir. Hatta Kutadgu Biligde geçen; “*Kür Alp er kötürse yaşın teg temür, azıgıg erenlerde teşlür tamur*” yani “*Cesur Alp yıldırım gibi kılıç sallarsa, azılı savaşçıların damarı patlar*”¹¹⁹³ sözünden de anlaşıldığı üzere Türkler için savaş meydanlarında kullanılan kılıç için sadece demir demek dahi kâfi gelmiştir.

Bozkır Türk kültüründeki kılıcın yeri açısından önemli bir nokta da üzerlerine yapılan süslemelerdir. Türk kültüründe özellikle altın madeninin apliance tekniğinde bol miktarda kullanıldığından daha önce bahsetmiştik. Altay kurganlarından elde

¹¹⁹⁰ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 159.

¹¹⁹¹ Pakalın, 257-258.

¹¹⁹² Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 125.

¹¹⁹³ Yusuf Has Hacib, b.3041.

edilen altın kaplamalı kabzaya ve kan oluşunu kaplayan ince altın plakaya sahip kılıç ise, Hun döneminden itibaren Türklerin sanat ve estetik alanında vardığı noktayı göstermesi açısından oldukça önemlidir.¹¹⁹⁴ Bu kılıç sonraki devirlerde sıklıkla karşımıza çıkacak olan Türk kılıçlarının ilk örneğini oluşturmaktadır. Eğri Türk kılıcı olarak tanımlanan bu kılıcı ortadan bölen ince altın şerit ise demir üzerine yapılan altın aplike tekniğinin ilk örneklerindedir.¹¹⁹⁵

Avrupa Hunlarına ait buluntulara bakıldığında da altınının, ince levhalar haline getirilerek kılıcın kabzasında ve bıçağında kullanıldığını görürüz. Bu şekilde kılıç üzerinde oluşturulan motiflerden özellikle balık sırtı figürü Avrupa Hunlarının en yaygın kullandığı motiftir. Bu teknikle üretilen kılıç modellerini özellikle Macaristan'daki buluntularda görmekle beraber Güney Rusya bozkırlarında da görmekteyiz ki bu durum Türklerin Avrupa'ya gitmeden evvel Güney Rusya bozkırlarında varlık gösterdiğinin önemli delillerindedir. Özellikle Avrupa Hunlarının kudretli hükümdarı Atilla devrine ait buluntularda rastlanılan altın levhalarla kaplı balık sırtı kılıçlara ve kınlarına Şipovo kurganlarında sıklıkla rastlanılmıştır. Güney Rusya'daki buluntular ise Türklerin altın levhalar ile kılıçlarını kaplama konusunda oldukça ileri bir seviyeye vardığını göstermektedir. Hunlardan sonra Macar ovalarında hakimiyet kuran Avarlar döneminde kılıçlar; Avar, Hun ve Germen izlerini içine alarak melez bir yapı oluştursa da en fazla kullanılanları yine Orta Asya menşeli Türk tipi olanları olmuştur. Donapentele, İgar, Ozora ve Öskü buluntularından çıkarılan kılıçlar genelde uzun boylu, eğri ve kabzası ile bıçağı altın kaplama ile süslüdür.¹¹⁹⁶

1904 yılında Hunlara ait oldukça büyük bir miras içeren Kerç Buluntuları arasında bulunan kınının ağız tarafı ve üzerindeki altın halkaları ile kakma sanatının en seçkin örneğini teşkil eden tek ağızlı kılıç ve Kırım yarım adasının Dimitrievka mevkiinde ele geçirilen buna benzer; fakat iki ağızlı kılıç Hun Devri için oldukça mühim eserlerdir. Bu ikinci kılıcın haç şeklindeki altından yapılma kısmı, kabzası ve demiri

---

¹¹⁹⁴ Jean-Paul Desroches, Bozkır Dünyası ve Hiongnu (Hun) İmparatorluğu, **Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu**, Samih Rifat (ed.), İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, 2006.

¹¹⁹⁵ Eruz, 19.

¹¹⁹⁶ Ögel, Türk Kılıcının Menşe ve Tekamülü Hakkında, **Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 6, Sayı 5, 1948, 433-435/442-443.

oldukça iyi bir haldedir. Bu türden Hun dönemine ait kılıçlar birçok Avrupa müzesinde vardır.¹¹⁹⁷ Tek ağızlı kılıçlara eski İskit ve kuzey Rusya'nın eski kültürlerinde de rastlamaktayız. Bölgede İskitlerden yönetimi devralan Sarmatlarda da tek ağızlı kılıç örnekleri görülmüştür.¹¹⁹⁸

Kırgızların demircilik alanındaki ustalıklarının en çarpıcı örnekleri ise iki tarafı da keskinleştirilmiş yaklaşık 80-90 cm uzunluğundaki meç denilen kılıçları ve bunlardan biraz daha kısa tek tarafı keskin olan kılıçlarıdır.¹¹⁹⁹ Esasen bu ebatta uzun ve iki ağızlı kılıçların Hun döneminden itibaren kullanılmaya başlandığı buluntulardan anlaşılmaktadır.¹²⁰⁰ Kırgızlar gibi Uygurların da kılıç yapımında usta olduğuna dair kayıtlar mevcuttur. VIII. yüzyılda Semerkant Müslümanlarına esir düşen Uygurların onlara kılıç yapmayı öğrettiği bilinmektedir. Ayrıca Selçuklu devrinde Şam'da da görülecek olan savat işi ile süslü kılıçların Uygurlar tarafından yapıldığı ve bunlardan Çin'e de satıldığı kayıtlar arasındadır.¹²⁰¹ Cengiz Han dönemindeki Moğol generallerinin Uygur ustalarına kılıç ısmarladıkları ve Moğolların ellerindeki eğri kılıçların bunlar olduğu Han'ı ziyaret eden seyyahlar tarafından kaydedilmiştir.¹²⁰²

Bozkır Türkleri kendileri için bu denli önemli olan kılıçlarına mitolojik bir anlam da yüklemişlerdir. Bu geleneğin İskitler döneminde var olduğu özellikle Herodot'un kayıtlarında karşımıza çıkmaktadır. Onun "*Ares*" diye kaydettiği bu Mabut'a Batı İskitleri "*Akinakez*" demiş ve bir Savaş Tanrısı olması hasebiyle oldukça büyük saygı göstermişlerdir. Bir "*kılıç fetişi*" olarak kabul edilen Ares esasen İskitlerde 50-60 cm boyundaki demir kılıçlara verilen isimdir.¹²⁰³ Bu kılıçların küçük, etkili ve at üstünde kullanımı gayet kolay olan klasik Türk kılıçları olduğu kültür tarihçileri tarafından bilinen bir gerçektir. Herodot'un anlatımına göre İskitler tıpkı Persler de olduğu gibi bu pratik kılıçlarını bellerindeki kemerden aşağı sarkıtmış olarak sağ

¹¹⁹⁷ Fettich, 218-219.

¹¹⁹⁸ Ögel, Türk Kılıcının Menşesi ve Tekamülü Hakkında, 438.

¹¹⁹⁹ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 219.

¹²⁰⁰ David Nicolle, **Attila ve Göçer Kavimler**, Levent Cinemre (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, 13-14.

¹²⁰¹ Esin, Uygur Sanatı, **Türk Ansiklopedisi**, Cilt XXXIII, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1983, 139-140.

¹²⁰² Göksu, **Türk Kültüründe Silah**, 186.

¹²⁰³ Tarhan, İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri, 152.

baldırları üzerinde taşımışlardır.¹²⁰⁴ İskitlerin Ares'ten başka hiçbir Tanrı için tapınak kurmak, heykel ve sunak yapmak gibi bir âdeti olmadığından da bahseden Herodot, bu derece önem arz ettikleri Tanrıları adına kurban töreni dahi yapıldığını eserinde genişçe anlatmıştır.¹²⁰⁵

Çin nüshalarında Hunların yakın dövüş silahları arasında mızraklarla beraber zikredilen kılıç,¹²⁰⁶ savaş mabudu veya onun sembolü olarak kabul edilme özelliğini Avrupa Hunlarında da aynı şekilde korumuştur. Kökleri Orta Asyalı akrabalarına dayanan Avrupa Hunlarının böylesi mitolojik bir olguya sahip olması elbette yadırganacak bir durum değildir. Nitekim Bizans elçisi Priskos'un naklettiğine göre hükmettiği İmparatorluk ile V. yüzyılda Avrupa'da oldukça derin izler bırakan Atilla, bir çobanın tesadüfen toprakta gömülü bir şekilde bulunduğu kılıcı kendisine getirmesini Ares'in bir işareti olarak kabul etmiştir. Atilla'ya göre bu kılıç dünyanın hükümdarı olarak tayin edildiği ve Ares'in de kendi kılıcını ona vererek savaşlarda başarılı olmasını bahsettiği anlamına gelmekteydi.¹²⁰⁷

Görüldüğü üzere en eski dönemlerden itibaren bozkır Türk kültüründe önemli bir savaş aleti olarak yer alan kılıç hemen her dönem Türk boylarında bu özelliğinin yanı sıra kutsal bir obje olarak da karşımıza çıkmıştır. Her ne kadar Türklerin asırlarca uyguladığı vur-kaç taktiğinden dolayı savaşlarda ok gibi birincil silah olarak tercih edilmese de göğüs göğüse yapılması gereken mücadelelerde vazgeçilmez bir savaş aleti olarak önemli bir vazife üstlenmiştir. Bu nedenle diğer toplumlarda olduğu gibi

---

¹²⁰⁴ Herodot, VII, 61.

¹²⁰⁵ Herodot, IV, 30-32. Eserde Ares adına yapılan tören şu şekilde kaydedilmiştir: “Resimler, atlar ve tanrı evleri yapmak Ares hariç pek adet değildir. Her bölgede kabine başkanının yanındaki toplantı yerlerinde bu tanrı adına, şu örnek üzere bir tapınak yükselir; Üç stadia¹²⁰⁵ eninde ve üç stadia boyunda bir alana, üç stadia'dan az alçak ve ince dallardan yapılma demetler yığılır. Tepesi; eni ve boyu eşit dörtgen bir terastan oluşan yığının üç yanı dimdik iner, üstüne ancak bir eğim verilmiş olan dördüncü yandan çıkılır. Her yıl yüz elli araba dolusu yeni odun getirilip yığına eklenir ve bu yığın böylece sıkılaştırılır. Aksi takdirde ise fırtınalar yüzünden sürekli olarak çöker. Bu tepenin en üstüne demirden yapılma bir kılıç dikilidir, bu kılıç çok eski olduğu için her bölgeden saygı görür ve Ares heykeli işte budur. Bu kılıca her yıl sürü hayvanları kurban edeceklerdir. Tabii ki at öbür tanrılardan daha cömertçe kurban edilir. Savaşta esir aldıkları zaman, bunların yüz tanesinden birini kurban ederler, ama hayvanlar için yapılan töreni yapmazlar. Başının üzerine şarap serperler, kafayı bir lenger üzerinde keserler, lengeri odun bağlarının tepesine taşıyıp içinde bulunan kanı kılıcın üzerine boşaltırlar. Yukarıda olan budur; o sırada aşağıda, kutsal tepeciğin yanında şu tören yapılır; Kurban edilen adamların sağ kollarını elleriyle beraber omuz başlarından keserler, gökyüzüne doğru fırlatırlar, öbürlerini de kurban ettikten sonra giderler. Kol nereye düştüyse orada, gövde de bir başka noktada, olduğu yerde kalır”.

¹²⁰⁶ Han Hanedanı Tarihi, 1.

¹²⁰⁷ Eckhardt, 130.

Türklerde de demirin gerçek anlamda işlenmeye başlamasıyla sayı olarak büyük artış göstermiştir.

2.2.1.2.5. Hançer (Bügde veya Bükte)

Genel olarak uç kısımları eğri iki tarafı keskin bir şekilde üretilen hançerler¹²⁰⁸ Oğuzlarda “*bükte*” eski Türklerin çoğunda ise “*bügde*”¹²⁰⁹ olarak isimlendirilir ve esasen büyük bıçakların silah olarak kullanılanlarıdır.¹²¹⁰ Nitekim Kaşgarlı Mahmut eserinde bu aletlerin birer silah olarak kullanıldığını şu sözü ile dile getirmektedir; “*yaging taba titrü bakıp bükden bile....*” yani “*düşmandan yana dik gözle bakıp hançerini bile...*”. Yine aynı eserde bir adamın başka bir adamı hançerlediğini ifade etmek için kullanılan “*ol anı bükdeledi*” sözü de bu aletlerin birer silah olarak kullanıldığına örnek teşkil etmektedir.¹²¹¹

Ebat olarak kılıçlardan küçük olan;¹²¹² fakat Türk Kültüründe hakimiyet ve hükümdarlığın sembollerinden kabul edilen hançerler¹²¹³ türlerine göre çeşitli uzunluk ve büyüklüklerde olabilmektedir. Örneğin; Altay-Sayan bölgesinin Tunç Devri ikiyüzlü hançerleri muhtelif uzunluklarda olup 13 ile 27 cm arasında ölçümler yapılmıştır. Saplarının ucunda halkaya ender rastlandığı düşünüldüğünde bunlarında kuşaklarda taşındığı neticesine varmak çok güç olmayacaktır. Bu devrin hançerleri bütün olarak değerlendirildiğinde bıçaklara nazaran daha zarif ve temiz oldukları görülmektedir. Saplarının uçlarında genellikle süslü bir topuz olan hançerlerde ayrıca düşmana vururken sıkıca tutulabilmesi için sap ve yüz arasına iki taraflı bir çıkıntıda eklenmiştir. Sona doğru bir uç şeklini alan iki taraflı yüzde ayrıca kan olukları da bulunmaktadır.¹²¹⁴

¹²⁰⁸ Pakalın, 727.

¹²⁰⁹ Kaşgarlı, Cilt I, 31.

¹²¹⁰ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt IV, 97.

¹²¹¹ Kaşgarlı, Cilt I, 418; Cilt III,272/352.

¹²¹² Pakalın, Cilt II, 17.

¹²¹³ Koçak, **Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri**, 82.

¹²¹⁴ Radloff, **Sibirya’dan**, Cilt II, 95.

Yukarı Lena ve Angara Irmağı kıyılarında olduğu gibi Baykal Gölü'nün her iki kıyısında da Glaskova halkının Erken Tunç kültürü yayılım göstermiştir. Bu Kültüre ait en önemli kalıntılardan biri olan Selanga vadisindeki bir çocuk mezarı oldukça dikkat çekicidir. Burada Glaskova tipi nefrit taşından yapılmış bir baltanın yanında yer alan Karasuk tipi sapının dibinde karakteristik sivrilikler bulunan tunç ya da bakır bir hançer ele geçirilmiştir. Bu hançer normalde Baykal çevresinde görmeye alışık olduğumuz Karasuk metalürjisinin Baykal ötesinde diğer kültürlerin etkisinden bağımsız bir şekilde olgunlaşmaya başladığını göstermektedir.¹²¹⁵ Ayrıca Glaskovo kültürünün M.Ö. 1800 - M.Ö. 1300, Karasuk kültürünün ise M.Ö. 1300 – M.Ö. 800'lere tarihlendirildiği düşünülürse buradaki eserlerin M.Ö. 1300'lere yani Glaskova kültürünün sonu ile Karasuk kültürünün henüz başlarına denk geldiği ve taş ile bakırın kullanıldığı bakırtaş kültürünün yaşandığı görülecektir.

Bozkır Türk kültürünün önemli evrelerinden olan Tagar Dönemi tunç hançerleri saplarının alt ve üst kısımlarına göre değişik şekillerde olurdu. Genelde sapının alt kısmı haç şeklinde olup üst kısmı giydirilmiş olan hançerler ve sapının alt kısmı kelebek şeklinde olup üst kısmı silindir şekilli, halka şekilli veya hayvan figürleri şeklinde olan hançerler olmak üzere iki tipleri bulunmaktaydı. Kültürün sonuna doğru yerini demir hançerlere bırakan tunç hançerler M.Ö. IV ve III. yüzyıllarda minyatür denilecek kadar küçülmüş; fakat şekilleri değişmemiştir.¹²¹⁶

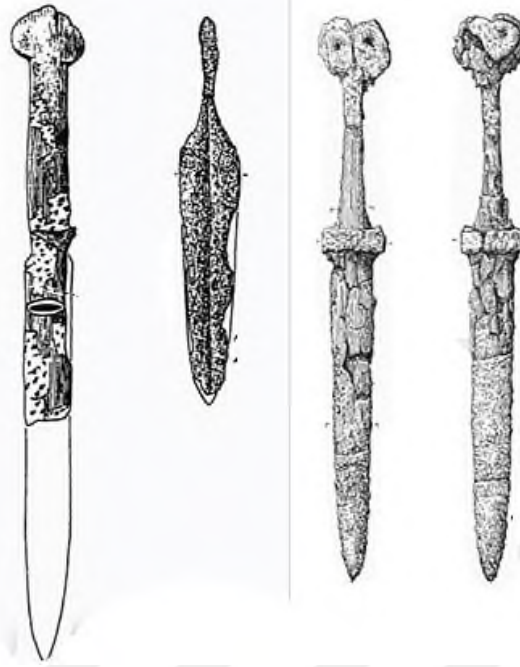
Bu tarzdan iki tarafı keskin hançerlere erken İskit dönemindeki tunç hançerler de örnek gösterilebilir. Tuva bölgesindeki Arzhan kurganından çıkarılan İskit tunç hançerleri iki tarafı keskin ve dar kanat biçimli korumalara sahiptir.¹²¹⁷ M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren Sibiry kurganlarında yoğun bir şekilde görmeye başladığımız tunç hançerler Minusinsk merkezli olmak üzere bir taraftan Hun çağı Ordos'una diğer taraftan Macar ovalarına yayılmıştır. Genel olarak ince, hafifçe eğik ve kabzası ince işlenmiş geyik kafası ile biten Minusinsk hançerleri zamanla tüm Moğolistan'da kullanılmıştır.¹²¹⁸

¹²¹⁵ Okladnikov, Tarihin Şafağında İç Asya, 128

¹²¹⁶ Bokovenko, Tagar Kültürü, 531.

¹²¹⁷ Bokovenko, Tuva During The Scythian Period, 269.

¹²¹⁸ Grousset, 35.

Şekil: 2.45.
Hun hançerleri
(Ali Toraman, s.180)

Ordos buluntuları arasında da sıklıkla karşımıza çıkan hançerler genel olarak yuvarlak kulp şeklindeki saplara sahip olan hançerler, düz saplı hançerler, çeltikli bıçakları olan hançerler, genelde keçi veya geyik gibi boynuzlu hayvanların kafalarının üzerlerinden boynuzları oval bir şekilde üstte birleşerek oluşturulan çerçeve saplı hançerler, içi boş oval saplı hançerler, topuz ve anten şeklindeki saplara sahip olan hançerler olarak sınıflandırılmıştır.¹²¹⁹ Hem saplarında hem de bıçaklarında süslemelerin hiç ihmal edilmediği bu hançerlerden birinden örnek teşkil etmesi açısından bahsetmek yerinde olacaktır. Buna göre; sapının bir yüzü dört adet kuş figürü ile süslü olan hançerin diğer yüzünde ise üç tane kaplan figürü mevcuttur. 26.7 cm uzunluğunda olan bu hançerin sapı hariç orta kısmı boydan boya bir kuş frizi ile süslenmiştir. İki tarafı keskin olan hançerde klasik kan olukları da mevcuttur.¹²²⁰

Demir hançerlerde de Tunç Dönemi hançerlerin hemen hemen bütün özelliklerini görmekteyiz. Demir hançerlerde Tunç Dönemi hançerleri gibi yüz ve sap tek bir parçadan oluşmuştur. Tunç Devrinin süslerinin bile taklit edildiğini gördüğümüz bu eserlerde önemli bir farklılık ise hayvan şekillerinin yerini kavisli hatlara

¹²¹⁹ Loehr, 26-59.

¹²²⁰ Andersson, Ordos Bronzes, 146.

bırakmasıdır.¹²²¹ Çift tarafı keskin demir hançerlerin oldukça güzel örneklerine Göktürk dönemi eserleri arasında rastlanılmaktadır. Namluları ve kabzaları genellikle düz olan bu hançerler genel olarak; korumalı olan, korumalı olmayan, namlusu üçgen şekilli olan ve namlusu omurgalı olan diye dört grupta toplanmaktadır. Balballar üzerindeki tasvirlerden anlaşıldığı kadarıyla Göktürklerde bu hançerler genellikle kemerin ön kısmına takılmaktaydı.¹²²²

Meşhur Esik kurgandaki Altın Elbiseli Adam'ın mezarından çıkarılan hançer Demir Devri eserlerindeki hayvan motiflerinin uzuvlarında kullanılan kavisli hatlara örnek teşkil etmektedir. Esik kurganın en önemli buluntusu olarak değerlendirilen ve elbisenin kemerinde takılı olduğu düşünülen hançer mezardan çıkarılan diğer eşyalar gibi altın tel ve levhalarla süslenmiştir. Sapının yukarısında kafaları birbirine dönük olan iki griffon kafası bulunmaktadır. Gagaları abartılı bir şekilde kıvrık olan bu mitolojik hayvanların gözleri ve kulakları da kıvrımlarla belirtilmiştir.¹²²³

2.2.1.2.6. Savaş Baltaları

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla eski Türkçede daha çok “*baldu*”¹²²⁴ olarak isimlendirilen bu alet bugünkü Türk lehçelerinde ise; “*balta*,”¹²²⁵ *balto*, *baltu*, *baltur*,¹²²⁶ *balga*,¹²²⁷ ve *baltı*,¹²²⁸ isimleriyle birbirine benzer şekilde yer almaktadır. Sadece Yakut Türklerinde bu kullanımlardan farklı olarak “*süga*” veya “*süka*”¹²²⁹ şeklinde ifade edilmesi Moğol dilinin etkisiyle alakalı görülmektedir. Moğolcada “*süke*”¹²³⁰ dilimizdeki baltanın karşılığıdır ve Yakut Türkçesine biraz farklılaşarak girmiştir.

¹²²¹ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 113.

¹²²² Toraman, 201.

¹²²³ Murat Arık, **Esik Kurganı, Buluntuları ve Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Bilim Dalı, Ankara, 2008, 28.

¹²²⁴ Kaşgarlı, Cilt I, 14/418; Yusuf Has Hacib, b. 1736/2055/2140/2141/2143/2377/2961.

¹²²⁵ Yudahin, 85; Pekacar, 60.

¹²²⁶ Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi**, 32

¹²²⁷ Öner, 45.

¹²²⁸ **Hakasça-Türkçe Sözlük**, 359.

¹²²⁹ Eren, 37.

¹²³⁰ **Mukaddimetü'l Edep**, b. 221.

Codex Cumanicus’da da balta şeklinde kaydedilen¹²³¹ ve kaynaklar¹²³² ile arkeolojik buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla esasen savaşlarda kullanılmak üzere icat edildiği düşünülen bu aletler Orta Asya’da Andronovo kültüründen itibaren yer almaya başlamıştır.¹²³³ Üzerleri çizgi veya kabartma şeklinde bozkır hayvan üslubunun tipik motifleri ve geometrik desenlerle süslü olan bu baltalar bozkır Türklerinin en eski savaş aletlerinden biridir.¹²³⁴

Tanrı dağlarının 300 metre yüksekliğinde bulunan Arpa nehri buluntuları ve Alma-Ata’daki tunç baltalar bu bölgeye Altay dağları yolu ile gelen Andronovo insanına aittir. Yine Kuzey Kırgızistan’ın Sukuluk buluntuları arasında ele geçirilen altı adet tunç balta ve diğer eserler artık tunç çağının bölgede yaşanmaya başladığına önemli bir delil olarak görülürken, Katun nehri kenarındaki buluntulardan anlaşıldığı üzere bu türden savaş eserleri Mayemir kültüründe de devam etmiştir.¹²³⁵ Hun döneminde de kullanıldığı bilinen tunç baltalar, Anderson tarafından sınıflandırılan Hunlara ait Ordos eserleri içerisinde de yer almaktadır.¹²³⁶

Şekil: 2.46.
Ordos buluntularından tunç balta başı
(Johan Gunnar Andersson, 165)

¹²³¹ **Codex Cumanicus**, 86.

¹²³² Özellikle Kutadgu Bilig’de yedi yerde ismi zikredilen bu aletler; “*Negü tir eşitgil ajun tutguçı, Kılıç baldu birle yağıg utgucu*” yani “*Ne der dinle dünyayı elinde tutan, Kılıç ve baltayla düşmanını yenmiş olan*” savında olduğu gibi her daim kılıçtan sonra ve onunla beraber anılan vazgeçilmez bir savaş aleti olmuştur. Bkz Yusuf Has Hacib, b. 1736/2055/2140/2141/2143/2377/2961.

¹²³³ Eren, 37,

¹²³⁴ Tarhan, *Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler*, 600.

¹²³⁵ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 23-24/34-35.

¹²³⁶ Andersson, *Selected Ordos Bronzes*, 143-154.

Özellikle batı kanadı ile Altay ve Tanrı dağlarında Hayvan Üslubu olarak anılan meşhur Orta Asya sanatını meydana getiren Karasuk¹²³⁷ dönemine ait olan tahta sapa sokulan yeri altıgen ve üst kısmında dışbükey bant şaftları bulunan tunç balta başları oldukça yaygındır.¹²³⁸ Bu şekilde tunç baltalara Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in Kuzeyinde M.Ö. 7. yüzyıldan başlayarak uzunca bir süre hüküm sürmüş İskit kurganlarında da rastlamaktayız.¹²³⁹ Herodot'un naklettiğine göre efsaneler ve ant içme törenlerinde sıklıkla adı geçen savaş baltaları İskitlerin vazgeçilmez silahlarındandır. Hatta İskitlerin kurucusu üç kardeş efsanesinde düşen altın nesnelere arasında balta da yer almaktadır.¹²⁴⁰ Çeşitli tip ve boyutları olan İskit baltalarının çoğu dar, keskin ağızlı ve dikdörtgen şeklindedir. Çok azında kazma olarak kullanılan kısmın üst tarafında yuvarlak bir çekiç vardır. İskit savaşçılarının kurganlarından otuza yakın çıkarılan baltaların sapa geçen delikleri genelde yuvaraktır.¹²⁴¹

Şekil: 2.47.

Angara buluntularından tunç balta ve kazma başları
(E H Minns, s. 247)

Kuban'daki Kelermes kurgan örneğinde olduğu gibi hayvan figürlü ve altın kaplamalı olanlarının da var olduğunu bildiğimiz baltalar, İskit eserleri üzerindeki tasvirlerde ve heykel betimlemelerinde de kullanılmıştır. Örneğin; Khersones ve Janov'da kemerinin sağ tarafında baltalar bulunan iki savaşçı heykeli ele geçirilmiştir. Yine Solocha kurganındaki bir yay sadağı ile Çertomlik kurganındaki

¹²³⁷ Jettmar, *The Altai Before The Turks*, 154-156.

¹²³⁸ Okladnikov, *Tarihin Şafağında İç Asya*, 125-126.

¹²³⁹ Melyukova, *Scythians of Southeastern Europe*, 46.

¹²⁴⁰ Herodot, IV, 3.

¹²⁴¹ Loehr, *The Stag Image in Scythia and the Far East*, 64-65.

bir kılıf üzerinde ellerinde savaş baltaları olan genç İskit savaşçıları tasvir edilmiştir.¹²⁴²

Özellikle Altayların kuzey kısmına coğrafi olarak yakınlığından dolayı kültür alışverişinin çok olduğu Minusinsk havzasında Demir Çağında (M.Ö. IV.-M.Ö. III. yüzyıl) baltalar kısmen tunç kısmen de demirden üretilmiştir.¹²⁴³ Göktürk döneminde ise hafif silahlı atlılar tarafından kılıçtan sonra oldukça yoğun bir şekilde kullanılan savaş baltalarının demir başlıklı olanları tercih edilmiştir.¹²⁴⁴

Tagar Tunç Çağının savaş baltaları da oldukça karakteristik bir yapıdadır. Erken dönemlerde baltaların bir tarafı oval çekiç şekilli, diğer tarafı ise uzun bir zıvana üzerinde çokgenli veya mantara benzer bir kazma şekline sahiptir. İlerleyen zamanlarda zıvana kısaldığı gibi kazma da dağ keçisi ve geyik gibi hayvan şekillerinden oluşmaya başlamıştır. Kesici kısmı bazen vahşi kuş başları veya domuz gibi yabani hayvan figürleri şeklinde hazırlanan Tagar baltalarının zıvanalarında çoğu zaman oldukça ince işçilikte hayvan figürleri de yer almıştır.¹²⁴⁵

Hazar coğrafyasında bulunan Saltovo kurgan kazılarında erkek bir ölünün hemen yanında demirden yapılmış 17 cm boyunda bir savaş baltası yine Türk kültürüne özgü şekilde üretilmiştir.¹²⁴⁶ Yine Ordos Tunçlarının Mayer koleksiyonunda bulunan bir savaş baltası türünün en güzel örneklerinden biridir. Baltanın sapa takılan ve iki tarafı açık olan soket kısmı 8.5 cm'dir. Bıçağı ise dairesel bir şekilde ve tam ortasında bir baklava deseni vardır. Soket ile bıçağın birleştiği yerden başlayan iki kanatlı iki ok ucu bulunmaktadır. Bunların uç kısımları baklava deseninin iki köşesine kadar ulaşır ve onu tam ortalarına alırlar. Hem baklava hem de ok ucu desenleri kendinden kabartmalıdır ve bıçağın sadece bir yüzünde yer alırlar bu tip baltaların diğer yüzü desensizdir.¹²⁴⁷

---

¹²⁴² Grakov, 188-189.

¹²⁴³ Grousset, 35.

¹²⁴⁴ Hudyakov, 473.

¹²⁴⁵ Bokovenko, The Tagar Culture in the Minusinsk Basin, 302-303.

¹²⁴⁶ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 232.

¹²⁴⁷ Andersson, Ordos Bronzes, 150.

2.2.1.2.7. Keltler

Bakır veya tunçtan yapılmış olan keltler çeşitli şekil ve büyüklükte bulunmaktadır. Kaba şekilde olanların yanı sıra oldukça zarif ve ince işlenmiş olanları vardır ki bunlar süs eşyası olarak kullanılmıştır. Silahla arasında sınıflandırdığımız keltler de tıpkı diğer kesici ve delici aletler gibi aynı zamanda başka işler içinde kullanılmıştır. Bunlar arasında silahtan başka balta şeklinde ve altın yıkama yerlerinde çakıl kırmak için sivri çekiç olarak kullanılanlarda olmuştur.¹²⁴⁸

Genellikle uzunlukları genişliklerinin bir buçuk katı kadar olan keltler dirsek şeklinde bir ağacın kısa koluna bağlanarak kullanılmıştır. Yüzleri ya yukarı kısmı ile aynı ya da daha dardır. Yukarı kısmının ya iki tarafında iki kulak ya da geniş tarafının ortasında bir kulak vardır ve buradan sapa bağlanarak kullanılır. Çok küçük olan bazı keltlerde ise geniş tarafında delikler bulunur, bunlar ise sapa çivilenerek kullanılmıştır.¹²⁴⁹

Bozkır Türklerinin keltleri hakkında bilgi sahibi olmak için en önemli buluntular İskit kurganlarından elde edilmiştir. İskit eserleri arasında sıklıkla gördüğümüz keltlerin bu medeniyette farklı kullanım alanları olduğu bilinmektedir. Arzhan kurganlarından anlaşıldığı kadarıyla ağaç işleme konusunda oldukça ileri bir seviyeye ulaşan İskitler bu işlemlerde birkaç tür kelt kullanırlardı. Bunların en yaygın olanları ise üç ile altı cm genişliğinde dikdörtgen bir bıçağı ve bıçağı mile bağlamak için bir halkası olanlarıdır.¹²⁵⁰

2.2.1.2.8. Savaş Boruları (Burguları)

Boru yapım malzemesinin her zaman için metal olduğunu ifade etmek elbette doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Diğer medeniyetlerde olduğu gibi Türklerde gerek ağaç gerekse de hayvan boynuzlarını yapacakları borular için ana madde olarak kullanmışlardır. Fakat ham maddesi ağaç veya boynuz olan borular savaş

¹²⁴⁸ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 96.

¹²⁴⁹ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 96.

¹²⁵⁰ Bokonov, *Tuva During The Scythian Period*, 277-278.

mevhanlarında kullanılmamıştır. Bunlar Türk kültüründe av, özellikle de geyik avında kullanılmışlardır. Avcılar bu türden borularla dişi geyik sesi çıkararak, özellikle erkek geyikleri yanlarına çekmişlerdir. Bizim bahsettiğimiz savaş boruları ise metalden yapılmış olanlarıdır. Türkler bu metal boruları da erken çağlardan itibaren kullanmışlardır. Nitekim kaynakların verdikleri bilgilere göre; Alparslan döneminde kullanılan ve “*boru-i pirang*” denilen madenden yapılmış borular, eski dönemlere tarihlendirilen bakır sipsiler ve Altay Türk kültür çevresinde kullanılan bakır “*komurga*” adlı borular, Türklerin erken çağlardan itibaren metalden yapılmış boruları kullandığını göstermektedir.¹²⁵¹

Ordos Tunçlarında bahsi geçen metal savaş borularına örnek teşkil edecek buluntular ele geçirilmiştir. İki adet örneğin mevcut olduğu borulardan birincisinin dışı dört adet geyik frizi ile dekore edilmiştir ve 14.1 cm uzunluğundadır. Yapısının oldukça yumuşak olmasından bakır karışımının yüksek olduğu tahmin edilen ve kendinden eğik çizgilerle yükseltilmiş dekorları olan ikinci boruda ise ortalama 3 cm uzunluğunda, timsah veya kertenkele başını andırarak zoomorfik (üsluplaştırılmış hayvan biçimi) bir izlenim sunan metal halkalarla tutturulmuş 6 adet zincir vardır.¹²⁵²

Şekil: 2.48.

Ordos buluntularından tunç savaş boruları
(Johan Gunnar Andersson, s. 157-155)

¹²⁵¹ Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, Cilt VIII, 342/390.

¹²⁵² Andersson, 146-147.

Kaşgarlıya göre “*borguy*” üflenerek çalınan bir boru türüdür.¹²⁵³Türk kültüründe “*burgu*” olarak da anılan bu boruların en önemli kullanım alanı ise savaş meydanları olmuştur.¹²⁵⁴ Her ne kadar bu durumla ilgili Göktürk dönemine ait bir kayıta rastlanmamış olsa da Göktürk ve Uygur devlet geleneğinin hâkimiyeti altında uzun süre hayat sürmüş ve elbette onlardan kültürel manada etkilenmiş olan Hıtalara ait belgelerde ordunun sevk ve idaresi için şu ifadeler kullanılmıştır; “*Davullara üç kez vurma harekete geçmek için bir işaret iken, boru sesi ise orduyu hemen durdururdu*”.¹²⁵⁵

Türk kültür tarihi açısından oldukça kıymetli bilgiler elde ettiğimiz Dede Korkut hikayelerinde de çalınan boruları genelde savaşın habercisi olarak ve yine davul ile beraber görmekteyiz. Salur Kazanın hikayesinde geçen; “*Adı güzel Muhammed’e salavat getirdiler, hızlıca kafire at saldılar kılıç çaldılar. Gumbür gumbür davullar çalındı, burması altın tunç borular çalındı.*” şeklindeki ifadelerin aynı veya benzerlerinin, Dede Korkut hikâyelerinde savaş durumları için sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Sadece Öşün Koca Oğlu Segrek hikayesinde, Öşün Koca’nın oğulları evlerine sağ salim dönünce, bu mutlu anı kutlamak için; “*Gumbür gumbür davullar çalındı, burması altın tunç borular çalındı.*” şeklinde bir ifade geçtiğini görüyoruz ki, bu durum bize sevinç durumlarında da aynı uygulamanın olduğunu göstermektedir.¹²⁵⁶

Göktürkler dönemindeki vesikalara bakıldığında vakit tıpkı davul ve sancak gibi borularında hükümdarlığın sembollerinden olduğu görülmektedir. Göktürk Kağanı yabgu unvanı alarak tahta çıkınca Çin imparatoru ona elçisi vasıtasıyla hediyeler göndermiştir. İmparatorun gönderdiği bu hediyelerin arasında olan davul, sancak ve boru Göktürk Kağanının hükümdarlığının Çin tarafından tanınması anlamına gelmektedir. Yine sadece devletlerarası ilişkilerde değil Göktürkler döneminde önemli atamalarda da bu üçlü atanana beye veriliyordu. Elbette verilecek davul ve borunun sayısı atanana kişinin rütbesine göre değişiklik göstermekteydi.¹²⁵⁷

¹²⁵³ Kaşgarlı, Cilt III, 241.

¹²⁵⁴ Koçak, *Eski Türk Devlet Gelenekleri ve Törenleri*, 154-155.

¹²⁵⁵ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt VIII, 336.

¹²⁵⁶ Özçelik, *Dede Korkut –Dresden Nüshası-*, Cilt II, 651/685/755.

¹²⁵⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt VIII, 332.

2.3. At ve Metal

Türk kültürü için kullanılan “*atlı kültür*”, “*göçebe kültürü*” ve “*atlı göçebe kültürü*” gibi ifadelerin yanlış ya da eksik olduğunu belirten Kafesoğlu’na göre; bozkır kültürü “*at*” üzerine kurulmuş olmakla beraber prensipleri yalnız At dan ibaret değildir. Bunun yanında demir de vardır. At ve demir bozkır kültürünün iki temel unsurudur.¹²⁵⁸

Konargöçer hayatın en önemli uğraşlarından olan At, bozkır Türk’ünün her alanda fayda gördüğü ayrılmaz bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bozkır Türk’ü onun üzerinde göç eder, sürülerini yönetir, avlanır, savaşa gider, dini inançları doğrultusunda kurban eder ve gerektiğinde süslü koşum takımları ile donatarak sahibiyile beraber kurgana gömerdi.¹²⁵⁹ Öyle ki Türk Kültürü hakkında malumat veren eski kaynaklar bir Türk’ün her zaman yanında atı olduğundan bahseder. Tarihte başka hiçbir hayvanla bu denli içli dışlı olmayan Türkler bir inanişaya göre at ile beraber yaratılmıştır.¹²⁶⁰

Türkler tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren bu zor şartlardaki bozkır coğrafyasında her daim yanlarında olan atları ile sıkı bir bağ kurmuştur. Bu öyle bir bağlılıktır ki; Çinliler bu durum için “*Türklerin hayatı atlarına bağlıdır*” gibi iddialı fakat gerçeklikten uzak olmayan bir söylem kullanmışlardır.¹²⁶¹ Türklerin at ile olan bu bağları ve onların hayatındaki yeri sadece yazılı belgelerden de ibaret değildir. Bozkır yaşantısının karakteristik temsilcisi olan Kurgan geleneğinden elde edilen arkeolojik veriler at ve at arabası unsurunun kazılardan elde edilen silah ve bir takım araç gereçler kadar yoğun olduğunu göstermektedir. Bu durum at kültürünün Türk’ün kurgan geleneğindeki esas unsurlardan olduğuna önemli bir delil olarak kabul edilmiştir. Zaten hayat tarzları gereği at ve at arabası kültürünün Türkler açısından hayati bir öneme sahip olduğunu bilmekle beraber kurganlardan elde edilen, at iskeletleri, koşum takımları, at tasvirleri ve at arabası kalıntıları

¹²⁵⁸ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 214-226.

¹²⁵⁸ Diyarbakırlı, **Hun Sanatı**, 109.

¹²⁵⁹ Tarhan, *Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler*, 598.

¹²⁶⁰ Gömeç, *Türk Kültüründe At*, **Geçmişten Günümüze Bozkır**, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya, 06-08 Mayıs 2016, 820.

¹²⁶¹ Emel Esin, *The Horse in Turkic Art*, **Central Asiatic Journal**, vol. 10, no. 3/4, 1965, 167-168.

kaynaklardan elde ettiğimiz bu bilgilere somut birer delil oluşturması açısından son derece önemlidir.¹²⁶² Bu arada gerek at için kullanılan koşum takımları ve süslerindeki gerekse de at arabalarındaki parçalar için vazgeçilmez unsur olan metal malzemelerin yoğunluğu “At” ın bozkır kültüründe etkin bir şekilde kullanımı için metale olan ihtiyacı gözler önüne sermektedir. Bizim çalışmamızda bu bölüme değinmemizin temel sebebi de bu ihtiyaçtan kaynaklıdır

Dünya tarihinde yer almış bütün kültürlerin kendilerine has özellikleri olmuştur. Bozkır kültüründe ise hayvan özellikle de at besleyiciliği oldukça mühim bir yer edinmiştir. Bu durum zamanla öyle bir hal almıştır ki bozkır denildiği zaman akla ilk gelen tanımlama atlı kültür olmuştur. Açıkçası Türklerin ilk yurtları olan bugünkü Moğolistan toprakları hayvan yetiştiriciliği açısından oldukça uygun bir coğrafya idi. Türklerin devletlerinin başkentlerini burada kurmak için gayret göstermesindeki temel nedende bundan kaynaklanmaktadır. Onlar neredeyse tüm yazgılarını belirleyen meşhur atlarını bugünkü Moğolistan topraklarında yetiştirdiler.¹²⁶³

Çoğunluğu arkeolojik kazılardan çıkarılan buluntularla aydınlatılan bozkır Türk kültüründe M.Ö. 3. binyıldan itibaren ata binmek ve onların çektiği tekerlekli arabaları kullanmak oldukça yaygın bir gelenek haline gelmiştir.¹²⁶⁴ Orta Asya’da bu kültürle ilgili binek ve koşum atlarının en erken örneklerine, Balhan mezarları ve Andronovo kültürü buluntularında ulaşılmıştır. M.Ö. 2. binyıldan itibaren dini hayatta da önemli bir yer tutmaya başladığı anlaşılan atların iskeletlerine Bozkırın batısındaki Don vadisinde de bol miktarda rastlanmaktadır.¹²⁶⁵

Örneklerden anlaşıldığı üzere Orta Asya’da at biniciliği çok eski tarihlere dayanmaktadır. Milattan önce birinci binden itibaren ise oldukça yaygın bir hale gelen at biniciliği sayesinde Türkler kendileri ve sürüleri için hayati önem taşıyan büyük mevsim göçlerini gerçekleştirmiş, ani baskın kabiliyeti ile çevrelerindeki uygarlıklara üstünlük sağlayan bir hıza ve yer değiştirme kabiliyetine erişmişlerdir. Türklerin bu yaşam tarzları, vadiler ve nehir kenarlarında ekicilik ve orman

---

¹²⁶² Tarhan, Eskiçağ’da Kimmerler Problemi, 364.

¹²⁶³ Roux, **Türklerin Tarihi**, 121.

¹²⁶⁴ Çoruhlu, **Kurganlar**, 421.

¹²⁶⁵ Durmuş, Bozkır Kültür Çevresinde At, Göçer-ev ve Demir, 22.

bölgelerinde avcılık yapan toplumlar karşısında Hunlar ve Göktürkler gibi güçlü İmparatorluklar kurmalarına sebep olmuştur. Tabii Bozkır Türk'üne bu avantajı sağlayan yegâne unsur ise at ve onun evcilleştirilmesi olmuştur. Eğer Türkler atı kullanmasalardı önceden belirledikleri meralara süratle göç edemez, karşılaştıkları vahşi hayvan ve doğa tehlikeleri ile baş edemez ve en önemlisi de bölgesindeki diğer medeniyetlere karşı o müthiş askeri başarıları elde edemezlerdi.¹²⁶⁶

Atı ehlileştirip binek hayvanı olarak kullanmak tabiri caiz ise Türklere yaşadıkları uçsuz bucaksız bozkırları bir anlamda sınırlama ve egemen olma imkânı tanımıştır. Bozkır Türk'ü ayrılmaz bir parçası olarak gördüğü ata kendi sert tabiat ve zorlu yaşam tarzının gereklerine uygun bir eğitim vermiş, bunun sonucunda ise aynı kavrayış, sezgi hatta ortak bir yaşama içgüdüleri içerisinde sanki tek bir varlık olmuşlardır.¹²⁶⁷ Bu anlayış içerisinde sıkı bir disiplin ile yetiştirilen Türk atları ise her ne kadar küçük boyda olsa da dayanma gücü, soğuğa direnci, sürati, çevikliği ve tutumluluğu¹²⁶⁸ ile Herodot'tan başlamak üzere onları tanıyan herkes tarafından övülmüştür.

Yiyeceklerini kar altından kazıp çıkarabilen, gerektiğinde dal, ağaç kabuğu ya da başka herhangi bir bitkisel madde yiyerek hayatta kalabilen bozkır At'ı Türk'ün ekonomik hayatında da hayati bir ehemmiyete sahipti. Türklerin Çinlilere değişik zamanlarda yapmış olduğu at satışlarına dair belgeler oldukça zengindir. At ile birlikte yetiştirdikleri hayvanlardan elde ettikleri ekonomik kazancın yanında eğer mali olarak bir eksiklik yaşarlarsa, bu eksikliği ticaret ya da askeri yollarla telafi edebilirlerdi ki her iki işin temelini de büyük oranda at yetiştiriciliği sağlıyordu.¹²⁶⁹

Bozkır Türkleri açısından bu denli önem arz eden at tıpkı kurt gibi kutsal bir varlık olarak algılanmış ve onların türeyiş destanlarında sıklıkla yer almıştır. Bazı Yakut boylarının beyaz lekeleri olan bir attan türedikleri inancı ve Buryatların destanlarında şamanın ruhuyla evlenen ve şamanın atlarından birinin bir kısrakla çiftleşmesi sonucunda doğan sekiz bacaklı bir ata binen kadının şaman olması ve

---

¹²⁶⁶ Diyarbekirli, **Hun Sanatı**,38.

¹²⁶⁷ Yücel, **Türk Okçuluğu**, 3.

¹²⁶⁸ Tarhan, **Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler**, 598.

¹²⁶⁹ Sinor, **İç Asya Kavramı**, 19-20.

onun Buryatlar açısından koruyucu bir ruh olarak kabul edilmesi Türk kültüründe at ile ilgili türeyiş simgelerine birer örnek teşkil etmektedir.¹²⁷⁰

Türk askeri teşkilatlanmasının belki de en büyük devrimi olarak kabul edilecek olan atın savaşlarda kullanılmaya başlaması hadisesi ise orduların hızını ve vurucu gücünü en yüksek seviyeye çıkarmıştır.¹²⁷¹ Zamanla at biniciliği konusunda fevkalade bir kabiliyet edinen Türklerin hayatında bu hayvanın ne kadar mühim bir yer işgal ettiğini anlamamız için kurganlardan ele geçirilen at koşum takımları ve onların süslemelerine dikkat etmemiz gerekmektedir.¹²⁷² Bu manada Hunların ve İskitlerin kurganlarından at iskeletleriyle beraber çıkarılan ince ve artistik bir anlayışla yapılmış, genelde altın, gümüş veya tunç süslemelerle bezenmiş, hayvan figürlü zengin at koşum takımları oldukça dikkat çekicidir.¹²⁷³

Bozkır Türkleri açısından yaptıkları zorlu yolculuklarda en sadık yoldaşları olarak ayrılmadıkları atları onların son yolculuklarında da sahiplerini yalnız bırakmamış ve en değerli koşum takımlarıyla beraber ona eşlik etmişlerdir. Örneğin, Dinyeper Nehri bölgesindeki en büyük İskit höyüklerinden biri olan Aleksandropol kurganında birçok altın ve gümüş süslemeli on dört atın gömüldüğü bir mezar ile onlardan ayrı olarak zengin bir şekilde dekore edilmiş at koşum takımına sahip tek bir at içeren ayrı bir mezar ortaya çıkarılmıştır.¹²⁷⁴ Yine Tuva bölgesinde İskitlerin nüfuzlu kişilerine ait olduğu anlaşılan Arzhan kurganında yaklaşık 160 adet at, koşum takımları ile beraber sahiplerinin yanı sıra ve bazıları da onlardan ayrı odalara gömülmüştür. Buradaki atların altın ve gümüş plakalarla süslü tunçtan imal edilmiş koşum takımları tipik İskit tarzında ve oldukça boldur.¹²⁷⁵

---

¹²⁷⁰ Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, 110.

¹²⁷¹ Koçak, **Bozkır Kültür Çevresinde Askeri Teşkilatlanma (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, 2004, 112.

¹²⁷² Strzykowski, **Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi**, 30.

¹²⁷³ Melyukova, **Scythians of Southeastern Europe**, 44; Bodur, 12.

¹²⁷⁴ Piotrovsky, **Excavations and Discoveries in Scythian Lands**, 27-28.

¹²⁷⁵ Bokovenko, **Tuva During The Scythian Period, Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age**, Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (ed.), Berkeley: Zinat Press, 1995, 267.

İskitlerin at koşum takımları süslemelerinde yer alan mitolojik varlıkların başında “*Tabiti*” olarak isimlendirilen bir Ana Tanrıça gelmektedir. İskitler açısından oldukça kıymetli olan, sülale veya aile tanrıçası vasfına sahip Tabiti’nin en belirgin özelliği koruyucu bir tanrıça olmasıdır. Öyle ki, İskitler sanatlarında yalnızca onu tasvir etmeyi uygun görmüşler başka tanrıçalara aynı ehemmiyeti göstermemişlerdir. İskit sanat eserlerinde bazen iki kolu arasında çocukları tutarken tasvir edilen Tabiti’ye bir bereket tanrıçası misyonu yüklenmiştir. Bazen de İskit hükümdarlarının Tabiti’nin elinden asa alışı resmedilmiştir ki, burada da bu tanrıçaya bir yandan siyasi iktidarın koruyucusu ve bahşedicisi misyonu yüklenirken diğer yandan da eski çağ medeniyetlerinin sanat eserlerinde sıklıkla karşımıza çıkan Tanrı ile Kral münasebetine vurgu yapılmıştır. Yine İskit sanat eserlerinde yırtıcı hayvanları elinde tutarak resmedilen Tabiti’nin ayrıca bir hayvan hakimesi olduğu da görülmektedir. İskit sanatında Tabiti tasvirini en çok gördüğümüz sanat eserlerinin başında İskit at süsleri gelmektedir. İlerleyen bölümlerde detaylıca değineceğimiz tamamı altın ya da tunç gibi metallerden oluşan İskit at süslerinde bu tanrıçanın yılan gövdesiyle yarı hayvan yarı insan şeklinde tasvir edilmiştir.¹²⁷⁶ Bu durum bize efsanevi hayvanları da içinde barındıran ve Türklerin sanat eserlerinde sıklıkla karşımıza çıkan Hayvan Üslubu geleneğini hatırlatacaktır. Ayrıca M.Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilen Sarmat takılarındaki insan yüzlü ve yılan bacaklı tanrıça figürleri yukarıda bahsi geçen İskit geleneğinin konargöçer Sarmat kültürüne mirası gibi görünmektedir.¹²⁷⁷

---

¹²⁷⁶ Tarhan, İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri, 150-151; Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 39.

¹²⁷⁷ Abramova, 177.

Aleksandropol kurgan (tunç)

Kelermes kurgan (gümüş)

Zimbalova kurgan (altın)

Şekil:2. 49.

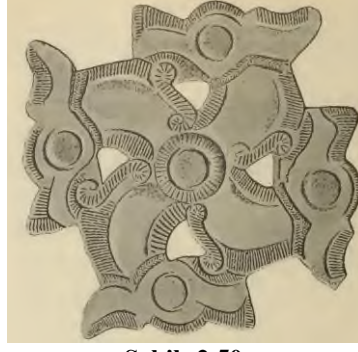
Tanrıça Tabiti figürleri
(Taner Tarhan, s.162-163)

Yine M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilen Kuzey Kafkaslardaki İskit kurganlarından çıkarılan dizgin takımları bozkır Türk kültürü açısından tipik birer örnek teşkil etmektedir. Elde edilen buluntular bölgede demirin geniş bir alan kapladığını göstermekle beraber eski tip biçimlerde yapıların önemli bir gelişme gösterdiğini de ispat etmektedir. Önceki dönemlerde dövme işlemi ile yapılan bu eserler yeni formlarında farklı tipte, tek ve iki halkalı olmakla beraber ayrıca üzengi şeklinde halkalara sahip eklemli demir dizgin parçaları olarak karşımıza çıkar. Kurganlarda çıkarılan demir at dizginleri aslında M.Ö. 8. yüzyılda da kullanılmaya devam eden eski tunç dizginlerinin taklitleridir.¹²⁷⁸ Şekilleri genelde küçük iç deliklere sahip iki halkalı olan bu demir dizginler bölgede oldukça yaygınlaşmış ve Karadeniz'in kuzeyine kadar dağılmıştır. Bu tip at koşum takımlarından şölen veya dini ritüeller için kullanılanları ince altın ya da gümüş levhalarla da kaplanmıştır.¹²⁷⁹

¹²⁷⁸ M.Ö. 8. Yüzyıla tarihlendirilen Kazakistan'daki İskit kurganlarından çıkarılan at dizginlerinin metal parçaları tamamıyla tunçtan yapılmıştır. Bkz. Yablonsky, The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction, 202/219.

¹²⁷⁹ Petrenko, 15-16.

Şekil: 2.50.

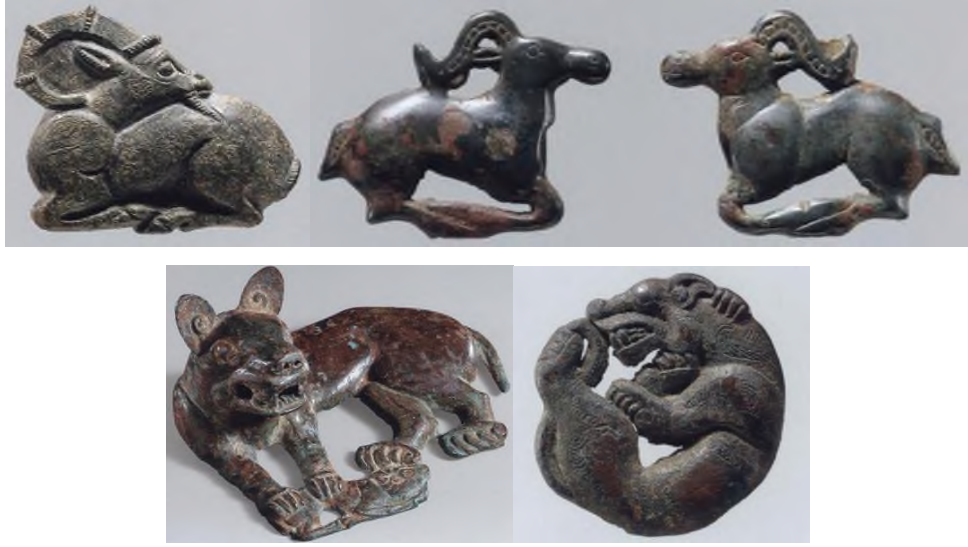
İskit gümüş dizgin süsü, Krasnokutsky kurganından
(E H Minns, s. 168)

Kazakistan bölgesindeki M.Ö. 8 ile M.Ö. 6 yüzyıl İskit eserlerine bakıldığı vakit buradaki at koşum takımları ve süs eşyalarının Sibiry'a'dakilere benzer bir şekilde hayvan motifleriyle süslendiğini görmekteyiz.¹²⁸⁰ Genel olarak yırtıcı hayvanlar, dağ keçileri, geyik ve yırtıcı kuş figürleriyle süslü olan bu eserlerin yapımında tunç başrol oynamaktadır.¹²⁸¹ Altay coğrafyası kurganlarından alınan at koşum takımlarında ise M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren dizginlerde yeni bir tarz geliştiği görülür. Tek halkalı dizginler diyebileceğimiz bu tarz öyle pratik bir uygulamaydı ki günümüze kadar değişmeden gelmiştir. Buna göre atın yanaklarından inen parçalar üst üste binen kayışlar ile gеме bağlanmaktadır. Tek halkalı dizginlerde ata vurulan gemin çapı 20 mm'den fazladır ve üzerine giydirilen iki halka sayesinde dizgin takımına bağlanmıştır.¹²⁸²

¹²⁸⁰ Bunker, Watt, Sun, 42.

¹²⁸¹ Yablonsky, The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction, 202.

¹²⁸² Bokovenko, Scythian Culture in the Altai Mountains, **Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age**, Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (ed.), Berkeley: Zinat Press, 1995, 286.

Şekil: 2.51.

İskit at koşum takımlarına ait tunç süsleri
(Emma C. Bunker, James C. Y. Watt, Zhixin Sun, 41-44)

İskitlerin kurganlardan çıkarılan zengin buluntular, onların atlarını ve at koşum takımları ile eşyalarını süslemekteki itina net bir şekilde göstermektedir.¹²⁸³ Üstelik bu duruma İskitlerin halefleri olan Sarmatlarda da rastlamaktayız. M.Ö. 4. yüzyılın karakteristiği olarak Sarmat kurganlarında karşımıza çıkan demir ve tunç aksamlara sahip dizgin setleri nüfuzlu kişilerin mezarlarında altın veya gümüş kaplama ile Geç Sarmat döneminde de karşımıza çıkmaktadır.¹²⁸⁴ Yine Antik Yunan kültürüne ait “Phalera” adındaki at koşum takımlarını süslemek için kullanılan metal madalyonlar, nüfuzlu Sarmat kurganlarında sıklıkla yer almıştır. Esasen genel olarak tunçtan yapılan bu eserler altın ve gümüş gibi değerli metallerle kaplama yapılarak çiçek motifleri veya mitolojik sahnelerle süslenmiştir.¹²⁸⁵

Bozkır Türk kültüründe ata verilen önemi göstermek açısından bahsedilmesi gereken önemli bir konuda şudur. Bilindiği üzere İslam’dan önceki Türklerde var olan ahret inancı gereği onlar ölümlerini dirildikleri zaman kendilerine lazım olacağı düşüncesi ile eşyalarıyla birlikte gömmüşlerdir. Bu durum Türk kurganlarının kültür tarihçileri açısından son derece değerli bulgular olarak görülmesine sebep olmuştur. Bozkır Türk’ünün göç, savaş, ekonomik faaliyetler ve dini ritüeller gibi hayatının neredeyse

¹²⁸³ A.S. Rusyayeva, Religious Interactions Between Olbia and Scythia, **Classical Olbia and the Scythian World**, D. Braund, S.D. Kryzhitskiy (ed.), Kiev: Oxford University Press, 2007, 97.

¹²⁸⁴ Moshkova, Late Sarmatian Culture, 156.

¹²⁸⁵ Barbarunova, 126; Moshkova, Middle Sarmatian Culture, 142.

her alanında yanında olan atın ona ölümden sonraki dirilişte lazım olacağı gerekçesiyle yanına gömülmesi bu inancın gereğidir. Kurganın içerisinde oda şeklinde ayrı bir bölüme gayet nizami bir şekilde gömülen bu hayvan, bu itibarla asla sıradan bir eşya muamelesi görmemiştir. Altay civarındaki Berel nehri bozkırlarında bir kurgandan çıkarılan sekiz tane at iskeletinin sık kayın kabuğu ve ağaçtan işlenmiş süslerle örtüldüğü, bununla da yetinilmeyerek bu örtünün hiç de azımsanmayacak bir şekilde altın levhalarla süslediği tespit edilmiştir.¹²⁸⁶ Bu durum yukarıda belirttiğimiz düşüncemizi desteklemek açısından oldukça önemlidir. Görüldüğü gibi Bozkır Türklerinin hayatının birçok alanında istifade ettiği atını sıradan bir eşya gibi görmemiş gerektiğinde kurganından yer vererek örtüsünü son derece değerli bir maden olan altın ile süslemekten de geri durmamıştır.

Bozkır Türkleri konargöçer hayatında neredeyse bütün varlığını borçlu olduğu atlarına özel adlar ve unvanlar da vermiş, onları dini törenlerle gömmüş, gerektiğinde konuşan, zekâ sahibi ve gökten indirilmiş kutsal bir varlık olarak muamele etmiştir.¹²⁸⁷ Atlara olan bu bakış açısı Orta Asyalı Türklerde çok yoğun bir iz bırakmış olmalı ki sıklıkla mezarlarında bu kutsal hayvanlara da yer vermişlerdir. Öyle ki İskit hükümdarları gömülürken onunla birlikte yüzlerce atı üstelik de altın ve gümüşten yapılmış aksamlarıyla beraber özel tören gömülmüştür.¹²⁸⁸ Oysa bu âdet Avrupa'ya gitmiş olan bazı Türk topluluklarında oldukça nadir olarak karşımıza çıkmaktadır. IX. yüzyıldan itibaren batıya hareket eden Peçenek¹²⁸⁹ ve Kumanlar bu Türklerden olmakla beraber Hazar Türklerine ait olan Saltovo kurganlarında da atı ile beraber gömülmüş bir cesede denk gelinmemiştir. Tabii bu durumla beraber şunu da belirtmek gerekir ki Türkler zaman zaman atları için hususi mezarlarda yapmışlardır. 1908 yılında Hazar coğrafyasında yapılan kazılarda sadece atlara ait üç tane mezarın ortaya çıkarılması bu duruma örnek teşkil etmektedir. Bu mezarlarda atlar gömülürken ayakları karınlarına çekilmiş ve bütün koşum takımları da onlarla beraber gömülmüştür. Ayrıca başlarında sorguç takılması için gümüşten tas şeklinde kubbelerde bulunmuştur.¹²⁹⁰

¹²⁸⁶ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 121-122.

¹²⁸⁷ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 221-222.

¹²⁸⁸ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 48.

¹²⁸⁹ Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi**, 115.

¹²⁹⁰ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 232-233.

M.Ö. IV. yüzyıla ait önemli kalıntılardan olan ve bize Hun maden sanatı hakkında önemli bilgiler sunan Ordos Tunçları da konumuz açısından oldukça önemlidir. Buradaki eserler arasında yer alan at güreş tasvirleri hakkında Çin kaynakları şu şekilde bir izah yapmaktadır. Her yıl yetiştirdikleri atları güreştiren Kırgızlar birinci olana ödül verirlerdi ki işte bu ödüller tunç olarak takdim edilirdi.¹²⁹¹ Yine bu buluntularda çıkan materyaller arasında karşımıza çıkan at arabası ve koşum takımlarında kullanılan hayvan motifli tunç süsler oldukça dikkat çekicidir.¹²⁹²

18. yüzyılın ortalarında Sibiry'a da IV. İvan'ın zulmünden kaçan Ruslar tarafından yağmalanan ve M.Ö. 3. İle M.Ö. 2. yüzyıllar arasına tarihlenen Pazırık kurganları Türk maden sanatı hakkında oldukça mühim eserler içermektedir. 1715 yılında N. Demidov adında bir asilzade tarafından satın alınarak Çar I. Petro'ya oğlunun doğum günü vesilesiyle hediye edilen¹²⁹³ altından yapılmış kemer tokaları ve altın plakalardan oluşan zengin bir koleksiyonun yanı sıra donmuş atlarla birlikte ele geçirilen etrafı sarkan kordon ve püsküllerle süslü eğer takımlarını, madeni plakalarla süslü bir göğüslüğü, bir kuskun ve hayvan mücadeleleri ile bezenmiş küçük madeni plakaların sarktığı gem halkalarını içeren buluntular Bozkır Türk sanatının tipik birer örneğidir.¹²⁹⁴

Bahsi geçen Pazırık kurganlarında nüfuzlu ölümler ile beraber kurganlara gömülen atlar zengin bir biçimde tören koşum takımlarıyla süslüydüler. Mezar alayı atları diyebileceğimiz altın koşum takımları ile süslenmiş bu özel tören atları bozkır kültürünün küçük cinsteki¹²⁹⁵ yerel olanlarından farklı olarak uzun boylu ve zarif denilebilecek incelikteydiler. Cömertçe dekore edilmiş eyer ve dizginlerle donatılmış olan bu atların koşum takımları çeşitli hayvan ve griffon gibi efsanevi yaratıklarla bezenmiştir.¹²⁹⁶ Koşum takımlarının ahşap olan kısımları genelde altın plakalarla

---

¹²⁹¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 56.

¹²⁹² Carter, 89.

¹²⁹³ Nikolai A. Bokovenko, History of Studies and the Main Problems in the Archaeology of Southern Siberia During the Scythian Period, **Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age**, Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (ed.), Berkeley: Zinat Press, 1995, 256.

¹²⁹⁴ Bodur, 15.

¹²⁹⁵ Bilindiği üzere bozkır Türk'ünün atı genelde bodur denilebilecek kısalıkta fakat oldukça dayanıklı ve çevik hayvanlardır. Bu konuda Çin yıllıkları Kırgız atlarını ayrı tutarak onların gayet iri olduklarından bahsetmişlerdir. Bkz. Taşağıl, **Eski Türk Boyları**, 103.

¹²⁹⁶ Piotrovsky, Early Cultures of the Lands of the Scythians, 22-23.

kaplı olmakla beraber muhtemelen bu mezar alayını yöneten iki savaş atının birinde mitolojik griffon diğesinde ise boynuzlu ren geyiği maskesi oldukça dikkat çekicidir.¹²⁹⁷

Bu tipten altın koşumlu atlara Solocha kurganında da rastlamaktayız. İskit yöneticilerine ait olduğu anlaşılan bu kurgandan çıkarılan iki atın altın koşum takımları sanatsal açıdan oldukça kıymetlidir. Tören atlarının koşum takımları haricinde göğüs kısımları da metalden yapılmış ay, çan ve büyük trapez şekilli süs ve halkalarla donatılmıştır. Birbirlerine zincirlerle tutturulan bu parçalar oldukça gürültülü ve şingirtili sesler çıkarmaktaydı. Bezekler genelde tunçtan üretilmiş ve çanların dilleri kesinlikle demirdendir. Bazı kurganlardan çıkarılan göğüs süslerinin tunç haricinde altın ve gümüşten yapıldığı da olmuştur.¹²⁹⁸ Burada tören atlarına bir çeşit çan gibi asılan şingirtili süslerin estetik ötesinde farklı bir amacı olduğu aşıkardır. Nitekim özellikle demirden çıkan seslerin Bozkır Türk inanç sisteminde kütü ruhları korkuttuğu bilinmektedir. Muhtemelen cenaze mezara getirilirken onu taşıyan bu mezar alayı atlarının üzerindeki metallerin çıkardığı sesler de kötü ruhları korkutarak onların ölüye musallat olmalarını engelleyecek böylece fevkalade önem verdikleri ölüleri rahat edecektir.

Altından yapılmış veya altın kaplama kullanılmış olan koşum takımlarında Türk hayvan üslubunun klasik figürlerinden olan; süratle koşan dağ keçisi ve geyikler, bu av hayvanlarını avlayan yırtıcı kuşlar ve yırtıcı kediler ile birbirleriyle dövüşen horoz türü hayvanların resmedildiği Pazırık devri Altay mezarlarında¹²⁹⁹ ilginç bir şekilde geyik gibi boynuzlu hayvanların maskeleri ve sağlam göğüslükleri ile karşımıza çıkan atlar¹³⁰⁰ Baykal çevresinde Milattan önceki bininci yılın sonlarına ait olduğu düşünülen tunç bir levhada kendine ait boynuzlarla çizim şeklinde görülmektedir.¹³⁰¹

Orta Asya coğrafyasının Tunç Devri incelendiği zaman hayvan takımlarına oldukça seyrek rastlandığı görünmektedir. Radloff yaptığı araştırma esnasında bütün seyahati boyunca yalnızca iki tane at gemine rastladığını bildirirken bir de Abakan boyunda

¹²⁹⁷ Golomshtok, Griaznov, 41.

¹²⁹⁸ Grakov, 136/195.

¹²⁹⁹ Grousset, 35-36.

¹³⁰⁰ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 36-39.

¹³⁰¹ Koçak, Bozkır Kültüründe Bronz'un (Tunç) Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, 105.

üzengi olduğunu tahmin ettiği kırmızı bir bakır parçası bulunduğunu kaydetmiştir. Demir Devrine geldiği zaman ise daha, Erken Demir Devrinden itibaren hem kurganlardan çıkan at iskeletlerinde hem de onlar için kullanılan biniş takımlarında müthiş bir artış görülmektedir.¹³⁰² Görülen odur ki bu çağın medeniyetleri sahibinin yanına atı gömerken ölünün ahret hayatında atı rahat bir şekilde kullanabilmesi için malzemeleri de onunla beraber gömmüştür. Mezarlardan at iskeletleri ile beraber bol sayıda çıkarılan gem, üzengi ve kantarma¹³⁰³ gibi demir aletler bu duruma işaret etmektedir. Bu uygulamanın Orta Asya kültürlerinde uzun süre devam ettiği ve Eski Çağlardaki geleneklerin aynı netlikte uygulandığı Carpini'nin seyahatnamesindeki notlarından da anlaşılmaktadır. XIII. yüzyılın ortalarında yazdığı seyahatnamesinde nüfuzlu bir kişinin cenazesinde bulunan seyyah yemeli içmeli düzenlenen törenden bahsederken cenazeye beraber tüm koşum takımına sahip bir atın da gömüldüğünü ifade etmiştir.¹³⁰⁴ Bahsi geçen bu Türk tipi atların bir örneğini Uybat bölgesindeki Türk yazıtları ile birlikte bulunan altın yaldızlı bir tunç kabartmada da görmekteyiz. Tipik bir avcı süvari figürü tasvir edilen bu kabartmada atını çılgın adımlarla dörtlü süren avcı geriye dönük bir şekilde ok atarak büyük kedi cinsinden bir hayvanı vurmaktadır.¹³⁰⁵

Altay-Sayan bölgesinde meşhur Rus arkeolog S.V. Kiselev'in 1935'te başlattığı kazılarda Göktürk, Uygur ve Kırgız devirlerine ait birçok kurgan açılmıştır. Birçok kıymetli parçanın bulunduğu eserlerin üzerinde Orhon alfabesi ile yazılı olan Türkçe metinlerin var olması bu mezarların VII.-VIII. yüzyıl Türk yönetici ve beylerine ait olduğunu ispat eder niteliktedir. Kiselev'in kendi ifadesine göre bu kazılar Kuray ve Tuyahtı kasabalarında yapılmış ve toplamda 23 adet kurgan açılmıştır. Bazılarında Türk Kültüründe sıklıkla karşılaştığımız at odaları olan mezarlar bulunmaktadır. Bu bölmelerde atlar kütüklerden yapılmış çit içerisindedirler. Atların bulunduğu bölgede çok ince işlenmiş ve çeşitli resimlerle süslenmiş tokalar, levhalar, üzengi ve gem gibi koşum takımları bulunmuştur. Ölüye en yakın olan at odasındaki koşum

¹³⁰² Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 97-125.

¹³⁰³ Azgın, huysuz atları zapt edebilmek için gemlerde atın dilini bastıracak biçimde yapılmış demir araç. Bkz. Eren, 207.

¹³⁰⁴ Plano Carpini, 42.

¹³⁰⁵ Esin, *The Horse in Turkic Art*, 205.

takımlarının oldukça değerli olduğu görülmüştür. Gümüştan imal edilmiş gem ve eğerler bu bölümde yer almaktadır.¹³⁰⁶

Konargöçer sanatının en belirgin özelliklerini yansıtan at koşum takımları bu özelliğinden dolayı buluntular arasında oldukça mühim bir yer tutmaktadırlar. Çertomlik kurganında bulunan on adet at iskeleti üzerindeki koşum takımlarının beşi gümüş beşi ise altın objelerden oluşmaktadır. Kurganda bulunan bu at koşum takımlarına ait yaklaşık 250 adet at koşum takımı parçasıyla, çok sayıda tunç ve altın dizgin süslemesi ve bazı eyer kalıntıları 4. yüzyıla ait olan bu buluntuların nüfuzlu İskit beylerine ait olduğunu göstermektedir.¹³⁰⁷ Ayrıca bu şekildeki süslü at koşum takımlarının en güzel örneklerini Pazırıktaki kurganlardan çıkan materyallerde de görmekteyiz.¹³⁰⁸ Yine Noin Ula'da Hunlar dönemine ait eserler arasından çıkarılan at dizginleri, gemleri ve eyerleri İskit dönemindeki Altaylıların eserlerine benzemektedir.¹³⁰⁹ İskit dönemine ait benzer at koşum takımlarını M.Ö. 5. yüzyıla tarihlendirilmiş olan Kırım kurganlarında da görmekteyiz.¹³¹⁰

Altın Elbiseli Adamın borküne tutturulan altından yapılma efsanevi kanatlı at figürü bu hayvanların bazen eserler üzerine efsanevi bir şekilde resmedildiğini göstermektedir. Türk Kültüründe sıklıkla karşılaştığımız bir hayvandaki uzvun başka bir hayvanla eşleştirilmesi geleneği bu at motifinde de mevcuttur. Üstelik bu durum sadece ata takılan kanatlarla da sınırlı kalmamış başına tutturulan iri keçiboynuzları da onun mitolojik bir varlık olarak tasvir edildiğine delil olmuştur.¹³¹¹

2.3.1. Eyerler

Atın daha rahat ve güvenli bir şekilde kullanılması için üretilen eyerler, Atlı Kavimler olarak Dünya Tarihinde ün yapmış Bozkır Türklerinin de en sık kullandığı eşyalardan olmuştur. Konumuzun ilgi alanı olan metal ise bu eşyalarda daha çok

¹³⁰⁶ İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, 497-499.

¹³⁰⁷ Grakov, 137-138.

¹³⁰⁸ Rice, 95/129.

¹³⁰⁹ Ishjants, 156.

¹³¹⁰ Olkhovsky, 67.

¹³¹¹ Seyidof, **Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında III**, 34/37-38.

süsleme amacı ile kullanılmış ve bu şekilde estetik bir görünüm kazandırılmak istenmiştir.

Pazırık kurganlarında yapılan araştırmalarda at iskeletleri ile birlikte çıkarılan eyerlerin ön taraflarındaki göğüslük ve arkasındaki kuskun¹³¹² bu noktada konumuz ile alakalı görünmektedir. Buluntulardan anlaşıldığına göre, Bozkır Türk'ünün bu kısımlarını metal plakalarla süslediği eyer takımları buluntulardaki diğer madeni eşyalar gibi tunçtan yapılmıştır.¹³¹³ Konargöçerliğin şartları gereği hayatlarının çok büyük kısmında ata ihtiyaç duyan Türkler sıklıkla vakit geçirdikleri ve kutsiyet yükleyecek kadar önemsedikleri bu hayvanlara daha rahat binebilmek için kullandıkları eyer takımlarında da estetiğe verdikleri önemi göstermiş ve bu süslemeyi gerçekleştirirken de metali kullanmayı tercih etmişlerdir.

2.3.2. Gemler

Bilindiği üzere bozkır Türk kültüründe yapılan hayvancılık faaliyetlerinin en önemli olayı atın evcilleştirilmesi meselesidir. Bu noktada at gemleri bozkır Türk kültüründe metale duyulan ihtiyacı göstermesi bakımından oldukça değerli eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Atların üzerine binilerek onların kolayca kontrol edilmesini sağlayan bu icat sayesinde konargöçerler bozkırlarda sürüleriyle beraber hareketli bir yaşam biçimi elde etmiştir. Önceleri Tunç Çağında daha sonra ise erken İskit döneminde ve Sarmatlarda daha çok demirden yapılan gemler, bozkır coğrafyasında metal işlerinde belli bir standarta, el sanatlarında ise üst düzey bir uzmanlığa ulaşıldığını gösterir.¹³¹⁴ Nitekim İskitlere ait Çertomlik kurgandan çıkarılan 220 çift demir at gemi bahsi geçen duruma örnek teşkil etmektedir.¹³¹⁵

¹³¹² Atın kuyruğu altından geçirilip eyere bağlanan kayış.

¹³¹³ İnan, **Makaleler ve İncelemeler II**, 261.

¹³¹⁴ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 34; Tarihin Şafağında İç Asya, 139; Dvornichenko, 108.

¹³¹⁵ Grakov, 137.

Şekil: 2.52.
İskit tunç gemi Sibiry'a'dan
(E H Minns, s. 247)

Hayatlarının vazgeçilmez bir parçası haline gelen atı kontrol etmek için oldukça önemli olan bu parçaları Türk kurganlarında fazlasıyla görmekteyiz. M.Ö. II. ile I. asra işaret eden Pazırık kurganlarından çıkan gemlerin gerek yapılarına gerekse de süslemelerine bakıldığı vakit bu tip gemlerin milattan önceki asırlarda Orta Asya ve Sibiry'a'da oldukça yaygın bir halde kullanıldığı görülmektedir. Ortadan mafsallı¹³¹⁶ ve iki kenarında mübalağalı hayvan figürleri olan tunç dizgin halkaları ile süslü bu gemlerin süslemelerinden anlaşılan o ki bölge Türkleri bir yandan Güney Rusya ile sıkı bir münasebet kurmuşken diğer yandan da Baktriyadaki Greko-Budist sanatından birçok şeyler almıştır.¹³¹⁷ Bu denli süslü gemlerin M.Ö. 3. binin ortalarına tarihlenen Luristan tunç eserlerinde de bol miktarda olduğu bilinmektedir.¹³¹⁸

1892 yılında Kırım'ın Kerç bölgesinde Hunlara ait buluntular arasında ele geçirilen gemler ise türlerinin mükemmel örneklerindedirler. Buradaki som gümüşten oluşmuş ve üzeri yivli telle süslü altın safihaların bulunduğu bir gem örneği oldukça dikkat çekicidir. Demirden imal edilmiş ve ağırlığı tamamen paslanmış olan gemi sabitleyen kayış mafsalları üzerinde açılan gözlere kırmızı taşlar oturtulmuştur. Bu gözler yivli altın teller ile çevrilmiştir ve altın safiha ana gövdeye gümüş çivilerle tutturulmuştur.¹³¹⁹ Transbaykal'da ortaya çıkarılan Hun Tigin'inin mezarında ele geçirilen at gemlerine ait parçalar altın varaklarla kaplıdır. At koşum takımlarında

¹³¹⁶ Hareket eden iki parçanın hareket edebilme özelliklerini kaybetmeden birbirine bağlanmasını sağlayan mekanik sistemdir.

¹³¹⁷ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 66.

¹³¹⁸ Strzygowski, **Türkler ve Şimali Asya Sanatının Buz Devrindeki Menşei**, 18.

¹³¹⁹ Fettich, 214.

Türk kültürüne özgü yırtıcı hayvan figürleri ise genelde tunçtan imal edilmiş ve üzerleri altın yıldızlarla kaplanmıştır.¹³²⁰

Şekil: 2.53.

Kırım'ın Kerç bölgesinde Hunlara ait gümüş ve altın gem ve mafsalları
(Nandor Fettich, Resim: XIV)

Göktürk çağında Altay kurganlarından ele geçirilen at gemlerine bakıldığı vakit ortadan mafsallı gem tiplerinin bu dönemde de yaygın bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Orhon boylarında rastlanan bu basit yapıdaki gem tiplerinin uçları kendinden halka şeklinde kıvrılmış ve bu halkalara onlardan daha büyük halkalar asılmıştır. Avar ve Macar gemlerinin de ilk örnekleri olan bu gemler Altay tipi olarak bilinmektedir. Yine Göktürk Çağına ait Kırgız gemleri ise bunlardan farklılıklar göstermektedir. Yanlarında ayrıca süs çubukları da olan bu gemlerin çoğunlukla Orhon ve Tula bölgesi ile Kudırge'de görülmesi ve ancak IX. asırda Altayların kuzey tarafında meydana çıkmaya başlaması bu eserlerin Kırgızlara ait olduğunu göstermektedir.¹³²¹

Bozkır Türk kültür tarihinin aydınlatılmasında fevkalade önemli bir yeri olan runik harfli yazıtlar sadece taşlar üzerine kazınmayıp metal objeler üzerinde de yer almışlardır. Altın ve gümüş tabaklardan testilere, kemer tokalarından at koşum takımlarına kadar metal malzemeler üzerinde çok geniş bir alana yayılmış olan runik yazıtların¹³²² oldukça güzel bir örneği Arkeolog F. K. Arslanova'nın 1960 yılında İrtiş nehrinin sol kıyısında bulunan Palvador bölgesindeki Bobrovoye köyünde başlattığı

¹³²⁰ Çoruhlu, **Kurganlar**, 116.

¹³²¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 162-163.

¹³²² Amanjolov, *The Words of Ancestors*, 798.

kazı sonucunda bulunmuştur. Kazı sonucunda ele geçirilen altın bir gem üzerinde yer alan runik yazılar kültür tarihimiz açısından önemli bir yere sahiptir. Bu gemin kayışına tutturulmuş kemikten bir nazarlık üzerine işlenmiş olan karaca hayvanının resminden başka, sağdan sola doğru runik harflerle yazılan ve Türkçe “*beyaz maral*” anlamına gelen yazı dikkat çekicidir. M.Ö. V.-IV. yüzyıllara dayandırılan ve İskitler dönemine ait olduğu düşünülen bu eserden anlaşıldığı kadarı ile daha önceleri runik yazının Güney Sibiry ve Kazak coğrafyalarında çok geç bir dönemde ortaya çıktığı tezi de geçersiz bir hal almıştır.¹³²³

2.3.3. Nallar

Tarihlerinin önemli bir kısmını konargöçer bir hayat tarzı ile geçiren Türkler ölümlerini öteki dünyada uzun bir yolculuğa gönderirken doğal olarak binek ve hayvan takımlarını da birlikte gömmüşlerdir. Demir Devri insanların mezarları incelendiği vakit bu devir insanların eskiden beri eyer ve üzeniyi bildikleri görülmesine rağmen at nallarının demir devri insanları tarafından sonradan kullanılmaya başladığı görülmüştür. Bu konu ile ilgili olarak Abakan bozkırlarında bulunan nal parçaları duruma örnek teşkil etmektedir. Üzerinde çivi delikleri bulunan ve ince demir bir levhadan oluşan demir nalların benzerleri 19. yüzyılda dahi Çin’de kullanılmıştır.¹³²⁴

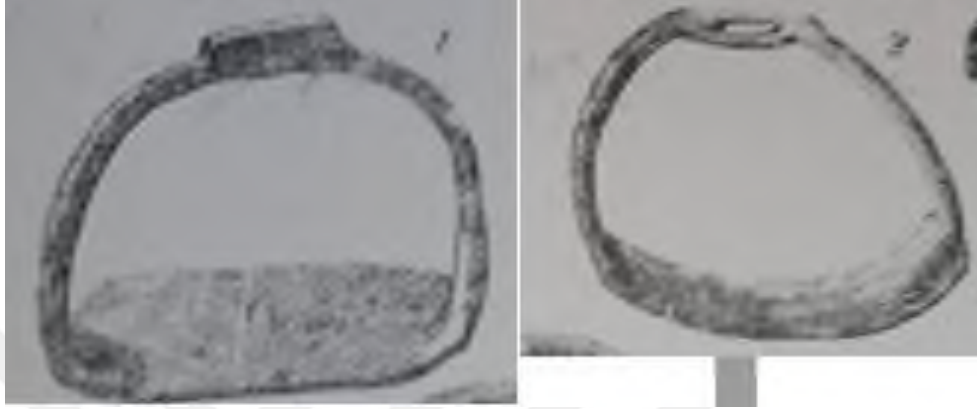
2.3.4. Üzengiler

Atın evcilleştirilmesinin ardından Avrasya bozkırlarında at koşturmaya başlayan süvari birlikleriyle beraber at koşum takımlarında da hızlı bir teknolojik gelişim yaşanmaya başladı. Özellikle ata yön vermek için icat edilen gem gibi koşum takımları öncelikli olarak ahşap ya da kemikten yapılırken sonraları tunç ve demirden üretilmeye başlamıştır. İki metal halkadan oluşarak eyere monte edilen üzengiler ise bir yandan üzerine basan binicinin at üzerinde güvenli bir şekilde durmasını sağlarken diğer yandan süvarinin dizginleri bırakması gerektiği durumlarda ayaklarıyla atını istediği yöne yönlendirip kontrol etmesini de sağlamıştır. Bu durum savaşlarda “*vur kaç*” ya da “*turan taktiğini*” sıklıkla kullanan Bozkır Türklerinin atlı

¹³²³ Altay Amanjolov, The Words of Ancestors, *Erdem Dergisi*, Cilt 5, Sayı 15, 1989, 793-794.

¹³²⁴ Radloff, *Sibirya’dan*, Cilt II, 145-146.

birlikleri için büyük bir avantaj oluşturmuştur. Dizginleri bırakarak ellerini boşa çıkararak Türk süvarisi bu şekilde kolaylıkla kılıç, kalkan veya mızrak kullanabildiği gibi aldıkları sağlam eğitim sayesinde atları dolu dizgin ilerlerken dört tarafa oldukça rahat ve etkili bir şekilde ok da atabildiler.¹³²⁵

Şekil: 2.54.
Sibirya'dan üzenği örneği
(Radloff, Cilt II, 135)

Hem at üzerinde süvarinin dengeli bir şekilde durmasını sağladığı hem de gerektiğinde elleri kullanmadan ata rahatlıkla yön verdiği için Türkler gibi atlı kavimler açısından son derece mühim bir araç olan üzenğilerin Altaylarda ilk kez M.Ö. 500 yıllarında İskitler tarafından kullanıldığı düşünülmektedir; fakat bununla ilgili henüz somut bir delil bulunmamaktadır. Buna rağmen M.Ö. I. yüzyılda Sarmatlar, miladın ilk yüzyıllarından itibaren ise Hunlar tarafından kullanmaya başlayan metal üzenğiler¹³²⁶ Göktürk devrinde kayışa bağlandığı yere göre üç kısma ayrılmıştır. Buna göre Göktürk devri üzenğileri; 1. Halka delikli üzenğiler: Bunların demiri yuvarlak bir şekilde bükülerek yapılır, 2. Kayış bağlanma yerleri küçük bir tabla halinde olan üzenğiler, 3. Kayış bağlanma yerleri büyük bir tabla halinde olan üzenğiler şeklinde sınıflandırılmaktadır.¹³²⁷

¹³²⁵ Hasan Bahar, Gemden Üzenğiye Atın Serüveni, **2. International Conference on Studies in Turkology**, Rome, Italy 2017, 4-5.

¹³²⁶ Istvan Vasary, **Eski İç Asya'nın Tarihi**, İsmail Doğan (çev.), İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2007, 53.

¹³²⁷ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 162.

Taban kısımları düz ve genişçe olan Kırgız üzengileri ise bu özellikleri ile genelde birbirlerine benzemektedirler. Askı demirleri oldukça ince ve kayış yerleri de basit bir halka şeklinde olan bu tip üzengiler yine Yenisey’de bulunan Çin üzengilerinden farklı bir tarzdadır. Kayışa bağlanan yerinin üst kısmı daha geniş ve bir süs tablası ile süslenen Çin tipi üzengilere göre daha sade ve süssüz olan Türk tipi üzengilerinin I. asırdan itibaren bütün Orta Asya ve Avrupa’da yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Süslü olan Çin tipi üzengiler ise ancak Tang sülalesi döneminde Sibiry ve Moğolistan civarlarında varlık göstermiştir.¹³²⁸ Bu durum biryandan Türk kültürünün Avrasya bozkırlarındaki hakimiyet alanını gösterirken diğer yandan da daha sade ve süssüz olmasına rağmen Türk tipi üzengilerin Çin üzengilerine göre daha kullanışlı ve pratik olması hasebiyle tercih edildiği düşünülebilir.

2.3.5. At Zırhları ve Alınlıkları

Bilindiği üzere Türkler savaş meydanlarında kendilerine özgü olan Türk Hilal Taktiğini sıklıkla kullanmışlardır. Bu taktiği gerçekleştirmek ise savaş meydanlarındaki hızları ile alakalı idi. Bu nedenle genelde atlı süvari birlikleri şeklinde savaşmayı tercih eden Türklerin en etkili silahlarından biri elbette atlar olmuştur. Savaş meydanlarına çıkarana kadar büyük bir emek ve özenle yetiştirerek sınıflandırdıkları atlarının¹³²⁹ zarar görmemeleri hem savaş kazanmaları hem de hayatlarının hemen her alanında yanlarında olan, bir hayvan yahut aracın ötesinde oldukça yüksek bir manevi değer yükledikleri varlıklarını kaybetmemeleri açısından oldukça mühim bir hadise idi. İşte bu yüzden ki düşman ordularına yıldırım gibi saldırarak yakın dövüş yapıp, sonra aniden geri çekilerek düşmanın hiç beklemediği bir anda yeniden saldırmak ve bunu defalarca yapmak gibi düşmanı çok zor duruma düşürüp yıpratana; fakat kendileri açısından da bir o kadar tehlikeli olan bir taktikle savaşan Türkler kendilerini korumak için nasıl hafif zırhlar ve başlıklar –ki hızlı olmaları ve rahat hareket edebilmeleri için bu önemli bir gerekliliktir- yaptılar atları içinde aynısını yapmışlardır. Nitekim Çin kaynakları Yakutlardan söz açarken

¹³²⁸ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 221.

¹³²⁹ Bozkır Türk kültüründeki at türleri ve ordudaki yerleri için bkz. Rene Giraud, **Göktürk İmparatorluğu-İlteriş Kapgan ve Bilge’nin Hükümdarlıkları (680-734)**, İsmail Mangaltepe (çev.), İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1999, 137-140.

“kendileri zırh giyer, atları da zırhlıdır” diyerek bu savunma aracının Türk kültüründeki varlığına vurgu yapmışlardır.¹³³⁰

Dr. Emel Esin bu konu ile ilgili olarak Hazar mezarlarında bulunan metalden yapılmış at alınlıklarına işaret ederken bu alınlıkların Türk süvari atlarının birçoğunda görülebileceğini de ifade etmiştir. Yine Türk süvari atlarına vücutlarını korumak için zırhlar giydirildiği de bilinmektedir. Bununla ilgili olarak Kül Tigin anıtında geçen; “*ancak yüz ok zırhını deldikten sonra ölen giyimli atlar*” ifadesi oldukça dikkat çekicidir. Uygur süvari atlarına Pazırık’taki kurbanlık atlar gibi maskeler giydirilmesi ve Altay petrogliflerindeki süvari atlarının da aynı şekilde maskeli olması onların savaş meydanlarında korunması için alınan tedbirler arasındadır.¹³³¹

Hayatlarında estetiğe son derece önem veren Bozkır Türkleri konargöçer yaşam tarzı gereği yanlarında taşıdıkları diğer bütün eşyalarda olduğu gibi at koşum takımlarında özellikle de at zırhı (yarık), zırh örtüsü (yalma) ve alınlıklarında süslemeyi son derece önemsemişlerdir. Öyle ki tarihi kaynaklar bu nesnelerin yapımında muhakkak demirci ve kuyumcuların birlikte çalışmış olacağını ifade etmişlerdir.¹³³² Bu şekilde süsledikleri demir halkalardan yapılmış zırhlı örtülere Göktürk Kağanlığının ilk dönemlerini temsil eden Kudırge kurganlarında rastlamıştır.¹³³³

İskitler de diğer Türk boyları gibi medeniyetlerinin kurulması ve yükselmesinde son derece önemli olan atlarına oldukça önem vermişler. Bu önem sadece onlara iyi bakmak ve iyi eğitmekten ibaret bir tanım değildir. İskit kurganlardan elde edilen kalıntılar arasında atların başlarındaki ön ve yanak süsleri oldukça değerli parçalardır ki biz bunların en güzel örneklerini Çertomlik kurganında görmekteyiz. Altın yanaklıkların yer aldığı kurganda koşum takımlarının kayışla birleştiği noktalar ise metal süslerle süslenmişlerdir.¹³³⁴ Oldukça zarif olan bu bağlantı süsleri bazen düz olarak da tercih edilmiştir. Atlarının gem ve dizginlerini altın plakalarla süsleyen

---

¹³³⁰ Eberhard, Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt VII-VIII, Sayı I, 1942, 129.

¹³³¹ Esin, The Horse in Turkic Art, 198.

¹³³² Giraud, 128.

¹³³³ Hudyakov, 471.

¹³³⁴ Grakov, 137.

İskitlerin kurganlarından elde edilen altın ve tunç plakaların çoğu da giysilerden çok at koşum takımlarındaki kayışları ve atın üzerindeki çulları süslemek için kullanılmış gibi gözüküyor.¹³³⁵

Şekil: 2.55.

İskit gümüş at yanak süsü, Krasnokutsky kurganından
(E H Minns, s. 167)

İskitlerin nüfuzlu kişilerine ait olduğu düşünülen at kurganlarından çıkarılan altın alınlıklara¹³³⁶ meşhur Solocha kurganında da rastlamaktayız. Tunç, gümüş ve hatta altın bezemelerle süslü olan alınlıkların kendileri kartal kanadını andıran bir yapıdayken, ön cephesi ise VII. yüzyılın sonlarına kadar genel olarak güneş sembolleri ile VI. ve V. yüzyıllarda ise aslan başlı griffon motifleri ile süslenmiştir.¹³³⁷ İskit kurganlarında bu alınlıklarla birlikte at göğüslükleri diyebileceğimiz çeşitli boy ve ebatta birçok eser de ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan Arzhan kurganından çıkarılan bir göğüslük estetik yapısı ve ince işçiliğinden dolayı oldukça kıymetli bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Göğüslüğün üzerinde avına atlamak için kendini geriye çekerek siper almış bir yırtıcı kedi oldukça gerçekçi bir üslup ile tasvir edilmiştir. Altay bölgesi ve Güney Kazakistan'da da benzerlerini gördüğümüz bu tasvirler İskit ustaların gözlem yapabilme ve hayvan karakterlerini metale yansıtabilmesindeki başarılarını gözler önüne sermektedir.¹³³⁸ İskitlerden

¹³³⁵ Minns, 76.

¹³³⁶ Memiş, 103.

¹³³⁷ Grakov, 136/193-194.

¹³³⁸ Bokovenko, Tuva During The Scythian Period, 271.

sonra onların bölgesine sahip olan Sarmatlarda da atların gövdelerinin pul zırhlarla, başlarının ise koruyucu başlıklarla örtüldüğü kaynaklarda yer almaktadır.¹³³⁹

Şekil: 2.56.
İskit at alınlıkları
(E H Minns, s. 166)

Kaynaklar aynı şekilde at zırhlarına Göktürkler döneminde de rastlandığından bahseder. Hafif metal veya alaşımdan oluşan bu zırhlar büyük çoğunluğu atlı birliklerden oluşan Göktürk ordusunda önemli bir savaş teçhizatı görevi görmekteydi. Bir çeşit elbise gibi atın üstüne giydirilen bu zırhtan başka başlarına da “yez” adında ve genelde pirinçten imal edilen başlıklar takılırdı. Bu türden at korumalarının ordunun tamamında kullanılıp kullanılmadığı bilinmemekle beraber nüfuzlu kişiler tarafından kesinlikle kullanıldığını hem arkeolojik çalışmalar hem de dönemin kaynakları bizlere bildirmektedir.¹³⁴⁰

VIII. yüzyıldan itibaren konargöçer hayvancılığa dayalı bozkır yaşam biçiminden ziraata dayalı yerleşik yaşam tarzına yavaş yavaş geçmeye başlayan Uygurlar kendisinden önceki Türkler gibi askeri teşkilatlanmaya oldukça ehemmiyet vermişlerdir. Atlı okçu süvari tarzında askeri yapılanmasını uzun süre muhafaza eden

¹³³⁹ Gumilev, **Hunlar**, 97.

¹³⁴⁰ Giraud, 140.

Uygurlar da tıpkı diğer bozkır Türklerinde olduğu gibi son derece kıymet verdikleri atlarını “*At koyak*” denilen demir zırhlarla korumuşlardır.¹³⁴¹

2.3.6. At Arabaları

Bozkır Türk kültüründe araba çeşitlerine baktığımız vakit genel manada iki tür olduğunu görmekteyiz. Bunlarda dört tekerlekli olanlarına büyük ve küçük ayırmaksızın geniş manada “*kölingü*” denilmiştir. Bu isim bu türden arabalar için hem Göktürk hem de Uygur metinlerinde aynı şekilde kullanılmıştır ki bunların daha büyük olanları üzerinde Türkler kıldan ya da keçeden çadırlar şeklinde evlerini taşımışlardır. Diğer çeşit olan iki tekerlekli arabalara ise “*kanglı*” yani bugün Anadolu’daki kullanım şeklinde olduğu gibi “*kağrı*” denilmiştir. Uygur metinlerinde kullanılan; “*Yügrük atların koşuglug kanglı*” yani “*Yügrük atların koşulduğu kağrı*” Anadolu’daki kullanımında olduğu gibi bu arabalara öküzler değil atların koşulduğunu göstermektedir. Yine Uygur Türkçesi ile yazılan “*Bedük kanglılarda, telim öküş aş, içkü, ed, tavar erdeniler...*” yani, “*Büyük kağrılarda, pek çok aş, içki, et, mal ve mücevherler (gönderdi)*” ifadesinden de anlaşıldığı üzere bu arabalar daha çok çeşitli yüklerin taşınması için kullanılmıştır. Konargöçer yaşam tarzı ve hayvancılığın gereği olarak her yolda değil; fakat uygun yollarda yük ve evlerini taşımak için araba kullanmayı tercih eden Türkler savaş taktiklerindeki dinamizm ve hız gereği “*savaş arabaları*” kullanmamışlardır.¹³⁴² Buna rağmen ordunun azığı ve diğer ihtiyaçları için yük arabalarının da orduda yer aldığı bilinmektedir.¹³⁴³

Asya coğrafyasında at arabası geleneğinin çok eski zamanlarda konargöçer gelenekle başladığı ve daha sonraları yerleşik köylüler ve çiftçiler arasında moda olduğu buluntu ve kaynaklardan anlaşılmaktadır. Nitekim ilim adamları tarafından Yenisey’deki Minusinsk havzasında teşkilatlandığı düşünülen ve M.Ö. 1300 - M.Ö. 800 arasına tarihlendirilerek bozkır Türk kültürünün önemli evrelerinden kabul

¹³⁴¹ Hüseyin Tekinoğlu, *Uygurlar*, İstanbul: Kamer yayınları, 2019, 283-286.

¹³⁴² Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt I, 403/410-411.

¹³⁴³ Şayan Ulusan Şahin, Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili), *Bilig*, Sayı 32, Kış 2005, 167.

edilen Karasuk¹³⁴⁴ çağına ait Znamenka buluntularında ele geçirilen bir taş levha üzerindeki dört tekerli kapalı araba kabartması oldukça dikkat çekicidir. Bu kapalı araba temsillerinin daha sonraki dönemlerde konargöçerlerin kullandığı arabalarla benzerliği tartışılmaz boyuttadır.¹³⁴⁵ Bu konuda W. Eberhard Çin Tarihi adlı eserinde şöyle demiştir: “*Shang devrinin ortalarına doğru Çin’de daha çok at beslemeye başladılar. Bunların kuzeyden, Türk kavimlerinden gelmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. At besleme geleneği ile birlikte, savaş arabası şeklindeki arabalar da gelmiştir. Bu arabalar da bir Çin icadı değildir. Herhalde kuzeyden, Türk kavimlerinden gelmiş olmalıydı. Bunların, Ön Asya savaş arabaları ile ilgili olduğu da söylenmiştir. Araba sahipleri kısa zamanda Şang devleti içinde, imtiyazlı bir aristokrat tabakayı meydana getirmişlerdi. Bunlar, bir nevi asilzade olmuşlardı ve böylece devlet de daha çok bir derebeylik düzenine bürünmüştü. Şecerelerine bakılınca yabancı bir kandan geldiği anlaşılan hükümdar ailesi savaş arabalarını alırken daha büyük akınlara uygun gelen, yeni bir savaş tekniğini de kabul etmiş oluyordu*”.¹³⁴⁶

Eberhard’ın bu ifadelerinden Çin’de arabaların ortaya çıkışında bozkır Türk kültürünün etkisini görmek mümkündür. M.Ö. V. yüzyılda kuzey Çin’de varlığını sürdüren Chou devleti buradaki Türk komşularından biniciliği de öğrendi; fakat konargöçerler gibi her daim at üstünde olmayan bu yerleşikler bu konuda Türkler kadar kabiliyetli olmadıkları için disiplinli Türk süvarileri gibi yalın at üstünde gruplar halinde hızlı ve ahenkli davranamayıp, koşmakta olan at üzerinden ok atmayı da öğrenemediklerinden savaşlarda at arabalarını kullandılar. Doğal olarak Türk boylarının süratli atlı birlikleri ve esnek savaş taktikleri karşısında bu arabaların savaş meydanlarında herhangi bir ehemmiyeti olmadı. Bu at arabaları daha sonraları köylü ve çiftçiler tarafından yavaş yavaş benimsenip sosyal hayatta yer aldı. Elbette bu arabalar yerleşiklere göre konar evliler için daha fazla gereklilik göstermekteydi. Keçe ya da kıldan çadırlarını arabalarının üzerine kuran konargöçer Türklerin bu geleneğe Büyük Hun Devlet’inden itibaren sahip olduğu bilinmektedir.¹³⁴⁷ Bu yöntem sayesinde istedikleri yere evleri ile birlikte kolayca göçen Türkler hakkında

¹³⁴⁴ Franz Hancar, *The Eurasian Animal Style and the Altai Complex*, 171-172.

¹³⁴⁵ Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, 25.

¹³⁴⁶ Eberhard, *Çin Tarihi*, 30-31.

¹³⁴⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt I, 392.

ifadelere yer veren Çin kaynakları Göktürklerden bahsederken; “*Onların ev yerine kullanılabilecek olan keçe arabaları vardır*” demektedir.¹³⁴⁸

Özellikle İskit kurganlarından çıkarılan at arabaları kalıntıları konumuz açısından oldukça kıymetli buluntular olarak görülmektedir. İskit kurganlarından elde edilen araba kalıntıları özellikle de cenaze arabaları kalıntıları hatırı sayılır bir orandadır. Aleksandropol kurganında yedi metre uzunluğunda alanı kaplayan bir arabanın parçaları ile Krasnokutsky ve Çertomlik'teki dört metre uzunluğunda ve iki ayak yüksekliğinde bir yığın halinde bulunan parçalar bu kalıntılar arasında en kıymetli olanlarıdır. Bu kurganlarda çeşitli ebatlarda; teker parçaları, dingiller, çiviler, cıvatalar, perçinler ve birçok metal şerit bulunmuştur. Krasnokutsk'daki kurganda sekiz tekerlek varmış gibi görünüyorsa da belki de iki araba vardı. Bir tahminde Hippocrates tarafından tarif edilen konut evleri taşımak için kullanılacak kadar büyük bir tane araba olduğu üzerinedir. Koşum takımları ve at arabalarının neredeyse akla gelebilecek tüm parçalarının altın veya tunç metal plakalarla süslü olması bir yandan eserlerin kıymetini artırırken diğer yandan İskitlerin kurmuş olduğu medeniyetin seviyesini ve zenginliğini göstermesi açısından da oldukça önemlidir.¹³⁴⁹ Aynı medeniyete ait Pazırık kurganlarında da bu tarzdan araba kalıntılarına rastlanmıştır.¹³⁵⁰ Buradaki arabaların genel olarak yükseklikleri 3 metre, genişlikleri 3,5 metre, tekerleklerinin çapı ise 2,15 metre civarındadır.¹³⁵¹ Kurganlardaki zengin teçhizatlarından anlaşıldığı kadarıyla kağanlar ve beylerin cenaze törenlerinde kullanıldığı anlaşılan bazı gösterişli arabalar bozkır Türk kültüründeki ahiret inancına işaret etmektedir. Dört veya altı tekerleklerinin revaçta olduğu arabaların tekerleri ahşaptan olmakla beraber etrafına geçirilen demir çemberler zorlu göçlerde onların ömürlerini uzatmak için kullanılmıştır.¹³⁵² İskit yönetici kesiminin arabalarının tekerlek dingilleri ve sundurma direkleri, içlerinde demir veya bakır bilyeler bulunan kesme oval yahut küre şeklindeki çingiraklarla bezeli tunç alemlerle de süslüdür. Bunların tepeleri klasik olarak hayvan kafaları ve resimleriyle sonlandırılmıştır. Alemler; kesme griffon, geyik ve tanrı figürleri, uzun

¹³⁴⁸ Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları**, Nimet Uluğtuğ (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996, 87; **Çin Tarihi**, 52.

¹³⁴⁹ Minns, 75.

¹³⁵⁰ Piotrovsky, *Early Cultures of the Lands of the Scythians*, 24.

¹³⁵¹ Roux, **Türklerin Tarihi**, 119.

¹³⁵² Tarhan, *Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler*, 598-599.

zincirler üzerine demir dilli tunç çingırak ve yuvarlak levhalarla birlikte asılmıştır.¹³⁵³

2.4. Alp Kurganlarında Metal

Bozkır Türk kültüründe Alp'in çok önemli bir yeri vardır. Öldükten sonra “Uçmag” olarak isimlendirilen cennette onurlu bir yaşam sürmek isteyen Alp düşmanlarına galip gelmelidir. Yeryüzünde kahramanlıkla elde ettiği ganimetler, esirler ve atlar diğer dünyada onun malı kabul edilir.¹³⁵⁴ Esasen Türkler açısından Alp kavramının bu derece önemli bir yer edinmesinde yaşadıkları coğrafyanın çok büyük bir etkisi olmuştur. Bir yandan bozkır coğrafyasının sert iklim şartları ile mücadele etmek zorunda kalan Türkler diğer yandan da etraflarındaki çetin savaşçılara rağmen varlıklarını sürdürmek zorundaydılar. Bu zorundalık bir yandan Türkleri mücadeleciler ve dinamik bir toplum yapısına dönüştürürken diğer yandan milli benliklerini korumak için geleneklerine sıkı sıkıya bağlı bir millet hüviyetine de büründürmüştür. Onların gelenekleri bu zor şartlarda ayakta kalabilmek için daima cesareti, kahramanlığı ve yiğitliği övmüş ve teşvik etmiştir. Türklerdeki bütün bu milli ve kültürel değerler Alp kavramının ortaya çıkmasına ve onun kültürel bir miras haline dönüştürülmesine sebebiyet vermiştir.¹³⁵⁵

Alplık müessesesinin İç Asya'da Çin'in dışındaki konargöçerler arasında yaygın bir şekilde varlık gösterdiği bilinmektedir. 569 yılında devletleri yıkıldıktan sonra küçük beylikler halinde yaşayan, hatta bir kısmının Doğu Hun devletine katıldığı tahmin edilen “Ti” ler devletleri yıkılıncaya kadar zırhtan kıyafetleri ile öküz boynuzu şeklindeki tunç ve bakırdan borularını çalarak Çin'in istila ettiği yurtlarını geri almak için mücadele vermişlerdir. Rivayetler son Ti Alp'inin demirden bir zırh giymiş olarak elinde demir bir sopa ile Çin ordularına karşı tek başına savaşarak kahramanca öldüğünü kaydetmiştir.¹³⁵⁶ Buradaki rivayetten de anlaşıldığı üzere bozkır Türk kültüründe Alp adı verilmiş olan savaşçılar kahramanlıkları ve cesareti ile ün yapmış

¹³⁵³ Grakov, 196-197.

¹³⁵⁴ Yücel, **İslam Öncesi Türk Sanatı**, 37.

¹³⁵⁵ Koçak, Bozkır Kültüründe Alp Karakterinin Ortaya Çıkışında Türk Geleneklerinin Etkisi, **NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 1, 2012, 125.

¹³⁵⁶ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 40-41.

kimselerdir. Nitekim Kutadgu Biligde geçen “*Kür Alp er kötürse yaşın teg temür, azıglıq erenlerde teşlür tamur*” yani “*Cesur Alp yıldırım gibi kılıç sallarsa azılı savaşıçuların damarı patlar*”¹³⁵⁷ sözünden de anlaşıldığı üzere cesaret her daim Alplık ile iç içe kullanılan bir kavram olmuştur.

Kazak arkeolog Kemal Akişev’in Altaylar da Esik çayı kıyısında ortaya çıkardığı ve Pazırık’tan çok daha öncesine, M.Ö. IV. yüzyıla tarihlenen kurgandan elde edilen muhteşem gösterişli kıyafetler içerisindeki genç bir Alp cesedi oldukça önemli bir buluntudur. Bu Alp’in üzerinde sağdan sola doğru kapanan “V” yakalı bir kaftan vardır. Kaftanın altında dar bir binici pantolonu ve kısa yumuşak çizmelere sahip olan Alp’in üçgen şekilli küçük altın levhaların alt alta ve yan yana getirilmesiyle oluşan özel bir zırh dikkat çekicidir. Yine belindeki altın levhalarla kaplı kemerine kını ve kabzası oldukça süslü bir bıçak asılıdır. Başında ise altın levhalarla bezeli oldukça yüksek sivri bir külahı vardır. Ayrıca bu külah dört adet altın okla daha da gösterişli hale getirilmiştir.¹³⁵⁸ Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre ilk Kırgızların A-ji denilen hükümdarlarının kafalarındaki samur derisinden yapılmış ucu sivri yüksek külahlarında da yaz aylarında altın düğmeler bulunmuştur.¹³⁵⁹

Çertomlikte yapılan kurgan kazılarında bir savaşıçının mezarında fildişi saplı bıçağının sol elinin kolayca ulaşabileceği bir yerde olduğunu görüyoruz, ayrıca 6-7 tane tunç ok altın bir tel bağcıkla bağlanmış halde yanında durmaktadır. Kıyafetlerinde de bol miktarda altın levhalarla süsleme olan cesedin yanında gümüş bir kaşık, kolye, altın tüpler, boncuklar ve düğmeler yer almaktadır.¹³⁶⁰ Savaş teçhizatlarının ölünün sol tarafına bırakılması buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla İskitlerin de yaptığı bir uygulamadır. İçi oklarla dolu sadaklar ve kılıçlar İskit kurganlarında genel olarak ölünün sol tarafındaki kemerlerde asılı olarak gömülmüştür.¹³⁶¹ Esasen bu gayet normal bir uygulamadır çünkü hayattayken de sağ elini aktif olarak kullanan bir savaşıçı kılıcını ya da sadaktaki okunu ancak sol tarafına asarsa rahatlıkla çıkarıp kullanabilir. Belki de kurganlarda nadiren görülen savaş aletlerinin sağ tarafına gömülmesi durumu ölen savaşıçının solak olması ile

¹³⁵⁷ Yusuf Has Hacib, b.3041.

¹³⁵⁸ Akişev, 8.

¹³⁵⁹ Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, 68.

¹³⁶⁰ Rice, 93-94.

¹³⁶¹ Grakov, 132.

alakalıdır. Neticede Türklerdeki ahiret hayatının en önemli özelliğinden birinin dünya hayatı ile olan benzerlik algısı olduğundan daha önce bahsetmiştik.

Bozkır Türk kültüründe Alp olarak isimlendirilen savaşçıların kurganlarından çıkarılan metal malzemelere bir örnek de İskit varlığının M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısına dayandırıldığı Batı Kırım'daki Zolotoi (Altın) kurganda görülmektedir. Kurganda bulunan başı batıya dönük özel bir platform üzerindeki savaşçının boynunda sade altın bir gerdanlık bulunmaktadır. Kemerini kartal ve griffon başı ile tasvir edilmiş tunç levhalarla süslenmiş olan Alp'ın hemen yanında oval bir kalkan, kollarında altın kaplı bir kın içerisinde kısa tipik demirden bir Türk kılıcı, içerisinde 180 adet tunçtan yapılmış ok başları bulunan bir sadak vardır. Ayrıca sadağın kenarı tunçtan yapılma ve altın folyo ile kaplanmış üç boyutlu bir yırtıcı kedi tasviri ile süslenmiştir.¹³⁶²

Tagarlara ait Tunç Dönemi savaşçı mezarlarında ise çok sayıda geyik şekilli tunç ve altın göğüs levhaları ortaya çıkarılmıştır. Daha çok erkek savaşçı mezarlarında rastlanan bu levhalar ölüleri giysilerine dikilmektedir. Bu durum muhtemelen onların bir çeşit madalya niteliği taşıdığını göstermektedir.¹³⁶³

2.5. İnanç ve Ritüellerde Metal

Bozkır Türk kültürünün inanç sisteminde önemli bir yer edinmiş olan başta Şamanizm olmak üzere, Tabiat Kültürleri, dini törenler, cenaze törenleri ve kötü ruhlarla mücadele gibi birçok alanda metal objelere yer verilmiştir. Çalışmamızın bu kısmında bahsi geçen konular müstakil başlıklar halinde incelenerek bunlar içerisindeki metal objelerin işlevi hakkında bilgi sunulmaya çalışılacaktır.

---

¹³⁶² Olkhovsky, 66.

¹³⁶³ Bokovenko, Tagar Kültürü, 530.

2.5.1. Şamanizm ve Metal

Şamanizm ve şamanlık konusu ile ilgili ilim dünyasında birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir. Bizim buradaki amacımız ise Türk kültür tarihi açısından oldukça önemli ve geniş olan bu konuyu detaylıca burada aktarmak değil, çalışmamızın temel unsuru olan metallerin bu dinisihrimistik sistemdeki kullanım yerini açıklayabilmektir. Hemen belirtmek gerekmektedir ki burada üzerinde duracağımız yegâne metal demir olacaktır. Daha önce de bahsi geçtiği üzere birçok eski medeniyette olduğu gibi Türklerde de gökten tanrı tarafında bir hediye olarak gönderildiği düşünülen demir, diğer madenlerden farklı olarak kutsal bir şekilde algılanmıştır. Bu nedendir ki biraz sonra da bahsedileceği üzere asıl işi, insanların ruhsal sıkıntılarını gidermek olan ve bunun için icap ederse kötü ruhlarla mücadeleye giren şamanın, ayinlerde özel olarak giydiği kıyafetinde, davulunda, tokmağında ve elinden düşürmediği aslında demirin yoğun bir şekilde bulunma sebebi tanrısal olan bu madde ile insanlara musallat olan kötü ruhları korkutmak ve onlara galip gelmektir.

Birçok eski medeniyetin hayatında olduğu gibi Türklerin hayatında da önemli bir rol oynayan¹³⁶⁴ şamanların zengin ritüellerinde kullandığı taç, davul ve yuvarlak tunç ayna gibi nesnelere ve onların metal aksamları yukarıda bahsi geçtiği şekilde bir yandan kötü ruhlar ile mücadelede kullanılırken diğer yandan şamanların sınıflandırılması, hiyerarşi içerisinde töreni idare eden şamanın nerede konumlandığı, gücü ve seçilmiş olup olmadığına dair ipuçları da vermektedir. Dolayısıyla şamanların bu teçhizatları mitolojik ve dünyevi imajlarının tasvir edilmesi açısından son derece önemlidir.¹³⁶⁵

Rus bilim insanları tarafından bilim terminolojisine sokulan Şamanizm sözcüğü Tunguzcadaki şaman isminden türetilmiştir.¹³⁶⁶ Abdulkadir İnan'ın eski Türkçede

¹³⁶⁴ Fatih Kirişçioğlu, Saha (Yakut) Türklerinin Kut-Sür İnancı, <http://www.turkoloji.cu.edu.tr>, 16 Temmuz 2020, 1.

¹³⁶⁵ Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, 205.

¹³⁶⁶ Sedat Veyis Örnek, *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, 3. Basım, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1995, 47.

karşılığının “kam”¹³⁶⁷ olduğunu söylediği şamanlık geleneği Gumilev’e göre ilk defa bir isim olarak VII. yüzyılda tespit edildiği için bu sistem ilk defa Cungurya ve Altay Türkleri arasında VII. yüzyılda başlamış olmalıdır.¹³⁶⁸ Bununla birlikte Sibiry’a’daki çok daha eski tarihlere dayanan ve şaman olduğu düşünülen insan tasvirleri bu geleneğin Türkler arasındaki kökenlerinin çok öncelere dayandırılması gerektiğini göstermektedir.¹³⁶⁹ Eskiçağ kavimlerinin birçoğunda farklı isimler altında karşımıza çıkan şamanlar esas olarak esrik denilen kendinden geçme hali ile yaptığı ruhsal yolculuk ile tanrılarla iletişime geçtiğine inanılan kutsal bir kişidir. Ölüm törenlerinde yaptığı ayinler ile ölünün ruhuna kılavuzluk eden şamanlar ruhlar âlemine giderek tanrılar ve diğer insanüstü varlıklarla görüşebilen bir yapıdadır. Ölümün yeniden ruhsal bir doğuş olarak kabul edildiği geleneksel inanışların birçoğunda doğal olmayan bu yeniden doğuşun gerçekleşmesi için çeşitli ritüeller gereklidir ki bu ritüelleri gerçekleştirecek yegâne kişi şamandır.¹³⁷⁰

Türk toplumları içerisinde çoğu zaman saygın bir yer edinmiş olan şamanların en eski dönemlerden itibaren görevlerini; hastanın hastalığa yakalandığı andan itibaren kaybettiği koruyucu ruhunu geri getirerek her türlü hastalığa çare bulmak, kısırlık gibi yaşanılacak zor durumlarda insanlara yardım etmek, sunulan kurbanları gök ve yer tanrılarına ulaştırarak çeşitli dinsel törenleri icra etmek, düzenledikleri ayinler ile kötü ruhları insanlardan uzaklaştırarak kendi ölümlerinin ruhlarını da ölümler âlemine göndermek, fal bakıp gelecekte haber vermek vb. şekilde sıralayabiliriz.¹³⁷¹ Hemen belirtmek gerekmektedir ki şamanların fal açarken kullandığı asıl malzeme köprücük veya aşık kemiğidir. Buna rağmen bazen metallerle de fal açtıkları bilinmektedir.¹³⁷²

XI. yüzyılın Türk kültür tarihi kaynaklarına baktığımız vakit Kam şeklinde kaydedilen bu kişilerin fal bakarak kâhinlik yapmak ve hastaları tedavi etmek şeklinde iki önemli görevinin ön plana çıktığı görülmektedir. Kutadgu Bilig’de geçen; “*kamug igke ot ol emi belgüüg, ol ig emlegüçi kamı belgüüg*” yani “*her hastalığın bir ilacı ve çaresi vardır, bu hastalığı tedavi eden kam da bulunur*”

¹³⁶⁷ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 75.

¹³⁶⁸ Gumilev, **Eski Türkler**, 129.

¹³⁶⁹ Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, 15.

¹³⁷⁰ Eliade, **Okültizm, Büyücülük ve Kültürel Modalar**, Cem Soydemir (çev.), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2016, 52-57; **Dinler Tarihine Giriş**, 66.

¹³⁷¹ Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, 61.

¹³⁷² Gömeç, **Türklerde Töz, Fal ve Yadacılığa Dair Bazı Tespitler**, **USAD (11)**, Güz 2019, 44.

şeklindeki beyitten de anlaşıldığı üzere kam şifa dağıtan bir kişiliktir. Fakat aynı eserin başka bir beytinde geçen; “*kerek tut otaçı kerek erse kam, öliglike hergiz asıg kılmaz em*” yani “*ister otacı getir ister kam, ölmekte olana hiçbir ilaç fayda etmez*”¹³⁷³ ifadeler yine de onun Türk kültüründe bugünkü karşılığı olarak hekim diyebileceğimiz hastaları ilaçla tedavi eden otacılardan ayırdığını ve muhtemel onları aslı yeterlilik alanı olan mistik yöntemlerle tedavi ettiğini göstermektedir. Şamanın bu mistik yanı XI. yüzyılın Türk kültür tarihi açısından son derece önemli olan Divanü Lugat-it Türk’de de vurgulanmış bu eserde kam daha çok ırk yani fal bakan kâhin¹³⁷⁴ olarak tanımlanmıştır.

Bahsi geçtiği üzere kesin bir şekilde içerisinde birçok amaç barındıran; fakat en önemli amacı ruhun bedeni terk ettiği anı vaktinden önceye alma pahasına sürekli olarak hastalıkların tehdidi altında bulunan yaşamı koruma amacı güden Şamanizm, Orta Asya’da görülen en önemli ve yaygın inanışlardan biri olmasına rağmen hiçbir şekilde bir din değildir. Bu nedenle bu inanışın uygulayıcısı ve baş aktörü olan şaman yalnızca mistik tedavi yöntemleri kullanmasına rağmen diğer bütün amaçlarını ikinci plana ittiği için İngiliz sosyolojisinde dahi “*hekim-insan*” olarak tanımlanmıştır.¹³⁷⁵

Bugünkü Kazakistan coğrafyasında bulunan ve Türk medeniyetinin doğduğu bölgelerden biri kabul edilen Yedisu bölgesindeki; Talas, Çu, Sarısu ve İli ırmakları boyunda yapılan arkeolojik araştırmaları idare eden arkeolog ve tarihçi A.N. Bernştam’ın kaleme aldığı raporlarda Alma-Ata’ya bağlı Karagalinka denilen bölgede tek başına bir kurgan bulunmaktadır. Hun dönemine ait olduğu düşünülen ve içerisinden üç yüz parça altın eşya çıkarılan bu kurganın toplu mezarların uzağında tek başına olmasından bir şamana ait olduğu düşünülmektedir. Altay ve Yakut Şamanizm’ine ait buluntuların çıkarıldığı mezarın bir şamana ait olduğunun en önemli göstergesi tek başına gömülmüş olmasıdır; çünkü bahsi geçen coğrafyada şamanların yalnız gömülmesi gibi bir gelenek mevcuttur. Çıkarılan eşyalar arasında çökmüş durumda olan iki hörgüçlü devenin olduğu iki adet yüzük, toka olduğu zannedilen ve üzerinde dağ keçisi resimleri olan küçük levhacıklar, insan kemiren

¹³⁷³ Yusuf Has Hacib, b. 1065/3873.

¹³⁷⁴ Kaşgarlı, Cilt I, 236/283; Cilt III, 157/443.

¹³⁷⁵ Roux, **Altay Türklerinde Ölüm**, 28.

sıçan tasviri olan bir küpe ve iki parçaya bölünmüş altın bir şerit, kültür tarihi açısından son derece kıymetli eserlerdir. Şaman kültüründe külahların büyük öneme sahip olduğunu belirten Bernştam burada bulunan ve üzerinde bir sürü resim işlenmiş olan altın şeridin şaman tacı için bir süs malzemesi olduğunu iddia etmiştir.¹³⁷⁶

2.5.1.1. Şaman Kıyafeti ve Metal

Altaylıların “*manyak*”, Yakutların ise “*kumu*” veya “*oyun tangası*” dedikleri şaman elbisesi,¹³⁷⁷ onun hizmet ettiği ruhun isteğine göre şamanın yakın aile üyeleri veya komşuları olan kadınlar tarafından özenle hazırlanır.¹³⁷⁸ Şamanın kendine özgü donanımları arasında en önemlilerinden biri olan elbisenin şekli onun yardımcı ruh hayvanının ne olduğuna bağlıdır. Elbiseler üzerinde şekilleri en çok kullanılan yardımcı ruh hayvanlar ise geyik, kuş ve ayı olmuştur.¹³⁷⁹

Şamanın ruhlar âlemine yapacağı yolculukta üzerindeki koruyucu hayvan figürleri sayesinde onun biçim değiştirmesine yardımcı olacağına inanılan ve bu nedenle Şamanizm’in vazgeçilmez unsurlarından biri olan kıyafetinde¹³⁸⁰ demir oldukça mühim bir yer tutmaktadır. Nitekim şamanlar düzenledikleri ayinleri genelde özel kıyafetleriyle yapmaktadırlar. Alelade kıyafetlerle yapılan ayinler makbul kabul edilmediği gibi ayin kıyafetlerinin arka kısmı, göğüs kısmı ve kollarında hayvan şekilleri ile süslü birçok demir parçası bulunmaktadır. Bunlar vücudun her hareketinde birbirine çarparak kuvvetli sesler çıkarırlar ve şamanları mücadele ettiği kötü ruhlardan korurlar.¹³⁸¹ İnanışa göre şamanın uçabilmesini ve ruhları görebilmesini sağlayan demir parçalarının bu özelliği demirin gökselliğiyle alakalıdır. Çünkü insanlığın ilk defa işledikleri demirler gökten düşen meteoritlerin içerisindeki demirler olmuştur. Eski Çağ uygarlıkları gökten düşen bu meteoritlere oldukça önem vermişlerdir. Tanrı mekânı gök kubbeden gelen bu kıymetli taşlar

¹³⁷⁶ İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, 500-502.

¹³⁷⁷ Gömeç, Eski Türk İnanç Üzerine Bir Özet, 90.

¹³⁷⁸ Ahmet Ali Arslan, Orta Asya Türk ve Amerika Kızılderili Şamanların Giysileri, **Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2007, 73-76.

¹³⁷⁹ Hoppal, **Avrasya’da Şamanlar**, 206.

¹³⁸⁰ Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, 71.

¹³⁸¹ Radloff, **Sibirya’dan**, 20.

göksel kutsallıkla yüklü olarak yani gökteki tanrıyı temsil ederek gelmişlerdir. Işık taşları olarak da adlandırılan bu taşlar, yeryüzünde olan biten her şeyi yansıtma özelliğine sahiptir. Bu nedenle onlar şamanın üzerinde olduğu müddetçe, ona hastanın ruhunda neler olup bittiğini, bu ruhun nereye kaçtığını ve etraftaki diğer ruhani varlıkları da gösterir. Kısacası şamanı mekânın ve zamanın ötesinde görebilen kılar.¹³⁸²

Şamanın seçeceği kıyafetteki metal donanımlar ve hayvan motifleri ruhen yapacağı yolculuğun nereye olduğuyula da alakalıdır. Bu bağlamda şamanın kuş şeklinde ve küçük çanlarla donatılmış hafif elbiseleri genelde hekimliğe ihtiyaç duyulmayan (örneğin çocuk isteği veya bir avın başarılı olması gibi) durumlarda göğe yapılacak yolculuk için kullanılırken, daha ağır metaller ile donatılmış geyik figürlü elbiseler kötü ruhlarla mücadele için alt dünyaya yapılacak ruhani yolculukta kullanılmıştır. Elbette bu her kültürde mutlak geçerli olan bir durum değildir. Hayvan motiflerinin amaçları kültürden kültüre farklılık gösterebilir. Fakat her kültürde müşterek bir uygulama vardır. Bu uygulamaya göre büyüsel güçlere sahip olduğu düşünülen metal parçalar ölmesi halinde şamanla beraber gömülür.¹³⁸³

Abdulkadir İnan gibi Şamanizm konusuna kafa yormuş birçok ilim insanı en eski devirlerde şamanlığın kadınlara mahsus bir sanat olduğunu iddia etmişlerdir. Bu iddianın en önemli dayanakları ise; bazı Şamanist toplumlarda en güçlü şamanların kadınlar olduğu inancı ve Yakutlar gibi Şamanizm'in oldukça revaçta olduğu topluluklarda erkek şamanların özel kıyafetleri olmadığında kadın entarisi ile ayin yapması olmuştur.¹³⁸⁴ Nitekim Çin kayıtlarına göre, IV. asrın sonlarına doğru Tabgaçlara katılmaya başlayan ve "Gav-Çiğ" olarak isimlendirilen bir Türk boyunda şaman kadınların mevcudiyeti dile getirilmiştir.¹³⁸⁵

Dünyada en eski tarihlerde kavimlerin bir kısmında ana hâkimiyetine dayalı bir toplum yapısı olduğu bilinen bir durumdur. Esasen Çin kaynaklarına göre bu durum genel olarak baba hâkimiyeti olan Türklerin bazı kavimleri için de geçerlidir.

¹³⁸² Eliade, **Demirciler ve Simyacılar**, 19.

¹³⁸³ Hoppal, **Avrasya'da Şamanlar**, 206-207.

¹³⁸⁴ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 89.

¹³⁸⁵ Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, 72-73.

Tabgaçların ortaya çıkışından bahseden Çin kaynakları; “*Bunlar bir Çin erkeği ile bir Hun kadınının evlenmesinden türemişlerdir; fakat Hunlarda ana egemenliği mevcut olduğundan Çin’li sayılmazlar*” demişlerdir.¹³⁸⁶ Dünyada olduğu gibi Türklerde de daha sonraları anaerkil toplumsal yapıların babaerkil yapılara dönüşmesi ve hâkimiyetin bu noktaya kayması şamanlık gibi halk içerisinde saygınlığı olan bir sanatın erkeklerin hegemonyasına geçmesine sebebiyet vermiştir. Buna rağmen bu yeni oluşum anaerkliliğin bütün izlerini silmemiş uygulamalarında çoğu zaman onun izlerini taşımıştır. İşte şamanların ayinleri esnasında giydikleri özel kıyafetlerde göğüslerine kadın memelerini temsil eden metal eşyalar takmaları bu duruma en net örnek teşkil etmektedir.¹³⁸⁷ Ayrıca şaman maskesi olduğu düşünülen tunç maskelerin üzerinde bulunan ışıklı güneş ile boynuza benzetilen şekiller, kadın şamanların ayin esnasında dönerken savrulan saçlarını temsil niteliğindedir.¹³⁸⁸

Konu ile ilgili yapılan araştırmalar en eski ve özgün şaman elbiselerinin kuş, özellikle de kartal şekillerini taklit eden giysilerden oluştuğunu göstermektedir. Tüpleri genellikle demir levhalardan hazırlanan bu kıyafetlerin bir zırh görevi görerek giyen şamanı kötü ruhlardan ve diğer şamanlarla yaptıkları savaşlarda koruduğu düşünülmüştür.¹³⁸⁹ Bu durumun sebebini kartalın şaman efsanelerindeki mitolojik yanında aramak gerekmektedir. Buryatların şaman efsanesi bahsi geçen durumu anlama konusunda bize yardımcı olacaktır. Efsaneye göre Tanrı yarattığı insanlara bir müddet sonra kötü ruhlar musallat olup onlara çeşitli hastalıklar bulaştırınca o da insanları iyileştirmesi için şamanı bir kartal şeklinde onlara gönderdi; fakat insanlar kartalın dilinden anlamayınca onu tekrar insan kılığında gönderdi.¹³⁹⁰ İşte bu şamanlar kartal şekilli kıyafetlerini giyerek bir yandan hayvan atasını hafızasında canlı tuttuğunu gösterirken diğer yandan da gerektiğinde o kuşun veya hayvanın şekline girerek gökyüzüne veya yer altına yapacağı seyahati böyle gerçekleştirebileceğini ispat etmek istemiştir. Yakut şamanlarının bazılarının kullandığı demirden kuş iskeleti şeklindeki kıyafet¹³⁹¹ yüksek olasılıkla yukarıda

¹³⁸⁶ Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, 80.

¹³⁸⁷ Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, 5. Basım, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015, 72-74.

¹³⁸⁸ Esin, *Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, 73.

¹³⁸⁹ Hoppal, *Avrasya’da Şamanlar*, 207.

¹³⁹⁰ Eliade, *Şamanizm*, 95.

¹³⁹¹ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 71.

bahsi geçen demir tüylü Yırtıcı Kuş-Ana hatırasını hafızalarda canlı tutarak geldikleri kökene yapılan vurgulamadan ibarettir.

Türk topluluklarında amacına göre üzerine takılan nesnelere değışse de genel olarak şaman elbisesi düğmesiz bir şekilde önu açık ve deriden yapılmıştır. Yazın çıplak bedene giyilen bu elbise kışın ise gömleğın üzerine giyilir. Deri kemer veya kumaş kuşakla bağlanan bu kıyafetlerin üzerinde özellikle demirden yapılmış nesnelere yoğunluğu dikkat çekicidir. Kemersiz şamanın hiçbir şekilde tören icra edemeyeceğinin ve daha üst aşamaya geçemeyeceğinin kabul edildiğı inanışta bu denli önem arz eden kemerler; kuş ve başka hayvan ruhlarını tasvir eden metal parçalar, çingirak ve bıçaklarla doludur. Öyle ki Yakut şamanlarında bu madeni takılar 13-17 kilogram civarındadır. Elbiseler üzerinde en çok kuş şekilleri veya arba¹³⁹² denilen simgesel motifler ile yine değışik anlamlar ifade eden demir ya da bakır nesnelere yer alır. Şamanın âlemleri, dünyayı ve insanların canını yani evrenin yansımalarını görmesini sağlayan madeni aynalar, güneş ve ayı temsil ettiğı düşünölen dairesel şekilde kesilmiş başka dünyaya giden yolu aydınlatacağına inanılan diskler bunlardan bazılarıdır.¹³⁹³ Yine şamanın omuzunda bulunan ve onun zorluklar karşısındaki dayanıklılığını temsil eden demir zincir ile kötü ruhları korkutmak için elbiseye tutturulan ok-yay gibi demir silahlar kıyafetin en önemli tamamlayıcılarındanır. Canlı olduklarını düşündükleri için paslanmayacaklarına inandıkları bu madeni nesnelere en önemli görevi şamanı kötü ruhlara karşı korumaktır.¹³⁹⁴

Şaman kıyafetlerinin vazgeçilmez unsurlarından biri de kollarının aşağı kısmına asılan ve “küzinü” diye isimlendirilen bakır çan ya da çingiraklardır. Şaman bu çanlardan çıkarttığı tıngırtı ile kötü ruhların saldırılarından korunduğuna inanmaktadır. Tanrı tarafından şamana bahşedildiğine inanılan bu çanlar onun açısından zırh vazifesi görmektedir. Sağ kolunda dört, sol kolunda ise beş tane olmak üzere toplam dokuz adet olan bu çanların sayılarının dokuzda sabit olması Altay inancında insan iskeletinin baş, bel, diz, ayak, ayak parmak kemiğı, omuz, dirsek, bilek, el parmak kemiğı olmak üzere dokuz eklem (üye) den oluşması ile ilgilidir.

¹³⁹² Erlik'in ülkesinde yaşadığına inanılan canavar.

¹³⁹³ Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, 210/224-225.

¹³⁹⁴ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 73-74.

Yine Manyak'ın arka tarafına, yaka civarı ile omuzları arasına Ülgen'in dokuz kızını temsilen dokuz tane küçük kukla dikilir. Koruyucu ruhlar olarak kabul gören bu kuklalar altına da tıpkı ön tarafta olduğu gibi zırh vazifesiyle dokuz tane küçük çan kemerlerle kürke bağlanır.¹³⁹⁵

Şaman kıyafetlerinin bazılarında kemiklere benzeyen ve böylece iskelet görüntüsü ortaya koyan demirden yapılmış nesnelere mevcuttur. Kıyafetlerdeki bu demirden iskelet yapı şamanlığa geçiş ayinlerinde trans haline geçen şaman adayının bu hal esnasında gördüğü halüsinasyonlar ile ilgilidir. Bu süreçte şaman adayları demon¹³⁹⁶ denilen ruhani varlıklar tarafından bedenlerinin paramparça edildiğini görür. Yakutlarda bu parçalama işleminin demonlar tarafından demir kancalar vasıtasıyla yapıldığı inancı hâkimdir. Etlere kazınması ve kemiklerin temizlenmesi gibi birçok arındırma işleminden sonra yine aynı demonlar tarafından şamanın kemikleri yan yana getirilerek demirler ile birbirine kaynatılır.¹³⁹⁷ Dolayısıyla şamanın kostümü üzerindeki insan iskeleti, bedenin ruha geri dönüşünü güvence altına almak amaçlıdır.¹³⁹⁸ Erginleme denilen bu işlemin ardından ruhu temizlenen şaman yeniden vücut bulunca kendisine eğitim veren usta şamanla eğitimine devam ederek göğe çıkmayı ve yerin altına inmeyi öğrenir. Hanner'in tabiri ile bu işlemlerden sonra aydınlanmış olan şaman, gözleri kapalıyken bile karanlığın içindekileri görebilir ve diğer insanların göremediği şeyler ile gelecekteki olayları algılayarak onların sırlarına bakar.¹³⁹⁹

Yine Batı Sibirya'nın Ural dilli kavimlerinden olan Samoyedlerin¹⁴⁰⁰ inanisında şaman adayının erginleme nöbeti esnasında bir dağın içine girdiği ve burada körük çalıştıran efsanevi çıplak bir adam tarafından devasa bir maşa ile yakalanıp kafasının kesilerek bedeninin küçük parçalara ayrıldığı daha sonra ise üçüncü örs üstünde

¹³⁹⁵ A.V. Anohin, **Altay Şamanlığına Ait Materyaller**, 1. Basım, Konya: Kömen Yayınları, 2006, 45/47.

¹³⁹⁶ Türk ve Moğol toplumlarındaki inanç sisteminde bulunan kötü ruhlardan biridir. Yolculuklar sırasında insanların yolunu şaşırtan, onlara dolap çeviren ve ruhlarını çalmaya çalışan insan düşmanı bir ruhtur. İnsan yaşamının koruyucuları olan şamanlar onlarla mücadele eder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Roux, **Demonlar, Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü: Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda**, Cilt 1, Levent Yılmaz (Türkçe Çeviri ed.), İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2018, 272-273.

¹³⁹⁷ Eliade, **Demirciler ve Simyacılar**, 89.

¹³⁹⁸ Mihayl Hoppal, **Şamanlar ve Semboller**, Fatih Sel (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015, 50.

¹³⁹⁹ Michael Harner, **Şaman'ın Yolu**, Asena Atalay (çev.), İstanbul: Dharma Yayınları, 1999, 45.

¹⁴⁰⁰ Egemen Çağrı Mızrak, **Bozkır Kavimleri**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017, 269.

adayın kafasının dövülerek kemiklerinin toplanıp bir araya getirildiği inancı hakimdir. Konu ile ilgili başka bir örnekte Tunguzlara aittir. Burada da Tunguz şamanının erginleme sırasında kafasının kesildiği ve madeni parçalarla yeniden dövüldüğü anlatılır.¹⁴⁰¹

Şaman kıyafetlerinin vazgeçilmez unsurlarından biri olan kuşak üzerine metal parçalardan yapılan süslemelerde şaman kültüründeki inancın bir gereği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir şaman kuşağı üzerinde bulunup güneşi ve ayı temsil eden iki büyük metal toka bunlardandır.¹⁴⁰² Bu iki gök cisminde özellikle güneş kültü eski Türk boyları arasında o denli yayılmıştır ki onun belirtisini, temsil edenini veya kendinin şeklini yalnız kıyafetlerine metal aksamlarla tutturmak veya boyunlarına kolye şeklinde asmakla kalmamışlar efsanevi atalarının, yiğitlerinin ve komutanlarının elbise ve başlıklarına da çizmişlerdir. Hatta eski Türklerde hakanlarının çadırlarının önüne onları kötü ruhlardan korumak amaçlı güneş tasvirlerinin çizildiği de bilinmektedir.¹⁴⁰³

Yaptığı saha araştırmasıyla şaman başlıkları üzerindeki metal aksamlardan bizi haberdar eden Dioszegi, Darkhat şamanlarının başlıklarını tarif ederken bu başlığın üst tarafında bulunan üç adet bakır boynuzdan bahsetmektedir.¹⁴⁰⁴ Şamanının gerçek dünya ve gök, yani kozmos ile ilişki kurmasına yardımcı olan yegâne aksesuar olarak görülen bu başlık, bu anlamda verdiği güç ile büyük bir öneme sahiptir. Şaman esrik denilen kendinden geçme halindeyken kendi ruhunu korumaya da gayret etmektedir. İşte bahsi geçen başlıktan dışarı çıkan bakır boynuzlar bu anlamda kozmik güçlerle ilişkiyi sembolize eder. Bu tür boynuzlardan başka şaman tacının altında demir bir çember de vardır ki o da yine şamanın başını kötü ruhlara karşı koruma amaçlıdır.¹⁴⁰⁵

Şamanların kullandığı diğer bir donanım olan taşlar da özel bir öneme sahiptir. Araştırmacılar şamanın yapacağı ruhani yolculukta hangi amaçla hangi dünyaya yolculuk yapacaksa ona göre taş kullandığını belirtmektedirler. Örneğin, şaman üst

---

¹⁴⁰¹ Eliade, **Demirciler ve Simyacılar**, 89.

¹⁴⁰² Anohin, 48.

¹⁴⁰³ Seyidof, Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında II, 43

¹⁴⁰⁴ Vilmos Dioszegi, Ethnogenic Aspect of Darkhat Shamanism, **Acta Orientalia**: Budapest, XVI, 1963, 59.

¹⁴⁰⁵ Hoppal, **Avrasya'da Şamanlar**, 214.

dünyaya gidecekse genelde kartala benzer şekli olan taçların üzerindeki boynuzlar da göksel geyikleri ifade eder. Şamana göğe yaptığı yolculukta ona yardım eden bu özel mistik varlık, bir yandan onun gücünün ve erkekliğinin sembolü iken diğer yandan rakiplerine karşı verdiği mücadelenin yegâne silahıdır. Evenki ve Buryat şamanlarının kullandığı bu tarzdan çekiçlenmiş demir taçlar ve at başlı demir asalar şamanlığa geçiş törenlerinin vazgeçilmez öğeleridir. Tacın arkasına ense kısmından seçim törenlerine uygun olarak belirli sayıda bölümlerden oluşan demir zincir de takılır. Araştırmalar Sibiry şamanlarının bahsi geçen boynuzlu taçları çok eski zamanlardan belli kullandığını göstermektedir.¹⁴⁰⁶

2.5.1.2. Şaman Davulu ve Metal

Şaman açısından bakıldığında zaman davul onun için törenler esnasında ruhlar âlemine yapacağı seyahatte birinci derecede rolü olan vazgeçilmez bir nesnedir.¹⁴⁰⁷ Çünkü şaman bu seyahat esnasında davulunu bir araç olarak kullanır. Bu nedenle davul genellikle at ile veya binek olacak başka bir hayvanla özdeşleştirilir. Bundan dolayıdır ki Soyotlar şamanlarının davullarını şaman atı anlamına gelen “*khamu-at*” olarak isimlendirirken, Altaylı şamanlar ise onu at simgeleriyle süslerler. Esasen şamanın odaklanma aracı olan davulun sesi bir yandan onu ruhun içine yaptığı yolculukta derinlere indirerek transa sokan yegâne unsur olarak görülürken¹⁴⁰⁸ diğer yandan kendisine yardımcı olacak ruhları da çağırmaya yarar. Mesela Altay Türklerinde kullanım alanlarına göre iki tür davul vardır. Bunlardan birincisi olan beyaz davul üzerindeki bakır süslemeler vasıtasıyla iyi ruhları ve soy koruyucuları çağırarak için kullanılır. Demir aksamlarla süslü ikinci siyah davul ise şamanı yapacağı alt dünya yolculuğunda Erlik Han’ın kötü ruhları içindir.¹⁴⁰⁹

¹⁴⁰⁶ Hoppal, *Avrasya’da Şamanlar*, 217-220.

¹⁴⁰⁷ Ake Hultkrantz, *The Drum in Shamanism Some Reflections*, **The Saami Shaman Drum**, Tore Ahlback, Jan Bergman (ed.), Finland: the Symposium on the Saami Shaman Drum held at Abo, 1988, 10.

¹⁴⁰⁸ Nevill Drury, **Şamanizm (Şamanlığın Öğeleri)**, Erkan Şimşek (çev.), İstanbul: Okyanus Yayıncılık, 1996, 75-76.

¹⁴⁰⁹ Hoppal, **Şamanlar ve Semboller**, 89; *Avrasya’da Şamanlar*, 234-235.

Her şamanın muhakkak sahip olması gereken davul tıpkı manyak meselesinde olduğu gibi onun hamisi olan ata ruhunun talebi doğrultusunda, onun istediği şekilde ve bütün teferruatı da bu ruhun hayatta iken kullandığı davula uygun biçimde yapılır. Mesleğe yeni giren şaman tamamen “*ozo kam*” denilen koruyucu ruhun arzularına tabi olduğu için kendi isteği ve arzusu ile davul yaptırılmaz; ancak temiz olarak kabul edilen bu ruhların telkin ve ilhamı ile bir davul sahibi olabilir.¹⁴¹⁰

Bahaeddin Ögel tarafından; bugün Orta Asya’daki Türk kavimlerinin veya Anadolu’daki dervişlerin zikir esnasında kullandığı, içlerinde metal halka ya da zincirler bulunan deflerin daha büyük olanları¹⁴¹¹ olarak tarif ettiği şaman davulları Radloff tarafından da detaylıca tarif etmiştir. Buna göre; Altay ve Yakut Türklerinin “*tüngür*” veya “*tür*” dediği davul, eni 8-10 cm olan az çok oval bir şekilde bükülmüş elek kenarına benzeyen tahtanın üzerine gerilen genelde ceylan derisinden oluşmaktadır ki bu deri tahtanın bütün dış kısmını kaplamaktadır. Davul sallanırken kuvvetle ses çıkarsın diye kullanılan demir ve bakır parçaları ve küçük levhalar ise onun iç kısmındadır.¹⁴¹² Davulun çeşitli yerlerinde kullanılan ve niteliklerine göre anlam kazanan bu madeni parçalar özellikle kutsallığından dolayı demir madeninden seçilerek buralara yerleştirilmiştir.¹⁴¹³ Neticede demir konusunda da bahsi geçtiği üzere gökten Tanrı tarafında gönderilen kutsal demir, şamanın bineği kabul edilen davulunun alelade aksesuarları olarak görülmüş olmamalıdır. Aksine ruhlar âlemine yapacağı zorlu yolculukta tıpkı kıyafeti üzerindeki demir parçaları gibi ona yardımcı olacağı ve kötü ruhlardan onu koruyacağı düşünülmüş olmalıdır.

Ayinlerin vazgeçilmez unsurlarından biri olan davulun, iç kısmı Altay coğrafyasında genel olarak “*eezi*” diye adlandırılan bir sapla ikiye ayrılır. Bu sap aynı zamanda hatırasına davulun yapıldığı ölmüş şamanı temsil etmektedir. Oval bir şekle sahip olan eezi’nin başına insan silueti oyularak nakşedilir. Bu siluetin göz çukurları her zaman kırmızı bakır tokalarla doldurulurken bazılarında ise kaşlar, burun, ağız ve sakal dahi ince kırmızı levhalar ile kaplanmıştır. Ayrıca metal sadece eezinin yüz kısmı için kullanılmamış göğüs kısmı da kolları andıran dik açı ile örülmüş demir

---

¹⁴¹⁰ Anohin, 56.

¹⁴¹¹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VIII, 277/313.

¹⁴¹² Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, 3. Basım, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2012, 36-37.

¹⁴¹³ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 76.

çubuk tarafından sarılmıştır. Yüzünün her iki tarafında 5-6 cm uzunluğunda orak şeklinde demir çengeller de bulunmaktadır. Kulak ya da küpü denilen bu çengeller şaman ayin esnasında kulak verir ve bu vasıta ile ruhların isteklerini anlamaya çalışır.¹⁴¹⁴

1960 yılında yaptığı saha çalışmasında Darkhatlar'ın şaman kültürüyle ilgili bize detaylı bilgiler sunan Macar âlim Dioszegi'nin şaman davulu üzerindeki demir aksamlar hakkında aktardıkları konumuz açısından son derece kıymetlidir. Buna göre Kuzey Moğolstanda yaşayıp hayvan yetiştiriciliği yapan Buryatlar ile sosyo-kültürel açıdan, Tuva Türkleriyle ise Şamanik unsurlar açısından oldukça benzer özellikler taşıyan Darkhatlar, şaman davullarını “*zengereg*” olarak isimlendirmişlerdir. Yukarıda *eezi* diye bahsettiğimiz sapın aynısı bunlarda da mevcut olup bu sapın üst tarafına üç demir kazık ile tutturulmuş bir demir çembere ve davulun çemberine tutturulmuş çeşitli sayıdaki dörtgen demir halkalara kurban kurdelesi diyebileceğimiz şerit parçalar asılmıştır. Yine sapı ortadan keserek karşıdan karşıya geçen ağaç bir sopanın altına at nalı şeklinde asılan demir çubukta Darkhat şaman davulundaki metal aksamlardan biridir.¹⁴¹⁵

Yaklaşık olarak üç dört karış uzunluğunda olan ve bazı Altaylı kabileler tarafından da “*bar*” olarak isimlendirilen *eezi*'yi tam ortadan enine bir şekilde kesen davul kirişinde de kullanılan malzeme demir olmuştur. Her iki tarafında omuzları andıran bükmelerin olduğu kirişin sağ tarafında beş sol tarafında ise dört olmak üzere toplam dokuz tane demir parçası asılı bulunmaktadır. Bazı davullarda sayısı daha az ya da fazla olan 9-10 cm uzunluğundaki bu demir parçalarına Altay coğrafyasında “*kungru*”¹⁴¹⁶ denilmektedir. Şaman, oku sembolize eden bu parçaları ayin esnasında kötü ruhları kovmak için kullanmıştır. Bunların sayısı şamanın sahip olduğu koruyucu ruhların sayısına işaret etmekte ve onun rütbesini göstermektedir.¹⁴¹⁷ Daha önce şamanlığa geçiş esnasında bu geçişi gerçekleştirecek yeni şamana usta bir şamanın rehberlik etmesi ve şamanların dünyaya gelişi ile ilgili Yakut efsanelerinde

---

¹⁴¹⁴ Anohin, 60-61.

¹⁴¹⁵ Dioszegi, 55-56/61-62.

¹⁴¹⁶ Bu ismi “*kojura*” diye kaydeden Anohin manasının “*çingırak*” olduğunu belirtmiştir.

¹⁴¹⁷ Marie Antoinette Czaplicka, **Aboriginal Siberia: A Study in Social Anthropology**, Oxford Universty Press, 1914, 220; Anohin, 61.

onların büyük, orta, küçük olarak sınıflandırılmasından bahis açmıştık.¹⁴¹⁸ Bu durum bize şamanlık sistemi içerisinde bir hiyerarşik yapının olduğunu göstermektedir. Şimdi ise bu hiyerarşik yapının rütbelerinin belirlenmesinde davuldaki demirin başrol oynadığı görülmektedir.

Altay Türklerinin “*orbu*”¹⁴¹⁹ Sahaların ise “*bula ayah*” dediği davulunun tokmağı da elbise ve davul gibi özel bir öneme sahiptir. Ayinlerin vazgeçilmez unsurlarından olan tokmak bunlar gibi özel bir törenle hazırlanır.¹⁴²⁰ Genellikle genç bir kayın ağacından yapılan tokmalarda malzeme olarak bazen de geyik boynuzu kullanıldığı görülmüştür. Davula vurulan kısım muhtemelen sesin boğuk çıkması için kakım, samur veya tavşanayağı derisi ile kaplanır. Bazı Kuzey Altaylıların da doğrudan tavşanayağından yaptığı tokmaklar Altaylı Türkler tarafından “*kamçı*” olarak isimlendirilir. Araştırmacılar bunun sebebini şamanın ruhlar alemine yaptığı seyahatte davulunu kendisine eşlik eden binek hayvanı olarak algılamasından kaynaklı olduğu şeklinde açıklamışlardır. Nitekim şamanın davulu üzerinde yedi kat gökte uçtuğuna inanıldığı Yakut efsanelerinde ve Buryatlarda o “*şamanın atı*” olarak anılmaktadır.¹⁴²¹ Darkhatlar’da yaptığı saha çalışmasında şaman davulunun tokmağını da detaylı bir şekilde aktaran Dioszegi bu araç üzerindeki demir aksamı şu şekilde tarif etmiştir; “*Tokmağın baş kısmına tutturulmuş metal bir levha üzerinde, her birinde üç adet demir halka bulunan üç metal halka ya da dokuz adet demir halka ile daha uzun bir demir çubuk vardır.*”¹⁴²² Bu metal halka ve parçalar Sibiryâ şamanlığında genel olarak tokmakların arka tarafında yer alır.¹⁴²³

---

¹⁴¹⁸ Nora K. Chadwick, Şaman, Gamze Yamaç (çev.), **Bilig**, Sayı 3, Güz 1996, 105.

¹⁴¹⁹ Anohin, 70.

¹⁴²⁰ Saadettin Gömeç, **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, 2. Basım, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011, 60.

¹⁴²¹ Sadettin Buluç, Şaman ve Şamanizm, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, 317.

¹⁴²² Dioszegi, 63.

¹⁴²³ Hoppal, **Avrasya’da Şamanlar**, 246-247.

2.5.1.3. Şaman'ın Kullandığı Diğer Araçlar ve Metal

Özellikle şamanlığa geçiş ayinleri esnasında şamanın kullandığı önemli malzemelerden biri de “*tayag*” adı verilen asalarıdır. Darkhatların şaman asaları genelde üç çatallıdır. “*Baş*” adı verilen ve genelde insan yüzünü temsil eden bu çatalların her birine tutturulan metal halkalara üçer adet demir parçası asılmıştır. İki veya dokuz başlılarında olduğu asaların bu başları metal levhalarla ve çanlarla süslenmiştir.¹⁴²⁴ Davul konusunda da bahsi geçtiği üzere şamanın yapacağı ruhani yolculukta davul onun üzerine bindiği atı niteliğindedir. Genellikle şaman ilk davulunu alana kadar aradan iki veya üç yıl geçer, işte bu süreye kadar şamana yapacağı yolculukta at olarak görev yapan asaları yardımcı olur. Kısacası şamanlığın ilk yıllarında asa davulun yerine geçmiştir. Hatta gücü zayıf bazı şamanlar hayatının sonuna kadar asa ile idare etmek zorunda kalmıştır. Nihayetinde Türklerin şamanları için ister kısa süreli ister ömür boyu olsun yapacağı ruhsal yolculukta at gibi bir binek olarak kullanacağı asaların tutacak yerleri bu sebeple genelde at başı şeklinde imal edilmiştir. Buryat şamanlarının ancak beşinci kabul töreninde alabildiği at başlı demir asalar bu yönüyle şamanın güç ve bilgisini de ifade etmektedir. Ayrıca en yaygın olan at başlılarının haricinde yılan ve insan başı figürlü olanları da vardır.¹⁴²⁵

Yine bozkır Türk kültüründe dünyayı ters aksettirdiğine inanılan aynalar -ki bunlar genel olarak bakır madeninden yapılır- ayinlerde davul ile beraber şamanın en çok kullandığı malzemeler arasında olmuştur.¹⁴²⁶ Oldukça dikkat çekici sembolik bir anlama sahip olan metal aynalar işlemeli ve çap olarak büyük bir yapıdadır. Bozkırın şamanları genellikle göğüslerinde taşıdıkları bu aynaların gökten hediye olarak geldiğini kabul ederler. Diğer metal aksamlar gibi ana vazifesi kötü ruhları korkutup kaçırmak olan aynalar aynı zamanda şamanın elinde fal aracı olarak da kullanılmıştır. Şaman aynanın içerisine baktığında hastalığın kaynağının kim veya ne olduğunu görmektedir. Kimi Orta Asyalı kavimlerde ruh toplayıcı bir role sahip olduğu düşünülen aynalar yardımı ile şamanlar ölülerin ruhlarını yakalayabilir; çünkü inanışa göre ruhların ikamet yeri aynadır ve içine bakıldığında ölülerin ruhu

¹⁴²⁴ Dioszegi, 64-65.

¹⁴²⁵ Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, 252-255.

¹⁴²⁶ Roux, *Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı*, 76.

orada görülür. Ayrıca bu tipten metal aynalar ölümler dünyası ile canlılar dünyasını birbirine bağlamaktadır.¹⁴²⁷

Şamanların törenler esnasında sıkça kullandığı nesnelere biri de yüzlerine taktıkları maskelerdir. İnanişaya göre ruhlar alemine insan yüzüyle girmek imkânsız olduğundan şamanlar bu maskeleri takmak zorundadırlar. Böylece yüzüne taktığı maske ile tanınmaktan kurtulan şaman bir yandan kötü ruhları aldatarak hasta bedeni bu ruhlardan kurtarıırken diğeryandan da dış ışığa maruz kalmadan rahatça transa geçebilir. Sembolik olarak insan üstü işleri yerine getirebilmek için şamana güç veren maskelerin en makbülleri ise bakır, demir ve tunçtan da yapılmış olanlarıdır.¹⁴²⁸

Şamanların kullandığı metal nesnelere arasında ok ve kılıç gibi savaş aletleri de mevcuttur. Hemen her şamanın sahip olduğu sivri uçlu demir oklar şamanın kötü ruhlarla ve diğeryşamanlarla yaptığı mücadelede sihirli silahı olmakla beraber aynı zamanda onun uçuşunu ve uçuş hızını da sembolize etmektedir. Kılıçlar da tıpkı ok gibi ayin esnasında şamana güç katan diğerybir silahtır. Buryatlar'da elinde kılıç olan şamanlar ayine başlamadan önce güçlü kayın ağacına kılıçlardan oluşturulmuş merdivene çıplak ayakla basarak çıkmalıdır.¹⁴²⁹

2.5.1.4. Şaman Ayini (Alkış) ve Metal

Temel olarak şaman ayinlerini iki sınıfta toplamak gerekmektedir. Bunlardan birincisi kendisinin şamanlığa geçişini sağlayacak olan ilk ayin, ikincisi ise onun şaman olduktan sonra asıl görevi olan ruhsal hastalıklardan insanları kurtarma çabaları ve başkaca dini nitelikli ayinlerdir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki her kişinin şaman olması mümkün değildir. Şamanlık ya aileden genlerle gelen bir sanat ya da ata ruhları tarafından genç yaşta seçilerek bireye yüklenen ağır bir görevdir. Bu şekilde görevlendirilen kişi şaman mesleği kendine verilene kadar ruhsal ve fiziksel

---

¹⁴²⁷ Eliade, **Şamanizm**, 185.

¹⁴²⁸ Sergen Çirkin, **Güney Sibirya Arkeolojisi ve Şamanizm**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019, 416.

¹⁴²⁹ Hoppal, **Avrasya'da Şamanlar**, 249-252/255-257.

acılar içerisinde kıvrılır. Bu süreçte çoğu zaman yemeden içmeden kesilen şamanlar insanlar arasına katılmazlar, her zaman sinirlidirler, tek başına yaşamayı tercih ettikleri yerlerde sıklıkla cinler ve ruhlarla konuşurlar.¹⁴³⁰

Şaman olacak bu kişi geçiş esnasında araştırmacıların “*Vecd*” hali dediği kendinden geçme halleri yaşarlar. Yaşanan bu sara benzeri nöbetlerde şaman adayını eline ne geçerse yakalayıp yutma eğilimindedir. Radloff’un naklettiğine göre Şaman adayları bu süreçte azalarının bir şey duymadığını ispat için kızgın bir demir parçası, bıçak, iğne veya balta yutmaktan çekinmezler.¹⁴³¹ Yine Anohin’in meşhur eserinde aktardığına göre “*Sapır*” adında bütün töslere ayin yapabilecek kudrette olan manyaklı¹⁴³² bir şamanın ayin esnasında boğazından pipo ve koçura (davulun askıları) gibi demir eşyalar çıkardığı kaydedilmektedir.¹⁴³³ Esasen Radloff’unda bahsettiği Şamanizm’in vazgeçilmez öğelerinden olan büyü ve ateş ve ateşe hükmetme felsefesi bu kültürün hakim olduğu muhtelif coğrafyalarda da vardır. Örneğin bu felsefe ile kor haline gelmiş kızgın ya da aşırı soğuk demiri elinde tutma veya yutma gibi davranışların birçoğunu Hint, Kuzey Asya ve Kuzey Amerikalı şamanlarda da görmekteyiz.¹⁴³⁴

Bilindiği üzere bozkır Türk kültüründeki şaman geleneğinin vazgeçilmez unsurlardan olan ayinler esnasında, Şaman “*körmös*” denilen kendisine yardımcı ruhlara “*alkış*” yani dua etmektedir. Yaşanılan problemin giderilmesi ya da hastalığın tedavisi için yapılan bu dualarda ayini yapan şaman genellikle kendisine yardımcı olacak ruhlara güçleri ve güzellikleri hakkında övgüler dizmeyi tercih etmiştir. Bu ruhların en önemlilerinden olan aracı ruh Yayık, Tanrı Ülgen’in bir parçası olarak insanlar arasında yaşamaktadır. İnanışa göre Şaman Yayık vasıtası ve rehberliği ile göklere çıkar ve kurbanlarını Ülgen’e ulaştırır. Yayık’ın yardımı olmaksızın bu kutsal vazifesini gerçekleştiremeyeceğini bilen şaman dualarında bu ruh için bolca övgü sözleri söyler ve bu övgüler içinde değerli bir maden olan altının ismi bolca zikredilir. Aşağıda bu durumla ilgili birkaç örnek verilmiştir;

¹⁴³⁰ Örnek, 49.

¹⁴³¹ Radloff, **Sibirya’dan**, Cilt II, 20.

¹⁴³² Şaman’ın ayin esnasında giydiği özel kıyafet.

¹⁴³³ Anohin, 149.

¹⁴³⁴ Eliade, **Mitler, Rüya ve Gizemler**, 103.

Uç boğumlu Ak Yayık,

Altın kenarlı Ak Yayık .....

*Altın yüzlü Ak Yayıkım.....*¹⁴³⁵

Altay şamanları tanrılara sunulan kurban ayinlerinde de varlıklarına inandıkları ruhları çağırırken onlara övgüler sıralamış ve onları tarif ederken metal malzemelerden bolca faydalanmıştır. Bu metal malzeme sadece demirden ibaret olmayıp altın, gümüş ve bakırda kullanılmıştır. Örneğin Radloff'un kaydettiği bir kurban ayini esnasında şamanın söylediği;

“Altın çingiraklar takan,

Altmış bahadırı yağma eden,

Sen kudretli Altay Kan !....

Gümüş çingiraklar takan,

Kırk bahadırı yağma eden,

Ey kudretli Altay Kan !

*Sen üzengi demirini deldin, ...”*¹⁴³⁶

Şeklindeki dizeler kesilen kurbanı eşlik etmesi için çağrılan ruhları ikna etmede kullanılan övgü dolu sözler içerisinde metallerin önemli bir yere sahip olduğunu gösterir niteliktedir.

Şaman duasının vazgeçilmez unsurlarından biri olan kâse atma geleneğindeki kâsenin metal olduğu düşünülürse, bu durum konumuz açısından üzerinde durulması gereken bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu uygulama, genel olarak gelecekte yaşanacak günlerin bu ayini tertip eden toplum açısından nasıl geçeceği ile alakalı bir tahmin yapmak için gerçekleştirilir. Bir nevi yalvarılan ya da dua edilen ruh vasıtası ile gelecekte haber almak gibi bir sonuç beklenen bu gelenekte, eğer kâse ters düşerse o toplumu hastalık, kıtlık veya savaş yenilgileri gibi karanlık günler

¹⁴³⁵ Anohin,14-16.

¹⁴³⁶ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 35.

beklerken; kâse ayakları üzerine düz bir şekilde düşerse o zamanda sağlık, bolluk ve savaş galibiyeti gibi aydınlık günler beklemektedir. Bununla beraber ruhlar adına kesilen kurbanın bu ayın için uygun olup olmadığı da atılan kâsenin düşüş şekline, belki de daha doğru bir tabirle kâsenin düşüşüne yön verecek olan Körmös'ün bu kurbanı kendine layık olarak görüp görmediğine bağlı olacaktır. Buna göre eğer kâse ters düşerse kurban için getirilen hayvan ya da hayvanlar tarlaya salınacak ağzı yukarı düz bir şekilde düşerse o zamanda duaya devam edilecektir. Bahsi geçen bu konuyla ilgili şaman duasından alınan bir kesit şu şekildedir:

Ala gözleri görür olsa,

Temiz Altay kulakları ile duyar olsa,

Her yurt huzur içinde olsun,

Halk sağlık içinde yaşayacaksa,

***Kâse** ayakları üzerine düşsün.*

Ve beyaz yükeleyi tutsun,

Altın çolbuyu eşitle!

Eğer bu kurbanlık uygun değilse,

***Kâse** ters düşsün.¹⁴³⁷*

2.5.2. Tabiat Kültleri ve Metal

Bozkır Türk kültüründe tabiattaki birtakım gizli kuvvetlerin varlığına inanılmış ve Kâinat ruhlarla dolu bir alem olarak kabul edilmiştir. Bu durum Orhun Kitabelerindeki Yersu (Yarsub) tabirinden de açıkça anlaşılmaktadır. Uygurlarda “*Yirsuv*” olarak isimlendirilen bu tabir “*İduk*” yani kutsal kabul edilir. Tabi ki bu yalnızca Türklere özgü bir durum değildir tabiat kuvvetlerine inanma, hemen bütün eski halk inançlarında bulunmaktadır. Bu inançlar doğrultusunda toplumlar

---

¹⁴³⁷ Anohin, 105.

çevrelerinde rastladıkları; yanardağ, deniz, ırmak, ay, yıldız ve güneş gibi varlıklarla ateş, gök gürültüsü, yıldırım gibi olayları kutsallaştırmıştır.¹⁴³⁸

Türkler, kendileri açısından bu son derece kıymetli ve saygı duyulası olan ruhları hayallerinde betimlerken de yine onların çok değerli altın malzemelere sahip olduklarını düşünmüşlerdir. Kurban adadıkları her dağın, gölün, nehrin ve kayanın altın kapısı, tahtı ve at bağlamak için altın direği olduğunu hayal etmişlerdir. Aşağıda verilen Altay Türklerine özgü dua da bu bakış açısını destekler niteliktedir.

Altın kapından çıkararak,

Ay eşiğinde dua ediyorum,

Kurbanım altın sarayına erişsin diye,

Altın direğine bağlansın diye¹⁴³⁹

2.5.3. Dini Törenler ve Metal

Bozkır Türk kültüründe birçok vesile ile dini törenler düzenlenip ayinler yapıldığı bu ayinler esnasında Gök Tanrı ve çeşitli ruhlar için kanlı ve kansız birçok kurban sunulduğu bilinmektedir. M.Ö. XIII. asır ile III. asır arasında Çin’de hanedanlık sürüp birçok araştırmacı tarafından ilk Türklerden kabul edilen ve daha sonraları tarih sahnesine çıkan Türk kavimlerinin çoğunu da kültürel anlamda etkileyen Çu hanedanı döneminden itibaren bu ayinlerin sıklıkla tertip edildiği bilinmektedir. Ayinler Gök Tanrı’nın haricinde başlıca olarak, güneşe, ay ve yıldızlara, ata kabul edilen büyük dağlara, savaş tanrısına, yer ve yer-su ruhlarına, ocak ve kapı ruhlarına bir de atalar ruhlarına yapılmıştır. Hükümdarlar şafak vakti yükselen güneşe akşam vakti ise aya ibadet etmek için otağından çıkararak ve yola düşmüşlerdir.¹⁴⁴⁰ Ayinler esnasında Tanrı ve ruhlara eski Türkçede “*tapıg*” denilen adaklar, yeşim taşı, kumaş, şarap ve kurban eti sunulmuştur. Adak olarak sunulan yemek ya da şaraplar Türkçe küzeç (üçayak) denilen genelde tunç ocak-kazanlarda veya fil ya da kuşbaşı şeklinde

¹⁴³⁸ Kafesoğlu, 42-45.

¹⁴³⁹ Anohin, 16.

¹⁴⁴⁰ Ishjamts, 160.

tepesi olan kaplarda sunulmuştur. Kaybolması devletin sonun geldiğine işaret olarak kabul edilen bu ocak-kazanlara Türk kültüründe o denli itibar edilmiştir ki, bunlardan dokuz tanesi hükümdarlığın simgesi olarak devletin merkezinde özenle korunmuştur. Yine bu ayinler esnasında dans eden oyuncuların ellerinde bulundurdukları kalkan ve baltalar ile göksel ateş ve göksel suyu oluşturduğu düşünülen bakır aynalar ayinlerin vazgeçilmez metal malzemeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan ayinlerin amaçlarından biri de Gök Tanrı'nın bu ayine katılımını sağlamaktı, herhalde onun ayine katılımı Tanrının bu ayinden memnun kaldığına bir işaret olarak kabul görmüştür. Eğer ayin esnasında bulutlar kararır ve yağmur yağarsa Gök Tanrı davete katılmış sayılır bu seferde hükümdar ve genç Alpler ellerindeki balta ve kalkan gibi metal savaş aletleri ile onu eğlendirmek için çeşitli danslar yapmışlardır.¹⁴⁴¹ Bu örnekten de anlaşıldığı üzere Gök Tanrının eğlencesi için tertip edilen danslarda bile metal vazgeçilmez bir unsur olmuştur.

Bilindiği üzere İslam öncesi bozkır Türk kültüründe de kurban geleneği hem kanlı hem de kansız olmak üzere iki kısma ayrılmış ve oldukça yaygın bir uygulama olarak kültürde yerini almıştır. Özellikle at kurbanı yapılırken edilen dualarda metal isimleri bir hayli yaygın kullanılmıştır. İşte aşağıda verilen duada bu duruma örnek teşkil etmektedir;

Kurban verilmiş (hayvana)

Tunç eyer konulacak mı?

Gümüş dizgin bağlanacak mı?

Altın çite bağlanacak mı? .....¹⁴⁴²

Yine bozkır Türk kültüründe bir çeşit kansız kurban olarak kabul edeceğimiz saçı saçma geleneğinde de değerli metallerin yer aldığını görmekteyiz. Öncelikle şunu belirtmek gerekmektedir ki bir şeyi saçmak dökmek anlamına gelen Türk Kültürüne ait bu çok eski uygulamada yalnızca değerli madenler değil, süt, kıymız, yağ gibi hayvan ürünleri ile buğday ve darı gibi zirai ürünler de yer almaktadır. Bereket ve

¹⁴⁴¹ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, 93-96/108.

¹⁴⁴² Anohin, 82-83.

bolluk niyetiyle hükümdarın tahta çıkışı ya da düğün gibi mutluluk verici olaylarda yapılan saç uygulaması¹⁴⁴³ Kaşgarlı tarafından “*Saçuk*” olarak kaydedilmiş ve gelin ve güveyin başına atılan uğurlu para olarak tanımlanmıştır.¹⁴⁴⁴ Bu uygulama köken bilgisi sözlüğünde de gelinin başından saçılan çiçek, şeker ve para gibi şeyler olarak kaydedilmiştir.¹⁴⁴⁵

2.5.4. Cenaze Törenleri (Yoğ veya Yuğ) ve Metal

Ölüm, doğuştan olmasa bile aklın kavradığı andan itibaren tüm insani varlığa egemen olarak kişide büyük bir kaygı ve arzuya dönüşmüştür. Ayrıca yaşamın öbür dünyada da devam etmesi gibi bir umut ya da en azından bir teselli de taşıyan bu hadise; yas, cenaze ve anma törenleri gibi uygulamalar içermekte ve bu şekilde yaşayan insanlarla ölen çok sayıdaki insan arasında birtakım ilişkileri barındırmaktadır. Hemen belirtmek gerekmektedir ki, bir uygarlığın ölüm konusunu incelemek için yararlanılacak ana bilim dalı arkeolojidir. Mezarların mimarisi, bunları koruyan yapıtlar, mezarlardaki insan kalıntıları ve bunlarla birlikte gömülen eşyalar yalnızca o uygarlığın cenaze törenleri hakkında bilgi sunmaz aynı zamanda o uygarlığın ahiret inancı hakkında sahip olduğu birçok inanışı da ortaya çıkarır.¹⁴⁴⁶

Türk kültürünün en eski çağlarına bakıldığı vakit “*yoğ*” veya “*yuğ*”¹⁴⁴⁷ denilen cenaze törenlerinde ölülerini eşyaları ile beraber gömme âdeti oldukça yaygın bir şekilde karşımıza çıkar. Orta Asya’da yapılan kazılar M.Ö. 3000 yıllarına ait kurganlarda ölünün yakılmadan direk gömüldüğüne işaret etse de, M.Ö. iki bin yıllarına ait Andronovo, MÖ 1700-1200 yıllarına ait Karasuk ve M.Ö. 700-300 yıllarına ait Tagar Kültürlerinde ölülerin yakıldığı bilinmektedir. Fakat Tagar Kültüründen hemen sonra ortaya çıkan Taşlık Kültüründe Türkler bir yandan cesetleri yakma geleneğine devam ederken diğer yandan eski geleneklerini hatırlamış ve yaktıkları cesetleri gömme yoluna gitmişlerdir.¹⁴⁴⁸ Çin kaynakları Hun dönemine

¹⁴⁴³ Koçak, *Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri*, 190-191.

¹⁴⁴⁴ Kaşgarlı, Cilt I, 381.

¹⁴⁴⁵ Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, 710.

¹⁴⁴⁶ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, 11.

¹⁴⁴⁷ Gabain, 312.

¹⁴⁴⁸ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, 218-219.

gelindiği vakit Türklerin en eski dönemlerde olduğu gibi ölümlerini yakma işlemi olmaksızın gömdüklerini ifade etmektedirler.¹⁴⁴⁹ Fakat yine Çin kaynakları bu sefer Göktürkler çağından bahsederken ölünün serveti ve atıyla beraber yakıldığını küllerin mezara ikinci bir yas töreniyle yine kurbanlar kesilerek ve yüzler çizilerek konulduğunu anlatır.¹⁴⁵⁰ Nitekim eski çağlardan itibaren Türklerin ister direk cesedi isterse de küllerini olsun ölüyü gömme işini bildikleri ve uyguladıklarına dair en önemli kanıt “*köm*” fiilinin eski Türkçede yerini almasından da anlaşılmaktadır. Kaşgarlı meşhur eserinde bu fiili kullanırken “*ol öligni kömdi*” yani “*o ölüyü gömdü*” ifadesine yer vermiştir.¹⁴⁵¹

Bozkır Türk’ünün ölüm ve ölümden sonraki hayat hakkındaki inanışının ne olduğu anlaşılacak istendiğinde üzerinde durulması gereken en önemli unsur defin törenleri esnasında yapılan uygulamalar olmalıdır. Özellikle nüfuzlu olduğu tahmin edilen kişilerin kurganlarından bolca çıkarılan günlük eşyaların yanı sıra, savaş alet ve edevatlarıyla at iskeletleri ölümden sonra bir hayatın yaşanacağına ve bu hayatın maddi unsurlar içereceğine en önemli kanıtlar olarak değerlendirilmelidir. Hunların hükümdarları gibi nüfuzlu ölümlerini yanlarında altın ve gümüşten değerli eşyalar ile birlikte gömmesi,¹⁴⁵² Atilla’nın mezarında mağlup edilen düşmandan alınan silahlar ile değerli taşlarla bezenmiş kolyeler ve süs eşyalarının bulunması ve Tonyukuk ile birlikte gömülen hazineler bahsi geçen duruma örnek teşkil etmektedir.¹⁴⁵³ Türklerin özellikle nüfuz sahibi ölümlerini kendilerine ait altın ve gümüş gibi eşyalarla beraber gömdüğü de düşünüldüğünde onlar açısından hem matemleri esnasında hem de ölü gömme adetlerinde metalin vazgeçilmez bir unsur olduğu anlaşılmaktadır.

Bu durum Türk kültüründe uzun süre devam etmiştir. Nitekim X. yüzyılda Türkistan’a yaptığı seyahat esnasında Oğuz yurdundan da geçen ve onların adetlerini eserine kaydederken Türk Kültürü hakkında bizlere önemli bilgiler sunan İbn Fadlan eserinin bir kısmında Oğuzların cenaze törenlerinden de bahsetmektedir. Buna göre; Oğuzlar aralarından bir kişi öldüğü zaman onun için ev gibi büyük bir çukur kazarlar

---

¹⁴⁴⁹ Edward Harper Parker, The Turko-Scythian Tribes: The China Review or Notes & Queries on The Far East, **Hong Kong Journals Online**, Vol 20, No 2, 1892, 118.

¹⁴⁵⁰ Eberhard, **Çin’in Şimal Komşuları**, 86.

¹⁴⁵¹ Kaşgarlı, Cilt II, 27.

¹⁴⁵² Ligeti, Asya Hunları, 36.

¹⁴⁵³ Roux, **Altay Türklerinde Ölüm**, 290-291.

daha sonra kıyafetlerini giydirdikleri ölünün yay ve kuşağını da kuşandırdıktan sonra eline bir kadeh verip bütün şahsi eşyalarını da onunla birlikte gömerler. Ayrıca tören esnasında ölen kişinin ekonomik gücüne göre bir ile iki yüze kadar kurban keserler ki bu hayvanların kişi cennete giderken binek olarak kullanacağı hayvanlar olduğuna inanırlar.¹⁴⁵⁴ Nitekim sadece hayvanlar değil at arabalarının da parçalar halinde veya Pazırık'taki bir örneğinde olduğu gibi bütün bir şekilde mezarlara gömülmesi¹⁴⁵⁵ ölümden sonra yapılacak olan seyahat inancının en net tezahürü olarak görülmektedir.

Abakan bozkırlarındaki yeni demir devrinden kalma kurganlar incelendiğinde üst kısımları özellikle de kolları kayın kabuğu ile örtülmüş olan iskeletlerin ayak veya başuçlarına demir veya bakır saçtan kazanlar konulduğu görülmektedir.¹⁴⁵⁶ Bu kazanların çoğu zaman Türk kültüründeki ruhun temizlenmesi işleminde kullanıldığını Herodot'un kayıtlarından görmekteyiz.¹⁴⁵⁷ Bu tarzdan ruh temizleme ayinlerinin Bozkır Türk kültüründe sıklıkla yapıldığını ispatlayan birçok buluntu ele geçirilmiştir. Örneğin Pazırık 2 kurganındaki mezar odalarından birinin güney batı köşesindeki altı çubuktan oluşan bir küme bulunmuştur. Kümenin ortasında dört ayak üzerinde duran ve içerisinde ezilmiş taşların bulunduğu dikdörtgen şeklinde tunç bir kazan bulunmaktadır. Çapları yaklaşık 2 cm boyları ise 122,5 cm olan bu çubukları ayakta tutabilmek için her 2 cm de bir delik açılmış ve bunlar bu

¹⁴⁵⁴ İbn Fazlan, **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, Ramazan Şeşen (çev.), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975, 36.

¹⁴⁵⁵ Rice, 120.

¹⁴⁵⁶ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 132.

¹⁴⁵⁷ İskitler ölümlerini diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi bahar ya da güz aylarında gömmeyi tercih ederler bunun içinde kusursuz bir mumyalama tekniği geliştirmişlerdir. Ölümlerini gömmeden önce kırk gün boyunca bir araba üzerinde yakınlarına gezdiren İskitler defin işlemini gerçekleştirdikten sonra kendilerini temizlemek için bir tören tertip ederler. Buna göre; başlarını iyice yıkayan İskitler gövdelerini temizlemek için yere üst uçları birbirine eğik üç adet kazık çakarlar üzerine keçe sardıkları kazıkların ortasına ise bir kazan koyarlar sonra iyice kızdırılmış taşları getirerek bunun içine atarlar. Sonra ise yetiştirdikleri kenevir tohumlarını bu taşların üzerine atıp kendileri de keçe örtünün içine girerler tohumlar taşlara değince müthiş bir şekilde tüter ve buğu çıkarır öyle ki; Herodot bu durumu bizim Yunan hamamlarında bile böyle boğucu bir buğu yoktur diye tarif eder. Böylece baygınlık geçiren İskitler keyifle haykırarak hem ruhen hem de bedenlen temizlenmiş olurlar; Bkz. Herodot, IV, 66-67.

Yapılan işlemlerden buğulanma, kenevir çekme ve atılan çığlıkların ölümler kültü ile alakalı olduğu düşünülmektedir. Buradaki egemen düşünce yapılan bu temizliğin yalnızca harici bir temizlik olmadığı, özellikle inançla ilgili bir amelin gerçekleştiği, bunun asli unsurunun da kendinden geçme hali olduğu üzerinedir. Herodot'un bahsettiği kenevirin Karadeniz'in kuzeyinde yetiştiğine dair ipuçları Rus arkeologların çalışmalarında görülmektedir. Sadece bu bölgeyle sınırlı olmayan bu buluntular Altay bölgesi içinde geçerli olup oralardan yapılan kazılarda da paralel şekilde buluntular elde edilmiştir; Bkz. Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, 63.

deliklerden birbirlerine bağlanarak bir arada tutulmuştur. Bu odanın batı bölümünde kısmen parçalanmış ve mezar soyguncuları tarafından devrilmiş başkaca tunç bir kazan daha vardır bu da aynı şekilde birbirine iliştirilen altı adet çubuğun altında bulunmaktadır. Bu her iki kap da araştırmacılar tarafından incelendiği vakit çerisinde yanmış kenevir tohumları bulunmuştur.¹⁴⁵⁸ Netice itibarıyla Pazırık 2 kurganından ele geçirilen, bu iki kenevir çekme kümesi bize bu işin bir yandan ruhi bir arınma için yapıldığını ifade etmekte diğer yandan ise Herodot'un verdiği bilgilere dayanarak kadın ve erkekler arasında görülen bu geleneğin sıradan hayatın bir parçası olduğu da görülmektedir.¹⁴⁵⁹ Bahsi geçen kazanların bu şekilde kullanımı akıllara Bilge Kağan Külliyesinin sunak taşı yakınlarında bulunan üçayaklı kazan parçalarını getirmektedir. Acaba buradaki kazan da tıpkı İskitler dönemindeki gibi törenlerde ruhu temizleyerek ölümün getirdiği acıdan böyle bir yöntemle kurtulmaya mı hizmet ediyordu.¹⁴⁶⁰

Türklerdeki ölü gömme adetlerinin en belirgin uygulamalarını İskit hükümdarlarının defin merasimlerinde görmekteyiz. Öncelikle şunu ifade etmemiz gerekmektedir ki burada bahsedilecek olan ölümden sonraki tekrar diriliş ve hayat ile ilgili uygulamaların Eski Anadolu ve Mezopotamya medeniyetlerinden özellikle Ur'lar gibi birçok kültürde görülmesi Orta Asya göçleri ve Eski Türklerin yayılış problemi gibi tartışmalı konulara bir ışık tutabilmesi açısından oldukça kıymetlidir. Özellikle hükümdarlarının defin törenlerinde hemen bütün adetlerini uygulama konusunda oldukça titiz davranan İskitler, hükümdarlarının öbür dünyadaki rahatlarını sağlamak için ellerinden gelen bütün çabayı göstermişlerdir. Cesedi gayet rahat bir döşek üzerine yatıran İskitler bu döşegin etrafına mızraklar saplayıp üzerlerine tunç hayvan heykelciklerinin bulunduğu sancaklar takmış ve bir tente germişlerdir. Buradaki her biri ayrı bir boyu temsil eden tunç heykelcikler ile süslenen sancakların hükümdar etrafına sıralanması, ilim adamları tarafından bu boyların öbür dünyada da hükümdarın emrinde olduğuna bir nişane olarak açıklanmıştır. Bununla beraber bazen hükümdar mezarlarında üzerlerinde metal çingiraklar bulunan direkler de görülmektedir. Bunun anlamı ise ilerleyen bölümlerde kütü ruhlarla mücadele

¹⁴⁵⁸ Piotrovsky, *Early Cultures of the Lands of the Scythians*, 22.

¹⁴⁵⁹ Sergei I. Rudenko, **Frozen Tombs of Siberia (The Pazyryk Burials of Iron-Age Horsemen)**, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1970, 284-285; Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 37.

¹⁴⁶⁰ Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, 65.

konusunda detaylıca anlatılacak olan kötü ruhların korkutulması inancı ile alakalıdır.¹⁴⁶¹

M.Ö. V. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen Solocha ve M.Ö. IV. yüzyıla tarihlendirilen Kul Oba'daki İskitlere ait kurganlardan çıkarılan buluntular bozkır Türklerinin ölü gömme adetlerine ışık tutan önemli veriler içermektedir. Buna göre; Solocha kurganın güney batı kısmındaki mezarların birinin ana oda girişinde nüfuzlu olan kişiden başka iki hizmetkar cesedi bulunmuştur. Biri yetişkin ve eşyasız olan cesetlerden diğeri ise genç yaştadır ve yanında bir kova içerisinde tunç oklar ile iki adet demir mızrak bulunmuştur. Onun hemen altında ve kuzey duvarı yanında ise beraberinde içi okla dolu bir sadak, bir demir kılıç ve üç adet mızrak bulunan bir silah taşıyıcısı ve koruma yatmaktadır. Ana mezardaki nüfuzlu kişinin hemen sağ tarafında üzerinde hayvan boğuşmalarını tasvir eden altın bir bıçak vardır, bıçağın kabzası avın başına geçmiş bir şekilde kartal pençesi ile tasvir edilmiştir. Ölünün kollarında ise altın bilezikler, boynunda aslan kafası görünümünde ucu olan altın bir gerdanlık ve yanında iki İskit piyadesinin bir atlı ile mücadelesini anlatan altın bir sakal tarağı bulunmuştur. Ayrıca ölünün sağ elinde tunçtan yapılmış bir iktidar asası, omuzlarında tahıl salkımlarını andıran altın silindirlerden örülü ağ biçiminde bir zırh, elbisesi üzerinde sıçrayan keçilerin tasvir edildiği altın levhalar ve sağ elinin yanında ise yedi adet tunç kâse bulunmuştur.¹⁴⁶²

Kul Oba kurganında bulunan mezardaki malzemelerden ise İskit asilzadesi belki de kralı olduğu anlaşılan ceset oldukça lüks bir ahşap kanepenin üzerine yatırılmıştır. Başta altın plakalarla kaplı süslü bir keçe ile kapatılmış olan cesedin saf altından gerdanlığı, yüzüğü ve bileziği de vardı. Yanı boyunca uzatılmış olan ritüel eşyalar ve savaş aletleri de bulunmaktaydı. Bunlar, demir bir kılıç, bir sadak, altın bir sapa yerleştirilmiş bir bileme taşı ve bir küçük altın şişeden ibarettir. Cesedin uzatıldığı kanepenin sol tarafında selvi bir lahit içerisinde gömülü bir kadın cesedi bulunmuştur. Kıyafetleri altın plakalarla süslü kadın cesedinin kolye, küpe, gerdanlığı ve bilezikleri de altındandır. Yanında tunç bir ayna ile bacaklarının alt kısmında top şeklinde altın gümüş alaşımından yapılmış bir tören kadehi de

¹⁴⁶¹ Tarhan, İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri, 163.

¹⁴⁶² Grakov, 136-137.

bulunmuştur. ¹⁴⁶³ İskitlerin nüfuzlu kişilerinin yanında hizmetkarları veya muhafızlarıyla gömülme adeti yalnızca bu kurganlarla da sınırlı değildir. Çertomlik kurganında da bey olduğu belli olan bir kişinin mezarı yanında başka bir odada altın ve gümüş takılar içerisinde iki muhafızın altın kabzalı kılıçları ve ağzına kadar ok dolu olan sadakları ile gömüldüğü görülmektedir. Yine Çertomlikte nüfuzlu bir kadın mezarında da başları efendilerine dönük birçok kadın ve erkek hizmetkarların cesetleri bulunmuştur. ¹⁴⁶⁴

Yukarıdaki buluntular Herodot'un tıpkı İndo, Germen ve Grek adetlerinde olduğu gibi İskit hükümdarlarının da gömülürken hizmetkârlarından birçoğu ve hanımlarından birinin de boğularak gömüldüğü anlatısını doğrular niteliktedir. Eserinin devamında ise; Türk kültürünün vazgeçilmez hükümdar defin merasimi uygulamalarından olan hükümdar atlarının aygır olanlarından en iyileri ve kendisine lazım olacak eşyalar ile özellikle altın kadehlerin gömüldüğünden de bahseder. ¹⁴⁶⁵ Öldürülen bu şahısların ve atların üzerlerinden çıkan değerli metal eşyalar onların bu ölüm töreninden önce merasim için intizamlı bir şekilde hazırlandığını göstermektedir. Bunların her biri için mezarda ayrı bir oda bulunurken hükümdar yalnız başına ve onun en lüzumlu malzemeleri de yakınına defnedilmiştir. Bu malzemelerin başlıcaları şöyledir; silahları, hazineleri, şarap içmesi için altın kadehleri, ruhlar âlemindeki yolculuğu için lazım olacak olan içinde et parçaları istif edilmiş büyük kazanlar. ¹⁴⁶⁶

Yine bozkır Türk kültüründe ölüm ayinleri esnasında erkeklerin çeşitli hayvanları ok ve kama gibi sivri bir silahla vurarak ölen kimse adına kurban etmesi ve bir şamanın bıçak ucunda çırağ yakması bu ayinler esnasında metalin yerini göstermesi açısından kıymetli uygulamalar olarak görülür. ¹⁴⁶⁷

---

¹⁴⁶³ Olkhovsky, 69; Piotrovsky, Excavations and Discoveries in Scythian Lands, 27.

¹⁴⁶⁴ Grakov, 138.

¹⁴⁶⁵ Herodot, IV, 37.

¹⁴⁶⁶ Tarhan, İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri, 164.

¹⁴⁶⁷ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 73.

Hunların ölü gömme adetleri ile ilgili uygulamalarına, Orta Asya’da birçok Türk boyu arasında yüzyıllar boyunca hatta Müslüman Türk destanlarında dahi rastlarız. Bu destanlardan en önemlisi olan Manas destanında destanın kahramanı Manas’ın gömülmesi ile ilgili söylemde;

“Çam ağacından da bir tabut yapıp,

İç yüzünü altın kapladılar,

Dış yüzünü gümüş kapladılar,

Tabuta Manas’ı koydular...”¹⁴⁶⁸

Kahraman manasın tabutunun tarifine baktığımız vakit bu adetlerin İslam öncesi Türk Kültüründe var olan ölü gömme adetleri ile tıpatıp aynı olduğu tespit edilir. Burada bahsi geçen tabutun değerli metallere kaplanması geleneğini bazı kaynaklarda direk metalden yapılan tabutlar şeklinde görmekteyiz. Esasen İslam Öncesi Türk Kültüründe de oldukça yaygın olan ölüyü tabuta koyma uygulamasında kullanılan tabutlar tıpkı bugün de olduğu gibi oldukça basit ve gösterişten uzak bir şekilde ağaçtan yapılırdı. Fakat bazı kaynaklarda tarihçiler özellikle nüfuzlu kişilerin tabutlarının yapımında değerli madenler kullanıldığından bahsetmektedir. Bunlardan biri olan VI. yüzyılın Got kökenli Tarihçisi Jordanes Hun İmparatoru Atilla’nın birincisi altından, ikincisi gümüşten ve üçüncüsü de demirden olmak üzere iç içe geçirilmiş üç tabuta konduğundan bahsetmiştir.¹⁴⁶⁹ Jordanes’in iddiasında kullandığı metallere doğruluğu bilinmemekle beraber Çin kaynaklarından alınan haberlere göre erken Hun döneminde de ölümlerin iç içe olan en az iki tabuta konulduğu bilinmektedir.¹⁴⁷⁰

Bozkır Türk kültüründe kullanılan silahları ve bu silahların yapımında kullanılan metalleri en fazla kurganlardan elde ettiğimiz buluntulardan çıkarabiliyoruz. Türkler gibi savaşçı bir halk silahlarına oldukça önem vermiş kendisi için son derece değerli olan ve yanlarından hiç ayırmadıkları silahlarını süslemeyi ve hatta gerek olmadığı

¹⁴⁶⁸ Radloff, **Manas Destanı**, Emine Gürsoy – Naskali (haz.), Ankara: Türksoy Yayınları, 1995, sy. 93, beyit 1800-1805.

¹⁴⁶⁹ Roux, **Altay Türklerinde Ölüm**, 241-242.

¹⁴⁷⁰ Eberhard, **Çin’in Şimal Komşuları**, 76.

zamanlarda dahi onu bir süs eşyası gibi yanında taşımayı ihmal etmemiştir. Silahı ile bu derece kuvvetli bağ oluşturan Türkler bu daimî arkadaşlarını ahirette dahi yanlarında istemiş ve öteki dünyada kullanmak için silahı ile beraber gömülmeyi tercih etmişlerdir.¹⁴⁷¹ Örneğin, Minusinsk ve Yenisey havzalarında ortaya çıkan ve bilim adamları tarafından genelde M.Ö. 1200-700 arasına tarihlenen Karasuk Kültürüne ait kurganlarda cesedin ayaklarının yanına kap içinde koyun, sığır veya at eti konulduğu ve bazen de uygulanan bu ritüelde tunçtan bir kılıcın et üzerine konulduğu tespit edilmiştir. Minusinsk bölgesindeki mezarlara göre az da olsa farklılıklar gösteren Altay bölgesi Karasuk kurganlarında ise bilezik, küpe ve plakaların yanı sıra bir tunç bıçağında cesetle beraber kurgana yerleştirilmesi de yine dini ritüelin ve ahret inancının bir gereği gibi görünmektedir.¹⁴⁷² Yine Minusinsk havzasında Erken Tagar dönemine (M.Ö. 8. yüzyıl – M.Ö. 6. yüzyıl) ait kurganlara bakıldığı vakit burada da ölülerin savaş aletleriyle beraber gömüldüğünü net bir şekilde görürüz. Kurganlarda birinden ölünün vücuduna bitişik bir hançer ve savaş baltası ile kemerin sol tarafında bir bıçak ve ayak kısmına da içinde oklar olan bir sadak bırakılmıştır.¹⁴⁷³

Jettmar'a göre Tagar döneminde de soylu insanlar tıpkı Pazırık'ta olduğu gibi gösterişli cenaze törenleri ile mezara gömülmüştür. Etrafı taşlarla çevrilen ve ortalarında yapay tepeler (bark)¹⁴⁷⁴ oluşturulan kurganlara erkekler bıçakları, hançerleri, temrenler,¹⁴⁷⁵ yayları kuvvetlendiren metal parçaları, silahları ve değerli mücevherleri ile beraber gömülürken kadınlarda hem mücevherleri hem de şahsi silahları ile beraber gömülmüşlerdir.¹⁴⁷⁶

Kuzeyli Kagnılı boylarından olan "Tie-le"lerin bazı kurganlarından çıkan cesetlere baktığımız vakit ölen kimsenin elinde gerilmiş bir yay, kargı ve belinde kılıç ile gömüldüğünü görürüz. Aynı durumun Esik kurgandan çıkarılan Alp'in kurganında

¹⁴⁷¹ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 143.

¹⁴⁷² Gryaznov, 99.

¹⁴⁷³ Bokovenko, **The Tagar Culture in the Minusinsk Basin, Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age**, Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (ed.), Berkeley: Zinat Press, 1995, 300-301.

¹⁴⁷⁴ Fuat Köprülü, **Türk Sanatı, Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1973, 187.

¹⁴⁷⁵ Ok ve kargı gibi silahların ucuna takılan sivri madeni parça.

¹⁴⁷⁶ Jettmar, **Art of the Steppes**, 72-74/80.

da olduğu ve bu durumun esasen hükümdarlık alameti olduğu bilinmektedir. Bu nedenle buradan çıkan buluntuların hükümdarlık mertebesi ile ilişkilendirilmesi gayet normal görünmektedir.¹⁴⁷⁷

Üzerinde Göktürk alfabesi ile yazılmış yazılar bulunan eserlerin ele geçirildiği bu nedenle de Türk Kültür tarihi bakımından oldukça ehemmiyetli bir yere sahip olan Tuhayta kurganları, Batı Altay'da olup Moğolistan Batı Sibiryaya yolu üzerindeki Ursula nehri kenarındadır. Bu kurganlardan çıkarılan eserler de bozkır Türk kültüründeki ahret inancının önemini göstermek açısından son derece önemlidir. Mezardaki ölümlerin ahretteki yaşamlarını kolaylaştırmak adına ölüye ihtiyaç olacak eşyaların kapsamlı bir şekilde düşünülerek konulduğu bu mezarlarda; ateş yakma işinde kullanılan bir torba içindeki çakmak taşı ve demir parçası, bir bel kemerine ait madeni süsler, ölünün yanında bir tencere, üç dilimli ok uçları, ölünün sol elinde tahta kınalı bir bıçak, topuk kısmında ise iki tane gümüş plaka ve bir de kovaya benzer bir kazan ele geçirilmiştir.¹⁴⁷⁸

Kurganlardan çıkarılan buluntulardan ve tarihi kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla bozkır Türk kültüründeki ahret inancı ve kötü ruhlarla mücadele isteği onların kurganlarında bol miktarda metal objenin yer almasına sebep olmuştur.

2.5.5. Ant İçme Töreni ve Metal

Bozkır Türk kültüründe çoğu zaman karşılıklı söz vermek olarak kabul edeceğimiz “antlaşmaların” neden “iç-mek” fiili ile anıldığı kültür tarihi açısından oldukça önemli bir hadisedir. Esasen ant içme törenleri ile ilgili bilgi veren tarih kaynaklara bakıldığı vakit bu durumun sebebi kolayca kavranabilmektedir. Tarihi kaynaklardan elde ettiğimiz ve gerek biraz sonra bu başlık altında gerekse de ilerleyen bölümlerdeki kadehler konusunda detaylıca vereceğimiz bilgilerden anlaşılacağı üzere Türklerde genel olarak antlaşmalar şahitler huzurunda ve yemeli içmeli eğlencelerin olduğu ortamlarda gerçekleşmiştir. Bu törenler esnasında karşılıklı Ant’laşan yani sözleşen kişiler, birbirlerine söz verdikten sonra oradakilerin

¹⁴⁷⁷ Esin, *Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*,73.

¹⁴⁷⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, 143-144.

huzurunda, Türklerin hepsine birden “*ayak*” dediği bir kâse, kap ya da kadeh içerisine kırmızı veya şarap koyup kendi kanlarından da küçük bir miktar karıştırarak içerlerdi. Dolayısıyla Türk kültüründe söz verme işlemi içmekten ayrı bir unsur olarak düşünülemezdi. Belki de bugün dahi aynı anlamı ifade eden yemin sözü, etmek fiili ile birlikte “*yemin-etmek*” şeklinde kullanılırken ant sözünün içmek fiili ile “*ant-içmek*” şeklinde kullanılıyor olması bu eski Türk Kültürün günümüz Anadolu Türkçesinde karşılık bulmasının bir sonucudur. Yudahin’in meşhur eseri Kırgız Sözlüğündeki Kırgızlar ant içilen kadehlere “*ant ayak*” derlerdi şeklindeki ifadesi bu geleneğin oradaki Türkçe içerisinde de hayat bulduğunu göstermektedir.¹⁴⁷⁹

Tarih sahnesine çıktıkları coğrafya gereği savaşçı bir yapıya sahip olan Türklerin savaş meydanlarındaki en büyük avantajı pratik ve oldukça etkili olan silahları olmuştur. Bu silahların en önemlilerinden olan kılıç Türk kültüründe öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, ona bir savaş aleti olmanın ötesinde çeşitli vasıflar da yüklenmiştir. İskitler ve Hunların kutlu yış (ormanlı dağ) da yaptıkları at kurbanı merasiminde Gök Tanrı ve savaş mabudu olarak kabul ettikleri kınırak (kılıç)’ı şahit tutarak ant içtikleri ve birbirlerine sadakat sözü verdikleri Pruşek’in kayıtlarında mevcuttur. Doğu Hun geleneğinde kurban edilen ak atın kanı ile karışmış bir içki hazırlanır ve buna kılıç batırılarak Gök Tanrı şahit tutulup ant içilirdi.¹⁴⁸⁰ Türklerin kurmuş olduğu Alplar birliği hakkındaki en eski kaydolara kabul edilen bu vakıdan anlaşıldığı üzere Türk Kültüründe kılıç kurban ayinleri esnasında Gök Tanrı ile beraber anılıp huzurunda ant içilecek kadar kutsal bir mahiyet kazanmıştır.

Kılıcın ant içme törenlerindeki yeri ve önemi anlayabilmek için Kaşgarlı Mahmut’un meşhur eserinden “*kök temür kerü turmas*” savını burada nakletmek yerinde olacaktır. Bu sav’ı gök demir boş durmaz dokunduğu yeri yaralar manasında kullanan Kaşgarlı Mahmut şu şekilde açıklamıştır: Bu savın başka bir anlamı da vardır. Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka boyların halkları ant içtiklerinde yahut sözleştiklerinde demiri ululamak için, kılıcı çıkararak yanlamasına öne korlar “*bu*

---

¹⁴⁷⁹ Yudahin, 62

¹⁴⁸⁰ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 38/97.

*kök kirsun kızıl çıksun” derler. Bu “sözünde durmazsan kılıç kanına bulansın, demir senden öcünü alsın” demektir. Çünkü onlar demiri büyük sayarlar.*¹⁴⁸¹

Türk kültüründe kılıçla ant içme geleneği sadece savaşçıların kendi aralarında yaptığı bir uygulama değildir. Türk hükümdarlarının bu geleneği Asyalı diğer devlet yöneticileri ile de yaptıkları tarihi kayıtlardan karşımıza çıkmaktadır. Bu durumun temel sebebi aynı coğrafyada yaşamış medeniyetlerin birbirleri ile olan kültürel etkileşimi ve aktarımı ile açıklanabilir. Bu bağlamda Bozkır Türk’ünün ant içme töreni hakkında MÖ. 1. yüzyıla ait olan oldukça önemli bir kayıt bize fikir vermektedir. Buna göre; Hun hakanı Ho-han-hsieh ile Çin elçileri Çan ve Mın arasında iki devlet açısından akdedilen saldırmazlık ve dostluk anlaşması tamda bozkır Türk kültüründeki geleneklere göre gerçekleşmiştir. Ant içme töreninin gerçekleştiği anı Çin vakanüvisleri şu şekilde kaydetmişlerdir: Hun hakanı ve başbuğları ile Çin elçileri No-Şuy ırmağının doğusundaki Hun dağına çıktılar ve bir beyaz at kurban edip şu akti imzaladılar *“Han (Çin) ve Hunlar akrabadır: nesiller boyu birbirlerini aldatmazlar, birbirlerine saldırmazlar, hırsızlık olaylarını birbirlerine bildirirler. Hırsızları cezalandırırlar, zararlarını öderler, iki taraftan birine düşman saldırırsa askerleri ile yardım ederler. Bu andı kim bozarsa Tanrı’nın cezasına çarpılsın, nesiller boyunca andın cezası altında inlesin”*.¹⁴⁸² Bu antlaşmanın akabinde Türk hakanı Ching-lu adı verilen ve kutsal bir ruhu olduğuna inanılan en değerli kılıcıyla bir metal kaşığı eline aldı. Atın kanını şarapla karıştıran Hakan kılıcının ucunu bu içkiye batırdı ve Yüeci han’ının kafatasından yapılmış kaptan beraber içerek kan yemini ettiler.¹⁴⁸³

Kılıç üzerine ant içme geleneğinin bir başka şeklini Plano Carpini’nin seyahatnamesinde de görmekteyiz. Carpini 1246 da tahta çıkarılan Güyük Han ile ileri gelenlerin otağda katıldığı töreni şu şekilde aktarmıştır: *“Bütün ileri gelenler otağda tolandıktan sonra ortalarına bir altın taht koyup Güyük’ü üzerine oturtular ve önüne bir kılıç koyarak ondan hükümdarları olmasını istediler. Güyük ise ölmek ve öldürmek dâhil vereceği her türlü emre itaat etmeleri durumunda bu isteklerini*

¹⁴⁸¹ Kaşgarlı, Cilt 1, 362.

¹⁴⁸² İnan, Eski Türklerde ve Folklorunda Ant, 280.

¹⁴⁸³ Kao Ch’ü-Hsün, The Ching Lu Shen Shrines of Han Sword Worship in Hsiung Nu Religion, *Central Asiatic Journal*, Vol 5, No 3, 1960, 223.

kabul edeceğini dile getirince oradakilerin hepsi bunu kabul etti". Bundan sonra Han, *"benim en ufak sözüm kılıç gibi kessin"* dedi.¹⁴⁸⁴ Esasen yine karşılıklı söz verme şeklinde gerçekleşen bu uygulamanın bu sefer de bir tahta çıkma töreninin yapıldığını görmekteyiz. Burada tahta çıkarılacak kişinin önüne koyulan kılıcı, Türk kültüründe sıklıkla gördüğümüz kılıç şahitliğinde yapılan antlaşma olarak değerlendirebileceğimiz gibi, diğer yandan Kutadgu Bilig'de Ay-Toldu'nun elindeki bıçak gibi adaleti ve bunun hızla uygulanması gerekliliğini de ifade ediyor olabilir.

Kafatasından yapılan kaplarla ilgili ilginç bir detaya Herodot'un anlatımından ulaşmaktayız. Buna göre Türk kültüründe kafatasından yapılan kupaların sahipleri halkın nüfuzlu ve zenginlerinden ise savaşta öldürdükleri özellikle en şiddetli düşmanlarının kafataslarının içlerini altın ile kaplatır, en değerli konuklarına içkiyi bununla sunarlardı. Kendileri açısından gurur verici bir hadise olan bu uygulamayı Herodot şu şekilde aktarmaktadır: *"İşte bir de bütün başlara değil de yalnız en nefret ettikleri düşmanlarının başlarına yaptıkları: Kafatası kaşlar hizasından biçilir, içerisi temizlenir; dışını fakirler ham öküz derisiyle kaplarlar, zenginler de dışını öyle kaplamakla beraber, içini altınla kaplarlar ve kupa olarak kullanırlar. Hatta kendi yurttaşlarına da, eğer araları açılır ve onu kralın önünde yenerlerse, aynı şeyi yaparlar. Hatırı sayılır bir konuk ziyaretlerine gelirse, bu kafaları onlara da gösterirler ve açıklamakta da kusur etmezler ki, bu adamlar kendi uluslarından oldukları halde, kendilerine karşı savaş açmışlar ve yenilmişlerdir, bunu bir soyluluk belirtisi sayar ve övünürler. Yılda bir, her vali kendi bölgesinde bir krateros içerisinde su ve şarabı karıştırır; bir düşman yenmiş olan her İskit gelir içer; alacağında böyle bir başarı olmayanlar bu onur şarabından içemezler; hor görülür ve kenarda kalırlar, bu hal en ağır hakarettir. Buna karşılık çok sayıda düşman öldürmüş olanlar, iki kupayla gelir ve üst üste içerler"*.¹⁴⁸⁵ Chavannes'in Çin kaynaklarından aktardığına göre aynı uygulama Hunlarda da mevcuttur. Hun Yabgusu Lao-şang Yüe-çe hükümdarının kafatasını böyle yapmış ve içkisini bundan içmiştir.¹⁴⁸⁶

---

¹⁴⁸⁴ Plano Carpini, 122.

¹⁴⁸⁵ Herodot, IV, 33-34.

¹⁴⁸⁶ Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, Mustafa Koç (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2013, LXX-LXX.

Şekil: 2.57.

Altın plakalarla kaplı kafatası
(E H Minns, s. 192)

Türklerde ant içme törenleri bölgeye göre farklılıklar gösterse de çoğu bölgelerde ortak olarak yemin esnasında vazgeçilmez unsur silah dolayısıyla da metal olmuştur. Altaylı Türklere bakıldığı vakit diğer boylardan farklı olarak “*ayı andı*” denilen bir ant içtikleri görülmektedir. Okladnikov’a göre Batı Sibirya neolitik çağına Fin-Ugorların doğu kolu ile geldiği düşünülen bu inanişe göre¹⁴⁸⁷ Ayı’nın canileri ve sözünden cayanları cezalandıracağına inanılırdı. Bu inanişe sahip olan Altaylılar yemin ederken bir ayı postu üzerine otururlar ve onun burun deliklerini öperler. Yenisey taraflarında yaşayan Salcaklar ayı postu üzerindeki yeminlerini ederken “*(yalan söylersem) gün, ay görüyor*” diyerek bu şahitler huzurunda tüfek namlusunu veya bıçağın yüzünü yalarlar. Yine Altaylı kavimlerden Telengitlerde ant içerken eski zamanlardan kalma çakmaklı tüfeklerini tutup “*işte ay, işte güneş, işte silah! Ben bu silahı yaıyorum. Eğer suçlu isem bu silah beni öldürsün*” derler. Bunların eski zamanlarda tüfek yerine ok ve yay kullandıkları bilinmektedir. Bu geleneğin Kırgızlar ve Kazaklarda da olduğu bilinmektedir. Bunlarda Altaylı kavimler gibi ant içerken kılıç, tüfek ya da bıçak yalamak âdetine sahiptirler. Bu durum Müslüman olduktan sonra da devam etmiştir hatta 1879’da bir hoca tarafından yazılan manzumede bu yemin şeklinin şeriata uygun olmadığı da eleştirilmiştir. Başkurtlarda ise silah üzerine yemin etmek en büyük antlardan sayılır bu yeminin gücüne o kadar çok inanılır ki ant içmeye zorlanan suçlu yalan yere ant içerse başına kötü işler geleceğine inandığından derhal suçunu itiraf eder ve ant içmeye yanaşmaz.¹⁴⁸⁸

¹⁴⁸⁷ Ayı Fin-Ugorların sanatlarında, mitolojilerinde ve dinsel uygulamalarında ilk çağdan beri çok önemli bir yer tutmuştur. Bu hayvan en yüksek tanrısal varlıkla ilişkilendirildiğinden, kült içinde çok yüksek bir saygınlığa sahip bulunuyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Okladnikov, Tarihî Şafağında İç Asya, 97.

¹⁴⁸⁸ İnan, Eski Türklere ve Folklorunda Ant, 281/283.

Dede Korkut hikâyelerinde de yemin etme usulü İslam öncesi geleneklerin motiflerini yoğun bir şekilde taşımaktadır. Kam Püre'nin Oğlu Bamsı Beyrek destanında kahramanımız Beyrek, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı destanında kahramanımız Kan Turalı, Uşun Koca Oğlu Segrek destanında da kahramanımız Segrek'in kılıç üzerine yemin ettiğini görmekteyiz ki her üçünde de *“kılıcıma doğranayım”* şeklinde edilen yemin, bize İslam Öncesi Türk kültüründeki *“kök girsin kızıl çıksın”* yeminini hatırlatmaktadır. Muharrem Ergin'in kaleme aldığı hikayelerde Beyrek'in ettiği yemin şu şekilde geçmektedir: Esir düştüğü kafir beyinin kendisine âşık olan kızı Beyrek'e esaretten kurtulması için yardım teklifinde bulunmuş bunun karşılığında da evlilik teklif etmiştir. Beyrek onun bu teklifini kabul eder ve şu şekilde ant verir; *“Kılıcıma doğranayım, okuma saplanayım, yer gibi kertmeyim, toprak gibi savrulayım. Sağlık ile varacak olursam Oğuz'a gelip seni helalliğe almazsam”*. Bu ilkinden anlaşıldığına göre Beyrek yeminini verdiği sözü tutmak üzere etmiştir. Türk kültüründe verilen sözün tutulması hadisesinin ne kadar önemli olduğu bu örnekten anlaşılmaktadır. İkincisinde; Tırabuzan Tekfuru'nun kızını almak için şart koşulan üç canavarı haklayan Kan Turalı tekfur kızını kendine verdikten sonra gerdeğe gireceği gün yüreği kabarak kılıcını yere vurdu ve şu andı içti; *“Yer gibi kertileyim, toprak gibi savrulayım, kılıcıma doğranayım, okuma saplanayım, oğlum doğmasın, doğarsa on güne varmasın, bey babamın kadın anamın yüzünü görmeden bu gelin odasına girersem”* dedi. Kara koç atına binerek Oğuz illerine yol aldı. Bu ikinci örnekte de Türk Kültüründe evlilik dahil yapılan işlerde ana baba rızasını almanın önemi vurgulanmıştır. Üçüncüsünde ise; ağabeyi Kara Tekfur tarafından Alınca kalesine hapsedilen Segrek sağ ise ağabeyini kurtarmak öldü ise intikamını almak için yola çıkmak ister. Büyük oğullarından haber alamayan ana babası ise küçük oğullarının da başına bir iş gelmemesi için bu yolculuğa engel olmak isterler. Oğullarını yolundan döndürmek için yavuklusu ile acilen evlendirirler; fakat Segrek gerdek günü döşek üstüneyken kılıcını çıkarır ve kız ile arasına koyarak şu yemini eder; *“Bre kavat kızı, ben kılıcıma doğranayım, okuma sancılayım, oğlum doğmasın, doğarsa on yaşına varmasın, ağabeyim yüzünü görmeyince, ölmüş ise kanını almayınca bu gelin odasına girersem”* ve kara koç atını sürerek yola düşer.¹⁴⁸⁹

¹⁴⁸⁹ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, 6. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınevi, 1984, 49/91/126.

Esasen Türklüğün en eski devirlerine bakıldığı vakit antlaşma dediğimiz tören şeklinde yapılan bu geleneğin aslında devletler, kabileler ve kişiler arasında yapılan bir nevi kardeşleşme ve dostluk töreni olduğunu da görürüz.¹⁴⁹⁰ Bu âdetin uygulanış şekli ile ilgili ilk örneğini M.Ö. V. asırda ele aldığı eseri ile Herodot, İskitler üzerinden sunmuştur. Buna göre iki kişi kardeşleşmeye veya dost olmaya karar verirse soydaşlarının huzurunda topraktan yapılmış bir kupanın içerisine şarap doldururlar, ant içecek olanlar bu kaba kanlarını karıştırırlar, bunun için sivri bir şeyle küçük bir delik açar ya da kollarını kılıçla hafif bir şekilde çizerler, sonra bu kabın içerisine bir pala, ok, balta veya mızrak gibi savaş aletlerini daldırırlar. Tören tanrısal öfke üzerine ant içerek kaptaki şaraptan azıcık içip oradaki ileri gelenlere ikramla devam eder.¹⁴⁹¹ Sonunda ise kılıçlarını değişen bu kişiler artık antlı adaş olmuşlardır. Bu antlı adaşları artık dünyada ölümden başka hiçbir şey ayıramayacaktır. Bu şekilde yapılan kan kardeşliği uygulamasının Pasifik'ten Ümit Burnu'na kadar geniş bir coğrafyada birçok medeniyet arasında görülebileceğinden bahseden Minns bu türden bir benzerliği insan aklının ortak çalışması ile açıklamıştır. Ayrıca bu geleneğin Türk kültüründe erken çağlardan beri var olduğuna dikkat çekerken İskitler dışında Ural-Altay kavimlerinden olan Macarlar, Kumanlar ve Hunlar arasında da yaygın bir adet olduğunu eserinde anlatmıştır.¹⁴⁹² İslamiyet'le beraber de Türkler arasında devam ettiğini bildiğimiz bu gelenek görüldüğü üzere en eski devirlerde ancak dostluk ve kardeşlik kurmak için yapılan bir uygulama iken sonraları hakikati yalandan ayırt etmek için yapılan ve eski Türkçede “*kargış*” denilen gelenekle karıştırılarak ikisi bir tutulmuş ve ikisine birden ant denilmiştir.¹⁴⁹³

---

¹⁴⁹⁰ Hassan, 149.

¹⁴⁹¹ Herodot, IV, 31.

¹⁴⁹² Minns, 87.

¹⁴⁹³ İnan, Eski Türklerde ve Folklorunda Ant, 285-287.

Şekil: 2.58.

Kan kardeşi olan iki İskit figürü – altın- Kul Oba
(İlhami Durmuş, Resim 28)

Türk kültürüne ait belge ve bulgulardan anlaşıldığı üzere kendi kanları ile süt, kıymız ve şarap gibi içeceklerin karışımlarıyla oluşturulan kutsal içkiye yine kendi kılıç, ok, mızrak veya baltaları gibi savaş aletlerini koyan Türkler bu esnada verdiği söze ölünceye kadar sadık kalıp ant kardeşi için kayıtsız şartsız savaşacağını beyan eder. Hatta bu uğurda icap ederse eşyalarından, karısından, çocuklarından, gözlerinden ve hayatından bile vazgeçebileceğini belirten efsunlu sözleri de ant içen savaşçılar uzun uzadıya mırıldanırlar ve kendilerini böyle bir son beklemesi durumunda yapacakları fedakârlıktan dolayı şeref duyarlar.¹⁴⁹⁴ Esasen özel bir merasimle ve sonradan oluşturulan bu kardeşlik anlayışına Türkler o derece sadık kalırlardı ki bu yöntemle oluşturulan kardeşliği aynı ana ve babadan olan doğal kardeşlikten farklı görmezlerdi. Aile veya boy içerisinden gelen asıl evlat hangi hak ve imtiyazlara sahipse kan kardeşliği vasıtasıyla sonradan katılan da aynı hak ve imtiyazlara sahip olur öz evlattan farklı bir muameleyle karşılaşmazdı.¹⁴⁹⁵

Bir başka ant içme geleneği ise galip gelenin kılıcının altından geçme âdetidir. Burada aslında yapılan uygulama mağlup olan açısından bağışlanma dileği olarak görülür.¹⁴⁹⁶ Galip gelenin kılıcının altından geçmek ise hayatı karşılığında ona boyun eğmek, sözünden çıkmamak ve bu şekilde af dilemek anlamına gelmektedir. Bu

¹⁴⁹⁴ Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, 54.

¹⁴⁹⁵ Pakalın, 161.

¹⁴⁹⁶ Koçak, **Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Törenleri**, 159.

uygulamayı Dede Korkut hikâyelerinde de görmekteyiz. Kahramanımız Beyrek'e bin bir hile ile tuzak kurup onu düşmanın eline vererek nişanlısını elinden almaya çalışan Yalancı oğlu Yaltacuk yaptığı hilelerden sonuç alamayıp Beyrek'i karşısında görünce önce kaçmak ister; fakat başaramayınca da Beyrekten af dileyerek kılıcının altından geçer. Beyrek onu affederek gitmesine müsaade eder.¹⁴⁹⁷

Aynı uygulamayı Zahirreddin Babur'un Baburnamesinde iki olayda görmekteyiz. 1529' Hindistan'da kuruluşu tamamlanan Müslüman Türk devletinin kurucusu Babur oldukça objektif ve samimi bir şekilde kaleme aldığı hatıratında Türk Kültürün de sıklıkla karşılaştığımız teslim ve itaat sembollerinden bahsetmiştir. Yukarda da bahsedildiği üzere galip olanın silahı altından geçme âdeti Türk Kültür tarihi açısından itaatin ve teslim olmanın sembolü olarak kabul görmüştür. Buradaki en önemli uygulama teslim olanın galip olan karşısına çıkarken boynuna kuşağını ve silahını asması geleneğidir. Bu uygulamanın XVI. asırda dahi Türk töresinde devam ettiği Baburname'deki verilecek olan şu iki örnekte açık bir şekilde görülmektedir. Buna göre birinci örnek şu şekildedir: Küçüklüğünden beri Babur'un babasının hizmetinde bulunup beylik makamına kadar yükselen İbrahim Saru adlı bir komutanın Babur ile arası açılır huzurdan kovulan komutan Esfera kalesine gelir ve Sungur Mirza adına hutbe okutarak Babur'a muhalefet eder. Bu fitne hareketini engellemek isteyen Babur ordu hazırlayarak Esfera kalesini kuşatır ve kırk gün kadar süren bir uğraştan sonra kaleyi düşürür. İşlerin kendi açısından kötüye gittiğini gören komutan Kadı Hoca Mevlan aracılığı ile af diler. Babur'un huzuruna çıkarken adet üzere kılıç ve ok kılıfını boynuna asan komutanın af dileği kabul edilerek canı bağışlanır ve yeniden hizmete alınır. İkinci örnek ise yine bir kale muhasarası üzerinedir. Kendisine muhalefet eden Kalat kalesi üzerine yapılan seferde başarı elde eden Babur, kalenin önemli komutanlarından Ferruh Argun ve Kara-Bulut'un ok kılıflarını ve kılıçlarını boyunlarına asarak gelip af dilediklerini ve aflatlarının kabul edildiğini anlatmaktadır.¹⁴⁹⁸

¹⁴⁹⁷ Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, 57.

¹⁴⁹⁸ Zahirreddin Babur, **Baburname –Babur'un Hatıratı-**, Reşit Rahmeti Arat (çev.), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970, 47/246.

Türk kültüründe ant içme törenlerinden bir tanesini de “*evlat edinme*” müessesesinde görmekteyiz. Türk kültürünün en eski geleneklerine dair oldukça sağlam veriler alınan Yakut coğrafyasına bakıldığı vakit edinilen evladın boy dışından alınması durumunda kız evlatlar tercih edilmiştir; çünkü soyun erkekten geldiği anlayışı bir erkek evlat alınarak boy dışına yabancı bir şahsın katılmasını çok da uygun görmemektedir. Fakat aynı durum yakın akrabalarından alınan evlatlıklar için geçerli değildir. Kaldı ki bu kaide kesin bir kurala da bağlanmamış ocağın sönmemesi, neslin devam etmesi, boyun çoğalması ve güçlenmesi gibi gereklilikler söz konusu iken diğer boylardan da erkek evlatlık alındığı görülmüştür. Evlatlık verildiği ailenin öz çocuklarının sahip olduğu mirastan pay almak gibi bütün hukuki haklara sahiptir. Öz babasının ve babalığın “*ekzogami*”¹⁴⁹⁹ dairesinden evlenemeyen evlatlıklara ilerleyen dönemlerde “*uşak*” denilmeye başlanmıştır ki bu kelime eski Türkçede çocuk demektir. Türk Kültüründe bir çocuk uşak olarak verilirken tören düzenlenir. Düzenlenen törende bir kurban kesilir, kesilen kurbanın kırılmamış aşık kemiği çocuğun eline tutturulur, evlatlığın anne ve babasına elbise ve at hediye edilir, babalığının ayakları altından geçirilir ve analığının memesi emzirilir ya da dokundurulur. Yakut Türklerinden rivayet edilen hikâyeye göre ise bu tören esnasında uşak alınan çocuktan sadakat andı içmesi beklenir. Bıçağını çıkararak serçe parmağını kesen çocuk kanıyla kayın ağacı kabuğuna boyunun damgasını resmeder sona kanlı bıçağını yalayarak ant içer.¹⁵⁰⁰ Bu adet bize Altay kavimlerinde doğruluk üzerine yapılan yeminlerde kılıç, balta, bıçak ve ok gibi silahların yalanmasını hatırlatır.

2.5.6. Tözler ve Metal

Altay ve Yenisey Türkleri arasında oldukça yaygın olan “*töz*” veya “*tös*” kavramı tam olarak büyük ölülerin, kemerli bir şamanın, boy tarafından en büyük cet olarak kabul edilen ulu dağın, kutsal bilinen bir hayvan ya da efsanevi bir kişinin temsili

¹⁴⁹⁹ Bir topluluğun üyelerinin o topluluk içinden kimselerle evlenmesini yasaklayan evlilik düzeni. Türklerde evliliğin yasak olduğu daire en az yedinci göbekten atanın erkek torunlardan teşekkül eden soydur. Kazaklar ve Başkurlarda bu tür akrabalık kırk göbeğe kadar sürdürülür fakat yedinci göbekten evlilik müsaade edilir. Kırgızlar beşinci göbekten evliliğe müsaade eder. Yakutlarda bu yasak dokuzuncu göbeğe kadardır. Anadolu Türkleri de uzaktan evliliği tercih etmektedir. Bkz. Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, s.344.

¹⁵⁰⁰ Abdülkadir İnan, Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler, **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi** 7(3), 1948, 130-134.

olarak yapılan heykel veya putlara denmektedir. Ne ya da kim için yapıldıysa onun ruhunu temsil ettiği düşünülen tözlerin ortaya çıkışı atalar ya da ölümler kültü ile alakalı görünmektedir. Her boyun kendine ait bir tözü olan Altaylarda şamanlar atalarından bahsederken benim tözüm ifadesini kullanmışlardır. Hem Altay hem de Yenisey lehçelerinde töz esasen her şeyin alt tarafı, kökü manasında kullanılmıştır. Bu nedenle Türk kültüründe töz denildiği zaman kendi köklerini ifadesi anlamında cet ya da ata kavramı akla gelmelidir.¹⁵⁰¹

Türk kültürünün en erken devirlerinden itibaren “fetişizm”¹⁵⁰² ve “animizm” etkileri ile ortaya çıkan tözler Hunlar döneminde en çok çadır tepelerinde ve sancak uçlarında değerli metallere meydana getirilen hayvan biçimleri ile yer almaktaydı.¹⁵⁰³ Aynı önemin Göktürk ve Uygur Kağanlığında da var olduğu buluntulardan anlaşılmaktadır. Bu kağanlıklar döneminde ana ve atalarının hatırası olarak tepesinde altından bir böri yani kurt başı olan bayrak hükümdar otağının önüne dikilirdi. Burada töz mahiyetinde olan bu şeklin esasen M.Ö. 1000’lerden itibaren kullanıldığı bilinmekte olup, bayrak madeni bir kurt başı ile ejder gövdesi şeklinde bir keçe veya deri torbanın direğe geçirilmesiyle oluşmuştur. Göktürklerde en yaygın olan tözler kurt figürlerinden oluşsa da kartal ve geyik gibi hayvan figürlü tözlerin çadır önünde duran direğe ya da çadırın tepesine asıldığı bilinmektedir.¹⁵⁰⁴

Töz kültürünün Hun döneminde önemli bir yeri olduğuna dair Çin kaynaklarında da bilgiler mevcuttur. Buna göre M.Ö. 121’de Çinliler savaş esnasında terk edilmiş bir Hun karargâhına girmişlerdir. Bir Hun Tigin’ine ait olduğu belirtilen bu karargâhta ganimetler arasında altından yapılma bir töz bulmuşlardır. Rivayetlere göre muhtemelen Hun Tigin’i bu töz karşısında dua edip Gök Tanrı’ya kurban sunmuştur.¹⁵⁰⁵

¹⁵⁰¹ İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, 268-270.

¹⁵⁰² Kıymetli veya basit olması fark etmeksizin taşlar ile bazı maddelerin (deri, pençe, boynuz vs.) kutsal kabul edilmesiyle bunların uğur getireceği ve kem gözlerden koruyacağı inancı Fetişizmin esasını oluşturur. Her birinin bir anlam ifade ettiği bu maddelerle, insanlar büyü yaptığı gibi farklı amaç ve niyetlerle birini veya birkaçını yanında taşıyıp bulunduğu yerin bir tarafına da koyabilir. Sonraları yapılmaya başlayan basit putlar üzerine bu eşyalar işlenmiş ve asıl Fetişizm geride kalmıştır. bkz. Murat Uraz, **Türk Mitolojisi**, İstanbul: Düşünen Adam Yayınları, 1994, 205

¹⁵⁰³ Bodur, 12-13.

¹⁵⁰⁴ Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, 60.

¹⁵⁰⁵ Diyarbakirli, **Hun Sanatı**, 88.

2.5.7. Metal Maskeler

İç Asya topluluklarının birçoğunda olduğu gibi bozkır Türk kültüründe de yaygın olarak görülen maskeler maden sanatında mühim bir yer işgal etmektedirler. Bazen insan simalarının tasvir edildiği bu eserlerde geyik boynuzlu kurt tasvirinden de anlaşılacağı üzere bazen de iki hasım hayvanın özellikleri bir arada tasvir edilmiştir.¹⁵⁰⁶ İnanişaya göre bu maskeleri takan kişi şahsiyet değişikliğine uğrayıp insan sıfatından çıkma imkânı elde edecektir. Diğer süs eşyaları gibi kişinin başka alemlere varmasına yol açan ve çoğu madeni olan bu objeler her ne kadar bazı araştırmacılar tarafından yalnızca ölünün seyahatini kolaylaştırmaya yarayan ölü maskeleri olarak anılsa da bunların şaman maskeleri olarak kullanıldığı gibi bayrak direklerinde de kullanıldığı görülmüştür. Nitekim Pazırık'ta bulunan maskelerden birinin üzerindeki izler onun ölü ile beraber gömülmeden önce fazlaca kullanıldığına işaret etmektedir.¹⁵⁰⁷

Pazırık'tan çıkarılan ve M.Ö. 100 yılına ait atlara giydirilen ren geyiği maskeleri¹⁵⁰⁸ bize göstermektedir ki Türkler savaş meydanlarında atlarını korumak amaçlı taktıkları koruyucu maskelerin haricinde dünyada olduğu gibi ahirette de yol arkadaşı oldukları ve bu düşünce ile yanlarında gömdükleri kurbanlık atlarının da yüzlerine maske taktırmışlardır. Onların inanişasına göre nasıl ki kendileri maskesini taktığı hayvanın yeteneklerine ve gücüne kavuşacaksa, atları da eğer bir geyik maskesi takarsa geyik kadar hızlı koşacak bir kartal maskesi takarsa onun gibi uçabilecekti.¹⁵⁰⁹ Kısacası bozkır Türk'ü maske taktığı zaman kendinde yaşanan şahsiyet değişikliğinin atlarında da yaşanacağına inanıyordu.

Çin'in efsanevi düşmanları olarak kabul edilen ve Çince kaynaklarda Kuzey Türk boyları olarak isimlendirilen Ting-ling'ler ve Tie-le'lerden oluşan Kagnılı boylarının efsanevi hükümdarı ve savaş tanrısı olarak kabul edilen Ch'ih-yo'nun kesik başını tasvir eden maskeler Abakan evlerinde tunçtan yapılmış olan kapı tokmaklarında bolca bulunmaktadır. Kanca şeklinde yüksek burunları ve geniş açık gözleri ile Tagar

¹⁵⁰⁶ Roux, Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı, 86.

¹⁵⁰⁷ Rice, 119-120.

¹⁵⁰⁸ Grousset, 35.

¹⁵⁰⁹ Roux, Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı, 76.

dönemi insanların abartılı bir halini yansıtan¹⁵¹⁰ bu tasvirlerin başındaki üç dişli taç Esik kurgandaki genç Alp'inkine benzer bir şekilde oklardan oluşmaktadır.¹⁵¹¹ Efsaneye göre Çin'in en eski dönemlerinden biri olan Shang devrinde kuzeyden gelen ve tunç işçiliği ile uğraşan bu kabilenin tanrısı olan Ch'ih-yo aslında tunç kafalı ve demir alınlı bir boğa idi bu kabile Çin'e girip buradaki birçok ziraatçı kabilelerle savaşmıştır. Bu efsaneden üretilen tarihte de yine Ch'in-yo denilen ve fena karakterli olup sarayda bakanlık yapan bakır baş, demir alınlı bir adam İmparatora isyan etmiş; fakat çeşitli sihirli silahlarla imparator onu mağlup etmiştir. İnanışa göre cesedin gömüldüğü yerde bugün bile bolca maden bulunmaktadır.¹⁵¹²

Bozkır Türk kozmolojisindeki bir diğer maske türü de çift başlı ejder maskeleridir. Türkler tarafından bu maskelerin koruyucu bir özelliğe sahip olduğuna inanılmıştır. Bunlar esas olarak dinsel nitelikler taşıyan kozmik ve astrolojik figürler olarak kabul görmüşlerdir. Çin, Orta Asya toplulukları ve Hindistan ile ortak bir etkileşim sonucu biçimlendiği öngörülen bu tip koruyucu maskelerin Türk Kültüründeki ilk örneklerini Abakan'daki Kırgız bölgesinden elde edilen ve MÖ. 1. binyıla dayandırılan dört çift tunç kapı tokmaklarında görmekteyiz. Yüzünün oranına göre büyük ve içe gömük gözleri, birbirine bitişik kaşları, oldukça kalın bıyıkları ve kartallarinkine benzeyen burunları eski Kırgız maskelerinin en dikkat çekici özellikleridir. Kafasındaki tacı üç kısımdan oluşan maskelerin Han dönemi maskeleri ile olan en önemli benzerliği ise Kırgız maskelerindeki burna takılan halkalarda görürüz.¹⁵¹³

2.5.8. Kötü Ruhlar, Büyücülük ve Metal

Bozkır Türk'ünün inanç sisteminde kötü ruhların temsilcisi ve başı olarak kabul edilen "*Erlık*" adında bir Tanrının varlığı bilinmektedir. Budizm'in etkisinin de olduğu düşünülen bu inanışta Erlık tamu adı verilen ve yerin altında olduğuna inanılan cehennem de yaşamakta ve buradaki ruhları kontrol altında tutmaktadır.¹⁵¹⁴

¹⁵¹⁰ Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, 41.

¹⁵¹¹ Esin, *Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, 52.

¹⁵¹² Eberhard, *Çin Tarihi*, 66-67.

¹⁵¹³ Esin, *İkonografik Motifler*, 151-160.

¹⁵¹⁴ Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, 70.

Altın K l yazıtlarında bahsi geçen ve ölüleri canlılardan ayırdığına inanılan Erlik¹⁵¹⁵  zellikle Altay coğrafyasında önemli bir etki bırakmış olan Şaman inancında mühim bir yer edinmiştir. Bu Şaman inancına göre esas itibariyle tanrıların en yükseği insanoğullarının atası olan Tengere Kayra Han (Bay  lgen) dır. Bay  lgen kişiyi ve bunun aracılığı ile de yeryüzünü, dağları, vadileri yaratmış, kişinin kendisi ile mücadeleye giriŐmesi üzerine ona Erlik adını vererek ışık diyarından yeraltına atmış ve yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek her dalında bir cins insan yaratmıştır.¹⁵¹⁶ Bu Şekilde ışık diyarından kovulan Erlik yerin 7 veya 9 kat altında karanlıklar dünyasında yaşar.¹⁵¹⁷ Yer altında bulunan sarayı hakkında yapılan tasvirler bu sarayın kara demirden yapıldığına ıŐaret ederken yine rivayetlere göre sayıları yedi ya da dokuz olarak aktarılan oğullarının “*Demir BaŐlılar*” olarak anılması bir oğlunun ise isminin “*Bakır Bilekli Kerey Kaan*” olması konumuz açısından dikkat çekicidir.¹⁵¹⁸

Anlaşıldığı üzere dokuz kattan oluŐup karanlığı temsil eden ve tek gayesi insanlara zarar vermek olan bütün kötü ruhların hüküm sürdüğü yer altında demir yaygın olarak yer alan bir metaldir. Karanlıklar diyarındaki kötü mahl kların başında yer alan ve bizzat Bay  lgen tarafından yaratılan Erlik burada kara bir taht üzerinde oturur. Şamanların büyü dualarında baba diye hitap ederek çekindikleri bu kötülük tanrısı tasvir edilirken onun ihtişamı ve heybeti sık sık vurgulanmıştır.

“..... *Yeşil demirdir kılıcın,*

Demirdendir kürek kemiğin,

..... *adırının damı demirdir*”¹⁵¹⁹

Şeklinde dualarda yer alan satırlar bize göstermektedir ki, demir Erlik’in gücünü ve ihtiŐamını ifade etmekte kullanılan oldukça önemli bir vasıta dır.

¹⁵¹⁵ Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, 513.

¹⁵¹⁶ Gömeç, Eski Türk İnanı  zerine Bir  zet, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 21, Sayı 33, 2003, 83.

¹⁵¹⁷ Gökalp, 160.

¹⁵¹⁸ A.V. Anohin, **Altay Şamanlığına Ait Materyaller**, Konya: Kömen Yayınları, 2006, 5-6.

¹⁵¹⁹ Radloff, **Sibirya’dan**, Cilt II, 13.

Yine Altay Şamanizm’indeki inanca göre Erlik’in altındaki kötü ruhlar birlik halinde ve ortak bir şekilde iş tutmazlar bu kötü ruhlar o kadar kötüdürler ki Erlik dâhil birbirlerine kötülük yapmaktan da geri durmazlar. Erlik’in efsanelerde adı geçen yedi veya dokuz savaşçı oğlu buldukları mekânlarını korumak için kapı önünde nöbet tutarlar. Buralara saldırı için gelen kötü ruhların varlığını hissettikleri an onları güçlü kolları ile yakalayıp daima kaynamakta olan dört kulplu dökme demirden yapılmış kazana atarlar ve böylece bu kötü ruhlar Türklerin “*tamu*”¹⁵²⁰, “*tamuk*”¹⁵²¹ veya “*tamuv*”¹⁵²² dedikleri yer altı cehenneminin ağzında cezalarını çekerler.¹⁵²³ Bu inançtan da anlaşıldığı üzere demir kendi ile yapılan kazan vasıtası ile kötü ruhları dahi cezalandıracak bir metal olarak karşımıza çıkmıştır.

Yine Altay Şamanlığındaki kâinatın yok olma anı ile ilgili inançta, karanlıklara sürgün edilen Erlik’in bu halinin her yaratılmış gibi dünyanın sonuna kadar devam edeceği ve asla gün ışığı göremeyeceği şeklindeki tasviri önemli bir yer tutmaktadır. Bununla ilgili dile getirilen dizelerde dikkati çeken unsur dünyanın yok oluş sürecinde yaşanan o kötü anda dahi demir ile ilgili motiflerin var olmasıdır.

“ Denizin dibinde şimdi,

Dokuz büyük ve kara taş parçalanır,

Bu taşın her birinden,

Birer demir Bahadır peyda olur;

Kudretli demir Bahadırlar,

Demir atlara binerler.

Atların ön ayakları hizasında

Dokuz demir kılıç parıldar,

Arka ayakları hizasında

---

¹⁵²⁰ Kaşgarlı, Cilt III, 234.

¹⁵²¹ **Codex Cumanicus**, 233.

¹⁵²² Abu Hayyan, 97.

¹⁵²³ Anohin, 8.

Dokuzar demir mızrak parıldar,

Koşarken ağaçlara dokununca

Bütün ağaçlar yere yıkılır.”¹⁵²⁴

Şaman inancında insan nesli ışık ve karanlık kudreti gibi birbirine tamamen zıt iki kudretin tesiri altında bulunmaktadır. Bunlardan birincisi semada bulunup iyilik saçarken diğeri karanlığa gömülmüş şekilde soğuğu ve ölümü ifade eder. Yukarıdaki dizelerden dile getirildiği üzere burada demir önemli bir unsur olarak kullanılmıştır.

Türk Mitolojisindeki destan ve efsanelere bakıldığında eski ilahi ruhlar arasında olan “*Alkarası*” veya “*Albastı*” inanın önemli bir yeri olduğunu görmekteyiz.¹⁵²⁵ Bu inanın konumuzla alakalı kısmı ise şu şekildedir. İnanişre göre kadınları loğusa halindeyken özellikle psikolojileri zayıf bir anda yakalayan bu ruhun en çok korktuğı ve bırakın kendini ona ait bir eşyayı dahi gördüğünde orayı terk ettiğı kişinin demirciler olmasıdır. Albastı loğusa kadına uğradığında onu korkutarak kaçırmak için tüfek patlatan Türkler bununla da yetinmeyerek etraflarındaki demirci ve ocaklı adamlardan yardım isterler. Bunlar arasında öyle muktedir adamlar vardır ki kendileri kadının yanına dahi gelmezler gönderdikleri bir mendil ya da külah Albastıları kaçırmaya yeter. İnanişre göre tüfek sesinden, ocaklı adamlarda, kırmızı renkten, demir ve demirciden korkan Albastı için alınan tedbirlerden biri de loğusa kadının yanına demir bir parça koymak ya da kırmızı altın takmaktır.¹⁵²⁶

Demir bozkır kültürü için sağlamlığın ve dayanıklılığın yanı sıra arındırma ve temizleme vasıtası olarak da görülmüştür. Her sene belli bir günde hükümdarın da altın örsü ve çekiciyle katıldığı demir ayininden başka inanç nitelikli farklı ayinler de

¹⁵²⁴ Radloff, **Sibirya’dan**, Cilt II, 16.

¹⁵²⁵ İnanişre göre loğusa kadınlara musallat olan bu ruh, loğusanın ciğerini alır ve bu suretle kadına al basarmış bu durum genelde yeni doğum yapmış kadınlara kötü bir haber verildiğinde korku ya da üzüntüden kaynaklanarak meydana gelirmiş. Eski şaman geleneğine sahip olan Yakut, Altay ve Yenisey Türklerinde oldukça meşhur olan bu ruhun İslamiyet’i kabul eden Türkler arasında da oldukça yaygın bir inanış şeklinde devam ettiğı hatta bugün Anadolu’nun birçok bölgesinde varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, 259-261.

¹⁵²⁶ İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, 259-261; Büyücülük ve bu mesleğin vazgeçilmezi olan muska uygulamasında özellikle demir sıklıkla başvurulan bir metaldir. Eski inanişlarda demir bir yandan muskaların etkisini artıran diğere yandan da gerektiğinde mükemmel bir ilaç olabilen önemli bir metaldir. Afrikalı kabilelerden Batı Va Tçagga kadınları doğurganlık verdiğine ve hasta çocukları iyileştirdiğine inandıkları demir kolyeleri boyunlarında, demir bilezikleri de kollarında sürekli taşırlar; Ayrıntılı bilgi için bkz. Cline, 116.

yapılmıştır. Örneğin hariçten ülkeye giren yabancılara sınırda demir ayını yapılmıştır. Ülkeye dışarıdan girmek isteyen yabancı insanları bu tören yapılmadan içeri almayan Türkler bir demir parçasını ateşte eriyecek dereceye getirmiştir. Sonra da bu demir parçasını hududun girişindeki bir noktaya koyarak, yabancı zatı bu demir parçasının üzerinden atlatarak öteki ülkeden Türk ülkesine geçirilmiştir. Bu törendeki hedef ülkeye gelmek isteyen bir adamın büyülenmiş, sihirlenmiş, tılsımlı bir kimse olma ihtimaline karşı kızdırılmış demir parçasından atlamak suretiyle, büyülerin, sihirlerin, tılsımların bozulması amaçlanmıştır.¹⁵²⁷

2.6. Türk Mitolojisinde Metal Unsurlar

Aslı Yunanca “*mythos*” yani “*anlatı*” sözcüğünden gelen “*mit*” Türkçede efsane, söylen ve masal gibi anlamları karşılamıştır ve büyük ihtimalle dilimize Fransızcadan girmiştir. Temel olarak evreni, Dünyayı, tanrıları ve insanı açıklamak üzerine vücut bulan mit¹⁵²⁸ ayrıca insanı ruhi olarak geliştirmek, onun evrendeki pozisyon ve sorumluluğunu belirlemek, son olarak da toplum bireyleri arasındaki ilişkiyi güçlendirmek ve sosyal yapıyı korumak gibi işlevlere sahiptir.¹⁵²⁹ Her ne kadar Yunan Kültüründen doğarak bütün Avrupa’ya yayılsa ve bundan dolayı da hemen her Avrupa dilinde Yunanların ifade ettiği şekilde “*kurmaca*” kavramını karşılayarak, gerçekliğin karşısındaki herhangi bir şeyi ifade etse de,¹⁵³⁰ esasen mit toplumlarla birlikte sürekli gelişen canlı bir olgudur ve dinsel yaşamın temelini teşkil eder. Bu nedenle mitoloji denilen şey kurmacayı işaret etmenin çok ötesinde hakikati mükemmel bir şekilde açığa çıkarmaya çalışan bir olgudur.¹⁵³¹

---

¹⁵²⁷ Gökalp, 116, 522.

¹⁵²⁸ Yves Bonnefoy, *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğünün Türkçesini Sunarken, Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü: Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda*, Cilt 1, Levent Yılmaz (Türkçe Çeviri ed.), İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2018, 13.

¹⁵²⁹ Joseph Campbell, *The Inner Reaches of Outer Space: Metaphor as Myth and as Religion*, New York: New World Library, 1986, 69-70.

¹⁵³⁰ Eliade, *Mitler, Rüyalar ve Gizemler*, Cem Soydemir (çev.), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017, 21.

¹⁵³¹ Eliade, *Arayış (Tarih ve Dinde Anlam)*, Cem Soydemir (çev.), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017, 97-98.

Orta Asya'da Paleolitik devirlerden beri gelişerek bozkır kültürü ile yeniden biçimlenen Türk mitolojisi eski Türklerin katkılarıyla farklı bir bütün haline gelerek yeniden ortaya çıkan bir oluşum sürecine sahiptir. Bu nedenle Türklerden önceki dönemlerin mitolojik karakterleri Türk mitolojisi için önem taşımaktadır. Mitleri ilk olarak ortaya atan toplumlar zaman içerisinde onları söylenceler halinde gelecek kuşaklara aktarmıştır. Bugün modern dünyada mitlerin etkisi ikinci planda kalsa da toplumların geleneklerine bağlı olarak ortaya çıkan sanat eserleri ile günümüze kadar ulaşmışlardır. Özellikle erken devirlerde mitlerin ortaya çıkmasında en önemli etken din olmuştur. Dünya tarihinde yer almış küçük büyük her dinin yarattığı bir mitoloji vardır ve bu dinlerdeki törenler onların en önemli besleyici kaynağı olmuştur.¹⁵³²

Elbette Türk kültüründe de diğer eski büyük medeniyetlerde olduğu gibi mitolojik unsurların bolca olması gayet normal bir durumdur. Zengin ve köklü bir kültüre sahip olan Türklerin mitolojileri de bu duruma paralel olarak oldukça değerlidir. Tarihi devirler içerisinde oldukça hareketli yaşam tarzları ile büyük savaşlar ve göçler yaşayan bu sebeple de birçok yabancı kültürle etkileşime giren Türklerin diğer alanlarda olduğu gibi mitolojisinde de birtakım etkileşimler olduğunu düşünmek doğru bir yaklaşımdır. Ural-Altay bölgesinde yaşayıp katıksız kalanlar hariç diğer Türklerin bu manada da muhatap olduğu kültürlerden etkilendiği ve onları etkilediği bilinen bir gerçektir. Buna rağmen özellikle köklü bir inanç sistemine sahip olan Türklerin Mitolojisinde zamanla çeşitli farklılıklar ortaya çıksa da milli yanını değişmeden kalmayı başarmıştır.¹⁵³³ Bu durum Türk Kültür tarihi açısından son derece önemli bir hadisedir. Neticede milletleri millet yapan bir dizi etmenin başında kültürel bir unsur olarak başrol oynayan mitoloji, sahip olduğu gizemli bilgilerle ve

---

¹⁵³² Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, 12; Konu hakkında çalışan çoğu âlim gibi antik ve geleneksel toplumlarda birçok tür ve işlevi olan, birbirini tamamlar nitelikte fakat farklı bakış açılarına göre yorumlanması gereken oldukça karmaşık bir kültürel gerçekliğe sahip mitler hakkında tek bir tanım yapmanın imkansızlığına değinen ünlü alim Mircea Eliade'ye göre; her zaman bir yaratılışı anlatan mit en eski zamanda yani "*başlangıçtaki*" kutsal bir öyküdür. Mitlerdeki varlıklar başlangıçtaki yaptıkları olağanüstü şeylerle tanınan doğaüstü varlıklardır. Onlardan kurgulanan hikâyeler ise bir şeyin nasıl yaratıldığını ve nasıl var olmaya başladığını anlatır. Sonuç olarak doğaüstü olması hasebiyle kutsal kabul edilen mitler yaptığı müdahalelerle dünyayı kuran ve insanı bugünkü durumuna getirendir; Bkz. Eliade, **Mitlerin Özellikleri**, Sema Rifat (çev.), İstanbul: Om Yayınevi, 2001, 15-16.

¹⁵³³ Uraz, 14.

toplumların atalarının düşünce tarzlarını anlamasına sunduğu katkıyla milli kültürün temeli, milli bilincinde özü olmuştur.¹⁵³⁴

Modern dünyada baş döndüren bir hızla ilerleyen teknolojik gelişmelerin bir yandan hayatımıza büyük kolaylıklar sağlarken diğer yandan da toplum içinde yalnızlaşmış bireyler ortaya koyduğu kabul gören bir gerçekliktir. Bu durum dünya toplumlarında birçok buhranlara sebep olmakla beraber, özellikle Türkler gibi, kültürlerinde sosyal dayanışmanın ve birlikteliğin, dolayısıyla da aynı ülkü etrafında bir araya gelme arzusunun yüksek olduğu milletlerde çok daha büyük buhranlara yol açmaktadır. Bu hiç de arzu etmediğimiz sorunun çözümü ise özellikle bizim gibi kadim milletlerde tarih biliminin neden hayati bir ihtiyaç olduğu ile açıklanabilir. Konuyla ilgili çalışma yürüten birçok ilim insanının kabul ettiği üzere XX. yüzyılın ortalarına kadar yalnızca Yunan kültürüne aitmiş gibi algılandığı için çok da itibar görmeyen Türk mitolojisi tamda bu kritik süreçte devreye girebilecek son derece değerli bir kültürel ögedir. Çünkü böyle buhran anlarında insanların geriye dönüp neyi nerede yanlış yaptığını anlamak gibi bir çaba içine girmesi kaçınılmaz bir sonudur. Bu durumda insanın geriye dönüp baktığında unuttuğunu, bilmediğini ve belki de bağdaştıramadığını anlayabilmek ve buradan kendine bir yol çizebilmek için yapması gereken şey, yukarıda Eliade'nin mit tanımında da bahsettiği üzere başlangıca yani en eski dönemdeki ilklere gitmesidir. Bu nedenle çalışmamızın bu bölümünde, elbette çok derinlere inmeden içerisindeki metalik unsurları ve manalarını anlamaya çalışacağımız mitoloji konusu Türk Kültür tarihi açısından oldukça mühim bir meseledir.

Burada hemen belirtmek gerekmektedir ki, Türklerde eski devlet anlayışının temellendiği bir alan olan mitolojide karşımıza çıkan en önemli mitler kökenle ilgili olanlardır. Köken mitlerinde ise kutsal bir varlık olarak kabul edilen, yol gösterici ve kötülüklerden koruyucu misyona sahip olan kurt baş figür olarak yer almaktadır. İlk olarak Hunlarla ilgili kaynaklarda bahsi geçen köken mitlerinin farklı türleri olmakla beraber ortak olarak kurttan türeyişin hakim olduğu görülmektedir.¹⁵³⁵

---

¹⁵³⁴ Fuzuli Bayat, **Mitolojiye Giriş**, Çorum: Karam Yayınevi, 2005, 1.

¹⁵³⁵ Koçak ve Bakır, 116-117.

2.6.1. Ölümsüzlük Efsanesi ve Altın

Diğer eski çağdaşlarında olduğu gibi Türklerde de ölümsüzlük her zaman merak edilen bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Türk kültüründe eski çağlardan itibaren kağan öldüğü zaman halkının da öldüğü, bu nedenle de hükümdarın kendi adı ile diğerlerinin hayatını da güvence altına aldığı inancı oldukça yaygın bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle halk içinde önemsenen din adamları ve şamanlar her daim kağanın uzun bir ömür yaşaması için dua da bulunmuş hükümdarın da din adamlarından böyle bir beklentisi olmuştur.¹⁵³⁶ Bir yandan din adamlarından böyle bir beklenti içerisine giren hükümdarlar öte yanda da güvendikleri ve ilimlerini takdir ettikleri bilge kişilerden ölümsüzlüğün formülünü sormayı ihmal etmemişlerdir. Üstelik bu durum yalnızca İlk Çağ ya da İslam öncesi gelenekle de sınırlı kalmamıştır. İşte XII-XIII. asrın tartışmasız en kudretli İmparatorlarından Cengiz Han huzuruna çıkan dönemin ünlü bilgini Çang-Çuen'e kendisinin ifadesiyle derin bir merak ve ümit besleyerek; *“Bir ölümsüzlük ilacın var mı?”* diye sormuş karşılığında ise *“Hayatı korumanın araçları var fakat ölümsüzlüğün ilacı yoktur”* cevabını almıştır.¹⁵³⁷

Tarihin her döneminde en kıymetli metaller arasında yer alan altının ölümsüzlük getirebileceği ile ilgili efsanelere bakılırken bahsedilmesi gereken önemli bir konu simya ve simyacılık geleneğidir. Tarih Öncesi Çağlardan başlayarak İlk ve Orta Çağda hemen her toplumda etkisini gördüğümüz bu alanın temel uğraşı değersiz madenleri güzelliği ve benzersiz kimyasal özellikleri ile dünya tarihinde her daim dikkatleri üzerine çekmiş olan altına çevirebilmek ve ölümsüzlük iksirini bulabilmek üzerine olmuştur.¹⁵³⁸

Kaynağı arkaik mitlerde ve düşüncelerde aranması gereken simyacılığın felsefesinde toprağın altındaki maden filizleri tıpkı ana rahmindeki embriyonlara benzemektedir. Bu inanişe göre yeterince zaman tanınan her maden filizi büyüme sürecine kimse

¹⁵³⁶ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, 27-53.

¹⁵³⁷ Emil Bretschneider, *Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources*, London:Broadway House, 1888, 86.

¹⁵³⁸ George B. Kauffman, The Role of Gold in Alchemy. Part I, *Bulletin: The Museum of Far Eastern Antiquities*, No. 18, 1985, 31.

engel olmazsa altına dönüşür. Bu konu ile ilgili batılı bir simyacı şu ifadeleri kullanmıştır; “Doğa amaçlarına erişmesi için hiçbir engel olmasaydı bütün ürünleri üretti... (diğer madenleri kastederek) Bu nedenle olmamış metallerin doğumunu düşükler ve ucubeler olarak görmeliyiz, bunlar olgunlaşmamışlardır...Yalnızca altın doğanın istediği gibi bir döl olmuştur. Altın onun meşru oğludur, çünkü hakiki üretim olarak bir tek altın vardır.”. Aynı inanışların Çin ve Hindistan’da da olduğunu görmekteyiz. Batılı meslektaşları gibi Çinli simyacılar da zamanın ritmini hızlandırarak doğanın işine yardım etmek isterler. İnanışa göre yeraltı rahminde yeterince kalacak olsa bütün metaller elbette altına dönüşecektir; fakat bunun için yüzlerce hatta binlerce yıl gerekmektedir. Simyacının görevi ise bu büyüme işlemini hızlandırarak bütün sıradan metalleri soylu metal olan altına dönüştürebilmektir.¹⁵³⁹

Altının ölümsüzlükle olan ilişkisi de tam olarak bu noktada ortaya çıkmaktadır. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere Eski Çağ inanışlarının neredeyse tamamında altın, doğadaki en soylu ve en olgun metal olarak kabul edilir. İnanışa göre sıradan ve çığ olan diğer metallere de aslında yeterince zaman tanınmış olsa doğa onları da mükemmelliğe eriştirecek ve onlarda tıpkı altın gibi en üst olgunluğa yani ölümsüzlük denilen mutlak özgürlüğe ulaşacaklardır. Bu nedendir altı ile on iki gramını elde etmek için bir tona yakın maden filizi çıkartılmak zorunda olunan ve bu yönü ile elde edilmesi en güç madenlerden olan altın Firavunlar döneminden beri insanların peşinden koşmaktan hiç vazgeçmediği bir metal olmuştur.¹⁵⁴⁰

Nitekim ortaya çıkan bu inanış özellikle Eski Çağ insanların ölümsüzlük konusunda altın ve simyacıya yüklediği manayı anlamamız açısından son derece kıymetlidir. Eğer gelişimini tamamlayan herhangi bir metal sonunda altın olarak mükemmelliğe erişip ölümsüzlük denilen mutlak özgürlüğe ulaşıyorsa, elbette en değersiz metalleri dahi altına dönüştürebilen simyacı da bu kabiliyetinden dolayı ölümsüzlüğün iksirini bulabilecek yegâne kişidir. Bu mahareti ile kutsallık yüklenen simyacının ölümsüzlük iksirinde kullanacağı temel madde de doğal olarak altındır.

---

¹⁵³⁹ Eliade, **Demirciler ve Simyacılar**, 52-54.

¹⁵⁴⁰ Eliade, **Asya Simyası**, 80-82.

Bu noktadan hareketle simyacının yalnızca maddenin dönüşümünü sağlamak gibi bir amacı olduğunu düşünmek çok büyük bir yanılgı olacaktır. Onun bir yandan maddesel olarak böyle bir amacının olduğu aşikârdır. Fakat diğer yandan da kendi kusursuzluğunu sağlamak gibi bir arzusu da vardır. Onun maddeyi dönüştürmekteki sorumluluğu kendini zamanın yerine koymak gibi bir rol benimsemesine de sebebiyet vermiştir. Yerin altında olgunlaşarak altın olabilmek için binlerce yıl beklemesi gereken metalleri birkaç haftada olgunlaştırabileceğini iddia eden simyacı tıpkı demircilere benzer bir şekilde ateşi kullanarak yaratıcıyla iş birliği yapıp onun yaratımını tamamlamak gibi tinsel bir misyona da sahiptir.¹⁵⁴¹

Eski Çin geleneklerinde de altının yeşim taşı ile beraber hayati enerjiyi artırarak ömrü uzatacağı hatta ölümlerin vücutlarını çürümeye karşı koruyacağı ile ilgili birçok inanış vardır. Bu nedendir ki Çin kültüründe en eski çağlardan itibaren bu iki madde simyadaki hayatın iksirini hazırlama sanatında önemli bir yere sahiptirler. Eski Çin geleneğinde ölümlerin ağızlarına konulan yeşim taşı ve altının sırrı da bu inanışla alakalıdır. Nitekim Çin'in yerli yazarlarından Koh Hung; *“Eğer cesedin dokuz açığında altın ve yeşim taşı varsa o ceset çürümez”* derken, V. yüzyıl yazarlarından Thao Hung-king; *“Eğer eski tarihli bir mezar açılır ve ölü hiç bozulmadan canlı gibi duruyor olursa cesedin hem içinde hem de dışında önemli miktarda altın ve yeşim vardır”* diyerek Çin'deki bu uygulamanın sebebinin açıkça ortaya koymuşlardır. Çin'deki bu eski inanışlar Han Hanedanları döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde Çin'in etkisine girdiği Taoizm yapısı gereği toplumun evvelden kabul ettiği en eski mistik inanışların çoğunu bünyesine alarak yoluna devam etmiştir.¹⁵⁴²

Bugün ki Doğu Türkistan ve Kuzey Çin bölgesinde devlet kuran Hunlar ve bir müddet bunların hâkimiyetinde yaşayan Çinlilerin *“A-shi-na”* dedikleri Göktürkler bölgede çok etkin olan Taoist inanca hürmet etmiş hatta bu inanca ait tapınaklar dahi inşa etmişlerdir. Fakat IV. yüzyıldan sonra bu inancın gerilemesi ile bölgede fal ve büyü gibi uygulamalar ön plana çıkmıştır. Bu safhada en çok ilgi gören konulardan birisi ise ölümsüzlük üzerine yapılan iksir diyebileceğimiz karışımlar olmuştur. Bu

¹⁵⁴¹ Eliade, **Demirciler ve Simyacılar**, 186.

¹⁵⁴² Jan Jakob Maria de Groot, **The Religious System of China**, Vol. I, Leiden: Reimpression par Literature House, 1964, 291.

karışımların hazırlanmasında sığun otu ve yeşim taşı gibi maddeler kullanılsa da ölümsüzlük iksirlerinin vazgeçilmez altın olmuştur.¹⁵⁴³

Herhalde Eski Çağ medeniyetlerinde ortak bir şekilde görülen bu inanış Türk kültüründe de derin izler bırakmış olacak ki ölümsüzlük ile ilgili gerçekleştirilen bütün uygulamalarda ve inanılan mitlerde altın vazgeçilmez bir unsur olarak karşımıza çıkmıştır. Nitekim bu anlayışın Türk Kültüründe derin bir yere sahip olduğu atasözleri ve deyimlerde dahi kendini göstermektedir. İşte Kırgız sözlüğünde geçen; “Ölmeyen kişi ancak altın kadehten su içer”¹⁵⁴⁴ şeklindeki ifade bu anlayışa önemli bir örnek teşkil etmektedir. Yine M.S. 59-58 seneleri arasında yazılan Han Sülalesi (M.Ö. 206 -M.S. 23) Tarihi adlı eserde yer alan Hunlar Tezkeresi’nde, “Hanların hükümdarı Ho-han-hsieh, Çinli elçileri karşıladığı bir törende, Chinlu adlı değerli kılıcıyla altını keserek içkinin içine altın parçalarını atmış ve Çin elçisiyle dostluk için içki içmiştir”¹⁵⁴⁵ şeklindeki ifadeden de anlaşılacağı üzere Hakan hem Çin kültüründe hem de Türk kültüründe ölümsüzlüğe işaret eden altını bu antlaşma esnasında kullanarak Çin ile sıkı bir dostluk anlaşması yapmak istediğini göstermek istemiştir.

2.6.2. Kıyamet İnanışında Metal

Türk Kültüründe yaratılış ve türeyişle ilgili mitolojik anlatımlar olduğu gibi dünyanın sona erışı yani kıyamet günü ile ilgili de birçok mitolojik anlatım bulunmaktadır. Teleütler ve Telengitler’in “kalgançı çak” dedikleri kıyamet günü hakkında nakledilen rivayetlerde metal ile ilgili birçok öge yer almaktadır. Telütlerin inanışına göre kalgançı çak geldiği zaman gök demir yer sarı bakır olur şeklinde başlayan felaket söylencelerinde siyasi, askeri ve ekonomik birçok sıkıntıdan bahsedilir. Özellikle ekonomik çöküş ve kıymetli olanın değerinin düştüğünü belirtmek için ise “at başı kadar altına bir kap yemek verilmez” ve “ayakaltında altın bulunur onu alacak kimse bulunmaz” ifadeleri yer almıştır. Telengitler’in yok oluş efsanelerinde de birçok felaket sıralandıktan başka, deniz dibinden dokuz kara

¹⁵⁴³ Esin, *Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, 49.

¹⁵⁴⁴ Yudahin, 62.

¹⁵⁴⁵ Ekrem, *Eski Türklerde Demircilik ve Bakırcılık*, 7.

taşın içinde bulunan dokuz sandıktan çıkacak olan dokuz kişiden bahsedilir ki bunların atları tarif edilirken ön ayakları kılıçlı ve kuyrukları kamalı olan bu hayvanların rastladığı kişileri mahvederek insan nesline son vereceklerine inanılır.

2.6.3. Ölümsüzlük Timsali Kilen Kiyik

Eberhard'ın Türkçe Kutlug'dan geldiğini işaret ettiği ve bir ismi de “*Ku-tu*” olan tek boynuzlu efsanevi hayvan Türk Mitolojisinde önemli bir yer edinmiştir. Türklerin “*Kilen-kiyik*” dediği bu efsanevi hayvan geyik ve dağ keçisi cinsinden olup ölümsüzlüğün timsalidir. Rivayetlere göre Kırgız illerinde bulunan bu hayvan hükümdarın köşkünün, atalar tapınağı ve gök-yer tapınağının bulunduğu kutlu dağda kendisi gibi başka efsanevi hayvanlarla beraber yaşamaktadır. Ku-tu bu kutlu dağda biten ve Türkçe sığun otu olarak bilinen ölümsüzlük otunu yiyerek ölümsüzleşmektedir. Bu inancın çeşitli şekillerini Göktürklerde görmekteyiz. Göktürkler, dağ keçisi ve geyik türünden bu hayvanların Gök Tanrı ile ilişkisi olduğunu düşünmekle beraber bunların hükümdar “*Yış*”ında yani ormanlı dağında yaşadıklarına ve yalnızca hükümdar tarafından avlanması gerektiğine de inanmışlardır. İrk Bitik'ten anladığımıza göre ölümsüzlüğün temsili şeklinde algılanan bu hayvanların avlanması da mistik bir ritüel şeklinde gerçekleşir. Buna göre avcılarının oluşturduğu dairenin içine giren bu kutsal hayvan kağan tarafından çıplak elle yakalanır.¹⁵⁴⁶

İkinci Göktürk devletinin kurucusu İltiş Kağana ve bu sülalenin mensuplarına Kutluk adı verilmesi sebebi bununla alakalı olarak düşünülmektedir. Göktürk devrine ait damga içine oturtulmuş dağ keçisinin ok ile vuruluş sahnesi ve yine Göktürk Kağan soyununun dağ keçisi şeklindeki damgası hep bu ölümsüzlük kutunun temsili olarak görülmektedir.¹⁵⁴⁷

¹⁵⁴⁶ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 282.

¹⁵⁴⁷ Esin, *Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, 94-95.

Yukarıda bahsi geçen bu dağ keçisi motiflerini MÖ VII.-II yüzyıllar arasında Sibiryada hüküm sürmüş olan Tingling'lerin devamı kabul edilen Tagar Kültür çevresinde de görmekteyiz. Renkli taşlarla süslü altından yapılmış bir levha üzerinde merkezde bir ağaç ve onun dallarını yiyen bir çift ejder kuyruklu dağ keçisi veya geyik bahsi geçen ölümsüzlük otunu yemiş olmasından dolayı Çin menkıbelerindeki ölümsüzlük simgesine benzer bir görüntü sergilemiştir. Esasen Tagar Kültürü ile Çin Kültürü arasındaki bu sıkı benzerliğin kökenlerini yine Orta Asya kültür çevresinin Çin sahasına olan etkisi olarak yorumlamak yerinde olacaktır. Çünkü kaynaklar bize, dağ keçisi ile geyik motiflerinin Orta Asya'da doğduğunu, bu motiflerin hem Tagar Kültürü Alp'larının hem de Göktürk hakanlarının ongunları olduğunu ifade etmekle beraber yine Göktürk hakanlarının damgasının dağ keçisi olduğunu da unutmamak gerekmektedir.¹⁵⁴⁸

Bozkır kültürüne ait buluntularda bu türden hayvanların tıpkı yırtıcı kuşlar ve kedilerde olduğu gibi gerçek görünümünün dışında efsanevi bir şekilde tasvir edildiğini görmekteyiz. M.Ö. V. yüzyıla ait bir İskit eseri olduğu düşünülen kemer plakasında arka kısımları 180 derece döndürülmüş, at benzeri bir başı olan, gagalı bir burnu ve uzun boynuzlara sahip mitolojik bir toynaklı tasviri vardır. Bir geyik imajından çevrildiği belli olan bu mitolojik varlıkta da kuyruk ve boynuzlarında kartal başı figürleri kullanılmıştır. Ayrıca figürü etrafı da dikdörtgen oluşturacak şekilde abartılı kıvrımlara sahip mitolojik kartal başları ile süslenmiştir.¹⁵⁴⁹

Şekil: 2.59.

Efsanevi hayvan motifi ile İskit kemer plakası M.Ö. V. yy
(Emma C. Bunker, James C. Y. Watt, Zhixin Sun, 183)

¹⁵⁴⁸ Esin, **İkonografik Motifler**, 39.

¹⁵⁴⁹ Bunker, Watt, Sun, 124.

2.6.4. Efsanevi Yırtıcı Kuşlar

Bozkır Türk kültüründe efsanevi yırtıcı kuş denildiği zaman genel olarak biraz sonra açıklanacak olan griffon ve kartallar akla gelmektedir. Fakat bunlardan başka kaynaklarda isimleri az da olsa zikredilmiş veya ismi verilmeden sadece tarif edilmiş bazı efsanevi yırtıcı kuşlar da mevcuttur. İşte bunlardan ilki şamanlık ve metal konusunda da detaylı bir şekilde bahsedildiği üzere şaman adayı kişiye şamanlığa geçiş için tertip edilen özel bir törende karşımıza çıkmaktadır. Bu törene has özel kıyafetlerle yapılan ayin esnasında şaman adayı kendinden geçme halinde yaşanan sara benzeri nöbetler geçirmektedir.¹⁵⁵⁰ Diğer toplumlarda olduğu gibi Yakut şamanlığında da erginleme olarak tanımlanan bu geçiş ayinlerinde trans haline geçen şaman adayının bu hal esnasında çeşitli halüsinasyonlar gördüğü bilinmektedir. Bu halüsinasyonlardan en çok dikkat çeken demon denilen çeşitli ruhani varlıkların şaman adayının bedenini parçalara ayırması durumudur. İşte Yakut inanışında şamanın bedenini parçalayan demonlardan biri demir gagalı ve telekli, çengel gibi pençeleri olan mitolojik yırtıcı bir kuştur.¹⁵⁵¹

Bir diğer efsanevi yırtıcı kuş Kaşgarlının meşhur eserinde bu sefer adı ile zikredilmiştir. Eserde “*kök tupulgan*” olarak kaydedilen kuş Kaşgarlı’ya eserini oluştururken çok fazla fayda sağlayan bir kişi tarafından nakledilmiştir. Efsaneye göre çelikten kanatlara sahip olduğu düşünülen bu kuşun o kadar güçlüymüş ki, dağın burnuna vurunca delip öbür tarafa geçermiş zaten kuşun isminin türetildiği “*tupul*” sözü de delinmek manasında kullanılmıştır. Kelimenin kullanımı ile ilgili örneklerde veren Kaşgarlı bu dönemde kullanılan “*temür tupuldi*” sözünün “*demir delindi*” anlamına geldiğini ifade etmiştir.¹⁵⁵²

Bozkır Türklerinin gözünde evcilleştirilmiş hayvanlar değil de vahşi hayvanlar ve bunlar arasında da özellikle yırtıcı kuşlar ilahi birer haberci şeklinde algılanmıştır. Şamanların en büyük yardımcıları olarak kabul edilen bu yaratıklar efsane âleminin birer temsilcisi niteliğindedirler. İnsana yaklaşırken şekil değiştirdiği algısı oldukça

¹⁵⁵⁰ Radloff, *Sibirya’dan*, Cilt II, 20.

¹⁵⁵¹ Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, 89.

¹⁵⁵² Kaşgarlı, Cilt I, 519-520.

yaygın olan bu mitolojik hayvan figürlerine Hun sanatında sık sık rastlarız.¹⁵⁵³ Bu tarzdan mitolojik varlıkların bazı uzuvlarının metal olduğuna dair inanç Altay şaman kültüründe oldukça yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır. Şamanlar at kurban ettikleri ayinlerde ruhları ayine davet ederken, bir kanadının gökyüzündeki ayı örtecek heybetli olduğuna inandıkları mitolojik bir sema kuşu olan Marküt'e hitaplarında;

“Gök kuşları beş Marküt,

Tırnakları bakırdan, ...”¹⁵⁵⁴

Efsanevi yırtıcı kuşların ülkeyi ve insanı koruduğu inancı en eski Türk boylarından itibaren yaygın bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu türden kuşlar genellikle efsanevi Dünya Ağacının tepesinde yalnız olarak resmedilmiştir. Gücün ve kuvvetin temsilcisi olan bu kuşlar metal aksamlar halinde şaman başlıklarında yer almış, şamanlar ise kendilerini bu şekilde kötü ruhlardan koruyacaklarını düşünmüşlerdir. Altaylarda yaygın bir inanış biçimi olarak göğün ve yerin koruyucusu olduğuna inanılan bu kuşlar Yakutlarda kurbanın ruhunu Tanrıya ileten bir vasıta olarak kabul edilmiş ve onlar şaman davullarında iki başlı kartal şeklinde yer almıştır. Altın Elbiseli Adam'ın borkünde de aynı mukaddes varlıklar olarak yerlerini alan bu mitolojik hayvanlar, başlığını süslediği Alp'in mensubu olduğu halkın mitolojik inanışları hakkında araştırmacılara önemli ipuçları sunmuştur.¹⁵⁵⁵

2.6.4.1. Griffonlar

Karadeniz'in kuzey kıyılarından yayılmaya başladığı düşünülen bu efsanevi kulaklı kuş motifi Türklere ait farklı çağlardaki kurganlarda ortaya çıkmaktadır. Eserler üzerinde çıkan bu kuş motiflerinin birbirinden farklı yanları olsa da hepsinin stilistik olarak ortak bir özelliği vardır. Dört aslanpençesine sahip bir aslan gövdesi, üzerinde çıkıntı şeklinde bir tepe olan kulaklı bir kafa ve yükseltilmiş kanatlar bu efsanevi yaratıkların genel özellikleridir. Bu özellikleri ile tıpkı kartallar gibi, griffonlar da tüm İskit sanatında dikkat çekici bir yere sahiptir. Kartalların kafalarındaki

¹⁵⁵³ Diyarbakirli, **Hun Sanatı**, 79-83.

¹⁵⁵⁴ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 35.

¹⁵⁵⁵ Seyidof, Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında II, 41-42.

işlemlere özgü aynı yerel özelliklerdeki perçemler Altay griffonlarının da temel karakteristik özelliğidir.¹⁵⁵⁶

Rumca “*gryf*” (griffon)’da denilen bu efsanevi astrolojik kuş sadece İslam’dan önceki Türk Kültüründe değil, İslami devirde de özellikle Hakanlı ve Selçuklu devletlerinde varlığına bir “*ongon*” olarak devam etmiştir. İslami devirde “*Altın kanatlı kuş*” olarak anılan bu yaratık önceleri daha efsanevi bir görüntüde iken daha sonraları tavşancıl kartal, alacalı kartal veya akbabalar da bu isim ile anılmaya başlamıştır.¹⁵⁵⁷ Sembolik olarak göğü, şafağın söküşünü, güneşi temsil ederek gök unsuruna işaret eden bir yaratık olan griffonun hikmet, ilim, irfan, aydınlığa kavuşturma, uyanıklık, kuvvet ve intikam gibi anlamları temsil ettiği de bilinmektedir. O ayrıca gövdesini oluşturan hayvanların güçlerinin bir araya gelmiş toplamı olarak da görülür.¹⁵⁵⁸

Esik kurgandaki delikli bir altın plaka üzerine işlenmiş ve bir geyik saldırısı sahnesinde canlandırılan griffon ile Kelermes kurganının gümüş aynasındaki griffon türünün en eski örneklerindedir. Yine Batı Sibirya’daki bir aslan veya kaplana saldıran mitolojik bir griffon sahnesi bir giysiye ait bir çift büyük altın tokada görülmektedir. Buradaki griffonda kulaklı bir kartal başı vardır; fakat tepesindeki perçemi yoktur. Tuekta kurganındaki at koşum takımlarında işlenen griffonların vücutlarının arka kısmı ise ters çevrilmiş ve bu durum onlara bir özgünlük sağlamıştır. Yine Oxus Hazinesi’nden elde edilen altın kolçağın griffonunda da güçlü bir şekilde bükülmüş bir gaga, bir perçem, bir kulak ve kafanın üzerinde bir tepe vardır. Bu kurgandaki griffonun özgünlüğü ise vücudu aslana ait olmasına rağmen arka bacaklarının kartal bacağı şeklinde işlenmiş olmasıdır.¹⁵⁵⁹ Bu tarzdan efsanevi griffon figürleri Minusinsk havzasındaki Tagar dönemine ait eserlerde de karşımıza çıkmaktadır.¹⁵⁶⁰

---

¹⁵⁵⁶ Rudenko, *The Mythological Eagle, the Gryphon, the Winged Lion, and the Wolf in the Art of Northern Nomads*, 106.

¹⁵⁵⁷ Esin, *İkonografik Motifler*, 172-173.

¹⁵⁵⁸ Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul: Seyran Kitap, 1995, 16.

¹⁵⁵⁹ Rudenko, *The Mythological Eagle*, 106-107.

¹⁵⁶⁰ Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, 35.

Orta Asya kültürünün meydana getirdiği griffonlar İskit eserlerinde özellikle onların hazinelerinin koruyucusu şeklinde betimlenmiştir.¹⁵⁶¹ Pazırık kurganlarındaki eserlerde resmedilmiş olan ve farklı hayvanların özelliklerini fantastik bir şekilde birleştirilen gerçek dışı efsanevi yaratıklar kuşkanatlarıyla desteklenen yırtıcı bir hayvanın vücuduna sahiptir. Canavar benzeri kulak ve boynuzları olan kuşların üçte biri bir geyik veya yırtıcı hayvan vücuduna sahiptir; ancak kafası bir kuş gagası ile biter. Griffonlar arasında bir kartal gagasına ve bir yırtıcı kedinin kuyruğuna sahip geyik gövdeli kuşlarda vardır. Genelde bu hayvanların kuyrukları bir kuş ya da yılan kafasıyla biter. Bu kuş başlı griffonların yanında bir de aslan veya kaplan başlı griffonlar vardır ki bunlarda kuşkanatlarıyla desteklenen efsanevi yaratıklardır.¹⁵⁶²

1799 yılında günümüz Macaristan'ının Torontal bölgesindeki Aronika nehrinin kıyısında bulunan Nagy-Zent-Mikloş (Büyük Aziz Nikola)¹⁵⁶³ hazinesinden elde edilen buluntular Hıristiyanlık, Mecusilik ve Mani Dualizmi arasında orta bir yol olarak tanımlanan Paulicianism¹⁵⁶⁴ gibi mezheplerin Peçenekler vasıtası ile Orta Asya'dan geldiği ve Mani dininin etkilerini burada yaşattığını ispatlamaktadır. Kuşan sanatında “*Garuda*” Türkçe ise “*Karakuş*” olarak isimlendirilen kulaklı efsanevi yırtıcı kuş motifleri Nagy-Zent-Mikloş hazinesindeki Türkçe yazılı olan altın tabaklarda yerini almıştır. Bu motiflerin Türk boyları, özellikle de Türk oldukları konusunda hemen bütün kaynakların ittifak ettiği Peçenekler tarafından Ural bölgesine kadar taşındığı düşünülmektedir.¹⁵⁶⁵

Bilim dünyası tarafından Arnavutluk hazinesi olarak anılan ve bugün New – York'taki Metropolitan müzesinde sergilenen Türk buluntuları Macaristan Nagy-Zent-Mikloş hazinesindeki eserlerle oldukça benzerdir. Nitekim her iki hazinenin de Avrupa'nın güneydoğusunda yer aldığı düşünülürse bu şaşırılacak bir durum değildir. Bu eserler arasından ele geçirilen ve muhtemelen kemer süsü veya tokası olarak kullanılan levhalar genel olarak dairevi helezonlar şeklindedir. Fakat bu parçalardan birinde helezonlar yerine süsleme olarak griffon tercih edilmiştir. Bu

¹⁵⁶¹ Yücel, **İslam Öncesi Türk Sanatı**, 97.

¹⁵⁶² Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 38.

¹⁵⁶³ Mudrak, 209.

¹⁵⁶⁴ İ. Oymak, Pavlikianların Tarihçesi, İnanç Esasları ve Pratikleri. **Dini Araştırmalar** 11(31), Mayıs-Ağustos 2008, 138.

¹⁵⁶⁵ Kurat, **Peçenekler**, Ahsen Batur (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, 27-32.

aslan vücutlu, kuş kafalı ve kanatlı mitolojik hayvan Türk kültürünün bölgedeki etkisini göstermek açısından oldukça kıymetlidir. Çünkü bu efsanevi yaratık figürünün en eski ve orijinal örnekleri bugünkü Moğolistan ve Sibiryada bozkırlarında hüküm sürmüş ve Türk kültürünü en sade bir şekilde yaşamış olan Doğu Türklerinin eserlerinde görmekteyiz.¹⁵⁶⁶ Nitekim Asya - Avrupa hududundaki şehirlere Türkler vasıtasıyla gelen ve VIII. yüzyıl Arap kaynaklarında Garuda olarak adlandırılan bu efsanevi yaratığın ejderleri dahi yiyecek kadar yırtıcı bir kuş olduğu Türklerle ilgili masallarda da anlatılmaktadır.¹⁵⁶⁷

Griffon olarak isimlendirilen dik kulaklı kuş motifini, Alma-Ata yakınlarındaki Esik kurganda bulunan ve tarihe Altın Elbiseli Adam olarak kaydedilen Genç Alp'in altından yapılmış kemer tokasında da görmekteyiz. Burada bu efsanevi hayvan dağ keçisi ya da geyik türünden bir hayvanı yakalamış olarak resmedilmiştir. Bu türden hayvan mücadele sahneleri sadece kemer tokasında değil aynı mezardan çıkarılan ve üzerinde Göktürkçe yazı bulunan gümüş tabak ile savaşçının kılıç kabzasında da varlık göstermektedir.¹⁵⁶⁸ Bu kurganda ve buna benzer eserlerin elde edildiği başkaca kurganlarda da oldukça yoğun bir şekilde tasvir edilen yırtıcı kuşbaşı motifinin Türk Kültüründeki griffon başlı ejder efsanesi ile yakından ilişkili olduğu belki de bir ongon olarak muamele gördüğü düşünülebilir.

2.6.4.2. Kartallar

Kartallar Bozkır Türk Mitolojisinde kendilerinden türenildiğine inanılan ve bu sebeple hayvan-ata veya hayvan-ana olarak kabul gören kutsal varlıklardan bir tanesidir. Yakutların soylu kabilelerinin atası olarak kabul edilen ve en yüksek ruhu taşıdığına inanılan bu hayvan, Telütlerin Merküt ve Yurtas kabilelerinde de aynı işlevi görmüştür. Bazı Türk kavimlerinde ise tamamen o kavmin atası olarak değil fakat hükümdarın, şamanın veya bir kahraman tipinin atası olarak kabul edilmiştir.

¹⁵⁶⁶ Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, 12/19.

¹⁵⁶⁷ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 81

¹⁵⁶⁸ Aslanapa, 89.

Bu nedenlerle Türklerin milli sembollerinden olan kartal Türk sanat ve kültür tarihinde dini, astrolojik ve hukuki bir sembol olmuştur.¹⁵⁶⁹

Avrasya bozkırlarındaki atlı konargöçer halkların eserlerindeki mitolojik kartal; büyük kulaklara, başının üzerinde bir tepeye bazen de küçük bir perçeme sahiptir. Bu sıra dışı tasvirleri ile son derece dikkat çeken kartalların özellikle Karadeniz'in kuzey kıyılarında birçok eserde yer aldığı görülmekle beraber bu kartal motifleri Asyalı milletler arasında oldukça nadirdir. Mitolojik kartal motifleri özelinde karşılaşılan bu durum oldukça ilginçtir; çünkü genelde böyle kulaklı ve tepeli kuşlar Batı Sibiryaya ve Altay mitolojilerinde çok yaygındır, bu türlerin en çeşitlileri her zaman Asya kökenli kabul edilmiştir. Karadeniz bölgesinde ise böylesi efsanevi kuşlar nadir bulunmasına rağmen yukarıda da bahsi geçtiği üzere kartal için durum böyle değildir.¹⁵⁷⁰

Batı Sibiryaya'daki çizimlerine bakıldığı zaman mitolojik kartalların en çok dövüş sahnelerinde temsil edildiği görülecektir. Bu klasik mitolojik kartal motifleri ile beraber küçük kartal kafalarının Altay'da olduğu gibi gerçekçi bir şekilde işlenmesi Orta Asya'da oldukça yaygın bir gelenektir. Bu küçük kafalar, özellikle hançer kulpları gibi farklı objeleri süslemeye hizmet etmiştir.¹⁵⁷¹

Türk inanç sistemi ve mitolojisine uygun olarak çoğu zaman çift başlı resmedilen¹⁵⁷² kartal figürlerde bazen de mitolojik hayvanların kuyruk uçlarına, omuzlarına ve boynuzlarına yerleştirilmiştir. İşte Ukrayna'daki Vorskla tepelerinde bulunan Vitova mezarındaki bir sadağa altın kaplama ile resmedilen panter figürlerinin omuzları üzerindeki kartal başları bu duruma örnek teşkil etmektedir. Sadağın orta kısmında ise kartalın gözü gayet iri, bariz bir şekilde dışbükey ve yuvarlak olarak resmedilmiştir. Gözün alt tarafına halka şeklinde çevrelenmiş birbirini takip eden kartal başları ile bezeli bir çerçeve de oluşturulmuştur. Genellikle kartal gözünü anımsatan dört yuvarlak küçük rozet, ortasında iri gözün yer aldığı dikdörtgen alanın dört köşesine yerleştirilmiştir. Sadağın dip kısmında ise yine altından imal edilmiş on

¹⁵⁶⁹ Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, 111; **Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi**, 72.

¹⁵⁷⁰ Rudenko, *The Mythological Eagle*, 103.

¹⁵⁷¹ Rudenko, *The Mythological Eagle*, 120.

¹⁵⁷² Göksu, *Çift Başlı Kartal ve Selçuklular*, **USAD**, Güz 2016, Sayı 5, 119.

bir adet kartal kafası vardır.¹⁵⁷³ Özellikle yırtıcı hayvanların kuyruk, omuz ve pençe gibi uzuvlarının kartal cinsinden yırtıcı kuşların başları ile süslenmesi Bozkır Türk kültürünün klasik örneklerindedir. Nitekim Kelermes kurganlarında M.Ö. 7. yüzyıla ait İskit kurganından çıkarılan pençeleri yırtıcı kuş başları ile süslü altın bir panter figürü ve Sibiryâ'daki Tuva buluntularından elde edilen kabzalarında pençeleri kartal başları ile süslenmiş yırtıcı hayvan figürleri olan bıçaklar bu duruma örnek teşkil etmektedir.¹⁵⁷⁴

2.6.5. Aslan

Bozkır Türklerinin hayvan mücadele sahnelerinde aslan gök unsuruna uygun olarak zafer kazanan konumda olup iyiliği ve aydınlığı temsil ederek savaşın, zaferin, kuvvet ve kudretin sembolü olmuştur.¹⁵⁷⁵

Budizm'in ongunlarından olan bu hayvan yine bu inancın öğretileri ile Orta Asya sanatında bir figür olarak yer bulmuştur. Çinlilerin kuzeyli dediği Doğu Hunlarının ve Tabgaçların Çin kültürü içerisinde asimile olmamak adına Budizm'i yoğun bir şekilde kabul ettikleri bilinmektedir. VI. yüzyılın başlarında bütün Orta Asya'yı dolaşan Çinli rahip Sung-yun'un ifadesi ile esasen Orta Asya'da aslan yoktur bu nedenle bu coğrafyadakiler aslanı hayali betimlemelerle kaplan veya "fo" denilen nadide bir köpek türüne benzetiyorlardı. Göktürk dönemlerine gelindiğinde, Türk sanatında oldukça yaygın bir figür olan griffon adlı efsanevi kuş başlı aslan figürlerini bir kenara bırakırsak aslan çizimlerinin çok daha gerçekçi olduğunu görürüz. Bunun nedenini Göktürk kağanlığının ulaştığı geniş sınırlarla açıklamak gerekmektedir. Hâkimiyetleri zamanında bugünkü Pakistan'ın Sind eyaletindeki İndus ırmağına kadar sınırlarını genişleten Göktürkler aslanların gerçek şeklerini burada görmüş bundan dolayı gerçeğine yakın figürler bu devirden sonra hızla artmıştır. Durum sadece bununla da sınırlı kalmamış Budist olması hasebiyle ilk defa aslan unvanı alan Taspar Kağandan sonra bu unvan Türk hükümdarlarına ait yaygın bir unvan olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹⁵⁷⁶

¹⁵⁷³ Grakov, 198-199.

¹⁵⁷⁴ Bunker, Watt, Sun, 90.

¹⁵⁷⁵ Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, 136.

¹⁵⁷⁶ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 62/64/93.

Bozkır kültüründe bu gerçekçi figürlerin yanı sıra böylesine güçlü bir yırtıcı için efsanevi figürlerde eserlerde fazlasıyla yer almıştır. Aslan bozkırlı hayvan yetiştirici toplumların hayal dünyasında kanatlı efsanevi bir yaratık olarak temsil edilmiştir. Karadeniz'in kuzey kıyılarında pek rastlanmasa da Batı ve Orta Asya'da kanatlı aslan motifleri sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Birçok ortak özelliğinin yanı sıra bu fantastik hayvanın işleme tarzı ve yorumlama stillerinde çeşitlilikler olduğu görülmektedir. Tüekta kurganlarından elde edilen metal at koşum takımları ile Sibiryaya koleksiyonundaki elbiseyi tutturmakta kullanılan altından yapılmış broşlardaki tasvirlerine bakıldığı zaman büyük pençeli bu hayvanın kanatları tıpkı kendi gibi efsanevi bir hayvan olan griffonlar ile aynı şekildedir. Esasen bu iki hayvanın tek ortak özelliği de bu değildir.¹⁵⁷⁷ Coğrafyalarında Aslan bulunmayan fakat aslanların bulunduğu coğrafyalardan biri olan Trakyalı kızlar ile evlendikten sonra bu hayvanı tanıyıp şekillerini zihinlerinde ülkelerine taşıyan İskit eserlerinde hem griffonların hem de kanatlı aslanları vücutları hep aynı şekilde aslan vücudu ile temsil edilmiştir.¹⁵⁷⁸ Nitekim Ukrayna'daki İskit mezarları ile Bulgaristan'daki Trak mezarlarında benzer şekilde dekore edilmiş çok sayıda esere rastlanılmıştır.¹⁵⁷⁹ Bu durum iki medeniyetin kültürel aktarımını göstermek açısından önemlidir.

Bozkır Türk kültüründeki efsanevi kanatlı aslan figürünün fiziksel özellikleri Pazırık kurganındaki eyer bezlerinde çok net bir biçimde görülmektedir. Bir keçi üzerine saldırdığı an ile sahnelenen kanatlı aslan; küçük bir perçeme, alçak bir sorguç ile sivri dişli bir çeneye ve kulaklı bir kafaya sahiptir. Sarmal bir şekilde bükülmüş kanatları öne doğru işaret etmektedir. Kuyruğunda püskül yerine efsanevi diğer yırtıcılarda olduğu gibi geleneksel bir kartal başı vardır. Birinci Pazırık kurganındakilerin sahip olduğu boynuzlar ikinci de yoktur; fakat her ikisinde de bacaklardaki geleneksel daireler mevcuttur. Oxus hazinesindeki süslemelerde İskit sanatının karakteristik özellikleri ile bazen ölümcül bir şekilde yara almış canavarın kıvranma anını ifade etmek için bazen de bulunduğu süslemedeki alanı daha iyi doldurmak için bacakları omuzlarına kadar kıvrılan ve eklemlerinin arka kısımları

---

¹⁵⁷⁷ Rudenko, *The Mythological Eagle*, 108.

¹⁵⁷⁸ Grakov, 197.

¹⁵⁷⁹ Bunker, Watt, Sun, 49.

imkânsız bir şekilde bükülen tasvirlerine sıklıkla rastladığımız kanatlı aslanlar¹⁵⁸⁰ Pazırık eserlerindekiyle oldukça fazla benzemektedir. Kanat ve boynuz yapısı Pazırık kurganlarındakiler ile hemen hemen aynı olan bu efsanevi varlıkların uzun ve sivri kulakları burada da mevcuttur. Yeleleri griffonların boynundaki tüylerle aynı şekilde, kısmen birbirini örten küçük pullar ile temsil edilir ve bunlarında kuyrukları kartal başı motifleri ile biter.¹⁵⁸¹

2.6.6. Kaplan (Tonga) veya Pars (Bars)

Bozkır Türk kültüründe avcı ve çevik yırtıcıların gücün timsali olması oldukça önemli bir anlayıştır. Bu yırtıcılardan Türkçe “*tonga*” olarak adlandırılan kaplan ve yine Türkçe “*bars*”¹⁵⁸² olarak adlandırılan pars veya ak pars da tıpkı aslan gibi alplik timsali olmakla beraber hükümdar adı ya da unvanı olarak da kullanılmıştır.¹⁵⁸³ Nitekim Güneş ve Merih’in simgelerinden olan ve Türk Kültüründe savaş mabudu olarak kabul edilen kılıç, silahların mucidi olarak bilinen ve kaplan postu giyen Ch’ih-yo adındaki Alp-İlah (savaş ilahı) tarafından icat edilmiştir. Yine Kaşgarlının naklettiğine göre fili öldürecek kadar güçlü olduğu düşünülen bu hayvan “*tonga han*” ve “*tonga tigin*” gibi birçok yiğide isim olarak verilmiştir.¹⁵⁸⁴ Türklerin büyük Hakanı Afrasyab’ın asıl Türk adı da “*Tonga Alper*” dir ve bu kuvvetli yiğit bir adam demektir.¹⁵⁸⁵

Bozkır coğrafyasında yapılan kazılardan ele geçirilen birçok eser kaplanın güç ve yiğitliğe işaret eden önemli bir sembol olduğunu ispat etmiştir. Eserlerde genel olarak çömelmiş ve atlamaya hazır vaziyette tasvir edilen bu yırtıcı kediler bazen de halka veya yarı halka şeklinde tasvir edilmiştir. Ukrayna’daki Vorskla tepelerinde bulunan Vitova mezarındaki bir İskit sadağı üzerinde boydan boya resmedilmiş, atlamaya hazır, omuzları kartal başları ile süslü on bir panter figürü onların gücünü

¹⁵⁸⁰ O. M. Dalton, **The Treasure of the Oxes (With Other Examples of Early Oriental Metal-Work)**, London: British Museum, 1964, 30.

¹⁵⁸¹ Rudenko, *The Mythological Eagle*, 108-117.

¹⁵⁸² Kaşgarlı, Cilt I, 344; Cilt III, 368.

¹⁵⁸³ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 93.

¹⁵⁸⁴ Kaşgarlı, Cilt III, 368.

¹⁵⁸⁵ Yusuf Has Hacib, b. 277/ 5861.

yansıtan çizgilerle resmedilmişti.¹⁵⁸⁶ Yine Kazakistan'daki Esik kurgandan ve Altaylardaki 1. Tüekta kurganından çıkarılan eserler bize biryandan kaplanın bu yönlü bir mana içerdiğini gösterirken diğer yandan da hayvan-ata olarak itibar gördüğüne de işaret etmektedir. Kudırge kurganından çıkarılan bir eğer kaşı üzerindeki kaplan avlayan yiğit motifi güç ve cesaretin sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵⁸⁷ Yine Karadeniz'in kuzey kıyılarından elde edilmiş olan Hermitage koleksiyonları arasında dış yüzeyi altınla kaplanmış tunç kemer tokası oldukça dikkat çekicidir. Bu toka, bir kaplanın gövdesine sahip olan ve beslenen boynuzlu güçlü bir hayvana saldıran "*kanatlı kaplan*" sahnesini temsil eder.¹⁵⁸⁸

Orta Kazakistan'da M.Ö. 6. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen ve üzerinde dört pars tasviri bulunan bir kılıf plakası da konumuz açısından oldukça ilgi çekicidir. Tarz olarak Çin, Moğolistan ve Karadeniz kıyılarındaki eserlere benzeyen bu buluntuda hayvanların hatları genel olarak yay şeklindedir. Bir dairenin içine kıvrılmış olarak duran bu yırtıcıların normalinden geniş bir şekilde çizilmiş kafaları, yuvarlak göz ve kulakları, minik halkalarla şekillendirilmiş pençe ve kuyrukları vardır.¹⁵⁸⁹

2.6.7. Mitolojik Ejder (Evren) Motifi ve Metal

Çin kaynakları Hunların en eski dönemlerinden itibaren Ejderi bir kült olarak kullandıklarını hatta Gan-su'da bulunan bir şehirlerine görüntüsünden dolayı "*yatan ejderin beldesi*"¹⁵⁹⁰ ismini verdiğini ifade etse de esasen Bozkır Türk kültürüne ait ejder motifleri Mani dini ile birlikte hızlı bir artış göstermiştir. Turfan'da bulunan Göktürk dönemine ait Maniheist bir metinde bir çift gök ejderine göğü döndürmelerini buyuran meleklerin tasvirinden bahseder. Yine Turfan'da bulunan bir tabut örtüsünde yarı ejder şeklindeki göksel bir zemin üzerine resmedilen mitolojik varlıklar bu düşüncenin belki de Çin etkisinden dolayı Turfan bölgesinde yaygın bir şekilde yaşadığını göstermektedir. Uygur sanatının Budist motiflerinde de devamlı olarak gördüğümüz kozmik ejder figürleri çoğu zaman göğe doğru uçmak üzere ya

¹⁵⁸⁶ Grakov, 197-198.

¹⁵⁸⁷ Çoruhlu, **Türk Mitolojisine Giriş**, 138.

¹⁵⁸⁸ Rudenko, *The Mythological Eagle*, 118

¹⁵⁸⁹ Akishev, 7.

¹⁵⁹⁰ Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, 77.

da kutsal Sumeru Dağı'nın çevresine çöreklenmiş halde, güneş ile ay arasında Türkçe *körkle moncuk* (parlak boncuk) manasına gelen Mani mücevherini tutarken tek, çift ya da dörtlü olarak resmedilmiştir. Aynı geleneğin Hakani Türklerinde de var olduğu görülmektedir. Hakani ejderi olarak bilinen *Evren* ismindeki ejder motiflerini Taşkent yakınlarındaki Munçak Tepe'de bir tunç kap üzerine işlenmiş şekilde görmekteyiz. Bu figür evrensel monarşinin bir simgesi olarak yukarılarda bir yerde tahtında oturan hükümdarın tasviri şeklinde yorumlanmıştır.¹⁵⁹¹

Çin dilinde "*Lung*" Uygur dilinde "*Luu*"¹⁵⁹² olarak isimlendirilerek su ve bolluğun simgesi olan, bu özelliği ile hem su kaynaklarını hem de yağmur bulutlarını temsil eden ejderler büyük olasılıkla Çin kültüründen ilhamla Türk kültürü içerisine yerleşmiştir. Rutubet ve yeraltı dünyasıyla ilişkilendirilen, kışı yeraltında geçirip ilkbaharda dışarı çıkarak bahar yağmurlarını yağdıran, yazın göğe yükselen, sonbaharda ise yine toprağa giren¹⁵⁹³ ve bu şekli ile tanrısal bir mitolojik hayvan görünümü sergileyen ejder inanişına göre yılan familyasından gelir. Türk kültüründe özellikle kemer ucu süslemelerindeki metallerde sıklıkla uzun yılan biçimindeki vücudu ve eğilip bükülerek düğümler atan görüntüsü ile resmedilmiştir.¹⁵⁹⁴

Her ne kadar ejder motifinin Çin kaynaklı olduğu hakkında görüşler ağırlıkta olsa da bu efsanevi hayvan motiflerinin Çin ve Hindistan'da olduğu kadar Bozkır Türk sanatında da yer aldığı ve önem arz ettiği bilinen bir gerçektir. Türk kültüründeki hayvan takviminde yıl simgesi olarak yer alan¹⁵⁹⁵ ejderlerin sembolize ettiği alan Gök ve Yer-su unsurlarına bağlı olarak çok geniş bir yer kaplamıştır.¹⁵⁹⁶ Evrilmesi ile gece ve gündüzün dönmesini temsil eden ejderler Kutadgu Bilig'de bu özelliğinden dolayı "*Evren*"¹⁵⁹⁷ olarak isimlendirilmiş, böylece felek ve zaman kavramları ile birleşerek dünyanın simgesi olmuşlardır. Evren burçlardan oluşmuş olduğu belirtilen felek çarkına sarılmış bir ejderdir. Tıpkı Hindistan'daki Kuşan devri tasvirlerinde olduğu üzere Krala ve Buda'ya kut veren felek çarkı (çarka) gibi evren

¹⁵⁹¹ Esin, **İkonografik Motifler**, 122.

¹⁵⁹² Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi**, 126.

¹⁵⁹³ Eberhard, **Çin Tarihi**, 62.

¹⁵⁹⁴ Roux, **Eski Türk Mitolojisi**, 67-68.

¹⁵⁹⁵ Öznur Aydın, Çin ve Türk İşlemelerindeki Ejderha Motifi, **Akdeniz Sanat Dergisi**, Cilt 6, Sayı 12, 2013, 2.

¹⁵⁹⁶ Rudenko, *The Mythological Eagle*, 121.

¹⁵⁹⁷ Yusuf Has Hacib, b. 3194/5896.

de Hakanlı beyine taht ve devlet bağışlamıştır. Türk Kültüründe hükümdarın Evren'e boyun eğmesi motifi,¹⁵⁹⁸ M.Ö. 3. binin ortalarına tarihlenen Luristan tunç levhalarındaki motiflerden de anlaşıldığına göre çok daha eskilere dayanmaktadır.¹⁵⁹⁹

Sanat tarihçileri tarafından “*burkulmuş*” olarak isimlendirilen ve levhalar üzerine yapılan en önemli süsleme tekniklerinden biri kabul edilen Avrasya konargöçerlerine ait bir teknik bu başlık açısından son derece önemlidir. Bu tekniğe göre levha üzerine tutturulacak olan hayvan motifi çeşitli noktalarından lehimlenecek şekilde düzenlenir. Daha sonra lehimlenecek çerçeveye göre uygun şekilde burkularak “S” veya “O” şeklini alır. Bu şekilde resmedilen hayvanların en meşhuru ejderler olmuştur. Türk sanatkarları bu hayvanları küçük kalıplara sokabilmek için onları en kaba hatları ve basit unsurları ile işlemişlerdir. Bu durumun Türk sanatkarlarına sanatlarında sadeliği tercih etmek gibi özellik kazandırmıştır. Buna rağmen Türk sanatı hakkında unutulmaması gereken önemli bir nokta ise eserlerini meydana getirirken tasvir ettikleri şey ejder motiflerinde olduğu gibi hayali bir yaratık da olsa onu hakikat kadar canlı gösterme arzu ve becerisidir. Çin veya İran süslemeleri ile Türk süslemeleri karşılaştırıldığı vakit neden bahsettiğimiz daha net anlaşılabilir. Onların süslemelerinde ejder efsanesi basmakalıp birkaç çizgi ile anlatılırken Türk süslemelerinde karma bir yapı ile tasvir edilen bu yaratığın vücudunun her ayrı kısmı tabiatın esinlenerek tasvir edilmiştir.¹⁶⁰⁰ Ayrıca bu tarz işlemlerde ejderin tercih edilme sebebi belki de onun kıvrak yapısı ile alakalı olabilir. Elbette Bozkır Türk'ünün mitolojik bir vasıf yükleyerek hayalinde canlandırdığı ejderler yukarıda bahsedilen kalıplar ve şekiller için en uygun yaratıklardı.

---

¹⁵⁹⁸ Emel Esin, Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, 1970, 162-167.

¹⁵⁹⁹ Strzygowski, Türkler ve Şimali Asya Sanatının Buz Devrindeki Menşei, 18.

¹⁶⁰⁰ Esin, **İkonografik Motifler**, 141.

2.6.8. Mitolojik Bir Varlık Olarak Kurt ve Metal

Yaşam sürdükleri bozkırın orman ve çöllerden oluşan coğrafi örtüsü ve bu coğrafyanın sunduğu hayat şartları İslam Öncesi Türk sanatında büyük etki bırakmıştır. Çetin tabiat şartlarının doğal bir sonucu olarak dini inanç ve ayinlerinde hayvanlarda önemli oranda yer almıştır.¹⁶⁰¹ Bu hayvanlardan önemli bir simge olarak kabul edilen kurt aynı zamanda Türk Mitolojisinin de vazgeçilme öğelerindedir.¹⁶⁰² Türk kavimlerinin nasıl türediğini ele alan türeyiş efsanelerinde hayvan ata-ana olarak ilk sırada yer alan kurt Orta Asya'da avcılık ve hayvancılıkla geçinen kavimlerin en çok çekindiği hayvan olarak da karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁰³ Fiziksel güçleri ve yırtıcılıkları nedeni ile doğaüstü güçler atfedilerek efsanevi bir yaratık gibi kabul gören bu hayvan bölge toplumları tarafından korkuyla karışık saygın bir yer edinmiştir.

Hunlar tarafından geliştirilen ve ata-kurt şeklinde tarihi vesikalarda yer alan destanlar çok erken tarihlere dayandırılmaktadır. Türeyiş destanındaki bir dişi kurdun terkedilmiş bir çocuğu emzirmesi ve Ergenekon destanında yine bir kurdun Türklere yol göstererek rehberlik etmesi onun bir yandan ata diğer yandan da rehber olarak kabul edilmesine sebep olmuştur. Nitekim bu inanışlar ileride tuğ başlığında da göreceğimiz üzere altından yapılmış kurt başının sancaklarda sembol olarak kullanılmasına dolayısıyla da onun Türk ordusunun en ön safında yer alarak bir nevi rehberlik ve liderlik görevini üstlenmesine sebep olmuştur.¹⁶⁰⁴

Avrasya bozkırlarının hayvancı halkları açısından kurt bazen de sıkıntı verici bir hayvan olmuştur. Bu halklar zarar gördükleri ve çoğu zaman yenemedikleri bu hayvanlara doğaüstü güçleri aktardıkları gibi masal ve efsanelerinde de sıklıkla yer vermişlerdir. Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki İskitler, Güney Urallar, Batı Sibirya ve Altay coğrafyası gibi geniş bir sahada ufak farklılıklarla da olsa birçok ortak özelliğiyle beraber bahsi geçen toplumların sanat eserlerinde yer alan bu güçlü

¹⁶⁰¹ Çoruhlu, **Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi**, 93.

¹⁶⁰² Bonnefoy, **Asian Mythologies**, Chicago: The University of Chicago Press, 1993, 324.

¹⁶⁰³ F. Urmançev, Orta Asya Türk Tarihi ve Folklorunda Boz/Ak Kurt, Mehmet Tezcan (çev.), **Kardaş Edebiyatlar Dergisi**, Erzurum, Sayı 7, 1983, 4-9.

¹⁶⁰⁴ Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, 106.

doğüstü varlıklar o derece cesur bir karakterde resmedilmiştir ki, onları av için yine kendileri gibi efsanevi bir yaratık olan griffonlar ya da kaplanlarla dahi savaşırken görebiliriz.¹⁶⁰⁵

Bu derece önemli bir varlık olan kurt Hun kemerlerinde, at koşum takımlarında, madeni levhalarda ve kılıç kabzalarında vazgeçilmez bir motif olarak yer almıştır. Özellikle bu objeler üzerine tek tek veya hareketli gruplar halinde resmedilen kurt zaman zaman çeşitli hayvanlarla yaptığı mücadelelerle de eşyalar üzerindeki yerini almıştır.¹⁶⁰⁶

Bozkır Türk sanat eserlerinde kurt zaman zaman gerçek şekli ile yer alırken zaman zaman da bu şeklinin dışında, özellikle Batı Sibiryta eserlerinde efsanevi bir varlık olarak betimlenmiştir. Hayal gücünün sınırları zorlanarak yapılan efsanevi figürlerde kurtların başları vücutlarının üçte biri hatta bazen yarısı kadar olacak şekilde büyük tertip edilmiştir. Pazırık kurganlarındaki at koşum süslerinde ve M. Ö. birinci yüzyıla tarihlendirilen Kuban bölgesinden elde edilen altın plaklarda bu büyük kafalı kurtlar genelde kanatlı, bükülmüş üst dudağı ile hırlayan bir görüntü veren; açık burun delikleri ve sivri dişleri ile karşımıza çıkmaktadır. Bu efsanevi motiflerin bir başka özelliğı de burun uçlarında, kuyruklarında ve yelelerinde bulunan küçük mitolojik kartal başı süsleridir. Bu kurtların vücutları ile ilgili detaylar Sibiryta koleksiyonunda, kıyafetlerin ve kemer tokalarının altın bağlantılarında ve Ordos tunç süslemelerinde görülmektedir. Buralardaki eserlerden anlaşıldığı üzere mitolojik kurt motiflerinin gövde kısımları genel olarak yılan veya benzeri bir sürüngenin vücudu ile temsil edilmektedir.¹⁶⁰⁷

---

¹⁶⁰⁵ Rudenko, The Mythological Eagle, 119.

¹⁶⁰⁶ Yücel, **İslam Öncesi Türk Sanatı**, 41.

¹⁶⁰⁷ Rudenko, The Mythological Eagle, 120-121.

2.6.9. Efsane ve Destanlarda Metal

Mitolojinin kapsadığı iki önemli alan efsaneler ve destanlardır. Bunlardan efsaneler doğaüstü varlıklara ilişkin olayları konu edinirken destanların konusu ise insandır. Bu yönüyle destanlarda bahsi geçen kahramanların yaptığı işler ve başlarından geçen olaylar mübalağalı bir şekilde fakat gerçeği arama arzusuyla anlatılır.¹⁶⁰⁸

İçerisindeki mübalağalı unsurlar arındırıldığı zaman milli kültürün inşasına büyük katkılar sunacak olan destanlar tarihin belki de en önemli vazifelerinin başında gelen geçmiş ile gelecek arasında kurulacak köprüünün de en kıymetli taşlarından olacaklardır. Yaşadığı dönem ve coğrafya sebebiyle Sovyet Rusya'nın Türk kültürü üzerine uyguladığı sıkı asimilasyon politikalarını ünlü Türk aydını Zeki Velidi Toganla beraber en derin şekilde hissetmiş ve bu politikalara karşı en şiddetli mücadeleyi vermiş olan Başkurt Türklerinden Abdülkadir İnan gibi Türk kültür tarihine büyük hizmetler sunmuş bir ilim insanının, milli kültürün oluşumunda destanların önemi hakkında yapmış olduğu tespitler bu noktada oldukça önem arz etmektedir.¹⁶⁰⁹ İnan'ın tespitlerinden de anlaşılacağı üzere Sovyetlerin şiddetli bir şekilde uygulamış olduğu asimilasyon politikalarında, elbette milli kültürün oluşumuna katkı sunan diğer unsurlar gibi destanlarda yok edilmeli en azından tahrip edilmeliydi. Esasen sadece bu örnek bile milli kültür içerisinde destanların ne kadar mühim bir rol oynadığını göstermesi açısından oldukça kıymetlidir. İşte bu nedenle çalışmamızın bu kısmında içindeki metal unsurlarla beraber ele alacağımız destanlar Türk Kültür tarihi açısından son derece kıymetli unsurlardır.

¹⁶⁰⁸ Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, 13.

¹⁶⁰⁹ Makalesinde destanların milli terbiyenin oluşumuna çok büyük katkılar sunduğunu ifade eden İnan, Sovyetlerin Türk destanlarının neşrine karşı gösterdiği tepkileri ise şu şekilde aktarmaktadır; *“Türk aydınlar, Rusların “kültür mirası” diye Rus milli destanlarını yayınlamalarını bahane ederek kendi destanlarımızı yayınlamaya kalkarsa bizim destanlarımızın gericilik ve milliyetçilik unsurlarıyla dolu olduğunu iddia eden Sovyetler bu yayınları yapanları da derhal “devrim düşmanı” olarak tanımlarlardı. Çok masum bir destan olan “Dede Korkut” destanını yayınlamak bile bu şekilde ilan edilmiş ve içerisindeki “milli ve dini” unsurlar temizlenmeden yayınlayanlar devrime ihanetle suçlanmıştı. Kendi milli destanlarını yayınladıkları için Türklerin de yayınlamasına açıkça engel olmayan Sovyetler bu yüzden bu destanların Rus emperyalizmine uygun şekilde tahrip edilmesini istiyorlardı. Yine de 1940-1944 Alman savaşında Türklerin savaşçılık ruhunu yükselterek onlardan savaşta faydalanmak isteyen Sovyet politikası savaş bitiminde yine eski haline dönüyordu...”*. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnan, Milli Tarihimiz ve Destanlarımız Milli Kültür Tarihi Araştırmaları Bakımından Destanlarımızın Önemi, **Makaleler ve İncelemeler II**, 199-201.

Mitoloji konusunda da bahsi geçtiği üzere tarihleri boyunca oldukça geniş bir sahada birçok milletle muhatap olarak bugüne kadar varlığını sürdürmüş olan Türklerin diğer kültür unsurlarında olduğu gibi destanlarında da bir etkileme ve etkilenme durumu söz konusu olmuştur. Özellikle İslamiyet'in kabulüyle beraber Türk destanlarının karakteristik yapısında yeni kabul edilen dinin boğucu bir etkisi olduğunu iddia eden ilim insanlarının aksine belirli bir oranda etkinin makul karşılanması gerektiğini fakat bu etkinin abartıldığı kadar büyük olmadığını savunan Abdülkadir İnan bu etkinin konargöçer yaşam tarzı ile devam eden Türk boylarında ise çok daha sönük olduğunu ifade etmiştir. Özellikle içerisinde az da olsa İslami motiflerin olduğu; fakat konargöçer Türklerin karakteristik özelliklerini en iyi şekilde yansıtan Kırgızların Manas Destanı ve eski Oğuzların Dede Korkut hikâyeleri İslamiyet öncesi Türk kültür tarihi açısından oldukça değerli kaynaklardır.¹⁶¹⁰

Çalışmamızın bu kısmında göreceğimiz üzere Türklerin hayatlarının her alanında yoğun bir şekilde kullandıkları metal özellikle de milli sanatları olan demir onların destan ve efsanelerinde de sıklıkla yer almıştır. Esasen bu durumu kültür tarihi açısından gayet normal karşılanması gereken bir süreçtir. Çünkü dünyanın kadim milletlerinde var olma özelliği gösteren bu edebi alanlara baktığımız vakit karşımıza çıkacak olan tablo şudur: Gerek destanlar ve gerekse de efsaneler insan aklının alamayacağı doğaüstü olay, varlık, kişiler ve bu kişilerin özellikleri ile doludur ve bunlar toplumdan topluma farklılıklar göstermektedir. Türklerde ise kurt ile birlikte metal özellikle de demir böyle bir özellik taşır. Bu durum bize şu sonucu vermektedir. Eğer bu nesilden nesile aktarılan söylencelerden olağanüstü unsurları ayıqlarsak sonuçta bize o milletin kültür tarihine yönelik çok net veriler kalır. İlerleyen başlıklarda da göreceğimiz üzere demir ve demir işçiliğine yönelik birçok unsur Türk efsane ve destanlarında sıklıkla karşımıza çıkacaktır. Bu durum Türk milletinin demir ve demir işçiliğine yönelik belge ve bulgularla ispatlanmış olan faaliyetlerini kuvvetlendiren deliller niteliğinde olacaktır.

Bozkır Türk'ünün demir ile olan münasebeti sadece kendi efsane veya destanlarında da yer almamıştır onlarla şu veya bu şekilde muhatap olmuş milletler destanlarında Türklerden bahsederken demirle olan ilişkilerine değinmişlerdir. Eski Türk-İran

---

¹⁶¹⁰ İnan, **Makaleler ve İncelemeler II**, 202-205.

savaşlarını destansı bir şekilde anlatan Firdevsi'nin Şehname'si bahsi geçen durum için açıklayıcı bir örnektir. Eserin birçok yerinde Türk ordusu “*demirden kurulmuş bir ordu*” olarak tasvir edilmiştir. Eserin ikinci cildinde Zal adında İranlı bir komutanın Türklerle savaşacak olan oğlu Rüstem'e verdiği tavsiyeler bir yandan Türk ordusunda demir olgusunun ne kadar kuvvetli bir yer ettiğini gösterirken, diğer taraftan da onlarla savaşmak zorunda kalan milletlerin Türk ordusuna bakış acısını göstermiştir. Buna göre kahramanımız Zal Türk ordusunu şu şekilde tarif eder; “*Ey, oğul! Aklını başına toplada beni dinle! Senin bana sorduğun Türk erkek bir ejderha gibi savaşı; nefes verirken ateşler saçar, intikam almak için savaşa başladımı bir bela bulutu kesilir. Onun bayrağı da elbisesi de karadır. Kolları demir kaplıdır, külahı da demirdendir. Üzerindeki demir zırh altın işlemelidir, tulgasının üzerinde de kara bir bayrak vardır....*”.¹⁶¹¹

Yukarıda vurgulanmak istenildiği üzere Türk kültür tarihi açısından bu denli önem arz eden efsane ve destanlarda geçen metal unsur ve objelerden kaynaklarda rastladıklarımız çalışmamızın bu kısmında alt başlıklar halinde sunulacaktır.

2.6.9.1. Kutsal Altın-Demir Dağ

Bozkır Türk kültüründe dağın kutsal kabul edilmesi ve bu anlayıştan dolayı onlara karşı geliştirilen inanışlar hem çok eski hem de çok yaygındır. Bu yaygınlık o denli bir hal almıştır ki birçok Türk boyu cetlerini yükseklikle ilişkilendirerek dağlara dayandırmıştır. Türkler de birçok eski medeniyet gibi yaşadığı çevreyi mitolojik bir anlayışla idrak etmeye ve kendi açısından anlaşılır hale sokmaya çalışmıştır. Tabiat ve tabiat olayları ile kozmik cisimleri animizm¹⁶¹² (canlandırmacılık) anlayışı ile yorumlayan insan bunlardan dağ gibi heybetli ve yüksek olanları ataları ile ilişkilendirmiştir. Gök Tanrıya yakın ve bazen ona destek olan dikeyliğin güçlü simgesi ile evrenin merkezinde bulunan ve kozmik bir işlevi olan hem erişilmez hem

¹⁶¹¹ Firdevsi, **Şehname**, Cilt II, Necati Lugal (çev.), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1994, 50.

¹⁶¹² Evrendeki canlı veya cansız bütün varlıkların bir ruhu olduğuna inanmak. Şaman inancına göre bütün dünya bu ruhlarla doludur. Bu inanışta dağlar, göller, ırmaklar vs. sadece yer adı değil aynı zamanda konuşan, duyan, evlenen, çoluk çocuk sahibi olan varlıklardır. bkz. Fuat Bozkurt, **Türklerin Dini**, 1. Basım, İstanbul: Cem Basımevi, 1995, 32.

de gizemli yapısı ile dağlar Türk Mitolojisinde her zaman önemli bir yere sahiptir.¹⁶¹³ Nitekim bozkır Türk kültüründe mitolojik unsurlar arasında en ön sıralarda yer alan dağlar Altın Elbiseli Adam'ın börtünde de gerek üzerinde aslan motifleri ile gerekse de boş zirveler şeklinde altın levhalar üzerine işlenmiş olarak yerini almıştır.¹⁶¹⁴

Dağ kültü anlayışı yani onlara yüklenen kutsiyet sadece Türkler de değil çok Eski Çağlardan itibaren birçok medeniyette var olmuş bir anlayıştır. Bu yönüyle evrensel bir nitelik taşıyan dağ kültü gereği eski Yahudiler Sina dağı, Araplar Arafat dağı, Yunanlar Olimpos'u, Hititler Himalaya'yı, Moğollar ise Burhan-Kaldun'u kutsal kabul edip onları takdis etmişlerdir. Buldukları farklı coğrafyalarda muhakkak kendilerine kutsal bir dağ bulan ve orman ile dağ ruhunu birbirinden ayırmayan Türklerin bu noktada en ünlü ormanlı dağı ise Ötükendir.¹⁶¹⁵

İster gizemli ve ulaşılmaz vasfıyla hükümdarlıklarının merkezi olarak kabul ettikleri kozmik dağlar isterse de yükseklikleri ve heybeti ile göğe yakın olan büyük dağlar olsun her ikisi de Türkler açısından dinsel nitelik taşıyan bir yapıya sahiptir. Nitekim Eski Türk inancına göre insanlarla ilgili pek çok şeyin düzenlenmesini sağlayan Yer-su ruhlarının en meşhurlarından biri de Kutsal Dağ ruhu olmuştur. İnanışa göre iyi ruhlar sınıfından olan Dağ ruhları hayvanların çoğalması, sağlıklı yaşam ve kötülüklerden korunmanın sağlayıcısıdır. Yeryüzünün merkezinde yer alan ve dünyanın eksenini oluşturduğuna inanılan bu kutsal dağların en tanınmış Ötüken dağlık ve ormanlık alanıdır. Türkler bu dağ ruhu için zaman zaman kurban kestikleri gibi, atalarının kutsal mağaralarının¹⁶¹⁶ da burada olduğuna inanmışlardır.¹⁶¹⁷

---

¹⁶¹³ Roux, Dağ Kozmik Eksen (Türkler ve Moğollar). **Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü: Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlar**, Cilt 1, Levent Yılmaz (Türkçe Çeviri ed.), İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2018, 246.

¹⁶¹⁴ Seyidof, Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında I, 32/36.

¹⁶¹⁵ İnan, **Makaleler ve İncelemeler II**, 253.

¹⁶¹⁶ Ecdat veya yaratılış mağaraları da denen bu mağaralar Türkler açısından kutsal kabul edilir. Türk kağanları her yıl belli bir zamanda soylular ile buraya gelerek kurban taktim ederdi. Ayrıca bu mağaraların birer maden ocağı olarak kullanıldığı arkeolojik çalışmalarla kanıtlanmıştır ki esasen sunulan kurbanlarda madencilikle ilgiliydi. Bkz, Sinor, (Kök) Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı, 397-398/421-422.

¹⁶¹⁷ Roux, **Eski Türk Mitolojisi**, 62; Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, 34.

Kutsiyet yükledikleri varlıkların bir iyesi (ruhu) olduğuna inanan Türkler bu ruhları kesin sınırlar içerisinde şahıslaştırmışlardır. İşte bu ruhlardan olan dağlara mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan gibi anlamları içeren Han Tanrı, Buztağata, Iduk, Art, Kuttağ gibi anlamları ifade eden isimler verilme sebebi bundandır. Eski Türklerde dağlara Han, Ata gibi isimler verilmiş olması animist bir anlayışla onların kişileştirildiğini ve kutsallaştırıldıklarını göstermektedir.¹⁶¹⁸ Bu nedenle özellikle Altay coğrafyasındaki Türkler için bu doğa olayları ve coğrafi oluşumlar tıpkı benzettikleri insanlar gibi çocukları olan, öfkelenen ve merhamet gösteren kutsal varlıklardır. Türkler bu kutsal varlıklara dua ettikleri gibi onlar hakkında kötü söz söylemeyip medet dahi ummuşlardır. Dualarında onların da insanlar gibi değerli madenleri sevdiği ya da onlara kıymet verdiklerini düşünmüş olacaklar ki özellikle bir istekte bulunurken altın metalinin ismini kullanmayı tercih etmişlerdir. Aşağıda Altaylı Türklerin Abu-Kaan dedikleri dağa yakarışlarında kullandıkları altın kavramı bu duruma örnek teşkil etmektedir:

*Sümer Ulan Dağım,
Süt Köl'üm, Sümer Dağım!
Altın hükmünü versin,
Ağaran başıma rahat versin*

Yine özellikle Altaylı Türkler rahmet ve merhamet diledikleri kutsal dağlardan istekte bulunurken, kendileri açısından hayırlı bir karar vermesi ve bu yönde verilecek kararın çok da kıymetli olduğunu anlatmak için dualarında “*Altın yargı ayladıp pereri kandiy? (Altın yargı versen ne olur?)*” şeklinde ifadeler kullanmışlardır.¹⁶¹⁹

Özellikle Altaylarda çok güçlü ve kutsal bir ruha sahip olduğu düşünüldüğü dağlardan birçok istekte bulunulmuştur. İstekler sıralanmadan önce dağın kendilerinin gözünde çok değerli olduğunu ifade etmek için söylenen övgülerde de vazgeçilmez metal altın olmuştur. Aşağıda verilen şaman duası ne demek istediğimizi gayet net bir biçimde anlatmaktadır;

¹⁶¹⁸ Erol Güngör, Eski Türklerde Din ve Düşünce, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 263.

¹⁶¹⁹ Anohin, 16/93-94.

“Ey ayın dolanmadığı altın dağ...

Kutsal büyük dağım...

Neslin Tükenmemesi için çocuk ver...

Güttüğümüz sürülere bereket ver... ”¹⁶²⁰

Görüldüğü üzere Altaylıların evlat ve bereket istenilecek kadar kutsal bir ruha sahip olduğunu düşündükleri dağlara yapılan övgünün vazgeçilmezi altın olmuştur. Bu durum Altaylı boyların gözünde altının değerini göstermek açısından da önemlidir.

Yukarıda bahsi geçtiği üzere Türkler dağ kültürünü orman (ağaç) kültüründen hiç ayrı tutmamışlardır. Diğer birçok Eski Çağ medeniyetinde olduğu gibi Türklerde de tabiat kültürünün en eski olanlarından biri ağaç kültürüdür.¹⁶²¹ Altın Elbiseli Adam’ın borkünde dağ ile birlikte resmedilen ve Dünya Ağacı olarak isimlendirilen bu ağaçlardan en ünlüsü ise kayın ağacıdır. Şaman ilahilerinde “*Bay Kayın*” olarak isimlendirilen bu ağaç şaman inancına göre; “*Atamız Ülgen’den anamız Umay ile gökten indirilmiştir*”. Tıpkı dağ kültüründe olduğu gibi şamanlar kayınlardan da bir ricada bulunacakları zaman ona dizdikleri övgülerde hep altını kullanmışlardır. Aşağıda verilen bir şaman duası bu duruma örnektir:

“Altın yapraklı bay kayın

Sekiz gölgeli mukaddes kayın

Dokuz köklü, altın yapraklı mübarek kayın... ”¹⁶²²

Bozkır Türkleri Altay gibi önem atfettikleri dağlara Türkçe Altın Yış (Ormanlı Altın Dağ) ismini vermişlerdir. Buralar Türkler açısından en önemli hükümdarların oturduğu, yeryüzünün merkezi olan, etrafında güneş ve ayın dolandığı ayrıca tepesinde de tanrıların bulunduğu kutlu dağlar olarak kabul edilmektedir. Uygur resimlerinde tasvir edilen Meru isimindeki dağın yanında Türkçe “*Ol temürçi*” diye ifade edilen iki figürden anlaşıldığı üzere Göktürk hanedanı demircilik yapmış ve

---

¹⁶²⁰ Anohin, 90.

¹⁶²¹ Seyidof, Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında I, 36.

¹⁶²² İnan, **Makaleler ve İncelemeler II**, 254.

onlarda diğerk güçlü Türk boyları gibi Altun Yiş'ta yaşamışlardır. Batı Türk kağanlığının hüküm sürdüğü Ak Dağ da kaynaklarda aynı isimle anılmıştır.¹⁶²³

Bozkır Türk mitolojisinde varlığı uzun süreler devam ederek dünyanın birçok bölgesine yayılan Altın Dağ efsanesinin batıdaki etkileri Hazar Türkleri ile alakalı görünmektedir. Yalnızca hükümdarların ve kahramanların otağının bulunduğu yer değil aynı zamanda “*kelen-keyik*” gibi ölümsüzlük otu olarak kabul edilen “*sıgun otu*” nu yiyen efsanevi hayvanların da yuvası kabul edilen bu dağlar İslam öncesi Türk kültüründe önemli bir yere sahip olmakla beraber Kafdağı efsanesi şekline bürünerek Osmanlı gibi Türk İslam devletlerinde de varlığını korumuştur.¹⁶²⁴

Altay şamanlığındaki inanca göre Dünya bir sürü katlardan oluşmaktadır. İnanca göre on yedi kattan oluşan semanın en üstünde en büyük Tanrı Kayra Kan oturur ve bütün kâinatı buradan idare eder; fakat konumuzu asıl ilgilendiren nokta Kayra Kan'ın hemen altında on altıncı katta oturan Bay Ülgen ile ilgilidir.¹⁶²⁵ Efsaneye göre semanın bu kısmında altın bir dağ üzerinde yaşayan; ayın, gökyüzünün, gökkuşağının ve ateşin yaratıcısı olup, gök cisimlerini hareketlendiren, gök gürültüsü ve yıldırımını yaratan, tanrı tükürüğü olarak kabul edilen yağmurları yağdıran iyilik ilahı Bay Ülgen'in altın kapılı ve altın tahtlı bir sarayı vardır.¹⁶²⁶

Bozkır Türk kültürünün bilinen en meşhur efsanelerinden olan Ergenekon efsanesinde çalışma konumuz açısından da oldukça önem arz eden asıl mesele demir dağ motifidir. Türk Kültürünün hakim olduğu hemen her coğrafyada varlığına rastladığımız kutsal dağ inancının Ergenekon'daki karşılığı demir dağ motifidir ve bu dağ motifi destanın esasını teşkil etmektedir. Türk mitolojisinde yeryüzünün temel direkleri olarak kabul edilen bu dağlara Altay ve Güney Sibiryta mitolojisinde sıklıkla rastlanmaktadır. Örneğin bu mitolojik anlatılardan birinde kutsal bir taya binen Ak-Han'ın çocuklarını tay demir dağa götürür. Tanrı ise çocuklara bir fenalık gelmesin diye tayın ayaklarını kılıca dönüştürür. Yine başka bir mitolojik anlatıda büyük denizin ötesinde olan demir dağa zamanın birinde bir han ordu göndermiştir.

¹⁶²³ Esin, **İkonografik Motifler**, 18.

¹⁶²⁴ Esin, **İkonografik Motifler**, 22.

¹⁶²⁵ Anohin, 11-12.

¹⁶²⁶ Eliade, **Dinler Tarihine Giriş**, Lale Arslan Özcan (çev.), İstanbul: Alfa Yayınları, 2017, 87-88.

Fakat buranın halkının oldukça iri cüsseli -öyle ki onların giydiği bir kürk ile sekiz adet normal kürk yapılabilirmiş- olduğunu fark edince yenemeyeceğini anlayıp savaştan vazgeçmiştir.¹⁶²⁷

Bir türeyiş değil ama nerdeyse yok oluşa sebep olacak büyük bir felaketten sonra yeniden tarih sahnesine çıkışın vurgulandığı Ergenekon Destanında kutsal demir dağ adeta bu yeniden varoluştaki başrol oynamıştır. Esasen Türklerin kutsal kabul ettikleri dağlara yükledikleri koruyucu vasıftan daha önce de bahsedilmişti ki bu efsanede de demir dağ bu rolü üstlenmiş ve adeta yok olmak üzere olan Türk boyu yeniden hayat bulmuştur. Bahsi geçen efsane özetle şu şekildedir; *“Mağlup edilen boylardan iki kadın ve iki erkekten başka kimse kalmamıştı. Bu iki ev halkı da gelir bizi öldürürler diye, sarp ve kayalık bir yere kaçıp saklanmışlardı. Etrafı dağlarla çevrili bu verimli ovanın bin bir güçlkle çıkılacak bir geçidi vardı... “Sarp dağ beli, geçidi” manasında Ergenekon denilen bu dağların arasında sıkışarak çoğalmaya başlayan halk artık burada yaşayamaz hale geldi. Hepsi bir araya gelerek dar geçitten nasıl geçeceğini düşündü. Geçitte bulunan demir madenini eritmeye karar verdiler. Bolca odunlar, kömürler toplayıp büyükçe körükler yaptılar. En sonunda dağı eriterek dışarı çıktılar, bu sırada çokça demir elde ettiler. Bu boyların her biri bozkıra yayılıp, yerleştiler.”*¹⁶²⁸

2.6.9.2. Göksel Altın Objeler

Herodot meşhur eserinde İskitlerin tarih sahnesine çıkışı ile ilgili efsanelerden bahsetmektedir. Bunlardan ilk ikisine bakıldığı vakit belirleyici unsurun metal olduğunu görmekteyiz. Kendilerini kabilelerinin en genci sayan İskitleri ortaya çıkış hikayesinin ilkinde temel vurgu yapılan metal altın olarak karşımıza çıkar. Herodot bu ilk efsaneyi şu şekilde anlatmaktadır: *“Skythler, kendilerini ırkların en genci sayarlar ve kökenlerini şöyle gösterirler: Bu ülke boştu, burada ilk olarak Targitaos adında bir adam doğdu. Bu Targitaos’un babası Zeus, anası da Borysthenes ırmağının kıztımış, öyle derler. –Benim aklım ermez, ama bana ne, efsane böyle*

¹⁶²⁷ Ögel, **Türk Mitolojisi**, Cilt I, 67-68.

¹⁶²⁸ Saım Sakaoğlu, Ali Duymaz, **İslamiyet Öncesi Türk Destanları**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016, 208-209.

diyor– Targitaos'un kökeni buymuş demek; bunun üç çocuğu olmuş, Lipoxais, Arpoxais ve en küçükleri Koloxais. Bunların zamanında Skythia'ya, gökyüzünden altından yapılma zanaat araçları düşüyor, bir saban, bir boyunduruk, bir balta ve bir kupa. Bunları ilk olarak en büyükleri görüyor ve yaklaşıyor almak için; altın kızıl kor oluyor. O geri çekiliyor, ortanca ilerliyor, gene aynı şey oluyor. Maden öyle ateş saçıyor ki, uzaklaşmak zorunda kalıyor. Sıra üçüncüye, yani en küçüklerine geliyor, o zaman altın soğuyor, o da bunları alıp evine götürüyor. Mucizeyi gören büyükler, iktidarı en küçüklerine bırakıyorlar.

Lipoxais'ten, Aukhatea denilen Skythler doğmuştur. Ortancadan, Arpoxais'ten inenler Katiariler ve Traspieslerdir ve en küçüklerinden de kralları çıkmıştır ki, adları Paralatailardır. Tümü de Skoloti diye anılırlar ki, bu kralların lakabıdır. Bunlara Skythler adını Yunanlılar takmışlardır. Kendi dediklerine bakılırsa, Skythler böyle meydana çıkmışlardır, ilk kralları Taritaos'dan Dareios'un ülkelerine karşı açtığı sefere gelinceye kadar ırkları diyorlar, hepsi bin yıldan öteye gitmez, tastamam bu kadardır. Gökten düşen bu kutsal altını krallar büyük bir dikkatle saklarlar ve büyük kurbanlar keserek hoşnutluğunu kazanmaya çalışırlar. Kutsal altını korumakla görevli olan kimse, bu bayram süresinde açık havada uyursa o yılı çıkaramaz. Skythler öyle derler ve bu bekçi bir gün içinde at sırtında ne kadar toprağı çepeçevre dolanabilirse, o toprak kendisine ödül olarak verilir. Yurtları çok büyüktür. O kadar ki, Kolaxais üç krallığa ayırmış, her birini bir oğluna vermiştir; bu krallıklardan biri öbürlerinden daha büyüktür, altın burada saklanır ”.¹⁶²⁹

2.6.9.3. Kutsal Silahlar

Herodot'un aktardığı ikinci efsanede ise vurgulama silahlar ve altın bir kupa üzerine yapılmıştır. Hikâyeyi Pontos Euxeinos'da yerleşmiş olan Yunanlılardan duyduğundan bahseden Herodot bu efsaneyi de şu şekilde anlatmaktadır: “Herakles diye anlatırlar, Geryon'un öküzlerini önüne katmış giderken, bugün Skythlerin oturdukları yerlere gelmiş, o zamanlar buralarda kimse yokmuş; Geryon, Pontos'un çok uzağında oturuyordu; Herakles direklerinin ötesinde, Okeanos Gadeires'i yakınında bulunan ve Yunanlıların Erytheia dedikleri adayı almış yerleşmişti.

¹⁶²⁹ Herodot, IV, 4-5.

Okeanos'a gelince, bu da doğu bölgelerinden çıkarmış ve bütün toprakları çepeçevre dolanmış, böyle söylerler, ama bir kanıt göstermezler. Evet, işte Herakles buralardan kalkmış, bugün Skythia denilen ülkeye gelmiş; soğuk, buz gibi bir havaya yakalanmış, aslan postunu çekmiş üzerine ve uyumuş; arabasına koşulu iki kısrağı ki, otlamaktaymışlar, bu arada bir mucize olarak kaybolmuşlar.

Herakles uyanmış, kısrağı aramış, bütün ülkeyi geçmiş, sonunda "Ağaçlık" denilen yere gelmiş. Bir mağaranın içinde bir yaratık bulmuş, yarısı kız, yarısı yılan; kalçalarından başlayarak yukarı kadın, alt yanı yılan. Bu gördüğü karşısında uğramış olduğu şaşkınlıktan kurtulunca, acaba kendi başlarına dolaşan kısrağı gördü mü diye sormuş; o da kısrağların kendi elinde olduğu ve geri alabilmek için kendisiyle yatması gerektiğı cevabını vermiş. Herakles bu ücret karşılığında onunla birleşti. Kısrağı geri vermeyi erteliyordu, çünkü Herakles ile daha uzun zaman kalmak istiyordu, öbürü ise bir an önce kısrağı alıp gitmek istiyordu. Sonunda verdi ve şunları söyledi: "Buraya gelen kısrağı senin için sakladım; sen de karşılığını ödedin, işte senden üç çocuğum oldu. Büyüyecekler, o zaman onları ne yapacağım? Bunu sen söyleyeceksin. Burada mı yerleştireyim –çünkü bu topraklar benimdir–, yoksa senin yanına mı göndereyim?" Böyle sordu ve işte diyorlar, aldığı cevap: "Çocuklarının büyüyip adam olduklarını gördüğün zaman, eğer şu diyeceğimi yaparsan, yanlış bir şey yapmış olmazsın: İçlerinden hangisi şu yayı benim gibi kurar ve şu kılıcı benim gibi kuşanırsa, onu bu ülkeye yerleştir; bu dediklerimi yapamayanları kov bu topraklardan gitsinler. Eğer bu dediğimi yaparsan, mutlu olursun, benim sözümünden de çıkmamış olursun."

Herakles yaylarından birini (çünkü o zamana kadar iki yayı vardı) kurdu, omuzdan atma kılıç kayışının nasıl kuşanıldığını gösterdi, sonra yayı ve kılıç kayışını kadına verdi; kılıç kayışının tokasında altın bir kupa vardı. Bunları verdikten sonra gitti. – Çocukları doğdular. Büyüyünce anaları adlarını koydu; birincisinin adı Agathyrsos, sonrakinin Gelonos, en küçüğünün Skythes. Sonra Herakles'in sözüne bağılı kalarak onun emretmiş olduğu şeyi yaptı. Çocuklarından ikisi Agathyrsos ve Gelonos istenilen şeyi yapamadılar, kendilerini dünyaya getirmiş olan anaları onları kovdu, çıkıp gittiler; en küçükleri Skythes, istenileni yaptı ve yerinde kaldı. Sonradan gelen bütün Skyth kralları bu Herakles oğlu Skythes'ten türemişlerdir. Skythlerin bugün de

*kılıç kayışlarında asılı duran kupalar, Herakles'in kupasının anısını sürdürürler”.*¹⁶³⁰

İskitlerin bu efsaneleriyle ilgili tasvirler onların sanat eserlerine de yansımıştır. Yukarıda bahsi geçen Herodot'un İskit halkının kökeni ile ilgili bahsettiği efsane bugün Don Nehrinin orta bölgesi diyebileceğimiz Belgorodskaya eyaletindeki Durovka köyü yakınlarında bulunan nüfuzlu bir kişinin kurganından çıkarılan altın bir levha ve gümüş bir içki kadehinde aynen tasvir edilmiştir.¹⁶³¹

Şamanizm geleneğine bakıldığı vakit burada karşımıza çıkan önemli bir husus bu kültür dairesindeki toplulukların şamanları olağanüstü güçlere sahip kişiler olarak gördüğü gerçeğidir. Orta Asya'da, özellikle Altaylı halklar arasında çok büyük saygınlık kazanmış ve bu saygınlığı ile asırlar boyunca nesilden nesile aktarılan bir efsane haline dönüşmüş birçok büyük şaman mevcuttur. *Saıızak* şeklinde yazılan Altay şamanı bu şekilde kabul görmüş bir şaman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Efsaneye göre yedi kardeşi olan bu şamanın bir gün kardeşleri tifo benzeri bir hastalığa yakalanır. *Saıızak* kardeşlerinin iyileşmesi için Ülgen'e ayin yapmalıdır; fakat mevsim kıştır ve normal şartlarda Altaylı şamanlar kış mevsiminde ayin yapmazlar çünkü kışın gökyüzünün donup buz tuttuğuna inanırlar. Bu durumda göğün üçüncü katına çıkarak Ülgenle görüşmek imkânsızdır. Efsanevi şaman *Saıızak* burada imkânsızı başarır. Kurban sunma sırasında eline ay şeklinde demir bir balta ya da farklı bir rivayete göre çamaşır teknesi yapımında kullanılan bir nacak almış ve buzları bu kutsal silahlar vasıtası ile kırarak engelleri aşır Tanrı Ülgen'e ulaşmıştır. Yine efsaneye göre yaptığı ayin esnasında çadırına büyük buz parçaları düşen *Saıızak* bu gücü sayesinde kendinden sonraki şamanların dualarında “*göğün oğlu*” olarak adlandırılmıştır.¹⁶³² Şaman kültüründe şamanlar arasındaki rekabet ve mücadele önemli bir yere sahiptir. Hatta bazı rivayetlere göre bu rekabet öyle bir hal almıştır ki birbirlerinin hayatlarına son verecek kadar ileriye gittiği de olmuştur. Altay bölgesinin iki büyük şaman arasında yaşanan mücadele buna örnek teşkil etmektedir. Efsaneye göre birbirlerine rakip olan Çaçınbay ve Takay adındaki iki

¹⁶³⁰ Herodot, IV, 4-6.

¹⁶³¹ Melyukova, Scythians of Southeastern Europe, 53.

¹⁶³² Anohin, 136.

büyük şamanın mücadelesinde Çaçınbay ruhları aracılığı ile mücadele ettiği Takay'ın karnına dokuz demir saplamış ve Takay böylece hayatını kaybetmiştir.¹⁶³³

2.6.9.4. Metal Ev

Meşhur Oğuz Kağan destanına bakıldığı vakit Türk kültürünün vazgeçilmez ögesi olan metallerle ilgili pek çok veri elde etmiş oluruz. Bunlardan en dikkat çekenini ise destanda Oğuz Kağan'ın seferleri anlatılırken İtil ırmağı civarında karşısına çıkan bir evin tasvirinde görürüz. Hikâyeye göre ele geçirdiği her bölgeyi o mücadele ya da zorluğun aşılmasında kahramanlık gösteren bir beyine verip onlara bir isim bulan Oğuz Kağan soğuğu ve karı ile meşhur Muz dağına kaçan atını dokuz günde bularak kendine teslim eden beyine de burayı taksim edip ismini Karluk koyduktan sonra yoluna devam eder ve şimdiye kadar hiç karşılaşmadığı güzellikte bir ev görür. Hikâyede ev şu şekilde betimlenir: *“Oğuz Kağan yolda büyük bir ev gördü. Bu evin duvarları altından, pencereleri gümüşten ve çatısı demirdendi. Ev kapalı idi ve anahtar yoktu. Asker arasında pek becerikli bir adam vardı. Adı Tömüirdü Kağul idi. Ona buyurdu: “Sen burada kal ve çatıyı aç, açtıktan sonra orduya gel” - Bunun üzerine ona Kalaç (kal! aç!) adını koydu”*.¹⁶³⁴

2.6.9.5. Altın Otağ ve Taht

Oğuz Kağan destanında sıkça vurgulanan önemli başka bir metal öge altın otağ meselesidir. Hükümdarlık alametlerinden olan altın otağ meselesini ilerleyen bölümlerde detaylı bir şekilde inceleyecek olduğumuzdan burada üzerinde fazlaca durmadan destandan aldığımız örnekler ile bu konunun Oğuz Kağan destanındaki yerin aktarmaya çalışacağız. Öncelikle şunu ifade etmek gerekirse burada altın otağ diye bahsi geçen kağan çadırlarının tamamının altın olduğu ya da altın kaplama olduğu düşüncesine kapılmamak gerekmektedir. Fakat tarihi belgelerden anlaşıldığı üzere özellikle çadır direklerindeki altın kaplamalar ve içerisindeki kap, kacak, kadeh gibi araçların malzemesinin altın oluşu en çok da otağlarda kağan ile görüşmeler

---

¹⁶³³ Anohin,154.

¹⁶³⁴ Bang ve Rahmeti, 25.

yapan elçilerin dikkatlerini çekmiş ve bu durumu hayranlık duydukları ifadeler ile dile getirmişlerdir.

Metinlerden anlaşıldığı üzere hayranlık uyandıran bu altın otağların Türk destanlarında da bir karşılık ve yer bulması kültür tarihi açısından gayet doğal bir sonuçtur. Oğuz Kağan destanından anladığımızı göre hükümdar çadırı dediğimiz altın otağ Türk hükümdarları tarafından her daim kurdurulan bir çadır tipi değildi. Bunlar genelde önemli kararların verileceği veya başarılı seferlerin sonunda yemeli içmeli eğlencelerin yapılacağı büyük toylar için kurulmuştur. Nitekim destanda, Oğuz Kağan elli yıl süren başarılı seferini yaptıktan sonra yurduna dönünce onu karşılayanlara doksan bin koç ve dokuz yüz kısrığın kesildiği büyük bir toy tertip etmelerini emretmiştir. Bundan sonra Kağanın kendisi de altın otağını kurdurmuş ve büyük toy burada gerçekleşmiştir.¹⁶³⁵

Destanda geçen bir başka altın otağ hikâyesi de Oğuz Han'ın oğlu Kün Han'ın hükümdarlığını ilan etmesi mevzusunda görülmektedir. Yukarıda bahsi geçtiği üzere altın otağlar sadece zaferlerin sonunda yapılan toylarda değil önemli kararların verileceği kurultaylarda da kurulmaktadır. İşte Oğuz Kağan'ın ölümünden sonra devletini kimin yöneteceği mevzusu da Türk halkı açısından oldukça mühim bir meseledir. Esasen Oğuz Kağan hayatta iken bıraktığı vasiyeti ile bu mühim meselenin çözümünü kendisi yapmıştır. O hayatta iken altı oğlunu Bozok ve Üçok diye isimlendirmiş ve bunlardan Bozokları üstün kılarak ölümünden sonra da Bozoklardan Kün Han'ın hükümdar olmasını vasiyet etmiştir. Oğuz Han'ın ölümünden sonra ise onun olduğu gibi oğlu Kün Han'ın da vezirliğini yapan bilge kişi Arkıl Hoca'nın tavsiyesi ile Kün Han Oğuz'un altın otağını dikmiştir. Böylece gerçekleşen kurultay ile hakanlığını ilan eden Kün Han kırk gün kırk gece yemeli içmeli toy tertip ettirmiştir.¹⁶³⁶

Bozkır Türk kültüründeki tipik ikili devlet anlayışının destansı bir anlatımını gördüğümüz Bozok ve Üçok tasnifinde asıl yönetimin sağ kolu oluşturan Bozoklarda olduğu net olarak görülmektedir. Oluşturulan bu protokol tipi binlerce yıl boyunca

¹⁶³⁵ Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı**, 2. Basım, İstanbul: Enderun Yayınları, 1982, 47.

¹⁶³⁶ Ebül Gazi Bahadırhan, **Türklerin Soykütüğü (Şecere-i Terakime)**, Muharrem Ergin (haz.), İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1974, 41-44.

hiç bozulmadan Türk Devlet geleneğinde sıkı bir şekilde uygulanmıştır. Türklerde devleti yönetecek (kut sahibi) kadroların eğitimi ve tecrübe kazanması için temel unsur olan bu yapılanma teorisinin ötesinde pratikte devlet yönetmenin ne olduğunu öğretebilmek için mutlak bir zorunluluktur. Bu sistem içerisinde askeri ve idari rütbelere (Tigin ve Şad gibi) alan hanedan üyeleri ülkenin çeşitli bölgelerinde yönetici olarak taht için hazırlanmıştır.¹⁶³⁷ Tahta geçen kağanın ise yukarıda bahsedildiği üzere altın otağ diktirmek gibi bir adeti olmuştur.

Bu destanda gördüğümüz başka bir altın otağ kurdurma geleneği tahtın gerçek sahibine devri esnasında gerçekleşmektedir. Hikâyeye göre; Tuman küçük yaşta olduğu için uzun yıllar tahta vekâlet eden Köl Erki Han tahtı gerçek sahibi olan Tuman'a bırakacağı zaman büyük bir toy yapmış ve Tuman'ın atalarından kalan altın otağı kurdurarak herkesin önünde tahtı ona bıraktığını ilan etmiştir.¹⁶³⁸

2.6.9.6. Kutsal Ağaç

Şamanların dünyaya gelişi ile ilgili anlatılan efsanelerde demir madeninin bol miktarda kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, Hayvan-Ana motifinin işlendiği bir Yakut efsanesi şamanın dünyaya gelişini şu şekilde nakletmektedir; “*Şamanlar kuzeyde doğarlar. Orada dallarında yuvalar taşıyan ulu bir çam yükselir. Büyük şamanlar en üst dallarda, orta sınıftakiler orta dallarda, en küçükler ise en alt dallarda yuvalanırlar. Kartal başlı tüğleri demirden ve pençeleri çelikten Yırtıcı Kuş-Ana bu ağaçta kuluçkaya yatar... Kuluçkadan çıkan şaman ruhlarını Kuş-Ana alır ve yetiştirilmek üzere tek gözlü, tek bacaklı, tek kollu Burgestez-Udagan bir dişi şeytana emanet eder. Şeytan şaman adayının ruhunu demirden bir beşikte sallar ve onu yetiştirir... ”.*¹⁶³⁹

¹⁶³⁷ Kürşat Koçak, Çağrı Bakır, Eski Türk Devlet Felsefesinin Kozmolojik ve Mitolojik Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme, **Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi**, Cilt 3, Sayı 2, Aralık 2019, 107-108.

¹⁶³⁸ Togan, **Oğuz Destanı**, 61.

¹⁶³⁹ Eliade, **Şamanizm**, 59-60.

Şamanizm'in oldukça rağbet gördüğü Yakutların şaman efsanelerinde sıklıkla geçen Dünyanın demir bir ağaç üzerinde geliştiği anlayışı¹⁶⁴⁰ Tanrı Ülgeni Altaylardan farklı olarak semanın en üst katına yerleştirir. İnanişâ göre 7 veya 9 dallı kabul edilen Dünya Ağacı Kutupyıldız'ına kadar uzanır. Dünyanın eksenini veya direği olarak kabul edilen bu kutsal ağaç gök küreyi delip geçer. Ülgenin mekânı ise bu ağacın yukarısında semanın en üst katındadır. Şaman büyük ayinlerde göğe Tanrının yanına çıkmak için bu ağaçtan istifade etmektedir.¹⁶⁴¹ İbn Fadlanın kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla X. yüzyılda dahi Türkler Kutsal Dünya Ağacına inanmakta hatta ona yaratıcı bir vasıf yüklemektedir. Müellif bu kaniya bölgedeki Başkurtların boyunlarında asılı bulunan ağaç parçasının manasını sorması üzerine aldığı cevaplarla ulaşmıştır. Boyunlarındaki ağaçların manası sorulan bölge halk; “*Zira ben onun benzerinden çıktım. Ondan başka beni yaratan bir şey tanımıyorum*” şeklinde verdiği cevapla bahsi geçen konuya açıklık getirmişlerdir.¹⁶⁴²

Bozkır Türklerinde kökü tarih öncesi devirlere dayanan “*Orman Kültü*” nün bir yansıması olarak kabul edilen kutsal ağaç motifi içerisinde en değerli bulunanı kayın ağacıdır. Tanrı Ülgen ve Umay ile birlikte gökten indiğine inanılan bu ağaç şaman dualarında tarif edilirken medet umulan kutsal bir varlık olarak kabul edilmiş ve ona övgüler sunulmuştur. Şaman bu övgüyü gerçekleştirirken bu kutsal ağaçların kendileri açısından ne kadar kıymetli olduğunu ifade etmek için altın madeninin ismini kullanmıştır. Aşağıda örnek olarak sunulacak olan şaman duası bahsi geçen konuya örnek teşkil etmektedir.

*“Altın yapraklı mübarek kayın
Serin gölgeli mukaddes kayın
Dokuz köklü, altın yapraklı mübarek kayın...”*¹⁶⁴³

Yine Türk kültür tarihi açısından oldukça kıymetli bilgiler elde ettiğimiz Maaday-Kara destanında da mitolojik bir varlık olarak kabul edilen Dünya Ağacı tarif edilirken özellikle altın ve gümüş madenleri kullanılmıştır. Aşağıda bu destandan alınan mısralar bahsi geçen konuyu açıklar niteliktedir.

¹⁶⁴⁰ Holmberg, 337.

¹⁶⁴¹ Roux, Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı, 77.

¹⁶⁴² İbn Fazlan, 42-43.

¹⁶⁴³ Radloff, Anohin, Şaman Dua ve İlahileri, **Türklük ve Şamanlık**, 437-438.

*“Aya doğru eğilmiş bu yanından altın yapraklar dökülen
Güneşe doğru eğilmiş bu yanından gümüş yapraklar dökülen....”*¹⁶⁴⁴

Birçok ilim adamı tarafından tabiat kültü gereği ağaçlara tapınma geleneği Hun döneminden itibaren Türk kültüründe varlık göstermiştir. Mete döneminden itibaren bir adet şeklinde geldiği düşünülen bu anlayışa göre Kutsal Dünya Ağacı Türklerin yalnızca kendilerini değil hayvanlarını ve yiyeceklerini de koruyan bir yapıdadır. Birçok Türk topluluğunda yeni doğan çocuğun ruhunu koruyan ve yeni evlenenlerin hayatlarının uğurlu olmasını sağlayan Kutsal Ağacın iradesinden başkası değildir. Türk Mitolojisinde bu denli önemli bir yere sahip olan Kutsal Dünya Ağacı Altın Elbiseli Adam’ın borkünde de olduğu gibi dağ başında ve yalnız bir şekilde resmedilmiştir.¹⁶⁴⁵

2.7. Türk Kozmolojisinde Metal

En eski Türk kozmolojisine göre kâinat gök ve yer-su olmak üzere birbirine zıt; fakat tamamlayıcı iki temel üzerine oluşmuştur. Gök ve yerin temsil ettiği bu iki ilkeye dayandığı için de “dikotomi” (iki ilkel sistem) adını almıştır. Bu anlayışa göre merkezietçi devlet felsefesine sahip olan Türkler hem Hunlar hem de Göktürkler zamanında -özellikle devletlerinin güçlü olduğu dönemlerde- hükümdarlarının ordusunu (merkezini) dünyanın da merkezi kabul etmişlerdir. Göktürk metinlerinde Ötüken-yış (hükümdarlığın merkezi) dört yönün kavşağı yani kâinatın merkezi olarak kabul görmüştür. Bu kozmolojiye göre birçok aşamadan sonra İlk monad (tek varlık) ortaya çıkmıştır. Bu ilk monadın şekil, nefes ve madde gibi olanakları bulunmaktadır. Ondaki bu olanaklar harekete geçince “karang (yer)” ve “yaruk (gök)” ilkeleri oluşmuştur. Bu ilkelerin ana ve ataya benzetilen nefesleri sekiz yönden esen rüzgârla taşınarak birleşti ve böylece yeryüzündeki beş unsur oluştu. Bu unsurlar sırasıyla; su, ateş, ağaç, maden ve topraktır. Kozmolojiye göre merkezde toprağın yer aldığı bu unsurların her biri kâinattaki bir yönü temsil eder. Konumuzla alakalı olan maden; yön olarak batıyı, saat olarak akşamı, mevsim olarak sonbaharı, renk olarak beyazı, gök cisimleri olarak ak pars denilen yıldız takımını, sonbahar

¹⁶⁴⁴ Bekki, 207.

¹⁶⁴⁵ Seyidof, Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında II, 36-37.

ekinoksunda göğün en tepesinde bulunan ve Kara-alp (*Hü*) olarak isimlendirilen yıldızı temsil etmektedir. Yine kuvvetli anlamında Erlig olarak isimlendirilen ve bir Alp olarak hayal edilen¹⁶⁴⁶ Kumukların “*Çolpan*” veya “*Taşçolpan*”;¹⁶⁴⁷ Kırgızların ise buna yakın olarak “*Çolpon*” dedikleri Venüs gezegeni maden tarafından temsil edilmektedir. Kırgızlar “*Çolpon Ata*” dedikleri bu gezegeni hayvanlarının koruyucu ruhu olarak da tasavvuf etmişlerdir.¹⁶⁴⁸

Bozkır Türk kozmolojisinin iki ana unsurundan biri olan Gök (Yaruk) ilkesine göre; Gök Tanrının mekânı sayılan Altun ya da Demir Kazuk’u¹⁶⁴⁹ bozkır Türkleri yeryüzünün merkezi olarak kabul ettikleri için hükümdarlarının otağını bu yıldızın altına kurarlar ve göğünde bu Altun-Kazguk etrafında döndüğüne inanırlardı. Yine bu Yaruk ilkesinin unsurları sıralanırken, parlatılmış bakır ayna ile yakılan bir göksel ateş, madeni bir kap ile elde edilen ve ay usaresi (öz suyu) olarak tanımlanan bir göksel suyun varlığına inanılmıştır.¹⁶⁵⁰ Bu durum bize Türk kozmolojisinde madenlerin gök unsuru olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Türk kültüründe eski dönemlerden itibaren Kutup Yıldızı diğer yıldızlardan farklı bir biçimde algılanmıştır. Diğer yıldızlar onun etrafında dönerken kendisi hiçbir suretle yerinden ayrılmayan Kutup Yıldızı tıpkı çadırın ana direğinin onun kubbesini tuttuğu gibi, o da Türk Kültüründe büyük bir çadır olarak algılanan Dünyanın gök kubbesini tutmaktadır. Bu şekli ile Türk kozmolojisinde mühim bir yere sahip olan Kutup Yıldızı hem gök kubbeyi hem de yıldızları tutarak evrendeki döngünün akışını sağlamıştır.¹⁶⁵¹ Bu nedenledir ki Asyalı topluluklardan Moğollar, Buryatlar, Kalmuklar, Altaylar ve Uygurlar Kutup Yıldızı için “*altın direk*” veya “*altın sütun*” derken; Kırgız, Başkırt ve Sibiryalı Türkler “*demir direk*”; Teleütler ise yalnızca “*direk*” demişlerdir.¹⁶⁵²

¹⁶⁴⁶ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, 19-26.

¹⁶⁴⁷ Pekacar, 106/321.

¹⁶⁴⁸ Yudahin, 57/279.

¹⁶⁴⁹ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 92-93.

¹⁶⁵⁰ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, 30/41.

¹⁶⁵¹ Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 1*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2007, 290.

¹⁶⁵² Uno Holmberg, *The Mythology Of All Races*, Volume IV, New York: Cooper Square Publishers, 1964, 335-336.

Aynı zamanda Kutup Yıldızı Türk kültüründe yerden göğe açılan bir kapı veya pencere gibi algılanmıştır. Şamanların gök ayınlerinde beşinci kat olarak kabul edilen kutup yıldızına kadar çıkabildikleri ve bundan ötesinde tanrısal alem başladığı için öteye gidemedikleri, tanrı ile burada görüştikleri inancı Türk Şamanizm’inde yaygın bir gelenektir. Göksel alem olarak kabul edilen demir kazığın üst kısmı birbirinin üzerinde yer alan katlar halindedir. Eğer ruhlarda biri kapıdan yeryüzüne geçmek isterse bu ancak Tanrının görevlendirmesi ile gerçekleşebilir.¹⁶⁵³

Diğer bir inanış ise Türk topluluklarının Kutup Yıldızı etrafında dönen diğer yıldızları at sürüleri olarak algılamasıdır. Dünyadan bakıldığında sonsuza dek dönecekmiş gibi görünen yıldızlar yani atlar bu durumda bir yere bağlı olmalıdırlar ki bu bağ Türkler açısından demir kazıktır. Büyük at sürülerine ve onları bağlamak için sağlam bağlama kazıklarına sahip olan Türklerin yaşam tarzı gereği Kutup Yıldızının da gökteki bağlanma kazığı olarak hayal edilmesi gayet doğal bir durumdur. Bazı Sibiryalı Türk boyları tanrıların bazılarının gökte önünde bir altın at direği olan çadırda yaşadıklarına inanmışlardır. Yakutlar bu tanrılara “*at direği sahibi*” demişlerdir. Daha önce de bahsi geçen meşhur Buryat efsanesindeki demirci Tanrı Boşintoj’un usta demirci olan dokuz oğlunun Kutup Yıldızından bir at direği yaptığı ve gökyüzünün atları olarak tahayyül ettikleri yıldızları altın gölde yarıştırdığından bahseder.¹⁶⁵⁴

Bozkır Türk kozmolojisinde madenlerin genel olarak beyazı tensil ettiğinden yukarıda bahsetmiştik. Fakat bilinmesi gereken nokta şudur ki özelde her madenin işaret ettiği bir renk ve bir de yön bulunmaktadır. Genel olarak Türkçede ak denilen ve yalnızca beyaz değil beyaz benekli anlamına da gelen parlak madenlerin batıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Irk Bitik’den de anlaşıldığı üzere “*kudret*”i¹⁶⁵⁵ temsil eden Erklig, kudretli olmanın gereği olarak güç ve otoriteyi yapısında barındırır. Bundan kaynaklı olarak da özgür irade ve bağımsızlığın sembolüdür.¹⁶⁵⁶ Türk kültüründe belki de gökyüzündeki parlaklığından dolayı

---

¹⁶⁵³ Günnur Yücekal Ermetin, **Mevlevilikte Şamanizm İzleri**, İstanbul: Töre Yayınevi, 2009, 259; Ercüment Yıldırım, Türklerdeki Evren Anlayışının Mezopotamya Mitolojik Anlatımlarıyla Mukayesesi, **Bilgi**, Sayı 81, Bahar 2017, 56.

¹⁶⁵⁴ Holmberg, 337.

¹⁶⁵⁵ Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, 267.

¹⁶⁵⁶ Clauson, 224.

diğerlerinden daha güçlü bir yıldız olarak algılanan Kumuk Venüs gezegeni beyaz rengin ve batının temsilini ifade eden savaşçı olarak kabul görmüş ve bu yönü ile Erklig'in sembolü olmuştur. Altun Yıltuz (Altın Yıldız) olarak da adlandırılıp silahların, zırhların efendisi ve ölüm buyurucusu olan Venüs, bu manada maden olarak altın ile ilişkili görülmektedir. Bozkır Türk kültürünün her alanında yaygın olarak kullanılan demir madeni ise siyaha çalan renginden dolayı kuzeyle bağlantılı bulunmuştur. Ateş ile güneşin coşkusunun oluşumu olarak görülen kızıl renge sahip bakır gibi madenler, güneyle ilişkili kabul edilmişler ve bu özelliği açısından Türkçede Oot Yultuz (Ateş Yıldızı) denilen parlak Merih (Mars) ile yan yana getirilmişlerdir.¹⁶⁵⁷

2.8. Hakimiyet ve Gücün Sembolü Olarak Metal

Türkler özellikle devletlerinin güçlü olduğu dönemlerde kâinatın merkezini Çin değil de kendi ordularının yani hükümdarlıklarının merkezi olarak kabul etmişlerdir. İnanç gereği dört yönün birleştiği yer olan hükümdarlık merkezini Dünyanın da merkezi olarak kabul eden Türkler kut anlayışı gereği hükümdarlığın kağanlarına Kök-Tengri tarafından verildiğine inanıyorlardı. Yukarıda bahsedilen Dünyanın merkezi ise kutup yıldızının tam altı olarak kabul edilirdi. Kök-Tengri'nin köşkünün burada olduğu düşünülen bu yıldız Altun veya Temür kazguk (kazık) olarak isimlendirilmiştir. Onun tam altında da Tengri'nin temsilcisi Kağan'ın surlu şehirlerinin ve köşkünün olduğu inancı Türk kültüründe gayet yaygın bir anlayıştır. Uygur metinlerine bakıldığı vakit su, ateş ve altın unsurlarının hükümdarlık kutu ile ilgili olduğu ayrıca hükümdarın Uğuş'unun yani soyunun da altına benzetildiğinden bahsetmektedir.¹⁶⁵⁸ Bu örneklendirmeden de görüldüğü üzere Türk kültüründe metal o kadar derin ve vazgeçilmez bir yer edinmiştir ki hükümdarlığın ilahi bir kaynaktan geldiği farz edilen kut anlayışında dahi karşımıza çıkmaktadır.

¹⁶⁵⁷ Esin, **İkonografik Motifler**, 14.

¹⁶⁵⁸ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 46/96.

2.8.1. Hükümdarlık Alameti Otağ ve Metal

Türk kültüründe hükümdarlığın önemli alametlerinden biri hükümdar çadırı olan “otağ” idi. Sıradan bir çadırdan farklı özelliklere sahip olan otağlar kağanın oturduğu ve devleti yönettiği yer demektir.¹⁶⁵⁹ Yaşam tarzlarının icabı olarak atları gibi çadırlarını da hiçbir zaman yanlarından ayırmayan Türkler son derece değerli ve zengin bir sanatla onları süslemeyi de ihmal etmemişlerdir.¹⁶⁶⁰ Büyüklükleri hakkında çeşitli rivayetlerin olduğu bu çadırlarda altın işlemler oldukça dikkat çekicidir. Göktürklerde al ipekten perdeleri, türlü renklerde çiçek süslemeleri olan otağların altın kaplama sırıkları olduğu da bilinmektedir.¹⁶⁶¹ Hatta bu dönemde dahi sonraki Uygur dönemi gibi tamamen altın kaplama olan otağların varlığı da söz konusu olmuştur. Mani dininin de etkisi ile kısmi olarak yerleşikliğe geçen Uygurlar özellikle Mo-yen-ço Kağan zamanında son derece etkileyici görünümüleri olan şehirler kurmuşlardır. Örneğin 757’de inşaatına başlandığı düşünülen Karabalgasun, İslam müelliflerinin bildirdiğine göre dönemin en muazzam şehirleri arasındaydı. 12 adet gösterişli demir kapısı olan, nüfusu oldukça kalabalık, ticaretin pek yoğun olduğu çarşılara sahip bu şehirde hâkim bir tepede çok uzaklardan dahi görülebilen altından bir çadır olduğunu, bu çadırın sarayın düz damı üzerinde bulunduğunu ve 100 kişiyi ağırlayabilecek kapasitede olduğunu ise yine bölgeyi ziyaret eden İslam müelliflerinin kayıtlarından öğrenmekteyiz.¹⁶⁶²

Bu konu ile ilgili önemli bir kayıt 568 yılında Göktürklerin batı hükümdarı olan İstemi Kağanı otağında ziyaret eden Zemarkhos adında bir Bizans elçisine aittir. Kağan’a ait olan üç otağı ziyaret eden ve buralarda gördüğü altın işlemler ile yine altın ve gümüş eşyalar karşısında duyduğu şaşkınlığı gizleyemeyerek eserinde bahsetme ihtiyacı hisseden elçinin¹⁶⁶³ ilk iki otağda tarif ettiği altın tahtlara ilerleyen kısımda taht bölümünde değineceğiz. Burada asıl üzerinde durulması gereken nokta ise üçüncü otağda gördüğü altın kaplamalar olmuştur. Gördüklerinin bir eşinin Bizans’ta olmadığını ifade eden elçi, otağı tarif ederken de ağaçtan yapılmış

¹⁶⁵⁹ Koçak, *Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri*, 69.

¹⁶⁶⁰ Glück, 153.

¹⁶⁶¹ Esin, *Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, 103.

¹⁶⁶² Mackerras, 452.

¹⁶⁶³ Hatice Palaz Erdemir, *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2002, 47.

direklerinin altınla kaplanmış olmasını büyük bir hayranlıkla anlatmıştır.¹⁶⁶⁴ Bu altın kaplamalara bir başka örnekte XIII. yüzyılda Moğol coğrafyasını gezen Plano Carpini'nin kayıtlarında rastlanır. Seyahatnamesinde Güyük Han'ın tahta çıkışından da bahseden Carpini bu esnada törenin yapılacağı otağı tarif ederken; “Çadırın direkleri altın ile kaplanmış ve tahta aksamları altın çivilerle çakılmıştır”¹⁶⁶⁵ şeklinde ifadeler kullanmıştır.

Destansı Macar anlatılarında çeşitli memleketlerin adetlerine göre hazırlatıldığı belirtilen Atilla'nın otağlarına sıklıkla vurgu yapılmıştır. Bu otağlardan oldukça meşhur olan bir tanesi şöyle tarif edilmektedir; “Birbirine raptedilen altın levhalardan oluşan bu çadır kolaylıkla sökülüp kurulabilmektedir. İçleri boş olarak dövme altından yapılmış sütunları birbirlerine eklenebilir ve bu ek yerleri hayret verici bir işçilikle hazırlanmış kıymetli taşlarla bağlanmıştır. Otağın içerisindeki taht ve sandalyeler, masası ve yemek takımları hep altın ve kıymetli taşlarla süslüdür. En temiz altından ve şaşılacak bir işçilikle hazırlanmış yatağı da hep ordugahla beraber taşınırdı”.¹⁶⁶⁶

Yukarıda bahsi geçtiği üzere altın otağ geleneğinin Uygurlar döneminde de varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Arap seyyahlarından Ebu Dülef Mis'ar B. Muhallal eserinde Dokuz Oğuz hükümdarının beş fersah mesafeden görünen ve yüz adamı içine alacak büyüklükte otağı olduğundan bahsetmiştir.¹⁶⁶⁷ Bilindiği üzere bu devletin varlığına son veren yine başka bir Türk teşkilatlanması olan Kırgızlardır. Kırgızlar ile Uygur devletinin arasının iyice açıldığı ve savaşın başlamasının an meselesi olduğu bir dönemde, Kırgız kağanının Uygur kağanına yazdığı mektuptaki ifadelerin bir kısmı şu şekildedir; “Senin kaderin artık belli oldu, mühürlendi. Senin altın çadırını alacağım. Senin çadırının önünde at oynatacağım. Benim sancağımı da senin çadırının önüne dikeceğim”. Bu mektuptan sonra 840 yılında gerçekleşen savaşı Kırgızlar kazanmıştır. Uygur kağanını öldürten Kırgız kağanı bununla da yetinmeyip onun altın çadırını da bizzat kendisi yakmıştır.¹⁶⁶⁸ Elbette buradaki ifadelerde geçen altın çadır ifadesi bu çadırların bütün malzemelerinin saf altından

¹⁶⁶⁴ Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, 68.

¹⁶⁶⁵ Plano Carpini, 121.

¹⁶⁶⁶ Eckhardt, 166.

¹⁶⁶⁷ Köprülü, Türk Sanatı, 187.

¹⁶⁶⁸ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt VII, 235.

yapıldığı anlamında değildir. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi direklerdeki altın kaplamaları ve içerisindeki altın malzemeleri oldukça fazladır. Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere Türk Kültüründe hükümdarlığı temsil etme açısından manada son derece değerli olan hükümdar otağlarının, madden de oldukça kıymetli olduğu görülmektedir.

2.8.2. Hükümdar Hediyelerinde Metal

Her çağda kıymetli bir metal olma özelliğini koruyan altın bu kıymetinden olsa gerek hükümdarların hediyelerinde sıklıkla kullanılan bir madde olmuştur. Özellikle Türk kültüründe hükümdarlığın temsili olan bu madenden yapılan eşyalar hem Türk hükümdarları tarafından diğer hükümdarlara hem de diğer hükümdarlardan Türk kağanlarına hediye olarak yollanmıştır. Doğu Türkistan'daki Beşbalık ve Koço bölgesinde yaşayan Kagnılı beylerinin Tabgaç hükümdarlarına altın değnek ve altın ile gümüş levhalar yolladığı karşılığında ise Tabgaçlar'dan birçok farklı hediyeler geldiği bu duruma örnek teşkil etmektedir. Yine Türk hükümdarları tahta çıkınca Çin fagfuru yani kralının gönderdiği hediyeler arasında altın kemer ve kese her zaman yerini almıştır. Ayrıca sadece Göktürk ve Batı Türk kağanlığına özel olarak altından yapılmış kurt başlı bayrakta yollamışlardır. Bunun karşılığında Göktürk kağanları ise en çok at hediye etmekle beraber 591 yılında gönderilen hediyeler arasındaki yeşim taşı ile süslenmiş altın bir kap oldukça nadide bir eserdir. Çin'de bundan başka birçok Göktürk harfleri ile yazılı olan kaplar bulunmuştur.¹⁶⁶⁹

Özellikle Çin ile Türkler arasındaki ilişkilerde ipek ve çeşitli değerli maddeler gibi altın da birçok farklı amaç için kullanılan kıymetli bir metal olarak kabul görmüştür. Örneğin; Göktürklerin siyasi ve askerî açıdan son derece zayıf olduğu dönemde Çin'in desteği ile Doğu Göktürk devletinin başına geçen ve her fırsatta Çin'e bağlılığını ifade eden Ch'i-min, 607 yılında kendini ziyarete gelen Çin İmparatoruna fevkalade hürmet göstermiş ve İmparatoru en iyi şekilde ağırlamıştır. Bu ağırlamadan oldukça hoşnut kalan İmparator Ch'i-min ve hatununa birer çömlek altın sunarak karşılık vermiştir. Bu örnekte görüldüğü üzere altın zayıf olana sadakatinin karşılığında bir lütuf olarak sunulmuştur. 626 yılında ise durum bu

¹⁶⁶⁹ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 74/103.

seferkinden çok farklıdır. Çin kaynaklarının ifade ettiğine göre bu yılda tahta çıkan Çin İmparatoru T'ai-tsung'un toprakları Göktürkler tarafından çığnenmiştir. Yeni tahta çıkan ve ülkesindeki birçok problemle uğraşmak zorunda kalan İmparator ise Türklerin akınlarını engellemek için onlara istedikleri altın ve kumaşları vererek barış yapmış ve böylece ülkesini Türk tehlikesinden korumuştur.¹⁶⁷⁰ Görüldüğü üzere bu ikinci örnekte zayıf olduğunu hisseden Çin İmparatoru bu seferde değerli kumaşlarla beraber altını haraç niteliğinde Türklere vermiştir.

Bozkır kültüründe hükümdar hediyeleşmeleri içerisinde en değerli hediyelerden kabul edilen silahlar ok ve yay olmuştur.¹⁶⁷¹ Temel olarak hakimiyet ve tabi olmayı niteleyen bu silahların yanında başkaca silahlarında hükümdar hediyeleşmelerinde kullanıldığı görülmektedir. İşte Hun Hükümdarı Hu-han-yeh T'u-ch'i Ch'an-yü'ye yenilip çok zor durumda kalınca Çin İmparatoruna tabi olup bu beladan kurtulmanın planını yapmıştır. Hu-han-yeh M.Ö. 51 yılında teklifini kabul eden Çin İmparatorunun sarayındaki eğlenceye katılınca İmparator ona bir başlık, kuşak, yeşil şeritli altın hükümdarlık mührü, atlar ve koşum takımları, pahada oldukça değerli ipek kumaşlar, 200.000 madeni para ve epeyce altın ile birlikte yeşim saplı iki tarafı keskin bir kılıç, bir kama, bir yay, dört düzine ok, kını ile birlikte bir mızrak ve tek atla çekilebilen bir araba hediye ederek dostluğunu göstermiştir.¹⁶⁷² Aynı şekilde Göktürkler dönemine gelindiğinde bağımsızlığını ilan ederek topraklarını doğuda Moğol Mo-ho'lara ve batıda Batı Göktürlere kadar dayandıran Sir Tarduşların Bilge Kağan'ı bu güçlü rakipleri karşısında bağımsızlıklarını koruyabilmek için kardeşini Çin sarayına elçi olarak göndermiştir. Elçiye bir kılıç ve kırbaç hediye eden İmparator böylece bu yeni ve küçük kağanlığın hamisi olmayı kabul etmiştir.¹⁶⁷³

---

¹⁶⁷⁰ Taşağıl, **Gök-Türkler**, 60/62/104-105.

¹⁶⁷¹ **Moğolların Gizli Tarihi**, 33/52-53.

¹⁶⁷² **Han Hanedanı Tarihi**, 56.

¹⁶⁷³ Taşağıl, **Gök-Türkler**, 81-82.

2.8.3. Hükümdarlığın Alameti Kadehler ve Metal

Kap kacak konusunda da değindiğimiz üzere eski Türk Kültürü içerisinde bugünkü kadehin karşılığı olarak çok yaygın bir şekilde “*ayak*” sözü kullanılmıştır. Ayak sözünün etimolojik kökenine bakıldığı vakit bunun Türkçe bir ifade olması kuvvetle muhtemeldir. Her ne kadar bu söz Fars coğrafyasında da yaygın olarak kullanılsa da bu coğrafyaya sonraları Batı Türkleri vasıtasıyla gelmiş olabilir. Bilindiği üzere bugünkü Kore coğrafyasından Macaristan’a kadar uzanan ve bu arada Sibiryada dillerini de içine alan akraba dil grubuna Altay Dilleri denilmiştir. Bu dil grubu içerisinde ise en eski yazılı belgeler ise hiç şüphesiz ki Göktürk ve Uygur Türkçesi ile yazılan eserler olup ayak sözü ilk defa Uygur metinlerinde yer almıştır.¹⁶⁷⁴ Genel olarak şarap gibi içkilerin tüketilmesi için kullanılan kadehlerin adı Harezmsahlara kültür çevresinde de “*çagırlık ayak*” şeklinde ifade edilmiştir.¹⁶⁷⁵

Türk kültür tarihi hakkında son derece kıymetli bilgiler edindiğimiz Divanü Lugat-it Türk ve Kutadgu Bilig eserlerine baktığımız vakit özellikle bu içki kadehlerinin “*idhiş*” veya “*idiş*” şeklinde kaydedildiğini görmekteyiz. Özellikle Kutadgu Bilig’de bu söz yalnızca içki kadehi ya da içkiyi ifade etmek için kullanılmıştır ki aynı eserde “*idişçi*” içki servisi yapan kişi anlamında yer almaktadır.¹⁶⁷⁶

Şekil: 2.60.

Macaristan’da, Nagy - Szent - Miklos’da bulunmuş Asya yabani boğası şeklinde altın kadeh (Emel Esin, s. 437)

¹⁶⁷⁴ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt IV, 157-159.

¹⁶⁷⁵ **Mukaddimetü’l Edep**, b. 121.

¹⁶⁷⁶ Yusuf Has Hacib, b.2886/2919/2925/2939; Kaşgarlı, Cilt I, 62, Cilt III, 61/131/232

Bozkır Türk sanat eserleri arasında oldukça yaygın olan araçlardan bir tanesi olan kadehler, Türk kültürünün uzun müddet hüküm sürdüğü Orta Asya'dan tutunda Doğu Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafyada ellerinde içki kadehleri tutan heykeller vasıtası ile karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁷⁷ Bilindiği üzere kadehler hükümdarlığın sembollerinden biri olarak Türk kültüründe yerini almıştır. Bu nedendir ki hükümdarlar sanat alanlarının hangisinde tasvir edilirse edilsin elde muhakkak bir kadeh bulunmuştur. Kültürel manada bu derece önemli olan kadehler elbette kurganlarda da ölünün en kıymetli eşyaları arasında yerini almış hatta Oğuz beyleri ellerinde kadehle gömülmüştür.¹⁶⁷⁸

Esik kurgandaki Altın Elbiseli Adam'ın mezarından çıkarılan oldukça kıymetli eşyalardan biri de içerisinde Göktürk alfabesinin arkaik harfleri ile iki sıra halinde 26 harften oluşan bir kitabenin bulunduğu gümüşten yapılmış yuvarlak ve çukur bir kadehtir.¹⁶⁷⁹ Kitabedeki kelimelerin eski Göktürkçe olduğu tespit edilen bu kadeh ve bulunduğu kurgan M.Ö. IV. yüzyıla kadar tarihlendirilip Hun dönemi ile ilişkilendirildiğinden dolayı Hunların Göktürk alfabesinin en eski örneklerini kullandığı şeklinde bir yorum yapmak yanlış olmayacaktır.¹⁶⁸⁰

Hun dönemine ait oldukça kıymetli eserlerin bulunduğu Macar coğrafyasında nüfuzlu kişilere ait olduğu belli olan altın kaseler Hun estetiğini göstermesi açısından önemli buluntulardır. Bölgedeki Segedin-Nagyszeksos buluntuları arasında 1934 yılında tarım yapılırken tesadüfen ele geçirilen yarım küre şeklinde ve fazla yüksek olmayan tek ayaklı bir kâsenin ayağının iç tarafında noktalarla yazılmış bir kitabe bulunmaktadır. Bundan daha ufak bir altın kâsenin dibinde ise sekiz köşeli bir arma yer almaktadır. Her iki kâsede de ateşin sebep olduğu tahribat ve erime emareleri görülmektedir. Bu kaselere zarar veren ateş muhtemelen cenazenin yakılması sırasında gerçekleşmiştir.¹⁶⁸¹ Her ne kadar Çin yıllıkları Orta Asya'daki Hunların cenazelerini yakmadan gömdüklerini ifade etse de¹⁶⁸² daha önceleri bir dönem örneğin; Andronovo, Karasuk ve Tagar çağlarında cenazelerin yakıldığı

¹⁶⁷⁷ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt IV, 160.

¹⁶⁷⁸ Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, 111.

¹⁶⁷⁹ Doğan Aksan, **En Eski Türkçenin İzlerinde**, İstanbul: Simurg Yayınları, 2000, 14.

¹⁶⁸⁰ Aslanapa, 5.

¹⁶⁸¹ Fettich, 203-204.

¹⁶⁸² Parker, 118.

bilinmektedir.¹⁶⁸³ Hatta Hunlarda sonraki Göktürk çağında da eski geleneklere dönülerek cenazelerin yakıldıktan sonra gömüldüğüne dair bilgiler yine Çin yıllıklarında mevcuttur.¹⁶⁸⁴ Anlaşılan o ki Macar coğrafyasındaki Avrupa Hunları da tıpkı Göktürkler gibi bir dönemin eski geleneklerini yaşatmış cenazeyi yaktıktan sonra savaş aletleri ve diğer eşyalarını da onun külleri üzerine bırakarak gömmüşlerdir.

Şekil: 2.61.

Segedin-Nagyszekses buluntularından iki altın kadeh
(Fettich, s. 277)

İktidar alameti oldukları konusunda hiç şüphe duyulmayan bu kaselerden tek ayaklı olan birincisi Türk kültürüne dair başka ipuçları da içermektedir. Huni şeklinde dışa doğru açılan ve kaynak marifetiyle gövdeye tutturulan tek ayağı ile gündelik hayattaki kadehlerden farklı bir profil çizen bu eser kuvvetle muhtemel bir ayin kasesi idi. Ayak şekli İskitlerin Sibirya, Orta Asya ve Minusinsk havzalarında asırlar boyunca kullandığı tunç kazanların aynısı olan bu altın kâse esasen bu türden kazanların minyatür bir örneğini teşkil etmektedir. Nitekim Asyalı Hunlar İskitlerden aldığı bu tarzdan kurban kazanlarının şekillerini hiç bozmadan minyatürlerini üretmişler ve erken dönemden itibaren ölülerinin yanına gömmeye başlamışlardır.¹⁶⁸⁵ Bu durumda bahsi geçen tek ayaklı altın kâse bize bir yandan Türk kültüründeki kurban kazanlarını anımsatırken diğer yandan Avrupalı Hunların Orta Asya ile olan bağlarını göstermektedir.

¹⁶⁸³ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, 217-218.

¹⁶⁸⁴ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, 86.

¹⁶⁸⁵ Fettich, 206-207; Grakov, 136.

Yine M.Ö. 7. yüzyıla kadar tarihlendirilen Kuzey Karadeniz'deki Dinyester havzasında ortaya çıkarılan İskit kurganlarında da aynı şekilde tören kaseleri olduğu düşünülen birçok altın ve gümüş eserler ele geçirilmiştir. Bölgede Bulunan Solocha kurganda ölü yemeğinden sonra burada bırakıldığı anlaşılan lüks tören kapları ve ölünün sağ elinde bulunan yedi adet tunç ve gümüş kaseler tipik tören kaseleridir. Bunlardan gümüş olan ikisi üzerinde aslan avında olan İskit figürleri yer alır.¹⁶⁸⁶

Savaş aletlerinden tutunda hayvan binek takımlarına kadar süslemeye önem vermiş bir estetik yaşam tarzına sahip olan Türkler elbette kadehlerini de en zevkli bir biçimde işleyerek süslemeyi ihmal etmemişlerdir. Yenisey taraflarında bulunan bir gümüş kadehte çok güzel av sahnelerini görmek mümkündür. At üzerinde avlanan birkaç süvarinin resmedildiği bu kadehteki ince işçilik bir yandan bölge halkının estetiğe verdiği önemi ve işleme konusundaki ustalığı göstermekle beraber diğer yandan da Türklerin avcılık geleneği ve kültürü hakkında da bilgi sahibi olmamıza yardımcı olmaktadır. Buna göre süvarilerden biri okunu başının üzerinde uçan bir kuşa atıyor, ikinci süvari sol elinde avladığı bir kuşu tutuyor, üçüncü süvari ise çeşitli yönlere kaçan dağ keçilerini oklarken bunlardan başka biri kendisine hücum eden yabani bir hayvana ok atmaya hazırlanıyor.¹⁶⁸⁷ Elbette burada resmedilen bu sahne aynı anda ve aynı mekânda yaşanmamıştır. Fakat mekânlar ve zaman farklı dahi olsa bu işlemeyi yapan kişi belki de hayatı boyunca birçok defa bu sahnelere şahit olmuş hatta bizzat kendisi de yaşamıştır. Bu nedenle burada yapılan tasvirler esas itibarıyla bize Türklerin avcılık alanındaki maharetini ve onların birçok farklı türde hayvanı farklı amaçlar ile avladığını göstermektedir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Bozkır Türk kültüründe gerek Kök Tengriye gerekse de atalar ruhu ve tabiat ruhları gibi muhtelif ruhlara yapılan ayinlerin vazgeçilmez uygulamalarından biri ok atma müsabakalarının düzenlenmesi idi. Bu müsabakalarda elde edilen başarılar Alplık ve Beylik makamı için son derece belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmıştır. Okçuların en ustası olarak kabul edilen hükümdarın kendi Kutlu Yış'ında vurduğu hayvanların etlerinin bir kısmı tanrıya veya ayin yapılan

¹⁶⁸⁶ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Gümüş'ün Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, 152-153.

¹⁶⁸⁷ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt II, 143-144.

ruhlara sunulurken kalanlarda bu tören esnasında orada bulunan hükümdar yakınlarına ve beylere “*sörigük*” adıyla sunulurdu.¹⁶⁸⁸

Kağanın düzenlediği törenlerde hükümdarın yakınları ve beyleri yaş ve rütbeğe göre belli bir nizamda onun karşısına ve yanına dizilirlerdi. Kaşgarlı Mahmut’un “*kuram*” dediği¹⁶⁸⁹ bu nizam Türk kültüründe “*orun*” olarak da anılmaktadır. Meclis ve toplantılarda durulan yeri ve mevki ifade eden orunun reisi Hükümdar’ın etrafına dizilen beylere konumlarına göre “*ülüş*”¹⁶⁹⁰ denilen yemek (genelde et) pay edilmekle beraber Oğuzlar tarafından “*tolu*” olarak isimlendirilen içi şarap dolu kadehler de sunulurdu. Bu şarap kadehlerinin sunumu esnasında küçükler büyüklere bağlılığına dair ant içerken orada bulunan herkes de doğal olarak hükümdara sadakat yemini etmiş oluyordu. Ayrıca sörigük ve tolu sunulması verilecek olan tımar dağılımının da bir simgesi olarak kabul edilirdi.¹⁶⁹¹ Böylesine düzenli bir protokol törenle bağlı olarak içilen içki kadeh ve sürahileri devamlı olarak hükümdarın otağı ortasında bir masanın üzerinde hazır beklerdi. Ayrıca içkiye başlamadan önce yer ve su tanrıları için içki saçma adeti de oldukça yaygındı. İçki gündelik hayatta her şey ile içilebilirdi; ancak bu şekilde özel bir kadehle içilirse bu bir şölen, tören veya tanrıyı ağırlama sembolü olarak kabul edilirdi.¹⁶⁹²

Bu törenin en net örneklerinden birini Avrupa Hunlarının kudretli hükümdarı Atilla’yı elçilik ziyaretine giden Grek seyyahı Priskos’un anılarında görmekteyiz. Atilla’nın efradı ve beyleri ile çadırında düzenlediği bir ziyafete katılan Priskos kendilerine burada “*kamon*” adında arpadan yapılmış bir içki ikram edildiğini belirtmiştir.¹⁶⁹³ Ayrıca yukarıda bahsi geçen kuram şeklindeki dizilimi de tarif eden Priskos burada çalışmamız açısından oldukça önemli bir ayrıntıyı da aktarmıştır. Bilindiği üzere hüküm sürdüğü dönemde Avrupalı birçok kavmi ve Roma’yı etkisi altına alan Atilla özellikle ağırladığı yabancı elçilerin elçilik haklarına oldukça dikkat eden ve döneminin diğer imparatorların aksine oldukça mütevazı ve sade bir

¹⁶⁸⁸ Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, 122.

¹⁶⁸⁹ Kaşgarlı, Cilt I, 413.

¹⁶⁹⁰ Koçak, İslamiyet’ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Orun ve Ülüş (Mevkii ve Pay), **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 2, Sayı 3, Haziran 2011, 31.

¹⁶⁹¹ Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, 124.

¹⁶⁹² Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt IV, 160/192.

¹⁶⁹³ Gyula Nemeth, **Hunların Dili, Attila ve Hunları**, Gyula Nemeth (ed.), Şerif Baştav (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, 188.

görünüm sergileyen bir hükümdardır. Priskos katıldığı yemeli içmeli eğlence de Atilla'nın bu yönünü bizzat kayıtlarında aktarmıştır. Onun kayıtlarına göre yemek yenileceği zaman elçiler ve çadırdaki diğer beylere yemekler gümüş tabaklarda, şaraplar ise altın veya gümüş kadehlerde ikram edilirken Atilla'nın hem tabağı hem de kadehi oldukça sade bir şekilde tahtadan yapılmıştır. Yine kudretli hükümdarın kıyafet, ayakkabı ve at takımları sıradan askerler ile aynı iken diğer beylerinin ve komutanlarının bu eşyalarının altın ve göz kamaştırıcı kıymetli taşlarla süslü olduğu seyyahın kayıtlarında yer almıştır.¹⁶⁹⁴

Burada hemen söz açılmışken eski Türklerde “*sagrak*” olarak isimlendirilen ve bugünkü manada “*sürahi*” diyebileceğimiz eşyalardan da bahsetmek gerekmektedir. Esasen sagrak, ayak veya idiş adlı eski Türk içki kadehlerinin sembolik olarak Devlet ve İstikbal anlamına geldiği bilinmektedir.¹⁶⁹⁵ Bugün kadeh olarak nitelendirdiğimiz bu araçlar Bozkır Türk'ünün yaşamında hükümdarlığın bir sembolü olarak kabul görmekteydi. Kaşgarlı'nın eserine kaydettiği “*savin sagrakka tegir*” yani “*söz ile sürahiye erişilir*” atasözü ile ifade edilmek istenilen “*kişi güzel söz ile beylerin içtiği kaptan su içebilir*”¹⁶⁹⁶ manası bu kadehlerin beylik makamında bir sembol olarak kullanıldığına en önemli delildir. Nitekim Kaşgarlı bu ifadenin bir atasözü olduğunu belirterek aslında Türk Kültüründeki kadeh geleneğinin XI. yüzyıldan çok önceki dönemlerde de var olduğunu işaret etmiştir.

Nitekim Çertomlik kurgandan ele geçirilen meşhur gümüş sürahi bu geleneğin M.Ö. IV. yüzyılda dahi bozkır kültüründe var olduğuna işaret eder. Nüfuzlu bir İskit beyine ait olduğu düşünülen kurgandan çıkarılan sürahinin omuz kısmında, kulpları arasında bir geyiği parçalayan iki griffon yer almaktadır. Hemen altında yılık güden İskitlerin tasvir edildiği bir şerit bulunmaktadır. Tasvirde genç İskitler kementle at yapakalıp terbiye etmeye çalışırlar. Ortasında ata köstek vurmaya çalışan savaşçı tasvirlerinin bulunduğu sürahin karnı bitki ve güvercin desenleri ile bezenmiştir. Figürün hemen altında kanatlı bir at başı motifi içiren sürahinin en altına doğru ise

---

¹⁶⁹⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, **Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1995, 48-49.

¹⁶⁹⁵ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt IV, 186.

¹⁶⁹⁶ Kaşgarlı, Cilt I, 471.

iki yanda aslan başı şeklinde iki musluk bulunmaktadır.¹⁶⁹⁷ Bu tipten İskitlere ait ayın kaselerini Oxus hazinelerinde de görmekteyiz. Bunlardan altın yaldızlı gümüş bir kâse klasik griffon motifinin en net örneklerinden birini teşkil eder. Boynuzları, gagası, ağzı ve bacak kasları gibi belirgin uzuvları bu yaldızlarla öne çıkarılan efsanevi yaratığın ön ayaklarındaki yaldızlı lotus tomurcukları İskit tarzında görmeye alışık olduğumuz hayvan motiflerinin bitkilerle süsleme halini göstermektedir.¹⁶⁹⁸

Bozkır Türk kültürü açısından hükümdarlığın en önemli sembollerinden biri olan kadehler aynı zamanda üzerindeki işlemlerle de bize kültür tarihi hakkında önemli ipuçları vermektedir. Kem Irmağı (Yenisey) kıyılarında bulunan ve VI-VIII. yüzyıllara ait olduğu düşünülen gümüş bir kadeh üstündeki av sahneleri bahsi geçen bu duruma oldukça uygun bir örnek teşkil etmektedir. Türk konargöçer sanatının destansı bir üslubunu gördüğümüz bu eseri Gryaznov, Göktürlere dayandırmaktadır. Neredeyse bütün hayat hikayesi bu kadeh üzerinde anlatılan bir Alpın, kalabalık bir sahnede birçok savaş ve av sahneleri tasvir edilmiştir. Figürlerden anlaşıldığı kadarı ile bir bozkır ya da ovada vuku bulan sahnelerde zemin noktalarla, zemin üzerindeki diğer kısımlarda çizgilerle resmedilmiştir. Emel Esin'in ifadesi ile oldukça ustaca yapılmış bu sanat eserinde küçük bir alana az sayıda ama ifade gücü oldukça yüksek çizgilerle çok şey sığdırılmıştır.¹⁶⁹⁹

IX-X. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilen Uygur ilindeki bir Budist tapınağı resimlerden elde edilen veriler Türk Kültüründe önemli bir yere sahip olan kadehlerin manasını anlamamız açısından ipuçları sunmaktadır. Elinde bir kadeh tutmakta olan atının yanında uçan kara renkte bir kuş tasviri vardır. Bu tasvir Türklerin ant içmesine benzer bir şekil arz etmektedir. Budizm'in Hint coğrafyasında ortaya çıktığı ve buradan yayıldığı düşünülürse Uygur resminde tasvir edilen kadeh ve üzerindeki kuş figürü, Hint tanrılarının kralı olan İndra'nın içtiği ve içirdiği ölümsüzlük iksiri ile alakalıdır. Kadeh üzerinde uçan kuş ise ölümsüzlük iksirini İndra'ya veren ve hükümdarlığın sembolü olarak kabul edilen efsanevi kuş Garuda benzeri bir varlık olarak yorumlanabilmektedir. Elinde kadeh tutan ve üzerinde de efsanevi kuşların uçtuğu bu motif Uygurlarda hükümdar ikonografisi olmuş ve daha sonraları Doğu Türkistan'dan pek uzak Türk illerine hatta Doğu Avrupa'ya kadar

¹⁶⁹⁷ Grakov, 138.

¹⁶⁹⁸ Dalton, 42.

¹⁶⁹⁹ Esin, **İkonografik Motifler**, 180.

Türkler vasıtasıyla yayılmıştır.¹⁷⁰⁰ Nitekim tarihi kayıtlar bize Türklerin çeşitli sebepler ile buldukları Orta Asya'dan Karadeniz'in kuzey istikametine ve oradan da verimli toprakları ve bol su kaynakları olan Doğu Avrupa'ya çıktıklarını bildirmektedir.¹⁷⁰¹

Temel olarak hükümdarlığın alametlerinden kabul elden kadehlerin günlük hayattaki kullanımını daha çok dini ritüeller ile ilgili görünmektedir. Diğer Ari kavimlerde olduğu gibi İskit kültüründe de “*Soma*” kültü denilen bir kültür zamanla vücut bulmuştur. Buna göre Soma; insanları sarhoşken etkisi altına alan bir tanrı ya da tanrısal bir güç olarak görülmektedir. İnsanların zihnini açıp büyük işler yapmaya güçlü kılan bu güç aynı zamanda onlara yaşama sevinci, ölümsüzlük ve yeni nesiller de vermektedir. Karagodeuasch ve Voronez gibi son derece önemli İskit eserlerinin elde edildiği kurganlar araştırmacılara bununla ilgili birçok bilgi sunmaktadır. Bu kurganlardan elde edilen gümüş kadehlerin üzerindeki dua ve yazılar İskit kültüründe keyif verici içkiler içilmesinin dini bir mana taşıdığını göstermektedir.¹⁷⁰² Bu türden içki kadehlerini yine İskitlere ait Kul Oba buluntularındaki nüfuzlu kişilerin mezarlarında görmekteyiz.¹⁷⁰³ 1830 yılında tesadüfen ortaya çıkarılsa da Güney Avrupa'daki İskit varlığı hakkında dikkatli bir şekilde incelemenin başlatıldığı ilk kurgan olan Kul Oba'da üst düzey bir yöneticinin olduğu tahmin edilen bir mezardan altın kaplama silahlar ile birlikte çıkarılan “*Phiale*” adındaki altın içme kabı; kulpsuz, sığ ve dini törenlerde tanrılara içki sunmak için kullanılanlardandır.¹⁷⁰⁴

---

¹⁷⁰⁰ Esin, **İkonografik Motifler**, 181-185.

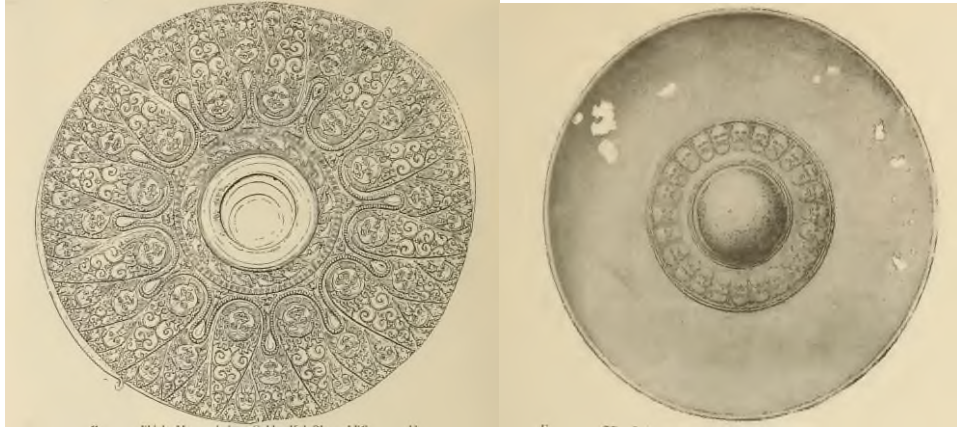
¹⁷⁰¹ Bozkır Kültürü Dinamiklerine Göre Avrupa Hunlarının Kuruluşu, **11. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi**, Kırgızistan, Haziran 2013, 579.

¹⁷⁰² Rice, 66-68, Melyukova, *Scythians of Southeastern Europe*, 53.

¹⁷⁰³ Piotrovsky, *Excavations and Discoveries in Scythian Lands*, 27.

¹⁷⁰⁴ Grakov, 149.

Şekil: 2.62.
İskitlere ait altın Phiale, Kul Oba
(E H Minns, s. 204)

Her ne kadar buluntulardan elde edilen veriler kadeh üretimi konusunda daha çok tercih edilen metalin gümüş olduğunu ispat etse de Türk kültürü ile ilgili efsane ve destanlara bakıldığında vakit burada altın kadehlerin ön planda olduğunu ve bunun “*altun ayak*” şeklinde geçtiğini görmekteyiz. Dede Korkut hikâyelerinde bahsedilen konu ile ilgili birçok örnek mevcuttur. İşte Bamsı Beyrek hikâyesinde yolda kâfirler tarafından yağma edilen Bezirganlar durumu bey oğluna bildirmiştir. Bu habere oldukça hiddetlenen Bamsı Beyrek’in sinirli hali eserde; “*Oğlan şarap içerken, içmez oldu, altun ayağı elinden yire çaldı*” şeklinde tasvir edilmiştir. Yine Kazan Bey oğlu Uruz Bey’in esir edildiği destanda yemeli içmeli bir şenlik anlatılırken “*Boyunları birer karuş kafir kızları al şarabı altun ayak ile kalın Oğuz beglerine gezdürürler*” şeklinde ifadeler kullanılmıştır.¹⁷⁰⁵

Kadehlerle ilgili farklı bir kullanım alanından eserinde söz açan Bahaeddin Ögel ise Türk Kültüründe önemli bir yere sahip olan bu araçların zaman zaman ilaç yapımında miktarın belirlenmesi adına ölçek olarak da kullanıldığını anlatmıştır. Ölçek cinsinden bu kadehler Türk kültüründe “*badır ayak*” şeklinde isimlendirilmiştir. Türkçe bir ifade olmayan ve Soğdca “*p'ttr*” sözcüğünden türetilen “*badır*” kelimesi Soğdca tüccarlar vasıtası ile Türk kültürü içerisine girmiştir. Sadece sıvıların değil aynı zamanda susam gibi küçük tanelerinde ölçümünde de kullanılan bu kadehler bir Uygur reçetesinde “*Bir badır ayak şarabı, bir ayak su ile*

¹⁷⁰⁵ Ergin, 39/59.

kaynatıp...” şeklinde yer alırken başkaca bir yazıda ise; “*Karumtu adlı kişiden kendi badırı ile on iki badır künçit (susam) aldım*” şeklinde yer almıştır.¹⁷⁰⁶

2.8.4. Hükümdarlığın Alameti Taht (Örgin ya da Örgün) ve Metal

Bozkır Türk kültüründe devlet hayatı ile ilgili gelenekler ve törenler içerisinde en önemli olanlardan bir tanesi de tahta çıkma törenidir. Maddi bir sembol olan taht bozkır Türk kültüründe hükümdarın hakimiyetinin işareti olarak kabul edilir. Gücün tek merkezde toplandığı odak noktasını teşkil eden taht Hükümdarın sarayı ve otağında en belirgin unsurdur. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla İskitler, Hunlar ve Göktürkler gibi Türk devletlerinde çok eski devirlerden beri yapılan tahta çıkma geleneği esas olarak hükümdarın halka hakimiyetini ilan etmesidir.¹⁷⁰⁷

“*Tun-huang*” civarındaki mabetlerden birinde bulunan Göktürk yazıları ile yazılmış fal kitabı 65 paragraftan oluşmaktadır. Yüz birinci sahifesinde adı “*Irk bitig*” olarak kaydedilen bu kitap Isig Sangun ve İte Çuk adında iki kişiye yazılmıştır. Üç zar üst üste atıldıktan sonra bu zarların işaret ettiği paragraflara müracaat edilerek konu hakkında yorumlamada bulunulan bu eserin tarihlendirilmesi tam olarak yapılamasa da Doğu Türkistan’da hâkimiyet süren Uygurlara ait olduğu düşünülmektedir. Bu esere bakıldığı vakit burada taht kelimesinin Türkçe olarak “*örgin*” veya “*örgün*” şeklinde ifade edildiği görülür. Kastedilen hükümdar olduğunda çoğunlukla altın adı ile anılan ve hükümdarlığın alametini ifade eden bu tahtlar Dr. M. A. Stein’in yayınladığı ve Vilhelm Thomsen’in İngilizceye çevirisini yaptığı eserde; “*Altun örgin üze olurupan*” yani “*altın taht üzerine oturup*” şeklinde yer almış ve bu şükredilmesi gereken iyi bir durum olarak kaydedilmiştir.¹⁷⁰⁸ Yine Uygur dilinde de

¹⁷⁰⁶ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, IV, 165-167.

¹⁷⁰⁷ Koçak, *Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyeti Girişine Kadar)*, 36/73; İslamiyet’ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı 4, Haziran 2011, 103.

¹⁷⁰⁸ Vilhelm Thomsen, Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish "Runic" Script from Miran and Tun-Huang, *JRAS V*, 1912, 196.

“örgan” sözü taht manasında kullanılıp genelde “altunlug örgan” şeklinde anılmıştır.¹⁷⁰⁹

Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig’de örgan yerine Arapça “kürsi” kelimesini kullanmıştır ki bu durum herhalde İslamiyet’in kabulü ile ortaya çıkan bir sonuçtur. Burada tahtın hangi kelime ile ifade edildiğinden daha önemli olan bir sonuç ise hükümdarın tahtı için yapılan tarifdir. Bilindiği üzere eserin çok büyük bir kısmı bilgeliği temsil eden Ay-Toldı ile hâkimiyeti temsil eden hükümdar Kün-Toğdı arasında geçmektedir. Eserin 770. Beyit ’inden itibaren başlayan konuşmada kaşları çatık, suratı asık bir şekilde elindeki bıçakla üçayaklı gümüş tahtın üstünde oturan hükümdar tasviri yapılmaktadır. 771. Beyit şu şekildedir: “Kümüş kürsi urmuş öze oldurur, Bu kürsi adaki üç adrı turur !”¹⁷¹⁰ yani “Gümüş bir taht üzerine oturmuştu; bu tahtın birbirine bağlanmamış üçayağı vardı”. Hikâyenin devamında Ay-Toldı üç ayaklı tahtın hikmetini sorarken Kün-Toğdı ilerleyen beyitlerde kendisinin hükümdar olarak doğruluk ve adaleti temsil ettiğine dikkat çekip şu cevabı verir: “Bak, üzerine oturduğum bu tahtın üç ayağı vardır, ey gönlümü doyuran. Üçayak üzerinde olan hiçbir şey yana meyletmez; her üçü de düz durdukça taht sallanmaz. Eğer üçayaktan biri yana yatarsa, diğer ikisi de kayar ve üstünde oturan yuvarlanır. Üçayaklı olan her şey doğru ve düz durur; eğer dört ayaklı olursa biri eğri olabilir. Düz olan bir şeyin her tarafı iyidir; her iyinin, dikkat edersen, tavır ve hareketi düz olur. Hangi şey yana yatarsa, eğri olur; her eğrilikte bir kötülüğün tohumu bulunur... Bak benim doğam da yana yatmaz, doğrudur; eğer doğru olan eğrilirse kıyamet kopar. En işleri doğrulukla hallederim; insanları bey veya kul olarak ayırmam”.¹⁷¹¹ Kap kaçak konusunda da bahsedildiği üzere üçayak devlet ve hakimiyetin sembolü idi. Esasen Kün-Toğdı bilge kişiye verdiği cevap ile Türk Kültüründeki bu olguyu zikretmiş olmaktadır.

Kağan’ın tahtının bulunduğu yer Türk devlet teşkilatı anlayışına göre başkent olarak kabul edilmektedir. Kağanlığın en büyük sembolü olan bu tahtlar ya tamamen en değerli metal olan altından yapılmış ya da kaplamasında oldukça yoğun bir şekilde

¹⁷⁰⁹ Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi**, 152.

¹⁷¹⁰ Yusuf Has Hacib, b.771.

¹⁷¹¹ Yusuf Has Hacib, b. 801-809.

altın kullanılmıştır. Bizans elçisi Zemarkos'un Batı Göktürk Kağanı İstemi'ye yapmış olduğu ziyareti esnasında tutmuş olduğu notlar Türk Kültüründeki altın taht geleneğini gözler önüne sermektedir. İstemi Kağan'ı tahtın kurduğu Kuça şehrinin kuzeyinde bulunan Ak-Dağ'da ziyaret eden elçi buradaki notlarında İstemi'yi ayrı ayrı kurulmuş olan üç otağda ziyaret ettiğinden bahseder. Bu durum bize Türk Kağanlarının yalnızca bir otağı olmadığını onların zaman zaman birden fazla otağa sahip olduğunu göstermektedir. Elçinin otağları ziyareti esnasında tuttuğu notlar şu şekildedir: 1. Otağda: "*İstemi Kağan, altından tekerlekleri bulunan ve yine altından yapılmış bir taht üzerinde oturuyordu. (Bu tekerlekli altın taht), bir at ile çekilebiliyordu*". 2. Otağda: "*(İstemi Kağan), altın bir yatak üzerinde uzanmıştı. Kadehler ile ibrik ve fiçilerin hepsi, altından yapılmıştı. Ayrıca pek çok heykel de vardı*". 3. Otağda: "*Ağaçtan yapılmış sütunların hepsi altın ile kaplanmıştı, İstemi Kağan altından yapılmış ve dört tavus kuşunun üzerine oturtulmuş altın bir yatak üzerinde idi.*"¹⁷¹² Elçinin bu ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Türk hükümdarlarının otağı ve tahtı altın madeninin yoğun bir şekilde kullanıldığı mekânlar olarak görünmektedir.

Çin'e hâkim olup Kuzey Wei Devleti'ni kuran Tabgaç Türklerinin 515 yılından sonra başına geçen, Budizm'in hamisi dul hatun Hu tarafından 518 yılında Budizm metinlerini Çin'e getirmesi için Hindistan'a gönderilen Sung Yün 519 yılında Efdalit (Akhun) hükümdarının huzuruna çıkmış ve hakanın çadırında gördüğü ihtişamı büyük bir şaşkınlık ile kaydetmiştir. Buna göre sırlı ipekli elbise giyen hükümdar altın tahta otururdu ki bu tahtın ayakları da yine altından yapılmış dört adet Zümrüdü Anka kuşundan oluşmaktaydı. Yine hükümdarın karısı da meclise gelirken sırma ipekli elbisesi ile altın taht üzerinde otururdu, bu tahtın şekli ise altı dişli beyaz fil ve dört aslan şeklindedir.¹⁷¹³

Maniheizm'i kabul etmiş olan Uygurlarda da altın taht uygulamasının aynen devam ettiğini tarihi kayıtlardan anlamaktayız. Buna göre Uygur Kağan'ı sekiz yön ile iki Tanrının çevrelediği toplam on yönün kavşağı olan ve Dünyanın merkezi kabul edilen başkentini iç kalesinde tıpkı parlak "*Kün Tengri*" gibi ışıklar saçarak altından

¹⁷¹² Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, 40/68.

¹⁷¹³ Yıldırım, Sung Yün'ün Seyahati, 289-290.

yapılmış Orun'a (taht) otururdu. Kün Tengri'de kut bulmuş sıfatı ile doğrudan doğruya güneşe benzetilen kağan için bu taht hükümdarlığının alametlerinden sayılırdı.¹⁷¹⁴

Altın taht geleneğinin Avrupa'daki Türk kültüründe de varlığını koruduğu bölge Türkleri hakkında malumat veren kaynaklardan anlaşılmaktadır. Örneğin; Avrupa Avarların başarılı hükümdarı Bayan Kağan'ın Roma kumandanı Theognis ile bir nehir kenarında yaptığı görüşmede kağan atından inmiş ve kıymetli taşlarla donatılmış altın bir tahtın üzerine oturarak müzakereyi böyle yürütmüştür.¹⁷¹⁵

Altın taht üzerine tahta çıkma geleneğinin XIII. yüzyıl ortalarına gelindiği vakit Moğol geleneği içerisinde aynen eski Türk Kültüründe olduğu gibi devam ettiğini, bu yüzyılın ortalarında Moğol coğrafyasını ziyaret eden ve aynı zamanda bir keşiş olan seyyah Plano Carpini'nin tuttuğu notlardan da görmekteyiz. Seyyah 1246 yılında Güyük Han'ın beylerinden aldığı biat ile tahta çıkışını şu şekilde aktarmaktadır; *“Bütün ileri gelenler ve noyanlar otağın içerisinde toplandılar, ortalarına altın bir taht koyup Göyük'ü üzerine oturtarak, önüne bir kılıç koydular ve ondan Hükümdar olmasını istediler...”*¹⁷¹⁶

2.8.5. Hakimiyet Alameti Tuğlar (Bayraklar)

Türkçede en sık *“tuğ”*¹⁷¹⁷ bazen de kelimenin sonundaki *“ğ”* sesi düşerek *“tu”*¹⁷¹⁸ şeklinde ifade edilen ve bugünkü bayrakların atası diyebileceğimiz semboller kültür tarihi açısından oldukça mühim bir yere sahiptirler. Öyle ki eski Türkler bağımsızlıklarının sembolü olan bu tuğlara kurban dahi sunmuşlardır. Otağın önüne dikilen tuğlara kurban verildikten sonra çalınan kösler (hakanlık davulu) Türkler için savaşa karar verildiği anlamını ifade etmekteydi ki bu durum esasen bir çeşit savaş andı demektir. Onlar en çetin savaşlarını bağımsızlıklarının sembolü olan tuğlar önünde yapmışlardır. Eğer düşman ordugâh merkezi olan hükümdar otağının önüne

¹⁷¹⁴ Esin, **İkonografik Motifler**, 79.

¹⁷¹⁵ Orkun, **Attila ve Oğulları**, 143-144.

¹⁷¹⁶ Plano Carpini, 122.

¹⁷¹⁷ Kaşgarlı, Cilt I, 194; Cilt III, 127.

¹⁷¹⁸ **Codex Cumanicus**, 250.

kadar gelmiş, burada tuğu, kösü ve hükümdar ailesini tehdit eder olmuşsa, Türk ordusunun bunları esir vermemek için cansiperane vuruşması gerekmektedir. Çünkü bunların esir edilmesi Türk Kültürünün vazgeçilmez ögesi olan bağımsızlığın sonlandığı anlamına gelmektedir.¹⁷¹⁹

Kültür tarihine bakıldığı vakit hemen hiçbir dönemde Türklerde başsız bir tuğ ya da bayrağa rast gelinmediği görülecektir. Türkler her ne kadar Dünyanın birçok farklı bölgesine yayılarak muhtelif zaman dilimlerinde pek çok farklı kültürle iletişime geçmiş olsa da onların tuğlarında en çok kullandığı motif kurt başları olmuştur. Nitekim Çin yıllıkları da buna değinmiş ve bu durumun temel sebebini Türklerin türeyiş destanındaki kurt mitolojisine bağlamışlardır. Göktürklerden söz eden bu yıllıklarda dönemin Türk boyları tasvir edilirken “*Sancaklarının başına altından kurt başı takarlardı*” cümlesi sıklıkla tekrarlanmıştır.¹⁷²⁰ Özellikle Çinli tarihçi Ling-hu De-fen tarafından yazılan ve Zhou Sülalesi tarihini anlatan Zhou-shu (557-581) adlı 50 bölümden oluşan eserin son bölümünde Göktürklerden bahsederken “*Sancaklarında altından yapılmış kurt kafası vardı, muhafızlarına fu-li (böri) derlerdi ki bu da kurt anlamına gelmekteydi*”¹⁷²¹ diyerek bahsi geçen durumu açıklamıştır. Eberhard’da Göktürklerden bahsederken Türk mitolojisindeki kurttan türeyiş efsanesine vurgu yaparak “*büyük dedeleri kurt bayraklarının üst kısmında tasfir olunur*” demiştir.¹⁷²² Türklerin bu tarzdan altın başlı kurt tuğlarını özellikle savaşta orduyu yönlendirirken de kullandığı kaynaklarda mevcuttur.¹⁷²³ Türk Kültürü açısından bu derece önem arz eden kurt başlı tuğlar Hun ve Göktürk Kültür çevrelerinde tahta çıkan hakanlara hükümdarlıklarının bir alameti olarak verilmiştir. Türk devletlerinde devlet, ikbal ve rütbe sahibi olmak bu kutlu tuğlara sahip olmakla mümkün olmuştur. Tuğ sahibi hükümdar onu elinde tuttukça saygı görmüş ve meşru sayılmıştır.¹⁷²⁴

¹⁷¹⁹ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt VII, XII; Cilt VIII, 5-6.

¹⁷²⁰ Taşağıl, **Gök-Türkler**, 95-97/112.

¹⁷²¹ Gülnar Kara, Zhou Tarihi’nin Türkler Bölümü Üzerine Metin Çalışması, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırması Dergisi**, Cilt 4, Sayı 3, 2015,551.

¹⁷²² Eberhard, **Çin’in Şimal Komşuları**, 87.

¹⁷²³ Hudyakov, 71.

¹⁷²⁴ Koçak, **Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri**, 89.

Elbette daha önce de vurgulandığı üzere Dünyanın birçok bölgesinde farklı kültür çevreleri ile etkileşime geçen ve çeşitli dinleri benimseyen Türkler, tuğlarının başlıkların da zaman zaman farklı resimler, hayvan ve kuş motifleri ile yaldızlı süslemeleri tercih etmişlerdir.¹⁷²⁵ Fakat tuğların ifade ettiği anlam hiçbir zaman değişikliğe uğramamış, Bozkır Türk'ü için tuğ her zaman hükümdarlık sembolü olarak kabul edilip, hakimiyet ve egemenliği temsil etmiştir.¹⁷²⁶

Çoğunluğunu kurt başlarının oluşturduğu bu başlıkları Türkler isimlendirirken birkaç farklı tercihlerde bulunmuşlardır. Baş sözü bunlardan en yaygın olanıdır ki bu sadece tuğlar için değil mızrak ve okların başları için de kullanılmıştır. Uygurlar ise yine Türk kültüründe oldukça yaygın olan “*uç*” kelimesini bu malzemenin adı olarak kullanırken¹⁷²⁷ Kırgızlar bugünkü tepe manasına gelen “*tüpök*” adını kullanmışlardır ve bu ad onlar için daha çok tuğların uçlarına bağlanan at veya öküz kuyruğu kılımlı ifade etmiştir.¹⁷²⁸

Çin kültüründe de varlığına rastlanılan bu tuğların Batı Türkistan ve Batı İran'daki birçok boy ve devlette de kullanıldığı görülmekle beraber bunların en meşhurları daima altın bayrağa sahip olan Göktürk devleti olmuştur.¹⁷²⁹ Göktürlere ait vesikalarda sıklıkla karşımıza çıkan kurt başlı tuğlar ise her daim kağanlığın sembolü olarak kullanılmış olmakla beraber siyasi bir teşekkül olarak tanınmanın da en önemli sembolü kabul edilmiştir. Kendi muhafız birliklerine de böri yani kurt adı veren Göktürk devletinin en kudretli zamanlarında tahta çıkan Türk Kağanı Çin İmparatoruna gönderdiği elçi vasıtası ile devletin kağanı oldurduğunu bildirince İmparatorun ona gönderdiği çeşitli hediyelerin arasında yer alan kurt başlı tuğ, esasen büyük devletlerin birbirlerini tanıdıklarını ifade eden bir semboldür. Yine 576'da Batı Göktürk Hükümdarı İstemi Kağan'ın birçok yeri altın ile süslü olan otağını ziyaret eden Bizans elçisi Zemarkhos da bu otağda altından yapılmış kurt başlı tuğu gördüğünü kaydetmiştir. Aynı geleneğin Uygurlarda da devam ettiğine

¹⁷²⁵ Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, 51.

¹⁷²⁶ Koçak, *Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri*, 87-88.

¹⁷²⁷ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 261.

¹⁷²⁸ Yudahin, 772.

¹⁷²⁹ Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, 51.

dair en önemli kayıt ise; Uygur Kağanı Moyun-Çur'un esir aldığı Çin komutanını kurt başlı tuğ önünde saygı göstermeye zorlamasıdır.¹⁷³⁰

Bu sembol Türk devletleri içinde yaşanan taht mücadelelerinden istifade etmek ve mücadeleyi verenler arasında destekledikleri kişiyi göstermek için özellikle Çin İmparatorları tarafından da sıklıkla kullanılmıştır. Nitekim Batı Göktürk devletinin kuruluşu esnasında Çin hükümdarı kendi himayesini kabul eden Tardu'yu desteklemiş ve ona olan desteğini göstererek yönetimi ele geçirmesi için altın bir kurt başı göndermiştir. Sonuç olarak Çin'den aldığı bu destekle Tardu 682 yılında Hakanlığını ilan etmiştir.¹⁷³¹ Çin hükümdarı açısından kendine bağlı bir hakanlık gibi gördüğü Batı Göktürk devletinin kurucusu Tardu'ya verilen altın kurt başı bazen de bu anlayışın tam tersi olarak sığınmacı Çinli hanedan üyeleri tarafından Türk kağanlarına taktim edilmiştir. Nitekim Çin'de girdiği taht mücadelesinde başarısız olarak Göktürk hakani Şi-pi'ye sığınmak zorunda kalan Çin hanedan üyesi Liang Shi-tu 617 yılında Şi-pi'ye hediye ettiği altın bir kurt başı eşliğinde onu bütün Çin'in kağanı ilan etmiş ve böylece tabi olduğunu bildirmiştir.¹⁷³²

Özellikle Göktürk çağında sıklıkla karşımıza çıktığını söylediğimiz kurt başlı tuğ geleneği bu sembolün bulunduğu bölgenin Türk devletine olan aidiyetini ifade etmesi açısından son derece mühimdir. Kağanın tahta çıkma törenlerinde tören alanın vazgeçilmezlerinden olan altın kurt başlı tuğlar Türk hükümdarının yegâne sembolü olarak o yerin Türk devletine ait olduğunu dolayısıyla da artık orada Türk kanunlarının ve töresinin geçerli olduğunu göstermektedir. Çin kaynaklarına göre Türkler tarafından atalarının kurttan türediğini unutmamak için sürekli göz önünde tuttıkları bu tuğlar özellikle Göktürk Çağında bir bölgeye tayin edilen beye devlete olan tabiiyetinin nişanesi olarak verilmiştir.¹⁷³³

¹⁷³⁰ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt VI, 13-17/19.

¹⁷³¹ Taşağıl, **Gök-Türk Ülkesine Gelen Çin Elçilerinin Raporlarına Göre Gök-Türk-Çin İlişkileri**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 1988, 32/51.

¹⁷³² Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 107.

¹⁷³³ Sümer, **Türklerde Bayrak ve Tuğ**, **Resimli Tarih Mecmuası**, Cilt 5, Sayı 58, 1954, 3397.

Cengiz Han'ın söylediği; “Benim bayrağımın dikildiği yerde, ben varmışım gibi buyruk ve yasalarım geçerlidir” sözü ile “Eğer Tanrı bana yol verir, yardım ederse düşmanı yenerim, kendi tuğumu bir tepeye dikerim” ifadesi yukarıda bahsi geçen hâkimiyet tanımının en net şeklidir. Kendisini onun torunu olarak atfeden ve aynı şekilde bir Cihan devleti inşa etmek isteyen Timur'un ordusunda da kaleye ilk çıkanın tuğ dikmesi geleneği yine aynı anlayışın ortak sonuçlarıdır.¹⁷³⁴

Altın tuğlar ile ilgili önemli ifadeleri Manas Destanında da sıklıkla görmekteyiz. Burada ilginç olan detay ise tuğ isminden önce kullanılan “kara” sıfatı olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi Türk Kültüründe kara sözü çoğu zaman kötülüğü veya sıkıntıyı ifade etse de destanda geçen “karabaşlı tuğumu kaldırıp”¹⁷³⁵ ifadesi herhalde kötülük için kullanılmamıştır. Genelde düşman üzerine yürüneceği zaman kullanılan bu ifade Türk kültüründeki kara nın diğer anlamı olan cesaret ve gücü temsil için kullanılmış olmalıdır.

Yukarıda bahsi geçtiği üzere bozkır Türk kültüründe hakimiyetin sembolü olarak kullanılan tuğlarda en önemli figür kurt olmuştur; fakat zaman zaman Türk inanç sistemi içerisinde yer alan farklı unsurlar da onların tuğlarını süslemiştir. Örneğin; Batı Türk, Türkiş, Karluk ve Hakanlı Türklerinin merkezliğini yapmış olan Tokmak-Balasagun ve Suyap çevresindeki Ak-Beşim Buda tapınağında sancak olduğu düşünülen altınla süslü tunç levhalar bulunmuştur. Bu levhalardan birinde Türk Kültürünün meşhur motifi kün-ay şekli görülür ve kün motifinin içine de bir Buda şekli oturtulmuştur. Gökteki ay ve güneşe benzetilen Buda figürlü levhanın tepesindeki gonca ise Türkişlerin damgasına benzemektedir.¹⁷³⁶

Burada bahsedilmesi gereken önemli bir nokta bozkır Türklerinin başka medeniyetler ile yaşadığı etkileşim sonucu tuğlarına giren farklı figürler ile ilgilidir. Bu duruma önemli bir örnek Rusya ve Kafkas bozkırlarında uzun süre hakimiyet sürmüş olan İskitlerdir. Kiev Devlet Tarihi müzesinde bulunan İskitlerin M.Ö. V. yüzyıl eserleri arasında kabul edilen bir tuğ üzerinde İskitlerin efsanevi gökyüzü tanrısı ve babası olarak kabul edilen Papaios'un oğlu Targitaos -Avrupalıların Herkül olarak bildiği

¹⁷³⁴ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt VI, 168.

¹⁷³⁵ Tuncer Gülensoy, **Manas Destanı**, Ankara: Başer Matbaası, 2002, 213.

¹⁷³⁶ Esin, **İkonografik Motifler**, 85.

efsanevi tanrıdır – yüksek bir kaide üzerinde, sırt kısmında yürüyen kurt figürleri ve uç kısımlarında ise açılmış kanatlarıyla uçuyormuş görüntüsü veren kartal tasvirleri yer almaktadır. Heykelin başına konan kartalda aynı görüntüdedir. Ayrıca başlıkta yer alan kurt figürlü boynuzların bozkırı ve dört ülkeden oluşan yeryüzünü, kartalların ise açık gökyüzünün genişliğini temsil ettiği düşünülmektedir. Kartalların gagalarında, kanatlarının uçlarında ve tanrının ellerinden aşağı doğru asılan demir dilli tunç zillerin çıkardığı sesler fırtınanın sembolü olarak kabul edilir. Yine Aleksandropolis kurganındaki cenaze arabası üzerinde bulunan altın bir tabla üzerindeki iki yanında iki koyun bulunan pileli elbise içerisindeki iki kadın figürü onların bereket tanrıçalarına işaret etmektedir.¹⁷³⁷

2.9. Tarım ve Metal

Bozkır Türkleri coğrafyaları gereği konargöçer bir yaşam tarzı tercih edip genel olarak hayvan sürüleri ile geçimlerini sağlamışlardır. Fakat bu durum bizi onların tarımla hiç uğraşmadığı yanılgısına düşürmemelidir. Eberhard'ın Çin yıllıklarından aktardığına göre; M.Ö. 3. bin yılın ortalarında Çin'in kuzeybatı kısmındaki Shensi ve Kansu bölgelerinde bulunan yüksek düzlüklerde yaşayan eski Türklerin esas işleri olan mera hayvancılığının yanında hiçte azımsanmayacak bir şekilde ziraat (özellikle buğday ve darı) yaptıkları da görülmektedir.¹⁷³⁸ M.Ö. X. yüzyıla gelindiğinde ise Yenisey ve özellikle de Minusinsk havzasında kendinden önceki Karasuk kültürünün gelişmiş bir hali ve devamı niteliğinde ortaya çıkan Tagar kültürü tarım konusunda oldukça büyük adımlar atmıştır. Oldukça büyük ve karmaşık sulama sistemleri ile ağaçtan imal edilmiş evleri bu kültür döneminde artık kalıcı yerleşimin büyük oranda geliştiğini göstermektedir. Tarımın büyük önem arz ettiği Tagar çağında tarlalar çapalarla işlenmiş henüz büyük tarım aletleri ile bu kültür tanışmamıştır.¹⁷³⁹

Bozkır Türk kültürüne yönelik tarım aletleri doğal olarak onların yerleşik hayata geçişiyle yoğun bir artış göstermiştir. İşte M.Ö. 3. yüzyılın başlarından itibaren özellikle Kırım bölgesinde ilk yerleşim yerlerinin tespit edildiği İskitler bunlardandır.

¹⁷³⁷ Grakov, 169-170.

¹⁷³⁸ Eberhard, **Çin Tarihi**, 17.

¹⁷³⁹ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 34.

Bu yüzyıldan bir yüzyıl önce İskit yönetici sınıfının en önemli gelir kaynağı Karadeniz'in kuzeyindeki Yunan kolonilerinin ihtiyacını karşılayan tahıl ticareti olmuştur. Kerç boğazı ise bu yüzyılda Yunanistan'ın en önemli tahıl kaynağı olmuş ve İskit yönetimi buradan yapılan tahıl ticaretinde aracı rolü benimseyerek çok büyük kazanç elde etmiştir. Tahıl ticaretinde kendi üretimine geçme arzusu konar göçerlikten yerleşikliğe geçme sürecinin önemli bir tetikleyicisi olarak görülmektedir.¹⁷⁴⁰ Bu durumda daha önce metalleri (özellikle de tunç ve demiri) silah aletleri yapımında kullanan İskitler, Geç İskit dönemi olarak adlandırılan bu yüzyıldan itibaren aynı metalleri daha çok tarım aleti yapımında kullanmaya başlamıştır. Çünkü özellikle M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren yerleşik geç İskit kültürünün ekonomik temelleri tarıma ve sığır yetiştiriciliğine dayanmaya başlamıştır. Bu nedenle de İskitlerin bu dönemdeki eserleri arasında buğday, arpa ve darı yetiştiriciliğinde kullanılan demirden yapılmış orak, çapa ve pulluk sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.¹⁷⁴¹

Çin kaynaklarının aktardıklarından anlaşıldığı kadarıyla Hunlar temel geçim kaynakları hayvancılık olmasına rağmen ziraat ile de meşgul olmuşlardır. Arkeolojik kazılar sırasında rastlanılan sulama kanalları¹⁷⁴² ile çeşitli türdeki dökme saban demirleri ve farklı boylardaki oraklar, Hunların ziraat ile meşgul olduğuna ve bunu en çok Selenga nehri ve Baykal Gölü kıyılarında yaptığını işaret etmektedir. Saban demirlerinin ebatlarının küçük olmasından anlaşıldığı kadarıyla Hunlar kullandıkları sabanları küçük ağaçlardan yapıyor dolayısıyla toprağı fazla derinden sürmüyorlardı.¹⁷⁴³ Saban demirleri üzerinde bulunan Çin yazıları da Moğolistan'ın kuzey bölgelerinde oluşan ziraat kültürü üzerinde Çin'in etkisini göstermek açısından önemlidir. Elde edilen bu buluntular Selenga kıyıları ile Altay bölgesindeki tarımsal faaliyetlerin Hun devrinde var olduğuna işaret etmektedir.¹⁷⁴⁴

Anlaşılan o ki Bozkır Türklerinin Hunlardan önce başlattıkları tarım Hunlar döneminde de devam etmiş Göktürkler döneminde ise daha da ilerlemiştir. Konuyla ilgili Çin kaynakları Göktürklerin ticari münasebetler yoluyla Çin'den birçok

¹⁷⁴⁰ Melyukova, İskitler ve Sarmatlar, 152.

¹⁷⁴¹ Olkhovsky, 76-80.

¹⁷⁴² İzgi, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, 67-68.

¹⁷⁴³ Klyashtorny – Sultanov, 68.

¹⁷⁴⁴ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, 88-89.

hububatla birlikte ziraat aleti aldığını ifade etmektedir. Öte yandan Göktürklerin başarılı hükümdarı Kapağan Kağan Çin'e yapmış olduğu sefer neticesinde yüksek miktarda darı, üç bin adet ziraat aleti ve bol miktarda demir elde etmiştir. Kısmen yerleşik bir hayat tarzı belirlemiş olan Uygurlar döneminde de yaşam tarzlarının bir getirisi olarak tarım bir hayli ilerlemiştir. Nitekim Uygurların dillerinde tarımla ilgili kelimelerin çoğalması ve Çinli seyyahların özellikle de Beşbalık şehirleri tarif ederken güzelliklerini vurguladıkları tarla ve bahçeler bu durumu ispatlar niteliktedir.¹⁷⁴⁵

Yine buluntulardan anlaşıldığı üzere ağaç kabukları ile örtülü evlerinde yerleşik bir yaşam süren Kırgızlar bu yaşam tarzlarına uygun olarak darı, arpa ve buğday ekip sığır yetiştirmişlerdir. Topraklarını demir uçlu basit pulluklarla süren Kırgızlar tahıllarını da yine demir oraklar vasıtasıyla toplamışlardır.¹⁷⁴⁶

Türk kökenli oldukları arkeolojik kalıntılar, dil kalıntıları ve mezar taşlarındaki kitabelerden tespit edilen İdil (Volga) Bulgarları'nda¹⁷⁴⁷ yaşadıkları coğrafyadaki Kama ve İdil nehirlerinin suladığı oldukça verimli topraklarda ikamet etmekteydiler. Ayrıca bölge İdil nehri vasıtasıyla Kafkaslar ve İran'a bağlandığı gibi Türkistan – Harezm ticaret yolu üzerinde olması hasebiyle Orta Asya'dan Çin'e dahi bağlanmaktaydı. Kama kolu ise Ural ve Batı Sibiryaya ile bağlantılı bir durumdaydı. Bu nehir boyunca VI. yüzyıldan itibaren İskandinavya ile Sasaniler arasında başlayan büyük ticari faaliyetlere Ruslar da katılınca Bulgar toprakları uluslararası ticari faaliyetlerin merkezi haline gelmiştir. İşte hem İdil'in verimli toprakları sulaması hem de bu ticari faaliyetlerden dolayı kısa sürede yerleşik hayata geçen Bulgar Türkleri şehirler kurarak büyük ölçüde ticaret yapmaya ve tarım faaliyetlerine başlamışlardır.¹⁷⁴⁸

---

¹⁷⁴⁵ İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 68.

¹⁷⁴⁶ Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, 57.

¹⁷⁴⁷ Golden, Rusya'nın Orman Kuşağı Halkları, Mete Tuncay (çev.), *Erken İç Asya Tarihi*, Denis Sinor (drl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 312/318-319

¹⁷⁴⁸ Kurat, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 108/112-113.

Netice itibarıyla şunu belirtmek gerekmektedir ki Bozkır Türkleri her ne kadar uzunca bir süre esas geçim kaynağı olarak hayvancılığı tercih etmiş olsalar da onların en eski çağlardan itibaren tarımla da uğraştığı hem kaynaklardan hem de arkeolojik buluntulardan anlaşılmaktadır. Nitekim bu konunun alt başlıklarında açıklamaya çalışacağımız ve bozkır Türk kültüründe her türlüüne genel olarak “*amaç*”¹⁷⁴⁹ denilen tarım aletleri bu durumu ispatlar nitelikte olacaktır.

2.9.1. Orak

Orak kelimesi Türkçe “*or*” yani kesmek veya biçmek fiilinden türetilen bir kelimedir. Kaşgarlı “*ol ot ordı*” cümlesini “*o ot biçti*” manasında kullanmıştır ki esere göre Bozkır Türkleri biçilen ekin ve diğer mahsuller için de biçilmiş manasında “*orar*” veya “*ormak*” kelimelerini kullanılmışlardır. Buradan “*or-mak*” kelimesinin “*biç-mek*” anlamında kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Yine aynı eserde “*tariğ oruldu*” yani “*ekin biçildi*” ile “*bir orum ot*” yani “*bir kesim ot*” şeklinde kullanılan sözcükler ek-mek veya biç-mek manasını verirken “*süsi otun orıldı*” yani düşman askeri “*odun gibi biçildi*” manasında da bir benzetme yapılmıştır. Bu kelimedden türetilen orak yani biçmeye yarayan aletin eski Türkçede söylenişi ise “*orgak*” şeklindedir. Buradaki önemli husus “*g*” sesinin fiillerle birleşmesi sonucunda o fiili gerçekleştirmek için kullanılacak olan alet ismi olmasıdır. Kaşgarlı eserinde bu duruma bir örnekle açıklık getirmiştir. Açıklamasına göre “*saç taradı*” cümlesinden nasıl ki “*targak*” yani “*tarak*” kelimesi doğmuşsa, “*ot ordı*” cümlesinden de “*orgak*” yani “*orak*” kelimesi doğmuştur.¹⁷⁵⁰ Meşhur tefsir, hadis, kelam, dil ve edebiyat alimi Zemahşeri’nin Arapça öğrenmek isteyen Harzemşahlar devleti hükümdarı olan At’sız b. Muhammed için kaleme aldığı Mukaddimetü’l Edep adlı eserinde de orijinal şekli ile “*orgak*”¹⁷⁵¹ biçiminde kullanılan bu kelime daha sonraları Baburname’de¹⁷⁵² olduğu gibi Altay ve Kırgız coğrafyası dışındaki Türk beldelerinde de genel olarak “*orak*” şeklinde kullanılmıştır.¹⁷⁵³

¹⁷⁴⁹ Kaşgarlı, Cilt I, 52.

¹⁷⁵⁰ Kaşgarlı, Cilt I, 14/75/172/194/195; Cilt III, 45.

¹⁷⁵¹ Mukaddimetü’l Edep, b. 66.

¹⁷⁵² Zahiruddin Babur, Cilt I, 177.

¹⁷⁵³ Radloff, *Sibirya’dan*, Cilt I, 446.

Bozkır Türk kültüründe tarım aletleri özellikle de orağın kullanımı oldukça eski tarihlere denk gelmektedir. Öyle ki Türkler bakırı çok da sert ve dayanıklı bir maden olmamasına rağmen demirin bulunuşu ve kullanımına kadar tarım aleti yapımında özellikle de kalayla sertleştirilerek tunç şeklinde kullanmıştır. Radloff Altay civarında sapa kayışla bağlandığı anlaşılan iki adet bakır orak bulduğundan bahsetmektedir.¹⁷⁵⁴ Nitekim birçok ilim adamı tarafından M.Ö. 1700'lere kadar tarihlendirilen ve ele geçirilen buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla Eski Türklerin önemli bir safhası olduğu düşünülen Andronovo kültürünün¹⁷⁵⁵ buluntuları incelendiği vakit Türklerin hayvan yetiştiriciliği ile birlikte tarımla uğraştığı gerçeğini de ortaya çıkmaktadır.¹⁷⁵⁶ Döneme ait kazılmış çukurlar içinde bulunan yanmış buğday taneleri, saman kalıntıları, taş çapa ve el değirmenlerinin yanında bulunan ve bugünün oraklarının ilk örnekleri diyebileceğimiz bıçaklı kesici tunç aletler konuya ışık tutmak açısından oldukça kıymetlidir. Bu orakların daha estetik ve kullanışlı hali Andronovo kültüründen hemen sonra bölgede hâkim olan Karasuk döneminde de yoğun bir şekilde görülmektedir.¹⁷⁵⁷

İskitler dönemine ait sıklıkla zikredilen tarım aletlerinin başında oraklar gelmektedir. Bozkırda kullanılan oraklar genel olarak sap kısmına yuvarlatılmış bir ağaç parçası geçirilerek kullanılmıştır. Bazı türlerinde ise sap yerine kanca kullanılmıştır. Birincisinin gövde kısmı yay gibi hafifçe kavisli, ikincisi ise sırttan kavisli ve hafif kemerli kısmı keskin bir şekilde üretilmiştir. Tunç dönemindeki geleneksel kavisli oraklar sonraları yerini demir oraklara bırakmıştır.¹⁷⁵⁸ Avarların kurganlarında kötülüklerden koruması için ölünün yanına gömüldüğü düşünülen baltalarla beraber ele geçirilen oraklar ise tarım hayatının önemli göstergelerindedir.¹⁷⁵⁹

---

¹⁷⁵⁴ Radloff, **Sibirya'dan**, Cilt I, 97.

¹⁷⁵⁵ Hambis, 817; Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 23; Çoruhlu, **Türklerde Kurgan Tipi Mezarların Ortaya Çıkışı**, 563.

¹⁷⁵⁶ İzgi, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, 66-69.

¹⁷⁵⁷ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 24-25.

¹⁷⁵⁸ Grakov, 210-211.

¹⁷⁵⁹ Szadeczky-Kardoss, 308.

Orakla tanışıklıkları bu denli eski tarihlere dayanan Türklerin hayatında bu tarım aleti o denli derin bir iz bırakmıştır ki, onlar bazı atlarının cins adlarını bile orağa benzeterek vermişlerdir. Kırgızların bazı cins atlarına kafa yapılarından dolayı “*orok baş*” demesi bu duruma örnek teşkil etmektedir.¹⁷⁶⁰

Esasen orak kelimesinin ifade ettiği anlam bozkır Türk kültüründe sadece bir tarım aleti olmanın da ötesindedir. Bu kelimenin sosyal hayattaki karşılığına bakıldığı vakit, orada Türk kültüründeki teşkilatlanma ve birlikte hareket etme geleneğinin etkilerini oldukça rahat bir biçimde görmekteyiz. Konu bu açıdan ele alındığında orak kelimesinin, herkesin toplandığı ve topluluk halinde, hatta yarış içerisinde çalıştığı bir zaman dilimi olarak ifade etmek gerekmektedir. Bu birliktelik halindeki çalışmalarda söylenen “*orak şarkıları*” ve yapılan “*orak eğlenceleri*” bir yandan yaşam şartları ve coğrafyalarından dolayı Türk kültüründe bir gereklilik haline gelmiş olan yardımlaşma geleneğini ortaya koyarken, diğer yandan da bu birliktelik halinin Türkler açısından zorunluluktan öte mutluluk verici bir hadise olduğunu göstermektedir. Bu durum Türk diline de sirayet etmiş ve “*oruşmak, oraklaşmak*” yani “*hep beraber ekin biçmek ve orakta yarışmak*” gibi deyişlere fazlaca önem verilmiştir.¹⁷⁶¹

Netice itibarıyla söylemek gerekir ki buldukları coğrafya gereği uzun asırlar boyunca konargöçer bir hayat süren ve bunu yaşam tarzları haline getiren Türkler elbette ekonomilerinin önemli bir kısmını hayvancılıkla sağlamışlardır. Fakat bu durum onların Andronovo döneminden itibaren imkân buldukları ölçüde tarım yaptığı gerçeğini değiştirmemektedir. Nitekim Okladnikov Sibiryalı Bozkır kavimlerinin tarım, sığır yetiştiriciliği ve madenciliği hızlı bir şekilde geliştirerek bunlar arasında takas yaptığını belirtmiştir. Bu durum ise toplumsal düzen anlamında önemli değişimlere sebep olmuştur.¹⁷⁶²

---

¹⁷⁶⁰ Yudahin, 599.

¹⁷⁶¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt II, 27-28.

¹⁷⁶² Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, 23-24.

2.9.2. Saban Demiri (Tış veya Bukursı)

Çok eski bir tarihi olan saban, bilindiği üzere toprağı ekilebilir duruma getirmek için çift sürerken kullanılan ve ucu demirden yapılan bir tarım aletidir. Yukarıda bahsi geçtiği üzere bozkırlı konargöçer Türkler her ne kadar bu gelenekleri içerisinde tarım ile çok fazla uğraşmamış olsalar da Uygurlar ile başlattıkları kısmi yerleşik yaşamları ve zirai bir toplum olan Çin ile ilişkilerine bir de demircilik sanatındaki ustalıkları eklenince özellikle güçlü hayvanlar tarafından çekileceği için sert ve dayanıklı olması gereken saban gibi tarım aletleri bozkır Türk kültüründe yer almaya başlamıştır.

Eski zamanlarda hayvanlarla günümüzde ise daha çok traktörle çekilen saban ile toprağı sürme dediğimiz işlemin yapılma sebebi toprağı alt üst ederek havalanmasını sağlamak ve böylece hem havayı hem de yağmur sularını daha derinlere göndererek yetiştirilecek ürünlerde verimi artırmaktır. Bu noktada şüphesiz ki saban denilen aletin en önemli parçası toprağı sürme işinde kullanılan saban demiridir. Kaşgarlı Mahmut'un eserinden anladığımız kadarıyla Türkler tarım için son derece önemli olan bu aleti "tış" veya "bukursı" olarak isimlendirmişlerdir.¹⁷⁶³ Bugün Anadolu'da kullanılan büylü, buyulu, demirselik, ekenek, enek, sırt demiri gibi ifadelerin de kökeninde Eski Türk Kültürünün etkileri olduğu görülmektedir.¹⁷⁶⁴ Kuman Kitabı anlamına gelen ve Kıpçak Türkçesi hakkında bilgi sunan en önemli eserlerinden biri olan Codex Cumanicus adlı eserde ise saban kelimesinin "saban surerman, saban surdum ve saban sur" şeklindeki yazılışlarından anlaşıldığı kadarıyla Kumanlar arasında bu aletin isminin aynen bu şekli ile anılmıştır.¹⁷⁶⁵

Eberhard'ın en eski çağlardan itibaren anlattığı tarihine bakıldığı vakit Çin'in ilk yönetici sülalesi olan Shang döneminde maden her zaman kıtlığı olan ve az işlenen bir madde olmuştur. Bu sülaleden yönetimi alan ve aslen bir Türk boyu olan Chou (M.Ö. 1050 – M.Ö. 247) döneminden itibaren ise bu durum hızla değişmiş özellikle zaten işleme konusunda kabiliyetli oldukları demir hızla yayılmaya ve kullanılmaya

¹⁷⁶³ Kaşgarlı, Cilt III, 125-242.

¹⁷⁶⁴ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt II, 13.

¹⁷⁶⁵ **Codex Cumanicus**, 8/294.

başlamıştır. Bu durum elbette sadece savaş araçlarında ve harp arabalarında etkisini göstermemiş fazlaca ziraatla meşgul olan bu coğrafyada tarım aletleri de eskiye nazaran daha mükemmel bir hal almıştır. Shensi bölgesinde merkezini kuran Chou ailesi etrafındaki diğer unsurları da derebeylik şeklinde teşkilatlandırmış ve bölge halkına böylece hükmetmiştir. Kendilerinin aksine tarımla uğraşan yerli halk onlar bölgeye hükmetmeden önce tarlalarını sürme işini insan gücü ile ve insanın kullandığı metal olmayan kürek diyebileceğimiz aletlerle yapıyordu. Bölgeye hükmetmeye başlayan Türkler sayesinde tarla işlerinde hayvanlar ve onların gücüne dayanabilecek olan demir sabanlar icat edilmiş ve böylece Türkler bugünün modern sabanlarının atası olan ilk demir sabanları Çinlilere öğretmiştir.¹⁷⁶⁶

2.9.3. Tırmık ve Tırpan (Bel Orok)

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere en eski Türkçe kelimelerden biri olan “*tırmık*”¹⁷⁶⁷ kullanım amacı açısından iki çeşittir. Ekin tırmığı olarak tanımlayabileceğimiz birinci türü; ekin tarlasında, harman yerinde ekin ve sapları toplamakta kullanılan çatal ağızlı araç olarak bilinirken ikinci türü ise; sürülmüş tarlayı düzlemek ve temizlemekte kullanılan alt yüzünde sivri demirleri olan dikdörtgen bir tabla ve ona dik tutturulmuş uzunca bir direkten oluşmuş tarım aracı olarak bilinir.¹⁷⁶⁸ Kırgızlar tırmık ya da tırmıklamak işine “*tırmoo veya tırmooç*”¹⁷⁶⁹ ifadesini kullanırlar ki bu ifadeyi diğer Orta Asya lehçelerinde de görmekteyiz.

Dilimize Rumcadan geçtiği düşünülen tırpan ise uzun bir sapın ucuna tutturulan genelde ot, ekin vb. biçmeye yarayan, hafifçe kıvrık, uzun çelik bıçağın adıdır.¹⁷⁷⁰ Kırgızlar örneğinde de görüleceği üzere Orta Asyalı Türkler bu Rumca olan kelime yerine “*bel orağı*” anlamında “*bel orok*” demişlerdir.¹⁷⁷¹

¹⁷⁶⁶ Eberhard, **Çin Tarihi**, 33-35/37/54.

¹⁷⁶⁷ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt II, 15.

¹⁷⁶⁸ Zanaat Terimleri Sözlüğü www.tdk.gov.tr

¹⁷⁶⁹ Çankaya, 561.

¹⁷⁷⁰ Büyük Türkçe Sözlük www.tdk.gov.tr

¹⁷⁷¹ Yudahin, 599.

SONUÇ

Çalışmamız boyunca bozkır Türk kültürü olarak tanımladığımız Hun öncesi dönemden İslamiyet'i kabul edişlerine kadar Avrasya denilen geniş coğrafyada ve zamanın farklı dilimlerinde birbirlerinin devamı olarak hayat sürmüş olan Türkler genel olarak atlı konargöçer bir yaşam tarzı benimsemişlerdir. Onların bu yaşam tarzları hayatlarındaki her alana olduğu gibi sanatlarına da etki etmiştir. Nitekim bozkır Türklerinde maddi sanat dendiği zaman yerleşiklerde olduğu gibi mimari yapılar değil bu hareketli yaşam tarzlarının gereği olarak taşınabilir pratiklikte üretilmiş eşyalar akla gelmiştir.

Genel olarak çadırlar ve bu çadırların içerisinde kullanılan eşyalar, kıyafetler, savaş aletleri ve at koşum takımları olarak sınıflandırabileceğimiz bozkır Türklerinin araç gereç yapımı ya da süslemesinde ise metal oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Bozkır Türklerinin en eski temsilcilerinden olan Andronovo kültürüyle beraber başarılı bir şekilde işledikleri metaller, onların siyasi, askeri ve iktisadi alanda birçok başarı elde etmesini sağlamış fakat metalin Türk kültürdeki yeri sadece bu başarılarından ibaret olmamıştır.

Bozkır Türk kültürünün bir ürünü olduğu tartışmasız bir şekilde kabul edilen ve Dünya literatürüne “Hayvan Üslubu” olarak geçen hayvan mücadele sahneleri onların günlük yaşamlarının her alanındaki zorlu mücadeleyi sanat eserlerine yansıtması ile meydana gelmiştir. Tamamı estetik amaçlı değil dini, mitolojik ve sembolik birçok anlam da içeren bu figürlerle gündelik hayatta kullandığı her aracı süsleme gayreti içerisine giren bozkır Türkleri, bugünün kültür tarihçilerine bıraktığı mirasla kültürlerinde var olan detayları günümüze kadar aktarmışlardır.

Sonuç olarak Türk milletinin derin kültürel birikimini ifade eden atasözleri, deyim ve efsanelerinde dahi yoğun bir şekilde yer almasından yola çıkarak en eski çağlardan itibaren bu milletin hayatının her alanında kullanıldığını ve derin izler bıraktığını anladığımız metal bozkır Türkleri için sadece askeri, sosyal ve ekonomik anlam ifade eden bir madde olmamış manada da oldukça mühim bir yer edinmiştir. Örneğin; gündelik yaşamda kullanılan bakırdan imal edilmiş bir aynanın temsil ettiği ateş ve

ışığın gücü ile yapacağı yolculuk esnasında ruha kuvvet vereceğine inanılmıştır. Bu nedenle bu tarzdan aynalar Türk kurganlarına lyle beraber gömülmüştür. Yine savaş aletleri yapımında sıklıkla tercih edilen demir bu anlamda biryandan askeri bir güç olarak kullanılmış diğer yandan ise gökten Tanrı hediyesi olarak gönderildiğine inanılarak mitolojik bir mana kazanmıştır. En eski çağlardan itibaren ölümsüzlüğün sembolü olarak kabul edilen ve bu nedenle ölümsüzlük adına hazırlanan iksirlerin vazgeçilmez maddesi olan altın ise bozkır Türk kültüründe özellikle üst düzey yöneticilerin, beylerin ve hakanların otağ, elbise, savaş araçları ve kullandđı diğer malzemelerini süslemiştir. Ayrıca cezbedici parlaklığı ile bu metal süs eşyası olarak kullanıldığı gibi bahsi geçen yöneticilerin tuğ, taht ve kadehlerinde yer alarak hükümdarlığın sembolü haline de gelmiştir.

KAYNAKÇA

- Abu Hayyan (1931) *Kitab al-İdrak li-lisan al-Atrak*, haz. Ahmet Caferoğlu (Evkaf Matbaası, İstanbul).
- Abramova M P (1995) Sarmatians in The North Caucasus. *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age* (s. 165-185), ed. Jeannine Davis Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (Zinat Press, Berkeley).
- Ahmetbeyoğlu A (1995) *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları* (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul).
- _____ (2002) Büyük Hun Hükümdarı Attila. *Türkler Ansiklopedisi, Cilt I* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara).
- Aitchison L (1960) *A History of Metals, Vol I* (Macdonald & Evans Ltd., London).
- Akışev K (1983) *Ancient Gold of Kazakhstan* (Didar Publishing Company, Almaty).
- Aksan D (2000) *En Eski Türkçenin İzlerinde* (Simurg Yayınları, İstanbul).
- Alekseev A (2000) The Scythians: Asian and European. *The Golden Deer of Eurasia (Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes)*, ed. Joan Aruz, Ann Farkas, Andrei Alekseev, and Elena Korolkova (Yale University Press, New York).
- Alptekin E (1978) *Uygur Türkleri* (Boğaziçi Yayınları, İstanbul).
- Amanjolov A (1989) The Words of Ancestors, *Erdem Dergisi* 5 (15): 791-797.
- _____ (2006) İki Runik Yenisey Yazıtı, *Eski Türklerde Para*, drl. Osman F. Sertkaya, Rysbek Alimov (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Andersson J G (1933) Selected Ordos Bronzes, *Bulletin: The Museum of Far Eastern Antiquities*, 5:143-154.
- _____ (1932) Hunting Magic in the Animal Style, *Bulletin: The Museum of Far Eastern Antiquities*, 4: 221-320.
- Anohin A V (2006) *Altay Şamanlığına Ait Materyaller* (Kömen Yayınları, Konya).

- Arık M (2008) Esik kurganı, Buluntuları ve Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Bilim Dalı, Ankara.
- Arsal S M (2014) *Türk Tarihi ve Hukuk* (Türk Tarih Kurumu, Ankara).
- Arseven C E (1973) *Türk Sanatı* (Cem Yayınevi, İstanbul).
- Arslan A A (2007) Orta Asya Türk ve Amerika Kızılderili Şamanların Giysileri. *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler*. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, Nisan 16-17.
- Aslanapa O (1989) *Türk Sanatı* (Remzi Kitabevi, İstanbul).
- Atlasi H (2016) *Sibir Tarihi*, çev. Eser Havare (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).
- Aydın Ö (2013) Çin ve Türk İşlemelerindeki Ejderha Motifi. *Akdeniz Sanat Dergisi* 6(12): 1-16.
- Babayar G (2007) *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu* (TİKA, Ankara).
- Bahar H (2017) Gemden Üzenkiye Atın Serüveni. 2. *International Conference on Studies in Turkology*, Rome, Italy, August 11-13.
- Bang W, Rahmeti G R (1936) *Oğuz Kağan Destanı* (Burhaneddin Basımevi, İstanbul).
- Bantikov A (2000) Conservation and Technical Analyses of the Finds from the Filippovka Kurgans, *The Golden Deer of Eurasia (Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes)*, ed. Joan Aruz, Ann Farkas, Andrei Alekseev, and Elena Korolkova (Yale University Press, New York).
- Barbarunova Z A (1995) Early Sarmatian Culture. *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age* (s. 121-137), ed. Jeannine Davis Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (Zinat Press, Berkeley).
- Barthold V V (2015) *Orta Asya Türk Tarihi*, çev. Hüseyin Dağ (Divan Kitap, Ankara).
- _____ (2014) *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, çev. Ahsen Batur (Selenge Yayınları, İstanbul).

- Başkan S (2002) Eski Türklerde Sanat. *Türkler Ansiklopedisi, Cilt I* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara).
- Bayat F (2005) *Mitolojiye Giriş* (Karam Yayınevi, Çorum).
- _____ (2007) *Türk Mitolojik Sistemi I* (Ötüken Yayınevi, İstanbul).
- Baykan D (2016) Antik Metalürji Uygulamaları, *Yeraltı Kaynakları Dergisi*, 5(9): 61-69.
- Baykara T (1975) Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 6:75-104.
- Baykuzu T D (2007) Geç Dönem (IV. – V. YY) Asya Hun Devletleri Sikkeleri, *Tarih Dergisi*, 5: 1-26.
- _____ (2013) İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53(1): 221-250.
- Baypakov K M (2007) Eski Çağda Kazakistan Tunç Devri. *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, çev. Abdulvahab Kara (Selenge Yayınları, İstanbul), 36-53.
- Beekwith C I (2011) *İpek Yolu İmparatorlukları – Tunç Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi*, çev. Kürşat Yıldırım (ODTÜ Yayınları, Ankara).
- Bekki S (2007) *Maaday-Kara Destanı* (Manas Yayınevi, Elazığ).
- Beksaç E (2006) Atlı, Ağaç ve Kadın, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü* (Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan), ed. Yaşar Çoruhlu, Nalan Türkmen, Nuri Seçgin, Anıl Yılmaz (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara).
- Beliaev V M (1975) *Central Asian Music* (Wesleyan University Press, United States of America).
- Belka L (1994) The Restoration of Buryat Buddhism: Some Notes about Monasteries, *Materialy*, 2 (1): 92-106.
- Belli O (1985) Doğu Anadolu Bölgesinde Antik Demir sinin Araştırılması. *Kültür Varlıkları Sempozyumu III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara, Mayıs 365-379.

- Bernştam A N (2006) Türgeş Sikkeleri, *Eski Türklerde Para*, drl. Osman F. Sertkaya, Rysbek Alimov (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- _____ (2006) Türgeş Sikkelerinin Yeni Tipi, *Eski Türklerde Para*, drl. Osman F. Sertkaya, Rysbek Alimov (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Birkan S (2005) İslamiyet Öncesi Orta Asya Türk Maden Sanatının Gelişimi (M.Ö. IV-M.S. X. Yüzyıllar). Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- el-Biruni, Ebu'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed (2017) *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (el-Cemahir fi Ma'rifeti'l-Cevahir)*, çev. Emine Sonnur Özcan (Türk Tarih Kurumu, Ankara).
- Bodur F (1987) *Türk Maden Sanatı* (Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Sanat Yayınları, İstanbul).
- Bokovenko N A (2002) Tagar Kültürü. *Türkler Ansiklopedisi, Cilt I* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara).
- _____ (1995) History of Studies and the Main Problems in the Archaeology of Southern Siberia During the Scythian Period. *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age* (s. 255-265), ed. Jeannine Davis Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (Zinat Press, Berkeley).
- _____ (1995) Tuva During The Scythian Period. *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age* (s.265-285), ed. Jeannine Davis Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (Zinat Press, Berkeley).
- _____ (1995) Scythian Culture in the Altai Mountains. *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age* (s. 285-299), ed. Jeannine Davis Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (Zinat Press, Berkeley).
- _____ (1995) The Tagar Culture in the Minusinsk Basin. *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age* (s. 299-315), ed. Jeannine Davis Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (Zinat Press, Berkeley).
- Bonnefoy Y (2018) Dinler ve Mitolojiler Sözlüğünün Türkçesini Sunarken. *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü: Antik Dünya ve Geleneksel Topumlarda*, Cilt I, ed. Levent Yılmaz (Alfa Yayıncılık: İstanbul).

- _____ (1993) *Asian Mythologies* (The University of Chicago Press, Chicago).
- Bor F Y (1968) Ana Hatlarıyla Bilim ve Teknik Olarak “Metalürji” Üzerine Bazı Değerlendirmeler. *Bilimsel Madencilik Dergisi* 7(2): 97-107.
- Borovka G (1967) *Scthian Art*, Alıncadan çev. V G Childe. (Paragon Book Reprint Corporation, New York).
- Bozkurt F (1995) *Türklerin Dini*, 1. Basım (Cem Basımevi, İstanbul).
- Bozkurt N (2002) Kılıç. *İslam Ansiklopedisi XXV*, Ankara.
- Bretschneider E (1888) *Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources* (Broadway House, London).
- Buluç S (1979) Şaman ve Şamanizm. *İslam Ansiklopedisi Cilt 11* (Milli Eğitim Basımevi, İstanbul).
- Bunker E C, Watt J C Y, Sun Z (2002) *Nomadic Art of the Eastern Eurasian Steppes* (New York: The Metropolitan Museum of Art).
- Bussagli M (1967) Steppe Cultures. *Encyclopedia of World Art, Vol.XIII*, McGraw Hill, 375-407.
- Caferoğlu A (2015) *Eski Uygur Türkçesi* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- _____ (1984) *Türk Dili Tarihi* (Enderun Kitapevi, İstanbul).
- Campbell J (1986) *The Inner Reaches of Outer Space: Metaphor as Myth and as Religion* (New World Library: New York).
- Carter D (1957) *The Symbol of The Beast-The Animal Style Art of Eurasia* (Ronald Press: New York).
- Cernenko E V (1983) *The Scythians 700-300 BC* (Osprey Publishing, London)
- Chadwick N K (1996) Şaman, çev. Gamze Yamaç, *Bilig* 3: 102-115.
- Chavannes E (2013) *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç. (Selenge Yayınları, İstanbul).
- Chernykh E N (1992) *Ancient metallurgy in the USSR (The Early Metal Age)*, çev. Sarah Wright (Cambridge University Press, Cambridge).
- Childe V G (1957) The Bronze Age. *Past & Present* 12: 2-15.

- Ch'ü-Hsün K (1960) The Ching Lu Shen Shrines of Han Sword Worship in Hsiung Nu Religion. *Central Asiatic Journal* 5(3): 221-232.
- Clauson G (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, (Oxford University Press, London).
- Cline W (1937) *Mining And Metallurgy In Negro Africa* (George Banta Publishing Company, Paris).
- Czaplicka M A (1914) *Aboriginal Siberia: A Study in Social Anthropology* (Oxford Universty Press).
- Czeglédy K (1998) *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri* (Özne Yayınları, İstanbul).
- Çandarlıoğlu G (2002) Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü. *Türkler Ansiklopedisi, Cilt II* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara), 193-214.
- Çankaya S (2014) *Kırgız Sözlüğü* (Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul).
- Çay M A (1988) *Türk Ergenekon Bayramı: Nevruz* (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara).
- Çirkin S (2019) *Güney Sibiryaya Arkeolojisi ve Şamanizm* (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul).
- Çoruhlu Y (2007) *Erken Devir Türk Sanatı* (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- _____ (2000) *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- _____ (11-15 Eylül 2006) Türklerde Kurgan Tipi Mezarın Ortaya Çıkışı. *XV. Türk Tarih Kongresi Cilt:2*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, 559-570.
- _____ (2016) *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar* (Ötüken Yayınevi, İstanbul).
- _____ (1995) *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi* (Seyran Kitap, İstanbul).
- Dalton O M (1964) *The Treasure of the Oxes (With Other Examples of Early Oriental Metal-Work)* (British Museum, London).
- Deer J (1954) İstep Kültürü. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 12(1-2): 159-176.

- Deguignes J (2018) *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın. (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Delmar A (1968) *A History of The Precious Metals* (Burt Franklin, New York).
- Demir M (2001) İskit Okçularının Atina'ya Getiriliş Tarihi Üzerine Yeni Bir Yorum (M.Ö. 5. Yüzyıl). *Bellekten* LXV (244): 905-910.
- Derevyanko A P – Dorj D (1992) Neolithic Tribes in Northern Parts of Central Asia. *History of Civilizations of Central Asia (The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C.)*, vol. I, ed. A. H. Dani – V. M. Mason (Unesco Publishing, Paris).
- Desroches J P (2006) Bozkır Dünyası ve Hiongnu (Hun) İmparatorluğu. *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, ed. Samih Rıfat. (Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, İstanbul), 49-84.
- Dioszegi V (1963) Ethnogenic Aspect of Darkhat Shamanism. *Acta Orientalia: Budapest* XVI: 55-83.
- Divitçioğlu S (1987) *Göktürkler (Kut, Küç, Ülüg)* (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul).
- Diyarbakirli N (1972) *Hun Sanatı* (Milli Eğitim Basımevi, İstanbul).
- _____ (1973) Kazakistan'da Bulunan Esik kurgan. *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağanı*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- _____ (1973-1974) Peçenek Hazinesi ve Türk Sanatının Çeşitli Kıtalarda Gelişen Ortak Nitelikleri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* IV-V: 395-429.
- Dobrodomov İ G (2006) Sikkelerdeki İkincil Runik Yazıtlar ve Eski Yenisey Türklerinde Para Dolanımı Meselesi. *Eski Türklerde Para*, drl. Osman F. Sertkaya, Rysbek Alimov (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- D'ohsson A K (2008) *Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)*, çev. Bahadır Apaydın. (Nesnel Yayınları, İstanbul).
- Drury N (1996) *Şamanizm (Şamanlığın Öğeleri)*, çev. Erkan Şimşek. (Okyanus Yayıncılık, İstanbul).
- Durmuş İ (2008) *İskitler (Sakalar)* (Genel Kurmay Basımevi, Ankara).

- _____ (2017) Bozkır Kültür Çevresinde At, Göçer-ev ve Demir. *Gazi Üniversitesi Asya Araştırmaları Dergisi* 1(1): 19-35.
- _____ (2002) Araştırmalar ve Tarihçe. *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, 13-21.
- _____ (2009) Bozkır Kültür Çevresi Türk Tarihi Araştırmaları ve Kronolojisi. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 5: 129-141.
- Dvornichenko V V (1995) Sauromatian Culture. *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age* (s. 105-121), ed. Jeannine Davis Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (Zinat Press, Berkeley).
- Eberhard W (1995) *Çin Tarihi* (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).
- _____ (1996) *Çinin Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).
- _____ (1942) Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti. *Türkiyat Mecmuası VII-VIII (I): 125-191.*
- Ebül Gazi Bahadırhan (1974) *Türklerin Soykütüğü (Şecere-i Terakime)*, çev. Muharrem Ergin. (Kervan Kitapçılık, İstanbul).
- Eckhardt S (1982) Efsanede Attila. *Attila ve Hunları* (s. 123-186), ed. Gyula Nemeth, çev. Şerif Baştav. (Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara).
- Ekrem E (1997) Eski Türklerde Demircilik ve Bakırcılık. *Bilge* 11: 6-9.
- Eliade M (2003) *Demirciler ve Simyacılar*, çev. Mehmet Emin Özcan. (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- _____ (1999) *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan. (İmge Kitabevi, Ankara).
- _____ (2001) *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rifat. (Om Yayınevi, İstanbul).
- _____ (2002) *Asya Simyası*, çev. Lale Arslan. (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- _____ (2017) *İmgeler ve Simgeler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay. (Doğu Batı Yayınları, Ankara).
- _____ (2016) *Okültizm, Büyücülük ve Kültürel Modalar*, çev. Cem Soydemir (Doğu Batı Yayınları, Ankara).

- _____ (2017) *Arayış (Tarih ve Dinde Anlam)*, çev. Cem Soydemir. (Doğu Batı Yayınları, Ankara).
- _____ (2017) *Mitler, Rüyalar ve Gizemler*, çev. Cem Soydemir. (Doğu Batı Yayınları, Ankara).
- _____ (2017) *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan. (Alfa Yayınları, İstanbul).
- Eralp T N (1993) *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar* (Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara).
- Erdelyi I (1972) The Art of The Avars (Avar Sanatı). *Türk Kültürü El Kitabı (İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar)*, İstanbul, 2(1a): 109-117.
- Erdemir H P (2002) *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri* (Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul).
- Erdy M (1996) Orta Avrasya Boyunca Hiong-nu Tarzı Kazanlar ve Bunların Kaya Kabartmalarında Ortaya Çıkışları, çev. Hatice Şirin. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi XI*: 265-316.
- Eren H (1999) *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (Bizim Büro Basımevi, Ankara).
- Ergin M (1984) *Dede Korkut Kitabı* (Boğaziçi Yayınevi, İstanbul).
- _____ (2003) *Orhun Abideleri* (Hisar Kültür Gönüllüleri Yayınları).
- Erginsoy Ü (1978) *İslam Maden Sanatının Gelişmesi (Başlangıçtan Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar)* (Kültür Bakanlığı Yayınları: İstanbul).
- Eriş M – vd. (1997) *Türk Dünyası Kültür Atlası (İslam Öncesi Dönem) Cilt I* (Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul).
- Eroğlu E (2014) İskitler’de Kuyumculuk. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 3: 14-22.
- Eruz F (1993) *Konuşan Maden* (Yapı Kredi Koleksiyonları, İstanbul).

- Esin E (1978) *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cilt I/b'den Ayrı Basım)* (Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul).
- _____ (2003) *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler* (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- _____ (2001) *Türk Kozmolojisine Giriş* (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- _____ (1970) Evren, Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 1: 161-182.
- _____ (1965) The Horse in Turkic Art. *Central Asiatic Journal* 10 (3/4): 167-227.
- _____ (1983) Uygur Sanatı. *Türk Ansiklopedisi XXXIII*, (Milli Eğitim Basımevi, Ankara), 131-141.
- Farkas A (2000) Filippovka and the Art of the Steppes. *The Golden Deer of Eurasia (Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes)*, ed. Joan Aruz, Ann Farkas, Andrei Alekseev, and Elena Korolkova (Yale University Press, New York).
- Fettich N (1982) Hunların Arkeolojik Hatıraları. *Attila ve Hunları* (s.195-225) ed. Gyula Nemeth, çev. Şerif Baştav (Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara).
- Firdevsi (1994) *Şehname IV Cilt*, çev. Necati Lugal, Kenan Akyüz. (Milli Eğitim Basımevi, İstanbul).
- Forbes R J (1950) *Metallurgy in Antiquity* (Leiden, Netherlands).
- _____ (1964) *Studies in Ancient Technology Vol. IX* (E.J. Brill Leiden, Netherlands).
- _____ (1964) *Studies in Ancient Technology Vol. VIII* (E.J. Brill Leiden, Netherlands).
- _____ (1966) *Studies in Ancient Technology Vol. VII* (E.J. Brill Leiden, Netherlands).
- _____ (1956) Extracting, Smelting and Alloying. *A History of Technology Vol. I* (Oxford University Press, London), 572-600.

- Frachetti M (2002) Bronze Age Exploitation and Political Dynamics of the Eastern Eurasian Steppe Zone. *Ancient Interactions: East and West in Eurasia*, ed. Katie Boyle, Colin Renfrew-Marsha Levine, McDonald Institute for Archaeological Research, 161-171.
- Frumkin G (1970) *Archaeology in Soviet Central Asia* (E.J. Brill, Leiden).
- Fry R (1923) Scythian Art, *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 42(242): 216-222.
- Gabain A V (1988) *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın. (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).
- Gale W K V (1969) *Iron and Steel* (Longmans, Green and Co LTD, London).
- Galanina L (2000) Scythian Gods and Customs, *The Golden Deer of Eurasia (Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes)*, ed. Joan Aruz, Ann Farkas, Andrei Alekseev, and Elena Korolkova (Yale University Press, New York).
- Geldiyev G, Karayunusoğlu Y (2017) *Karşılaştırmalı Türkmen Atasözleri* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Giraud R (1999) *Göktürk İmparatorluğu - İleriş Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, çev. İsmail Mangaltepe (Ötüken Yayınevi, İstanbul).
- Glück H (1973) Türk Sanatı, çev. Cemal Köprülü, *Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara), 151-163.
- Golden P B (2014) Güney Rusya Bozkırlarının Halkları, çev. Ayda Arel, *Erken İç Asya Tarihi*, drl. Denis Sinor (İletişim Yayınları, İstanbul), 345-383.
- _____ (2014) Rusya'nın Orman Kuşağı Halkları, çev. Mete Tuncay, *Erken İç Asya Tarihi*, drl. Denis Sinor (İletişim Yayınları, İstanbul), 311-345.
- Golomshtok E A, Griaznov M P (1933) The Pazirik Burial of Altai. *American Journal of Archaeology* 37(1): 30-45.
- Gökalp Z (2007) *Kitaplar* (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul).
- Göksu E (2015) *Türk Kültüründe Silah* (Ötüken Neşriyat, İstanbul).

- _____ (2016) Çift Başlı Kartal ve Selçuklular. *USAD* 5: 117-141.
- Gömeç S (2011) *Şamanizm ve Eski Türk Dini* (Berikan Yayınevi, Ankara).
- _____ (2003) Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 21(33): 79-104.
- _____ (2011) *Göktürk Tarihi* (Berikan Yayınevi, Ankara).
- _____ (2011) *Uygur Türkleri Tarihi* (Berikan Yayınevi, Ankara).
- _____ (Güz 2019) Türklerde Töz, Fal ve Yadacılığa Dair Bazı Tespitler. *USAD* 11: 37-62.
- _____ (2016) Türk Kültüründe At. *Geçmişten Günümüze Bozkır* (Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya), 819-834.
- Gömöri J (2007) The Bloomery Museum at Somogyfajsz (Hungary) and Some Archaeometallurgical Sites in Pannonia, *Association of Metallurgical Engineers of Serbia*, 185-198.
- Grakov B N (2008) *İskitler*, çev. Ahsen Batur. (Selenge Yayınevi, İstanbul).
- Groot J J M (1964) *The Religious System of China*, Vol. I (Reimpression par Literature House, Leiden).
- Grousset R (1999) *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Üzmen. (Ötüken Yayınları, İstanbul).
- Grönbech K (1992) *Kuman Lehçesi Sözlüğü (Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini)*, çev. Kemal Aytaç. (Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara).
- Gryaznov MP (1969) *The Ancient Civilization Of Southern Siberia*, Rusçadan çev. J Hogarth. (Cowles Book Company, New York).
- Gumilev L N (2003) *Eski Türkler*, çev. Ahsen Batur. (Selenge Yayınevi, İstanbul).
- _____ (2005) *Hunlar*, çev. Ahsen Batur (Selenge Yayınları, İstanbul).
- Gülensoy T (2002) *Manas Destanı* (Başer Matbaası, Ankara).
- _____ (2007) *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).

- Güngör E (2002) Eski Türklerde Din ve Düşünce. *Türkler Ansiklopedisi, Cilt III* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara), 261-282.
- Güngör H (2007) Geleneksel Türk Dininden Anadolu'ya Taşınanlar. *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler*. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, Nisan 16-17.
- Gürsoy-Naskali E, Butanayev V, İsin A, Şahin E, Şahin L, Koç A (2007) *Hakasça Türkçe Sözlük* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Gürsoy-Naskali E, Duranlı M (1999) *Altayca-Türkçe Sözlük* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Haedeke H-U (1969) *Metalwork*, çev. Vivienne Menkes (Universe Books, New York).
- Hakdiyen İ (1970) *Genel ve Teknik Kimya* (İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi Yayınları, İstanbul).
- Halıcı G Y (2014) Gök Tanrı'nın Temsilcileri: Koruyucu Kuşlar. *Folklor/Edebiyat Dergisi* 20(77): 71-81.
- Hambis L (1959) Asia Central. *Encyclopedia of World Art, Vol. I*, McGraw-Hill, 815-838.
- Hancar F (1952) The Eurasian Animal Style and the Altai Complex. *Artibus Asiae* 15: 171-194.
- Harner M (1999) *Şaman'ın Yolu*, çev. Asena Atalay. (Dharma Yayınları, İstanbul).
- Hassan Ü (2015) *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, 5. Basım (Doğu Batı Yayınları, Ankara).
- Haussig H W (2001) *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayayerli. (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Hawkes J, Wooley L (1963) *History of Mankind, Cultural and Scientific Development Vol.1, Prehistory and The Beginnings of Civilization* (Harper and Row, London).
- Herodotos (2012) *Herodotos Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen. (İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul).

- Hiebert F T (2003) *A Central Asian Village at the Dawn of Civilization Anau, Turkmenistan*, (Philadelphia: Excavations at United States of America on Acid-free Paper).
- Hoppal M (2015) *Şamanlar ve Semboller*, çev. Fatih Sel (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul).
- _____ (2019) *Avrasya'da Şamanlar*, çev. Bülent Bayram – H. Şevket Çağatay Çapraz (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul).
- Horne L (1982) Fuel for The Metal Worker, The Role of Charcoal and Charcoal Productionin Ancient Metallurgy. *Fall*, 6-13.
- Hududü'l-Alem (Mene'l-Meşrik İle'l-Magrib)* (2008) *İngilizceye çev. V. Minorsky*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı (Kitabevi Yayınları, İstanbul).
- Hudyakov Y S (2002) Eski Türklerde Silah. *Türkler Ansiklopedisi Cilt III* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara), 468-477.
- Hultkrantz A (1988) The Drum in Shamanism Some Reflections. *The Saami Shaman Drum*, ed. Tore Ahlback, Jan Bergman.(The Symposium on the Saami Shaman Drum held at Abo, Finland).
- Ishjamts N (1994) Nomands in Eastern Central Asia. *History of Civilizations of Central Asia (The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250)*, vol. II, ed. Janos Harmatta. (Unesco Publishing, Paris), 146-165.
- İbn Fazlan (1975) *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslam Seyyahı -İbn Fazlan Seyahatnamesi-*, çev. Ramazan Şeşen. (Bedir Yayınevi, İstanbul).
- İnan A (1948) Eski Türklerde ve Folklorunda Ant. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 7(4): 279-290.
- _____ (1948) Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 7(3): 127-137.
- _____ (1987) *Makaleler ve İncelemeler (2 Cilt)*, (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).
- _____ (2006) *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).

- İnostrantsev K (1950) Eski Türklerin İnançları Hakkında Birkaç Söz, çev. Abdulkadir İnan. *Belleten* XIV (53): 45-47.
- İzgi Ö (1989) *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi* (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).
- _____ (2014) *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).
- Jettmar K (1951) The Altai Before The Turks. *Bulletin: The Museum of Far Eastern Antiquities* 23: 135-223.
- _____ (1972) Archaeology of The Early Turks (İlk Türklerin Arkeolojisi), *Türk Kültürü El Kitabı (İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar)*, İstanbul, 2(1a): 7-14.
- _____ (1971) Metallurgy in the Early Steppes, *Artibus Asiae* 33(1/2): 5-16.
- _____ (1967) *Art of the Steppes* (Greystone Press, New York).
- Jochelson W (1931) *The Yakut* (The American Museum of Natural History, New York).
- Johann de Plano Carpini (2000) *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, çev. Ergin Ayan. (Derya Kitapevi, Trabzon)
- Kafesoğlu İ (1980) *Eski Türk Dini* (Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara).
- _____ (2003) *Türk Milli Kültürü* (Ötüken Yayınevi, İstanbul).
- _____ (1992) Kültür ve Teşkilat. *Türk Dünyası El Kitabı, Cilt I* (Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara).
- Kaipakar K (2007) Eski Dönemde Kazakistan. *Kazakistan Tarihi – Makaleler* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).
- Kalgren B (1937) New Studies on Chinese Bronzes. *Bulletin: The Museum of Far Eastern Antiquities* 9: 9-119.
- Kalter J (1985) *The Arts and Crafts of Turkestan* (Thames and Hudson, London).
- Kara G (2015) Zhou Tarihi'nin Türkler Bölümü Üzerine Metin Çalışması. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırması Dergisi* 4(3): 542-562.

- Karatay O (2014) *Türklerin Kökeni* (Kripto Yayınları, Ankara).
- Kaşgarlı Mahmut (1985) *Divanü Lugat-it-Türk*, çev. Besim Atalay. (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara)
- Kauffman G B (1983) The Role of Gold in Alchemy. Part I, *Bulletin: The Museum of Far Eastern Antiquities* 18: 31-44.
- Keegan J (1993) *A History of Warfare* (Vintage Books, New York).
- Kızılasov İ L (2006) Üzerinde Türkçe Yazıtlar Bulunan Yenisey Sikkeleri (Eski Hakas Devletinde Para Dolaşımı Sorununa Dair), *Eski Türklerde Para*, drl. Osman F. Sertkaya, Rysbek Alimov (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Kirişçioğlu F (2020). *Saha (Yakut) Türklerinin Kut-Sür İnancı*. <http://www.turkoloji.cu.edu.tr> (16 Temmuz 2020).
- Klyashorny S G (2006) Moğolistan'da Bulunan Runik Yazıtlı Sikkeler, *Eski Türklerde Para*, drl. Osman F. Sertkaya, Rysbek Alimov (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Klyashtorny S G, Sultanov T İ (2004) *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, çev. Ahsen Batur (Selenge Yayınları, İstanbul).
- Koca S (2002) Türklerin Göçleri ve Yayılmaları, *Türkler Ansiklopedisi Cilt I* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara), 651-663.
- Koçak K (2015) Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı. *Karadeniz* 25: 66-78.
- _____ (2019) *Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyeti Girişine Kadar)* (Berikan Yayınevi, Ankara).
- _____ (2015) *Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları* (Kömen Yayınları, Ankara).
- _____ (2016) Bozkır Türk Kültüründe Demirin Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11(1): 77-88.
- _____ (2013) Bozkır Kültüründe Bakırın Ortaya Çıkışı ve İşlenmesi, *Cappadocia: Journal of History and Social Sciences* 1: 36-41.

- _____ (2015) Bozkır Kültüründe Bronz'un (Tunç) Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması. *Türk Dünyası Araştırmaları* 218: 103-116.
- _____ (2017) Bozkır Türk Kültüründe Gümüş'ün Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması. *Akademik Bakış Dergisi* 64: 150-157.
- _____ (2017) Bozkır Türk Kültüründe Altının Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması. *Cappadocia: Journal of History and Social Sciences* 9: 275-287.
- _____ (2012) Bozkır Kültüründe Alp Karakterinin Ortaya Çıkışında Türk Geleneklerinin Etkisi. *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1: 125-135.
- _____ (2013) Bozkır Kültürü Dinamiklerine Göre Avrupa Hunlarının Kuruluşu. *11. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Kırgızistan, Haziran 10-16.
- _____ (2018) İslamiyet Öncesi Türklerde Süsleme Sanatı. *Cappadocia: Journal of History and Social Sciences* 10: 124-127.
- _____ (2011) İslamiyet'ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Orun ve Ülüş (Mevkii ve Pay). *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi* 2(3): 30-34.
- _____ İslamiyet'ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi* 4: 101-117.
- _____ (2013) Türk Kültür Tarihinin Bin Yıllık Başyapıtı: Kutadgu Bilig'den Bugüne Ulaşan Gelenekler. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi* 4(13): 56-66.
- _____ (2004) *Bozkır Kültür Çevresinde Askeri Teşkilatlanma (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara).
- Koçak K, Bakır Ç (2019) Eski Türk Devlet Felsefesinin Kozmolojik ve Mitolojik Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi* 3(2): 106-120.
- Koçsoy Ş (2002) Türk Tarihi Kronolojisi. *Türkler Ansiklopedisi Cilt I* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara), 73-188.

- Kohl P L (2007) *The Making of Bronze Age Eurasia* (Cambridge University Press, New York).
- Korolkova E (2000) Images of the Mounted Steppe Warrior. *The Golden Deer of Eurasia (Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes)*, ed. Joan Aruz, Ann Farkas, Andrei Alekseev, and Elena Korolkova (Yale University Press, New York).
- _____ (2000) Ritual Vessels of the Nomads. *The Golden Deer of Eurasia (Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes)*, ed. Joan Aruz, Ann Farkas, Andrei Alekseev, and Elena Korolkova (Yale University Press, New York).
- Köprülü C (1973) Cumhuriyetimizin Ellinci Yılı Vesilesiyle: En Eski Türk Plastik Sanatları Hakkında. *Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara).
- Köprülü F (1973) Türk Sanatı. *Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara), 183-189.
- Kurat A N (2019) *V – XVIII. Yüzyillarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).
- _____ (2016) *Peçenekler*, haz. Ahsen Batur (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).
- Kuşoğlu M Z (2006) *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü* (Ötüken Yayınevi, İstanbul).
- Kuun C G (1880) *Codex Cumanicus* (Academie Hung, Budapestini).
- Küçükerman Ö, Başgelen N, Tanyeli G, Batur A (1994) *Anadolu Sanayi ve Tasarım Tarihinin Ayak İzlerinde Maden Döküm Sanatı* (Türk Demir Döküm Fabrikaları Genel Müdürlüğü, İstanbul).
- Laszlo F (1950) Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler, çev. Hasan Eren. *Bulleten XIV(53): 37-43.*
- Ligeti L (1986) *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).

- _____ (1982) Attila Hunlarının Menşei. *Attila ve Hunları* (s.9-24) ed. Gyula Nemeth, çev. Şerif Baştav (Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara).
- _____ (1982) Asya Hunları. *Attila ve Hunları* (s.25-50) ed. Gyula Nemeth, çev. Şerif Baştav (Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara).
- Litvinskij B A (2002) Copper Cauldrons from Gilgit and Central Asia: More about Saka and Dards and Related Problems, *East and West* 52(1/4): 127-149.
- Loehr M (1949) Ordos Daggers and Knives. New Material, Classification and Chronology. First Part: Daggers. *Artibus Asiae* 12(1/2): 23-83.
- _____ (1955) The Stag Image in Scythia and the Far East. *Archives of the Chinese Art Society of America* 9: 63-76.
- Mackerras C (2014) Uygurlar, Şinasi Tekin (çev.), *Erken İç Asya Tarihi*, drl. Denis Sinor (İletişim Yayınları, İstanbul), 425-459.
- Mangaltepe İ (2009) *Bizans Kaynaklarında Türkler* (Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul).
- Maryon H (1949) Metal Working in the Ancient World. *American Journal of Archaeology* 53(2): 93-125.
- _____ (1959) *Metalwork and Enamelling* (Dover Publications, New York).
- Maryon H, Plenderleith HJ (1956) Fine Metal-Work. *A History of Technology Vol. I* (Oxford University Press, London), 623-663.
- Masson V M – Taylor T (1989) Special Section Soviet Archaeology in the Steppe Zone. *Antiquity* 63(241): 779-783.
- Mellaart J (1967) *Çatal Hüyük – A Neolithic Town in Anatolia*, ed. Mortimer Wheeler (McGraw-Hill Book Company, New York).
- Melyukova A I (1995) Scythians Of Southeastern Europe. *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age* (s. 27-63), ed. Jeannine Davis Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (Zinat Press, Berkeley).
- _____ (2014) İskitler ve Sarmatlar, çev. İsenbike Togan, *Erken İç Asya Tarihi*, drl. Denis Sinor (İletişim Yayınları, İstanbul), 141-167.

- Memiş E (2005) *İskitlerin Tarihi (Atlı Kavimler Medeniyeti)* (Çizgi Kitapevi, Konya).
- Mızrak E Ç (2017) *Bozkır Kavimleri* (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Minns E H (1913) *Scythians and Greeks* (University Press, Cambridge).
- Moğolların Gizli Tarihi* (1986) çev. Ahmet Temir. (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).
- Moshkova M G (1995) Middle Sarmatian Culture. *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age* (s.137-149), ed. Jeannine Davis Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (Zinat Press, Berkeley).
- _____ (1995) Late Sarmatian Culture. *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age* (s.149-165), ed. Jeannine Davis Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (Zinat Press, Berkeley).
- Mudrak O (Bahar 2015/16) Nagy Szent Miklos Hazinesine Ait Bir Kaptaki Avar Yazısı, çev. Emine Atmaca, *Gazi Türkiyat*, 209-217.
- Nemeth G (1982) Hunların Dili. *Attila ve Hunları* (s.187-194) ed. Gyula Nemeth, çev. Şerif Baştav. (Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara).
- _____ (1982) Hunlar ve Macarlar. *Attila ve Hunları* (s.226-230) ed. Gyula Nemeth, çev. Şerif Baştav. (Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara).
- Nicolle D (2011) *Attila ve Göçer Kavimler*, çev. Levent Cinemre. (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul).
- Oğuz B (2006) *Türk Halkının Kültür Kökenleri 6 – Ulaştırma, İletişim, Mübadele, Ölçü ve Metalurji Teknikleri*. (Anadolu Aydınlatma Vakfı Yayınları, İstanbul).
- Okladnikov A P (2014) Tarihin Şafağında İç Asya, çev. Alaeddin Şenel, *Erken İç Asya Tarihi*, drl. Denis Sinor (İletişim Yayınları, İstanbul), 61-141.
- _____ (1959) *Ancient Population of Siberia and Its Cultures* (Peabody Museum Cambridge, Massachusetts).

- Oktay J Ö (2013) *Orta ve İç Asya'da VI.-IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri* (Basılmamış Doktora Tezi) (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul).
- _____ (2017) Göktürk Devri Küpeleri (VI.-IX. Yüzyıllar). *Sanat Tarihi Yıllığı* 26: 43-67.
- Olkhovsky V S (1995) Scythian Culture in the Crimea. *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age* (s.63-83), ed. Jeannine Davis Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (Zinat Press, Berkeley).
- Oman C W C (2013) *Ok, Balta ve Mancınık (Ortaçağda Savaş Sanatı)*, çev. İsmail Yavuz Alogan (Kitap Yayınevi, İstanbul).
- Onat A, Orsoy S, Ercilasun K (2015) *Han Hanedanı Tarihi (Hsiung-nu (Hun) Monografisi)* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).
- Orkun H N (1994) *Eski Türk Yazıtları* (Türk Dil Kurumu Yayınları Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara).
- _____ (2013) *Attila ve Oğulları* (Bilge Karınca Yayınevi, İstanbul).
- _____ (2006) Eski Türklerde Para. *Eski Türklerde Para*, drl. Osman F. Sertkaya, Rysbek Alimov (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Oymak İ (Mayıs-Ağustos 2008) Pavlikianların Tarihçesi, İnanç Esasları ve Pratikleri. *Dini Araştırmalar* 11(31): 137-157.
- _____ (2002) Türkistan'da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri. *Türkler Ansiklopedisi Cilt III* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara) 375-384.
- Ögel B (1984) *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)* (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).
- _____ (2000) *Türk Kültür Tarihine Giriş (9 Cilt Takım)* (Kültür Bakanlığı Yayınları, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara).
- _____ (1971) *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* (Milli Eğitim Basımevi, İstanbul).
- _____ (2014) *Türk Mitolojisi (2 Cilt)* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).
- _____ (2015) *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi (2 Cilt)* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).

- _____ (1948) Türk Kılıcının Menş ve Tekamülü Hakkında. *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 6(5): 431-460.
- Öner M (2015) *Kazan-Tatar Türkçe Sözlüğü* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Örnek S V (1995) *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, (Gerçek Yayınevi, İstanbul).
- Özçelik S (2016) *Dede Korkut –Dresden Nüshası-* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Pakalın M Z (1971) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2. Basım. (Milli Eğitim Basımevi, İstanbul).
- Parker E H (1892) The Turko-Scythian Tribes: The China Review or Notes & Queries on The Far East. *Hong Kong Journals Online* 20(2): 109-125.
- _____ (1900) The Early Turks, *The China Review*, 24: 120-130.
- Peake H (1933) The Origin and Early Spread of Ironworking. *Geographical Review* 23(4): 639-652.
- Pekacar Ç (2011) *Kumuk Türkçesi Sözlüğü* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Petrenko V G (1995) Scythian Culture in the North Caucasus. *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age* (s.5-27), ed. Jeannine Davis Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (Zinat Press, Berkeley).
- Petrucci R H, Herring FG, Madura JD, Bissonette C (2005) *Genel Kimya – İlkeler ve Modern Uygulamalar- Cilt 2*, çev. Tahsin Uyar, Serpil Aksoy, Recai İnam (Palme Yayıncılık, Ankara).
- Piotrovsky B (1973-1974) Early Cultures of the Lands of the Scythians. *From the Lands of the Scythians: Ancient Treasures from the Museums of the U.S.S.R. 3000 B.C.-100 B.C. The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 32(5): 12-26.
- _____ (1973-1974) Excavations and Discoveries in Scythian Lands. *From the Lands of the Scythians: Ancient Treasures from the Museums of the U.S.S.R. 3000 B.C.-100 B.C. The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 32(5): 26-33.
- _____ (1986) *Scythian Art* (Aurora Art Publishers, Leningrad).

- Popov A (1933) Consecration Ritual for a Blacksmith Novice among the Yakuts. *The Journal of American Folklor* 46(181): 257-271.
- Poppe N N (2017) *Mukaddimetü'l-Edeb Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*, çev. Mustafa S. Kaçalın. (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Pshenichniuk A (2000) The Filippovka Kurgans at the Heart of the Eurasian Steppes. *The Golden Deer of Eurasia (Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes)*, ed. Joan Aruz, Ann Farkas, Andrei Alekseev, and Elena Korolkova (Yale University Press, New York).
- Radloff W (1956) *Sibirya'dan*, çev. Ahmet Temir. (Maarif Basımevi, İstanbul)
- _____ (2012) *Türklük ve Şamanlık* (Örgün Yayınevi, İstanbul).
- _____ (1995) *Manas Destanı*, haz. Emine Gürsoy Naskali, (Türksoy Yayınları, Ankara).
- Radloff W, Anohin A V (2012) Şaman Dua ve İlahileri, *Türklük ve Şamanlık* (Örgün Yayınevi, İstanbul).
- Ranov A V (1992) Lower Palaeolithic Cultures. *History of Civilization of Central Asia (The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.)*, ed. A. H. Dani V. M. Masson, Vol. I (Unesco Publishing, Paris).
- Rasonyi L (1993) *Tarihte Türklük* (Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara).
- Read T T (1934) The Early Casting of Iron: A Stage in Iron Age Civilization. *Geographical Review* 24(4): 544-554.
- Rice T T (1957) *The Scythians* (Inc. Publishers, New York).
- Richardson H C (1934) Iron, Prehistoric and Ancient. *American Journal of Archaeology* 38(4): 555-583.
- Rickard T A (1927) Meteoric Iron in Antiquity. *Man*, vol. 27, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, 79-80.
- _____ (1941) The Use of Meteoric Iron. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 71 (1/2): 55-66.
- _____ (1939) The Primitive Smelting of Iron. *American Journal of Archaeology*, 43(1): 85-101.

- Rostovtzeff M I (2000) *The Animal Style in South Russia and China* (L'Erma di Bretschneider, Roma).
- Roux J P (1999) *Altay Türklerinde Ölüm*, çev. Aykut Kazancıgil. (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- _____ (2011) *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam. (Bilgesu Yayınevi, Ankara).
- _____ (1972) Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı. *Türk Kültürü El Kitabı (İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar)*, İstanbul, 2(1a): 74-110.
- _____ (2001) *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, çev. Lale Arslan. (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- _____ (2012) *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan. (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- _____ (2018) Türkler ve Moğollarda Ateş Kültü. *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü: Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda*, Cilt I, ed. Levent Yılmaz (Alfa Yayıncılık: İstanbul).
- _____ (2018) Atalar Kültü (Türkler ve Moğollar). *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü: Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda*, Cilt I, ed. Levent Yılmaz (Alfa Yayıncılık: İstanbul).
- _____ (2018) Demonlar. *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü: Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda*, Cilt I, ed. Levent Yılmaz (Alfa Yayıncılık: İstanbul).
- _____ (2018) Dağ Kozmik Eksen (Türkler ve Moğollar). *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü: Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda*, Cilt I, ed. Levent Yılmaz (Alfa Yayıncılık: İstanbul).
- Ruben W (1937) Milattan Bin Sene Evvel Asya İçlerinden Muhaceret Eden Hindistan'ın En Eski Demircileri Arasında. *II Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, Eylül 20-25, 237-243.
- Rudenko S J (1970) *Frozen Tombs of Siberia (The Pazyryk Burials of Iron-Age Horsemen)*, (University of California Press, Berkeley and Los Angeles).

- _____ (1958) The Mythological Eagle, the Gryphon, the Winged Lion, and the Wolf in the Art of Northern Nomads. *Artibus Asiae* 21(2): 101-122.
- Rusyayeva A S (2007) Religious Interactions Between Olbia and Scythia. *Classical Olbia and the Scythian World*, D. Braund, S.D. Kryzhitskiy (ed.) (Oxford University Press, Kiev).
- Sakaoğlu S, Duymaz A (2016) *İslamiyet Öncesi Türk Destanları* (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Samolin W (1972) Proto-Turks and China (Proto-Türkler ve Çin). *Türk Kültürü El Kitabı (İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar)*, İstanbul, 2(1a): 21-28.
- Savage G (1968) *A Concise History of Bronzes* (Thames and Hudson Ltd., London).
- Sertkaya O F (2006) Göktürklerin Runik Harfli Sikkeleri. *Eski Türklerde Para*, drl. Osman F. Sertkaya, Rysbek Alimov (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- _____ (2006) Uygur Para Belgeleri (I. Bölüm: Kümüş). *Eski Türklerde Para*, drl. Osman F. Sertkaya, Rysbek Alimov (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- _____ (2006) Hukuki Uygur Belgelerindeki Para Birimleri Üzerine. *Eski Türklerde Para*, drl. Osman F. Sertkaya, Rysbek Alimov (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- _____ (2006) Uygurların Uygur Harfli Sikkeleri. *Eski Türklerde Para*, drl. Osman F. Sertkaya, Rysbek Alimov (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Seyidof M (1982) Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında I, Yavuz Akpınar (çev.), *Kardaş Edebiyatlar Dergisi* 2: 28-38.
- _____ (1982) Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında II, Yavuz Akpınar (çev.), *Kardaş Edebiyatlar Dergisi* 3: 36-43.
- _____ (1982) Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında III, Yavuz Akpınar (çev.), *Kardaş Edebiyatlar Dergisi* 4: 32-43.
- _____ (1983) Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında IV, Yavuz Akpınar (çev.), *Kardaş Edebiyatlar Dergisi* 5: 32-42
- Seyidoğlu B (1998) Kültürel Bir Sembol: Yılan, *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara, 86-92.

- Seyitdanlioğlu M (2009) Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28(45): 1-11.
- Sinor D (2014) (Kök) Türk İmparatorluğunun Kuruluğu ve Yıkılığu, çev. Talat Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, drl. Denis Sinor (İletişim Yayınları, İstanbul), 383-425.
- _____ (2004) İç Asya Kavramı, çev. Ruşen Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, drl. Denis Sinor (İletişim Yayınları, İstanbul), 11-33.
- _____ (2014) Hun Dönemi, çev. Mete Tuncay, *Erken İç Asya Tarihi*, drl. Denis Sinor (İletişim Yayınları, İstanbul), 245-283.
- Skeat W W (1900) *Malay Magic* (The Macmillan Company, New York).
- Soyonov V (2002) Eski Çağ Türk Döneminde Altaylar. *Türkler Ansiklopedisi, Cilt II* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara), 133-141.
- Spuler B (2011) *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprölü (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).
- Stetsyuk V (1993) Ethnicity of the Neolithic and Eneolithic cultures of Eastern Europe. The Sereğniy Stiğ and Yamna (Pit) Cultures. *Introduction to the Study of Prehistoric Ethnogenic Processes in Eastern Europe and Asia*, Lviv, Ukraine, 1-6.
- Strzygowski J (1973) Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, çev. Cemal Köprölü, *Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara). 1-119
- _____ (1937) Türkler ve Şimali Asya Sanatının Buz Devrindeki Menşei, çev. Cemal Köprölü. *Ülkü Halkevleri Dergisi*, (Ulus Basımevi, Ankara) IX(49): 11-25.
- Sulimirski T (1954) Scythian Antiquities in Western Asia, *Artibus Asiae* 17(3/4): 282-318.
- Sümer F (1984) *Eski Türklerde Şehircilik* (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul).
- _____ Türklerde Bayrak ve Tuğ. *Resimli Tarih Mecmuası* 5(58).
- _____ (1999) *Oğuzlar (Türkmenler)* (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul).

- Szadeczky-Kardoss S (2014) Avarlar, çev. Ruşen Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, drl. Denis Sinor (İletişim Yayınları, İstanbul), 283-311.
- Şahin Ş U (2005) Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili). *Bilig* 32: 165-178.
- Şen S (2008) Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 5(3): 162-172.
- Şeşen R (2001) *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).
- Taaffe R N (1990) The Geographic Setting. *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. Denis Sinor. (Cambridge University Press, Cambridge).
- Tarhan T (1969) İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri. *Edebiyat Fakültesi Dergisi* 23: 145-170.
- _____ (1976) Eskiçağda “Kimmerler Problemi”. *VIII. Türk Tarih Kongresi (Cilt I)*. Ankara, Ekim 11-15.
- _____ (2002) Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler. *Türkler Ansiklopedisi, Cilt I* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara), 597-610.
- Taşgıl A (2012) *Gök-Türkler* (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).
- _____ (1988) Gök-Türk Ülkesine Gelen Çin Elçilerinin Raporlarına Göre Gök Türk-Çin İlişkileri. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.
- _____ (2002) İslam Öncesi Devrede Orta Asya’da Yaşayan Türk Boyları. *Türkler Ansiklopedisi, Cilt II* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara), 323-367.
- _____ (2014) *Kök Tengri’nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)* (Bilge Kültür Sanat, İstanbul).
- _____ (2016) *Eski Türk Boyları -Çin Kaynaklarına Göre- (MÖ III. – MS X. Asır)* (Bilge Kültür Sanat, İstanbul).
- Tavkul U (2003) Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 15: 45-81.

- Taymagambetov C K (2007) Eski Çağda Kazakistan Taş Devri, çev. Abdulvahab Kara, *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar* (Selenge Yayınları, İstanbul).
- Tekin E, (2006) *Metalbilim ve Gereçbilim –Türkçe-İngilizce Karşılıklar Sözlüğü-* (Erdemir Bilim ve Teknoloji Serisi, Ankara).
- Tekin T (1998) *Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk)* (Simurg Yayınları, İstanbul).
- Tekinoğlu H (2019) *Uygurlar* (Kamer yayınları, İstanbul).
- Tenişev E R (2006) Orta Asya Eski Türk Dillerinde Para Birimlerinin İsimleri, *Eski Türklerde Para*, drl. Osman F. Sertkaya, Rysbek Alimov (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Thomsen W (1912) Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish "Runic" Script from Miran and Tun-Huang, *JRAS V*: 181-227.
- Thrower J (2004) *The Religious History of Central Asia from the Earliest Times to the Present Day* (U.S.A.).
- Togan Z V (1982) *Oğuz Destanı* (Enderun Yayınları, İstanbul).
- _____ (1981) *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Cilt I (Enderun Kitapevi, İstanbul).
- _____ (1972) Türk Sanat Tarihi Araştırmasının Temel Meseleleri. *Türk Kültürü El Kitabı (İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar)*, İstanbul, 2(1a): 1-6.
- Tok G (2001) Söylencelerin Kadın Savaşçıları: Amazonlar. *Bilim ve Teknik Dergisi* 404: 76-79.
- Topsakal İ (2011) Türk Tarihi Açısından Sibiry'a'nın Kısa Tarihi (Başlangıçtan XVI. Yüzyıla Kadar). *Turkish Studies* 6(1): 186-1883.
- Toraman A (2018) Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan IX. Yüzyıla Kadar). Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Kayseri.

- Tuluk H (2008) *Türk Süsleme Sanatları İçinde Metal Sanatı* (Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara).
- Turan O (1945) Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması. *Bellekten IX*(35): 305-319.
- _____ (2009) *Türk Cihan Hakimiyet Mefkuresi Tarihi*. (Ötüken Yayınevi, İstanbul).
- Türk Tarih Kurumu (2014) *Türk Tarihinin Ana Hatları* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).
- Türkeli C (1990) Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Türkmen N (2006) Orta Asya Türkmen Kadın Takılarına Genel Bir Bakış, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü* (Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan), ed. Yaşar Çoruhlu, Nalan Türkmen, Nuri Seçgin, Anıl Yılmaz (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara).
- Tylecote R F (1992) *A History of Metallurgy* (Maney Publishing, London).
- Uraz M (1994) *Türk Mitolojisi* (Düşünen Adam Yayınları, İstanbul).
- Urmançeyev F (1983) Orta Asya Türk Tarihi ve Folklorunda Boz/Ak Kurt, Mehmet Tezcan (çev.), *Kardaş Edebiyatlar Dergisi*, Erzurum, 7: 4-19.
- Ünlü S (2013) *Çağatay Türkçesi Sözlüğü* (Eğitim Yayınevi, Konya).
- Vaczy P Hunlar Avrupada. *Attila ve Hunları* (s.51-122) ed. Gyula Nemeth, çev. Şerif Baştav (Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara).
- Vasary I (2007) *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan. (Ötüken Yayınevi, İstanbul).
- Vasilyev Y, Kirişçioğlu M F, Killi G (1996) *Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Villard M (1931) The Scythian Animal Style. *Parnassus* 3(5): 31-32.
- Wilhelm von Rubruk (2012) *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çev. Ergin Ayan. (Ayışığı Yayınları, İstanbul).

- Wright M (30 Temmuz 2019) The Search for the Origins of the Jew's Harp, <https://edspace.american.edu>.
- Wulff H E (1966) *The Traditional Crafts of Persia* (Massachusetts Institute of Technology Cambridge, London).
- Yablonsky L T (1995) Written Sources and the History of Archaeological Studies of the Saka in Central Asia. *Nomads of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age* (s.193-201), ed. Jeannine Davis Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (Zinat Press, Berkeley).
- _____ (1995) The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction. *Nomads of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age* (s. 201-241), ed. Jeannine Davis Kimball, Vladimir A. Bashilov and Leonid T. Yablonsky (Zinat Press, Berkeley).
- Yetts W P (1931) Chinese Contact with Luristan Bronzes. *The Burlington Magazine* 59(341): 78-81.
- Yıldırım E (Bahar 2017) Türklerdeki Evren Anlayışının Mezopotamya Mitolojik Anlatımlarıyla Mukayesesi. *Bilig* 81: 51-77.
- Yıldırım K (Yaz 2015) Fa Hsien'in Türkistan'da Seyahati. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 15(1): 45-58.
- _____ (2015) Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati. *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXX (1): 281-300.
- Yudahin K K (2011) *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas. (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Yusuf Has Hacib (2005) *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- Yü Y (2014) Hsiung-nu (Şyung-nu), çev. Selçuk Esenbel, *Erken İç Asya Tarihi*, drl. Denis Sinor (İletişim Yayınları, İstanbul), 167-209.
- Yücekal Ermetin G (2009) *Mevlevilikte Şamanizm İzleri* (Töre Yayınevi, İstanbul).
- Yücel E (2000) *İslam Öncesi Türk Sanatı* (Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul).

Yücel Ü (1999) *Türk Okçuluğu* (Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara).

Zahireddin Babur (1970) *Baburname –Babur’un Hatıratı-*, çev. Reşit Rahmeti Arat. (Milli Eğitim Basımevi, İstanbul).

